Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial 3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) **license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format
Adapt — remix, transform, and build upon the material

Ltn
V 630

1999 - 7

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԵԿԵՂԵՑՑԿԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՆԴԵՐՁ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵԿԵՂԵՑՑԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՄԲ

ԲՈՒՐԶՈՒԿՈՒՑՑ ՓՊՐՈՑՑԻՑ

ԵՒ

ՎԱՐԺԱՐԱՆՑԱՑ ՀԱՄԱՐ

310.
ԼԷՕՒ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ԳՐԵՑ

Հ· ՎԱՐԴԱՆ Վ· ԲՍՏԿԱՐԵԱՆ

Մխիթ· Միսէէն

ՎԻԵՆՆԱ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՑ ՏՊԱՐԱՆ
1872

Ա Ռ Ջ
ՏՐԱՏՈՍ

գ 630-60

ՀՖ 630

ԳԱՂԱՓԱՐ

Անտարակուսելի է որ հիմակու ատենս Եկեղեցական Պատմութեան ուսումն ամէն ուղղափառ բարձրագոյն դպրոցներու եւ վարժարաններու մէջ, չէ թէ միայն եկեղեցականաց այլ նաեւ ամէն քրիստոնեայ պատանեկաց շատ կարեւոր մնանաւանդ թէ անհրաժեշտ եղած է: Ծոյլ տալով բազմապատիկ պատճառները, զորոնք ասոր հաստատութեան համար կրնայինք յառաջ բերել, մէկ հատին միայն ակնարկելը բաւական կը համարինք՝ այսինքն է մարդկային ընկերութեան արդի ժամանակս դտնուած կրօնական վիճակին ու հանգամանացը: Եղած չէ ժամանակ մը, որուն մէջ քրիստոնէութեան եւ ի մասնաւորի կաթուղիկէ Ուղղափառ Հռոմէական Եկեղեցւոյ թշնամիներն, այնպիսի նենգաւոր հնարքներով եւ ամէն կարելի միջոցներով Քրիստոսի Եկեղեցւոյն, անոր փրկաւէտ վարդապետութեանցն եւ սուրբ սահմանադրութեանցը դէմ կռուին, ինչպէս հիմակուան ժամանակս: Տպագրութեան մամուլն եւ հրատարակական թերթերն երբեք այնպիսի ժիր գործունէութիւն ցուցուցած չեն, սուտ կամ կեղակարծ պատմութիւններ հնարելով եւ անստոյգ դէպքեր կրկտելով Կաթուղիկէ Եկեղեցւոյ հիմունքը խախտելու, ինչպէս այսօրուան օրս: Եւ ինչ որ տպագրութիւնն ու լրագիրները չեն կրնար ընել,

նոյնը կը կատարեն ժամանակիս արտաքոյ կարգի դիւրինցած հաղորդակցութեան միջոցները, որով այլեւայլ կրօնական գաղափարներ եւ սկզբունքներ իրարու կ'ընդհարկանին: Ուստի եւ մեկը՝ որ Քրիստոնէական կրօնին եւ Ուղղափառ Եկեղեցւոյ պատմութեան ամենեւին տեղեակ չէ, եւ կամ անոնց վրայ միայն մէկ քանի վերիվերոյ ու անբաւական տեղեկութիւններ ունենալով Եկեղեցւոյ նշանաւոր դէպքերուն եւ անոնց պատճառական յարաբերութեան վրայ որոշ եւ պայծառ դատաստան չի կրնար ընել, այնպիսին շատ անդամ վտանգի մէջ կ'իյնայ ստութիւնը ճշմարտութեան տեղ փոխանակելու, եւ իր հաւատքին ու Եկեղեցւոյն ունեցած սիրոյն եւ հաւատարմութեանը մէջ դեղեւելու:

Այս կրօնական-եկեղեցական դիտութեան պակասութիւնն իր ձեռասակար հետեւութիւններովը շատ շօշափելի եղած է նաեւ մեր ազգին մէջ: Այս տխուր երեւութին դարմանն տանելու, եւ անկէ յառաջ եկած աղէտալի չարեաց առջեւն առնելու հարկն ու կարօտութիւնը, ինչպէս համոզուած ենք, շատոնց արդէն կը զգար կրօնասէր հայ հասարակութիւնը: Մենք այս կարօտին ըստ կարի դիմաւորելու դիտմամբ յորդորամիտ եղանք առաջակայ գործոյս հրատարակութեան, զորն որ կը նուիրենք ընդհանրապէս ուսումնասէր հայ պատանեկաց, եւ ի մասնաւորի Եկեղեցւոյ ծառայութեան նուիրեալ կղերականաց, բաղձալով որ նոյնն ըլլայ իրենց՝ հաւատոյ անարատութեան ապահով նեցուկ մը, եւ ձեռուընին զօրաւոր զէնք մը՝ Եկեղեցւոյ թըշնամեաց ամէն յարձակումներուն դէմ: Ինչու որ Եկեղեցական Պատմութիւնն՝ ընթերցողին աչքին առջեւը յայտնի կը դնէ Կաթուղիկէ Եկեղեցւոյ աստուածեղէն հաստատութիւնը, անոր անվկանդ ամրութիւնն եւ

մշտատեւ տեւողութիւնը: Դարձեալ՝ ակներեւ կը ցուցընէ մէկ կողմանէ քրիստոնէական կրօնին թէ արիւնռուշտ բռնաւորաց եւ թէ նենգաւոր հերետիկոսաց վրայ կանգնած փառաւոր յաղթանակները, եւ մէկալ կողմանէ քրիստոնէութեան՝ մարդկեղէն սրտին վրայ ունեցած անդիմադրելի զօրութիւնը, զանիկայ դաւանողներուն զարմանալի անձնուրացութիւնը, եւ մանաւանդ արհամարհող արիութիւնն ամէն կերպ տանջանաց եւ նզութեանց մէջ: Վերջապէս Եկեղեցւոյ Պատմութիւնը՝ ուղղափառ հաւատոյ վարդապետութեանց ճշմարտութիւնը՝ Քրիստոնէական վարդապետութենէ եւ կրօնագիտութենէ աւելի ընդարձակ կերպով կ'ապացուցանէ պատմական աւանդութեան ձեռքով, եւ ուղղափառ հաւատոյ վարդապետութեանց դէմ ելած մոլորութիւններն ալ յառաջ բերելով կաթուղիկէ ճշմարտութեանց ուղղութիւնն աւելի որոշ երեւան կը հանէ:

Եւ որպէս զի մեր այս աշխատասիրութիւնն աւելի փրկաւէտ ու օգտակար ըլլայ հայազգի պատանեկաց, պարտք սեպեցինք Ազգային Եկեղեցական Պատմութիւնն ալ ընդհանուր Եկեղեցւոյ Պատմութեան հետ հիւսել, եւ Հայոց եկեղեցւոյն գլխէն՝ սկզբանէ մինչեւ հիմայ անցած երեւելի դէպքերը յառաջ բերել: Կը խոստովանինք՝ որ քիչ դժուարութիւն չպատճառեց մեզի այս ձեռնարկութիւնը, մանաւանդ որ այս նիւթը նոր հայերէն մատենագրութեան մէջ շատ քիչ մշակուած եւ գրեթէ անմերձենալի ասպարէզ մը մնացած էր: Բայց թէ մենք ալ այս ասպարէզին մէջ ընթացած ատեն կրցանք անվրէպ ընթանալ եւ մեր դիտած վախճանին լիով հասնիլ. ասոր պատասխան կու տանք, որ ջանացինք ընթանալու եւ հասնելու, որչափ ժամանակին քննութիւններն եւ ձեռուընիս եղած միջոցները ներեցին, միշտ կատարելագործութիւնն աւելի կիրթ

հանճարներու եւ ժամանակին թեւերուն ապաստան ընելով։

Մեր աշխատասիրութեան նպատակին վրայ այսչափ խօսելէն ետքը, մէկ քանի խօսք ալ անոր մէջ բռնած ընթացքին վրայ ըսենք։ Թերեւս ոմանց առաջին անգամ՝ ընդարձակ եւ քննադատական տեղեկութիւններով լուսաւորուած թէ ընդհանուր թէ ազգային Եկեղեցական Պատմութիւն մը բաղձալի էր. սակայն այլեւայլ պատճառներ զմեզ հակեցուցին սկզբան բարձրագոյն դպրոցաց համար համառօտ՝ բայց ամէն էական հարկաւոր դիտելիքները բովանդակող Եկեղեցական Պատմութեան դասագիրք մը ի լոյս ընծայել, եւ անոր գտած ընդունելութենէն ուրիշ նոյնօրինակ ընդարձակագոյն գրուածքի մը հրատարակութեան խրախոյան ընդունիլ։ — Եկեղեցական Պատմութեան վերին տեսութիւնն ուսանողաց դիւրինցընելու համար, առաջնակարգ դասագրքիս մէջ Եկեղեցական Պատմութեան նիւթը Հինգ ժամանակի Ընդհանի բաժնած ենք, որոնց ամէն մէկն երեք Հատած կը բովանդակէ, որ Եկեղեցւոյ տարածման ու պատերազմաց, Եկեղեցւոյ սահմանադրութեան եւ Եկեղեցւոյ պաշտամանց վրայ կը ճառեն։ Վերջի ժամանակի Ընդհանին մէջ այս Հատածները չկան, ինչու որ նոյն ժամանակի պատմութեան նիւթը, սոյն բաժանման տակ ամփոփել հնարաւոր չէր։ — Հին եւ նոր ժամանակի ամէն երեւելի մոլորութիւններն յառաջ բերելէն զատ՝ անոնց հերքման համար կարեւոր եղածն ալ աւանդած ենք։ — Աշխարհական պատմութեան դէպքերը՝ ուր որ Եկեղեցական Պատմութեան հետ կը խառնուին, ըստ կարի համառօտիւ անցած ենք, որովհետեւ անոնց ծանօթութիւնը յառաջադէմ ուսանողաց քով արդէն կ'ենթադրենք։ — Ասոր ներհակ ըստ բաւականի ընդար-

ձակ բռնած ենք ամէն դարերու արեւելեան ու արեւմտեան Ս. Հարց եւ Եկեղեցւոյ Մատենագրաց պատմութիւնը, համոզուած ըլլալով որ քրիստոնեայ պատանեկաց սիրտն ի բարին յորդորելու, իրենց մտաց ու հոգւոյն մէջ ճշմարիտ ուսումնականութեան փափաք զարթուցանելու, ինչպէս նաեւ Յիսուսի Քրիստոսի եւ իւր Ս. Եկեղեցւոյն սէր ու եռանդ արծարծելու ուրիշ աւելի պատշաճական միջոց չկայ՝ քան քրիստոնէութեան այս հոչակաւոր անձանց վարուց ծանօթութիւնը։ Ասկէ զատ՝ անշուշտ բաղձալի է քրիստոնեայ պատանեկաց, որ աշխարհական պատմութեան մէջ այնչափ երեւելի դիւցազանց, զօրավարաց, քաղաքագիտաց, արուեստագիտաց եւ գիտնականաց կենագրութեան մանրամասն հանդամանքները կը սորվին, մէկ քանի տեղեկութիւններ ունենալ իրենց հաւատոյ դիւցազանց կեանցը վրայ, որոնք չէ թէ միայն իրենց գրուածոց մէջ գերազանց ուսումնականութեան ջոյց տուած են, այլ նաեւ իրենց զարմանալի անձնուրացութեամբը, եւ Աստուծոյ ու մարդկան բարւոյն ունեցած սաստիկ նախանձովն ամէն դարուց զարմանքը կը շարժեն։ — Հուսկ ուրեմն՝ ուսանողաց եւ ընդհանրապէս Եկեղեցական Պատմութեան հետամտից դիւրութեանը համար, դրքին վերջն այլեւայլ յաւելուածներով դրինք՝ Ընդհանուր կամ Տիեզերական ժողովոց, Ազգային սիւնհոդոսաց, Հռոմայ Քահանայապետաց եւ Հայ կաթուղիկոսաց ցանկերը։

Աւելորդ կը համարինք ըսել, որ մեր այս աշխատասիրութեան յօրինուածոյն համար, ամէնէն ընտիր եկեղեցական պատմիչները գործածեցինք։ Իրրեւ առաջնորդ առինք՝ Սիմէրսի Պատմութիւն Քրիստոնէական Եկեղեցւոյ անուն դասագիրքը, որ թէ Գերմանիա եւ թէ Գաղղիա շատ մեծ ընդունելութիւն

գտած, եւ քիչ ժամանակուան մէջ մէկ քանի տպագրութիւններ տեսած է: Ասկէ զատ մեզի մեծ ծառայութիւն մատուցին՝ Պարոնիոսի ու Բալմայի ինչպէս նաեւ Ալբոկի ու Փեսլէրի անզուգական ողջամիտ եկեղեցական պատմութիւնները:

Այսպէս այս գրուածքիս կատարելութեան համար ամէն ջանք բրած ըլլալով, յուսանք որ հայ հասարակութենէն աղէկ ընդունելութիւն գտնէ, եւ Եկեղեցական Պատմութեան ուսումը՝ մերազնեայ պատանեկաց մէջ բազմաթիւ հետամուտներ վաստկի: Եւ եթէ այս երկասիրութիւնը՝ ոմանց սրտին մէջ Ուղղափառ Հաւատոյ եւ Առաքելական Դահին սէր ու մեծարանք ազդելու, իսկ ոմանց ալ մոքին մէջէն ընդոծին կանխակալ կարծիքները փարատելու եւ կաթուղիկէ Եկեղեցւոյ ճշմարտութեան լոյսը ծագելու միջնորդ մ'ըլլայ, այն ատեն մենք մեր այս դիտղն աշխատանքը բաւականէն աւելի վարձատրուած կը համարինք, ի փառս Աստուծոյ, ի բարգաւաճանս կաթուղիկէ Հռոմէական Ս. Եկեղեցւոյ եւ յօգուտ Արամեան տոհմին:

ՑԱՆԿ

Պատրաստութիւն:

1. Եկեղեցական պատմութիւն եւ անոր օգուտները 1
2. Եկեղեցական պատմութեան աղբիւրները . . . 5
3. Եկեղեցական պատմութեան ժամանակի շրջանները 6

ԱՌԱՋԻՆ ԶՐՋԱՆ

Քրիստոսեն մինչեւ Մեծն Կոնստանդիանոս:

1—313.

Հատած Ա.

Քրիստոնէական եկեղեցւոյ պարագաները ու պարագրութիւնը:

4. Հին աշխարհքին կրօնական-բարոյական վիճակը 7
ա. Հեթանոսաց վիճակը 7
բ. Հրեից վիճակը 10
5. Փրկչին գալուստն ու գործքերը 12
6. Առաքելոց գործքերն եւ անոնց գլուխն եկած դէպքերը.
ա. Տասուերկու առաքելոց ընտրութիւնը: — Քրիստոսի եօթանասուներկու աշակերտները 14
բ. Հոգւոյն Սրբոյ գալուստը: — Եկեղեցւոյ ընկիզրը 16
գ. Քրիստոնէից առաջին հասարակութիւնն Երուսաղէմ: — Եօթը սարկաւագաց ընտրութիւնը 16
դ. Քրիստոնէից դէմ՝ Հրեից հանած առաջին հալածանքը: — Ս. Ստեփանոսի մարտիրոսական մահը 17
ե. Պաւղոս առաքելոյն դարձը 17
զ. Հեթանոսներն եկեղեցւոյ մէջ կ'ընդունուին: — Անտիոքի առաջին քրիստոնեայ հասարակութիւնը: — Առաքելոց Երուսաղէմ գումարած ժողովը. 18

է. Հրէից՝ քրիստոնեաներուն դէմ հանած երկրորդ հալածանքը։ — Ս. Յակոբոսի մարտիրոսական մահը 19
ը. Առաքելոց իրարմէ բաժնուիլը։ — Առաքելական հանգանակ 20
թ. Առաքելոց գլխէն անցած վերջի դէպքերը . 20
7. Հրէական պատերազմին ու Երուսաղէմի կործանումը 23
8. Քրիստոնէութեան տարածումը 27
9. Հայոց առաջին կամ մանական քրիստոնէութեան դարձը 30
10. Քրիստոնէութեան տարածմանն արգելքները . 31
11. Քրիստոնէից՝ Հռոմայեցւոց կայսրներէն կրած հալածանքները 35
12. Հեթանոս մնացեալ ազգաց քրիստոնէութեան դէմ բռնած յարձակումն եւ անոնց հերքումը . . . 45
13. Առաջին քրիստոնէից կրօնական-բարոյական վիճակը 48
Առաջին ժամանակի միջոցին Եկեղեցւոյ Ս. Հարքն ու Վարդապետները.
14. Առաքելական Հարք 51
15. Երկրորդ ու երրորդ դարուն եկեղեցւոյ նշանաւոր Ս. Հարքը 57
16. Առաջին ժամանակի շրջանին հոյակապ եկեղեցական մատենագիրները 65
17. Եկեղեցւոյ առաջին դարերուն մոլորութիւնները.
ա. Ընթացող եկեղեցւոյ քրիստոնէութեան հետ կապակցութիւն ունեցող աղանդներ . . 73
18. բ. Քրիստոնէական եկեղեցւոյ մէջ ելած մոլորութիւնները 77
19. Կրօնական դժուարութիւններ եկեղեցւոյ մէջ . 81

Հատուած Բ.

Քրիստոնէական եկեղեցւոյ առնմանագրութիւնը։

20. Եպիսկոպոսք, քահանայք, սարկաւագք, կիսասարկաւագք եւ եկեղեցւոյ սպասաւորութեան մէկալ աստիճանները.
ա. Եպիսկոպոսական իշխանութիւնը . . . 84
բ. Քահանայից եւ մէկալ կղերականաց պաշտօնը 86
21. Մեծարգոյական յօրինուածութիւնն ու Գաւառական սիւնհոդոսք։ — Հռոմայ եպիսկոպոսին գլխաւորութիւնը.
ա. Մեծարգոյական ու պատրիարքական աստիճանը 88
բ. Սիւնհոդոսաց ակիզբը 89
գ. Հռոմայ եպիսկոպոսին գլխաւորութիւնը . 90

Հատուած Գ.

Քրիստոնէական եկեղեցւոյ պաշտօնէութիւնը։

22. Ս. Պատարագի գոն ու խորհուրդները . . . 92
23. Ս. Ժամանակները, նուիրական տեղեր ու եկեղեցական սովորութիւնները.
ա. Քրիստոնէից եկեղեցական տարին 96
բ. Նուիրական տեղեր 97
գ. Կրօնական սովորութիւնները ու կարգադրութիւնները 98

ԵՐԿՐՈՐԴ ԶՐԱՆՆ

Կոստանդիանոսեան միջնէն Մեծի Կարլոսս։

313—768.

Հատուած Ա.

Քրիստոնէական եկեղեցւոյ պարագիտնն ու պատերազմները։

24. Կոստանդիանոս կայսր ու իր յաջորդները.
ա. Կոստանդիանոսի քրիստոնէական եկեղեցւոյ նկատմամբ ունեցած արդիւնքը 99
բ. Ցուլիանոս Ուրացող 101
25. գ. Հեթանոսութեան վերջը 103
26. Քրիստոնէութեան տարածումը 104
27. Հայոց երկրորդ կամ բոլորական քրիստոնէութեան դարձը 109
28. Սուրբ Գրիգորի յաջորդները 113
29. Հայոց եկեղեցւոյն վիճակը՝ Բաղկեդոնի Ս. Ժողովոյն առեն եւ անկէ անմիջապէս ետքը . . 116
30. Մէհէմէտ ու մահմետականութիւն 119
31. Այս ժամանակի շրջանին հերետիկոսութիւնները ու հերձուածները 123
32. ա. Գոնստանդնոյ հերձուածը 124
33. բ. Արիանոսութիւն եւ առաջին տիեզերական ժողովը 125
34. գ. Մակեդոնեանց աղանդն ու երկրորդ տիեզերական ժողովը 130
35. դ. Պեղագեան աղանդ 131
36. ե. Նեստորականութիւն ու երրորդ տիեզերական ժողովը 134
37. զ. Միաբնեայց աղանդն ու չորրորդ տիեզերական ժողովը 136
38. է. Միակամեայց աղանդն ու վեցերորդ տիեզերական ժողովը 140
39. ը. Պատկերամարտից մոլորութիւնն ու եօթներորդ տիեզերական ժողովը 143

40. Հայոց եկեղեցւոյն՝ ընդհանուր եկեղեցիէն բաժանուիլը (500—700) 145
41. Ա. Ժամանակի շրջանին Եկեղեցւոյ Ս. Հարքը։
ա. Արեւելեան եկեղեցւոյ Ս. Հարք 150
բ. Արեւմտեան եկեղեցւոյ Ս. Հարք 165

Հատած Բ.

Քրիստոնէական Եկեղեցւոյ առհմանագրութիւնը։

43. Եկեղեցւոյ ներքուստ զարգանալն եւ աշխարհական տէրութեան հետ ունեցած յարաբերութիւնը 169
44. Եկեղեցականաց անկնութիւնը 172
45. Վանականութեան սկիզբն ու նպատակը . . . 175

Հատած Գ.

Քրիստոնէական Եկեղեցւոյ պաշտամունքը։

46. Ս. Պատարագն ու խորհուրդները 178
47. Ս. Ժամանակներ, տեղեր ու սովորութիւններ։
ա. Ս. Ժամանակներ ու տօներ 180
բ. Ս. Տեղեր 180
գ. Ս. Ընօթք եւ արարողութիւնք 181

ԵՐՐՈՐԴ ԺԱՄԱՆ

Մեծն Կարոլոսէն մինչեւ Գրիգոր Է.

768—1073.

Հատած Ա.

Քրիստոնէական Եկեղեցւոյ պատահումն ու պարերազմները։

48. Մեծն Կարոլոսէ՝ քրիստոնէական եկեղեցւոյ նպաստմամբ ունեցած արդիւնքը 183
49. Քրիստոնէութեան տարածումն Եւրոպայի հիւսիսային ու արեւելեան կողմերը 185
50. Ա. Ժամանակի մոլորութիւններն ու հերձուածները։
ա. Որդեգրականաց աղանդը 187
բ. Ս. Հաղորդութեան վարդապետութեան դէմ եղած մոլորութիւնները 188
գ. Յունաց եկեղեցւոյն՝ Հռոմայ եկեղեցիէն բաժնուիլը, եւ ութերորդ տիեզերական ժողովը 190
53. Ա. Ժամանակի մէջ Հայոց եկեղեցւոյն վիճակը (700—1080) 193

Հատած Բ.

Քրիստոնէական Եկեղեցւոյ առհմանագրութիւնը։

54. Քրիստոսի եկեղեցւոյն ներքին առհմանագրութիւնը 198
55. Եկեղեցւոյ ու տէրութեան մէջ եղած յարաբերութիւնը 201
56. Հռոմայ քահանայապետաց աշխարհական իշխանութիւնը 203
57. Քահանայապետաց ու եպիսկոպոսաց ընտրութիւնը 205
58. Վանականաց վիճակը 207

Հատած Գ.

Քրիստոնէական Եկեղեցւոյ պաշտամունքը։

59. Կրօնական սուրբ գործողութիւններ 208

ՉՈՐՐՈՐԴ ԺԱՄԱՆ

Գրիգոր Է.ին մինչեւ Լուտեր։

1073—1517.

Հատած Ա.

Քրիստոնէական Եկեղեցւոյ պատճառներն ու պարերազմները։

60. Գրիգոր Է.ին եկեղեցւոյ նկատմամբ ունեցած արդիւնքը 211
61. Խաչակիրք 216
62. Առաքելոց կարգեր 219
63. Գրիգոր Է.էն մինչեւ Բոնիփակիոս Ը. յաջորդող քահանայապետները 221
64. Քահանայապետք Աւենիոն (1306—1377) . . 223
65. Քառասնամեայ արեւմտեան հերձուածը, եւ Կոստանդիայի, Բասիլիայի ու Փլորենտիայի ընդհանուր ժողովները 226
66. Հայոց եկեղեցւոյն վիճակն այս ժամանակի շրջանին մէջ (1080—1385 կամ 1440) 233
67. ա. Հայոց եկեղեցին Յունաց եկեղեցւոյն հետ միաբանելու վերջին փորձը (1080—1180) . . 234
68. բ. Հայք միայն Հռոմայ եկեղեցւոյ հետ կանոնաւոր հաղորդութեան մէջ (1180—1385) . 239
69. Ա. Ժամանակի շրջանին մէջ Հայաստանի դիւանական վիճակը 248
70. Մեկոլ արեւելեան եկեղեցիներուն վիճակը.
ա. Նեստորականք 255
բ. Մ՝իաբնեայք 257

գ· Մելքիդք 260
դ· Մարտինիդք 260
71. Այս ժամանակի շրջանին մոլորութիւնները ու հերձուածները 261
72. Այս ժամանակի շրջանին գիտական վիճակը . 269
73. Շարունակութիւն: Դասական գիտութեանց վերբաժին հաստատութիւնը 276

Հատած Բ.

Քրիստոնէական Եկեղեցւոյ ածմանապրութիւնը:

74. Եկեղեցւոյ ներքին կերպարանաւորութիւնը, եւ առ աշխարհական իշխանութիւն ունեցած դիրքը.
ա· Քահանայապետական ու եպիսկոպոսական իշխանութեանց իրարու հետ ունեցած յարաբերութիւնը 279
բ· Թեմական յարաբերութիւնները 280
գ· Եկեղեցւոյ տէրութեան հետ ունեցած յարաբերութիւնը 280
75. Կրօնական կարգեր ու միաբանութիւններ . . 282

Հատած Գ.

Քրիստոնէական Եկեղեցւոյ պաշտամունքը:

76. Նուիրական գործողութիւններ, ժամանակները ու տեղերը.
ա· Նուիրական գործողութիւնները 287
բ· Տօներ ու նուիրական ժամանակներ . . . 288
գ· Նուիրական բանաստեղծութիւն, եկեղեցական ճարտարապետութիւն ու նկարչութիւն 289
77. Սրբոց եւ անոնց նշխարաց յարգութիւնը . . 290

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԶՐՋԱՆ

Հոմէրեան միջնեդ մեր ժամանակը:

1517—1870.

78. Նախաշաւիղ 293
79. Լութեր եւ Նորոգողութեան սկիզբը . . . 296
80. Քահանայապետին ու կայսեր Լութերի դէմ բռնած ճամբան. 300
81. Լութերի վարդապետութեանց պատճառաւ յառաջ եկած աստիճ յուզմունքները 303
82. Նորոգութեան քաղաքական նշանաւորութիւն ստանալը 307
83. Լութերի եւ իր հետեւողաց վարդապետութիւնը 312
84. Նորաղանդութիւն ի Հելուետիա: — Ցուինկլի ու կալուին նորոգողութեան գլուխները . . . 317

85. Նորաղանդութեան տարածումն Եւրոպայի ուրիշ երկիրները 321
86. Բողոքականաց մէջ ելած զանազան բաժանումներ 330
87. Տրիդենտեան ժողովը 335
88. Ցիսուսեանց կրօնը 338
89. Նոր հաստատուած ուրիշ կրօններ ու միաբանութիւններ 341
90. Եկեղեցական գիտութեանց վիճակն՝ այս ժամանակի շրջանին մէջ 346
91. Ընդդիմադիր եկեղեցւոյ տարածումը 350
92. Ելեւմտեան պատերազմը (1618—1648) . . . 354
93. Ընդդիմադիր եկեղեցին կռուոյ մէջ՝ նոր մոլորութեանց դէմ.
ա· Շնորհայ վրայ մոլորութիւններ. Բայոս ու Ցանսենիոս 358
94. բ· Նոր հերետիկոսական դրութիւններ եկեղեցական իշխանութեան վրայ, եւ զանոնք ուղղափառ եկեղեցւոյ մէջ մուծանելու ջանքերը 362
95. Ընդհանուր տիրող անհատատութիւնը . . . 366
95. Գաղղիայի մեծ յեղափոխութիւնը, եւ եկեղեցական իրողութեանց վրը ի վայր շրջումը . . . 368
96. Նաբուլէոն Ա.ին եկեղեցւոյ նկատմամբ բռնած ընթացքը 372
97. Հայոց կրօնական վիճակին իրենց ինքնիշխանութիւնը կորսընցնելէն, եւ զանազան երկիրներ ցրուելէն ետքը (1385 կամ 1440—1870) . . . 377
98. Ա· Արեւմտեան Գաղթականք 378
ա· Լեհաստանի Հայք 378
բ· Մոլտաւիայի ու Վլախքիայի Հայք . . 383
գ· Տրանսիլվանիայի ու Մաճառստանի Հայք 384
դ· Պուկովինայի Հայք 386
ե· Խրիմի եւ Ռուսաստանի Հայք . . . 387
99. Բ· Արեւելեան Գաղթականք.
ա· Պարսկաստանի Հայք.
Էջմիածնի կամ ուղիղոցաց վիճակը՝ ատ ժամանակի շրջանին մէջ (1440—1700) . . 391
100. բ· Տաճկաստանի Հայք.
Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքական աթոռն եւ հոն պատահած դէպքերը (1700 — 1828) 397
101. Մխիթարեանք 402
102. Վենետեան Մխիթարեանք 405
103. Ընտանեան կրօնաւորք 406
104. Ռուսիոյ ուղղափառ Հայոց պատրիարքութիւնը (1740—1866) 407
105. Հռոմէական Հայոց կրած վերջին հալածանքը, եւ առանձին նուիրապետութիւն մ՚ընդունիլը (1828—1870) 409

ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՆՈՐԱԳՈՒՈՑՆ ԳԻՊՔԵՐԸ

106. Ուղղափառ եկեղեցւոյ վիճակը Գաղղիայի եւ Սաորին Նահանգաց մէջ 415
107. Ուղղափառ եկեղեցւոյ վիճակը Սպանիայի ու Բորտուկալի մէջ 424
108. Ուղղափառ եկեղեցւոյ վիճակը Մեծն Բրիտանիայի մէջ 427
109. Ռուսաստանի ու Լեհաստանի մէջ ուղղափառ եկեղեցւոյ կրած հալածանքը 431
110. Ուղղափառ եկեղեցւոյ վիճակը Գերմանիայի մէջ 433
111. Ուղղափառ եկեղեցւոյ վիճակն Աւստրիայի մէջ 441
112. Ուղղափառ եկեղեցւոյ վիճակն Իտալիայի մէջ.
Ա. Գրիգոր Ժ.Ջ.ին քահանայապետութեան ժամանակ 443
Բ. Պիոս Թ.ին քահանայապետութեան ժամանակ 445
Վերջաբան 461

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

Ա. Ընդհանուր կամ տիեզերական ժողովները . . 465
Բ. Հայոց ազգային եկեղեցական ժողովները . . 469
Գ. Ժամանակագրական յաջորդութիւն Հռոմայ-Քահանայապետաց 476
Դ. Ժամանակագրական յաջորդութիւն Հայ կաթուղիկոսաց 481

ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆ

1. Եկեղեցական պատմութիւն եւ անոր օգտակարները:

Քրիստոս՝ Աստուծոյ Որդին, այս աշխարհքիս վրայ Եկեղեցի մը հաստատեց, այսինքն մարդկան ժողով մը, որ նոյն հաւատքով եւ նոյն կառավարութեամբ՝ մէկ երեւելի Գլխոյ տակ միացեալ է. եւ ուզեց որ այս եկեղեցին մինչեւ աշխարհքիս կատարածն անշարժ ու հաստատուն մնայ: Քրիստոս՝ իր հաստատած այս եկեղեցւոյն մէջ դրաւ, քարոզած վարդապետութենէն զատ՝ նաեւ մահուամբը կատարած փրկագործութեան արդիւնքը, հաստատելով սուրբ խորհուրդներն ու անարիւն պատարագը: Եկեղեցին մարդիկներու համար փրկութեան ապաստանարան մըն է. ինչու որ այն ամէն անդամները՝ որոնք իր արդեանցը մասնակից կ'ըլլան ու վարդապետութեանը համաձայն կեանք կը վարեն, առաքեալ իրենց վախճանին՝ այսինքն յաւիտենական փրկութեան կը հասնին:

Քրիստոսի եկեղեցին՝ իր ծագմանն ու շարունակութեանը նայելով, պատմութեան կը վերաբերի: Բայց եկեղեցական պատմութեան գործքը չէ՝ ցուցնել քրիստոնէական կրօնին ճշմարիտ ըլլալուն պատճառները, անոր Հիմնադրին աստուածութիւնն եւ ուղղափառ եկեղեցւոյ ճշմարտութիւնը. դարձեալ իրեն չի վերաբերիր հաւատոյ ու բարուց վրայ եկեղեցւոյ ունեցած վարդապետութիւններն աղբիւրներէն ցուցընել ու մեկնել. այս ամէնայն քրիստոնէական կրօնագիտութեան առարկան է: Եկեղեցական պատմութեան գործքն է միայն դէպքեր յառաջ բերել,

ուսաի եւ տեղեկութիւն տալ՝ Քրիստոսի Եկեղեցւոյն հիմնարկութեանը, արտաքին ու ներքին յօրինուածութեանը, տարածմանը, գործունէութեանն ու վերջապէս գլխէն անցած ամէն պատահարներուն վրայ: Ա.յս ամէն տեղեկութեանց բովանդակութիւնը, կը կազմուցանէ Քրիստոնէական Եկեղեցական պատմութիւնը:

Եկեղեցական պատմութիւնն ուղղափառ քրիստոնէի մը համար շատ օգուտներ ունի. որովհետեւ սրտին մէջ կը հաստատէ իր կրօնին ճշմարտութեանն ունեցած հաւատքն ու եկեղեցւոյ սէրը: Ինչու որ Եկեղեցական պատմութիւնը՝

1. Իրական կերպով կ'ապացուցանէ Քրիստոսի այն մարգարէական խօսքին ճշմարտութիւնը թէ՝ Յորժամ բռնչիցուսյ յերկիրէ, զսմենեսին յիջեցից ա՛ւ ի (Յովհ. ԺԲ. 32): Քրիստոսի եկեղեցին՝ փոքր սերմի մը յառաջ գալով, յերկնացս դարուց ամէնցս եւ ընդարձակեցաւ: Արդէն առաքեալք զանիկայ աշխարհքիս երեք մասերը տարածած էին, եւ իրենց յաջորդներն սկսած գործքերնին նոյն հոգւով շարունակեցին. եւ հիմայ ալ դեռ կը շարունակեն: Գարձեալ Եկեղեցական պատմութիւնը՝

2. Ցայտնի կը ցուցընէ Եկեղեցւոյ Հիմնադրին ուրիշ մէկ խօսքին ճշմարտութիւնը, զորն որ իւր աշակերտաց ըսաւ երկինք համբառնալէն յառաջ, այսինքն. Ահաւասիկ ես ընդ ձեզ եմ զամենայն աւուրս, մինչեւ ի կատարած աշխարհի (Մատթ. ԻԸ. 19): Եկեղեցին ամէն ժամանակ սաստիկ հակառակութիւններ կրեց, բայց ասոնք իրեն վնասելու տեղ, զարգացմանն ու յառաջադիմութեանն աւելի օգնեցին: Արտաքին հակառակութիւններն էին՝ արիւնահեղ հալածանքները, որոնք գլխաւորաբար առաջին երեք դարերուն մէջ եկեղեցին սասանեցուցին. այս միջոցիս անթիւ եւ անհամար հաւատացեալք գառն մահուամբ նահատակուեցան, բայց ասով միանգամայն՝ իրենց աշխարհայաղթ հաւատքն ու անպարտելի սէրն երեւցաւ, եւ եկեղեցին ներքնստա եւ արտաքնստա անհամմատ փառաւորուեցաւ: Արտաքին հալածանքներէն աւելի վնասակար եղան եկեղեցւոյ, իր մէջէն ելած զանազան մոլորութիւնները, որոնք հարկ էր որ ըլլային, վասն զի եթէ ընդհանրապէս ճշմարտութիւնը մոլորութեան դէմ միշտ կռուոյ մէջ է, բնական է որ այս հակառակութիւնը՝ կրօնական-բարոյական վարդապետութեանց սահմանին վրայ աւելի սաստկութեամբ ելլէր, ինչու որ ասոնք մարդուն զգայականութեանն ու ամբարտաւանութեանն աւելի կը դպչին:

Եւ թէպէտ աս հերձուածներն եկեղեցիէն բազմաթիւ անդամներ հեռացընելով, իրեն մեծ ցաւ պատճառեցին, բայց ուրիշ կողմանէ եկեղեցւոյ փառաւորութեանն առիթ եղան: Ինչու որ ինչպէս առաքինութիւնը նեղութեան մէջ, նոյնպէս ճշմարտութիւնը՝ հալածանաց առեն իր ոյժն ու հաստատութիւնը կը գտնէ: Մոլորութեան խաւարը՝ կրնայ ժամանակ մը ճշմարտութեան լոյսն աղօտացընել, բայց չի կրնար արգելուլ՝ որ անոր մխիթարիչ, համակիր ու նոր զօրութիւն զգեցած ճառագայթները վերջապէս չհալածեն: Եկեղեցիէն բաժնուած աղանդներն ակներեւ կը ցուցընեն նաեւ թէ կաթուղիկէ ուղղափառ եկեղեցւոյ պաշտպանն Աստուած է: Ա.յս աղանդներուն մեծ մասն՝ ի բաց առեալ իրենց անունը, զորն որ պատմութիւնը մեղի պահած է, աշխարհքէս բոլորովին անհետ եղած է. մինչեւ հիմայ մնացածներն ալ երթալով հիմնալու եւ քայքայելու վրայ են: Ասոր հակառակ կաթուղիկէ ուղղափառ եկեղեցին՝ առանց ամենուն ծագումն եւ անկումը տեսաւ, եւ ինքը միշտ իր երիտասարդական զօրութեանը մէջ մնաց: Իր հիմը Քրիստոսի դրած անշարժ վիմին վրայ ըլլալով, այն ալիքներն որ այս վիմին կը զարնուին՝ իրեն վնաս մը չեն կրնար ընել, հապա միայն կ'առնուն կը տանին այն աղտեղութիւնները՝ զորոնք ժամանակ ժամանակ աշխարհքս կը հանէ: — Բայց ասկէ ուրիշ օգուտ մ'ալ ունի եկեղեցւոյ մէջ եղած մոլորութեանց վրայ ծանօթութիւն ունենալը. այսինքն ասով եկեղեցւոյ վարդապետութիւններն աւելի կը լուսաւորուին, ինչու որ հերետիկոսաց մոլար ըմբռնմանցը միտ դնելու առեն, եկեղեցւոյ վարդապետութեան բուն խմաստին աւելի կը թափանցենք:

3. Եկեղեցական պատմութիւնն ուրիշ կողմանէ ալ քրիստոնէական կրօնին ճշմարտութիւնը կը ցուցընէ: Հեթանոս փիլիսոփայից հնարած կրօններն իրենց դոց դպրոցներէն դուրս ընդունելութիւն եւ յարգ չգտան. իսկ մարդկութիւնն աղնուացընելու կամ սրտին մէջ բարձրագոյն զգածումմ մը յառաջ բերելու բնորովին անկարող էին: Հրէական կրօնն ալ՝ միայն զատեալ ժողովրդեան մը համար էր:

Ասոր ներհակ քրիստոնէական կրօնը՝ համաշխարհական կրօն մ'եղաւ. քրիստոնէութիւնն իր դաւանողները՝ թէ եւ իրարմէ հեռու քաղաքներ բնակին, լեզուաւ ու սովորութեամբ իրարմէ տարբեր ըլլան, թէպէտ գեան ու ծովը զիրենք անջրպետէ, սակայն եւ այնպէս զանոնք իբրեւ մէկ բնտանեաց վերաբերող միութիւն կը նկատէ, վասն զի մի եւ նոյն հաւատոյ ու բարուց կապը զամէնքն ալ իրարու հետ կը միաւորէ: Գարձեալ միայն քրիստոնէական կրօնը մարդուն բնութեան մէջ եղած ապականութեանց միա կը դնէ, եւ անոր դարման տանելու միջոցներ կը մատուցանէ: Թէ իր մէջը կենդանաբար աստուածային զօրութիւն մը կայ, մէկ կողմանէ անով ցուցուց՝ որ հին աշխարհքն իր թմրութենէն արթնցուց եւ անոր կրօնն ու բարքը բոլորովին կերպարանափոխ ըրաւ, եւ մէկալ կողմանէ՝ քանի անգամ որ մարդկային ընկերութիւնն անկածութեան վիճակը հասաւ, ինք զանիկայ վերստին կանգնեց ու նորոգեց:

4. Վերջապէս եկեղեցական պատմութիւնը՝ մարդուն մտքին մէջ կը հաստատէ այն արտաքոյ կարգի ծանրակշիռ համոզումը, թէ կաթուղիկէ եկեղեցին արդի վէճակին մէջ՝ ամէն վարդապետութիւններուն ու էական յօրինուածութեամբը, նոյն է նախնի եկեղեցւոյն հետ: Եւ այնքերեւ մարդուն առջեւը դնելով՝ որ այնչափ դարերէ եւ մտաց ու խորհրդոց յեղափոխութիւններէ ետեւ, նոյն վարդապետութիւններն ու յօրինուածութիւնները ամբողջ ու անաբատ մինչեւ մեր ժամանակը հասած են, յայտնի կ'ապացուցանէ թէ եկեղեցւոյ վարիչը խոստացեալ Հոգին սուրբն է:

2. Եկեղեցական պատմութեան աղբիւրները:

Եկեղեցական պատմութեան ամէնէն մեծաւոր աղբիւրներն են՝ Նոր Կտակարանին գրքերը, որոնք առաջին դարուն մինչեւ կէսին անդին կը հասնին. իսկ բուն եկեղեցական-պատմական գրուածքներն անկէ շատ եաքը կը սկսին: Եկեղեցական պատմագիրներէն ոմանք արեւելեան են, ոմանք արեւմտեան: Արեւելեանց մէջէն յիշուելու արժանի են՝ 1. Եւսեբիոս Կեսարիայի Պաղեստինացւոց եպիսկոպոսը՝ չորրորդ դարուն սկիզբները, որ եկեղեցական պատմութեան Հայր կը կոչուի, իր պատմութիւնը տասը գրքի մէջ բովանդակած է, եւ կը հասնի մինչեւ 324: Եւսեբիոս իր պատմութեանը մէջ շատ գրուածքներ կը յիշատակէ, որոնք հիմայ կորսուած են: — 2. Սոկրատէս՝ որ Կոստանդնուպոլիս փաստաբան էր, հինգերորդ դարուն կէսին՝ եօթը գրոց մէջ Եւսեբիոսի եկեղեցական պատմութեան շարունակութիւնը գրեց մինչեւ 439: Սոկրատէսի այս աշխատասիրութիւնը՝ երեւելի է անոր մէջ ցուցուցած փութանքին եւ անկողմնակալութեամբը: — 3. Սոզոմենոս Պաղեստինացին՝ որ նոյնպէս Կոստանդնուպոլիս փաստաբանութիւն կ'ընէր, Սոկրատէսի հետ գրեթէ մի եւ նոյն ատեն եւ նոյն ժամանակի պատմութիւնը գրեց ինք գրքի մէջ: — 4. Թէոդորէտոս ասորի եպիսկոպոսը՝ հինգերորդ դարուն մէջերը, Եւսեբիոսի պատմութիւնը շարունակեց 322էն մինչեւ 428: — 5. Եւագրիոս ասորին՝ վեցերորդ դարուն վերջերը, իր եկեղեցական պատմութիւնը գրեց, որ 431—594 կը հասնի:

Արեւմտեան պատմագրաց մէջէն երեւելի են՝ 1. Ռուֆինոս Աքուիլեացի երէցը, որ 400ին Եւսեբիոսի եկեղեցական պատմութիւնը լատիներէնէն թարգմանեց, եւ երկու գրքի մէջ անոր շարունակութիւնը (318—395) յառաջ տարաւ: — 2. Սուլպիկիոս Սեւերոս գաղղիացի երէցը՝ իր պատմութիւնը գրեց աշխարհքիս արարչութենէն մինչեւ 400, որուն մէջ՝ տեղ տեղ եկեղեցական պատմութեան վրայ ալ կը խօսի: — 3. Կասիոդոր՝ վեցերորդ դարուն, Սոկրատէսի, Սոզոմենոսի ու Թէոդորետոսի գրուածքներէն ամբողջ

մը շինեց։ Թէպէտ անկէ եաքը մինչեւ ԺԹ. երորդ դար, արեւմուտք ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւն գրող մը չեղաւ, բայց մանաւանդ կամ առանձին ազգաց եկեղեցական պատմութեան վրայ գրուածքներ չպակսեցան։

Հազիւ տասնուվեցերորդ դարուն երկրորդ կէսին՝ սկիզբը եղաւ դիտական ոճով ու բանադատութեամբ եկեղեցական պատմութիւն գրելու, ինչու որ Եկեղեցւոյ Ս. Հարց գործքերը, ժողովոց արձանագրութիւնները, հին ծխարաններ, նամակաց հաւաքածոյքներն եւ ուրիշ յիշատակարանները, այս միջոցիս սկսան տպագրութեամբ ի լոյս ընծայուիլ։

3. *Եկեղեցական պատմութեան ժամանակի շրջանները։*

Եկեղեցական պատմութեան ժամանակի Շրջանները՝ անցած գացած դարերուն մէջ պատահած երեւելի փոփոխութիւններէն կ՚առնուին։ Ըստ այմ եկեղեցական պատմութիւնը կը բաժնուի.

1. Քրիստոսէ մինչեւ Մեծն Կոստանդիանոս (1—313)։

2. Մեծն Կոստանդիանոսէն մինչեւ Մեծն Կարոլոս (313—768)։

3. Մեծն Կարոլոսէն մինչեւ Գրիգոր Է. (768—1073)։

4. Գրիգոր Է. Քահանայապետէն մինչեւ Լութեր (1073—1517)։

5. Լութերէն մինչեւ մեր ժամանակը (1517—1870)։

Ա.յս ժամանակի շրջաններէն ամէն մէկն՝ երեք Հոգեբան կը բաժնուի.

Ա. Քրիստոսի եկեղեցւոյն տարածումն ու պատերազմները.

Բ. Քրիստոսի եկեղեցւոյն սահմանադրութիւնը.

Գ. Քրիստոսի եկեղեցւոյն պաշտամունքը։

ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆ

ՔՐԻՍՏՈՍԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ՄԵԾՆ ԿՈՍՏԱՆԴԻԱՆՈՍ

1—313.

ՀԱՏՎԱԾ Ա.

ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑՆ ՏԱՐԱԾՈՒՄՆ ՈՒ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

4. *Հին աշխարհին կրօնական-բարոյական վիճակը։*

Փրկչի մը կարօտութիւնը ճանչնալու համար՝ հարկ է հայեցուածք մ՚արձակել իր գալստենէն յառաջ հին աշխարհին դրնուած վիճակին վրայ, եւ հեթանոսաց ու Հրէից կրօնական-բարոյական վիճակը նկատել։

Ա. *Հեթանոսաց վիճակը։*

Հեթանոսաց կրօնները կամ առասպելական աստանդութեանց վրայ Հաստատուած էին, եւ կամ մարդկային օրէնսդիրներու գիւտեր էին։ Հեթանոսք՝ շատ աստուածներու կը հաւատային, զորոնք կարողութեան կողմանէ մարդիկներէ վեր էակներ կը դնէին, բայց ուրիշ կողմանէ մարդկային ամէն տեսակ կրից ու մոլութեանց տակ ինկած կը համարէին։ Բազմաստուածութիւնը զանազան կերպարանաց տակ երեւան ելած էր։ Յոյնք ու Հռոմայեցիք՝ առաջին կարգի մեծ աստուածները պաշտելու մէջ իրարու միաբան էին. բայց կային ուրիշ բազմաթիւ փոքր աստուածներ ալ՝ որոնք

Հռոմէական պետութեան զանազան քաղաքները պաշտօն կ'ընդունէին։ Նոյնպէս ընդհանուր տիրած էր այն յիմարական կարծիքը՝ թէ աստուածներն ալ մարդիկներու պէս անդուէի ու բացարձակ ճակատագրի տակ ինկած են։ Այս ընդհանրացող բազմաստուածութեան մէջ՝ թէպէտ մէկ Աստուծոյ հաւատացողներ ալ կային, բայց աստոնց թիւը շատ քիչ էր, եւ սոյն հաւատքը հասարակ ժողովրդեան չէին կրնար հաղորդել։ Հաւատքն այս վիճակիս մէջ եղած ատեն՝ ինչ կրնար ըլլալ բարոյականութիւնը։ Ճշմարիտ Աստուծոյ ծանօթութիւնը պակսելով, որն որ աշխարհքս ստեղծած է ու կը պահպանէ, որ բոլոր մարդկութեան Հայրն է, եւ անչափ խնամատարութեամբ ու սիրով մարդիկները կը նախախնամէ, կրօնական-բարոյական կեանքց կենդրոնը կը պակսէր։ Սոյնդ է աստուածոց պաշտօնը՝ արուեստից աչքն արծարծելու եւ անուշադրութեան յարմար էր, բայց ջերմեռանդութիւն կամ բարեպաշտութիւն զգածում մը զարթուցանելու բոլորովին անկարող էր. վասն զի անոնք եւ աւելորդապաշտութեամբ լի էր եւ մարդուն սիրտը չէր կրնար գոհ ընել։ Մանաւանդ թէ ամենապիղծ ու զազիր մոլութիւնները իրրեւ աստուածային պաշտամունք մաս կը համարուէին։ Հեթանոսը՝ կարծելով որ աստուածներն ալ կրից ու մոլեկան ցանկութեանց տակ ինկած են, անոնց անառակ, չար նախանձու եւ անագորոնութեան գործքերը խաղերու մէջ կ'երգէին ու պատկերներու մէջ կը ներկայացնէին, որմէ յորդորուած՝ ժողովուրդն ալ չէր պատկառեր անոնց օրէնին օրերը նոյն մոլութեանց պաշտօն մատուցանել ու զանոնք գործել։ Եւ որովհետեւ Յունաց ու Հռոմայեցւոց այս գարշ ու քաոսնելի աստուածոց պաշտօնը՝ անոնց կենցաղավարութեանը վրայ ալ առանց ազդեցութեան չէր կրնար մնալ, անոր համար զարմանք չէ՝ որ արուեստից ու գիտութեանց մէջ հռչակաւոր հեթանոսութեան այս երկու երեւելի ազգերը, բարոյականութեան կողմանէ այն աստիճանի ինկած էին։

Կրթեալ հեթանոսաց վիճակն ալ տակէ լաւագոյն չէր. ատոնք որովհետեւ ճանչցած էին թէ ժո-

ղովրդեան հաւատքն անկայուն է, անոր համար իրենք զիրենք անհաւատութեան տուին, որուն մէջ աւելի հաստատուեցան տեսնելով փիլիսոփայական դրութեանց իրարու հակառակիլը։ Անոնց մեծ մասը՝ հոգւոյ անմահութիւնը կ'ուրանային, եւ իրենց բոլոր յոյսն ու իղձերն աս աշխարհքիս վրայ սահմանաւորած էին։ Ա՛ս անհաւատութեան անմիջական հետեւութիւնն էր աւելորդապաշտութիւնը։ Ինչու որ մարդն ի բնէ անժխտելի բերում մ'ունի դէպ ի կրօնական բանեբու. ճշմարիտ հաւատքը միայն աս բերման շիտակ ուղղութիւն մը կրնայ տալ, իսկ անհաւատութիւնն աւելորդապաշտութեան կ'առաջնորդէ։ Ա՛ս աւելորդապաշտութեան պատճառաւն էր, որ նոյն իսկ կրթեալ Հռոմայեցիք շատ գուշակութիւններէն կը վախնային եւ զոհեր կը մատուցանէին, որոնք ատյդ է հատուցման գաղափար մը կու տային, բայց իրենց սիրտը խաբեպատիր ապահովութեան մը մէջ կը պահէին։ Ակռէ յառաջ կու գար նաեւ ընդհանուր տիրող մոգութեան արուեստը, զոր ժողովուրդը խաբելու, եւ շատ հեղ շատ վախճաններու հասնելու կը գործածէին։

Ա՛յս խեղճ վիճակիս մէջ էին հեթանոսք, Քրիստոսի ծնընդեանէն քիչ մը յառաջ։ Եւ թէպէտ բսածնիս գլխաւորաբար կրթեալ Յունաց եւ Հռոմայեցւոց համար է, բայց անկէ լաւագոյն վիճակի մէջ չէին ան աւերնուան ազկալ հեթանոս ազգերը՝ Պարսիկք, Հընդիկք, Եգիպտացիք, Հայք, Մոնկոլք, Ճենացիք եւ Ասիայի ու Ափրիկէի մէկալ ժողովուրդները։ Նոյն իսկ դեմոնական ազգերը՝ որոնք բարոյականութեան կողմանէ զանոնք կը գերազանցէին, կատարեալ էին եւ մարգարեհ կ'ընէին։

Ուստի Փրկչի մը գալստեան փափաքն երթալով ամենուն սրտին մէջ կը զօրանար, եւ գուշակութիւնները կը յաճախէին. ամենուն աչքը դէպ ի արեւելք ուղղուած էր, ուստի գալու Փրկիչն ու թագաւորը կը սպասէին, որ Յուդայի ցեղէն պիտ'որ ըլլար*։

* Սուետոնիոս (Վեսպաս. Գլ. Դ.) կը գրէ. Բոլոր արեւելքին ու հաստատուն կարծիք մը տարածուած էր, թէ այնպես որոշուած ըլլայ, որ ան ատեն Հրէաստանէն ելլողները աէրութիւնը ձեռնուէին պիտ'որ առնուն։ Տակիտոս ալ (Պատմ. Ե. 13.) կ'ըսէ. Շա-

Բ. Հրէից վիճակը:

Հրէական ժողովրդեան կրօնն Աստուծմէ յայտնուած ուսմունք եւ ճշմարիտ էր. բայց ասիկայ ոչ մարդին ամէն տարակոյսները կրնար լուծել, եւ ոչ ալ սրտին ամէն կարօտները լեցընել, անոր համար Հին Կտակարանին մէջ ատենպէնէ ակնարկութիւններ կ'ըլլային ի Քրիստոս, որ ամէն բան պիտ'որ կատարելագործէր: Բայց նոյն իսկ այն ժամանակ՝ երբ Հրեայք Հռոմայեցւոց ծանր լուծին տակ կը հեծէին, այս կրօնն իրենց վրայ բարերար ազդեցութիւն մը չէր ըներ: Օրինաց նիւթական նշանագիրներուն եւ արտաքին իրաց այնչափ կապուելնին, որ Աստուծոյ տեսչութեան դաղափարը բոլորովին կորսընցուցին: Թէ եւ մեծ փափաքով Մեսիայի գալստեան կը սպասէին, բայց միայն անոր համար՝ որ ղիրենք ժամանակաւոր նեղութիւններէն ազատէ, որովհետեւ իրենց հոգեւոր ու բարոյական խեղճութիւնը չէին ճանչնար: Հրէական ժողովրդեան խեղճութիւնն եւելի յայտնի կ'երեւայ, նաեւ իր մէջն եղած զանազան աղանդներէն ու կուսակցութիւններէն, որոնք իրարու սաստիկ հակառակորդ էին: Անոնց գլխաւորներն են.

1. *Փարիսեցիք*, որոնք ժողովրդեան առջեւն ամէնէն եւելի համարում ու ազդեցութիւն ունէին: Մովսիսական օրէնքէն զատ՝ Սինայի օրէնադրութեան ժամանակէն սկսած աւանդութիւններն ալ, իբրեւ հաւասոյ աղբիւր կը համարէին: Աստուծոյ նախախնամութիւնն ու հոգւոյ անմահութիւնը կ'ընդունէին. ուստի եւ անդիի աշխարհէ՝ վարձք կամ պատիժ ըլլալուն ու մեռելոց յարութեան կը հաւատային: Իրենց կենցաղավարութեանը մէջ արտաքին սրբութիւն կը կեղծաւորէին, արտաքոյ կարգի փառասէր եւ ընչասէր էին, եւ իրենք զիրենք օրինաց արտաքին բաներուն ու մարդկան աւանդութեանց պահպանութեան խիստ վրէժխնդիր ցուցընելով, հասարակ ժողովրդենէն վեր կը համարէին: Բայց չ'ուրացուիր՝ որ հրէական ժողովրդեան մէջ եթէ ազնուական բան մը կար՝ Փարիսեցւոց կը վերաբերէր: Սինեդրիոնի անդամներուն մեծ մասն իրենցմէ էին, եւ Քրիստոս իսկ ըսաւ, որ Հին Կտակարանին յայտնութեան օրինաւոր պաշտօնեաներն իրենք են: Հերովդէսի թագաւորութեան ժամանակասոնց թիւը 6000ը կ'անցնէր:

2. *Սադուկեցիք*, որոնք ազատամիտ եւ անհաւատ էին, իրենք զիրենք զգայական վայելքնոց տուած էին: Աստուծոյ տեսչութիւնը մարդկան գործողութեանց վրայ կ'ուրանային. նոյնպէս չէին ընդուներ հրեշտակներն ու հոգւոյ անմահութիւնը. ուստի եւ մեռելոց յարութեան չէին հաւատար: Թէպէտ բերան եկած աւանդութիւնը կը մերժէին, եւ միայն Ս. Գրքին մէջ գրուած խօսքերուն արժէք կու տային: Անոնք Փարիսեցւոց համմասութեամբ քիչ ուոր եւ բան մեծի մասն ժողովրդեան երեւելիներն ու հարուստներն էին:

3. *Իսահացիք կամ Իսսենացիք*, որոնք Մեռեալ ծովուն ու Յորդանան գետին քով քաշուած, իրենք զիրենք մնաւորական խոկմանց ու նկատութեանց տուած էին: Իրենց վարդապետութեամբն եւելի Փարիսեցւոց մօտաւոր էին, բայց անոնց օրէնքները մեկնելու եղանակը չէին ընդուներ, հապա անոր տեղ խորհրդական մեկնութիւն մը կը դնէին: Անոնք առանձին կարգ մը կը կացուցանէին, եւ մէջերնին կրթեալ մարդիկ միայն կ'առնուին: Ամբողջ կեանք կ'անցընէին, ունեցածնին հասարակաց էր, ոսոց կրթութեան կը պարապէին, երկիր կը գործէին եւ անմեղ ձեռագործներով ժամանակնին կ'անցընէին: Հրէից ասուածապաշտութեան մէջ մաս չունէին. կ'երեւայ որ ասոնց թիւն այս միջոցիս 4000ի կը հասնէր: Եգիպտոս ապրող Իսսենացիք ալ՝ որ Թերապեւտ կը կոչուէին, ասոնցմէ ելած ճիւղ մըն են:

4. *Սամարացիք*՝ Իսրայելի տասը ցեղերուն գերութեան տարուած ժամանակ Պաղեստին մնացած Հրէից, եւ Ասորեստանի Ասորդան թագաւորէն հոն գաղթական բերուած հեթանոսաց խառնուրդ մըն էին: Այս գաղթականները հեթանոսութիւնը ձգելով Հրէից

տերուն համոզումն էր՝ որ քահանայից հին գրքերուն մէջ գրուած ըլլայ, թէ նոյն ատենն արեւելք պիտ'որ զօրանայ եւ Հրէաստանէն ելած-ներն աշխարհքիս կառավարութիւնը ձեռքերնին պիտ'որ առնուն:

ճշմարիտ Աստուածը կը պաշտէին, Փարիզիմ լեռան վրայ տաճար մ'ունէին, եւ Հրէից պէս զոհ կը մատուցանէին։ Այս տաճարը՝ զիրենք Հրեաներէն բաժնելու միջնորմն եղած էր, ինչու որ կ'ըսէին թէ հոն միայն Աստուծոյ երկրպագութիւն կրնայ ըլլալ։ Մովսէսի հինգ գրքերը միայն կ'ընդունէին, բայց Մեսիայի գալըստեան կը սպասէին։

Փղշտիոս Յովսեպոս պատմագիրը կը վկայէ, որ կանուխ ժամանակներէ վեր բազմաթիւ Հրեայք Պաղեստինէն դուրս ապրին անդին ցրուած կ'ապրէին, ինչպէս Բաբելոն ու Մասրաստան, ուր իրենց նախահարքը Աբրահամ ժամանակ ձեացած էին. նոյնպես կային նաեւ Հրեայք՝ Եգիպտոս, գլխաւորաբար Աղեքսանդրիա, Աորիք, Փռւիգիա, Արաբիա ու Լիւդիա, ուսոի եբեէն կամաց կամաց բոլոր Փոքր Ասիա ու Յունաստան տարածուեցան։ Հռոմ՝ առաջին անգամ Պոմպէոս զերի բռնած Հրեաներ խաւրեց, որոնք հոն խիստ բազմացան ու Տիբերիս գետին անդին՝ քաղքին արուարձաններէն մէկուն մեծ մասը բռնեցին։ — Ես ցերուցան Հրեաները՝ ամէն տեղ իրենց հարց կրօնն ու արարողութիւնները հաստատուն պահեցին։ Ս. Գրքին երբայեցերէն բնագրին տեղ յունարէն թարգմանութիւնը կը գործածէին, որն որ Եօթնասնից Թարգմանութիւնը կը կոչուէր, եւ Պաղոմէոս Փիլադելփոսին առնն Աղեքսանդրիա քաղաքը Դեմոտր Փաղերիոս Թագաւորական դրադեարն խորհրդովը (Քրիստոսէ 283 տարի յառաջ) թարգմանուած կը համարուի*։

Այս Հրեաստանէն դուրս գտնուող Հրեաները՝ Երուսաղէմ քաղաքն իբրեւ կենդրոն կը համարէին, ուր ամէն տարի ուխտի կ'երթային։ Հեթանոսաց մէջէն ալ շատերը Հրէից կրօնն ընդունեցան. ան հեթանոսներն որոնք Հրէից պէս մէկ Աստուած կը պաշտէին՝ Եհ+ Դրան կ'անուանուէին, այսինքն ճշմարիտ կրօնին դուռն մէջ կեցող. իսկ անոնք՝ որ նաեւ հրեական օրէնքները պահել յանձն կ'առնուին, եւ Հրէից առնն վարդապետութիւններն ու սովորութիւնները կ'ընդունէին՝ Եհ+ Աբրոսելիտ կը կոչուէին։

* Արիստեասի պատմութեան նայելով, որն որ աստուածեան երկնաւոր օրէնքն մը չունի, ան թարգմանութիւնն Աղեքսանդրիայի քով Պարոս կղզւոյն վրայ 72 իմաստուն Հրէից ձեռքով եղած է։

5. Փրկչին գալուստն ու գործքերը։

Հին աշխարհքիս խեղճ վիճակը՝ զոր որ վերը նկարագրեցինք, եւ Փրկչին աշխարհք գալն, Եսայի մարգարէն արդէն շատ յառաջ տեսած ու գուշակած էր այս խօսքերով. Փողվող-բդբ որ ֆնայբ ընբ խաւսբ՝ եթես լայս Աեձ. եա որ քնակէսալ եհ յաշխարհի եհ սուսէրս համա, լայս ձագեսոյէ ֆէղ. . . . ղէ մանուէլ ձնաա Աբ, որքէ պոսա Աէղ (Ես. Թ. 2. 6)։ Այս մարգարէութիւնը նոյն միջոցին կատարուեցաւ։

Աստուծոյ Որդին՝ Ցիսուս Քրիստոս աշխարհք եկաւ, Աւգոստոս կայսեր ու Հերովդէս Թագաւորին ժամանակ, Հռոմայ շինութենէն 754 տարի եաքը։ Հրաշալի կերպով Հոգւոյն Սրբոյ զօրութեամբը յղացաւ եւ ծնաւ Դաւթի ցեղէն Մարիամ Ս. Կուսէն։ Իր ծնընդեան տեղը Հրեաստանի Բեթղեհէմ քաղաքն է։

Հազիւ թէ Քրիստոս ծնաւ՝ Հերովդէս Թագաւորն ուզեց զինքը մեռցընել, անոր համար մայրը Մարիամ ու խնամակալ հայրը Յովսէփ իրեն հետ Եգիպտոս փախան։ Հերովդէսի մահուանէն եաքը՝ նորէն Հրեաստան դարձան, եւ Նազարէթ քաղաքը բնակեցան։ Հոս Ցիսուս մանուկն՝ իր ծնողացը քով քաշուած կեանք կ'անցընէր, եւ կը զարգանար իմաստութեամբ, հասակաւ ու շնորհօք Աստուծոյ եւ մարդկան առջին (Ղուկ. Բ. 52)։ Բայց թէ իր իմաստութիւնն ան աշխարհքիս չէր, այնտեղուց երեւսաղէմ՝ ուր ծնողացը հետ գացած էր։ Ցիսուս՝ որ ան ատեն դեռ տասուերկու տարեան էր, իր բոլոր հարցումներովն ու տուած պատասխաններովն օրինաց վարդապետներն ապշեցուց։ Անկէ եաքը պատմութիւնն իր վրայ կը լռէ մինչեւ հրապարակաւ վարդապետութիւն ընելը, զոր որ հասակին երեսնեւրդ տարին սկսաւ։ Ըրած աղդեցութիւնը զանազան էր. ժողովուրդը գործած հրաշքներուն ու վարդապետութեան զօրութեանը վրայ կը զարմանար. հաղարաւորք մինչեւ անապատ տեղեր եաեւէն կ'երթային, եւ կ'ուզէին զինքը թագաւոր ընել. բայց Փարիսեցիք վրան կը նախանձէին, եւ իրեն դէմ գրգռուած՝ չէին ուզեր զինքը Մեսիա ճանչնալ։ Միայն մէկ քանի ազնուամիտ ու նախապաշարմունքէ ազատ անձինք, իր աստուածային բնութիւնն ու առաքման բարձր վախճանը ճանչցան եւ իրեն հետեւեցան։ Բայց Ցիսուս՝ որուն թագաւորութիւնն ան աշխարհքիս չէր, պարապի հանեց թէ անմիտ ամբոխին զինքը թագաւոր ընել ուզելը, եւ թէ իր թշնամեաց չար խորհուրդներէն, մինչեւ որ հասաւ այն ժամանակը, որուն մէջ իր կեանքը մարդկան փրը-

կութեան համար իբրեւ դին տուաւ: Ուստի եւ կենացն 33երորդ տարին խաչի վրայ մեռաւ. երրորդ օրը կենդանի ելերեզմանէն յարեաւ, եւ ասով միանգամայն իր առաքման ճշմարտութեան անժխտելի կնիք մը դրաւ: Յարութենէն ետքը՝ քառասուն օր ալ աշխարհ.քին վրայ մնաց, որմէ ետքն իր աշակերտաց առջեւն երկինք համբարձաւ:

6. Առաքելոց գործքերն եւ անոնց գլոխն եկած դէպքերը:

ա. Տասներկու առաքելոց ընդհանրութիւնը: — Քրիստոսի եօթանասնոցներկու աշխերտները:

Վ.Քրիստոս իր քարոզութեան սկիզբը տասներկու առաքեալ ընտրած, եւ զանոնք իրեն հետ սիրով ու մտերմութեամբ կապած էր: Ս. Գիրքը կը յիշէ նաեւ եօթանասնոցներկու աշկերտները, որոնք թէպէտ Քրիստոսի մերձաւոր էին, եւ իր Համբառնալէն ետքն Աւետարանը քարոզեցին, բայց առաքելոց հետ հաւասար աստիճան ու պատիւ չունէին: Այս եօթանասնոցներկու աշակերտաց անուններն ու գործքերը Ս. Գրոց մէջ չեն գտնուիր, բայց շատ հաւանական է որ ասոնցմէ շատերն անոնք ըլլան, որոնք իբրեւ առաքելոց բարեկամ ու գործակից կը յիշուին. ինչպէս Տիմոթէոս, Տիտոս, Բառնաբաս, Ստեփանոս, Կղեմէս, Ղինոս, Փիլեմոն, որոնցմէ շատերն առաքեալ կան հարց կարգը կը դասուին:

Քրիստոսէ ընտրուած տասներկու առաքեալներն են.

1. Սիմոն Պետրոս՝ Բեթսայիդա քաղքէն ձկնորս մը՝ որ կրակոտ, զօրաւոր ու արիասիրտ մարդ մըն էր: Քրիստոս զինքն առաքելոց մէջ առաջինն ըրաւ, եւ բովանդակ Եկեղեցւոյ երեւելի Գլուխ կարգեց:

2. Անդրէաս՝ Պետրոսի եղբայրը, զոր որ Քրիստոս Յովհաննէս առաքելոյն հետ կանչեց:

3. Յովհաննէս՝ ձկնորս Զեբեդէոսի որդին: Քրիստոս բոլոր առաքեալներէն աւելի զՅովհաննէս կը սի-

րէր. իրեն թոյլ տուաւ որ վերջին ընթրեաց առեն գլուխը կուրծքին վրայ դնէ, եւ խաչին վրայ չմեռած՝ իր սիրելի մայրն անոր խնամոցը յանձնեց: Բոլոր առաքելոց մէջէն Յովհաննէս միայն՝ իր աստուածային վարդապետը չարչարանաց ժամանակն ալ չթողուց, եւ մինչեւ խաչին տակն եռեւէն գնաց:

4. Յակոբոս՝ Յովհաննու եղբայրը, որ սովորաբար Երէց կը կոչուի, նոյնպէս Քրիստոսի մտերիմ աշակերտներէն մէկն էր, եւ Թաբոր լեռան վրայ Պետրոսի ու Յովհաննու հետ իր պայծառակերպութեանը ներկայ եղաւ:

5. Փիլիպպոս՝ Բեթսայիդա քաղաքը ծնած է. ասիկայ զՔրիստոս ճանչցաւ, երբոր Յովհաննէս Մկրբտիչն անոր Մեսիա ըլլալուն վկայեց (Յովհ. Ա. 44):

6. Բարթողիմէոս՝ որուն վրայ Աւետարանին մէջ անունէն զատ բան չենք գտներ: Դուցէ Նաթանայէլի հետ նոյն անձն ըլլայ, որուն համար Փրկիչն ըսաւ. Ահա արդարեւ Իսրայէլացի՝ յորում նենգութիւն ոչ կայ (Յովհ. Ա. 47):

7. Սիմոն Կանանացի՝ որ նաեւ Նախանձայոյզ կը կոչուի. Գործք առաքելոցին մէջ անունը միայն կը յիշուի:

8. Թովմաս Երկուորեակ՝ որն որ իսկզբան Քրիստոսի յարութեան չէր կրնար հաւատալ, բայց ետքը լի հաւատով գոչեց. Տէր իմ եւ Աստուած իմ (Յովհ. Ի. 28): Ուստի ըլլալը ծանօթ չէ:

9. Մատթէոս՝ կափառնաում կամ ան կողմերը մաքսաւորութիւն կ'ընէր. Քրիստոս զինքն առ պաշտօնէն իրեն կանչեց, որուն յօժարակամ հետեւեցաւ:

10. Յակոբոս՝ Ալփէոսի ու Քրիստոսի մօրաքեռ Մարեմայ որդին, որն որ Յակոբոս Կրտսեր ալ կը կոչուի, եւ

11. Յուդա Թադէոս կամ Ղեբէոս՝ Յակոբոս Կրտսերոյն եղբայրը, որուն անունը միայն կը յիշուի: Ս. Գիրքն ան երկուքն իրրեւ Քրիստոսի եղբարքն այսինքն անոր մերձաւոր ազգականները կը յիշէ:

12. Յուդա Իսկարիովացի՝ այսինքն Մեռեալ ծովու քով Կարիովդ քաղքէն, որն որ զՔրիստոս մատ-

նեց, եւ ինք զինքը մեռցուց: Ինչպէս կ'երեւայ, ազա-
հութիւնն եղաւ պատճառ իր ամ ժամու ու արուա-
մուաց արժանի գործքին. մահուամբ կերպը յայտ-
նի կը ցուցընէ արտին չարութիւնը: — Առաքեալք
եաքին իրեն տեղ Մատաթիան ընտրեցին:

Գործք Առաքելոյն ամէն առաքելոց ճիշդ ու կա-
տարեալ պատմութիւնը չ'աւանդեր: Պետրոսի, Յա-
կոբոսի ու Յովհաննու, բայց ամէնէն աւելի Պօղոսի
վրայ կը խօսի: — Անկէ եաքն այս նիւթոյս վրայ
դրուածներն անատոյգ են. ասոնց մէջ Եւսեբիոսի
տուած տեղեկութիւններն ամէնէն աւելի արժանա-
հաւատ են:

ը. Հռո՞ւմն արդեօ՞ք ելո՞ւոը: — Եկեղեցւոյ սկիզբը:

Առաքեալներն՝ որ դեռ իրենց վարդապետին
մահուան ատեն ըստ աշխարհի զգածեալ էին, եւ ա-
մէն բանէ կը վախնային, որպէս զի իրենց յանձնուած
գործքը կարող ըլլան կատարել, բարձրագոյն զօրու-
թեան մի կը կարօտէին: Ասիկայ ընդունեցան Պենտե-
կոստէին օրը. որով եւ նոր ուխտը կատարուեցաւ:
Առաքելոց հոգեվից խօսքերը, բայց մանաւանդ ոճի
պատճառաւ հոն եկած ժողովրդոց առջեւ զանազան
լեզուաւ խօսելնին, անոնց վրայ այնպէս մեծ ազդե-
ցութիւն ըրաւ, որ նոյն օրը 3000 հոգի միրուելով՝
քրիստոնէից հասարակութեան մէջ առնուեցան: Ա-
ստնք եաքէն Աւետարանին սերմն իրենց հայրենիքը
տարին, եւ առաքելոց եաքէն ընելու քարոզութեան
ճամբայ բացին:

գ. Քրիստոնէից ա՞ռաջին հասարակո՞ւթիւնն Երու՞սաղէմ:
— Եօթը սարկա՞ւագաց ընտրո՞ւթիւնը:

Երուսաղէմ գտնուող հաւատացելոց հասարա-
կութեան (որուն թիւը քիչ ժամանակուան մէջ 5000ի
հասաւ) հաւատքն ու սէրն այնպէս զօրաւոր էր, որ
ամէնքն իրենք զիրենք իրրեւ մէկ ընտանեաց անդամ
կը նկատէին, եւ մէկ սիրտ ու մէկ հոգի էին: Հարուստ-

ներն յօժարութեամբ իրենց ինչքն աղքատաց կը
բաշխէին, եւ առաքելոց ազատ տրամադրութեանք
տակ կը ձգէին: Բայց ընչից հաստարակաց ըլլալն ա-
մէկու մը պարտք դրուած էր, եւ ա՛յ ալ Երու-
սաղէմին դուբս ուրիշ քրիստոնեայ հաստարակութեանց
մէջ կար: Ա՛յս նոր հաստարակութեան անդամներն ի
սկզբան Հրէից հետ հաղորդութեան մէջ էին, եւ ա-
նոնց սովորութիւնները կը պահէին. բայց միշտ իրենք
զիրենք իրրեւ Աստուծմէ ընտրեալ առանձին ժողո-
վուրդ մը կը նկատէին: Մեկզմէկ եղբայր ու հաւա-
տացեալ կը կոչէին, բայց Հրեայք իրենց Նազովրեցի
կամ Գալիլեացի, իսկ հեթանոսք՝ Քրիստոնեայ (Chri-
stiani) անունը կու տային: — Հելլենացի այսինքն յու-
նարէն խօսող գաւառներուն Հրեայք, սկսան տրամքել,
թէ ողորմութիւն բաժնելու ատեն իրենց այրիներուն
Երբայեցւոց այրիներուն պէս չի նայեր, որ պատճա-
ռաւ առաքեալք եօթը սարկաւագ ընտրեցին. ասոնք
միանգամայն Աստուծոյ խօսքին սպասաւոր էին:

դ. Քրիստոնէից պե՞ս Հրեից հանած ա՞ռջին հալածանքը:
Ս. Ստեփանոսի մարտիրոսական մահը:

Սուրբ Ստեփանոս՝ որ եօթը սարկաւագներէն
մէկն էր, յայտնի կը քարոզէր թէ Հին Կտակարանք
Քրիստոսի գալստեամբը վերջացած է, որով բուս
Հրեից ըմբռնմանն ամենամեծ հայհոյութիւնը կ'ընէր:
Ասոր համար Հրեայք զինքը բռնեցին ու քարկոծեցին:
Ս. Ստեփանոս առաջին մարտիրոսն է, այսինքն Քրիս-
տոսի հաւատոյն առաջին վկան: Նոյն միջոցին Տալա-
ծանք եւս նաեւ Երուսաղէմ դանուող քրիստոնէից
դէմ, որոնք քաղաքը թող տալով Պաղեստին, Սա-
մարիա, Փիւնիկէ, Ասորիք ու Կիպրոս փախան, եւ հոն
նոր քրիստոնեայ հաստարակութիւններու հիմ դրին:

ե. Պօղոս ա՞ռաքելոյն դարձը:

Քրիստոնեաներուն հալածողներուն գլխաւորնե-
րէն էր Սաւուղ անուանով մէկը, որ Կիլիկիայի Տարսո-

քաղաքը Հրեայ ծնողքներէ ծնած էր, որոնք Հռոմէական քաղաքացւոյ իրաւունք ունէին։ Փարիսեցւոց ազգանդին մէջ կրթուած եւ յունական դիտութեամբ հրահանգուած այս երիտասարդը, յանկարծ հրաշքով նոր վարդապետութեան նախանձաւոր աշակերտներէն մէկն եղաւ (35)։ Քահանայապետէն իշխանութիւն առած՝ քրիստոնեաները հալածելու համար Դամասկոս գացած ատեն, ճամբան Քրիստոս իրեն երեւցաւ (Գործք. Առ. Թ. 2. Ա. Կորնթ. ԺԵ. 8—9), եւ ինք զինքն իրեն յայտնելով ու սիրտը լուսաւորելով, իր վարդապետութիւնը տարածելու ընտիր ու յարմար գործիք մ'ըրաւ։ Մեծ հիացմամբ տեսաւ աշխարհքը, որ քրիստոնեաները հալածող Սօղոսը՝ քիչ մ'ետքն իրրեւ հեթանոսաց Պօղոս առաքեալը մէջտեղն ելաւ։ Իր կոչման մէջ հաստատուելու համար՝ Ապառաժ Արաբիա երեք տարի առանձնութեան մէջ ապրելէն ետեւ, Դամասկոս գնաց եւ հոն սկսաւ ջՔրիստոս քարոզել։ Անկէ ետքը Պետրոս առաքեալին հետ տեսնուելու համար 38ին Երուսաղէմ գնաց։ Հոս Ժողովրդանոցին մէջ աներկիւղ Աւետարանը քարոզեց, բայց քիչ մ'ետքը հարկադրեցաւ անկէ փախչիլ եւ Տարսոն իր հայրենիքն երթալ, որովհետեւ Հելլենացիք զինքը մեռցնել կ'ուզէին։

ղ. Հեթանոսներն եկեղեցւոյ մէջ կ'ընդունուին։ — Անտիոքի ատենի Հռոմէական պետութիւնը։ — Աստուածապետեալ Երուսաղէմ գործած ծառայութիւնը։

Հեթանոսներն եկեղեցւոյ մէջ ընդունելու ժամանակն ալ հասած էր։ Պետրոս առաքեալն ասոր նկատմամբ տեսիլքի մը մէջ երկնային յայտնութիւն մ'ունենալով, Կեսարիայի Կուռնելիոս հարիւրապետն եւ անոր բոլոր ընտանիքն ու բարեկամները քրիստոնեայ մկրտեց։ Անկէ ետքը քրիստոնէութիւնը հեթանոսաց մէջ այնպէս շուտ տարածուեցաւ, որ Երուսաղէմի եկեղեցին ետքը, որն որ միայն հրեաներէ դարձող քրիստոնեաներէ կազմուած էր, Անտիոք՝

արեւելեան հռոմէական պետութեան առաջին քաղաքը, նոր մայր եկեղեցի մը հաստատուեցաւ։ Ա՛ս ամէն բան լսելով առաքեալները, զԲառնաբաս՝ որ Հոգւով սրբով լի մարդ մըն էր, Անտիոք խրկեցին եւ Պօղոս ալ Տարսոն քաղքէն հոն կանչուելով, նորահաստատ եկեղեցւոյն հոգն ու կարգադրութիւնն անոնց յանձնուեցաւ։ Եւ քէն Անտիոքի եկեղեցւոյն առաջնորդութիւնը Պետրոս առաքեալն իր վրան առաւ, ուր եպիսկոպոսական աթոռ մը հաստատեց, զորն որ Հռոմ գացած ատեն Եւոդիոսի յանձնեց, որուն յաջորդեց Ս. Իգնատիոս Աստուածազգեաց Հայրապետը։

Այս կերպով եղաւ հեթանոսաց մուտքն եկեղեցւոյ մէջ։ Բայց հրեութենէ դարձող քրիստոնեաներէն ոմանք՝ ատոնց համար սկսան ըսել թէ չէն կրնար փրկուիլ, եթէ մովսիսական օրէնքը չէն պահեր, որ պատճառաւ Անտիոքի եկեղեցւոյն մէջ հակառակութիւն ու վէճ ելաւ։ Այս վէճն որոշելու համար՝ հարկ եղաւ որ բոլոր առաքեալք ու եկեղեցւոյն երիցունքը Երուսաղէմ ժողովին (50 — 52)։ Պօղոս ու Բառնաբաս առաքեալներն ալ հոն եկան, եւ ժողովոյն մէջ նախ Պետրոս առաքեալը խօսեցաւ եւ քրիստոնէութեան դարձողներուն ազատութիւնը պաշտպանեց։ Ուստի եւ ժողովոյն որոշումն այս եղաւ, որ հաւատացեալք ալ պարտական չեն մովսիսական օրէնքները պահել, եւ հեթանոս քրիստոնեայք պէտք են միայն հրաժարիլ՝ ի կռոցս եւ յարենէ եւ ի հեղձուցելոյ եւ ի պոռնկութենէ (Գործք. Առ. ԺԵ. 29.)։ Այս վճիռն իրրեւ Հոգւոյն սրբոյ առաջնորդութեամբն եղած որոշում, Անտիոքի եւ Սիլիկիայի եկեղեցիներուն ալ հաղորդուեցաւ։

է. Հերմէս՝ ջհրապոնեաներուն ըստ հանաձ երկրորդ հալածանք։ — Ս. Յուստոս Մարտիրոսական մահը։

Հերմէս Ադրիպպաս Ա. (Մեծ Հերոդէսին թոռը), որուն Հռոմի կայսրները Հրէաստանի թագաւորութիւնը շնորհած էին, Երուսաղէմի նորաձին եկեղեցւոյն առաջնորդներուն դէմ հալածանք հանեց

(43)։ Յովհաննէս առաքեալն եղբայրը՝ Յակոբոս, զրկախտուեցաւ ու Պետրոս բանտ դրուեցաւ. բայց Աստուծոյ հրեշտակը գիշերը դինքը բանտէն ու մահուանէ ազատեց։ Ասոր վրայ Պետրոս Երուսաղէմէն փախաւ, եւ Ագրիպպասին յանկարծական մահուամբը հալածանքը դադրեցաւ։

ը. Առաքելոց երթն Բաբելոնէը։ — Առաքելական Հանգանակ։

Կ'երեւայ որ Ագրիպպասին մահուանէն քիչ մը ետքը, առաքեալներն իրենց վարդապետին յանձնարարութեան համաձայն, Աւետարանը բոլոր աշխարհք քարոզելու համար իրարմէ բաժնուեցան, եւ մէյ մ'ալ իրարու քով չեկան։ Հին արժանահաւատ աւանդութեան մը նայելով, բան Քրիստոսի հրամանին, առաքեալք ցրուելէն յառաջ՝ տասներկու տարի Հրեաստան կեցան։ Կ'ըսուի որ նաեւ նոյն միջոցին ամէնը միասին հաւատոյ դաւանութիւն մը շինած ըլլան, որն որ Առաքելական Հանգանակ կը կոչուի*։

ժ. Առաքելոց գլխին անցած վերջի պեպէերը։

Պետրոս՝ Անտիոքի եկեղեցին հաստատելէն ետեւ, 42ին Հռոմ գնաց։ Իրմէ երկու կաթուղիկէ թղթեր ունինք։ Հռոմայ եկեղեցւոյն իրբեւ եպիսկոպոս առաջնորդելէն ետեւ, բան Հասարակաց եւ միաբան աւանդութեան, Ներոնի Տալածանաց տակն (67) Հռոմ իր երկնային վարդապետին դուշակութեան համաձայն խաչի վրայ գլխիվայր մեռաւ։ Հռոմ որչափ տակն կենալուն վրայ այլեւայլ կարծիքներ կան. ամէնէն հաւանականն է, որ բան Եւսեբիոսի պատմու-

* Հաւատոյ Հանգանակ կամ Հրապարակական հաւատոյ դաւանութիւն ըսելով կ'իմացուի, եկեղեցիէն ասդիմադրած քրիստոնէական հաւատոյ համառօտ բովանդակութիւն մը, որ իրբեւ ընդհանուր եկեղեցւոյ վարդապետութիւն ու հաւատոյ բացատրութիւն, անթերի է։ Առաքելական Հանգանակէն զատ՝ ունինք Նիկիական-Կոստանդնուպոլսական, Ս. Աթանասի ու Տրիդենտեան ժողովոյն Հանգանակները։ Եթէ մէկն ասոնք իրարու հետ բաղդատէ, կը տեսնէ թէ եկեղեցին որչափ աշխատած է իր վարդապետութիւնները՝ յղիմացս դարուց եւս մնալոնութեանց դէմ, միշտ ունկնդիր ու օրոշ բացատրելու։

թեանը, 25 տարի հոն կեցած ըլլայ։ Պետրոս իր առաքելութեան սկիզբներէն՝ Հռոմ քրիստոնէից հաստատութիւն մը հաստատելէն ետեւ, առաքելութեամբ ուրիշ տեղեր ալ պտրեցաւ, եւ Ներոնի հալածանաց տասն տարին Հռոմ դարձաւ. այնպէս որ 25 տարի Հռոմ կենալը շարունակեալ չէ, հապա առաջին անգամ Հռոմ գալէն մինչեւ մահուան ժամանակին անցած ժամանակի միջոցը կը հասկցուի։ Եւ որովհետեւ Պետրոս իբրեւ Հռոմայ եպիսկոպոս մեռաւ, դիւաւորութիւնն իր յաջորդներուն՝ Հռոմայ եպիսկոպոսաց անցաւ, որոնք ետքէն առանձին անուամբ Քահանայապետ կամ Պապ (Papa, Հայր.) կոչուեցան։

Անդրէաս Սեւ Ծովուն կողմերը Սկիւթիա եւ Յունաստան քարոզութիւն բրաւ, եւ կ'ըսուի որ Աքայեայի Պատրիս քաղաքը խաչի վրայ մեռած ըլլայ (Եւսեբ. Գ. 3)։ — Փիլիպպոս Փռիւգիա քարոզեց եւ հոն իր ծերութեան հասակի մէջ Ջերապոլիս քաղաքը խաչուեցաւ (Եւսեբ. Ե. 19)։ — Բարթողիմէոսին համար կը կարծուի որ Հայաստան, Հնդկաստան կամ Եղջանիկ Արաբիա Աւետարանը քարոզած եւ 50ին խաչի վրայ մեռած ըլլայ*։ — Թովմաս առաքելոյն համար կը պատմուի որ իւր քարոզութիւնը նախ Պարթեւաստան բրած, ու ետքը Հնդկաստան յառաջ գացած ըլլայ։ — Մատթէոս նախ Եբրայեցւոց քարոզեց, ու ետքէն Եթովպիա գնաց։ Սկզբնապէս Եբրայեցի լեզուաւ գրած աւետարանը, վերջէն յունարէնի թարգմանուեցաւ, զորն որ հաւանական է որ 61 — 67 գրած է, որպէս զի Հրեաները համոզէ՝ որ Յիսուս Ճշմարիտ խոստացեալ Մեսիան է։ — Յուդա Թադէոս՝ որն որ կաթուղիկէ թուղթ մը գրած է, կ'ըսուի որ Ասորիք, Արաբիա, Միջագետք եւ ետքը Պարսկաստան իւր քարոզութիւնն բրած ըլլայ։ — Սիմոն ու Մատաթիա առաքեալներուն ինչպէս նաեւ 72 աշակերտաց եւ առաքելոց գործակցացը վրայ ասոյդ տեղեկութիւններ չունինք։ Միայն Մարկոսին վրայօք՝ որ ինչպէս կ'երեւայ Պետրոսէն քրիստոնէական հաւատոյ մէջ

* Խորհնացին Բարթողիմէոս առաքելոյն համար կ'ասանդէ, որ Անձեւացեաց երկիրն՝ Աղբգառոս կամ Ուրհայոս քաղաքը մեռած է։

հրահանգուած էր, կրնայ ստուգութեամբ ըսուիլ՝ որ Հռոմէն Աղեքսանդրիա գացած եւ այնտեղից եկեղեցին հաստատած է: Իր աւետարանը Պետրոս առաքելոյն առաջնորդութեանը տակ եւ անոր կենդանութեան ժամանակը գրած է. բայց կ'երեւայ որ իբրեւ իւր հոգեւոր վարդապետին ու Տօրը յիշատակ՝ անոր մեռնելէն ետքը հրատարակած է: Բառնաբասին վրայ՝ Պօղոսէն բաժնուելէն ետքը, ստոյգ տեղեկութիւն մը չունինք. նոյնպէս Ղուկասին վրայ, որ Անտիոք ծնած եւ արուեստիւ բժիշկ էր: Իրմէ ունինք Ղուկայ Աւետարանն ու Գործք Առաքելոցը: — Պօղոս առաքեալն իր կոչման մէջ՝ միւս ամէն առաքեալներէն աւելի գործունէութիւն ցուցուց: Քրիստոսի վրայ ունեցած վստահութիւնը հաստատուն եւ անշարժ էր, եւ վտանգներու մէջ քաջասրտութիւնն անյողդողդ: Մարդկային սրտին զգածմանցը խորունկ թափանցելէն զատ, նաեւ զարմանալի ճարտասանութիւն մ'ունէր: Անտիոքէն սկսեալ՝ զանազան անձանց ընկերակցութեամբ, իր երեք առաքելական ճամբորդութիւններն ըրաւ, եւ Ասիա ու Եւրոպա քրիստոնէութիւնը տարածելու աշխատեցաւ: Ուր որ կ'երթար՝ քրիստոնէական հաստատութիւններ կը հիմնէր, որոնք երկնաւոր շնորհաց օգնութեամբը շուտ կը ծաղկէին, եւ որոնց հետ իր հոգեվից թղթերովը հաղորդութեան մէջ էր: Իր վերջի առաքելական գործունէութիւնը դուցուց՝ Հռոմ գնալով քրիստոնէից դէմ ներուն կայսր հանած հալածանքին ժամանակ: Չի գիտցուիր թէ որչափ աեն ազատութեամբ գործեց, բայց ան ստոյգ է որ 67ին Հռոմ գլխատուեցաւ: Յակոբոս Կրտսերը՝ Երուսաղէմի առաջին եպիսկոպոսն, արդէն 62ին սպանուած էր. իր առաքելական թուղթն ուղղած է ի մանաւորի հրեութենէ դարձած քրիստոնէից, զերծնիք յորդորելով որ հաւատոյ համար քաշած նեղութիւններուն սիրով համբերեն, եւ միանգամայն կը ցուցընէ որ հաւատքն առանց սիրոյ գործքերու ոչինչ է:

Ս. Յովհաննէս առաքեալը՝ Երուսաղէմի եկեղեցին հաստատելու համար Պետրոս առաքելոյն օգնելէն եաեւ, փոքր Ասիա գնաց եւ Եփեսոս նստելով

այն կողմանց եկեղեցիներուն հիմնարկութեանն ու յառաջադիմութեանն աշխատեցաւ: Դոմետիանոս կայսր հրամանաւ՝ Պատմոս կղզին աքսորուելով, հոն Յայտնութեան գիրքը գրեց (96): Դոմետիանոսի մահուանէն ետքը՝ նորէն Եփեսոս դառնալով, հոն իր աւետարանն եւ առաջին կաթուղիկէ թուղթը գրեց: Ս. Յովհաննէս՝ իր աւետարանին մէջ Փրկչին աւետիքը բարձր խմաստներով ու վեմի կերպով կը նկարագրէ, եւ իր առաուածաբանութեանը փառաւոր վկայութիւն կուտայ: Ս. Յովհաննէս Եփեսոս բնական մահուամբ մեռաւ խոր ծերութեան հասակի մէջ (101): — Իսկ Ս. Կուսին վրայ՝ շատ քիչ տեղեկութիւն ունինք: Անտարակոյս է որ Յովհաննէս առաքեալը՝ Քրիստոսի յանձնարարութեան համաձայն, զինքը մինչեւ մահն իր քովը պահած է: Բայց մահուան տարին ու տեղը անստոյգ է. հաւանական կ'երեւայ որ 45ին Երուսաղէմ մեռած ըլլայ:

Առաքելոց մեռած առեն՝ արդէն քրիստոնէութիւնն աշխարհիս ամէն ծանօթ մասերը տարածուած ու հաստատուած կը գտնենք, որմէ յայտնի կը տեսնուի առաքելոց մեծ գործունէութիւնը:

7. Հրեական պատերազմն ու Երուսաղէմի կործանումը:

Երովդէս Ագրիպպաս թագաւորին մահուանէն ետքը (44), Պաղեստին դարձեալ Հռոմէական պետութեան գաւառներէն մէկն եղաւ, եւ Հռոմայեցի կուսակալաց կառավարութեան տակն ինկաւ: Ասոնք ժողովուրդը զանազան առիթներու մէջ հարստահարելով, Հրեից՝ Հռոմայեցւոց դէմ ունեցած ատելութիւնն աւելի եւս գրգռեցին: Գեսիոս Փղորոս կուսակալը՝ զոր որ ներոն կայսրը դրած էր, սկսաւ զերծնիք սաստիկ նեղել, եւ կարծես թէ մանաւանդ ժողովուրդն ոտք հանելու միջոցներ կը հնարէր: Վերջապէս ժողովրդեան ժամհոգութիւնը յայտնի ապստամբութեան դառնալով (66), Երուսաղէմի պարիսպներուն աշտարակներուն վրայ յարձակեցան, եւ մէջը գտնուած հռո-

մայեցի պահակապան զօրքն անհնայ Յարդեցին։ Այս դէպքն եղաւ արիւնահեղ պատերազմին պատճառը։ Քրիստոնեայք Երուսաղէմ թողլով, Յորդանան գետին անդիի կողմը՝ Պէղղա քաղաքը քաշուեցան։ Վեսպասիանոս Հռոմայեցւոց զօրավարը՝ զօրաց բազմութեամբ Հրէաստան մտաւ, եւ նոյն իսկ Հրեից մէջ եղած երկպառակութիւնն իր օգտին դործածեց։ Յովհաննէս Գիսքարտ անունով փառասէր մարդ մը՝ Գալիլեացւոյն Երուսաղէմ դալով, հոն արհաւրաց կառավարութիւն մը հաստատեց։ Ընտիրս քահանայապետը՝ ժողովուրդն անոր դէմ ոտք հանեց, եւ Յովհաննէս բազմութեան դէմ չկարենալով կենալ, տաճարին ներքին կողմերն ամրացաւ. այս երկպառակութեան պատճառաւ եղած կռիւներն երկու կողմանէ հազարաւորներու կեանքն արժեց։ Նոյն միջոցին Վեսպասիանոս՝ որ Հրէաստան բազմաթիւ քաղաքներ ու դեղերը քանդած աւերած էր, լսելով որ Ներոն սպաննուեր ու Հռոմայեցի լեգէոններն իրարու դէմ եղեր են, ստիպուեցաւ Հրէաստան թողուլ եւ Իտալիա դառնալ։ Այս պատճառաւ պատերազմին ընդհատիլը, Հրէաստանի ու առանձինն Երուսաղէմի տառապանքն աւելի եւս մեծցուց։ Գողերու եւ աւազակներու բազմութիւն մը՝ որոնք իրենց արուեստն ի գործ դնելու յարմար ժամանակ գտած էին, ամէն կողմանէ Սիմոն անունով սրիկայի մը դրօշին տակ ժողվեցան եւ մայրաքաղքին վրայ քալելով զանիկայ պաշարեցին։ Քաղաքացիք տեսնելով որ ներսէն դրսէն նեղուած են, Սիմոնին հետ Յովհաննէս Գիսքարտացւոյն դէմ միաբանեցան ու զինքը ներս առին. անկէ ետքն Երուսաղէմ կուռց եւ արիւնհեղութեան տապարել դարձաւ։ Երկու տարի ետքը՝ Վեսպասիանոս կայսր ընտրուելով, Հրեից դէմ սկսած պատերազմն իր Տիտոս որդւոյն յանձնեց, որն որ եկաւ վեց վտառան հեռաւորութեամբ Երուսաղէմ քաղաքը պաշարեց։ Վերահաս հասարակաց վտանգն իրարու հակառակորդ երկու կողմնակցութիւնները, առ ժամանակ մը արտաքին թշնամւոյն դէմ միաբանեց։

Տիտոս քաղքին հիւսիսային կողմը յարձակմամբ

առնելէն ետեւ, Յովսեպոս Փղաւիոս Հրեայ պատմագիրը, որն որ Հռոմայեցւոց բանակին մէջն էր, պաշտուած Հրեից խաւրեց՝ որ գիրենք անձնատուր ըլլալու համոզէ. բայց Հրեայք զինքն անարգանօք մերժեցին։ Ալ անկէ ետքը Քրիստոսի 37 տարի յառաջ բուած մարգարէութիւնները Երուսաղէմի գլուխն եկան։ Ան առեն արտասուելով բուած խօսքերը (Ղուկ. ԺԹ. 43.), բառ առ բառ կատարուեցան։ Ինչու որ Տիտոս դրաւն պաշար ներս չխթելու եւ քաղաքն անձնատուր ըլլալու ստիպելու համար, քաղքին շուրջ կողմը բարձր պատ մը շինել տուաւ, որով կրնայր պահակութիւնն այնչափ աստիճացաւ, որ գարշելի բաներ ուտելու սկսան եւ հազարաւորք անօթութենէ մեռան։ Նոյն իսկ մարը իրենց զաւակը խորտակած կ'ուտէին, զորն որ ատենելով Հրեայք ու Հռոմայեցիք՝ սկսան գարշիլ ու քաշուիլ։ Փողոցներու եւ աներու մէջ՝ սովէն մեռնողներուն մարմինները վայր վայր դիզուած կը կենային, որոնց ժանտահոտութիւնն օդն ապականելով, տարափոխիկ հիւանդութիւններ յառաջ եկան, որմէ նոյնպէս բազմաթիւ մարդիկ մեռան։ Ա՛ս ամէն չարիքներէն յառաջ Հրեից յառաջադոյն սպառնացուած էր, եթէ առ Աստուած դառնալու չըլլան։ Քրիստոս Տէրն մեր իրենց ըսած էր. Ձի եղիցի յայնժամ նեղութիւն մեծ, որպիսի ոչ եղեւ ի սկզբանէ արարածոց աշխարհի մինչեւ ցայժմ. եւ ոչ այլ ևս իցի* (Մատթ. Ի՛Դ. 21.)։

Հռոմայեցիք նորէն յարձակումի մ'ըրին եւ Անտոնիա դղեակն առին։ Քանի մ'օր պատերազմելէն ետեւ տաճարին հիւսիսային ճակատը կրակէն ապականեցաւ։ Տիտոս երբոր տեսաւ՝ որ կրակը նոյն իսկ տաճարին կը սպառնայ, հրամայեց որ մարեն։ Բայց Հռոմայեցի զինուոր մը ինք իրմէ դրդուած՝ խանձողի կտոր մ'առնելով պատուհանէն տաճարը նետեց։ Կրակն

* Յովսեպոս Փղաւիոս իրրեւ ականատես վկայ կը գրէ. "Ժողովուրդ մ'եղած չէ երբեք որ այնչափ նեղութիւն կրած ըլլայ, բայց այնուհետեւ սկզբանէ գտնուած չէ նաեւ ազգ մը՝ որ այնչափ անօրէնութեամբ լի ըլլայ։ (Յովս. Պատմ. Հրէից. Ե. 10. 5.)։

անմիջապէս ամէն կողմ տարածուեցաւ, եւ բոլոր այն-պիսի սաստկութեամբ սկսաւ ելլել, որ ալ մարելն անկարելի եղաւ: Տաճարին կործանելովն ինկաւ նաեւ Հրեից վերջին ճիգն ու զօրութիւնը: Տիտոս բոլոր քաղքին տիրեց 70ին, Օգոստոս 10ին: Ասկից վերջը սկսաւ անգութ կոտորածը, որն որ ամբողջ օր ու գիշեր մը տեւեց: Պաշարման առեն մեռնողներուն թիւը մէկ միլիոնէն աւելի է. 97.000 հոգի գերի ինկան, որոնց մէկ մասը Տիտոս իր յաղթանակին պահեց, իսկ մեկալ մասն իբրեւ գերի ծախեց. Յովհաննէս Գիսքաղացին ցկեանս բանտ դրուեցաւ, իսկ Սիմոն շղթայակապ Տիտոսի յաղթանակին համար Հռոմ խաւրուեցաւ: Տաճարին մնացած պատերը Տիտոսին հրամանաւը հարթ յատակ եղան, քաղքին որմերը քակուեցան, երկիրը հերկուեցաւ, յուշըներլու համար որ հոն ալ ամենեւին շէնք պիտ'որ չշինուի: Ա եղաւ Աստուծոյ արդար դատաստանին զարհուրելի պատիժը՝ այն ապերախտ ժողովըրդեան վրայ, որն որ իր Տէրն ու Օծեալը խաչ հանեց ու սոսկալի անէծքն իր վրայ առաւ գոչելով. Արիւն դորա ի վերայ մեր և ի վերայ որդւոց մերոց: — Վերջանեայ պաշարմանէ ետքն անհետ եղաւ այն գեղեցիկ ու պանծելի քաղաքը, որ այնչափ ժամանակ ծաղկած ու պերճացած էր: Մեծագործ ու հոյակապ տաճարը՝ աւերակաց տակը թաղուեցաւ, քահանայութիւնը չնչուեցաւ, զոհն ի սպառ դադրեցաւ, եւ հրեական պետութիւնը քայքայեցաւ: Թէպէտ Ադրիանոս կայսեր առեն (132), Հրեայք դարձեալ փորձեցին իրենց ինկած աէրութիւնը կանգնելու, բայց երբոր չյաջողեցաւ, աշխարհքիս ամէն կողմը ցրուեցան, եւ հիմայ ուրիշ ազգերէ զատուած կ'ապրին, իբրեւ մշանջենաւոր վկայ Աստուծոյ արդարութեանը:

Հրեական տէրութեան կործանումը՝ քրիստոնէութեան օգտակար եղաւ, ինչու որ քրիստոնէութիւնը հրեութենէ բոլորովին զատուելով, իր սեպհական նկարագրին համաձայն սկսաւ ազատ զարգանալ:

8. Քրիստոնէութեան տարածումը:

Առաքեալք քրիստոնէութիւնը տարածելու աեւնին գլխաւորաբար մայրաքաղաքներուն միտ կը դնէին, եւ կ'աշխատէին անոնց մէջ հաստատել որպէս զի այն գլխաւոր քաղաքներէն քրիստոնէական կրօնը շրջակայ պզտիկ քաղաքներն ու գեղերը դիւրաւ մուտք գտնէ: Այսպէս ելան Արմատական կամ Մայր եկեղեցիները, որոնց գլխաւորներն էին՝ Երուսաղէմ, Անտիոք, Աղէքսանդրիա եւ Հռոմ: Առաքելոց մահուանէն ետքը՝ իրենց յաջորդներն սկսած գործքն յառաջ տարին:

Կործանած Երուսաղէմ քաղաքն աւերակներէն ետքն մասին դարձեալ կանգնուեցաւ. հրէութենէ դարձող քրիստոնէից հաստատութիւն մը՝ Սիմոն անունով եպիսկոպոսին հետ հոն դարձան, որուն հետզհետէ տասուիրեք եպիսկոպոս յաջորդեցին, մինչեւ քաղքին երկրորդ կործանումը Ադրիանոս կայսեր առեն: — Երուսաղէմէն ետքը շատ երեւելի էր Կեսարիայի եկեղեցին, որ առաքեալներէն հաստատուած էր: — Փիւնիկէ՝ քրիստոնէութիւնը ծաղկեալ վիճակի մէջ էր. Տիւրոսի եկեղեցւոյն սկիզբն առաքեալներէն է:

Արեւելեան եկեղեցիներուն մէջ՝ ամենէն հռչակաւորն էր Անտիոքի եկեղեցին. հոն նստող եպիսկոպոսներուն յաջորդութիւնը Ս. Պետրոսէն սկսեալ մինչեւ վերջալոյս ծանօթ է, որ ըստ կարգի քսաներորդ է (†318): Անուանի էր նաեւ Անտիոքի երախայից դպրոցը, ուր քրիստոնէական հաւատոյ վարդապետութիւններէն զատ՝ գլխաւորաբար Ս. Գրոց ուսման կը պարապէին: — Քրիստոնէութիւնը շատ կանուխ մտաւ նաեւ Միջագետք, Պարսկաստան ու Բակտրիա: — Կիլիկիա՝ ուր առաքեալները քրիստոնէութիւնը տարածած էին, Տարսոնի ու Մոպսուեստիայի եկեղեցիները շատ երեւելի եւ ծաղկեալ էին: — Ասիայի բազմաթիւ եկեղեցիներուն մէջէն յիշուելու արժանի են Եփեսոսի եկեղեցին, որուն Պաւղոս առաքեալն առաջին եպիսկոպոս դրաւ զՏիմո-

Թէոս. Զմիւռնիայի եկեղեցին՝ որուն եպիսկոպոսն էր անուանի Ս. Պողիկարպոսը, եւ Բիւթանիայի մէջ՝ Նիկոմեդիայի եկեղեցին: Եգիպտոս շատ կանուխ մտաւ քրիստոնէութիւնը: Բոլոր հնութիւնը կը վկայէ՝ որ Մարկոս Աղէքսանդրիայի առաջին եպիսկոպոսն եղաւ, որ ըստ կարգի եւ ըստ պատուոյ քրիստոնէութեան երկրորդ եկեղեցին էր: Աղէքսանդրիա՝ այս միջոցիս արեւելքի ուսումնական կրթութեան կեդրոնն եղած էր: Հոստեղեան երախայից դպրոցը՝ Անտիոքի դպրոցին հակառակ ուղղութիւն մը բռնած էր: Ժամանակին կարօտութեանցը միտ դնելով՝ կը ջանար քրիստոնէութիւնը գիտական հիման վրայ հաստատել. բայց շատ քննութեան սերը երբեմն յանդգնութիւն մը լորութիւններ յառաջ բերաւ, որոնք եկեղեցւոյ շատ վնաս տուին: Այս դպրոցին ուսուցիչներուն երեւելիներն էն, Պանդենոս, Կղեմէս Աղէքսանդրացին, Որիգենէս եւ այլն: Քրիստոնէութիւնն Աղէքսանդրիայէն շատ դիւրաւ վերին Եգիպտոս տարածուեցաւ, ուր արդէն երկրորդ դարուն վերջը հաստատուն արմատ ձգած էր:

Կարքեդոն ու բոլոր հիւսիսային Ափրիկէ՝ քրիստոնէութիւնն Եգիպտոսէն չտարածուեցաւ, հապա Հռոմէն, եւ երկրորդ դարուն վերջերն արդէն բարգաւաճ կը ծաղկէր: Երրորդ դարուն կէսին՝ քրիստոնէութիւնը Մաւրիտանիա ու Նումիդիա մտաւ: Հիւսիսային Ափրիկէի մայր եկեղեցւոյն՝ Կարքեդոնի եպիսկոպոսը Կիպրիանոս, որ Ափրիկէի եպիսկոպոսներուն մէջ մինչեւ սաբը Աւգոստինոս՝ ամէնէն երեւելին եւ անուանին է, իր ժամանակը կրցաւ 90 Նումիդացի եպիսկոպոսներով եկեղեցական ժողով մը գումարել (256):

Եթէ Եւրոպա անցնինք՝ կը տեսնենք որ Աւիայի սահմանակից Թրակիայի գաւառներուն մէջ, քրիստոնէութիւնը շատ կանուխ արդէն տարածուած էր: Մակեդոնիա ու Յունաստան նոյն իսկ առաքեալք քարոզած էին: Անտարակոյս է որ Իտալիա՝ Հռոմ առաջին քաղաքն եղաւ, ուր քրիստոնէական հաստատակութիւն մը կազմուեցաւ: Հռոմայ առաջին եպիսկոպոսն եղաւ սաբը Պետրոս, որուն յաջորդեցին Ղինոս,

Անակղետոս ու Կղեմէս: Թէ ինչ չափ շուտ աճեցաւ Հռոմայ եկեղեցին, անկէ կրնայ իմացուիլ՝ որ արդէն 250ին 46 քահանայ ունէր եւ Դիոկղետիանոսի հալածանաց ժամանակ Հռոմ 40 եկեղեցի կար: Իտալիայի ուրիշ եկեղեցիներուն հիմնարկութիւնը սաբը Պետրոսի աշակերտներուն կ'ընծայուի: Չի գիտցուիր թէ քրիստոնէութիւնն երբ մտաւ Սպանիա: Պօղոս առաքեալն (Հռոմ. ԺԵ. 24) ըսած խօսքերէն, եւ Կղեմէս Հռոմայ եպիսկոպոսին իրեն համար վկայելէն թէ իր առաքելական գործունէութիւնը մինչեւ արեւմտից սահմանը տարածած է, կրնայ մակաբերուիլ որ Պօղոս առաքեալը քրիստոնէութիւնը Սպանիա քարոզած ըլլայ. բայց ասոր դէմ կ'ելլէ այն դրական տուեալութիւնը՝ որ 250էն յառաջ քրիստոնէութիւնը հոն շատ քիչ ծանօթ էր. անկէ քիչ մ'ետքը բոլոր թերակղզւոյն վրայ տարածուած կը գտնենք:

Նոյնպէս տոյժ տեղեկութիւններ չունինք թէ երբ մտաւ քրիստոնէութիւնը Գաղղիա. հաւանական է որ երկրորդ դարուն կէսին մտած ըլլայ, Փոքր Ասիայի հետ ունեցած առեւտրական յարաբերութեանցը առթիւ: Սաբը Պողիկարպոսին աշակերտը՝ Պոթինոս, Լիոնի ու Վիէննայի առաջին եպիսկոպոսն եղաւ. իրեն յաջորդեց Իրենէոս՝ որ նոյնպէս Ս. Պողիկարպոսի աշակերտներէն էր: Գրիգոր Տուրացւոյն պատմութեան նայելով, որ Զ. դարուն իր պատմութիւնը գրած է, երրորդ դարուն կէսին Փարիսնոս Քահանայապետն եօթը քարոզիչ Գաղղիա խաւրեր է, որոնք եօթը քաղաքաց մէջ եկեղեցիներ հաստատեր եւ անոնց եպիսկոպոսներ եղեր են: Անկէ ետքը քրիստոնէական կրօնը Գաղղիայի ամէն կողմը տարածուեցաւ:

Վերին ու ստորին Գերմանիա՝ այսինքն Ռենոս գետին ձախ կողմն եղող գաւառներուն մէջ՝ մինչեւ Բեղգիա, Իրենէոսի վկայութեան նայելով, քրիստոնէութիւնն երկրորդ դարուն մէջ արդէն կար: Բայց թէ Ռենոսի ասդի կողմը՝ բուն Գերմանիայի մէջ նոյն ժամանակ արդէն քրիստոնէութիւնը տարածուած էր, չի կրնար ապացուցուիլ:

Բրիտանիա ալ քրիստոնէական հաւատքը կա—

նուիր ժամանակ մուտք գտաւ։ Ըստ Եւսեբիոսի՝ Պօղոս առաքեալն անձամբ հոն գացած է. բայց՝ շատ հաւանական է որ Փոքր Ասիայէն կամ Լիւնէն քրիստոնէութիւնը Բրիտանիա անցած ըլլայ։ Ինչպէս Տերտուղիանոս ու Որիգենէս կը վկայեն, արդէն երրորդ դարուն սկիզբը, հոն քրիստոնէական հասարակութիւններ կային։

9. Հայոց առաջին կամ մասնական քրիստոնէութեան դարձը։

Հայաստան ալ առաքելոց ժամանակին արդէն քրիստոնէութիւնը քարոզուած կը պատմուի։ Ըստ ազգային դրութեանց՝ Աբգար Եդեսիայի թագաւորը, քանի մը նախաբարաց ձեռքով Քրիստոսի հրաշագործութիւնները լսելով, զինքը թղթով հրաւիրեց որ գայ իր հիւանդութիւնը բժշկէ։ Քրիստոս՝ Աբգարին պատասխան դրեց, խոստանալով որ իր հմբառնալէն ետքն աշակերտներէն մէկը կը խաբէ, որ զինքը բժշկէ, եւ իրեն ու ժողովրդեանը ճշմարիտ հաւատքը սորվեցնէ։ Քրիստոսի երկինք համբառնալէն ետեւ, Թադէոս՝ եւթանասնից մէկը (ըստ Եւսեբիոսի Թադէոս առաքեալը) Եդեսիա եկաւ, զԱբգար բժշկեց, արքունիքն ու բոլոր քաղաքը քրիստոնէական հաւատքը քարոզեց, եւ իրենց եպիսկոպոս ձեռնադրեց զԱդդէ՝ թագաւորին խոյրարարը։ Բարթողիմէոս առաքեալն համար ալ կ'ըսուի որ Հնդկաստանէն ու Արաբիայէն դաս, Մեծ Հայաստանի Հեր ու Զարեւանդ գաւառներն ու Անձեւացեաց երկիրը քրիստոնէական հաւատքը քարոզած եւ հոն վկայած ըլլայ (50)։ Սակայն այս առաջին քարոզութեան առեն՝ քրիստոնէութիւնը Հայաստանի մէջ չկրցաւ հաստատուն արմատ ձգել։ Աբգարին յաջորդն Անանուն՝ թագաւորական գահն ելլելուն պէս, Եդեսիայի կառավարիչները բանտարկեցին եւ Ադդէ եպիսկոպոսը մարտիրոսական մահուամբ մեռցուց։ Նոյնպէս բուն Հայաստանի վրայ տիրող Սանատրուկ հօրաքեւորդին, որ Թադէոսի ձեռքով քրիստոնէութիւնն ընդունած էր, նախարարներէն

վախնալով հեթանոսութեան դարձաւ, եւ իր Սանդուխտ աղջիկը՝ Թադէոս առաքելոյն հետ քրիստոնէական հաւատոյ համար նահատակեց։ Այսպէս քրիստոնէութեան ծաղիկը Հայաստան բացուած չբացուած թոռմեցաւ։

10. Քրիստոնէութեան տարածման արգելքները։

Չի կրնար ուրացուիլ՝ որ քրիստոնէութիւնն աշխարհքիս վրայ տարածուելու սկսած առեն, կային պատճառներ որ իրեն տարածման նպաստաւոր էին։ Քրիստոնէական կրօնը՝ հոգեկան ըլլալով, ամէն մարդու սիրտը դիւրաւ կրնայ մուտք գտնել, ինչ ազգէ, ո՛ր աստիճանէ եւ որպիսի կառավարութեան տակ թէ ըլլայ. ինչու որ քրիստոնէութիւնը մարդկան արտաքին յարաբերութեանցը չխառնուելով, միայն անոնց սրտին ու կամքին վրայ տիրել կ'ուզէ. իր նկարագիրն ազգային չէ, հապա համաշխարհական՝ այսինքն ճշմարիտ կաթոլիկական է։ — Թէ առաքելոց ժամանակ եւ թէ անկէ ետքը քրիստոնէական կրօնին տարածման դիւահարաբար ճամբայ բացին հրաշքները, որոնք նախապաշարմունքէ ազատ հեթանոսաց յայտնի կը ցուցընէին, որ քրիստոնէական կրօնն երկինքէն երկիր իջած լոյս մըն է։ — Հեթանոսներէն շատերը՝ այս նոր լուսոյն աստիճ փափաք մը կը ցուցընէին, որ իրենց հոգեւոր ու բարոյական թշուառութիւնը ճանչնալէն յառաջ կու գար։ — Ամենքն որ քրիստոնէութիւնը կ'ընդունէին ներքուստ կը փոխուէին, եւ այնպիսի առաքինութիւններ ի գործ կը դնէին, որոնք այն ժամանակին մոլութեանց բոլորովին ընդդիմակաց էին. շատերը նաեւ պատրաստ էին իրենց հաւատքին համար կեանքերնին ալ զոհելու։ Այս զարմանալի երեւոյթը՝ շատ մտացի մարդիկներու ճշմարտութեան ճամբուն առաջնորդեց։ — Ան առեն ծանօթ աշխարհքիս մեծ մասին՝ մէկ իշխանի կառավարութեան տակ միացեալ ըլլալը, եւ քաղքէ քաղաք ու գաւառէ գաւառ ազատ հաղորդակցութեան դիւրութիւնը, շատ օգնեց քրիստոնէական կրօնին արագ տարածմանը։ Այս հաղորդակ-

յունեան դիւթացուցիչ միջոց մըն էր յունարէն լեզուին ընդհանուր գործածութիւնը, որ մանկավարժական տեսութեան տիրապետութենէն եղբը բոլոր արեւելք տիրած էր:

Այս ամէն պատճառներն՝ որչափ ալ քրիստոնէութեան տարածման գործունէութեան օգնեցին, սակայն ասոր հակառակ ալ այնպիսի մեծամեծ արգելքներ կային, որ քրիստոնէական կրօնին վերջնական յաղթութիւնը, միայն աստուածային զօրութեան աղդեցութեամբ եղած պէտք ենք համարիլ: Այս արգելքներուն գլխաւորներն ասոնք են.

1. Քրիստոնէութեան աշխարհը մտած ժամանակ՝ ժողովրդեան մեծ մասը հեթանոսական կրօնին եւ անոր պաշտամունքը դեռ այնպէս սաստիկ կապուած էր, որ զոհերով ու ծէսերով իր աստուածները կը պաշտէր ու տարակուսանաց մէջ պատգամներու խորհրդեան կը դիմէր: Ժողովրդեան այս հաստատ ու պաշտօնը շատ հին էր. ասոր պաշտպանութեան տակ ազգեր կանգնուած էին, եւ հոմ՝ տիեզերակալութեան հասած էր: Ընտոց ճշմարտութեան կը վկայէին նաեւ դից պատգամներն ու հրաշքները՝ զորոնք սաստութեամբ կը կարծէին թէ դիք կը գործեն: Ժողովրդեան՝ իր կրօնին ու պաշտամունքին այնչափ յարեալ ըլլալուն պատճառն էր, պղտիկուց անոր մէջ կրթուած ըլլալը, եւ դից պաշտաման եւ անոնց հետ կապուած հանդէսներուն արտաքին փառաւորութիւնը: Ասոր հակառակ քրիստոնէութիւնն իբրեւ նոր կրօն մ՚աշխարհը մտաւ, եւ զգայարանաց հրապուրիչ ու դրդռիչ բան մը չունէր: Իր պաշտամունքը՝ որ դիւրըմբռնելի ժողովներու մէջ կ՚ըլլար, պարզ էր, լի վստանգով եւ երկիւղածի: Այս կրօնին հիմնադիրը Յիսուս՝ տեսութեան աննշան գաւառներէն մէկուն մէջ կեանք անցուցած, եւ խաչի վրայ մեռած էր: — Հեթանոսական կրօնն իր հետեւորդներուն ամէն տեսակ անկարգ ցանկութիւնները կատարելը թոյլ կու տար. ցանկասէրը, որկրամոլն ու ընչաքաղցն իր կրիցը վրայ ամենեւին խիղճ չէր ըներ, բաւական որ սովորական զոհերուն եւ որոշուած արարողութեանց մանրակիզ ըլլար:

Ասոր հակառակ քրիստոնէութիւնը կը պահանջէր զգայարանաց մահացուցում, եւ անկարդ յոժարութեանց սանձահարութիւն. ասոնցմէ զատ հրաժարիլ նաեւ այն ամէն բաներէն՝ որ բան հեթանոսաց ըմբռնմանը մարդկային կեանց արժէք մը կու տային, ինչպէս է անպարկեշտ տեսարաններէն, դից հանդիսական ծօնսախմբութիւններէն ու քաոսիներէն արիւնռուշտ մենամարտիկ խաղերէն: Այս ամէն բան՝ զգայական մարդուն քրիստոնէութեան դարձը դժուարին կ՚ընէր: Այս ընդհանուր պատճառներէն զատ ուրիշ մանաւանդ պատճառներ ալ կային, որոնք ժողովրդեան զանազան վիճակները հեթանոսութեան յարեալ մնալու կը սոիպէին: Նախ կար քրմաց ճիւղաւորեալ դասը՝ որ երեւելի ընտանեաց հետ արեան ու խնամութեան կապերով միացած էր, եւ որուն կեանքն ու մահը հեթանոսութենէն կախեալ էր: Կային նաեւ անթիւ ու անհամար վաճառականներ, արուեստաւորներ եւ ամէն տեսակ գործաւորներ, որոնք իրենց ապրուստն անկէ կը գտնէին: Եփեսոս՝ Պօղոս առաքեալին դէմ Դեմետրիոս արծաթագործին հանած շփոթութիւնը, ապագայ նոյնպիսի խռովութեանց նախադրանք մըն էր (Գործք. Ա. ժթ. 23):

2. Թէպէտ ժողովրդեան քրիստոնէութեան դէմ ունեցած հակառակութիւնը՝ բազմաստուածութեան սերէն միայն յառաջ չէր գար, այլ քրիստոնէութեան դէմ նաեւ դրական հակառակութիւն մ՚ունէր, պէսպէս սուտ նախապաշարմանց պատճառաւ, որոնք հիմնեալ էին քրիստոնէութեան դէմ տարածուած սուտ ու անհիմն զրպարտութեանց վրայ: Քրիստոնեաներն անաստուած կ՚անուանուէին, հեթանոսաց չաստուածները չպաշտելնուն եւ անոնց երկրպագութիւն չմատուցանելնուն համար: Այս կարծիքն այնչափ աւելի դիւրաւ հաստատ կը դառնար, որչափ քրիստոնեայք՝ հեթանոսաց տաճարներն ատք չէին կոխեր, եւ իրենք ոչ տաճար, ոչ դից պատկերներ եւ ոչ խոսան կամ զոհ ունէին: Իրենց եկեղեցական շէնքերը դրսէն չէին երեւար, եւ միայն հոգեւոր աչքի տակ ինկող պատարագի զոհը, հեթանոսաց անծանօթ ու

անհմանալի էր: Գարձեալ՝ հեթանոսք քրիստոնեաներն հասարակաց բարւոյն թշնամի կը համարէին, եւ կ'ըսէին թէ պէտք է ղերենք սրով ու հրով ջնջել եւ աշխարհէն բնել: Մանաւանդ քրիստոնէից՝ դիշերները գաղտնի մէկտեղ ժողվելը՝ հեթանոսաց ծանր ծանր ղպարտութեանց առիթ տուած էր. ամէն տեսակ յանցանք քրիստոնէից վրայ կը դնէին. աղգապղծութիւն, մարդու միս ուտել ու արիւնը խմել եւ այլն: Քրիստոնէից պատարագին վրայ տարածուած մութ ու չիմաց գաղափար մը՝ հեթանոսաց կարծել տուաւ, որ քրիստոնեայք սպանուած տղու մը մարմինը կ'ուտեն եւ արիւնը կը խմեն:

3. Բայց ասոնցմէ աւելի՝ քրիստոնէութեան տարածման արգելք կ'ըլլային տէրութեան օրէնքները: Հռոմայեցւոց կրօնական պաշտօնը՝ տէրութեան հետ այնպէս սերտիւ կապուած էր, որ կրօնին դպչողը բուն տէրութեան մատնիչ ու քրէական յանցանաց պարտաւոր կը համարուէր: Անոր համար Հռոմայեցիք ամէն օտար կրօններէ կը խորշէին. տէրութիւնն ալ օտար կրօն պաշտելն արգելած էր: Բայց վերջի տեւողները՝ երբ որ այնչափ կրօնիւ տարբեր ազգեր հռոմէական պետութեան տակ միացան, խոհեմութիւն համարեցան նուաճեալ ազգերուն թոյլ տալ, որ իրենց կրօնը պաշտեն: Նոյն իսկ Հրէից այս ազատութիւնը շնորհեցին. կամ անոր համար որ զիրենք բանի տեղ չէին դներ, եւ կամ որ իրենց կրօնը՝ իբրեւ հին ազգային հաստատութիւն մը կը յարգէին: Բայց քրիստոնէական կրօնին հետ այնպէս չէին վարուեր: Անիկայ չէ թէ միայն նոր էր, այլ նաեւ իր ընդհանուր համաշխարհական նկարագրին պատճառաւ, բոլոր մէկալ կրօնները ջնջելու եւ ինք միայն տիրելու սահմանուած կ'երեւար: Ասոր յայտնի նշան էր Տրայանոս կայսեր ժամանակ տաճարներուն ամայի ու պաթախ մնալը: Ասկէ կրնայ մեկնուիլ՝ թէ ինչո՛ւ քրիստոնեաներն աւելի եղած էին Հռոմայեցւոց, որոնք իրենց տէրութեան յաջողութեամբ միանգամայն օրէնն այնչափ աւելի վատնդեալ կը տեսնէին, որչափ քրիստոնէութիւնը դից պաշտօնը կործանելով կը տարածուէր:

Ա.յս ամէն պարագաները մէկտեղ գալով՝ քրիստոնէից դէմ զարհուրելի հալածանքներ յառաջ բերին, որ գրեթէ երեք հարիւր տարի տեւեցին: Ասոնց մէկ քանին զանազան դաւառներու եւ մէկ քանին ալ բովանդակ հռոմէական տէրութեան մէջ եղան: Կարծես թէ բոլոր հեթանոսութիւնը քրիստոնէից դէմ միաբանած էր, եւ մարդկօրէն մտածելով պէտք էր կարծել, որ հեթանոսք Քրիստոսի կրօնն ու զանիկայ դաւանողներն աշխարհէս վերջապէս պիտ'որ ջնջէին: Բայց Աստուած՝ իր եկեղեցին չթողուց, եւ անոր թշնամեաց չարութիւնը պարապ հանեց. քրիստոնեայք որչափ աստիճ կը հալածուէին՝ եկեղեցին այնչափ աւելի շուտ ու փառաւ կը տարածուէր: Անոր համար Տերտուղիանոս կ'ըսէ. Արիւն մարտիրոսաց, սերմն է քրիստոնէից:

II. *Քրիստոնէից՝ Հռոմայեցւոց կայսրներուն կրած հալածանքները:*

Սովորաբար տասը կը համրուին հալածանքները, զորոնք Հռոմայեցւոց կայսերք քրիստոնէութեան դէմ հանեցին. բայց քրիստոնեայք՝ բոլորովին հանդարտ չէին նաեւ այն կայսերաց տակ, որոնք ի պաշտօնէ քրիստոնեաները հալածելու հրովարտակ չհանեցին: Ա.յս հալածանքները Ներոն կայսերմէ սկսեալ, փոքր ընդհատութեամբ մինչեւ Մեծն Կոստանդիանոսի ժամանակը տեւեցին: Ա.յս գրեթէ 300 տարուան ժամանակի միջոցը՝ լի է արիական անձնանուիրութեան ու դիւցազնական համբերութեան օրինակներով. քրիստոնեայք՝ անվեհեր հաստատութեամբ ամէն տեսակ չարչարանաց ու տանջանաց տարին Քրիստոսի քաղցր անունն օգնութեան կանչելով, եւ երգեր ու սաղմոսներ նուագելով: Ա.յս փառաց ժամանակը՝ հաղարաւորք արժանի եղան մարտիրոսութեան պսակին կամ խոստովանողի փառաւոր անուան: Եկեղեցին՝ Մարթիրոս կ'անուանէ այն քրիստոնեաները, որոնք ճշմարիտ հաւատոյ համար արիւննին ու կեանքերնին զոհեցին. իսկ Խոստովանող կը կոչէ զանոնք, որ

թէեւ Քրիստոսի համար արիւն թափելով չէն մեռած, բայց իր սիրոյն համար անարգանք ու չարչարանք կրելու արժանի եղած են: Գլխաւոր հալածանքները հետեւեալներն են:

1. Ներոն կայսեր հանած հալածանքը (64): Ներոս կայսեր յաջորդը Տիբերիոս՝ քրիստոնեաները չհալածեց, մանաւանդ թէ Տերտուղիանոսի խօսքին համաձայն (Թ. Ջատագովութեան, Գլ. 5), Պիղատոսէն առած տեղեկութեանց վրայ՝ Քրիստոս չաստուածոց կարգը դասել ուզեց: Կաղիգուղա ու Կղավդիոս կայսրներն ալ, ինչպէս կ'երեւայ, քրիստոնեաները հանդիստ ձգեցին: Բայց Ներոն կայսրը՝ քրիստոնէի անուան անհաշտ թշնամի էր: Հռոմ եղած սաստիկ հրդեհի մը կասկածը, որն որ քաղքին երրորդ մասը մոխիր դարձուցած էր, իր վրայէն նետելու համար, ինչպէս Տակիտոս կը պատմէ (Ժամանակագր. ԺԵ. 44), ան առեն արդէն առելի եղող քրիստոնէից վրայ ձգեց, եւ զանոնք ժողովրդեան կատաղութեանը մատնեց: Ա՛յս հալածանաց ժամանակ բազմաթիւ քրիստոնեայք դառն մահուամբ մարտիրոսացան. ոմանք խաչուեցան կամ կենդանեաց մորթերու մէջ կարուած կատաղի շներու առջեւը նետուելով, անոնցմէ պատառ պատառ յօշուեցան, ոմանք ալ դիւրավառ իւղային նիւթերով օծուած այրեցան, դիշերները կայսեր պարտէզը ջահի տեղ լուսաւորելու համար: Հռոմ եղած այս անագորոյն հալածանքը՝ դաւառներուն մէջ եղած քրիստոնէից վիճակը շատ դէշցուց. ինչու որ թէ կուսակալաց ու թէ խառնաղանճ ժողովրդեան քրիստոնեաներուն դէմ ունեցած առելութիւնը, աներկիւղ ու համարձակ ի գործ դնելու քաջալերուեցաւ: Ա՛յս հալածանաց առեն (67 ին) Պօղոս ու Պետրոս առաքեալները Հռոմ մարտիրոսական մահուամբ վախճանեցան. Ս. Պետրոս խաչուեցաւ, իսկ Ս. Պօղոս սրով գլխատուեցաւ:

2. Քրիստոնեայք՝ Վեսպասիանոս ու Տիտոս կայսերաց առեն, խաղաղութիւն վայելելէն ետեւ, կասկածոտ ու արիւնռուշ Դոմետիանոս կայսրը, որ իր Տիտոս եղբայրը մեռցուցած էր, անոնց դէմ երկրորդ հալածանքը հանեց (81—96): Քրիստոնեաներէն շատերը մեռցընել տուաւ, շատերուն ալ ստացուածքը յափշտակեց ու ղերենք աքսորք խաւրեց: Քրիստոնէից հակառակ բլլալուն գլխաւոր պատճառն ան էր, որ իր պզտկաններէն մէկը՝ Փղաւիոս Կղեմէս հիւպատոս, քրիստոնէութեան դարձած էր, եւ իրեն այնպէս հակրցուցած էին՝ որ Քրիստոսի ազգականները կայսերական աթոռն առնելու եռեւէ են: — Ասոր յաջորդ Ներուա կայսեր ժամանակ՝ քրիստոնեայք խաղաղութիւն գտան:

3. Իրրորդ հալածանքը հանեց Տրայանոս կայսրը (98—117). ասիկա գաղտնի ընկերութեանց դէմ արգելք հանելով՝ քրիստոնեայք շատ նեղի մտան, ինչու որ նոյն արգելքն իրենց համար ալ կ'արժէր: Բիւթանիայի կուսակալը Պլինիոս Կրտսեր՝ որ պզտնուական բնութեանը հետ արտաքոյ կարգի նախապաշարումներ ալ ունէր, մինչեւ նոյն առեն քրիստոնէից դէմ բռնած ընթացքին վրայ կայսեր տեղեկութիւն տուաւ: Եւ որովհետեւ այս նոր կրօնն իր կուսակալութեան մէջ օրէ օր կը տարածուէր, այնպէս որ դիւ տաճարները դատարկ կը մնային, եւ քրիստոնէից դէմ ամբաստանութիւնները կը յաճախէին, կայսեր պզտչեց որ իր կամքն ու ինչ ընթացք բռնելիքն իրեն ծանուցանէ: Տրայանոս պատասխան տուաւ՝ որ քրիստոնեաները պէտք չէ փնտռել, բայց թէ որ ամբաստանուին ու յանցաւոր գտնուին պատժելու է: Կ'երեւայ թէ Տրայանոս քրիստոնէութիւնն աւելորդապաշտութեան նոր ու անցաւոր մէկ երեւոյթը կը համարէր, զորն որ ան առեն միայն պէտք է պատժել, երբ որ տեղութեան կրօնն ոտքի տակ առնելու կը յանդգնի: Ա՛յս կարգադրութեամբ ամբաստանութիւնն ամէնուն ազատ թող արուեցաւ, եւ թեղ քրիստոնեայք իրենց թշնամեացը ձեռքը մատնուեցան: Պլինիոս իր տուած տեղեկութեանցը մէջ ի մանաւորի կը յիշէ, որ ուրացող քրիստոնեաներէն ոմանք իրեն ըսած բլլան թէ. "քրիստոնեաները որոշեալ օր մը առտու կանուխ մէկտեղ կը ժողվին, Քրիստոսի իրենց Աստուծոյն փառաբանութեան երգեր կ'երգեն, եւ հանդիսական կեր-

պով խօսք կու տան գէշ բան մը չընելու, ինչպէս է գողութիւն, յափշտակութիւն ու շնութիւն, եւ ամէն մարդու հետ սիրով ու հաւատարմութեամբ վարուելու»: Տրայանոսի ժամանակ առաքելոց աշկէրտներէն շատերը մարտիրոս եղան, որոնց մէջ անուանի են՝ Կղեմէս Հռոմայ Հայրապետը, Ս. Իգնատիոս Անտիոքի եպիսկոպոսը եւ Շմաւոն Երուսաղէմի եպիսկոպոսը: Ասիկայ քրիստոսի մերձաւոր ազգականն էր, եւ 120 տարեան հասակին մէջ՝ քանի մը օր պէսպէս դառն տանջանքներ կրելէն ետեւ, վերջապէս խաչի վրայ մեռաւ:

Ադրիանոս կայսրը՝ (117—138) թէպէտ տէրութեան կրօնին սաստիկ նախանձաւոր էր, բայց քրիստոնէից այնչափ հակառակութիւն չունէր: Ադրիանոս հրամայեց որ քրիստոնէից դէմ ամբաստանութիւնները միայն դատաստանական ճամբով ընդունուին, բայց միանգամայն սուտ ամբաստանութիւն ընողներուն ալ խիստ պատիժներ դրաւ:

Անտոնիոս Պիոս կայսեր տաեն (138—161) ժողովրդեան կատաղութիւնը քրիստոնէից դէմ նորէն բորբոքեցաւ, գլխաւորաբար ան տաեն տէրութեան զանազան կողմերն եռեւէ եռեւ հասած դժբախտ արկածներուն համար, որոնց պատճառ քրիստոնեայք կը համարուէին, ինչու որ իրենց շատնալովը՝ դից տաճարները պարապ կը մնային: Բայց քաղցր ու մարդասէր կայսրը՝ ցուցուց որ քրիստոնէից հալածուելուն հակառակ է:

4. Չորրորդ հալածումը՝ Մարկոս Աւրելիոս կայսեր ժամանակին եղաւ, որուն կառավարութեան տաեն (161—180) պատահած սաստիկ ժանտամահը ժողովուրդը քրիստոնէից դէմ գրգռեց: Չ'ուրացուիր որ Մարկոս Աւրելիոս Հռոմայեցւոց կայսերաց մէջ ազնիւ սիրտ ունեցողներէն մէկն էր. շատ անուանի է իր խնամատուն կառավարութեանը, գիտութեան ունեցած սիրոյն, եւ ծնողացն ու դաստիարակացը ցուցուցած յարգութեանը համար. բայց ստոյիկեան փիլիսոփայութեան հետեւող ըլլալով՝ քրիստոնէութեան թշնամի էր: Քրիստոնէից մէկն արհամարհելը՝ իրեն մոլեռան-

դութիւն եւ տէրութեան օրինաց հակառակութիւն կ'երեւար: Ուստի հետեւեալ հրամանը հանեց. «Ձեղի կանչելով որ մեր ժամանակին իրենք զիրենք քրիստոնեայ անուանողները, տէրութեան օրէնքը կ'արհամարհեն ու անոր դէմ կը գործեն, կը հրամայենք որ այսպիսիները բռնուին եւ թէ որ աստուածներուն զոհել չանձն չեն առնուր, պէսպէս տանջանքներով պատժուին. բայց այնպէս որ արդարութիւնը խստութեան հետ միշտ կից ըլլայ, եւ պատիժը դադրի երբ որ վախճանին կը հասնուի»: Հարկ չկայ ըսել որ այն դատաստաց կուսակալներն որոնք քրիստոնէից թշնամի էին, կայսեր այս մտաց վրայ ըլլալը գիտնալով, ինչպիսի խստութեամբ սկսան կայսեր հրամանն ի գործ դնել: Խակզբան կը չանային տանջանաց վախովը քրիստոնեաներն ուրացութեան շարժել. իսկ հաւատքներնուն մէջ հաստատուն մնացողներուն համար կերպ կերպ մահեր հնարուեցան. շատերը խաչուեցան կամ այրեցան, ոմանք ալ գազանաց կերակուր եղան:

Աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ ունինք Զմիւռնիա (167), Լիոն ու Վիէննա (177) եղած զարհուրելի հալածանաց վրայ: Այս հալածանաց ժամանակ մեռաւ Զմիւռնիա սուրբ Պողիկարպոս, իսկ Լիոն 90 տարեան Պոթինոս եպիսկոպոսն այնչափ լկանք կրեց՝ որ երկու օր ետքը բանտի մէջ վախճանեցաւ: — Բայց կ'երեւայ որ ամէնէն աւելի սաստիկ եր հալածանքը Հռոմ, ուր մարտիրոսական մահուամբ մեռաւ Ցուստինոս վկան, որ կայսեր երկրորդ Յաւագովութեան թուղթի մը տուած էր:

Կոմոդոս կայսրն (180—192) այնչափ միայն հանդարտ թողուց քրիստոնեաները, որ զանոնք փնտռելու եւ մեղադրելու նոր հրաման մը չհանեց. բայց նախընթաց հրովարտակներն ետ չառնելով, գաւառներուն մէջ հալածանքը դեռ կը շարունակուէր:

5. Սեպտիմիոս Սեւերոս կայսրը (193—211) քրիստոնեաները հալածողներուն մէջ հինգերորդն է: Խակզբան դիրենք հանգիստ ձգեց, բայց 202ին ծանր պատժոց սպառնալիքով քրիստոնէութեան դառնալն արգելեց. նոյն տարին Եգիպտոս բազմաթիւ քրիստո-

նեաներ մեռցընել տուաւ, որոնց մէջն էր նաեւ Որիգենեսին հայրը Լեւոնիդաս. Լիոն ալ այս միջոցիս Ս. Իրենէոս եպիսկոպոսը մարտիրոսական մահուամբ մեռաւ:

Սեւերոսին որդին՝ Կարակալլա (211—217), նոր հալածանք չհանեց, բայց կուսակալաց հալածումները աչք դոցեց:

Հելիոգաբաղոս կայսրը (218—222) որ արեւը կը պաշտէր, քրիստոնէութիւնն ալ ուրիշ կրօնները պէս թոյլ տուաւ: Իր ազգականը Աղէքսանդր Սեւերոս (222—235) քրիստոնէից հակեալ էր, եւ կ'ըսուի որ Ք. քրիստոս իր տան աղօթարանին մէջ Որփէոսի եւ Ապողոնիոս Տիանացւոյն քով դրած ու իբրեւ աստուածական պատիւ ցուցուցած ըլլայ: Մայրը Մամէա՝ Որիգենէս իր պալատը կանչեց, եւ կը կարծուի որ քրիստոնեայ եղած ըլլայ:

6. Իր յաջորդը՝ դաժան Մաքսիմինոս Թրակացին (235—238), քրիստոնէից թշնամի ու զանոնք հալածող կայսրներէն մէկն եղաւ: Փոքր Ասիայի մէջ եղած երկրաշարժներու պատճառաւ՝ ժողովրդեան կատաղութիւնը քրիստոնէից դէմ նորէն գրգռուեցաւ: Շատ հաւանական է՝ որ ան հալածանաց առեն պատահած ըլլայ սրբուհի Վառվառիայի ու Կեկիլիայի փառաւոր մարտիրոսական մահը, որ ան առեներուն հաւատոյ զօրութեան մեծ ցոյց մըն է, որով նոյն իսկ փափկասուն քրիստոնեայ օրիորդք նոյն միջոցին վառեալ էին: — Բռնաւորին մահուանէն ետքը հալածանքը դադրեցաւ, եւ Գորդիանոսի յաջորդը Փիլիպպոս Արաբացին (244—249), այնչափ ինք զինքը քրիստոնէից կողմը ցուցուց, որ ոմանք զինքը քրիստոնեայ համարեցան:

7. Սաստիկ հալածումներէն մէկն եղաւ ահռելի հալածանքը՝ զոր որ Դեկիոս կայսրը հանեց: Քառասուն տարուան խաղաղութիւնը՝ զոր որ քրիստոնեայք վայելած էին (ի բաց առնելով Մաքսիմինոսին հալածումը, որ երկայն չտեւեց), թէպէտ թուներնին շատցուցած էր, բայց միանգամայն իրենց մէջ զաղջութիւն ու թուլութիւն խոթած էր: Ուստի եւ նոր

հալածումի մը պէտք էր, քրիստոնէից հաւատարմութեան մէջ զանուող թմրած անդամներն արթնցընելու, իսկ մեռածներն իրմէ բոլորովին բաժնելու համար: Այս հալածումը սկսաւ Դեկիոս կայսեր ժամանակ (249 — 251): Թէպէտ իր նախորդ կայսրներն արիւնահեղ հալածումներ հանած էին, բայց ամէն տեղ եւ ընդհանուր չէր. Դեկիոս տէրութեան կառավարութիւնը ձեռքն առնելուն պէս, միտքը դրաւ որ քրիստոնէութիւնը բոլորովին ջնջէ: Ուստի թագաւորութեան առաջին տարին՝ տէրութեան ամէն կուսակալներուն հրաման խրկեց, որ քրիստոնեաները տէրութեան կրօնը դարձընեն, նոյն իսկ ամէն տեսակ տանջանք ի գործ դնելով: Դէմ դնող եպիսկոպոսներուն պատիժը մահ էր. ուստի եւ ամէն տեսակ տանջանաց գործիքներ հնարուեցան՝ սուր, հուր, վայրենի կատաղած գազաններ, կրակ դարձած նետաթաներ ու երկաթի սայրասուր ճանկեր: Շատ քրիստոնեայք ատոնք տեսնելով հաւատքնին ուրացան, ոմանք անմիջապէս առաջին հարցափորձին, ոմանք ալ լկտնաց չկրնալով համբերել, կուռ զոհեցին. ատոնք Անձնական կամ Զոհ մատուցանողք (sacrificati կամ thurificati) կոչուեցան. շատերն ալ ստակ տալով՝ տէրութեան կողմանէ վկայական թուղթ մը կ'առնուին, որ քրիստոնէութիւնն ուրացած են (մուրհակ ապահովութեան կամ խաղաղութեան, libellus securitatis seu pacis), եւ կամ ստակով իրենց անունը քննութեան արձանագրին մէջ գրել կու տային, որ տէրութեան օրինաց հնազանդած են, ատոնք Մատնահաւատք (libellatici) անուանուեցան. բայց եկեղեցին ատոնք ալ ինկողներուն կարգը կը սեպէր: Տկարութեամբ ինկողներուն տուած գայթակղութեան դիմացը՝ անհամար մարտիրոսաց տուած գեղեցիկ օրինակներն առնելը զարմանալի են: Փարիանոս Հռոմայ քահանայապետը, Բաբելաս Անտիոքի եպիսկոպոսը, Աղէքսանդր Երուսաղէմի եպիսկոպոսը վկայական մահուամբ մեռան. նաեւ Ս. Ագաթայ, որ նշանաւոր ազգատոհմէ էր եւ գեղեցկութեամբն ու բարեպաշտութեամբը շատ երեւելի, նոյն առեններեը մարտիրոսական պսակին արժանի

եղաւ։ Ընագործոյն եւ գաղանաբարոյ Կուինտիանոս Սիկիլիայի կուսակալը, մատաղ կոյսը սատիկ տանջե-լէն ետեւ, սայրասուր բեկորներու ու կրակ դարձած ածուխներու վրայ դլտորել տուաւ, մինչեւ որ անտա-նելի չարչարանաց տակ Քրիստոսի ընտրեալ հարսը հոգին աւանդեց։ Բայց այս հալածումը երկայն չտեւե-ց. Դեկոս Գոթիայ դէմ տուած պատերազմին մէջ մեռնելով (251), հալածանքն ալ դադրեցաւ։

8. Իր յաջորդը Գաղղոս (251—253), թէպէտ թագաւորութեան սկիզբը քրիստոնէից դէմ նոր հա-լածանաց հրովարտակ չհանեց, բայց իր նախորդին տուած հրամաններն ալ ետ չառաւ։ Շատ չանցաւ եր-կարժամանակեայ չորութիւն ու վրան եկած սով մը՝ նոր հալածանքի պատճառ եղաւ. կայսրը հրամայեց որ աս չարիքները հեռացընելու համար ամէն տեղ կռոց զոհեր մատուցուին։ Կուռներիոս ու Ղուկիոս քահա-նայապետներն այս միջոցիս եռեւէ եռեւ մարտիրո-սացան։ Գաղղոս կայսեր սպանուելովը քրիստոնէից խաղաղութիւն դարձաւ։

9. Իններորդ հալածումը Վաղերիանոս կայսեր (253—260) առնին եղաւ, որն որ ի սկզբան քրիստո-նէից կողմն էր. բայց ետքէն իր նախորդներուն պէս զերծնիք սկսաւ հալածել։ Քրիստոնէութիւնն աշխարհ-քիս երեսէն բոլորովին ջնջելու դիտմամբ՝ եպիսկոպոս-ներն ու քահանաներն իրենց հօտէն բաժնեց. քրիս-տոնէից արգելից նաեւ որ ամենեւին մէկտեղ չժող-վին։ Երբ որ տեսաւ թէ ասով վախճանին չհասաւ, եպիսկոպոսները, քահանաներն ու սարկաւագները մեռցընել տուաւ, եւ ծերակուտին քրիստոնեայ ան-դամները պատուէն ձգեց, ստացուածքնին ալ յափըշ-տակեց։ Ստեփանոս ու Սիքստոս Բ. քահանայապետ-ները Հռոմ մարտիրոս եղան։ Ա.յս հալածանաց առեն մարտիրոսացաւ նաեւ Սիքստոս քահանայապետին հաւատարիմ սարկաւագը Ս. Լաւրենտիոս, զորն որ երկաթի կասկարայի վրայ դրած՝ մնդմնդ կրակով խո-րովեցին։ Զարմանալի էր Աստուծոյ վկային ցուցուցած համբերութիւնը. սոսկալի տանջանացը մէջ երես զուարթ էր ու անդադար Աստուծոյ կ'աղօթէր՝ որ

Հռոմ քաղքին դարձի շնորհք տայ։ Ս. Կիպրիանոս եպիսկոպոսն ալ 258ին Կարթեգոն քաղաքը հրապա-րակի մէջ սրով գլխատուեցաւ։

Վաղերիանոսին որդին ու յաջորդը Գալլիենոս (260—268) քրիստոնէից նպաստաւոր հրամանագիր մը հանեց, որով թոյլ կու տար որ քրիստոնեայք ալ կարենան իրենց կրօնը պաշտել եւ յարքունիս դրաւ-ուած ինչքերնին ետ դարձուց։ Ասով քրիստոնէու-թիւնն առաջին անգամ օրինօք ճանչցուած կրօն մ'ե-ղաւ, եւ եկեղեցին օրինաւոր դոյութիւն մը ստացաւ։

10. Վերջին ու ամէնէն զարհուրելի հալածանքն եղաւ Դիոկղետիանոս կայսեր ժամանակը։ Քրիստոսի 260—303 թուականը քրիստոնեայք խաղաղ էին, մինչեւ որ Դիոկղետիանոս (284—305), որն որ Նիկո-մեդիա իր աթոռը հաստատած էր, քրիստոնէից դէմ հալածանաց հրովարտակ մը հանեց։ Իր առաջին 18 տարուան տիրապետութեան առեն քրիստոնէից դէմ բան մը չըրաւ, վասնզի տեսաւ որ նախընթաց հալա-ծանքները զանոնք ակարացընելու տեղ աւելի զօրա-ցուցած էին։ Միանգամայն կը տեսնէր թէ ամէն կար-դի անձանց երեւելիները քրիստոնեայք են, այնպէս որ ալ հեթանոսութեան կործանումը շատ հեռու չէ։ Կայսրը՝ քրիստոնէից դէմ գրգռողն եղաւ՝ բիրտ Գա-ղերիոսը, կայսեր բարձակիցն ու քրիստոնէից մահու-չափ թշնամին, որ իր ծերութեան առերն այնչափ թա-խանձից՝ մինչեւ վերջապէս քրիստոնէից դէմ հալա-ծանք հանեց (303)։

Դիոկղետիանոս առաջին հրովարտակաւ հրատա-րակեց՝ որ քրիստոնէից համար իրաւունք չկայ եւ ամէն պաշտօններէն ինկած են. նոյն հրովարտակը կը հրա-մայէր նաեւ որ եկեղեցիները քանդուին, քրիստոնէից ինչքերը յարքունիս դրաւուին եւ Ս. Գիրքն այրուի։ Երկրորդ հրովարտակաւ կը պատուիրեր՝ որ բոլոր քա-հանայք բանտարկուին։ Քիչ մ'ետքն երրորդ հրո-վարտակ մ'ալ ելաւ, որ կը պատուիրեր չարչարել զա-նոնք որ յանձն չեն առներ կռոց զոհ մատուցանել. վերջապէս 304ին քրիստոնէից վրայ մահուան պատիժ դրուեցաւ եւ հռոմէական պետութեան մէջ անլուր

անգթութեամբ գործադրութիւնն սկսաւ։ Բայց քրիստոնէից դիւցազնական քաջասրտութիւնն եւ արիութիւնն անյաղթելի էր. արիւնին հեղղլի պէս կը վազէր. տակաւ ծերունիք, փափկասուն օրիորդք ու դեռահասակ անմեղ տղաք ուրախութեամբ ու զուարթութեամբ մահուան կը դիմէին։ Կը մեռնէին առանց քանքաւելու եւ յաւ յուսընելու. վերջնք տանջողները կը յոգնէին՝ սակայն իրենց թիւը չէր նուազեր*։ Անհամար զոհերուն մէջ, որոնցմով Քրիստոսի եկեղեցին աս հալածանաց տարին փառաւորուեցաւ, երեւելիներն են. Պետրոս Աղեքսանդրիայի եպիսկոպոսը, զորն որ Եւսեբիոս (Պատ. Եկ. Թ. 6.) "Եպիսկոպոսութեան աստուածային զարդը,, կ'անուանէ, Մեթոտիոս Տիւրոսի եպիսկոպոսը, Ս. Սեբաստիանոս կայսեր թիկնապահ զօրաց մէջ ազնուական ու կարիճ երիտասարդ մը, զորն որ վայրենաբարոյ դահիճները ծառի մը կապելով նետահար բրին. Ս. Կատարինէ Աղեքսանդրիայի թագաւորի մ'աղջիկը, որն որ ինչպէս քրիստոնէական խմաստութեամբ՝ նոյնպէս անբիծ կուսական առաքինութեամբ նշանաւոր եղած էր. ասիկայ երկայն տանջանքներ կրելէն ետեւ, վերջապէս գլխատուեցաւ։ Ասոնցմէ զատ մարտիրոսութեան պսակին արժանի եղան Ս. Ղուկիա եւ 13 տարեան Ս. Ագնէս կոյսերը։

Բայց շատ քրիստոնեայք՝ որոնց մէջ եպիսկոպոսներ ալ կային՝ հաւատքնին ուրացան։ Ան քահանաներն եւ կամ եկեղեցւոյ պաշտօնեաները, որոնք Ս. Գիրքը կամ միւռոնութեան արձանագիրները հեթանոսաց ձեռքը մատնեցին, Մատնիչք (Traditores) կոչուեցան։ Դիոկղետիանոսի միտքը գլխաւորապէս Աստուածաշունչը ջնջել անհետ ընել էր. բայց պաշտօնատէրներն ամենք՝ կամ մարդասպանութենէն կամ թեթեւամտութենէն, ինչ գրուածք որ իրենց տրուեր գոհ կ'ըլլային։ Ամենէն առելի մեղմ էր հալածանքը Գաղղիա, Սպանիա ու Բրիտանիա, որովհետեւ աս գաւառներուն վրայ կայսեր բարձակիցը Հեղ ու մարդասէր Կոստանդիոս Քլորոս կ'իշխէր։

* Կը պատմուի որ այս հալածանաց տարին մէկ ամսուան մէջ 15 — 18.000 քրիստոնեայք մարտիրոսացան բլան։

Դիոկղետիանոսի այս հալածանքը, թէ երկար տեւողութեամբը, թէ սաստկութեամբն ու թէ արիւնհեղութեամբը նախընթացները գերազանցեց. ասիկայ հեթանոսաց քրիստոնէութեան դէմ ըրած վերջին ճիգն էր։ Բայց 305ին Դիոկղետիանոս Նիկոմեդիա կայսրութենէն հրաժարելով, Գաղերիոս ու Կոստանդիոս անմիջապէս Աֆռոպոսի անուն առին, եւ տէրութիւնը մէջերնին բաժնեցին։ Արեւմուտք՝ Կոստանդիոս Հալածումը դադրեցուց, եւ թէպէտ ինքը 306ին վախճանեցաւ, բայց իր որդին Կոստանդիանոս՝ որ քրիստոնէից սէր ունէր, չէ թէ միայն հօրն պէս այլ նաեւ առաքինութեանցը ժառանգ եղաւ։

Քիչ մ'ետքը քաղաքային յարաբերութեանց յանկարծական բարեյաջող փոխոխութեամբ մը, բովանդակ Հռոմէական տէրութեան վերին իշխանութիւնը Կոստանդիանոսի ձեռքն անցաւ։ Ասիկայ Միլան 313ին հետեւեալ հրամանագիրը հանեց. "Քրիստոնեայք տէրութեան ուրիշ հպատակաց պէս ամենայն ազատութեամբ իրենց կրօնը կրնան պաշտել, ամէն մարդ ազատ է քրիստոնեայ ըլլալու. քրիստոնեաներէն առնուած եկեղեցւոյ ու հասարակութեան վերաբերեալ ինչքերն ետ դարձուին, եւ ան ստացուածքները գնողներուն վնասն արքունի գանձէն հատուցուի,,։ Ա հրամանագիրը Կոստանդիանոսին աթոռակիցը Լիկինիոս արեւելք ամէն կողմը հրատարակեց, եւ ի գործ դնել տուաւ, որով 300 տարի քրիստոնէից դէմ տղուած սաստիկ ու արիւնահեղ պատերազմը վերջացաւ, եւ անկէ ետքը քրիստոնէութիւնն իրեն շնորհուած ազատութեամբը՝ կամաց կամաց հեթանոսութեան վրայ բոլորովին տիրեց։

12. Հեթանոս մատենագրաց քրիստոնէութեան դէմ ըրած յարձակումն եւ անոնց հերքումը։

Կայսրներն ու կուսակալները բուռն եւ նենգաւոր կերպով զօրութեամբ քրիստոնէութիւնը ջնջելու աշխատած տարին, հեթանոս մատենագիրներն ալ մտաւոր զէնքերով, այսինքն հնդնութեամբ ու սուրբ սուրբ

նութեամբ անոր դէմ կը կառուէին։ Ասոնց գրուածքներէն շատ քիչ բան մեզի հասած է, վասն զի քրիստոնեայք բնականապէս չէին կրնար հոգ ունենալ որ ասոնք անկորուստ պահուին. հեթանոսաց ալ փոյթը չէր, որովհետեւ կամ կրօնական ճշմարտութեան սէր չունէին, եւ կամ առ առաւելն կը հաւատային որ ամէն մարդ ազատ թող տալու է, որ աստուածութեան հասնելու ճամբան ինք իրեն ընտրէ։ Այս մտաւորականները հետեւողք էին այն փիլիսոփայութեան, զոր որ երկրորդ դարուն կէսին Ամմոնիոս Սակկաս եւ Պղոտինոս Նոր-Պղատոնականութեան անուամբ հնարեցին։ Քրիստոնէից դէմ գրող հեթանոս մտաւորականներուն նշանաւորներն ասոնք են։

1. *Կելսոս*՝ քրիստոնէութեան հոգին ամենեւին չճանչնալով, երկրորդ դարուն կէսին անոր վարդապետութեանցն ու գործոցը դէմ գրեց. ի մասնաւորի կը ջանայ քրիստոսի անձը նուաստացընելու։ Բայց իր թշնամական գրութեանցը մէջ՝ Նոր Կտակարանը կը գործածէ, որով անոր պատմական ճշմարտութիւնը կը հաստատէ։ Կելսոսի գրուածներէն միայն հատակոտորներ կը գտնուին Որիգենէսի քով, որ մեծ սրամտութեամբ իրեն դէմ գրեց։

2. *Պոռֆիւռոս* Սամոսատացին (200). ասիկայ քրիստոնէութիւնն իր հեղգնութեանցը նշանակ բռնած էր։ Պուկիանոս ծանր խորհող մարդ չէր, եւ կրօնի մը հարկաւորութեան վրայ դաղափար չունէր, ուստի եւ քրիստոնէութեան հոգւոյն ալ ամենեւին չկրցաւ թափանցել։ Իր աչքին առջեւը՝ աւելորդապաշտութիւն, կրօնական մոլեգնութիւն ու քրիստոնէութիւն հաւասար էր։

3. *Պորփիւր* ասորին (շուրջ 250 ին) քրիստոնէութեան դէմ 15 գիրք գրեց։ Սուրբ Հարց իր գրուածքներէն յաւաչ բերած խօսքերէն, կ'երեւայ որ Պորփիւր Նոր Կտակարանին մէջ հակասութիւններ գտնելու կ'աշխատէր. Դանիէլի մարգարէութենց համար սուտ են կ'ըսէր, եւ կը պնդէր որ ասոնք Աւետարանչն երբը գրուած են։ Դժոխքի պատիժներուն յաւիտենական ըլլալն ալ չէր ընդուներ։ Քրիստոսի

վրայ յարգութեամբ կը խօսի, բայց զինքն իբրեւ Աստուած պաշտողները կը դատապարտէ։

4. *Հիերոկղէս* Թիւմանիայի կուսակալը (շուրջ 300 ին), քրիստոնեաները քրիստոսէ հեռացընելու համար՝ անոնց ճշմարտասիրութեան խօսքեր գրեց։ Կելսոսին ու Պորփիւրին քրիստոնէից դէմ գրածները Հերոկղէս նորէն յաւաչ կը բերէ ու կը կրկնէ։ Ասոր դէմ գրեց Եւսեբիոս։

Քրիստոնէութեան թշնամիներուն ամ գիտնական յարձակումները վանելու համար՝ քրիստոնէից մէջէն շատ ճարտասրաբան պաշտպաններ ելան, որոնք ջատագովի կ'ըսուին։ Անոնք իրենց գրուածոցը մէջ կամ քրիստոնէական կրօնին վարդապետութիւնները կը մեկնէին, զանոնք հեթանոսաց դիւրըմբռնելի ընելու համար, եւ կամ իրեւ քրիստոնէից ջատագով կայսերաց ու կուսակալաց առջեւն անոնց դատը կը պաշտպանէին։ Յուստինոսէն յաւաչ եղող քրիստոնեայ ջատագովներուն գրուածները կորսուած են. իսկ ինք Յուստինոս երկու ջատագովութեան թուղթ գրեց, մէկը Անտոնիոս Պիոսին, մէկալը Մարկոս Աւրելիոսին։ Մեկալ ջատագովներն են՝ Յուստինոս ասորին՝ Յուստինոս վկային աշակերտը, Աթենագորաս Աթենացի քրիստոնեայ փիլիսոփան եւ Թեոփիլոս Անտիոքի եպիսկոպոսը։

Արեւմտեան եկեղեցւոյ մէջ ամենէն յաւաչ քրիստոնէից ջատագով Հանդիսացաւ Մինուկիոս Փելիքս ափրիկեցին՝ Ոկտաւիոս անուն դրքին մէջ. անկէ եղբը Տերտուղիանոս զանազան գրուածներով։ Աստանձին եղանակաւ յիշուելու արժանի են նաեւ՝ Փղաւիոս Կղեմես Ալեքսանդրացին, եւ իր բազմահմուտ աշակերտն Որիգենէս, որոնք Ալեքսանդրիայի երախայից դպրոցին վերակացուներն էին. ասոնցմէ զատ Աթենոս Կաբրեզոնի եպիսկոպոսը, որն որ գիրք մը շարադրեց կռոց ոչընչութիւնը ցուցընելու համար, եւ եղբը 253 ին Դեմետրիանոս անագորոյն դատաւորին թուղթ մը գրեց զինքը յորդորելու, որ քրիստոնէից հետ քիչ մը գթութեամբ վարուի։ Յաջորդ յիսուն տարուան մէջ ջատագովական գրուածք մը չելաւ. Տաղիւ Դիոկղե-

տիանոսի Հալածանաց սկիզբը, Առնոբիոս ափրիկեցին Հեթանոսութեան դէմ եօթը գիրք գրեց։

Մատենագրութեան արժանի է, որ չէ թէ միայն առաքեալները այլ նաեւ հին քրիստոնեայ մատենադիրները նոյն իսկ արեւմուտք յունարէն լեզուն կը գործածէին։ Ցունական կրթութեան հետ, յունարէն լեզուն ալ տիրող եղած էր, եւ նոյն իսկ Աւետարանին տարածման համար յունարէնը լատիներէնէն շատ առաւելութիւններ ունէր։ Կղեմէս Հռոմայեցին, Ցուստինոս Վկան ու Իրենէոս առ հասարակ յունարէն մատենագրեցին։ Կան նաեւ ապացոյցներ՝ որոնք կը ցուցընեն թէ արեւմուտք շատ տեղ, ասուածային պաշտամանց մէջ յունարէն լեզուն կը գործածուէր։ Ցերոնիմոս առաջինն եղաւ որ թէ լատիներէն եւ թէ յունարէն սկսաւ գրել։ Բայց երբ որ արեւմուտք եւ գլխաւորաբար Սպանիա, Գաղղիա ու Ափրիկէ քրիստոնէութիւնն ընդհանուր մտաւ գաւառ, եւ քաղաքներէն գեղերը սկսաւ տարածուիլ, ան ատեն հարկն առիպելովը լատին լեզուին գործածութիւնը մտաւ։ Չորրորդ դարուն սկիզբը լատին լեզուին կերպառութիւնն ընդհանուր եղաւ. մէկ կողմանէ Ընթիանոսաց կուռն պատճառաւ, որուն մասնակից եղան նաեւ արեւմտեան եկեղեցւոյ նշանաւոր Ս. Հաբդը, եւ մէկալ կողմանէ Կոստանդիանոս կայսեր առանձին ջանքովը, որն որ արեւմուտք քրիստոնէութիւնը տարածելու շատ փոյթ ըրաւ, եւ թէպէտ ինք յունարէն ալ գիտէր, բայց լատին լեզուին առանձին սէր մ՚ունէր։ Ասյսպէսով Ցերոնիմոսէ, եւրն եկող մատենադիրներուն ի մասնաւորի Ս. Ամբրոսիոսի, Ս. Ագոստինոսի եւ Ս. Ցերոնիմոսի ձեռքով՝ լատիներէն լեզուն թէ վարդապետական ու թէ եկեղեցական պաշտամանց մէջ երթալով կոկուեցաւ եւ կատարելագործուեցաւ։

13. *Առաջին քրիստոնէից կրօնական-բարոյական վիճակը։*

Քրիստոնէութեան առաջին շրջանն իրաւամբ անոր ծաղկեալ ժամանակը կ՚ըսուի. քրիստոնէական հաւատքն իր դաւանողները նեղբսուտ եւ արտաքուստ այնպէս կը փոխեր եւ ամէնքն այնպիսի ընկերութիւն մը կը կազմէին, որ ապականեալ հեթանոսութեան ճիշդ ընդդիմապատկերն էր։ Քրիստոնէական կրօնին ջատագովներն անոր այս զարմանալի գօրութիւնը կը հռչակէին, եւ իրրեւ իր նեղբին ճշմարտութեանն ապացոյց յառաջ կը բերէին։ "Թող Համեմատեն, կ՚ըսէ Որիգենէս, այնչափ նոր հաւատացեալց հիմակուան կեանքը՝ իրենց անցեալ կենացը հետ. դեռ չմոլորած, ինչպէս Պլատոս եւ իրենները կ՚ըսեն, եւ քրիստոնէա-

կան կրօնը չընդունած՝ զորն որ իրենք մարդկային ազդին ժամտահաւ կ՚անուանեն, մէկ բնին մէկը չկար որ անիրաւութեան, անմաքրութեան եւ ուրիշ անկարգ հեշտութեանց մէջ ընկղմած չըլլար. բայց հիմայ կը տեսնուի թէ որչափ արդար, ծանրաբարոյ, հաստատուն եւ առաքինի եղեր են,,։ Ասոր պատճառը յայտնի էր. քրիստոնէութիւնն իրրեւ հրաշալի հաստատութիւն մը աշխարհք մտած ըլլալով՝ հաւատացեալք զանիկայ այնպիսի կենդանի հաւատքով ընդգրկած էին, որ իրենց սիրտն ու բարքը փոխած, սրբած ու ազնուացուցած եւ միանգամայն իրենց այնպիսի արիական զօրութիւն մը տուած էր, որ քրիստոնեալք գաւանած հաւատքնեբնուն համար արիւնն իսկ եւ ինչքերնին ալ տալու պատրաստ էին։

Քրիստոնէից այսպէս ազնուական մտօք զգածեալ բլլալուն շատ օգնեցին եկեղեցւոյ առաջին դարերուն մէջ գործուած բազմաթիւ հրաշքներն ալ, որոնք նահապաշարուած ազատ եղող ամէն մարքերուն ակներեւ կը ցուցընէին՝ թէ քրիստոնէական վարդապետութեան սկիզբն երկնէն է։ — Բայց լսենք որ պատմութիւնն անոնց վրայ ի մասնաւորի ինչ կ՚ուսանդէ։

Քրիստոնեայ հաստատակամութեանց առաջնորդներն եւ ուսուցիչներն այնպիսի մարդիկ էին, որոնք իրենց հաւատոյ զօրութիւնը չէ թէ միայն անոր համաձայն սուրբ կեանք անցընելով, այլ նաեւ մեծ մասն անոր համար կեանքերնին զոհելով ալ ցուցուցին. մանաւանդ առաքելոց անմիջական յաջորդներն, ինչպէս Կղեմէս Հռոմայեցին, Իգնատիոս Անտիոքացին, Պողիկարպոս Զմիւռնացին եւ այլն։ Թէ մեսուորական եւ թէ բարոյական կրթութեամբ ասոնցմէ վար չէին մնար իրենց յաջորդներն ալ, որովհետեւ ան ատեն՝ միայն այսպիսիներն եպիսկոպոսութեան աստիճանին կ՚ընտրուէին։ Անոր համար կրնայ առանց տարակուսի ըսուիլ, որ այն ամենը հոգին՝ որով իրենք լի էին, իրենց հաւատացեալց ալ կը տաղորդէին։ Պատմութեան վկայութեան նայելով՝ հաւատացեալք ամէն տեսակ առաքինութիւններ ի գործ կը դնէին, եւ առանձինն գաստութեան սիրող էին։ Այն իսկ ամուրի կեանքն ու կու-

սութիւնն իրենց մէջ մեծ յարգ ու պատիւ ունէր։ Ասոր վրայ Ս. Յուստինոս Վկան՝ քրիստոնէից համար գրած ջատագովութեան թղթին մէջ այսպէս կը գրէ. "Մէջերնիս 60—70 տարին անցած երկու սեռէ ալ անձինք կան, որոնք իրենց կուսութիւնը կը պահեն, այսպիսիներ ամէն կարգի մարդկան մէջէն կրնամ ցուցընել,, (Թուղթ. Ջատ. Ա. 15)։ Քրիստոնէից ու հեթանոսաց մէջ եղած այս վիճը՝ այնչափ մեծ էր, որ անժուժկալութեան, հեշտախտութեան եւ ագահութեան մոլութիւններուն, որոնք հեթանոսներն այնչափ նուաստացուցած էին, քրիստոնէից մէջ եւ ոչ անունը կը յիշուէր։ Թէեւ ըստ մեծի մասին աղքատ էին, բայց կարօտեալից օգնելու բաւական հարստութիւն ունէին։ Պետրոս առաքելոյն հրամանին համաձայն՝ քրիստոնեայք կը հնազանդէին իրենց վրայ իշխող հեթանոս թագաւորաց ու դատաւորաց, թէեւ անոնք անիրաւութեամբ զիրենք հարստահարէին։ Հալածանաց առեն պայծառ կ'երեւար իրենց հաւատքին անդրդուելի հաստատութիւնը, որուն մէջ տկար կանայք ու օրիորդք՝ երկի մարդիկներէն վար չէին մնար։ Թէպէտ հաւատքին ուրացողներ ալ գտնուեցան, բայց անոնց թիւը մէկալներուն համեմատութեամբ շատ քիչ է։

Ա.յսպէս փափկասրտութեամբ եւ անառակութեամբ ապականած աշխարհքը, քրիստոնէութեան ձեռքով նորէն կենդանացաւ, մանաւանդ թէ անոր ձեռքով աշխարհքս քիչ ժամանակ ետքը բոլորովին կերպարանափոխ եղաւ։ Քրիստոնէութեան նորադարձ ազգերուն վրայ բրած ազդեցութեամբն եղաւ՝ որ գերութիւնը վերցուեցաւ, ամուսնութեան կապը սրբեցաւ, կանանց պատիւը հաստատուեցաւ, զորոնք հեթանոսք անարդ գերոյ տեղ կը դնէին, որով եւ տղոց բարեկրթութեան եւ առանին առաքինական կենաց հաստատուն հիմ մը դրուեցաւ։ Ա.յսպէս ցուցուց քրիստոնէական կրօնը՝ իբ յաղթող եւ աշխարհքը կերպարանափոխ ընող զօրութիւնը։ Եւ նախապաշարեալ միտք չունեցող հեթանոսները համոզելու համար՝ որ Յիսուսի վարդապետութիւնն երկնքէն է, բաւական էր տեսնել՝ նորադարձից բարուքն ու վարքը վրայ քրիստոնէութեան բրած այս ազդեցութիւնը, եւ մարդկային սրտին վրայ տիրելու զօրութիւնը։

Մինչեւ հիմայ յիշած եպիսկոպոսներն ու վարդապետներն իրենց առաքինի վարուքն ու հայրական խնամքովը, չէ թէ միայն այն եկեղեցեաց յառաջադիմութեանը կ'աշխատէին որոնց առաջնորդն էին, այլ նաեւ իրենց անեղծ ջանքովն ու ջերմ եռանդովն ընդհանուր եկեղեցւոյ տարածուելուն ու բարգաւաճելուն ալ գործակից կ'ըլլային։ Ի մանաւանդ իրենց ընտիր ու գեղեցիկ գրուածքներովն անմահ յիշատակարան մը կանգնեցին, որուն համար եկեղեցին ալ զիրենք առանձին պատուոյ անուամբ մեծարեց։ Բայց չկրնան է որ այս նկատմամբ ամէնն ալ հաւասար ատեճանի մէջ չեն։ Հաւասարակշռութեան կը զանազանուին Եկեղեցւոյ Հարք ու Եկեղեցւոյ Վարդապետք։ Եկեղեցւոյ Հարք (Patres Ecclesiæ) կ'ըսուին անոնք՝ որ սրբական վարուք երեւելի եղած են, եւ որոնց գրուածքներն եկեղեցին կամ յայտնի կամ լռելեայն հաստատած է։ Ան սուրբ Հարց մէջ մանաւանդ այնպես անունք մեծարանաց արժանի են, որոնք մինչեւ առաքելոց ժամանակը կը հասնին եւ քրիստոսի առաքելոց հետ կենակից, խօսակից եւ անոնց բարեկամ ու աշակերտ եղած են. ասոնք Առաքելական Հարք կը կոչուին։ Երկրորդ ժամանակի շրջանին սուրբ Հարց մէկ քանին, որ խորին գիտութեամբ մեծ համբաւ ստացած են, եւ իրենց վարուքն ու գրուածներովը Ճշմարիտ քրիստոնէական հաւատոյ տարածման առանձին եղանակաւ օգնական ու գործակից եղած են, Վարդապետ Եկեղեցւոյ (Doctores Ecclesiæ) վերադիր անունը կը կրեն։ Արեւելեան Եկեղեցւոյ վարդապետաց անուններն են՝ Ընտանեաւ, Մեծն Բարսեղ, Գրիգոր Նազիանզոսի եւ Յովհաննէս Ոսկեբերան. իսկ արեւմտեան եկեղեցւոյ՝ Ամբրոսիոս, Աստուածինս, Մեծն Գրիգոր ու Յերոնիմոս, որոնց վրայ եօթերն աւելցան Մեծն Լեւոն Քահանայապետը, Թովմաս Ակուինացին, Բոնաւենտուրա ու Ալբեռտոս Լիպսեաբ։ Եկեղեցւոյ Հաքինոփէր (Scriptores Ecclesiæ) անունը կ'ըսուին, որոնց կամ կենաց սրբութիւնն ըստ բաւականին ապացուցուած չէ, եւ կամ գրուածքներուն մէջ՝ քրիստոնէական վարդապետութիւնն ըստ հոգւոյ եւ ըստ մտաց եկեղեցւոյ բացատրուած չէ, այնպէս որ եկեղեցւոյ առած հաւանութիւնը չափաւորեալ է։ Այս կարգին կը վերաբերին՝ Պապիաս, Տիրտոզէոնոս, Կլիմէս Ալէքսանդրացի, Որիգինէս, Եւսեբիոս եւ ուրիշները։

ԱՌԱՋԻՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՄԻԱՁՈՒՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ Ս. ՀԱՐՔՆ ՈՒ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐԸ

14. Առաքելական Հարք։

1. *Ս. Կղեմէս Հռոմայեցին՝* առաքելական ժամանակին հաշակաւոր սուրբ Հարց մէկն է, զորմէ որ Պաւղոս առաքեալն (Փիլիպ. Դ. 3.) իբ գործակիցը կ'ա-

նուանէ, որուն անունը կենաց գրքին մէջ գրուած է: Իր վարուց պատմութիւնն ընդհանրապէս մութ եւ անյայտ է, իբրեւ կատարեալ սուրբ պատմուածք հեռուեւէն է: Ղեմէս՝ Պետրոս ու Պաւղոս առաքեալներուն աշակերտն էր, եւ անոնցմէ եպիսկոպոս ձեռնադրուած: Ինչպէս Հաւանական կ'երեւայ՝ իբրեւ սուրբ Պետրոսի երրորդ յաջորդ, ինը տարի (92—101) բովանդակ եկեղեցին կառավարեց: Ասոր վրայ Իրենէոս այսպէս կը գրէ. "Երանելի առաքեալները Հռոմայ եկեղեցին հաստատելէն ետեւ, եպիսկոպոսական պաշտօնը Լինոսի տուին, որուն յաջորդեց Անակղետոս, որմէ ետքն եպիսկոպոս եղաւ Կղեմէս՝ իրեւ երրորդ առաքեալներէն ետքը: Ասիկայ առաքեալները տեսած եւ անոնց կենակից եղած էր. առաքելոց քարոզները դեռ ականջը կը հնչէին եւ աւանդութիւններն աչքին առջեւն էին,,: Ս. Ղեմէսին առաքելական դորձունէութիւնը եւ վերին Հովուական խնամակալութիւնը, հետեւեալ դէպքին մէջ յայտնի երեւցաւ: Իր քահանայապետութեան ժամանակ Կորնթոսի եկեղեցւոյն քրիստոնէից մէջ՝ յաւելի երկպառակութիւն մը ծագած էր: Քանի մը խռովասէր անձինք իրենց օրինաւոր առաջնորդներուն դէմ ելած եւ շատ քահանաներ ալ պաշտօնէն վար առած էին: Կորնթացիք՝ Հռոմ եկեղեցւոյ Գլխոյն Ղեմէս քահանայապետին դիմեցին, որպէս զի ինք իր ճոխութեամբը գժտութիւնը դադրեցնէ: Ղեմէս թուղթ մը գրեց Կորնթացւոց, զոր ցայսօր ունինք, որուն մէջ սրտաշարժ խօսքերով հաւատացեալները կը յորդորէ՝ որ դիւրաւ իրեւ եղբայր սիրեն եւ իրենց առաջնորդացը խոնարհութեամբ հնազանդին, բայց միանգամայն հայրական ծանրութեամբ ու առաքելական պաշտօնին ճոխութեամբը չանսացողները կը սաստէ: Ս. Ղեմէսին այս թուղթը՝ որ եկեղեցւոյ նուիրապետութեան առաքելական յառաջ գալուն եւ աստուածային հաստատութիւն բլլալուն յայտնի ապացոյց մըն է, հին եկեղեցւոյ մէջ մեծ յարգ ունէր, եւ թէ Կորնթացւոց եւ թէ ուրիշ եկեղեցիներուն մէջ երկայն տարի պարակաւ կը կարդացուէր: Մահուանը վրայ որոշ բան

մը չենք գիտեր, սակայն Հաւանական կ'երեւայ որ Տրայանոս կայսեր ժամանակ հաւատոյ համար վկայած բլլայ, ինչու որ անունը շատ հին պատարագամատոյցներու մէջ մարտիրոսաց կարգը գրուած կը գտնենք:

2. Ս. Իգնատիոս Աստուածազգեաց Հայրապետը՝ հին եկեղեցւոյ նշանաւոր անձինքներէն մէկն է, եւ ընդհանուր կարծեօք ասորի կը համարուի: Ինք Ս. Յովհաննէս առաքեալին աշակերտն եղած էր, եւ եթէ իրեւ Ս. Պետրոսի երրորդ յաջորդ՝ Անտիոքի եպիսկոպոս ընտրուեցաւ: Իր վկայաբանութենէն՝ որուն ստուգութիւնն ընդհանրապէս ճանչցուած է, քանի մը ճիշդ տեղեկութիւններ ունինք կենացը վերջին ժամանակին ու վարուց մարտիրոսական մահուանը վրայ: Դոմետիանոս կայսեր հալածանաց առեն՝ Ս. Իգնատիոս հայրական սիրով իր ժողովուրդը կը յորդորէր հաւատոյ մէջ հաստատուն մնալու: Ասով զոհ չբլլալով՝ Քրիստոսի ունեցած եռանդագին սիրոյն առաւելութեամբը, ան առենէն սրտին մէջ բաղձանք մը կը զգար սուրբ հաւատոյ եւ իրեն յանձնուած հօտին համար կենդանի պատարագ բլլալու, որպէս զի Աստուած իրենց ողորմի եւ նեղութեանցը մէջ օգնական բլլայ: Բայց սրտին փափաքը հազիւ Տրայանոս կայսեր ժամանակը կատարուեցաւ: Իր հօտն իրեւ հաւատարիմ ու հայրապետի հովիւ քառասուն տարի կառավարելէն ետեւ, Տրայանոս կայսրը՝ որն որ քրիստոնեաները հալածելու խիստ հրամաններ հանած էր, Հայոց ու Պարթեւաց դէմ պատերազմի գացած առեն (106 ին) Անտիոք հասնելով, լսեց որ քաղքին եպիսկոպոսն Իգնատիոս՝ քրիստոնէից առաջնորդներուն երեւելիներէն մէկն է, այնպէս որ անոր մահը քրիստոնէութեան մեծ հարուած գուշակ թէ նաեւ ջնջումը կրնայ բլլալ: Տրայանոս անմիջապէս զիգնատիոս իր առջեւը դատաստանի հանել տուաւ, եւ երբոր քննեց տեսաւ երանելի ծերունւոյն հաւատքն ի Քրիստոս, հրամայեց որ զինքը կապած Հռոմ տանին, որպէս զի գազանամարտից ժամանակ առիւծներու կերակուր բլլայ: Ս. Իգնատիոս այս վճիռը ներքին սրտի ուրախութեամբ ընդունեցաւ եւ բսաւ. "Շնորհակալ եմ, ով

Աստուած իմ, որ զիս քու սիրոյդ արժանի ըրիր եւ պարգեւեցիր որ Պօղոս առաքեալին պէս երկաթի շղթաներ կրեմ,,։ Անկէ ետքն ընդհանուր եկեղեցւոյ համար աղօթք ըրաւ, եւ առանձինն Անտիոքի հաւատացեալներուն Աստուծոյ պաշտպանութեանը յանձնեց։ Սելեւկիա՝ Անտիոքի նաւահանգիստը, զինուորաց պահպանութեան տակ նաւ մտաւ եւ նախ Զիւռնիա հասաւ, ուր յամենք ելլելով քանի մ՚օր իր բարեկամին Ս. Պողիկարպոսի քովն անցուց։ Հոն սիրով ընդունեցաւ շրջակայ տեղերէն գինք ողջունելու համար եկած քրիստոնէից պատգամաւորութիւնները. ասկէ գրեց նաեւ իր թղթերն Եփեսոսի հաւատացելոց, Տրալլեսի ու Մագնեսիայի եկեղեցիներուն եւ Հռոմայ քրիստոնէից։ Ճամբան շարունակելով Տրոաս հասան, ուր դարձեալ յամենք ելան ու հոն քանի մ՚օր մնալով Ս. Իգնատիոս կրցաւ իր նամակները գրել, Փիլադելփիայի եւ Զմիւռնիայի հաւատարմութեանց ու Ս. Պողիկարպոսի։ Վերջապէս Խալկիս հասնելով՝ Յունիոսի նաւահանգիստը Հռոմի քրիստոնեաներէն սիրալիր մեծ բանօք ընդունուեցաւ։ Անոնց հետ աղօթք ըրաւ, եւ մեծաւ թախանձանօք իրենցմէ խնդրեց՝ որ չըլլայ թէ իր ազատութեան համար բան մ՚ընեն։ Քիչ մ՚ետքը հաւատացելոց մեծ ցաւովը՝ Հռոմ ամիսիթէատրոնի մէջ գազանաց կերակուր եղաւ. միայն մեծ ոսկրները մնացին՝ զորոնք հաւատացեալները ժողվելով յաղթանակաւ Անտիոք տարին, ուր մեծ յարգութեամբ եւ զգուշութեամբ կը պահեին ու կը մեծարէին։ Իր վկայաբեր մարտիրոսութիւնն եղաւ 107ին Դեկտեմբեր ամսոյն 20ին։ — Ս. Իգնատիոսի՝ իր վկայութեան ժամանակ գրած եօթը թղթերը մինչեւ հիմայ կան։ Առաք՝ սրբոյն կենդանի հաւատքին եւ առ Քրիստոս ունեցած վառեալ սիրոյն ամէնէն ցոյց մըն են, եւ միանգամայն իր նեղբերին ջերմեռանդութիւնն ու հոգւոց փրկութեան ունեցած սաստիկ եռանդը կը ցուցընեն։

3. Ս. Պողիկարպոս Զմիւռնիայի եպիսկոպոսը, Յովհաննէս առաքելոյն աշակերտն ու Ս. Իգնատիոսի մտերիմ բարեկամն էր։ Թէպէտ եկեղեցւոյ այս պա-

տուական հօր՝ ծնընդեամբ ուստի ըլլալն ու վարուց ուրիշ հանգամանքներն անծանօթ են, սակայն արժանահաւատ պատմիչներ կ՚ուսանդեն՝ որ Ս. Պողիկարպոս Քրիստոսի աշակերտներուն ու առաքելոց հետ տեսնուած, Յովհաննէս առաքեալէն Զմիւռնիայի եպիսկոպոս դրուած եւ երկար տարի իր ժողովուրդն խնամատուն խոհականութեամբ ու հայրական սիրով կառավարած է։ Աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ ունինք Հռոմ կեցած ժամանակին եւ փառաւոր մարտիրոսական մահուանը վրայ։ Անտոնիոս Պիոս կայսեր ժամանակ՝ Հռոմ գնաց Անիկետոս Քահանայապետին հետ զանազան եկեղեցական իրողութեանց եւ առանձինն զատկի տօնին խնդրոյն վրայ խօսելու համար։ Հռոմ կեցած տարեկան՝ բազմաթիւ Գնոստիկեան հերետիկոսներ եկեղեցւոյ ծոցը դարձուց։ Հոն պատահեցաւ նաեւ Մարկիոն հերետիկոսապետին, որն որ երբ որ արհամարհանօք սուրբ հայրապետին հարցուց թէ զինքը կը ճանչնայ, պատասխան տուաւ Պողիկարպոս. ,,Այո կը ճանչնամ զքեզ սատանային անդրանիկը,,։

Ս. Պողիկարպոս երկար ժամանակ կառավարեց Զմիւռնիայի եկեղեցին, եւ հարիւրամեայ ծանրացեալ հասակին՝ Մարկոս Աւրելիոս կայսեր ժամանակ (167) փառաւոր վկայութեամբ պսակուեցաւ։ Առոր վրայ Զմիւռնիայի հաւատարմութեան՝ Պոնտոսի հաւատացելոց գրած նշանաւոր թղթին մէջ, շատ գեղեցիկ ու պատշաճաւոր տեղեկութիւններ կը գտնենք։ Զմիւռնիայի հեթանոս ժողովուրդը՝ որ սաստիկ կատաղութեամբ քրիստոնեաները կը հալածէր, տեսնելով որ անոնք աներկիւղ եւ մտադիր մահը յանձն կ՚առնուն, կատղած սկսան աղաղակել որ իրենց առաջնորդը՝ Պողիկարպոս առիւծներու առջեւը նետուի։ Ս. Հայրապետը թէպէտ յօժարութեամբ աչք առած էր Քրիստոսի համար մեռնիլը՝ բայց կեանքը հաւատացելոց համար օգտակար տեսնելով, ուզեց ծածկուիլ. ուստի քաղքէն հեռու գեղ մը քաշուեցաւ, բայց տեղն իմանալով խնդրակներ խաւրեցան որ զինքը բռնեն։ Փոխանակ պատին առջեւը տարուելով՝ հոն դիզուած ժողովուրդն սկսաւ աղաղակել. Ասիկայ է անաստուա-

ծութեան ուսուցիչը, ասիկայ է քրիստոնէից Հայրը, եւ մեր կուռց կործանիչը: Փոխանակ Պողիկարպոսի որ կուռց զոհէ եւ Քրիստոսի հայհոյէ, որուն պատասխան տուաւ ալեւոր եպիսկոպոսը. "Ութսունուվեց տարի է որ իմ Տիրոջս կը ծառայեմ եւ ինծի ամենեւին գէշ բան մ'ըրած չունի. ինչպէս կրնամ իմ Թագաւորիս հայհոյել, որն որ զիս իր արեամբը փրկած է,,: — Ան առեն փոխանակ վճիռ տուաւ որ Պողիկարպոս կրակի մէջ այրի: Սակայն ծերունին ուրախութեամբ Աստուծոյ շնորհակալ եղաւ՝ որ զինքն ան չնորհաց արժանի ըրաւ, եւ եաքն անմիջապէս խարուկին վրայ ելաւ. հոն գեղեցիկ աղօթք մ'ըրաւ, որուն մէջ Յիսուսի Քրիստոսի աստուածութեան ունեցած կենդանի հաւատքը կը ցուցընէ: Սակայն բորբոքեալ բոցը սրբոյն մեռա մը չտուաւ, հովէ ուռած առագաստի նման իր չորս կողմը պատեց ան ուանց մարմնոյն դպչելու. վերջապէս զինուոր մը դաշունով զինքը խոցեց եւ իր փառաւոր կենացը վերջ տուաւ: Հաւատացեալները շատ ազաչեցին՝ որ մարմինն առնուն, բայց Հրեայք բզեզիքը համոզուցած էին որ չըլլայ թէ ասոր զիջանի, ինչու որ քրիստոնեաները զՔրիստոս կը թողուն եւ զՊողիկարպոս կը սկսին պաշտել: Ասոր վրայ Զմիւռնիայի հաւատացեալք Պոնտոսի հաւատացելոց գրած թղթոյն մէջ աս խոր հրդեհութիւնը կ'ընեն. "Ցիմարները չեն գիտեր՝ որ մենք երբեք զՔրիստոս չենք կրնար թողուլ եւ անոր տեղ ուրիշն երկրպագութիւն ընել: Ա՛ան զի զինքը կը պաշտենք Աստուծոյ Որդին ըլլալուն համար, իսկ մարտիրոսները կը յարգենք ու կը սիրենք իբրեւ Քրիստոսի աշկերտներն ու հետեւողները, իրենց թագաւորին ցուցուցած հաւատարմութեանն ու բարեպաշտութեանը համար,,: Բզեզին Հրէից բսածին պէս՝ սրբոյն մարմինն այրել տուաւ, ուստի եւ հաւատացեալները միայն մէկ քանի ոսկրներն ու մխիթը կրցան ձեռք բերել, զորոնք իբրեւ անգին ու պատուական մարգարիտ կը պահէին ու կը պատուէին:

Ս. Պողիկարպոսի Փիլիպպեցւոց գրած Թուղթը՝ զորն որ ցայսօր ունինք, երկար առեն Ասիոյ եկեղեցւոց մէջ հրապարակաւ կը կարդացուէր: Այս Թուղթն իւր ազնիւ բնութեանն ու անդրդուելի հաւատքին աքանչելի յիշատակարան մըն է:

15. Երկրորդ ոտ երորդ դարուն եկեղեցւոյ Հռչակաւոր Ս. Հարքը:

1. Ս. Յուստինոս վկան կամ խոստովանողն եկեղեցւոյ Հռչակաւոր Հարց մէկն է, որուն համար Եւսեբիոս կ'ըսէ թէ երկրորդ դարու անուանի ու Հոյակապ անձինքն իր անուան պայծառութեամբը նեմանցուց: Այս սրբոյն վարուցը վրայ՝ ընդարձակ տեղեկութիւններ ունինք, որոնց մեծ մասն ինք անձամբ կ'աւանդէ:

Ցուստինոս Սամարիայի Նեապոլիս (հին Սիքեմ) քաղաքը, Հեթանոս ծնողքներէ ծնաւ 103ին, որոնք հոն գաղթած էին: Հայրը Պրիսկոս շատ հարուստ ըլլալով փոյթ տարաւ իրեն տղէկ կրթութիւն մը տալու եւ պզտիկութենէ ուսմանց ու գիտութեանց մէջ յառաջացընելու: Թէ ինչպէս ճշմարտութիւնը ճանչնալու սիրով, ինք զինքը փիլիսոփայական ուսմանց տուաւ եւ եաքէն քրիստոնեայ եղաւ, ինք այսպէս կը պատմէ: Ամենէն յառաջ, կ'ըսէ, ստոյիկեան փիլիսոփայի մը աշակերտեցայ եւ երկայն առեն քովը մնացի, բայց իրմէ Աստուծոյ վրայ բան մը չկրցայ խմանալ, որովհետեւ ինքն ալ չէր գիտեր, եւ կ'ըսէր թէ գիտնալն ալ հարկաւոր չէ: Զինքը ձգեցի ու պերիպատիկեան փիլիսոփայի մը գացի, որն որ ըստ իր անձնասէր կարծեացը՝ շատ սրամիտ մարդ մըն էր: Քանի մ'օր եաքն ասիկայ ուզեց խմանալ՝ որ ինծի ուսումնասիրութեանս համար իրեն ինչ պիտոր վճարեմ: Ան բանը փիլիսոփայի մը անվայել գործք երեւցաւ ինծի, ուստի եւ զինքն ալ ձգեցի: Բայց որովհետեւ ճշմարտութիւնը գտնելու բաղձանքս օրէ օր կ'աւելնար, պիւթագորական փիլիսոփայի մը գացի, որն որ մեծ անուն ունէր եւ իր գիտութեանը վրայ կը պարծէր: Իրեն ազաչեցի որ զիս իրեն աշկերտութեան առնու, սակայն ինք հարցուց որ երաժշտութիւն, աստղաբաշ-

խութիւն ու երկրաչափութիւն դիտե՞մ, զորոնք անհրաժեշտ Տարկաւոր կը սեպեր բարձրագոյն ուսմանց հետամուտ ըլլալու համար։ Ինչու որ ասոնցմով կ'ըսէր, հոգին զգայական իրերէն ազատելով՝ բուն բարւոյն ու գեղեցկին տեսութեանը կրնայ պատրաստուիլ։ Երբ որ ըսի որ չեմ գիտեր, զիս ծաղրեց, որուն վրայ սիրտս նեղացած գրեթէ բոլորովին յոյսս կտրեցի փնտռած ճշմարտութիւնս գտնելու։ Այս վիճակի մէջ՝ միտքս դրի որ փորձ մ'ալ ընեմ, ուստի ելայ Հաշտկաւոր պղատոնական փիլիսոփայի մը գացի, որուն դասախօսութեանցն ամէն օր ներկայ կը գտնուէի, եւ քիչ ժամանակուան մէջ շատ յառաջադիմութիւն ըրի։ Ամէնէն աւելի անոր վրայ կ'ուրախանայի որ դերբնական բաներու խելքս կը Հասնի, եւ գաղափարաց նկատութիւնը Հոգիս սրամիտ թեւերու վրայ առած դէպ ի վեր կը բարձրացընէ. կը կարծէի որ քիչ ժամանակուան մէջ իմաստուն եղայ լմնցայ, եւ շատ չ'երթար աստուածութիւնն ալ կը տեսնեմ, որովհետեւ պղատոնական փիլիսոփայութեան վախճանն ասէր։ Եւ որպէս զի ամէն մտօք իմ մտածութեանցս կարող ըլլամ պարապիլ, օր մը ելայ ծովեզերք գացի. հոն հեզադէմ պատուական ծերունւոյ մը հանդիպեցայ, որուն երբոր հարցուցի թէ ինչ կը փնտռէ, պատասխան տուաւ՝ որ քանի մը հետաւոր բարեկամներու գալստեանը կը սպասէ։ "Խակ քու հոս գալդ պատճառն ինչ է,, հարցուց ծերունին. որուն պատասխան տուի թէ կը սիրեմ առանձին տեղեր կենալ, որպէս զի ամէն մտօք կարենամ բարձրագոյն նկատութեանց ու գիտութեանց վրայ խորհրդածելով ժամանակս անցընել։ Ուրեմն, ըսաւ ծերունին, իմաստութեան սիրող ես գուն եւ ոչ թէ գործնական կենաց ու ճշմարտութեան։ Ինչո՞ւ չես ուզեր փիլիսոփայութեան տեղ՝ գործնական կենաց հետեւող ըլլալ։ Երբ որ սկսայ փիլիսոփայութիւնը գովել, եւ իրեն իմացուցի որ ճշմարտութիւնը ճանչնալու եւ ստուգութիւնը նկատելու ունեցած փափաքիս պէս ստուգիկ փափաք ունեցած չեմ, ծերունին շատ ուրախացաւ, բայց միանգամայն ցուցուց որ պղատոնական փիլիսոփայու-

թիւնը մարդուս միտքն ու սիրտը չի կրնար գոհ ընել, եւ ոչ ալ իրեն ճշմարիտ խաղաղութիւն շնորհել, այնպէս որ խաբուած բլլալս իմանալովներքին սրտի հատուցանօք դոչեցի։ Ուրեմն, ինծի մի պիտ'որ առաջնորդէ, որովհետեւ հոս ալ ճշմարտութիւնը չկրցայ գտնել։ Ծերը պատասխանեց. Շատ դիւրին է ճշմարտութեան ունեցած այս փափաքդ լեցընել, միայն թէ ճշմարիտ աղբիւրէն պէտք ես առնուլ. այսինքն մարգարէներէ, որոնք փիլիսոփաները դիտութեամբ կը գերազանցեն, եւ Հոգւոյն սրբոյ պատգամաւոր բլլալնին հրաշքներով ու նախագուշակութիւններով հաստատած են։ Ասոնց անունց գրուածքներն ու քրիստոսի առաքելոց եւ անոնց աշակերտաց գրքերը պէտք ես կարդալ, եւ միանգամայն Աստուծոյ դիմել որ Հոգւոյդ աչուընները լուսաւորէ,,։ Այս խօսքերէն եռքը ծերունին գնաց եւ Յուստինոս մէյ մ'ալ զինքը չտեսաւ։ — Մակայն ասոր վրայ, կ'աւելցընէ Յուստինոս, իր պատմութիւնը շարունակելով, սրտիս մէջ աստուածային կրակ մը վառեցաւ ու սէր մը ծնաւ մարգարէից ու քրիստոսի բարեկամացը, այնպէս որ անոնց գրքերն ամենայն փութով սկսայ կարդալ, եւ քրիստոնէութեան ճշմարտութեանը սրտանց Համոզուեցայ,։

Եարքէն Յուստինոս շատ անգամ առիթ ունենալով քրիստոնէից առաքինութիւնները տեսնելու, եւ անդուլ Հալածանաց ատեն ցուցուցած Հաստատութեան վրայ զարմանալու, վերջապէս միտքը դրաւ որ ալ քրիստոնէական կրօնն ընդունի, եւ տիոց երեսնեքսրդ տարին սկրտուեցաւ (133)։ Յունական փիլիսոփայութեան մէջ կիրթ ըլլալը շատ օգտակար եղաւ. որովհետեւ անկէ եռքն իրեն գլխաւոր նպատակ դրաւ, բոլոր կենացը մէջ հեթանոս փիլիսոփայից Հակառակութեանցն ու յարձակմանցը դէմ քրիստոնէութիւնը պաշտպանել, անոր Համար քրիստոնեայ ըլլալէն եռքն ալ փիլիսոփայական աղաբաղանը վրան կը կրէր։

Ս. Յուստինոս քրիստոնէութիւնը տարածելու շատ մեծ արդիւնք ունեցաւ. իր հիմնական վարդապետութեամբը շատ մ'ուսեալ հեթանոսներ քրիստո-

նեական կրօնին դարձուց. ասկէ զատ նաեւ բազմաթիւ գրութիւններով Քրիստոսի եկեղեցւոյն օգտին մեծ արդիւնքով աշխատեցաւ: Յուստինոսի այս գրուածքներէն մեր ձեռքն հասած են, երկու Ջոպոփովսկեան ներողութիւն, ե՛ Տրիփոն Հրեին հետ ըրած Տրամախօսութիւնը: Առաջնոյն մէջ՝ հեթանոսաց առասպելութիւններն ու զրպարտութիւնները, իսկ վերջինին մէջ Հրեից քրիստոնէից դէմ յառաջ բերած տարակոյսները, զարմանալի բացայայտութեամբ ու սրամտութեամբ կը ցրէ: — Բայց Աստուած ուղեց որ Յուստինոս չէ թէ միայն իր գիտութեամբը քրիստոնէութեան թշնամիները յաղթահարէ եւ Աւետարանը պաշտպանէ, այլ նաեւ իր մահուամբը Յիսուսի Քրիստոսի համար վկայէ: Ինչպէս հաւանական կ'երեւայ՝ իր փառաւոր վկայական մահը 167ին պատահած է:

2. Ս. Իրենէոս Գաղղիայի Լիոն քաղաքին եպիսկոպոսն, ինչպէս հաւանական կ'երեւայ Փոքր Ասիոյ Զմիւռնիա քաղաքը քրիստոնէայ ծնողքներէ աշխարհ եկած (140ին), եւ մանկութեան տարին Ս. Պողիկարպոս զինքը քրիստոնէական կրօնի մէջ կրթած է: Պէտք է ակնարկել, թէ այսպիսի աղնուաբարոյ ու եկեղեցւոյ բազմարդիւն վարդապետի մը առաջնորդութեան տակ, Իրենէոսի դիւրազգած սիրտն ինչպիսի հաւատոյ զօրութեամբ ու սիրով բորբոքած պիտ'որ ըլլայ, որ իր ամէն գրուածներուն մէջ ալ կը փայլի: Իրենէոս Ջանաց երիտասարդութեան ժամանակին ամէն տեսակ ուսում սորվելու. մանաւանդ փութով յունական դրականութեան եռեւէ եղաւ, եւ Պղատոնի ու Հոմերոսի դրքերը կարդալով յատակ եւ վայելչաձ մը ոճացաւ: Ա՛յս իմաստասիրութեան օժանդակութեամբը կրցաւ Իրենէոս իբրեւ հաւատարիմ ու հարազատ որդի եկեղեցւոյ, քրիստոնէական հաւատքին փառքն ու պատիւը յաճախել, եւ հերետիկոսաց մոլորութեանցը խորունկ թափանցելով՝ զանոնք պայծառ մեկնել ու հզօրապէս յաղթահարել:

Քրիստոնէութիւնն ամէն տեղ հաստատելու եւ տարածելու եռանդն, երիտասարդ հասակին մէջ դինքը հեռաւոր աշխարհներ տարաւ. 170ին դինքը

Գաղղիայի Լիոն քաղաքն իբրեւ քրիստոնէական կրօնի քարոզիչ կը գտանենք: Նոյն քաղքին եպիսկոպոսը Պոթինոս՝ դիրենէոս քահանայ ձեռնադրեց: Իրենէոս սուրբ պաշտամանն գերազանցութեամբը վառուած՝ Մոնտանեանց աղանդին Գաղղիա տարածուելուն դէմ արիաբար կռուեցաւ: Յամի 177ին երբ Մարկոս Աւրելիոս կայսեր հանած հալածանքը Լիոն քաղաքն արհաւրօք լեցուցած էր, նոյն քաղքին վկաները՝ եկեղեցական ծանրակշիռ գործքի մը համար դիրենէոս Հռոմ՝ Եղեւթերոս Քահանայապետին խաւրեցին, ձեռքն ընծայութեան թուղթ մը տալով, որուն մէջ զինքն իբրեւ "Ընտիր ու բարեպաշտ երէց եւ Աւետարանի եռանդուն քարոզիչ,, կը նկարագրեն: Ա՛յս միջոցիս ծերունի Պոթինոս եպիսկոպոսը վկայական մահուամբ մեռնելով (178), Իրենէոս անոր եպիսկոպոսական աթոռոյն ու պատուոյն յաջորդ ընտրուեցաւ: Իրենէոս իբրեւ եպիսկոպոս իր հօտին բարեկարգութեանն աշխատեցաւ զատ, գործունէութիւնը նաեւ իր թեմէն դուրս ալ տարածեց, ինչու որ չէ թէ միայն ապդին անդին ճարակող հերձուածներն իր ազդու եւ զօրաւոր վարդապետութեամբը յաղթահարեց եւ գրուածքներովը հիմնովին ցրեց, այլ նաեւ պէսպէս պատճառներու համար եպիսկոպոսաց մէջ ծագած տարաձայնութիւնը վերցնելու եւ խաղաղութիւնը հաստատելու ջանաց: Բայց ամէն տեղէն աւելի իր հոգը Լիոնի եկեղեցւոյն վրայ ուղղած էր, եւ իր առաքինի վարուքն ու աստուածային քարոզութեամբը՝ հալածանաց ատեն հաւատքին ուրացող բազմաթիւ հաւատացեալներ եկեղեցւոյ ծոցը դարձուց: Իր հոգւոց փրկութեան համար ունեցած եռանդն, ամէնէն աւելի յայտնի տեսնուեցաւ Սեպտիմիոս Սեւերոս կայսեր հալածանաց ատեն, որ միջոցին Գաղղիա հարիւրաւորը հաւատոյ համար մեռան. իսկ Լիոն հաւատացելոց արիւնը հեղղի պէս կը վազէր: Իրենէոս ալ նոյն հալածանաց ժամանակ բազմաթիւ քրիստոնէից հետ վկայական մահուամբ մեռաւ (202): — Իր գրուածքներուն մէջ եբեւեռլի է, հինգ գիրք ընդդէմ հերձուածոց անուն գործքը, որն որ բովանդակ եկեղեցւոյ մէջ մեծ յարգ ունի:

3. Ս. Կիպրիանոս (Թասկիոս Կեկիլիոս) Ափրիկէի Կարքեդոն քաղաքին եպիսկոպոսն, երրորդ դարուն հռչակաւոր Հայրապետներէն ու մատենագիրներէն մէկը, նոյն քաղաքէն Տարուսա ազնուական ընտանեցի զաւակ էր։ Կիպրիանոս տղայութեան հասակէն ինք զինքը մեծ եռանդեամբ յանձնական ու հոժարական մատենագրութեան տուաւ, եւ խօսելու ձիրք ունենալով, քիչ առենուան մէջ այնչափ յառաջացաւ, որ Կարքեդոն ճարտարախօսութեան ուսուցիչ եղաւ եւ մեծ անուն հանեց։ Բայց արտաքին փառքը պատճառ եղաւ որ աշխարհիկ փորձութեանցը չկրցաւ դէմ դնել, եւ ինք զինքն աշխարհային հաճոյից ու վայելմանց տուաւ. նոյն իսկ ինքը կը խոստովանի որ երիտասարդութեան ժամանակ անցուցած կեանքը սոդոմատնքէ զերծ չէր։ Կիպրիանոսի բնակակից էր Կեկիլիոս անուամբ քահանայ մը, որուն հետ ունեցած մտերմութիւնն եւ անոր վրայ ունեցած վստահութիւնը, կամաց կամաց սրտին մէջ հոգեւոր փոփոխութիւն մը յառաջ բերաւ։ Ա.յս քահանային խորհրդովը Կիպրիանոս սկսաւ Ս. Գիրքը կարդալ, եւ երկայն ժամանակ ինք իրեն հետ կռուելէն ետեւ, հաստատութեամբ միտքը դրաւ երկրաւոր ցանկութիւններէն հրաժարիլ։ Անկէ ետքը քրիստոնէական կատարելութեան գաղափարն այնպիսի եռանդով մը բնդգրկեց, որ դեռ երախայրութեան ժամանակ բոլոր ունեցածը չունեցածը աղքատաց բաժնեց, եւ մշտնջենաւոր կուսութեան ուխտ ըրաւ։ Քրիստոսի 245 թուականին մկրտուեցաւ Կիպրիանոս, որով եւ իր ներքին փոփոխութեան գործքը լիովին կատարուեցաւ, եւ ան պատուական երէցին իր շնորհակալութիւնը յայտնելու համար մկրտութեան ժամանակ Կեկիլիոս անուանն առաւ։ Շատ չանցաւ Կարքեդոնի ժողովուրդը Կիպրիանոսի ճշմարիտ առաքինի վարքը տեսնելով, Դոնատոս եպիսկոպոսէն խնդրեցին որ զինքը քահանայ ձեռնադրէ։ Քիչ մը ետքը Դոնատոս եպիսկոպոսը մեռնելով, բոլոր կղերը գրեթէ միաբան հաւանութեամբ զԿիպրիանոս իրեն յաջորդ ընտրեց։ Թէպէտ եւ Կիպրիանոս իր խոնարհութեանը համար իսկզբան յանձն չառաւ ու փախաւ,

սակայն ժողովուրդը միտքը դրածէն ետ չկեցաւ, անոր պահպրտած տունը պաշարեց մինչեւ որ վերջապէս Կիպրիանոս անոնց ազաչանացը ընկալաւ։

Կիպրիանոս քրիստոնեայ եպիսկոպոսաց կենդանի օրինակ կրնայ ըլլալ, որովհետեւ իրրեւ ճշմարիտ հայր՝ չէ թէ միայն իր ժողովրդեան, այլ նաեւ կրցաւ ծին չափ բոլոր եկեղեցւոյ բարւոյն համար կ'աշխատէր։ Իր անձին վրայ խորին խոնարհութեան, բարեպաշտութեան, հեզութեան ու մարդասիրութեան հետ, մեծարելի ծանրութիւն ու եկեղեցական հրահանգաց խիստ պահպանութեան նախանձ մը միացուցած ըլլալով, հաւատացեալք առջեւ թէ մեծ համբաւ ունէր, եւ թէ անոնց սիրան իրեն քաշած էր։ Իր եպիսկոպոսութիւնը շատ մրրկալից ժամանակի հանդիպեցաւ. եպիսկոպոս ըլլալէն տարի մը ետքը Դեկիոսի խիստ հալածանքն եղաւ. Կարքեդոնի հեթանոս ժողովուրդը կատղած սկսաւ բարձրաձայն աղաղակել, որ Կիպրիանոս առիւծներու առջեւը նետուի։ Բայց սուրբ եպիսկոպոսը փախած եւ պահպրտած էր, չէ թէ վախնալուն, այլ իր կեանքը ժողովրդեանն օգտակար սեպելուն համար, եւ իրաք ալ իր թաքստեան տեղէն թուղթերը թղթով կը հղոգար։ Հաղիւ 251ին Զատկին վերջը կրցաւ ետ դառնալ. իր ներկայութիւնն շատ հարկաւոր էր, որովհետեւ երկարատեւ բացակայութեան ատեն՝ Կարքեդոնի մէջ շփոթութիւններ եղած էին։ Շատերը հալածանաց ատեն՝ տանջանքներէն վախնալով հաւատքնին ուրացած էին, ուստի քանի մը հոգի անձինք կը պահանջէին՝ որ առանց ապաշխարութեան եկեղեցւոյ հաղորդութեան մէջ ընդունուին։ Կիպրիանոս տեսաւ որ առ ներողամտութենէն եկեղեցւոյ մեծամեծ չարիքներ կրնան հասնիլ, ուստի եւ ամէն ճիգն ի գործ դրաւ, որ ինկողները դարձեալ եկեղեցւոյ հաղորդութեան մէջ ընդունելու համար հրապարակական ապաշխարութեան կարգ մը սահմանուի։ Իր Ընդ.ոյ վրայ գրած աքանչելի դիրքն՝ ասոր վրայ մեծ լոյս կու տայ, եւ ան առենուան եկեղեցւոյ ապաշխարութեան հրահանգաց ճշդրիտ պատկերը կ'ընծայեցնէ։

Հազիւ թէ Կիպրիանոս այս եզանակաւ եկեղեցւոյ հրահանգներն իր ժողովրդեան մէջ հաստատելու հոգ տարած էր, երբ որ յանկարծ երկու աղէտալի արկածներ իր թեղմ հօտին գլուխն եկան, այս ինքն ժանտախտն ու Գաղղոսի անգութ հալածանքը: Ա. յսպիսի ծանր նեզութեան առնն, ուր ամէն վայրկեան մահուան վտանգ կը սպառնար, Կիպրիանոս Թողլ տուաւ որ ճշմարիտ ապաշխարողներն անմիջապէս եկեղեցւոյ հաղորդութեան մէջ ընդունուին: Ժանտախտն անհնարին կոտորած կ'ընէր, ամէնուն սիրտն ահով ու դողով լեցուցած էր, ախտէն բռնուելու վախէն ամէնքը քաղաքը Թողլ տուած դաշտերը փախած էին, երբեմն եկեղ բոլորովին գադրած ու քաղաքն անապատ դարձած էր. նոյն իսկ հիւանդաց հոգ տանող չկար, եւ մեռելոց մարմիններուը փողոցներուն մէջ ձգուած անթաղ մնացած էին: Ա.յս դժուարին վիճակին մէջ՝ կանչեց Կիպրիանոս իր ժողովուրդն եւ ազդու ճառով մը իրենց յիշեցուց քրիստոնէական եղբայրասիրութեան պարտքը, յորդորեց որ աս ծանր փորձանաց ժամանակ ճշմարիտ որդի Աստուծոյ ըլլալնին ցուցընեն: Ս. Հայրապետին խրախուսական խօսքերը՝ հաստատացելոց սրտին վրայ մեծ ազդեցութիւն ըրին. մահուան երկիւղը փարատեցաւ, ամէնուն սիրտն ամուսական ոգւով լեցուեցաւ. աներկիւղ քաջասրտութեամբ ու անձնանուէր սիրով անխտիր հաւատացելոց եւ անհաւատից սկսան օգնութեան հասնիլ: Ա.ս գովելի անձնուրացութիւնը՝ հեթանոսաց վրայ մեծ տպաւորութիւն բրաւ, այնպէս որ նոյն իսկ քրիստոնէութեան սաստիկ թշնամիները չկրցան զարմանքնին ծածկել: Ասոր հետեւութեամբը հալածումը սկսաւ մեղմանալ, եւ երբոր քիչ մը եաքը Գաղղոս կայսրը սպանուեցաւ՝ բոլորովին դադրեցաւ, այնպէս որ սուրբ եպիսկոպոսը կրցաւ նորէն իր եկեղեցւոյն ներքին բարեկարգութեանը միտ դնել: Ա.յս միջոցիս իրեն ու Սուիփանոս Քահանայապետին մէջ, հերետիկոսաց մկրտութեան նկատմամբ անձնական վէճ մ'ելաւ, որն որ բարեբախտութեամբ հերձուած մը յառաջ չբերաւ: (Աոսր վրայ մանրամասն տես 19:)

Ս. Կիպրիանոս մարտիրոսական մահուամբ մեռաւ Վաղերիանոս կայսեր հալածանաց ժամանակ (258 Յեսու. 14): Կիպրիանոս Ափրիկէի առաջին եպիսկոպոսն է, որ մարտիրոսական մահուամբ մեռած է. իր անունը հին եկեղեցւոյ մէջ ընդհանրապէս շատ կը մեծարուէր: Ս. Աւգոստինոս դինքը կոչուղիղ եպիսկոպոս, կոչուղիղ մարտիրոս կ'անուանէ: Ա.ս փառաց անունը Կիպրիանոս միշտ հաստատուն պահեց իր գրուածքներովն ալ, որոնք լի են հմտութեամբ եւ նշանաւոր են լեզուին վայելչութեամբը: Իր երկասիրութեանց մէջէն ընդ ամէնը 13 ճառ եւ 81 նամակ մեզի հասած է: Ճառերուն մէջ բնորեշագոյներն են. Եկեղեցւոյ միութեան, Վասն անկեղց, Վասն պերծանչաւոն աղօթից եւ Վասն օգտի համբերութեան ճառերը:

16. *Առաջին ժամանակի շրջանին հոյակապ եկեղեցական հատկութիւնը:*

1. *Յերտուղիանոս* (կուիրտոս, Սկապիմիոս Փողբէնս) որ 160ին կարթեգոն ծնաւ, հռոմայեցի հարբիւրապետի մը որդի էր: Թէպէտ տղայութեան ժամանակ հեթանոսական դաստիարակութիւն ընդունեցաւ, բայց ամէն կերպ ուսում սորվեցաւ: Կրօնիս հեթանոս եւ ինք զինքը զգայական վայելմանց տուած բլլալով, պատանեկութեան առն քրիստոնէութիւնն իրեն ծաղու եւ արհամարհանաց արժանի նկատ մը կ'երեւար: Բայց եաքէն շատ անդամ առիթ ունենալով քրիստոնէից դիւաց վրայ ունեցած զօրութիւնը տեսնելու, եւ միանգամայն տանջանաց ժամանակ անոնց ցուցուցած արիական հաստատութեան վրայ զարմանալու, ուղեց նոյն կրօնը ճանչնալ, եւ վերջապէս իմնալով անոր ուղղութիւնն ու ճշմարտութիւնը, հասակին 30 — 36 տարին, մկրտուեցաւ:

Քրիստոնէութիւնն ընդունելէն եաքը, անոր գրեթէ ամբողջ ախոյեանները մէկն եղաւ, եւ իր մտայ բանդակ կարողութիւնները գաղիկայ պաշտպանելու նուիրեց: Տերտուղիանոս բնութեամբ ախոյր ու խիստ բլլալով, վրան արտաքոյ կարգի տպաւորութիւն ըրած

էր քրիստոնէական կրօնին ան պատուէրն՝ որ մարդ իւր մարմինը ցանկութիւններովը մեռեալ պէտք է մեռուցանել: Իսկ քրիստոնէութեան քաղցր ու հեզ հոգւոյն չկրցաւ երբեք թափանցել, ուստի եւ Մոնտանեանց աղանդին սկզբունքներն իր բնութեանն աւելի հաճայն գտնելով, ուղղափառ եկեղեցին թող տուաւ ու անոնց յարեցաւ: Տերտուղիանոս եկեղեցիէն բաժնուելէն ետքն ալ շատ գրքեր շարադրեց, որոնց մէջ ուղղափառ եկեղեցւոյ վարդապետութեանցն ու հրահանգացը դէմ կը խօսի եւ զանոնք ծաղր կ'ընէ. իսկ Մոնտանեանց աղանդին մոլորութիւնները կը գովէ: Բայց Տերտուղիանոս՝ իր դիւրագրգիռ անհանդարտ բնութեամբը Մոնտանեանց հետ ալ չկրցաւ երկայն ատեն խաղաղութեամբ կենալ. շատ չանցաւ անոնց հետ ալ դժտեցաւ եւ առանձին աղանդ մը կազմեց, որուն հետեւողներն իր անուամբը Տերտուղիանեան+ կոչուեցան: Ոմանք կը համարին թէ կենացը վերջին օրերն ուղղափառ եկեղեցւոյ ծոցը դարձած ըլլայ, բայց այսպիսի ցանկալի կարծիքի մը՝ պատմական ստոյգ ապացոյցներ կը պակսին: Ա՛ս միայն ստոյգ է որ ծանրացեալ հասակի մէջ մեռաւ (շուրջ 240ին):

Տերտուղիանոսի գրուածոցը մէջ՝ որոնց մեծ մասը ձեռագրնիս հասած է, յայտնի կ'երեւայ իր զարմանալի հանճարն ու հմտութիւնը, բայց միանգամայն խայթող լեզուն եւ ծաղրաբանութեան ու հերնդնութեան ունեցած հակումը. ոճը նմանութիւններով լի է, բայց կարճ ու կոթող, անոր համար ալ շատ տեղ մթին ու դժուարիմաց: Արժանահաւատ վկայ մըն է Նոր Կտակարանի գրքերուն վաւերականութեանը, եւ իր ուղղափառական գրութիւնները՝ եկեղեցւոյ զանազան վարդապետութեանցն ու կարգաւորութեանցը հաստատութիւն են: Իր աշխատասիրութեանցը մէջ յիշելու արժանի են՝ Ջոգոփովլուխեան ու Ընդդէմ հերետիկոսաց կամ Ա՛ան կանխագրութեան հերետիկոսաց դիրքը: Ակնհայտ Տերտուղիանոս ան անզուգական արդիւնքն ալ ունի, որ եկեղեցւոյ իրրեւ առաջին լատին մատենագիր՝ քրիստոնէական դաղափարները բացատրելու համար լատիներէնի նոր կազմութիւնմը ստեղծեց,

եւ զանիկայ քրիստոնէական վարդապետութեան յարմար լեզու մ'ըրաւ: Ասով մեծապէս օգնեց լատիներէն լեզուին ընդհանուր եկեղեցւոյ լեզու ըլլալուն, այնպէս որ անկէ ետքն եկեղեցւոյ Հարց շատերն ալ իրեն հետեւիլ: Ամենէն աւելի Ս. Կիպրիանոս իր վրայ մեծ համարում ունէր, եւ ամէն օր իր գործքերէն կարդալ կը կարդար:

2. Կղեմէս (Տիտոս Փլաւիոս) Ալէքսանդրացին, երկրորդ դարուն կէսին հեթանոս ծնողքներէ ծնաւ, եւ հեթանոսական սկզբանց մէջ կրթուեցաւ: Ստուգութեամբ չի գիտցուիր որ Ալէքսանդրիա թէ Աթէնք ծնած է. Ալէքսանդրացի անունն ոմանք կը համարին թէ երկայն ատեն Ալէքսանդրիա կեցած ըլլալուն համար առած ըլլայ: Երիտասարդութեան տարին լաւ եւ ընտիր դաստիարակութիւն մ'ընդունեցաւ, եւ այն առենուան երեւելի դպրոցները սորվելով, յունական մատենագրութեան մէջ շատ յառաջադէմ եղաւ: Յունաց փիլիսոփաներուն գրուածքները կարդալուն դլխաւոր պատճառն էր ճշմարտութիւնը ճանչնալու փափաքը, զորն որ թէպէտ չկրցաւ գոհ ընել, բայց Աստուած իր անկեղծ ջանիյն անով հատուցում ըրաւ, որ շատ չանցաւ Քրիստոսի վարդապետութիւնը ճանչնալու առիթ ունեցաւ: Դէռ երիտասարդ հասակին մէջ՝ քրիստոնէութիւնն ընդունեցաւ, եւ անկէ ետքն ամենայն զօրութեամբ աշխատեցաւ քրիստոնէութեան վրայ խորհելով եւ կատարեալ տեղեկութիւն սահմանելու: Այս վախճանաւ արեւելք ու արեւմուտք ճամբորդութիւններ ըրաւ, եւ Ասորիք, Պաղեստին, Սորին Իտալիա ու Յունաստան պտըտեցաւ, եւ ամէն անցած տեղերն եկեղեցւոյ երեւելի եպիսկոպոսներուն ու վարդապետներուն հետ կը տեսնուէր, որպէս զի անոնցմէ բուն ճշմարիտ առաքելական աւանդութեանց վրայ տեղեկութիւն առնու: Ամենէն աւելի Պանդենոսին հետ սիրով կապուեցաւ, որ Ալէքսանդրիայի դպրոցին վերակացուն էր:

Դեմետրիոս եպիսկոպոսը զկղեմէս Ալէքսանդրիայի եկեղեցւոյն քահանայ ձեռնադրեց, եւ Պանդենոսի մահուանէն ետքն եղեալ դպրոցին վերա-

կացու դրուեցաւ։ Հոս իրեն ընդարձակ դաշտ մը բացուեցաւ, որուն բաղձանքին Համեմատ քրիստոնէական կրօնին տարածմանն ու պաշտպանութեանը գրով ու բերնով աշխատելու։ Իր իմաստութեան ու պերճախօսութեան անունն ամէն կողմ տարածուած ըլլալով, շատ հեթանոս ուսումնասէրներ հետու տեղերէն Աղեքսանդրիա եկան իրեն աշակերտելու համար. ասոնց մեծ մասն իր ձեռքովը դարձան ու քրիստոնէութիւնն ընդունեցան։ Այս կերպով Կղեմէս՝ իբրեւ վերակացու վերոյիշեալ երախայրութեան դպրոցին, տասուերկու տարի յօդուտ եկեղեցւոյ աշխատեցաւ։ Բայց երբոր Սեպտիմիոս Սեւերոսի հալածումն Աղեքսանդրիա ալ հասաւ, Կղեմէս հալածումէն խոյս տալու համար քաղքէն հեռացաւ (202ին), եւ ինչպէս հաւանական կ'երեւայ կապադովկիա իր Աղեքսանդր աշակերտին ու բարեկամին քովը գնաց, որ Հռնտեղուան քրիստոնեայ հասարակութեան վրայ եպիսկոպոս դրուած էր։ Երբ որ Աղեքսանդր՝ Երուսաղէմի եպիսկոպոս անուանուեցաւ, Կղեմէս հոն գնաց ու դպրոց մը բացաւ, ուր իր գործունէութիւնն իբրեւ քրիստոնէական վարդապետութեան ուսուցիչ քանի մը տարի շարունակեց։ Մահուանը վրայ ստոյգ բան մը չենք գիտեր. հաւանական է որ 217ին մեռած ըլլայ։

Կղեմէս Աղեքսանդրացւոյն գրուածքներուն առաւելութիւնը յայտնի է, որ կը ջանայ քրիստոնէութիւնն գիտնականօրէն պաշտպանել. իր գրուածքներն յետագայ դարերուն Եկեղեցւոյ Ս. Հարց առջեւը շատ մեծ յարգ ունէին եւ շատերը զանոնք իբրեւ օրինակ կը համարէին։ Իրմէ հետեւեալ գրուածքները միայն ունինք. 1. Խրատ կամ Յորդոր առ Հեթանոսս (λόγος προτρεπτικός) քրիստոնէութիւնն ընդունելու։ 2. Դաստիարակ կամ Առաջնորդ առ Ճանապարհ ճշմարիտ (παιδαγωγός)։ 3. Սպրմապտ կամ Օրոց (στρώματα), որուն նիւթը խառն է, բայց գլխաւոր վախճանն է ցուցընել որ կանոնական վարդապետութիւնը ճշմարիտ իմաստութիւնն է։ 4. Մեծաքանչ ճրագ-ընտանի վերջ, որուն մէջ խնդիր կ'ընէ, թէ արդեօք մեծատուններն ալ փրկութեան հասնելու յոյս կրնան ունենալ։

3. *Որիգենէս*՝ Կղեմէս Աղեքսանդրացւոյն հռչակաւոր աշակերտն ու քրիստոնէական հնութեան ամենէն անուանի դիտուններէն մէկը, 185ին Աղեքսանդրիա ծնաւ։ Ծնողքը քրիստոնեայ եւ մեծատուն էին. հայրը Ղեւոնիդաս՝ որ թէ բարեպաշտութեամբ ու թէ ուսմամբ աննշանաւոր մարդ չէր, մեծ փոյթ ունեցաւ իր որդւոյն աղէկ կրթութիւն տալու, եւ ինք անձամբ շատ տաեն աշխատեցաւ անոր միտքը հրահանգելու ու սիրտն աղնուացընելու։ Սակայն Որիգենէս աս դաստիարակութեամբ գոհ չըլլալով, Աղեքսանդրիայի երախայից դպրոցն սկսաւ յաճախել, եւ հռչակաւոր Կղեմէս Աղեքսանդրացւոյն ձեռքը յանձնուեցաւ։

Սեպտիմիոս Սեւերոս կայսեր՝ քրիստոնէից դէմ հանած հալածանաց տաեն, Որիգենէսին հայրը Ղեւոնիդաս ալ բանտ դրուեցաւ։ Դեռ 17 տարւան եռանդուն պատանւոյն սիրտը կ'այրէր կը տոչորէր Քրիստոսի սիրոյն համար մարտիրոս ըլլալու, եւ եթէ մայրն ու եղբայրքը բռնութեամբ զինքը չարգելուին, միտքը դրած էր որ երթայ քրիստոնեայ ըլլալը յայտնէ, որպէս զի Հօրը հետ մարտիրոսութեան պսակին ընդունի։ Միտքը դրածը չկրնալով կատարել, Հօրը նամակ մը գրեց, որուն մէջ խանդաղատանօք կ'աղաչէ՝ որ չըլլայ թէ իր ընտանեացը սիրոյն համար հաւատքին մէջ դադեի։ Ղեւոնիդաս վկայական մահուամբ մեռաւ, եւ ունեցածը չունեցածը յայրքունիս գրաւուելով, այրի ամուսինն եօթն անչափահաս զաւակներով յետին աղքատութեան մէջ ինկաւ։ Բայց Աստուծոյ քաղցր տեսչութեամբն Աղեքսանդրացի մեծատուն տիկին մը իրենց վրայ գթալով զամէնքն ալ իր տունն առաւ։ Հոս նորէն սկսաւ Որիգենէս իր քրիստոնէական հաւատքին վրայ ունեցած ճշմարիտ սէրը ցուցընել. միեւ նոյն տունը կը բնակէր, Պօղոս անունով գնոստիկեան աղանդաւոր մը՝ որուն հետ Որիգենէս երբեմն երբեմն կը տեսնուէր, բայց ամենեւին յանձն չառաւ անոր հետ աղօթք ընել, հերետիկոսի հետ կրօնական հաղորդութեան մէջ գտնուած ըլլալու թեթեւ կասկած մ'ալ չտալու համար։ Տասն'ութը տարեան էր երբոր

քաղքին Դեմետրիոս եպիսկոպոսը՝ զինքն Աղեքսանդրիայի երախայութեան դպրոցին վերակացու կարգեց։

Որիգենէս իբրեւ քրիստոնէական կրօնի ուսուցիչ բոլոր զօրութեամբն ինք զինքն աս նոր պաշտօնին նուիրելով, մինչեւ ան առեն մատուռորայ տուած դասերը դադրեցուց, բայց միանգամայն որպէս զի կարող ըլլայ ապրուստը գտնել, իր հարուստ դրաւտունը ծախեց, գնողին հետ դաշինք դնելով՝ որ ամէն օր իրեն չորս խերեւէշ տայ։ Ա.յսպէս Որիգենէս իր ժամանակաւոր պիտոյիցը վրայ մտածելէն ազատեցաւ, որովհետեւ խոստմերը ու մեռուցման սիրող ըլլալով, շատ բանի կարօտութիւն չունէր։ Որիգենէսին զարմանալի անձնուրացութեանն ու նկրքին բարեպաշտութեանը վրայ շատերը շինուելով, իրեն վրայ մեծ համարում ունեցան, եւ որովհետեւ գիտութենէն ու ճարտասանութենէն զատ, սորվեցընելու առանձին ձիրք մ՚ունէր, շատ երիտասարդներ նաեւ հեռաւոր տեղերէն Աղեքսանդրիա եկան, քրիստոնէական վարդապետութեան վրայ խօսած յանկուցիչ ճառերը մտիկ ընելու։ Ցարաւ տարի անունը կը հռչակուէր եւ աշակերտներուն թիւը կը շատնար, այնպէս որ պարտաւորեցաւ իր առաջին աշակերտը Հերակղէսն օգնական առնուլ, որովհետեւ ինք երբեմն ուրիշ գործքերու պատճառաւ չէր կրնար դասախօսութիւնը շարունակել։ Օրինակի աղագաւ արաբացի իշխան մ՚ուզեց՝ որ Որիգենէս զինքը քրիստոնէական կրօնի մէջ հրահանգելու համար իրեն գայ։ Որիգենէս եպիսկոպոսին հրամայուելն ելլալ գնաց եւ Ատուծով իշխանին դարձը յաջողցուց։ Նոյնպէս յիշեցինք որ Աղեքսանդր Սեւերոս կայսեր Ցուղիա Մամէա մայրն Որիգենէսէն քրիստոնէական կրօնի մէջ հրահանգուեցաւ։

Որիգենէս որչափ ուրիշներուն սորվեցընելու փոյթ ալ ունէր, իր անձնական կրթութեանն ու յառաջադիմութեանն ալ անհոգ չէր։ Կենացը 25 երորդ տարին սկսաւ երբայերէնն սորվիլ, տեսնելով որ Հին Կտակարանը մեկնելու համար անհրաժեշտ հարկաւոր է։ Գրեթէ միեւնոյն առեն սկսաւ միանգամայն հին յունական փիլիսոփայութեան եռեւռ ըլլալ, որպէս

զի անով քրիստոնէութեան ճշմարտութիւնը կիրթ եւ ուսեալ հեթանոսաց կարող ըլլայ ցուցընել։ Շուրջ 211 ին Հռոմ ճամբորդութիւն մ՚ըրաւ, որպէս զի քրիստոնէութեան ամենէն հին եկեղեցւոյն մէջ, բուն առաքելական աւանդութիւնները սորվի։ Բայց քիչ մ՚ետքը նորէն Աղեքսանդրիա դարձաւ, ուր իր վարդապետական պաշտօնէն զատ առանձին փութով նաեւ գրաւոր աշխատութեանց սկսաւ պատրաստիլ։ Ասոր մէջ իրեն շատ օգնեց Ամբրոսիոս անուանով հարուստ մարդ մը, զոր որ Որիգենէս ուղղափառութեան դարձուցած էր։

Ցամի 228 ին՝ Դեմետրիոս եպիսկոպոսը զինքն եկեղեցական գործքի մը համար յանձնարարական թղթով Ա.քայիա խաւրեց։ Որիգենէս Պաղեստինէն անձնեալով երկայն առեն Երուսաղէմի ու Կեսարիայի եպիսկոպոսներուն քովը մնաց, որոնք իր մեծարիմ բարեկամներն էին։ Կեսարիայի եպիսկոպոսը զինքը տիրոջ 43 երորդ տարին քահանայ ձեռնադրեց, առանց միտ դնելու որ ասով դլուխն ազէտք ու վիշտ պիտ՚որ բերէ։ Որիգենէսի այսպէս առանց իր եպիսկոպոսին հրամանին ձեռնադրուիլն, եկեղեցւոյ կանոնաց հակառակ ըլլալով, Դեմետրիոս ասոր վրայ շատ զայրացաւ, եւ երբ որ Որիգենէս Աղեքսանդրիա դարձաւ, գաւառական ժողովի մէջ մը զինքն վարդապետութեան պաշտօնէն ձգեց ու հայրենիքէն հեռացուց։ Որիգենէս Պաղեստին գնաց ուր սիրով ընդունուեցաւ. բայց Դեմետրիոս անով ալ գոհ չեղաւ, ինչու որ գրուածքներուն մէջ մոլորութիւններ կային, ուսաի երկրորդ սինհոդոս մը գումարեց եւ զինքը եկեղեցւոյ հաղորդութենէն մերժեց եւ քահանայական պաշտամունքներէն զրկեց։ Անկէ ետքն Որիգենէս ցաւով ու վշտօք լի կեանք մ՚անցուց եւ շատ անհաճոյ բաներ կրեց։ Սակայն եւ այնպէս Որիգենէս անկէ ետքն ալ ունեցած զօրութիւնն եկեղեցւոյ ծառայութեան նուիրելէն ետ չկեցաւ։ Կեսարիա դպրոց մը հաստատեց, զոր որ Աղեքսանդրիայի դպրոցին պէս կարգաւորելով՝ քիչ առեն ան մէջ շատ համբաւ հանեց։ Մատենագրութեան ու հոգւոյ դարձին ունեցած փոյթն ու եռանդն ալ

չկորընցուց: Դեկոս կայսեր հալածանաց առեն բըռնութեամբ բանտի մէջ շատ նեղութիւն կրեց, եւ թէպետ բանտէն ազատեցաւ, բայց քիչ ժամանակ ետքը կրած տառապանքէն մեռաւ (254):

Որիգենէս իր հոգւոյն ձիրքերն ու անխոնջ փոյթն առանձին կերպով ցուցուց իբրեւ մատենագիր: Աչխատասիրեալ բան գրեց, կ'ըսէ Ս. Ցերոնիմոս, որ ուրիշները նոյնչափ չեն կրնար կարդալ: Նոյն սուրբ վարդապետն Որիգենէսի գրուածոց թիւն 2000 կը դնէ. իսկ Ս. Եպիփան կ'աւանդէ թէ վեց հազարէն աւելի դիրք շարադրած է, որոնց մեծ մասը կորսուած են: Առանձինն փոյթ ու ջանք ունեցաւ Հին եւ Նոր Կտակարանին դրքերը սեպհականելու եւ լաւագոյնելու, որոնց վրայ շատ ճառեր ու մեկնութիւններ գրեց: Աշխատած է իր վեցերկեան գործունեայի գործքը, որուն մէջ Հին Կտակարանին եբրայական բնագիրը նախ եբրայեցերէն ու յաջորդ յունարէն գրով, եւ յաջորդն եօթանասնից յունարէն թարգմանութիւնն եւ ուրիշ յունական թարգմանութիւններ վեց եւ տեղ տեղ նաեւ ութը, ինչ որ սիւնեակ մէջ գրած է. ասկէ միայն Հաւտակոտորներ մնացած են: Իր քրիստոնէութեան պաշտպանութեանց համար գրած անթիւ պատասխանատուութեանց մէջէն ունինք Ընդդէմ Կելսոսի աշխատասիրութիւնն ուղիղ գրքի մէջ բոլանդակուած, որն որ բոլոր գործքերուն մէջ ամենէն ընտիրն է: Վարդապետական գործքերուն մէջ երեւելի է Վառն սկզբանց դիրքը, որուն մէջ քրիստոնէական վարդապետութեանց հետ պղատոնական գաղափարներ ալ խառնած ըլլալով, մեջը շատ մոլորութիւններ կը գտնուին: Բայց սոր բնագիրը կորսուած ըլլալով եւ անոր տեղ շատ փոփոխուած Ռուփինոսի թարգմանութիւնը միայն ունենալով, չենք կրնար որոշել թէ սա մոլորութեանց սրչափը Որիգենէսին են: — Տարակոյս չկայ որ Որիգենէս Նոր Կտակարանին ճշմարտութեանը մեծ վկաներէն մէկն է, ինչու որ անոր վրայ շատ քննութիւններ ըրած եւ անոր Համաձայն Նոր Կտակարանի Կանոնը կարգի դրած է:

17. *Եկեղեցւոյ առաջին դարերուն մոլորութիւնները:*

ա. Աբիոնէոյ եկեղեցւոյ՝ հրէասնեալ-ընթացքեան հետ կապակցուած առանձնայատկութիւնը:

Հակառակ անդ եկեղեցւոյ կային շատ մը հրեաներ ու հեթանոսներ, որոնք քրիստոնէութիւնն ընդունած չէին, բայց քրիստոնէութեան մէկ քանի գաղափարներն իրենց մտացը համաձայն գտնելով, զանոնք իրենց հրէական ու հեթանոսական տեսութեանց հետ միաբանել կ'ուզէին: Ասկէ զանազան աղանդներ ելան, որոնք քրիստոնէական եկեղեցւոյ քով՝ իբրեւ թերակատար ծնունդք քրիստոնէութեան կ'անցնէին: Գլխաւորներն ասոնք են.

1. *Էբիոնիանք՝ որ Քրիստոսի գերբնական ծնունդը կ'ուրանային, եւ իր աշխարհք գալուն վախճան կը դնէին՝ հրէական կրօնը սրբել եւ քիչ փոփոխութեամբ զանիկայ իբրեւ փրկութեան միակ աղբիւր հեթանոսաց ալ ընդունելի ընել: Թլփատութիւնը, շաբաթ օրը եւ ուրիշ օրինական կարգադրութիւնները կը պահէին: Ասոնց կը վերաբերին նաեւ Շաղաղացիք, որոնք Քրիստոսի ի Կուսէ գերբնական ծնունդն ու աստուածութիւնն ընդունելով, կաթուղիկէ եկեղեցւոյ աւելի մերձաւոր էին: Փարիսական յաւելուածներէն սրբուած մովսիսական օրէնքը կը պահէին, առանց հեթանոսներն ալ առ այն պարտաւորելու: — Հրէութեան միտեալ այս երկու կուսակցութեանց բուն աղբը, Տարաւային արեւելեան Պաղեստինն էր:*

2. *Գնոստիկեանք (յունարէն γνῶσις բառէն), կամ Գիտք որոնք հեթանոսութենէ յառաջ եկած բլլալով, հեթանոսական փիլիսոփայութիւնը քրիստոնէական վարդապետութեանց հետ խառնել կ'ուզէին: Քրիստոնէութիւնը՝ զոր եկեղեցին առջեւնին կը դնէր, իրենց շատ պարզ կ'երեւար, ուստի եւ կը կարծէին որ զանիկայ բարձրագոյն աստիճանի պէտք է ամբառնալ:*

Քանի մը խնդիրներ կային՝ զորոնք հեթանոսական փիլիսոփայութեան եւ քրիստոնէութեան օգնա-

կանութեամբը լուծելու կ'աշխատէին ի մնանաւորի բնական ու բարոյական աշխարհքին մէջ շարին ծագման խնդիրը: Եկեղեցւոյ այս խնդրոյն տուած պարզ լուծումը՝ թէ աշխարհք ոչնչէ Աստուծոյ ամենակարող զօրութեամբը ստեղծուած է, մերժելով, նրբաշնին իմաստակութեամբ նորահնար մտքորութեանց մէջ իսկան: Շարին սկիզբն մեկնելու համար չբ նիւթ մը կը գնէին, եւ միանգամայն այն հին առածին վրայ հիմնեալ թէ՝ Ոչնչէ ոչինչ կ'ըլլայ, նիւթոյն յաւիտենական ըլլալը կը պաշտպանէին: Աշխարհքիս արարչագործութիւնը՝ բարձրագոյն Աստուծոյ չէին տար, որ ինչպէս կ'ըսէին, կատարեալ, անփոփոխ եւ աշխարհքիս հետ անմիջական հաղորդութիւն չունեցող էակ մըն է, հապա Աբրլաձեաւ մը՝ այսինքն խոնարհագոյն աստուածութեան մը, որ բարձրագոյն Աստուծմէ իր սկիզբն առած է: Մարդն երկու հոգի ունի, մէկը բարի, մէկալը չար (երկուորականութիւն), եւ մարմին ունենալուն համար արարչապետէն կախում ունի: Քրիստոսի համար կ'ըսէին թէ Յաւիտեան մըն է, այսինքն Աստուծոյ ու մարդկան մէջ բարձրագոյն էակ մըն: Նոյնպէս կը վարդապետէին որ բարձրագոյն Աստուածը՝ Քրիստոսի ձեռքով ինք զինքը մարդկան յայտնած է. բայց փրկագործութիւնը՝ զոր նիւթոյն գերի եղած մարդկան հոգիներուն ազատութեան վրայ կը գնէին, Քրիստոսի չարչարանքներովն ու մահուամբն եղած չէին համարիր, հապա միայն իր յայտնութեամբն ու վարդապետութեամբը: Աստոյ մէկ մասը (Արծականք), Քրիստոսի իրական ու ճշմարիտ մարմին ունենալը չէին ընդունիր. ունեցածն առերեւոյթ էր կ'ըսէին, որովհետեւ կարելի չէ որ Քրիստոս չար նիւթոյն հետ հաղորդութիւն ունենայ: Ոմանք ալ կը հաստատէին թէ՝ Քրիստոս Յաւիտեանը՝ Յիսուս մարդուն հետ Յորդանանու մկրտութեան ժամանակ միացած է: Գնոստիկեանց բարոյական վարդապետութիւնն արտաքոյ կարգի խիստ էր, վասն զի կը պահանջէին որ մարդն ամէն կերպ ժուժկալութեամբ դգայականութեան կապանքներէն ինք զինքն ազատէ: Բայց հասարակօրէն երկու ծայրերն իրար կը շօշափեն.

ուսաի եւ Գնոստիկեանց մէջէն աղանդներ ելան, որոնք անառանձ ու անառակ կեանք անցընելը կը ջատագովէին:

Գնոստիկեանք եկեղեցւոյ հեղինակութեան դէմ, Ս. Գիրքը վկայութեան կոչած առեն, զանիկայ իրենց քմացը համաձայն կը մեկնէին, եւ նոր կատակարանին շատ դրքերը կը մերժէին, զանոնք կը կրճատէին ու կը փոխէին:

Գնոստիկեանց մտքորութիւնը քրիստոնէութեան մէջ շատ կանուխ մուտք գտաւ: Պօղոս ու Յովհաննէս առաքեալներն իրենց ժամանակին արդէն հաւատացեալներն անկէ կը զգուշացընէին: Առաքելական ժամանակին դլխաւոր Գնոստիկեաններն են՝ Գոսիդինոս, Սիմոն Մոգ, Մենանդրոս ու Կերդինոս: Հետեւեալ դարերուն դլխաւոր Գնոստիկեաններն են՝ Կարպոկրատես, Վալենտինոս, Բասիղիդես, Սատորնինոս, Բարդեծան կամ Բարդեսանէս ու Մարկիոն: — Ս. Իրենէոսի, Եպիփանու եւ Յերոնիմոսի վկայութեան համաձայն, Յովհաննէս առաքեալն իր Աւետարանը դլխաւորաբար կերինթոսի դէմ գրեց, որ Եփեսոս կը բնակէր:

Առջի երեք դարերուն մէջ՝ Գնոստիկեան աղանդը, եկեղեցւոյ ամենէն վտանգաւոր թշնամին եղաւ, ինչու որ բազմաթիւ անդամներ իրմէ հեռացուց եւ դլխաւորաբար զեղծ ու անառակ վարուց պաշտպան կենալով՝ բարի քրիստոնէից կենցաղավարութիւնը հեթանոսաց առջեւը կասկածելի կ'ընէր: Գնոստիկեանց դէմ եղած գրուածքներուն մէջ ամենէն նշանաւորն է, Ս. Իրենէոսի Ընդդէմ Հերեսիկոսաց անուն գործքը, որուն մէջ տուրք հայրապետաբար Գնոստիկեանց բազմահնար երեւակայական ցնորքներուն դէմ, ի սկզբանէ եկեղեցւոյ մէջ գտնուած հին ու պատկառելի աւանդութիւնը կը դնէ:

3. *Մանիքեցիք:* Հազիւ թէ կաթուղիկէ եկեղեցին երրորդ դարուն կէսին գնոստիկականութեան վրայ յաղթութիւն կանգնած էր, անդիէն ուրիշ մտքորութիւն մը երեւան ելաւ, այսինքն Մանիքէականութիւնը, որ կը սպառնար քրիստոնէութիւնը նորէն հեթանոսութեան դարձընել: Այս աղանդին առաջնորդն

է մոգերու աղնուական ցեղէ յառաջ եկած Մանի պարսիկը, որ քրիստոնէութեան վրայ ծանօթութիւն ստացած էր։ Իր վարդապետութիւնը զրադաշտեան ու քրիստոնէական գաղափարաց խառնուրդ մըն է։ Մանի ինք զինքը Քրիստոսէ խոստացուած Մխիթարիչն եւ ճշմարիտ կրօնին կատարիչը կ'անուանէր։ Ըր վարդապետեր որ մարդուն մէջ բարի եւ չար սկիզբ մը կայ, եւ մարդուն մարմինը չար նիւթէն ստեղծուած է։ Քրիստոսի համար կ'ըսէր թէ՝ Յաւիտեան մըն է, որ իրօք մարդ եղած չէ, հապա միայն առ աչօք մարմին ունենալով՝ աշխարհքիս վրայ ապրած, առ աչօք չարչարուած ու մեռած է։ Քրիստոսի Ցեառն մերոյ փրկագործութիւնը՝ միայն իր վարդապետութեանը վրայ կը դնէր, որ մարդուն կը սորվեցընէ՝ թէ ինչպէս զգայական ցանկութիւնները մեռուցանելով, ինք զինքը արարածական իւրէրէն պիտ'որ անջատէ, եւ իր հայրենիքը՝ երկինք դառնալու պիտ'որ պատրաստէ։ Մանիին բարոյական վարդապետութիւնն արտաքոյ կարգի խիստ էր, ինչու որ կը պատուիրէր ճնշել զգայականութիւնն ու հրաժարիլ ամէն ինչ բերկրէն։ Մանի իր հետեւողներուն միս ուտելը եւ գինի խմելն արգիլեց, եւ միայն հաց, ընդեղէն ու պտուղ ուտելու հրաման տուաւ. նոյնպէս ողջախոհութիւն պիտ'որ պահէին եւ ամուրի կեանք պիտ'որ անցընէին։ Բայց որովհետեւ ամէնքը չէին կրնար իրենք զիրենք այսպիսի խիստ պարտաւորութեանց տակ ձգել, անոր համար այս աստիճանի հետեւողներն երկու կը բաժնուէին, այսինքն Ո՜նիոդէք եւ Ընտրեալք։ Առաջինները՝ կրնային ամուսնանալ եւ արտաքին գործքերու պատգել. իսկ վերջիններուն՝ որ քահանայից դասը կը կազմէին, արգելեալ էր անասուն մեռցընելը եւ պտուղ քաղելը, ինչու որ կը կարծէին թէ անոնց մէջ մարդիկներու հոգիքը կը բնակին։ Սրկին եկեղեցական պաշտամունք ունէին. մէկը հրապարակական՝ որ աղօթքով ու ընծաերցուածով կ'ըլլար, իսկ մէկալը ծածուկ՝ ընտրելոց համար, որ գաղտնութեան քողով ծածկուած էր. անտարակոյս անոր համար որ անոր մէջ գաղբելի պղծութիւններ կը գործէին, ինչպէս կը վկայէ Ս. Աւգոս-

տինոս, որ երիտասարդութեան տարին ժամանակ մը այս աղանդին յարեցաւ, բայց եաքին բանիւ ու գրով անոր դէմ կռուեցաւ։

Մանիքեցիք Նոր Կտակարանին գրքերը կը մեծարէին, բայց անոնցմէ շատերուն համար կ'ըսէին՝ որ եաքէն աւելցուած ու խարդախուած են, որովհետեւ իրենց վարդապետութիւնն անոնց բովանդակածին հետ չէր համաձայներ։ Գործք առաքելոցն ամբողջ կը մերժէին, իսկ Աւետարաններէն շատ կտորներ. ասոր հակառակ անհարազատ գրուածքներ կ'ընդունէին, որոնք ըստ մասին հին Մանիքեցիներէ կամ Գնոստիկեաններէ շինուած էին. բայց ամէնէն աւելի մեծ համարում ունէին իրենց առաջնորդին Մանիին գրքերուն վրայ։

Մանի՝ մոգերէն շատ հալածանք քաշեց, եւ իբրեւ հերետիկոս անոնցմէ դատապարտուելով՝ երբ որ յանձն չառաւ իր վարդապետութիւններն յետս կոչել, կենդանի մորթատրծ եղաւ։ Իր մոլորութիւնն արեւելք շատ ընդունելութիւն գտաւ, եւ իր անուամբը մինչեւ վեցերորդ դար տեւեց։

18.

Ք. Քրիստոնէական Եկեղեցւոյ մէջ ելած մոլորութիւնները։

1. *Հակառակներորդականք։* Աստուծոյ Երրորդութեան վարդապետութիւնը՝ ինչպէս նաեւ Որդւոյն Աստուծոյ մարդեղութեան ու փրկագործութեան վարդապետութիւնները, քրիստոնէական կրօնին հիմն են։ Բայց աս վարդապետութիւնք խորհուրդ մըն է, եւ իբրեւ խորհուրդ հարկ է որ հաւատացուի. սակայն մարդուն հետաքրնին միշտն ասոր նկատմամբ ալ ամէն կողմանէ փորձեր ընելով, զանազան մոլորութեանց մէջ ինկաւ։ Եկեղեցին պարտաւորեցաւ զանոնք հերքել, եւ հարկ սեպեց իր մէջը ծածկեալ ճշմարտութիւնը՝ որ ըստ էութեան կատարեալ եւ ըստ ձեւոյն միայն անկատար էր, աւելի լուսաւորել եւ մոլորութեան դէմ որոշ սահմաններ դնել։ Երրորդութեան

նկատմամբ եղած մոլորութիւնները շատ հին են, եւ որովհետեւ անոնց պաշտպանները Աստուծոյ միութեան կը հաւատային, բայց Երրորդութիւնը չէին ընդուներ, անոր համար Արիանոս+ կամ Հակառակ-Երրորդականո+ կոչուեցան: Ասոնցմէ ոմանք քրիստոսի աստուածութիւնը բոլորովին կ'ուրանային, եւ զինքն առանձնաշնորհեալ մարդու մը տեղ կը դնէին. ոմանք ալ կ'ընդունէին որ Յիսուս մարդն աստուածութեան հետ կապակցութիւն մ'ունի, բայց երէք աստուածային անձանց զանազանութիւնը կը մերժէին, եւ կ'ըսէին թէ Հայր, Որդի ու Հոգի սուրբ անունները, մի եւ նոյն Աստուծոյ զանազան յորջորջմունքներ են: Ահա վերջիններուն Հայրաբերա+ ալ ըսուեցան:

Առաջին կարդին կը վերաբերի Թէոդոտոս Բիւզանդացի խաղխաղողը, որ երրորդ դարուն վերջերը կ'ապրէր եւ դիտութեամբ անընշանաւոր մարդ չէր: Ասիկայ Հալածանքի մը ժամանակ զբրիստոս ուրանալով՝ ինք զինքն արդարացուց ըսելով որ Հասարակ մարդ մ'ուրացայ, թէպէտ Քրիստոսի ի Կուսէ ծնունդը կը խոստովանէր: Երբոր Հռոմ գնաց՝ Վիկտոր Քահանայապետը զինքն եկեղեցւոյ հաղորդութենէն մերժեց. սակայն եւ այնպէս իր ազանդին հետեւողներ կրցաւ գտնել, որոնց երեւելիներէն մէկը կ'երեւայ որ Աբեմնոն եղած ըլլայ, որուն վրայ ասկէ զատ բան չենք գիտեր: — Պօղոս Սամոսատացին որ 260էն սկսեալ Անտիոքի եպիսկոպոս էր: Ասիկայ կը վարդապետէր՝ թէ մի միայն Աստուած կայ, եւ Քրիստոս հասարակ մարդ է, որուն հետ Բանը՝ այսինքն աստուածային խմաստութիւնը, միացաւ եւ անոր գօրութեամբը կը վարդապետէր ու հրաշքներ կը գործէր, բայց չարչարանաց ժամանակ Բանը զբրիստոս դարձեալ թողուեաւ: Ճամի 270 ին Պօղոս Սամոսատացին սինհոդոսի մը մէջ եպիսկոպոսական պատուէն ձգուեցաւ եւ եկեղեցւոյ հաղորդութենէն մերժուեցաւ: Ժողովականք Հռոմայ Դիոնէսիոս Հայրապետին գրած թղթին մէջ, զՊօղոս Սամոսատացին իբրեւ ամբարտաւան, փառասէր եւ աշխարհասէր մէկը կը նկարագրեն: Իրեն յաջորդեց Դոմնոս անունով մէկը՝ որ Աբրահամ կայսեր օդնութեամբը եպիսկոպոսական աթոռը նստաւ: Հերձանոս կայսրը վճռեց՝ որ անիկայ է օրինաւոր Եպիսկոպոս, որն որ Հռոմայ եպիսկոպոսէն ընդունուած է: Պօղոսին հետեւողները՝ Պաւղինեան+ կամ Սամոսատենա+ անուանուեցան:

Երկրորդ կարդին կը վերաբերի Սաբել Պենտապոլսեցին՝ երրորդ դարուն վերջերը, որ կը վարդապետէր թէ Հայր, Որդի ու Հոգի Սուրբ մի եւ նոյն աստուածութեան զանազան անուններ են, եւ յայտարարը իրենց գործողութեանցն իբրեւ արարիչ, փրկիչ ու սրբարար: Ահա մոլորութեան հետեւողները Սաբելեան+ կոչուեցան:

2. *Պռնատաւեանք*: Մարգարէութեան շնորհքը՝ որ առաքելոյ ժամանակէն եւեթ ալ դեռ կը տեւէր, շատերուն չարաչար գեղծմանց առիթ եղած էր. անոր համար Եկեղեցին զգուշութեամբ կը քննէր զանոնք, որ կը պարծէին թէ աս շնորհաց արժանի եղած են:

Պռնատոս Փռիւգացին՝ նորադարձ քրիստոնեայ մը, 171ին մոտ յափշտակութեան մէջ սկսաւ քրիստոնեից հալածումները նախապատմել, եւ զիրենք մարգարէութեան դիմագրաւ ըլլալու յորդորել: Գուցէ թէ իսկզբան ինք զինքը խաբած էր, երեւակայութեան ցնորքներուը, զորոնք պայծառեալ միաքն իրեն կը ներկայացնէին, ճշմարտութիւն կարծելով. բայց ետքէն իրական խարէութեան ձեռք զարկաւ: Պրիսկիլղա ու Մաքսիմիղղա երկու հարուստ ու նշանաւոր կանայք իրեն հետեւելով, սկսան պարծիլ որ իրենք ալ մարգարէութեան Հոգի ունին: Ասոնք Փռիւգիա ու Փռղը Ասիա բազմաթիւ հետեւողներ գտան, թէ եւ հոնտեղուան եպիսկոպոսները զանազան ժողովներու մէջ նոր մարգարէից դուշակութիւնները դատապարտած, եւ զիրենք ալ եկեղեցւոյ հաղորդութենէն մերժած էին: Իրենց բարոյական սկզբանց խստութիւնն եւ խորին կրօնասիրութեան արտաքին երեւոյթը, նոյն իսկ Տերտուղիանոսի պէս հռչակաւոր մարդ մը կրցան մոլորեցնել, որ աս ազանդին յարելով՝ իր հանճարն անոնց վարդապետութիւնը պաշտպանելու դործածեց:

Մոնտանոս կը հաստատէր՝ թէ Հաւատոյ վարդապետութիւնները Քրիստոսի եւ առաքելոց ձեռքով իրենց վերջին կատարումը գտած են. բայց Հրահանգը՝ այսինքն քրիստոնէից ապրելու կերպը, դեռ նոր յայտնութիւններով կարգաւորուելու կարօտ է, զոր ոգւոյն Հանելու Համար Միխիթարիչը վինքն իրրեւ դործիք ընտրած է: Քրիստոս եւ առաքեալները, կ'ըսէր Մոնտանոս, իրենց ժամանակին տկարութեանցը դիջանելով՝ շատ բանի աչք դոցած են, ինչպես երբեմն Մովսէս իր խստասիրտ ժողովրդեան ըրած էր. բայց Հիմայ ալ ատ տկարութեան եւ անտեսութեան ժամանակն անցած է: Հոգւոյն սրբոյ ազդեցութեան վրայ ապաւինած՝ կ'ըսէր թէ միւռուածքնէն եղբը դործուած ծանր մեղքերը՝ ի մասնաւորի անառակութիւնն ու շնութիւնը, եկեղեցին արձակելու իշխանութիւն չունի. այսպիսիներն Աստուծոյ ողորմութեանը պէտք են ապաւինիլ: Իր հետեւողաց Համար եկեղեցւոյ մէջ սովորական եղած պահքերէն խստադոյն պահքեր դրաւ, երկրորդ ամուսնութիւնն արդելեց եւ պատուիրեց որ մարտիրոսութենէ չվախչին: Մոնտանեանց աղանդին կենդրոնը Փռիւգիայի Պեպուզա քաղաքն էր. ասկէ Ասիայի դանազան կողմերը եւ մինչեւ Ափրիկէ տարածուեցաւ: Բայց եաբէն այլեւայլ կոլմնակցութեանց բաժնուելով, վեցերորդ դարուն դրեթէ բոլորովին անհետ եղաւ:

3. *Նովատեանք:* Ա՛ս աղանդին հիմնադիրն եղաւ երրորդ դարուն՝ Նովատիանոս Հռոմայեցի քահանան, որ Դեկոսի հալածանաց ժամանակ ինկած քրիստոնէից ապաշխարութեամբ եկեղեցւոյ Հաղորդութեան մէջ ընդունուելուն Հակառակ էր: Ասկէ զատ Նովատիանոս կը վարդապետէր թէ միւռուածքնէ եաբը դործուած մեղքերուն եկեղեցին չի կրնար թողութիւն տալ, եւ թէ ճշմարիտ եկեղեցին միայն սուրբերէ կը բաղկանայ: Ամէն մահացու մեղք դործողներն եկեղեցիէն դուրս են, ուստի եւ կաթուղիկէ եկեղեցին անսուրբ է, որովհետեւ մեղաւորաց հետ Հաղորդութեան մէջ է: Նովատիանոս կը Հաստատէր նաեւ թէ իր հիմնարկած եկեղեցին է միայն ճշմարիտ եկեղեցին, որ

մինակ սուրբերէ կազմուած է, եւ անոր Համար ալ կաթուղիկէ եկեղեցիէն իրենց դարձողները պէտք է կրկին մկրտել: Կուռնելիոս քահանայապետը զնովատիանոս եւ իր հետեւողներն եկեղեցիէն մերժեց. սակայն եւ այնպէս այս աղանդը Հռոմէական աերութեան շատ կողմերը բաւական ժամանակ մնաց: Ս. Կիպրիանոս՝ Վառն պռոբիեան եկեղեցոյ ճառը, աս աղանդին դէմ դրած է:

Մինչեւ Հիմայ յառաջ բերուած մոլորութիւններն, այնպիսի ժամանակ մը կը Ջանային եկեղեցւոյ միութիւնը քակել, երբ եկեղեցին արդէն արտաքին Հալածանքներէ ծանրապէս վատնեցեալ էր: Սակայն ինչպես Հալածանքները՝ նոյնպէս այս մոլորութիւնները չէ թէ միայն եկեղեցւոյ վնաս մը չՀասցուցին, այլ նաեւ անոր պայծառանալուն ու յառաջադիմութեանն օդնեցին: Ողջամիտ Հաւատացեալք՝ աւելի անձնուկ իբարու Հետ կապուեցան. ուղղափառ եկեղեցւոյ Հռոմկէ կամ ընդՀանրական անունը՝ Հերետիկոսական աղանդներուն ճիշդ ընդդիմակացը կը ցուցնէր: Եկեղեցին այս ամէն աղանդներուն դէմ միշտ աւանդութիւնը յառաջ կը բերէր, այսինքն կաթուղիկէ Հաւատքն՝ ինչպէս որ էր առաքելոց ժամանակ եւ անկէ անմիջապէս եաբէն եկող դարերուն մէջ:

19. *Կրօնական գիտութիւններ եկեղեցւոյ մէջ:*

1. *Զատկի տօնին խնդիրը:* Առաքելոց ժամանակէն սկսեալ՝ Զատկի տօնն եկեղեցւոյ մէջ այլեւայլ ժամանակ կը տօնուէր: Փոքր Ասիոյ քրիստոնեաները՝ զատկի գառներ Նիսան ամսոյն 14ին Հրեից Հետ կ'ուտէին, եւ երեք օր եաբը զատկի տօնը կը կատարէին, այնպէս որ ասիկայ կիրակի օր չէր Հանդիպեր: Ասոր Հակառակ ուրիշ եկեղեցիներ, ի մասնաւորի Հռոմայ եկեղեցին, զատկի տօնը կիրակի օր մը կը տօնէին: Երկու կողմն ալ աս դանազանութիւնն իրրեւ անպատշաճ բան կը ճանչնային, բայց խնդիր եղած տեղն աւանդութեան կը դիմէին: Երբոր Ս. Պողիկարպոս՝ Զմիւռնիայի եպիսկոպոսը 162ին Հռոմ գնաց, Անիկետոս

քահանայապետին հետ աս նրւթիս վրայ խօսելու համար, Ս. Պողիկարպոս Յովհաննէս առաքեալին կարգադրութիւնը, իսկ Անիկետոս՝ Պետրոս ու Պաւղոս առաքեալներուն աւանդութիւնը յառաջ կը բերէր: Երկուքն ալ իրաւունք ունէին՝ եթէ մտածելու բլլանք, որ Փոքր Ասիայի քրիստոնէից մեծ մասը սկզբնաւորաբար Հրէիցմէ, իսկ Հռոմայ քրիստոնեայ հատուածը մեծ մասը հեթանոսութենէ դարձող քրիստոնեաներէ կը բաղկանար: Թէպէտ նոյն միջոցին երկու հայրապետներն իրարու հետ չկրցան միաբանիլ, բայց խաղաղութիւնն ալ չվրդովեցաւ: Բայց երկրորդ դարուն վերջերն՝ աս բանիս մէջ միօրինակութիւն խոթելու բաղձանքն երթալով շատցաւ, եւ Վիկտոր քահանայապետին հրամանաւը թէ արեւելք ու թէ արեւմուտք ժողովքներ գումարուեցան, որոնք միաբան կերպակի օրն իրրեւ յարութեան օր սահմանեցին: Սակայն եւ այնպէս Հռոմի ժողովը այս խնդիրը վերջնական կերպով որոշեց ըստ մտայ Հռոմայ եկեղեցւոյն, սահմանելով որ Զատիկն ամէն տեղ՝ գարնան լուսնոյ առաջին լրմանէն եաքն եկած կիրակին տօնուի:

2. *Հերետիկոսաց միրոտռեանսն խնդիրը:* Կիպրիանոս՝ եկեղեցւոյ միութեան վրայ գրած ճառին մէջ, կ'ըսէ. ինչպէս մէկ եկեղեցին կրնայ վաւերապէս տրուիլ եւ ոչ թէ անկէ դուրս եղող հերետիկոսներուն: Այս կարծիքը նոր չէր. արդէն Կիպրիանոսի նախորդն Ագրիպինոս, 70 ասիրիկեցի եպիսկոպոսներով գումարած սիւնհոդոսի մը մէջ, հերետիկոսաց մկրտութեան անվաւեր բլլալը վճռած էր, եւ նոյն կարծեաց կը հետեւէին նաեւ Կապադովկիայի, Փռիգիայի, Գաղատիայի ու Կիլիկիայի եկեղեցիները: Երբոր Նովատեանք իրենց դարձողներն սկսան կրկին մկրտել, Ափրիկէ խնդիր ելաւ թէ հերետիկոսներէն կաթուղիկէ եկեղեցւոյ դարձողներուն մկրտութեան նրկատմամբ ինչ ընթացք բռնելու է: Կիպրիանոս՝ ան ակղբան վրայ յեցած թէ եկեղեցիէն դուրս ճշմարիտ մկրտութիւն չի կրնար բլլալ, որոշեց որ ուղղափառ եկեղեցւոյ դարձող հերետիկոսներն երկրորդ անգամ

մկրտելու է: Բայց իրեն ծանրակշռութեան եւ նուիրապետի եպիսկոպոսներէն շատերուն ունեցած տարակուսին պատճառաւ, Կիպրիանոսի գահերիցութեամբ Կարքեդոն (255, 256) երկու ժողով գումարուեցաւ, որ Կիպրիանոսին բաժէր հաստատեցին:

Ասոր վրայ Կիպրիանոս յանուն երկրորդ ժողովին՝ Ստեփանոս քահանայապետին գրեց որ եղած որոշումը հաստատէ: Բայց Ստեփանոս զանիկայ մերժեց, եւ իբրեւ առաքելոց իշխանին յաջորդ՝ իր իշխանութենէն ապաւինելով, պատասխան տուաւ որ Հռոմայ եւ անոր հետ միացեալ այնչափ եկեղեցիներուն աւանդութեամբ ընդունած սովորութիւնը պէտք է պահել, ուստի եւ հերետիկոսներէն ուղղափառ եկեղեցւոյ դարձողները կրկին մկրտելու չէ, այլ ի նշան ապաշխարութեան ու հաշտութեան վրանին միայն ձեռք դնել բաւական է: Տարակոյս չկայ որ Ստեփանոս հերետիկոսաց մկրտութիւնն ան ատեն միայն վաւեր կը ճանչնար, երբ որ ըստ սահմանադրութեան կաթուղիկէ եկեղեցւոյ յանուն երեք աստուածային անձանց կը տրուի: Քահանայապետն Ափրիկէի եպիսկոպոսներուն ալ սպառնաց, որ եթէ իրենց որոշմանը վրայ հաստատուն կը կենան, զիրենք եկեղեցւոյ հաղորդութենէն կը կտրէ: Բայց Կիպրիանոս չհանգարտեցաւ. 85 եպիսկոպոսներով Կարքեդոն երրորդ ժողով մ'ալ գումարեց, որ առաջին որոշումը զօրեցուց հաստատեց:

Ստեփանոսի եւ Կիպրիանոսի տարաժամ մահուամբը (286) գժտութիւնն ընդմիշտ եցաւ, որ ինչպէս կ'երեւայ իրական կամ գոնէ երկարատեւ հերձուած մը յառաջ չբերաւ: Ստեփանոսին յաջորդը Սիքստոս՝ անմիջապէս խաղաղական եւ հաշտարար թուղթ մը գրեց Ափրիկէի եկեղեցւոյն: — Թէեւ այս խնդրոյս մէջ՝ եկեղեցիներուն մեծ մասը Ստեփանոսի կողմն էին, սակայն եւ այնպէս կաթուղիկէ եկեղեցւոյ դարձող հերետիկոսները կրկին մկրտելու հին սովորութիւնն Ափրիկէ դեռ շարունակուեցաւ մինչեւ Արելատայ ժողովը (314), որ սահմանեց թէ հերետիկոսաց տուած մկրտութիւնը վաւեր է՝ թէ որ յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ մտածակարարուի: Անկէ եաքն եկեղեցւոյ

մէջ միշտ այսպէս մնաց. Կոստանդնուպոլսոյ առաջին տիեզերական սիւնհոդոսն ալ (381), եօթներորդ կանոնին մէջ բան այսմ մտաց վճիռ տուաւ, եւ մանաւանդ այսպէս յանուանէ նշանակեց ան հերետիկոսները (Մոնտանեաններ, Սաբելեաններ եւ այլն), եւ եկեղեցւոյ վարդապետութենէն հեռացեալ ուրիշ ազանդները՝ որոնց մկրտութիւնն անվաւեր է. իսկ մեկալ ազանդներուն մկրտութեան վաւերականութիւնը ճանչցաւ։

—

ՀԱՏՎԱԾ Ը.

ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

20. Եպիսկոպոսք, քահանայք, սարկաւագք, կիսասարկաւագք եւ եկեղեցւոյ սպասաւորութենեան մեկալ աստիճանները։

Ա. Եպիսկոպոսական իշխանութիւնը։

Իսկզբանէ քրիստոնէական եկեղեցւոյ վախճանն էր, բովանդակ մարդկային ազգն իր մէջն առնուլ եւ զանիկայ կրօնապէս ու բարոյապէս վերածել։ Եւ որպէս զի եկեղեցին այս դիտած վախճանին կարող ըլլայ հասնիլ, հարկ էր որ իր Հիմնադրին ձեռքով հաստատած որոշ սահմանադրութիւն մ'ունենար։ Քրիստոս՝ իր եկեղեցւոյն սահմանադրութեան յատակագիծը տուաւ, որն որ եռքէն յընթացս ժամանակաց՝ եկեղեցւոյ վարիչ Հոգւոյն սրբոյ ազդեցութեան տակ, երթալով զարգացաւ ու կատարելագործուեցաւ։ Անոր համար կը տեսնենք որ եկեղեցւոյ սահմանադրութեան երբեմն ան եւ երբեմն ան մասերն քան պիտոյից աւելի որոշ եւ ակներեւ մէջտեղ կ'ելլեն։

Քրիստոս իր եկեղեցւոյն սահմանադրութեան էական մասերը Հին Կտակարանէն առաւ։ Հին Կտակարանին քահանայութիւնն երեք իշխանութիւն ունէր. այսինքն ուսուցանելու, կրօնական պաշտօն կատարելու եւ կառավարելու։ Այս երեք կերպ իշխանութիւնն իսկզբան Քրիստոս իր անձին վրայ միացուցած էր, զոր որ եռքէն տասուերկու առաքելոց տուաւ։ Վարդապետելու իշխանութիւնը տուաւ երբ ըսելովը Աւետարանի պատգամաւոր բոլոր աշխարհք խաբեց. քահանայական իշխանութիւնը՝ տուրք Հաղորդութեան խորհուրդը հաստատած առեն, եւ կառավարելու իշխանութիւնը՝ երբ իր եկեղեցւոյն մէջ ունեցած իշխանութեան լծութիւնն իրենց տուաւ։ Առաքելոց տրուած այս իշխանութիւնը՝ Քրիստոսի կատարը Համաձայն, մինչեւ աշխարհքիս կատարածն իրենց յաջորդներուն ալ պիտ'որ անցներ։ Առաքելոց յաջորդներն են Եպիսկոպոսները, որոնք Քրիստոսի մարդկան ունեցած այս երեք յատկութեան ներկայացուցիչ են. այսինքն կրող ու ժառանգ են վարդապետական պաշտօնին, քահանայութեան ու եկեղեցական իշխանութեան։ Ա՛ս յօրինուածութենէն յայտնի կը տեսնուի Քրիստոսի եկեղեցւոյն երեւելի ըլլալը, եւ անոր ցմեռչ աշխարհի տեւողութիւնը։

Ամէն եկեղեցւոյ կամ թեմի մէջ մէկ եպիսկոպոս կար, որ իրարու հետ սիրով կապեալ հաւատացելոց միութեան կենդրոնն էր։ Ով որ ա՛ս միութիւնը կը քակէր՝ օրինաւոր եպիսկոպոսին դէմ եպիսկոպոսական իշխանութիւն ու պատիւ իրեն սեպհականելով, իբրեւ Հերձուածող, այսինքն Քրիստոսի դրած կարգին խանգարիչ կը նկատուէր, որ է ըսել ընդհանուր եկեղեցւոյ հաղորդութենէն կը մերժուէր։

Ինչպէս առաքեալք Աւետարանը քարոզելու պաշտօնն իրենց գլխաւոր կոչումը կը համարէին, նոյնպէս եպիսկոպոսք պարտական էին Աստուծոյ խօսքն աւետել. բայց ա՛ս տարբերութեամբ որ եպիսկոպոսաց գործունէութիւնը միայն իրենց թեմին վրայ ամփոփուած էր։ Հաւատացելոց ժողովներուն մէջ հասարակօրէն եպիսկոպոսը կը քարոզէին, իսկ քահանայք (արեւելք) միայն եպիսկոպոսին հրամանաւը կրնային քարոզ տալ։ Ափրիկէ՝ Ս. Աւգոստինոս առաջինն եղաւ, որ եպիսկոպոսին հրամանաւն իրեւ քահանայ քարոզեց։ Խորհրդոց մատակարարութիւնն ալ գլխաւորա-

բար եպիսկոպոսին սեպհական պաշտօնն էր. ի մասնաւորի կանոնաւոր կերպով մը իր հասարակութեան համար սուրբ պատարագը կը մատուցանէր, որ պատճառաւ քահանայ կամ Գլխաւոր քահանայ կ'անուանէր:

Իսկզբան անդ եկեղեցւոյ՝ երբ որ հաւատացեալք սիրով վառեալ էին, քրիստոնեայ հասարակութիւնն իր եպիսկոպոսին հետ սերտիւ միացեալ կ'ըլլար, եւ եպիսկոպոսն ալ ամէն երեւելի գործքերու մէջ աշխարհականաց ու եկեղեցականաց խորհրդակցութեամբը կը գործէր: Ի մանաւորի մէկը եկեղեցի ընդունելու կամ անկէ մերժելու համար, եպիսկոպոսն իր հասարակութեան հաւանութիւնը կ'ուզէր: Սակայն ասով եպիսկոպոսին իշխանութիւնը հասարակութեան կամքէն չէր կախուեր եւ հասարակութիւնը չէր կրնար եպիսկոպոսին իշխանութիւնն ուզածին պէս չափաւորել, ընդարձակել կամ բոլորովին ետ առնուլ: Եպիսկոպոսք իրենց իշխանութիւնն ու առաքելութիւնն Առուծմէ ունէին, եւ իրենց պաշտօնը Յիսուսէ կ'ընդունէին: Եաբէն երբ որ հասարակութեանց մէջ սերն սկսաւ պաղիլ, իրենց ու եպիսկոպոսաց մէջ եղած այս սերտ յարաբերութիւնն ալ լուծուեցաւ. անկէ ետքն եպիսկոպոսք շատ բան կ'որոշէին առանց հասարակութեան հաւանութեանը, մանաւանդ թէ երբեմն նաեւ անոնց կամացը դէմ:

ը. Քահանայից եւ Ծիսել Հնչեցականաց պաշտօնը:

Առաքեալք ամէն քաղաք՝ ուր քրիստոնեայ հասարակութիւն մը կը կազմուէր, եպիսկոպոսէն զատ քանի մը Երէցներ ալ կը դնէին, իբրեւ եպիսկոպոսին օգնական ու խորհրդական, որոնք անոր իշխանութեան տակն էին: Առնք միանգամայն քահանայ էին եւ պատարագ կը մատուցանէին: Թէեւ առանձին եկեղեցւոյ մէջ կառավարելու իշխանութիւն չունէին, բայց ամէնք մէկտեղ իբրեւ եպիսկոպոսին աջակից Ընդհանուր Ժողովի, եկեղեցւոյ կառավարութեան մէջ մեծ մասնակցութիւն ունէին:

Եկեղեցական պաշտամանց երրորդ դասը կը կազմէին Սբիւոաքոնները, որոնք վերը յիշած աղքատաց ողորմութիւն բաշխողներուն յաջորդներն էին: Իսկզբան ամէն եպիսկոպոսական եկեղեցւոյ մէջ եօթը սարկաւագ կ'ըլլար, որոնց պաշտօնն էր Ս. Պատարագին ապասաւորել, հաւատացելոց Ս. Հաղորդութիւնը մատակարարել, զանիկայ հեռւոր հիւանդաց տանիլ եւ եպիսկոպոսին հրամանաւը նաեւ մկրտել: Ասկէ զատ իրենց յանձնուած էր սուրբ անօթներուն պահել, հաւատացելոց ժողովներուն մէջ հսկել եւ ողորմութիւն բաշխել: Մեծ եկեղեցիներու մէջ անոնցմէ մէկը՝ որ եպիսկոպոսին առանձին վստահութիւնը կը վայելէր, Առաջ Սբիւոաք կամ Սբիւոաքոպեա կ'ըսուէր: Եպիսկոպոսն անոր խորհուրդ կը հարցնէր, դէնքն ասդին անդին կը խաւրէր եւ իբրեւ բնկեր սիւնհոդոսներու կը տանէր:

Քիչ մը ետքն՝ երբոր տեսնուեցաւ որ սարկաւագներր մեծ հասարակութեանց մէջ իրենց պաշտօնը կատարելու չեն հասնիր, ան ատեն կղերականաց փոքր ստիճաններն կազմուեցան: Կիաոսբիւոաքոնները (Hypodiaconi), նախ արեւմտեան եկեղեցւոյ մէջ երրորդ դասուն կէսին կը դասենք, իսկ արեւելք հազիւ չորրորդ դասուն սկիզբները կը յիշուին: Առնք իսկզբան եկեղեցական պաշտամանց վերաբերեալ գործք մը չունէին: — Ջահընկալները (Acoluthae), երրորդ դասուն սկիզբն իբրեւ եկեղեցւոյ սպասաւոր միայն լատին եկեղեցւոյ մէջ կը գործածուէին: Նոյն ժամանակ հասատատուեցան նաեւ Երբոնեցոցիները (Exorcistae), որոնք դիւահարաց վրայ ձեռք դնելով աղօթք կ'ընէին: Առնցմէ հին են Ընթերցողները (Lectores), որոնք հաւատացելոց ժողովներուն մէջ Ս. Գրքէն հատուածներ կը կարդային: Վերջապէս մէկ քանի եկեղեցիներ առանձին Դռնապաններ (Ostiarii) ալ ունէին, որոնք կղերին կը վերաբերէին. ասոնց պաշտօնն իրենց անուններն արդէն յայտնի է:

Կային նաեւ Սբիւոաքոնիսք, որոնք հին ժամանակներն եկեղեցւոյ մէջ պէսպէս ծառայութիւններ կ'ընէին, եւ իրենց պաշտօնն եպիսկոպոսին ձեռնա-

դրութեամբը կ'ընդունէին։ Առաջին սարկաւագութիւնէն առաքեալք դրին, որոնք սովորաբար այրիք կ'ընտրէին. բայց երբեմն կուսանք ալ կ'ընտրուէին։ Իրենց պաշտօնն էր կանանց մկրտութեան ժամանակ ծառայել ու հիւանդ կանայք հոգալ։

21. Մեթրապոլիտական յորինուածոյ մը գիտառական սիմեհոդոս։ — Հռոմայ եպիսկոպոսին գլխաւորութիւնը։

ա. Մետրապոլիական ու Պատրիարքական ապրիճանը։

Ինչպես քաղքի մը հաւատացեալ հասարակութիւնը՝ շրջակայ գեղերուն հասարակութեանց հետ մէկ եպիսկոպոսի տակ միացեալ թեմ մը կը կազմեցնէր, նոյնպէս շատ այսպիսի թեմեր իրարու հետ կապուած՝ ամէնը մէկտեղ գլխաւոր կամ մայր եկեղեցւոյն եպիսկոպոսին՝ իբրեւ իրենց գլխաւորին իշխանութեան տակն էին։ Առիկայ եր արդէն առաքելոց ժամանակ դրուած Մետրապոլիական յօրինուածքը։ Քրիստոնէութեան առաջին պատգամաւորները՝ նոյն իսկ Պաւղոս առաքեալը քրիստոնէութիւնը նախ Հրեից կը քարոզէին, եւ ի մանաւանդ ան քաղաքները կ'երթային՝ ուր Հրեայք մեծ բազմութեամբ կը գտնուէին։ Ա՛ն քաղաքներուն մէջ՝ Հրէից սինեկրիոններ կային, որոնք նոյն գաւառին Հրէից վրայ գաւառապետական իշխանութիւն մ'ունէին։ Ուստի երբ որ ան քաղաքներուն մէջ քրիստոնեայ հասարակութիւն մը կը կազմուէր, եւ անկէ քրիստոնէութիւնը մերձակայ քաղաքները կը տարածուէր, ան տեղն Հրէից սինեկրիոնին նման, նոր քրիստոնէական ընկերութեան կարգաւորութիւն մը կը յօրինուէր։ Մայրաքաղաքներուն մէջ՝ երիցանց ժողով մը կ'ըլլար եպիսկոպոսին իշխանութեան տակ, որուն հետ հպատակութեան ու ատրակարգութեան բնական յարաբերութեան մէջ կը մնային շրջակայ քաղաքներուն հաւատարակութիւններն իրենց եպիսկոպոսներովը։

Արդէն առաքելոց ժամանակին այսպիսի յարաբե-

րութիւն մը կար Երուսաղէմի մայր եկեղեցւոյն, եւ Գալիլեայի, Հրէաստանի ու Սամարիայի հրեութենէ դարձած քրիստոնեայ հաւատակութեանց մէջ։ Բայց երբ որ Ադրիանոս կայսեր առեն (117—138) Երուսաղէմ ու Պաղեստինի շատ մը քրիստոնեայ հաւատակութիւնները Ջնջուեցան, մետրապոլիտական իշխանութիւնը Կեսարիայի եկեղեցւոյն անցաւ, զոր որ Պետրոս առաքեալը Հաստատեց զԿուռնելիոս դարձած առեն։ — Երուսաղէմէն ետքն երկրորդ մայր եկեղեցին էր Անտիոքի եկեղեցին, ի մանաւանդ Հրեութենէ ու հեթանոսութենէ դարձած քրիստոնեայ հաւատակութեանց համար, որ Պաղեստինէն դուրս՝ Ասորիք եւ անոր սահմանակից գաւառները կը բնակէին։ Քիչ մը ետքը Աղեքսանդրիայի եկեղեցին Ս. Մարկոսի ձեռքով հաստատուեցաւ, որուն եպիսկոպոսն Եգիպտոսի, Լիբիայի ու Պենտապոլսոյ եպիսկոպոսները ձեռնադրելու իրաւունքն ունէր։ — Հռոմայ եպիսկոպոսին իշխանութիւնը կը տարածուէր Մինչեւ ու Սոորին Իտալիայի, Սիկիլիա, Սարդինիա ու Գորսիկա կղզիներուն վրայ, որոնց եպիսկոպոսները կը ձեռնադրէր։ — Ասոնցմէ զատ կային նաեւ Եփեսոսի, Կարքեդոնի ու Կեսարիայի (Գամրաց) եկեղեցիները, որոնք առաւելութիւն մ'ունէին։ — Մետրապոլիտական յօրինուածութիւնն անկէ ետքը կարգաւոր եղանակ մը զարգացաւ, այնպէս որ երրորդ դարուն սկիզբն արեւելք եւ արեւմուտքի մեծ մասն արդէն տիրած էր։ Անկէ ետքը Պատրիարքական յօրինուածքն ելաւ, այսինքն առաքելոցմէ հաստատուած Երուսաղէմի, Անտիոքի, Աղեքսանդրիայի ու Հռոմայ մայր եկեղեցիներուն, մէկալ եկեղեցւոց վրայ ունեցած գերագունութիւնը, որոնց վրայ ետքէն աւելցաւ Կոստանդնուպոլսոյ եկեղեցին ալ։

բ. Սինեհոդոսաց դէղքը։

Մետրապոլիտական յօրինուածութեան հետ սերտիւ կապուած է Սինեհոդոսաց կարգաւորութիւնը։ Ինչպես եպիսկոպոսն իր քահանայից ժողովը, նոյնպես

մետրապոլիան իր Գաւառական պետերով ունէր, այս ինքն եկեղեցական ծերակոյտը՝ ուր բոլոր գաւառին հասարակաց իրողութիւնքը վճռոյ որոշմամ կ'ըլլար: Սիւնհոդոսաց հաստատութիւնը՝ եկեղեցւոյ հնութենէն յառաջ եկած էր, եւ հաւատոյ, եկեղեցական հրահանգաց ու սիրոյ միութիւնը պահելու մեծապէս կարեւոր էր: Ամէն եպիսկոպոս սիւնհոդոսին մէջ իր եկեղեցւոյն բնական ներկայացուցիչն էր, եւ անոր հաւատոյն ու քրիստոնէական զգաստմանցը դործադրութեամբ կը կատարէին, Հռոմայ եպիսկոպոսը այնչափ առիթ չունէր այդ իրենց իշխանութիւնն ի գործ դնելու, ուսոր եւ իրենց գործունէութիւնը գլխաւորաբար Հռոմայ մերձակայ թեմերուն վրայ ամփոփած էին: Սակայն եւ այնպէս իրենց վերին գլխաւորութիւնը շատ առիթներու մէջ յայտնի տեսնուեցաւ: Վիկտոր Քահանայապետն ուղելով եկեղեցւոյ մէջ զատկի տօնին նկատմամբ միաբնակութիւն խոթել, հրամայեց որ թէ արեւելք ու թէ արեւմուտք ժողովներ գումարուին, եւ Քահանայապետին այս հրամանն առանց հակառակութեան ամէն տեղ կատարուեցաւ: Փոքր Ասիայի Մոնտանեանք՝ զորոնք շրջակայ գաւառներուն եպիսկոպոսներն եկեղեցւոյ հազորդութենէն մերժած էին, Ազտիքի, Կորնթոսի եւ ուրիշ քաղաքներուն անուանի եպիսկոպոսները թողտալով, Հռոմ դիմեցին, թէեւ ատ քաղաքն իրենցմէ շատ հեռու էր: Կիպրիանոս՝ Սատիանոս Քահանայապետէն խնդրեց, որ Նովատեանց աղանդին հետեւող Արեզատայ եպիսկոպոսը վար առնու, եւ իրեն տեղ ուրիշ մէկն ընտրել տայ: — Ս. Իրենեոս՝ առաքելոյ աշակերտը, Հռոմայ եկեղեցին գոհերէց Էլեւթերոս, այսինքն բովանդակ քրիստոնէութեան կ'անուանէ: Ս. Իրենեոս կ'ըսէ թէ Հարկ է որ ամէն եկեղեցիները Հռոմայ եկեղեցւոյն հետ միաբանին, իբր աղբեւրէն գլխաւորութեանը համար: Ս. Կիպրիանոս՝ Հռոմայ եկեղեցին Մայր եւ Արմատ ամենայն եկեղեցեաց եւ կենդրոն հաւատոյ կ'անուանէ, ինչու որ Ս. Պետրոսի աթոռն ինքն ունի, այսինքն անոր եպիսկոպոսներն առաքելոյ իշխանին Պետրոսի յաջորդներն են:

հետ իր յաջորդներուն անցաւ: Ասիկայ կը հաստատէն թէ եկեղեցւոյ առաջին ժամանակներու բազմաթիւ դէպքերը եւ թէ Ս. Հարց բացայայտ վկայութիւնները: Բայց ինչպէս եկեղեցւոյ նուիրապետութեան ուրիշ մասերը, նոյնպէս Հռոմայ եպիսկոպոսին գլխաւորութիւնը կամաց կամաց զարգացաւ ու որոշ կերպարանք մ'առաւ: Առաջին երեք դարերուն մէջ՝ երբ եպիսկոպոսներն իրենց պարտքն ամենայն ճշդութեամբ կը կատարէին, Հռոմայ եպիսկոպոսը այնչափ առիթ չունէր այդ իրենց իշխանութիւնն ի գործ դնելու, ուսոր եւ իրենց գործունէութիւնը գլխաւորաբար Հռոմայ մերձակայ թեմերուն վրայ ամփոփած էին: Սակայն եւ այնպէս իրենց վերին գլխաւորութիւնը շատ առիթներու մէջ յայտնի տեսնուեցաւ: Վիկտոր Քահանայապետն ուղելով եկեղեցւոյ մէջ զատկի տօնին նկատմամբ միաբնակութիւն խոթել, հրամայեց որ թէ արեւելք ու թէ արեւմուտք ժողովներ գումարուին, եւ Քահանայապետին այս հրամանն առանց հակառակութեան ամէն տեղ կատարուեցաւ: Փոքր Ասիայի Մոնտանեանք՝ զորոնք շրջակայ գաւառներուն եպիսկոպոսներն եկեղեցւոյ հազորդութենէն մերժած էին, Ազտիքի, Կորնթոսի եւ ուրիշ քաղաքներուն անուանի եպիսկոպոսները թողտալով, Հռոմ դիմեցին, թէեւ ատ քաղաքն իրենցմէ շատ հեռու էր: Կիպրիանոս՝ Սատիանոս Քահանայապետէն խնդրեց, որ Նովատեանց աղանդին հետեւող Արեզատայ եպիսկոպոսը վար առնու, եւ իրեն տեղ ուրիշ մէկն ընտրել տայ: — Ս. Իրենեոս՝ առաքելոյ աշակերտը, Հռոմայ եկեղեցին Գոհերէց Էլեւթերոս, այսինքն բովանդակ քրիստոնէութեան կ'անուանէ: Ս. Իրենեոս կ'ըսէ թէ Հարկ է որ ամէն եկեղեցիները Հռոմայ եկեղեցւոյն հետ միաբանին, իբր աղբեւրէն գլխաւորութեանը համար: Ս. Կիպրիանոս՝ Հռոմայ եկեղեցին Մայր եւ Արմատ ամենայն եկեղեցեաց եւ կենդրոն հաւատոյ կ'անուանէ, ինչու որ Ս. Պետրոսի աթոռն ինքն ունի, այսինքն անոր եպիսկոպոսներն առաքելոյ իշխանին Պետրոսի յաջորդներն են:

Գ. Հռոմայ եպիսկոպոսին գլխաւորութիւնը:

Ինչպէս եպիսկոպոսն իր թեմին, եւ մետրապոլիտը շատ եկեղեցեաց միութեան կէտն է, նոյնպէս բովանդակ եկեղեցին միութեան կենդրոն մ'ունի յանձն Հռոմայ եպիսկոպոսին, որուն պաշտօնն է բոլոր եկեղեցիները հաւատոյ ու սիրոյ միութեան մէջ պահել: Քրիստոս բացայայտ խօսքերով հովուապետութեան պաշտօնը Պետրոսի յանձնած էր, որն որ իր հետ ունէն եղբ՝ Հռոմայ եպիսկոպոսական աթոռն

ՀԱՏՎԱԾ Գ.

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ

22. Ս. Պատարագի գոհն ու խորհուրդները:

Ս. Պատարագն ու խորհուրդները կը կազմեն քրիստոնէական առաւօտեան պաշտամունքի էական մասերը: Ընդհանրապէս հաւատացեալ ըլլալով՝ միշտ ատենը ու անփոփոխ են. եկեղեցիին յետոյ աւելցուած արարողութիւնները միայն փոփոխական են:

Թէ Ս. Պատարագի գոհը հին ժամանակն ինչպէս կը մատուցուեր, Յուստինոս Վկան քրիստոնէից համար գրած առաջին Ջատագովութեան թղթին մէջ բացայայտ խօսքերով կը նկարագրէ, որմէ կ'երեւայ թէ պատարագին էական մասերը նոյն ատեն ալ հիմնականը կազմած կ'ըլլային: Հրապարակական կամ ամբողջ հաւատարակութեան համար որոշուած պատարագը՝ եպիսկոպոսը կը մատուցանէր, քահանայից ու սարկաւագաց ազնիւ թափօրակացութեամբը. բայց առանձնական պատարագներ ալ կը մատուցուէին եպիսկոպոսէ կամ քահանայէ մը առանց ժողովուրդը հաղորդելու: Ս. Գրքէն կարճ մը կարդալու սովորութիւնը Հրեից մէջ հին կատարանէն հաստատուած էր. ինչպէս Հրեայք՝ ժողովրդանոյներուն մէջ Հին Կտակարանէն հատուածներ կը կարդային, նոյնպէս քրիստոնեայք սովորութիւն ունէին իրենց եկեղեցիներուն մէջ՝ Հին Կտակարանէն հատուածներ կարդալու, ի մանաւանդ այնպիսի կտորներ՝ որոնք Մեսիայի վրայ կը խօսէին: Եաքէն առանց վրայ աւելցան չորս աւետարաններն ու առաքելոց թղթերը: Ս. Գրոց հրապարակական ընթերցումն անոր համար էր, որ ձեռագիր ըլլալով՝ ամէն մարդ առանձին չէր կրնար կարդալ: Պլինիոս կուսակալին Տրայանոսի գրած թղթէն ու Եւսեբիոսի եկեղեցական պատմութենէն (Ե. 28) յայտնի կ'երեւայ, որ քրիստոնեայք իրենց եկեղեցական պաշտամունց ժամանակ ի պատիւ Քրիստոսի աստուածութեանը աղաղակ ու շարական կ'երգէին:

Մկրտութեան նամի՝ եթէական եկեղեցի կ'ընդունուէր, որ երեք անգամ ընկղմելով կ'ըլլար: Ա.յս սովորութիւնը տեւեց մինչեւ չորեքտասաներորդ դար. իսկ հիւանդաց՝ միայն գլխուն վրայ ջուր կը թափուէր:

Մկրտութիւնն ընդունելէն յառաջ՝ եթէական քրիստոնէական կրօնին վարդապետութիւնները կը սորվէր: Ս. Հաղորդութեան խորհուրդը՝ (գալոնի հրահանդաց պատճառաւ, տես երես 95) եթէականից չէր յայտնուեր, եւ ոչ իսկ այս սուրբ խորհրդեան կատարման ներկայ կը դանուէին, անոր համար պատարագին առաջին մասը՝ որուն իրենք կրնային ներկայ ըլլալ, եթէ ուզէին պարտաւոր կ'անուանուէր: Մկրտութիւնն ընդունելէն յառաջ՝ եթէական հաւատոյ դաւանութիւն կու տար: Այն ամէն էական արարողութիւնները՝ որոնք հիմայ մկրտութեան ժամանակ կը պահուին, երկրորդ դարուն մէջ արդէն կային: Նոյն ժամանակն արդէն սովորութիւն կար տղաքը մկրտելու, եւ որովհետեւ առանք հաւատոյ դաւանութիւն չէին կրնար տալ, անոր համար իրենց տեղակալները (կնքահայր կամ կնքամայր) կ'ունենային, որոնք մկրտելոյն քրիստոնէութեան մէջ կրթուելուն երաշխաւոր կ'ըլլային: Հաւատարակօրէն մկրտութիւնն երեւելի ուրեք, ինչպէս Յորդանանի, Պենտեկոստէի ու Յայտնութեան նախընթաց օրը կը տրուէր:

Դիտողութիւն՝ եկեղեցւոյ առջի ժամանակները մկրտութենէն անմիջապէս ետքը կը տրուէր, իբրեւ խորհուրդ կնքման մկրտելոյն՝ Հոգւոյն սրբոյ լիութիւն տուչութեամբը: Այս խորհուրդը սովորաբար (մանաւանդ առաքեալներէն) եպիսկոպոսը կու տար ձեռնադրութեամբ, աղօթիւք եւ օծմամբ. երբոր մկրտութիւնն եպիսկոպոսը չէր կատարեր, դրոշմը ետքէն առանձին կու տար, որմէ կը տեսնուի թէ հին եկեղեցւոյ մէջ մկրտութիւնն ու դրոշմն իրարեւ իրարմէ տարբեր խորհուրդներ կը նկատուէին:

Ս. Հաղորդութեան մատակարարութիւնը՝ պատարագին հետ անբաժին կապուած էր, եւ երկու տեսակաւ ալ կ'ընդունուէր. բայց շատ հեղ նաեւ մէկ տեսակաւ, որովհետեւ ամենեւին տարակոյս եղած չէր

որ խորհրդեան գոյութիւնը մէկ տեսակի տակ ալ կատարեալ գտնուի: Հիւանդաց, մարտիրոսաց ու նոր մկրտուած տղոց մէկ տեսակաւ կը տրուէր. վերջիններուն դիմոյ տեսակի տակ: — Ս. Հաղորդութեան հետ կապուած էր սովորաբար Սէրոյ Ընդունէք (ագապ, ἀγάπη) այսինքն հասարակաց ընթրիքը, որուն վախճանին էր աղքատաց օգնել, եւ միանգամայն քրիստոնէից հաւատքը զօրացընել: Աստուածային պաշտամանց համար որոշուած ժողովատեղին, առաջին դարերուն մէջ միանգամայն սիրոյ ընթրիքը կատարելու տեղն էր: Բայց չորրորդ դարուն մտած մէկ քանի զեղծմանց պատճառաւ, եպիսկոպոսք իսկզբան անոնց չափ դրին եւ եաքէն բոլորովին վերցուցին: Ասոր տեղն անցաւ աղքատաց օգնութեան համար ժողվուած կանոնաւոր տուրքը:

Ապաշխարութեան խորհուրդը՝ մկրտութենէ ետքը ծանրագոյն մեղանչողներուն միակ փրկութեան միջոց էր: Իսկզբան ապաշխարութեան խորհրդոյն մատակարարութիւնն եպիսկոպոսին ձեռքն էր, բայց քիչ մը եաքը Հարկ եղաւ օգնականներ, այսինքն ապաշխարութեան երէցներ ալ դնել: Մեղաւորը չէ թէ միայն դաղտնի՝ այլ նաեւ հրապարակաւ, այսինքն եպիսկոպոսին ու ժողովրդեան առջեւը մեղքերնին կը խոստովանէին: Առաջինը՝ այսինքն գաղտնի խոստովանութիւնը՝ աստուածային պատուիրան էր, իսկ երկրորդը՝ (հրապարակական խոստովանութիւնը) միայն ապաշխարութեան հրահանգ մըն էր, որ շատ քիչ անգամ կը գործածուէր, եւ ան ալ այնպիսի ծանր մեղաց համար, որոնք հրապարակական գայթակղութիւն մը պատճառած էին: Ծանր մեղաց կարգը կը սեպուէին, հաւատոյ ուրացութիւն, շնութիւն ու մարդասպանութիւն՝ որոնց վրայ աւելցան ուրիշ յանցանքներ ալ: Հրապարակական խոստովանութենէ ետքը՝ մեղաւորաց վրայ եկեղեցւոյ սովորական պատիժները կը դրուէին: Ապաշխարողներն եպիսկոպոսին առջեւը սգոյ զգեստով պիտի երեւնային, եւ եպիսկոպոսն անոնց գլուխը մխիթ ցանելէն ետեւ ապաշխարութեան չորս կարգերէն պիտ՝որ անցնէին, որոնք

հետեւեալներն են: — 1. *Հեծեծողք*՝ որ եկեղեցւոյ նախագաւթին մէջ կեցած՝ աղօթք կ՚ընէին, եւ եկեղեցի մտնողներուն բարեխօսութիւնը կը խնդրէին: — 2. *Ունկնդիրք*՝ որ եկեղեցւոյ մէջ՝ դռան քով կրնային կենալ եւ քարոզը մուիկ ընել: — 3. *Գեծառաջաց կեցողներ*՝ որոնք ծնկան վրայ եկած, ունկնդրեալ դարձեր եկեղեցւոյ ուրիշ աղօթքներուն ներկայ գտնուիլ, բայց սրբագործութենէն յառաջ դուրս կ՚ելլէին: — 4. *Կանգնոն կեցողներ*՝ որոնք ոտքի վրայ ամբողջ պատարագին կրնային ներկայ ըլլալ, բայց չէին կրնար հաղորդուիլ: Ապաշխարութեան երկարութեան ժամանակը, յանցանքին համեմատ էր, բայց եպիսկոպոսն ըստ պարագայից՝ կրնար ապաշխարութեան ժամանակը կարճեցընել (ներողութիւն տալ): Ապաշխարութեան ժամանակը լմընալէն եաքը, ապաշխարողն աղօթիւք ու ձեռք դնելով դարձեալ եկեղեցի կ՚ընդունուէր:

Թէ *վկայից Օծման* խորհուրդն ինչպէս կը մատակարարուէր, ասոյգ տեղեկութիւններ չունինք, բայց թէ ի գործածութեան էր յայտնի կ՚երեւայ Յակոբոս առաքելոյն խօսքերէն (Գ. Ե. 14—15): Որիգենէս ալ անոր վրայ յիշատակութիւն կ՚ընէ:

Ամուսնութեան խորհուրդն վրայ Ս. Իգնատիոս եւ ի մանաւանդ Տերտուղիանոս յայտնի եւ որոշ կը խօսին: Ամուսնութիւնն անլուծանելի համարուած էր. իսկ ամուսիններէն մէկուն մահուանէն եաքը, երկրորդ ամուսնութիւնը թէպէտ թոյլ տուեալ էր, բայց այնչափ գովելի չէր:

Քահանայութեան կարգը՝ առաքելոյց ժամանակէն սկսեալ ընդհանրապէս ձեռնադրութեամբ ու աղօթիւք կը տրուէր:

Հրահանգք գաղտնեաց: Քրիստոսի Տեառն մերոյ հրամանին համեմատ (Մատթ. Է. 6.), այս միջոցիս եկեղեցւոյ սիրող սովորութիւնն էր, հաւատոյ սուրբ խորհրդոց վրայ քողմը ձգել, որպէս զի անհաւատներ զանոնք չանարգեն եւ չարհամարհեն: Մինչեւ չորրորդ դար Ս. Հարց քիչ շատ պահած այս սովորութիւնը՝ Հրահանգ գաղտնեաց (Disciplina arcani) կը կոչուէր:

23. Մ. Ժառանգականք, նուիրական տեղեր ու եկեղեցական սովորութիւնք:

ա. Քրիստոնէից եկեղեցական տօնքն:

Հրիստոնէութեան նշանաւոր դէպքերը՝ ժամանակի կարգաւ ինչպէս որ Տնտիպած էին Հնութիւն վեր ամէն տարի Տանդիսաւորեամբ կը տօնուէին. ասոնց դումարութիւնը կը կազմեցնէ եկեղեցական տարին:

1. Առաքեալները Հրեից շաբաթին տեղ, կիրակի օրն իբրեւ Քրիստոսի յարութեան օր սահմանեցին: Ասոր վրայ Ս. Իգնատիոս Մադնեսիացւոց գրած թղթին մէջ այսպէս կը դրէ. "Մենք՝ ալ շաբաթ օրը չենք տօներ, Տապա կիրակի օրը, որ օրը Քրիստոսի ձեռքով կենդանացանք:,,

2. Զատկի տօնին վրայ վերը (19) խօսեցանք: Առաքելոց ժամանակին արդէն, ասոնք յառաջ կը կանխէր պահք մը, որուն տեւողութեան ժամանակը միօրինակ չէր. երբեմն անկէ քառասնօրեայ պահքն ելաւ:

3. Քրիստոնէից Պենտեկոստէն՝ արդէն առաքելոց ժամանակը Հոգւոյն սրբոյ գալստեան յիշատակին Համար, Հրէից Պենտեկոստէին տեղն անցած էր:

4. Ցայտնութեան տօնը՝ արեւելք Յունուարի 6ին կը կատարուէր, ի յիշատակ մկրտութեան Քրիստոսի. իսկ արեւմուտք չորրորդ դարէն սկսեալ 8օն Եղբ. տոմբ Նոթտրտոյց կը կոչուէր, որմով ամէնէն յառաջ Քրիստոս ինք դիւրը յայտնեց:

5. Քրիստոսի Ծնունդեան տօնը՝ չորրորդ դարուն Զատկի ու Պենտեկոստէի տօներուն Հաստատութենէն ետքը սկսաւ տօնուիլ. Պաղեստին Եղիպտոս եւ ընդՀանրապէս արեւելք մինչեւ չորրորդ դար՝ Ծնունդեան տօնը Ցայտնութեան Հետ մէկտեղ կը կատարուէր: Բայց նոյն դարուն մէջերը զանազան բանաւոր պատճառներու Համար, Քրիստոսի ծնունդը Դեկտեմբերի 25ին տօներու սովորութիւնը թէ արեւելք եւ թէ արեւմուտք ընդՀանուր եղաւ: Ծնունդեան իրրեւ պատրաստութիւն եղած 25 օրուան Կերմեռանդու-

թեան սովորութիւնը նախ Գաղղիա սկսաւ, եւ վերջերդ դարուն վերջերն՝ իբրեւ եկեղեցական կարգաւորութիւն Հռոմ ալ մտաւ. ուստի բոլոր եկեղեցին տարածուեցաւ:

6. Մարտիրոսաց մահուան օրը՝ աղօթիւք եւ պատարագօք կը տօնուէր: Ս. Կիպրիանոս կ'ըսէ. Ամէն անգամ որ մարտիրոսաց չարչարանքներն ու մահուան օրը տարեկան յիշատակաւ կը տօնենք, պատարագ ալ կը մատուցանենք: (Դամակ 34. առ երիցունս եւ սարկաւագունս:) Զմիւռնիայի Հասարակութեան Թղթին մէջ՝ զորն որ վերը յիշեցինք, Տետեւեալ խօսքերը կը գտնենք. Եթէ կարելի է, կը ժողվուինք ան տեղն, ուր որ իր (Ս. Պողիկարպոսի) եւ ուրիշ մարտիրոսաց ոսկրները կան, որոնք մեզի Համար պատուական քարերէն աւելի յարդի են, որպէս զի Հոն իրենց ծնընդեան կամ մարտիրոսութեան օրը Հանդիսաւ կատարենք, թէ անոնց յիշատակին Համար, որոնք փառօք պատերազմեցան, եւ թէ մեր յաջորդներուն այսպիսի օրինակներով յորդոր ու քաջալերք տալու Համար:

Մեծ տօներուն նախընթաց դիշերները, քրիստոնեայք սովորաբար իրենց ժողովատեղիները կ'անցընէին, որ պատճառաւ հիմայ ալ այս տօներուն նախընթաց օրը՝ Հոխո՞ կը կոչուի:

բ. Նոթրէական պեղը:

Ընդհին քրիստոնեաներն աստուածային պաշտամունքը կատարելու Համար, առանձին տներ կը ժողվուէին: Հալածանաց ժամանակ սուրբ խորհուրդները, նոյն իսկ բաց դաշտի ու մարտիրոսաց գերեզմաններուն վրայ եւ կամ գետնափոր տեղեր կը կատարէին. բայց երրորդ դարուն մէջ արդէն փառաւոր եկեղեցիներ շինուելու սկսան:

Եկեղեցիներուն ձեւն ամէն տեղ նոյն չէր, բայց ամէնուն մէջ բարձր տեղ մը կար, որ Թոս (Βῆμα, chorus) կ'ըսուէր, ուր եպիսկոպոսն ու կղերականք կը կենային: Թոսին մէջն էր նաեւ խորանը, որուն վրայ խաչ մը կ'երեար: Խոկզեան խորանները քառանկիւն

սեզանի ձեւով փայտէ էին. բայց Յովհաննէս Ոսկեբերանի առեն, արդէն քարէ խորաններ սկսուած էին շինուիլ: Ասոնք հասարակօրէն շարժական կ'ըլլային, դիւրաթեամբ տեղէ տեղ փոխադրուելու համար:

գ. Կրօնական սովորութիւններ ու կարգադրութիւններ:

Մինչեւ հիմայ եկեղեցւոյ մէջ ընացած նուիրական սովորութիւններէն ու կարգադրութիւններէն մէկ քանին, եկեղեցւոյ սկիզբներն արդէն կային: Ասոնց կը վերաբերին սրբոց ու անոնց նշխարացը յարգութիւն ընել, անոնց բարեխօսութիւնը խնդրել, ինք զինքը խաչակնքել, քանի մ'եկեղեցական օրհնութիւններ, հանդիսական թաղում ու պահք: Քրիստոնէութեան հետ սկիզբ առին նաեւ աղքատաց ու կարօտելոց համար շինուած բարեգործական հաստատութիւնները, որոնց եւ ոչ հնաբը կը դանենք հեթանոսութեան մէջ:

Այսչափ քրիստոնէութեան առաջին ժամանակի շրջանին եկեղեցական պաշտամունքը վերյ: Բայց պէտք չէ մոռնալ, որ այս միջոցիս եկեղեցին հալածանաց ծանր բեռան տակ ճնշուած ըլլալով, աստուածային պաշտօնը՝ ինք զինքը չէր կրնար ազատօրէն յայտնել վայելուչ ու արտաքին արարողութիւններով, որոնք միտքը կը հրահանգեն ու սիրտը կը զմայլեցնեն: Հաղիւ Կոստանդիանոսի քրիստոնէութիւնն ընդունելէն եաքը, այս արարողութիւնները երեւան ելան եւ հետզհետէ նորանոր յաւելուածներով զարդացան:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

ԿՈՍՏԱՆԴԻԱՆՈՍԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ՄԵԾԻ ԿԸՐԱԼԱՍ

313—768.

ՀԱՏՎԱԾ Ա.

ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՒՈՑ ՏԱՐԱԾՈՒՄՆ ՈՒ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

24. *Կոստանդիանոս կայսրն ու իր յաջորդները:*

ա. Կոստանդիանոսի *Քրիստոնէական* եկեղեցւոյ նկատմամբ առնեցած արքունիքը:

Կոստանդիանոս՝ որ Մեծ կոչուեցաւ, 313ին Միլանէն Հռոմ գրած հրովարտակաւ քրիստոնէից ընդհանուր ու կատարեալ կրօնի ազատութիւն շնորհեց (տես եր. 45), եւ ան առեն սկսաւ իրենց մեծ օգնական ըլլել: Դիոկղետիանոսի հալածանաց ժամանակ յափշտակուած ինչքերն եւս դարձուց, եւ բարեպաշտ վախճաններու համար եղած պարգեւատրութիւնները առանձին օրինօք հաստատեց: Ինք եպիսկոպոսները կը յարգէր, եւ ճանչցաւ անոնց մինչեւ նոյն առեն հաւատացելոց մէջ ծագած խնդիրներուն վրայ բանեցուցած իրաւարար իշխանութիւնը: Եկեղեցականաց շատ առատաձեռն եր, եւ զիրենք հրապարակական տուրքերէն ու տէրութեան ծառայութիւններէն ազատակոյց: Տէրութեան երեւելի պաշտօնները քրիստոնէից տուաւ. հոյակապ եկեղեցիներ շինեց, եւ աստուածային պաշտամանն փառաւորութեան շատ փոյթ եւ

խնամք ցուցուց: Հռոմ, Նիկոմեդիա, Անտիոք ու Բեթղեհէմ նոր եկեղեցիներ շինուեցան: Կայսեր մօրը Հելինեի առաջնորդութեամբ տակ, Երուսաղէմ Փրկչին գերեզմանին վրայ երկու վսեմաւոր եկեղեցի կանգնուեցաւ, նոյնպէս ան լեռան վրայ, ուստի Փրկիչն երկինք Համբարձած էր. ուրիշ մ'ալ այրին վրայ՝ ուր Քրիստոս ծնած էր: Ապրակի օրերը նուրբ պահելու համար խիստ պատուէրներ Հանեց, եւ հրամայեց որ դատաստանական գործքերը դադրին: Բայց երկիր գործելն ու գերեզման ազատութիւն տալը թոյլ տուաւ: Քրիստոսի խաչին պատիւ ընելու դիտմամբ՝ արգելեց նաեւ չարագործները խաչ Հանելը: Ուստի եւ ինչ զարմանք՝ որ այսպիսի յարաբերութեանց մէջ քրիստոնէութիւնն երթալով յառաջադէմ ըլլար:

Կոստանդիանոս 330 ին աթոռը Հռոմէն՝ ուր հեթանոսութիւնը դեռ կը տիրէր, Բիւզանդիա փոխադրեց, որ իր անուամբը Կոստանդնուպոլիս կոչուեցաւ. ասով Եկեղեցւոյ Գլուխը՝ աշխարհական իշխանութենէն ազատ եղաւ: Ա.յս նոր կայսերանիստ քաղաքը բոլորովին քրիստոնեայ պիտ'որ ըլլար, անոր Համար Կոստանդիանոս զանիկայ Հոյակապ եկեղեցիներով զարդարեց, որոնց վրայ քրիստոնէութեան նշանը՝ սուրբ խաչը պայծառ կը շողար, եւ անոնց ընդարձակ գաւիթներն ամէն առտու աստուածային պաշտամունց ներկայ դանուող Հաւատացեալներով կը լեցուէին: Սակայն կայսրը՝ Հոգիս 64 տարեկան Հասակին մէջ կերպապէս քրիստոնեայ եղաւ. ծանր հիւանդութենէ մը բռնուելով՝ երբոր իմացաւ որ մահը մօտ է, Նիկոմիդիա իր պալատին մէջ Եւսեբիոս եպիսկոպոսէն մկրտութիւնն ընդունեցաւ (337) եւ քիչ մը ետքը մեռաւ:

Կոստանդիանոս՝ թագաւորի մը պարծանք եղող ամէն ձիրքերն ու բարեմասնութիւնները ունէր. քրիստոնէութիւնը թէ խօսքով եւ թէ գործքով կը մեծարէր եւ անոր յառաջադիմութեանն եռեւռ էր: Բայց իր բարոյական կեանքն առանց սպրտանաց չէ. յանկարծական կրից բերման մէջ՝ նոյն իսկ իր ընտանեացը դէմ անգթութիւններ գործեց: Եթէ Կոս-

տանդիանոս անձին յաղթելով, աւելի յառաջ կատարելապէս քրիստոնէութիւնն ընդունած ըլլար, ան աստեն քրիստոնէական կրօնն իր բարերար ազդեցութեամբը թէ միտքն ու թէ գործքերը կ'ազնուացնէր ու կը սրբէր:

Կոստանդիանոսի երեք որդիքը՝ Կոստանդիոս, Կոստանդիանոս ու Կոստանս, իրենց Հօրը կամացը Համաձայն ընդարձակ տէրութիւնը միջերնին բաժնեցին: Բայց քիչ մ'ետքը Կոստանս ու Կոստանդիանոս վախճանելով՝ Կոստանդիոս բոլոր պետութեան միահեծան տէր եղաւ: Ասիկա Հօրը շատազան եռեւռն գնաց եւ ձեռքէն եկածին չափ աշխատեցաւ հեթանոսութիւնը չնչելու, բայց միշտ չափը պահել չգիտցաւ:

Բ. Յուլիանոս Ուրացող:

Յուլիանոս* Կոստանդիոսի Հօրեղբօրորդին, Կոստանդիոսէն ետքը (361) կառավարութիւնը ձեռք առաւ: Ասոր ժամանակ հեթանոսութիւնն ինք զինքը նորէն կանգնելու վերջին ճիգ մ'ըրաւ: Յուլիանոս՝ թէեւ քրիստոնէութեան մէջ կրթուած էր, բայց քրիստոնէական Հոգին չկրցաւ սրտին մէջ արմատ ձգել: Ա.յսպէսով պզտիկուց անոր դէմ մտքին մէջ նախապաշարում մ'ունեցաւ, որուն աւելի եւս Հատատուելուն օգնեցին, իրեն Հակառակորդին՝ Կոստանդիանոսի դէմ ունեցած ատելութիւնը, որ իր մեծաւոր ազգականները մեղցուցած էր, եւ ան աստեն արիանոսութեամբ պատակուած եկեղեցւոյ անշուք վիճակը: Ասոր ներհակ հեթանոսութիւնը, զորն որ Յունաց բանաստեղծներէն ու նոր պղատոնական հեթանոս փիլիսոփաներէն սորված էր, սրտին վրայ մեծ ազդեցութիւն բրած էր: Ուստի վերջապէս ինք զինքը բոլորովին հեթանոսութեան կողմն որոշեց, բայց քանի որ ակնկալած գահը դեռ չէր նստած, իր միտքն զգուշութեամբ ծածուկ կը պահէր: Երբոր կայսր եղաւ, ինչ ըլլալը յայտնեց, եւ ամենայն ճգամբ սկսաւ ե-

* Յուլիանոս՝ Մեծն Կոստանդիանոսի խորթ եղբօրը, Յուլիոս Կոստանդիոսի որդին էր:

տեւէ ըլլալ հեթանոսութիւնը նորէն կենդանացնելու եւ քրիստոնէութեան ամէն կապերը խզելու, որով տէրութեան հետ կապուած էր։ Յուլիանոս դիտած վախճանին հասնելու համար՝ բռնական միջոցներու ձեռք չզարկաւ, որովհետեւ անցած ժամանակներու փորձն իրեն սորվեցուցած էր, որ յայտնի հալածանքը քրիստոնեաները չի կրնար ջնջել, թերեւս կը վախնար նաեւ, որ ասով իր անձը վտանգի մէջ կը դնէ։ Ընդհակառակն միտքը դրաւ որ քրիստոնէական կրօնն իբրեւ պարզ ներքաղ կրօն մը՝ արհամարհելի եւ ծաղրելի ընէ, եւ ասով անոր կործանումը կամաց կամաց եւ առանց աղմկի պատրաստէ։ Ասոր հակառակ հեթանոսական պաշտամունքները նորոգելով եւ քրիստոնեաց դասը բարոյապէս աղտուացընելով, կը ջանար ամէնուն սիրտը հեթանոսութեան վաստրկիլ։ Այս դիտումով չաստուածոց տաճարները նորէն շինել եւ անոնց արձանները կանգնել տուաւ. նոյն իսկ զոհերը նորոգեց։ Յուլիանոս ինք զինքը մեծ քրմապետ անուանելով, ամենայն եռանդեամբ քրմապետութեան պաշտօնն սկսաւ կատարել։ Քրիստոնեաները տէրութեան պաշտօններէն մերժեց, եւ անոնց որդւոցը հրապարակական դպրոց երթալն եւ ուսում սորվիլն արգելեց։ Ակէ զատ վերցուց նաեւ Կոստանդիանոս կայսեր՝ կղերականաց, այրեաց ու կուսանաց համար հաստատած բարեգործական հիմնարկութիւնները։ Հեթանոսք՝ Յուլիանոսի այս ընթացքէն քաջալերութիւն առած, սկսան քրիստոնէից դէմ բռնութիւններ ընել։ Յուլիանոս զանոնք անպատիժ կը թողուր, որպէս իրաւամբ քրիստոնէութեան հալածիչ կրնայ անուանուիլ, թէպէտ ինքը քրիստոնէից արիւնը չմտաւ։ Ս. Աբգոսթինոս՝ զՅուլիանոս քրիստոնէից ուսում սորվիլն արգելելուն համար միայն, հալածչաց կարգը կը դասէ։ Բայց մեռեալ հեթանոսութիւնը կենդանացընելու համար, Յուլիանոսի բոլոր ամէն ճիգն ու ջանքը պարապ ելաւ, որովհետեւ քրմերը յաւէտ ապականութեանց մէջ ընկղմած եւ կռոց տաճարները դատարկ մնացին։ Կենացը վերջին ժամանակին իր կամացը դէմ, քրիստոնէութիւնը փառաւորելու գործիք եղաւ։

Քրիստոսի մարգարէութիւնն ի գերեւ հանելու դիտմամբ, միտքը դրաւ որ Երուսաղէմի տաճարը նորէն շինէ։ Ուստի ամէն կողմանէ Հրեաներ Երուսաղէմ ժողվեց։ Բայց Յուլիանոսի այս յիմարական ձեռնարկութիւնը չյաջողեցաւ. սաստիկ երկրաշարժ մը հին տաճարին հիման քարերը քակելով՝ մերձակայ շէնքերը հարթյատակ ըրաւ, եւ երկրին ծոցէն ելած հրոյ բոցերը գործաւորները սպաննեցին, որով հարկադրեցան շինքը դադրեցընել։ — Յուլիանոս 32 տարեւան մեռաւ (363), պարսից դէմ տուած ճակատի մը մէջ։

25.

Պ. ՀԵՂԻԱՆՈՍ-ՆԵԱՆ ՎԷՐՔԸ։

Յուլիանոսի մահուամբը՝ հեթանոսութիւնն ալ ինկաւ. իր յաջորդները՝ որ ճշմարիտ քրիստոնեայ էին, տէրութեան մէջ հեթանոսութիւնը թողլ տուին մինչեւ Թէոդոս Ա., որ ամէն կերպով ջանաց անոր վերջ տալ, եւ հեթանոսութեան դէմ խիստ օրէնքներ հանեց։ Դիպ պաշտօնն եւ անուանոց ընդերքէն ապաստան դուշակելը, քրեական յանցանք հրատարակուեցաւ. եռքէն մահուան պատժով արգելուեցաւ դիպ զոհ մատուցանելը։ Հեթանոսութիւնն սկսաւ քաղաքներէն դեղերն ապաւինիլ, ուր այնչափ աշաց տակ չկրնալով, ինքը զինքը ապահով կը կարծէր։

Թէոդոսի որդիքն ու յաջորդները՝ Արկադիոս եւ Ոնորիոս, որոնց առաջինն արեւելք մինչեւ 408, իսկ երկրորդն արեւմուտք մինչեւ 423 թագաւորեցին, իրենց հօրն սկսած գործքը յառաջ տարին։ Հեթանոսութիւնը՝ որ դրեթէ ամէն տեղ քաղաքներէն ջնջուած էր, սկսաւ գեղերէն ալ մերժուիլ։ Այս սաստիկ ճնշման տակ, որ բուռ ինքեան քրիստոնէութեան քաղցր հոգւոյն համաձայն չէր, հեթանոսութիւնն ընկճեցաւ. արեւելք հինգերորդ դարուն սկիզբն արդէն հեթանոսութիւնը ջնջուած էր, իսկ արեւմուտք մինչեւ վեցերորդ դար ազդին անդին ինք զինքը կրցաւ բռնել։ Բայց շատ հեթանոսներ՝ բռնի առանց

ներքին համոզման եւ առանց պատրաստութեան առերեսս քրիստոնէութիւնն ընդունած էին: Ասոնք եկեղեցւոյ մեծ վնաս տուին. ինչու որ հեթանոսական մնոտի պաշտամունքներն ու բարուց ապականութիւնը հետերնին քրիստոնէութեան մէջ խոթեցին: Ասով ընդհանուր ապականութիւն մը տիրեց, որուն միայն արտաքոյ կարգի ճամբով կրնար դարման տարուիլ: Ուստի Աստուած միջամուխ ըլլալով՝ իբրեւ վրէժխնդրութեան գործիք ձեռքն առաւ բարբարոս ազգերն, որոնք երբոպա արշաւելով թէեւ ամէն տեղ աւերեցին աւերշարկեցին, բայց եարէն իրենք ալ քրիստոնէութիւնն ընդունելով, հետեւեալ դարերուն աշխարհքիս իրողութեանց կարգաւորութեանը նոր ու բարեյաջող ուղղութիւն մը տուին:

26. Քրիստոնեութեան տարածումը:

Վերջապէս քրիստոնէութիւնը հեթանոսութեան վրայ յաղթանակելէն ետեւ, սկսաւ աշխարհքիս երեք ծանօթ մասերն արագ արագ տարածուիլ:

1. *Ասիա*: Պաթմոսի առաքեալն ուր քրիստոնէութիւնն արդէն ի վաղուց մնած էր, չորրորդ դարուն շատ քրիստոնեայ հաստատութիւններ կային, որոնք Սէլեւկիայի արքեպիսկոպոսին իշխանութեան տակն էին: Հոս 342 ին գարշուրելի հալածանք մ'ելաւ, որ միջոցին 14 եպիսկոպոս, հարիւրաւոր քահանայք ու հազարաւոր հաւատացեալք մարտիրոսացան: Երէքեակ ատ հալածանքը 40 տարի տեւեց, սակայն եւ այնպէս քրիստոնէական կրօնը Պարսկաստանէն բոլորովին չէնջուեցաւ: — Վերջ՝ նունէ բարեպաշտ կնոջ ձեռքով չորրորդ դարուն սկիզբը դարձան, որուն զարմանագործ հրաշքները տեսնելով՝ նախ արքունիքն ու ետքը բոլոր ժողովուրդը քրիստոնէական կրօնն ընդունեցաւ: Վերջ՝ իրենց դարձին սկիզբը կ'երեւայ որ Հայոց դիմելին եւ անոնցմէ եկեղեցւոյ պաշտօնեաները խնդրելին, որուն կը վկայէ նաեւ իրենց եկեղեցական նուիրապետութեան անկէ ետքը մինչեւ Չորրորդ դարուն վերջերը Հայոց եկեղեցւոյն հետ ունեցած յարաբերութիւնը:

— Արեւելեան քրիստոնէական կրօնը մինչեւ Մէհէմէտին ժամանակը բարգաւաճ կը ծաղկէր, ուստի Հերետկաստան ու Չենաստան տարածուեցաւ:

2. *Ափրիկէ*: Ա՛ն ժամանակի միջոցին մէջ քրիստոնէութիւնը մնաւ Հապէշստան Փրումենտիոս ու Եդեսիոս Տիւրացի երիտասարդներուն ձեռքով: Փրումենտիոս 326 ին Ս. Աթանասէն Աքսումա մայրաքաղաքին առաջին եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ, որ քիչ մը ետքը թագաւորն ու անոր եղբայրը մկրտեց: Քրիստոնէութիւնը մինչեւ հիմայ հոն մնացած է:

3. *Իտալիա*՝ ատ ժամանակի միջոցին ամէն տեղէ աւելի Հռոմ կ'ըլլար քրիստոնէութիւնը տարածելու: Գոթացիք (արեւելեան ու արեւմտեան) որոնք գերմանական ազգ մըն էին, կամաց ժամանակ քրիստոնէութիւնը ճանչնալու առիթ ունեցան: Վաղենտիանոս կայսեր ժամանակներն արդէն քրիստոնէութիւնն իրենց մէջ քաւ բաւականի տարածուած էր: Երբէք մէջերնին արիանոսութիւնը մնաւ, գլխաւորաբար Ուլֆիլա եպիսկոպոսին ձեռքով, որ շատ անուանի է գոթացի գիր գտնելուն եւ Աստուածաշունչը նոյն լեզուի թարգմանելուն համար: Արեւմտեան Գոթացիները՝ արիանոսութիւնն իրենց մեծաւոր ազգաց մէջ տարածեցին. այսինքն արեւելեան Գոթաց, Գեպիդաց, Վանդալաց, Ալեմանաց ու Սուեւաց: Ա՛ն ազգերն իրենց գաղթականութեան ժամանակ՝ քրիստոնէութիւնը գաղթած տեղերնին տարին: Արեւելեան Գոթացիք Թէոդորիկոս թագաւորին առաջնորդութեամբ՝ Իտալիա, Վանդալներն՝ Ափրիկէ, իսկ արեւմտեան Գոթացիները՝ Սպանիա: Արիանոսաց ազանդն արեւելեան Գոթաց ու Վանտալաց մէջ մնաց մինչեւ իրենց կործանումը: Իսկ մեկալ ազգերը նորէն ուղղափառ եկեղեցւոյ ծոցը դարձան:

Բուրգոնտիացիք ալ որ հինգերորդ դարուն Հռոմէական վերին Գերմանիա գաղթելէն եւ մինչեւ Հելուետիա ու Սաւոյա տարածուելէն ետեւ, Գաղղիայի մէկ մասին տիրած էին, ճշմարիտ քրիստոնէական հաւատքն ընդունեցան, եւ թէպէտ ետքէն արիանոսութեան ազանդը կործանեցան, բայց հինգերորդ

դարուն վերջերը դարձեալ ուղղափառ եկեղեցւոյ ծոցը դարձան։

Փոանիները՝ որ Գաղղիա գաղթած էին, հինգերորդ դարուն վերջերը քրիստոնեայ եղան։ Իրենց թագաւորը Քլովիկ (481—511) իր քլդիլտ ուղղափառ ամուսնոյն թախանձանացն երկայն ատեն դէմ դնելէն ետեւ, որ զինքը քրիստոնեայ ըլլալու կը յորդորէր, վերջապէս Ալեմանաց դէմ տուած ճակատի մը մէջ ուխտ ըրաւ քրիստոնէից Աստուածը պաշտելու, եւ թէ յաղթութիւնն իրեն ըլլայ։ Յաղթութիւնն ստանալով՝ Քրիստոսի Ծնընդեան օրն ուխտը կատարեց, եւ Ռեմս քաղաքը Ռեմիգիոս եպիսկոպոսէն 3000 զինուորականներով մկրտուեցաւ։ Այսպէս Քլովիկ արեւմուտքի առաջին քրիստոնեայ թագաւորն եղաւ. ինք քահանայից ու եկեղեցւոյ շատ բարիք ըրաւ, եւ արիանոսութեան դէմ արիաբար կռուեցաւ։ — Փոանկերէն՝ քրիստոնէութիւնը յաղթուած Ալեմանաց անցաւ։

Լանգոբարդացիք՝ որոնք Իտալիա գաղթած եւ անոր մեծ մասը նուաճած էին, արիանոս էին. բայց եւքէն կաթոլիկ եկեղեցւոյ դարձան։ Իրենց ուղղափառութեան դառնալուն շատ աշխատեցաւ Պաւիէրայի դքսի մը աղջիկը Թէոդելինդէ, զոր որ Լանգոբարդացւոց Ագիլոլփոս թագաւորն իրեն կնութեան առած էր։

Բրիտանացիք՝ հազիւ չորրորդ դարուն սկիզբը բոլորապէս քրիստոնէութիւնն ընդունեցան, թէպէտ արդէն Տիբերիոս Կայսեր ժամանակ իրենց մէջ քրիստոնէութիւնը մտած էր։ Բայց երբոր 449ին Անգլսաքսոնները Անգղիայի տիրեցին, քրիստոնէութիւնը հոն գրեթէ բոլորովին չնչուեցաւ։ Վեցերորդ դարուն՝ Մեծն Գրիգոր Ա. քահանայապետը, Աւգոստինոս Բենեդիկտեան կրօնաւորը 40 ընկերներով իրեն քարոզիչ Անգղիա խրկեց։ Անոնք Անգլսաքսոնները քրիստոնեական հաւատոյ դարձուցին, եւ Աւգոստինոսի անխոնջ աշխատութեամբը՝ որ Քանդերպըրիի եպիսկոպոս եղած էր, քրիստոնէութիւնն Անգղիա հաստատուած անկուեցաւ։ Հինգերորդ դարուն մէջերը՝ քրիստոնէութիւնը գրեթէ բոլոր անգլսաքսոնական տէրութեանց մէջ արդէն մտած էր։

Իռլանդա 432ին կեդեւտինոս Ա. քահանայապետն ղՊ. Պաարիկիոս իրրեւ քարոզիչ խրկեց։ Անկայ հոն շատ վանքեր հաստատեց, որոնք քարոզիչներու կրթարան ըլլալով, եւքէն քրիստոնէութեան տարածման շատ օգնեցին։ Պաարիկիոս Արմաղ քաղաքն եկեղեցի մը շինեց, եւ իր եռանդնալից քարոզներովն Իռլանդացւոց մեծ մասը դարձուց, որոնք իրենց սուրբ առաքելոյն յիշատակը մինչեւ հիմայ կը պատուեն, եւ կաթուղիկէ ուղղափառ հաւատքին անդրդուելի հաւատարմութեամբ յարեալ են։ — Սկովկիա 565ին Կոլումբանոս Իռլանդացի կրօնաւորն իրրեւ հաւատոյ պատգամաւոր եկաւ, եւ մինչեւ մահը (597) մեծ արդիւնքով անոնց քրիստոնէութիւնը քարոզեց. ինք թագաւորն ու ժողովրդեան մեծ մասը քրիստոնեայ մկրտեց եւ շատ վանքեր հիմնելով, քրիստոնէութեան տեւական հաստատութիւն մը տուաւ։

Գերմանիա, քրիստոնէութիւնն առաջին անգամ քարոզողներն եղան եւթներորդ դարուն սկիզբը Գաղղոս ու Կոլումբանոս Իռլանդացիները. առաջինը՝ Պոտէն էին, իսկ երկրորդը Կնկի էին կոչուեր, եւ Աստուած իրենց ձանքն անպտուղ չձգուցը։ Երբոր Կոլումբանոս Իտալիա գնաց իր քարոզութիւնը հոն շարունակելու համար, Գաղղոս Գերմանիա մնաց, եւ Ս. Գաղղոսի անուանի աբբայարանին հիմնադիրն ու Հելուետիացւոց առաքեալն եղաւ։

Ս. Եմերանոս՝ Փուատիէի եպիսկոպոսը, 649ին մօտերը Պաւիէրա եկաւ եւ այս երկրին առաքեալն եղաւ։ Քանի մը տարի մեծ արդիւնքով Ռեկենսպուրկի կողմերը քարոզելէն ետեւ, 654ին սպանուեցաւ։ Անկէ ետքը քրիստոնէութիւնը Պաւիէրա սկսաւ իյնալ, մինչեւ որ 696ին Ս. Ռոբերտոս Վորմսի եպիսկոպոսը († 718) հոն գալով, քրիստոնէութիւնը կենդանացուց։

Նորիկոն բուսած հին Հռոմէական գաւառին մէջ (հիմակուան Վերին ու Ստորին Աւստրիա, Շթայերմարքի ու Սալցպուրկի մեծ մասն ալ մէկտեղ առնուած), քրիստոնէութիւնը կանոնաւ մուտք գտաւ, բայց ազգաց գաղթականութեան ատեն բարբարո-

ապց արշաւանքներուն պատճառաւ, քրիստոնէութեան սերմը գրեթէ բոլորովին չնջուեցաւ։ Ցամի 454ին Ս. Սեւերինոս կրօնաւորն Ասորիա եկաւ, որ իր հրաշալի տեսքովն, խորին խոնարհութեամբն ու հաւատոյ զօրութեամբը, նոյն իսկ բարբարոս հեթանոսաց եւ անոնց իշխաններուն ակնածելի ու մեծարելի էր։ Իբրեւ անվաստակ քարոզիչ 30 տարի Դանուբեան գաւառներուն մէջ պտրեցաւ, տեղ տեղ վանքեր հաստատեց, գլխաւորաբար Վիէննայի ու Բասաւի մօտերը, եւ մինչեւ ցայսօր իբրեւ Նորիկոնի առաքեալ մեծ յարգութիւն ունի։

Ցամի 690ին Վիլլիբրորդին առաջնորդութեամբ՝ 12 քարոզիչ Անգղեայէն Ֆրիզլանտ եկան, բայց սոցա քրիստոնէութիւնը հոն հաստատելու ըրած ջանքերն անպտուղ մնացին։ Վիլլիբրորդին ընկերներէն մէկն էր Ս. Վինֆրիտոս, որ Բոնիփակիոս անունէմ իբրեւ Գերմանիայի առաքեալ շատ հռչակաւոր է։ Տղայութենէն առաքելութեան սաստիկ բաղձանք ունենալով՝ Ս. Բենեդիկտոսի կրօնը մտաւ (716), եւ քիչ մը ետքը Ֆրիզլանտ գնաց քրիստոնէութիւնը քարոզելու համար։ Վրան շատ չանցաւ հոմ գնաց, ուստի Գրիգոր Բ. Քահանայապետը զինքն առանձին հրեշտակութեամբ Գերմանիա խաւրեց։ Վինֆրիտոս Պաւիերա, Հեսսէն, Թիւրինկէն ու Ֆրիզլանտ գաւառները առաքելութեան պարապեցաւ, մինչեւ որ Գրիգոր Գ. Քահանայապետը զինքը Հոմ կանչելով՝ իր արդեանցը համար Գերմանիայի արքեպիսկոպոս անուանեց. անկէ Գերմանիա դառնալով ան կողմերուն եկեղեցեաց կարգաւորութեանը հոգատարաւ, շատ եպիսկոպոսական աթոռներ ու Ֆուլտայի անուանի աբբայարանը հիմնեց, ուստի եռքէն բոլոր Գերմանիա գիտութեան լոյսը տարածուեցաւ։ Վերջապէս 75 տարեկան հասակին մէջ իր երկարատեւ գործունէութեան ժամանակ գրեթէ 100,000 Գերմանացի իր ձեռքովը մկրտելէն ետեւ, օր մը երբ բազմաթիւ նորադարձ քրիստոնեից դրշմ տալու կը պատրաստուէր, Ֆրիզացիք վրան յարձակելով զինքն իր 33 ընկերներովը մեռցուցին (755)։

27. Հայոց երկրորդ կամ ռոդրպատական քրիստոնէութեան դարձը։

Երեք պատ կան քանի մը պատմական վկայութիւններ, որոնք առաջին քարոզութենէն ետքը քրիստոնէութեան գոյութիւնը Հայաստանի մէջ կ'ենթադրեն, եւ ցիրուցան քրիստոնեաներ գտնուելուն կը վկայեն, սակայն ասկէ անտարակոյս է՝ որ մինչեւ չորրորդ դար դեռ հեթանոսութիւնը Հայաստանի մէջ կը տիրէր, եւ Հայոց պատմաբանօրէն սոյգ եւ բոլորական քրիստոնէութեան դարձը, նոյն դարուն սկիզբն եղած է*։ Ան երեւելի գործոյն Աստուծոյ նախախնամութենէն որոշուած անձն էր, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ՝ տիրապետ Անակայ որդին, որուն ձեռքով քրիստոնէական հաւատոյ լոյսը Հայաստանի վրայ ալ ծագեցաւ, եւ հեթանոսութեան մութ խաւարին մէջ նստող մեր նախնիքն իրենց թշուառութենէն փրկութիւն գտան։ Ս. Գրիգոր իր ազգատոհմին կատարածէն եւ թագաւոր անուն մէկու մը ձեռքով կեսարիա փախցուելով, հոն մատաղ հասակէն վեր քրիստոնէական հաւատոյ ճշմարտութեանց եւ յունական գիտութեանց մէջ աղէկ կրթուած էր։ Չափահաս ըլլալէն ետքը Տրդատ թագաւորին քովը գնաց եւ անոր ծառայութեան մտաւ, իր հօրը Արշակունեաց ըրած անիրաւութեան հատուցում ընելու համար։ Տրդատ՝ որ Հոմի հեթանոսական գաղափարներով մեծցած ու քրիստոնէից ահռելիմ թշնամի էր, իմանալով որ Ս. Գրիգոր քրիստոնեայ է, ուզեց զինքը պէսպէս տանջանքներով քրիստոնէութիւնը թող տալու ստիպել։ Հոմայեցւոց օդնութեամբը՝ հօրը թագաւորութիւնն առնելու համար յաղթականաւ Հայաստան դառնալով, Երեզ աւանը Աննահատ դից գոհութեան զոհ մատուցած առեն, Տրդատ Գրիգորին հրամայեց որ ինքն ալ նոյն հատուածը հետեւի ծագկի պատկ նուիրէ։ Երբ որ Գրիգոր յանձն չառաւ, թագաւորն երկայն հարցուփորձէ ե-

* Ազգային պատմութեանց նայելով՝ ան դարձը 304էն կամ 305էն յառաջ չի կրնար դրուիլ. իսկ արտաքին սոյգ պատմութեան նայելով՝ 311էն ետքը չի կրնար ձգուիլ։

տեւ, այլեւայլ դառն ու անտանելի տանջանքներով ուղեց իր մտաց հաստատութիւնը խախտել. բայց անկարելի եղաւ: Տրդատ իր նախարարներէն մէկէն լսելով՝ որ Դրիդոր տիրատպան Անակայ որդին է, հրամայեց որ զինքը Արտաշատ քաղաքը գտնեն մը ետեւէն: Անկէ ետքը Հռոմայ կայսերաց նմանողութեամբ՝ բոլոր տերութեան մէջ քրիստոնէից դէմ սաստիկ հալածանք հանեց: Նոյն միջոցին նաեւ արեւմտեան Հայաստան փախած Հռիփսիմէ ու Գայիանէ կոյսերն եւ անոնց ընկերները մարտիրոսական մահուամբ մեռցուց: Սակայն քիչ ժամանակէն Տրդատ բրածնեղուն պատիժը գտաւ. օր մը որսի ելած ատեն՝ վրան կատաղութիւն եկաւ, եւ վայրենի անասուն պէս սկսաւ անտառները մէջ ապրիլ: Ս. Գրիգոր տասնուհինգ տարի Արտաշատու դուրն անվնաս մնաց, ուստի աստուածային ազդեցութեամբ հանուելով՝ թագաւորն ու նախարարներն իրենց հիւանդութենէն բժշկեց, եւ վաթսունհինգ օր ճշմարիտ առաքելական եռանդեամբ քրիստոնէական կրօնն իրենց քարոզեց: Անկէ ետքը Հայաստանի ամէն կողմերը պարսպելով, մեհեաններն քակեց, կռոց արձանները կործանեց եւ անոնց տեղը (Հռիփսիմէ եւ Գայիանէ կուսանաց գերեզմաններուն վրայ) վկայարաններ կանգնեց: Անկէ ետքը Ս. Գրիգոր Հայաստանի դարձը կատարելապէս գլուխ հանելու համար, Կեսարիայի արքեպիսկոպոսին դիմեց եւ իրմէ եկեղեցական պաշտօնեաներ խնդրեց: Սակայն նոյն միջոցին թագաւորն ու մեծամեծները խորհուրդ ընելով, զՍ. Գրիգոր իրենց հոգիս ըսարեցին: Թէպէտ ինք ասոր շատ ընդդիմացաւ, բայց խմանալով որ Աստուծոյ կամքն է, վերջապէս յանձն առաւ: Տրդատ առանձին հրամարտակաւ եւ բազմաթիւ երեւելի նախարարներու ընկերութեամբ, զՍ. Գրիգոր Կեսարիա խաւրեց, ուր Ղեւոնդիոս եպիսկոպոսապետն իր նահանգին եպիսկոպոսներովը զինքը Հայաստանի մետրապոլիտ (կաթուղիկոս) ձեռնադրեց: Ս. Գրիգոր անկէ բազմաթիւ եկեղեցական պաշտօնեաներ, կրօնաւորներ եւ Ս. Յովհաննէս Մկրտչին ու Ս. Աթանագինէսին մասունները հետն առած՝ Հայաստան դարձաւ:

Ս. Գրիգորին Կեսարիա երթալն եւ Կեսարիայի արքեպիսկոպոսէն ձեռնադրութիւն ընդունիլը, Հայոց եկեղեցական պատմութեան մէջ մոգզրութեան արժանի դէպքերէն մէկն է, եւ շատ աւելի նշանաւոր՝ քան որչափ ոմանք կ'ուզեն կարծել: Այս դէպքը չէ թէ կամայական կամ առասելն դիպուածական բան մըն էր, այլ նորագարձ Հայոց եկեղեցւոյն՝ ընդհանուր եկեղեցւոյ հետ իրարպատութեան մէջ ի սկզբան անդ ունեցած դիրքը կը ցուցընէ:

Հայաստան՝ որ մինչեւ չորրորդ դար առաքելական աթոռոյ մը անընդհատ յաջորդութիւն կամ շարունակեալ նուիրապետութիւն մը չունէր, առաջին անգամ իր ընդհանուր դարձին ատեն առանձին նուիրապետութիւն մ'ընդունեցաւ: Արդ այս նուիրապետութիւնն ինչպէս պատմաբանօրէն նոյնպէս իրաւաբանապէս, եկեղեցւոյ ընդհանուր նուիրապետութեանը շառաւիղ մը պիտ'որ ըլլար: Նոյն հիմամբ եւ նոյն կարգաւ, որով ուրիշ նահանգները մետրապոլտաց մետրապոլտ մը իշխանութեան տակն էին, Հայոց եկեղեցին ալ պիտ'որ ըլլար: Եւ իրօք ալ կը գտնենք, որ այն օրն'որով քրիստոնեայ Հայաստան ընդհանուր եկեղեցւոյ հետ կը կապուէր, Կեսարիայի (Գամբրոց) վեցերորդապետեական աթոռն էր: Ան աթոռը Հայաստանի համար առաքեալ կամ քարոզիչ մը անուցած, կրթած եւ գոնէ սկզբնաւորապէս նաեւ խաւրած էր. ան առաքեալը չէ թէ միայն իր ձեռնադրութիւնը հասպ նաեւ նոյն իսկ քրիստոնէութեան պաշտօնեաներն ան վճռակէն առաւ. անոնցմով գործեց, անոնք սորվեցուցին եւ կրթեցին մեր առաջին քրիստոնեայ նախահարքը: Աչնպէս որ կրնայ բսուիլ թէ Հայոց եկեղեցին նոյն աթոռոյն դուստրն էր: Ան յարաբերութիւնն էր՝ որ առանձին միաբանական դաշնագրով մը Հռոմայեցւոց դաշնաւոր Տրդատ թագաւորին եւ Ղեւոնդիոս Կեսարիոյ եպիսկոպոսապետին մէջ հաստատեցաւ* (Տես Ագաթ. երես 597—614):

Ս. Գրիգոր Կեսարիայէն Հայաստան դառնալէն ետքը, Խոսրովն զքաղաքն զՏրդատ թագաւորը, Աշխէն տիկինն ու խոսրովիդուխտ զքոյրը միրտեց: Թագաւորին օրինակին հետեւեցան նախարարներէն շատերը եւ ժողովրդեան մեծ բազմութիւն մը, այնպէս որ նոյն միջոցին գրեթէ 4 միլիոն հոգի մկրտուեցան: Անկէ ետքը Ս. Գրիգոր Հայաստանի մէկ քանի գաւառները մնացած կուռքերը վերցնելու եռեւեռ եղաւ. մեհենաշատ Տարօն գաւառին մեհեանները կործանելու համար, հարկ եղաւ նոյն իսկ զինու զօրութիւն

* Ագաթանգեղոս պատմագրութիւնն ալ Հայոց եկեղեցին այս յարաբերութեան մէջ կը ձանձնայ: Նեկեղեցի ժողովոյն աստուածաբանական մէջ՝ Մեծ Հայքն ուսում Աբրահամէս եկած էր, Պանտոսի (կամ որ նոյն է Կեսարիոյ Պապագովկացւոց) վեհարանն նահանգացը կարգին մէջ գրուած է: Նոյնպէս Գեղամասիոս Արեւելենացին՝ Նեկեղեցի ժողովոյն ամէնէն հին պատմիչը, Ղեւոնդիոս Կեսարիայի Պապագովկացւոց եպիսկոպոսապետին նահանգներն այսպէս կը համրէ. Գամբրոյ, Գաղատիա, Պանտոս, Պափլագոնիա, Փոյէ Հայ եւ Մէծ Հայ:

գործածել։ Ասկէ զատ Ս. Գրիգոր փոխէ տարաւ նաեւ քրմերն ու անոնց որդիքը կրթելու, եւ անոնցմէ բազմաթիւ եկեղեցական պաշտօնեաներ կաղմեց։ Քրիստոնէութեան առաւել Հաստատութեանը Համար, Հայաստանի ամէն կողմերն ազգային եւ օտար եպիսկոպոսներ դրաւ, կարգով կանոնով վանքերը Հաստատեց, եւ ուսում ու կրթութիւն տարածելու Համար դպրոցներ բացաւ։ Ա.յսպէս սուրբ Գրիգորին Ջանքովն եւ Տրդատ եւանդուն թագաւորին գործակցութեամբը, Հայաստանի գրեթէ ամէն կողմերը (ի բաց առեալ Գողթն, Տաշիր եւ Գարդման գաւառները, ուր դեռ մնացած հեթանոսութեան հետքերը չորրորդ դարուն վերջերը Ս. Մեսրոպ վերցուց) քրիստոնէութիւնն Հաստատմամբ անկուեցաւ, եւ Հայք քանի մը տարի եաքն (311) իրենց դարձին Հաստատութիւնը ցուցընելու առիթ ունեցան, երբ որ Մաքսիմինոս կայսեր ազգովին զինուք դէմ ելան, իրենց դեռ նոր ընդունած կրօնին պաշտպանութեանը Համար։

Ա.յսպէս Հայաստանի քրիստոնէութեան դարձը կատարելապէս լմընալէն եաքը, բան մը միայն կը պակսէր։ Տարկ էր որ այս ամէն եղածներն ընդՀանուր եկեղեցւոյ Գլխոյն Հաստատութիւնն ընդունէին։ Ուսոի ինչպէս կ'երեւայ, երբ որ Տրդատ Հռոմ գնաց (314—319), որպէս զի Մաքսիմինոս Դայայէն հետ ունեցած պատերազմին պատճառաւ Հռոմայեցւոց հետ խախտած նիզակակցութիւնը նորոգէ, Ս. Գրիգոր իրեն ընկերացաւ, իր նորադարձ Հօրը նոյն առեն ուրոյ Ս. Սեղբեստրոս Ա. քաՀանայապետին Հովուական գաւազանին տակը ձգելու Համար։ Ս. Գրիգոր Սեղբեստրոս քաՀանայապետէն մեծ պատիւ գտաւ եւ իրմէ մեծագին պարգեւներ ընդունեցաւ։ Տրդատ ալ իր բարեկամութիւնը Կոստանդիանոս կայսեր հետ թղթով Հաստատեց*։ Հռոմէն դառնալէն եաքն մի տարի եաքը, Ս. Գրիգոր Նիկիայի ժողովը կանչուեցաւ, բայց ինքը չուզելով երթալ, իր տեղը զԱրիստակէս խաբեց, զորն որ արդէն յառաջագոյն իր տեղապահն ըրած էր։ Եւ այսպէս նորադարձ Հայոց եկեղեցւոյն կաթուղիկէ եկեղեցւոյ Հետ ունեցած միութիւնը, առաջին անգամ յայտնի ցուցուեցաւ այն պիսի առթի մը մէջ, ուր բոլոր եկեղեցին ի գլուխն եւ յանդամս իւր ներկայացուած էր։ Արիստակէս Նիկիայի ժողովոյն որոշումներովն ու կանոններովը Հայաստան դառնալէն եաքը, Ս. Գրիգոր զանոնք ժողովքով ընդունեցաւ եւ Հաստատեց։ Փիլ մը եաքը Հայոց եկեղեցւոյն կառավարութիւնը բոլորովին Ս. Արիստակէսին յանձնելով, ինքը Մանեայ այրը քաշուեցաւ եւ Հոն քանի մը տարի եաքը (իբր 333) մեռաւ։ —Նոյնպէս Տրդատ քաջ ու եւանդուն թագաւորն՝ որ նահապարներն ու ժողովուրդը խօսքով ու գործքով քրիստոնէութեան մէջ Հաստատուն մնալու եւ քրիստոնէական բարոյականութեան Համաձայն կեանք անցընելու կը յորդորէր, նախապարապ ձեռքէն թուսաւորուելով մեռաւ (337)։ Ա.յս վախճանն ունեցաւ Հայոց առաջին քրիստոնեայ սուրբ թագաւորը, որուն յիշատակը Հայոց եկեղեցին չորրորդ դարէն վեր կը կատարէ։

* Ես դաշնից Թուղթը՝ որուն գոյութիւնն անտարակուսելի է, պէտք չէ հինայ դանուած անհաւատալուր դաշնից Թղթոյն Հետ շփոթել։

28. Սուրբ Գրիգորի յաջորդները։

Սուրբ Գրիգորին մահուանէն եաքը՝ Հայրապետութեան կամ կաթուղիկոսութեան աստիճանն երկայն ժամանակ իր ցեղին մէջ մնաց։ Ս. Արիստակէս, Ս. Վրթանէս եւ Ս. Յուսիկ եաւէլ եաւէլ կաթուղիկոսական ախոռն ելլելով, Ս. Գրիգորին սկսած առաքելական Ջանքն ու քարոզութիւնը յառաջ տարին, եւ աշխարՀին լուսաւորութեանն եւ ուղղութեանն աշխատեցան։ Իրենցմէ մէկ քանին թագաւորաց, նախարարաց եւ ժողովրդեան հեթանոսական մոլորութեանցն եւ անկարգութեանցը դէմ ելլելնուն Համար կեանքերնին զոհեցին։ Ա.յսպէս Արիստակէս քանի մը տարի կաթողիկոսութիւն ընելէն եաքը, Աղբեղայոս գեղջ իշխանէն՝ զինքը յանդիմանելուն Համար չարաչար մնՀուամբ սպանուեցաւ։ Իր եղբայրն ու յաջորդը Ս. Վրթանէս՝ եկեղեցւոյ մէջ քրիստոնէական պաշ-

տամուկքը կատարած աաեն, Տարօն գաւառին կառավարչ ժողովուրդը մահուան սպառնալիք վրան յարձակեցաւ: Իր յաջորդը Ս. Յուսիկ, Տիրան թագաւորին՝ եկեղեցւոյ մէջ հեթանոսական պաշտամունք խոթելն աստուածային նախանձաւորութեամբ արգելելուն համար, բրածեծ մեռաւ: Իրմէ ետքը կաթուղիկոսական աթոռոն ելաւ Դանիել Ծերունին, որ Ս. Գրիգորի աշակերտն եղած եւ իրմէ եպիսկոպոս ձեռնադրուած էր: Սակայն ասիկայ ալ երկայն աաեն չկրցաւ կենալ իր աստիճանին մէջ, մանաւանդ թէ նոյն աստիճանն եւ ոչ իսկ իրօք ընդունեցաւ: Վասն զի երբ որ կաթուղիկոս ընտրուելէն ետեւ առաջին անգամ Տիրան թագաւորին առջեւն ելաւ, եւ զՍ. Յուսիկ մեռցընելուն համար զինքը յանդիմանեց, թագաւորը նեղանալով անմիջապէս զինքը մեռցընել տուաւ: Իրեն յաջորդեց Փառներսեհ կամ Փաւէն, որ հազիւ հինգ տարի կաթուղիկոսութիւն ըրաւ: Ասոր մահուանէն ետքը կաթուղիկոս ընտրուեցաւ Ս. Ներսէս Աթանագինէսի որդին: Ա՛ս սուրբ Հայրապետը թէ սրբութեամբ եւ թէ գիտութեամբ նշանաւոր է, եւ Հայոց եկեղեցւոյն գլխաւոր զարդերէն մէկը: Կեսարիայէն ձեռնադրութիւն առած Հայաստան դառնալէն ետեւ, աբանչելի բարեկարգութիւններով Հայոց եկեղեցին պայծառացուց: Ժամանակին քաղաքային շփոթութեանց մէջ ալ ժամանակցութիւն ունեցաւ, եւ Հռոմայեցւոց կայսերաց ու Հայոց թագաւորներուն մէջ միջնորդութիւն ընելով, հայրենիքը մեծամեծ վտանգներէ ազատեց: Բայց հայրենեաց բրած այս ամէն ծառայութեանց փոխարէն, Պապ զերծ ու անառակ թագաւորէն թունաւորուելով մեռաւ (373): Ս. Ներսէսին յաջորդեց Պապ թագաւորին հրամանաւը Շահակ, որ առանց Կեսարիայի արքեպիսկոպոսին ձեռնադրութեանը կամ հաւանութեանը կաթուղիկոս գրուեցաւ: Ա՛յս գանցառութեան դէմ, որ միանգամայն դաշնագրին լուծումն էր, Կեսարիայի վեցերորդապետը Ս. Բարսեղ, Հայաստանի վրայ արգելք դրաւ, այսինքն առանկ միայն աշխարհական իշխանութեամբ դրուած կաթուղիկոսը՝ եպիսկոպոս ձեռնադրելու իշխանութե-

նէն զրկեց, որով անկէ ետքն եպիսկոպոս ձեռնադրուելիները Կեսարիա կ'երթային: Իսկ թագաւորին ընտրած եպիսկոպոսը միայն արքունական կամ պալատի եպիսկոպոս մնաց: Շահակայ նոյն կերպով եւ տեւէ ետեւ յաջորդեցին Զաւէն ու Ասպուրակէս: Սակայն շատ երկայն չտեւեց այս զրկումը, վասն զի կը տեսնենք որ գրեթէ 20 տարի ետքն այս երկու աթոռները հաշտութեան մէջ են, եւ Հայոց կաթուղիկոսները կը շարունակեն Հայաստանի եպիսկոպոսաց ձեռնադրութիւն տալը:

Ասպուրակէսէն ետքը կաթուղիկոսական աթոռն ելաւ Ս. Ներսէսին որդին եւ ձեռնասուն աշակերտը Ս. Սահակ (389—440): Ա՛յս սուրբ Հայրապետը, Լուսաւորչին վերջին զարմը, իր Հայրական խնամքովն ու հոգեւոր բարեկարգութիւններովը Հայաստան ծաղկեցընելու եւ քրիստոնէութիւնն ու բարեպաշտութիւնը յառաջ տանելու շատ փոյթ տարաւ: Իրեն աջակից օգնական ուներ զՄ. Մեսրոպ: Ասոր ջանքովն ու աշխատութեամբը Հայերէն գիրը գտնուեցաւ (406) եւ պարսկային Հայաստանի մէջ ընդհանրապէս եկեղեցական լեզուի միջոց ըլլալէն ետքը, Ս. Սահակ ուղեց նոյնը Յունաց բաժնին մէջ ալ հաղորդել: Բայց նոյն տեղւոց քաղաքային գործակալներն այս բանիս դէմ կեցան, ըսելով որ Հայաստանի նոյն մասը Կեսարիայի մետրապոլիտին իշխանութեան տակն է: Ս. Սահակ անմիջապէս Աստիկոս Կոստանդնուպոլսոյ Հայրապետին դիմեց, որ նոյն միջոցին իր պատրիարքական իշխանութիւնը բոլոր Ասիայի եւ Պոնտոսի վրայ տարածած էր: Խնդրոյն որոշումը շուտ լմընցաւ. Աստիկոս Հայրապետը թէոդոս կայսեր հրամանը Ս. Սահակայ ծանոյց, որ կը պատուիրէր թէ Ս. Սահակայ Յունաց բաժնին մէջ ամենեւին արգելք չդրուի: Աստիկոս ասոնց առթիւ միանգամայն Հայաստանի վրայ ալ հոգածոյութիւն ընելով, զՍ. Սահակ յորդորեց որ Թորբորիտ բռնած ազանդաւորները հալածէ:

Ընդհանրապէս Հայոց կղերն ասկէ ետքն աչքը դէպ ի սա աթոռը դարձուցած էր, եւ սա աթոռոյս հետ սերտ յարաբերութեան մէջ էր: Երբ որ մեր ա-

ուաջին թարգմանիչներն՝ ուսումն սորվելու համար Կոստանդնուպոլիս դացին, Մաքսիմիանոս Հայրապետն իրենց մեծ ընդունելութիւն եւ խնամք ցուցուց, եւ Հայաստան դարձած աւետարին՝ Եփեսոսի ժողովին որոշումներն ու կանոնները իրենց ձեռքով Ս. Սահակայ խաբեց, որ զանոնք Աշխիշատայ ժողովքին մէջ յարգութեամբ ընդունեցաւ (433)։ Եփեսոսի ժողովքէն քանի մը տարի եաքը, երբ որ Թէոդոս Բ. կայսեր հրամանաւը Նեստորի դրքերն այրեցան, Նեստորի պաշտպանները՝ Թէոդորոս Մոպսուեստացւոյն եւ Դիոդորոս Տարսոնացւոյն գրքերը Հայերէն թարգմանելով, Հայաստան տարածեցին։ Ասիկ Մելիտինոյ եպիսկոպոսը, Կիւրեղ Աղեքսանդրիայի եւ Պրոկղ Կոստանդնուպոլսոյ Հայրապետներն (ըստ Խորենացւոյն), Ս. Սահակայ ասոր նկատմամբ ազդարարութիւն ըրին։ Ս. Սահակ Հայաստան սփռուած գրքերը ժողովքով քննելէն եաեւ, թէ գրուածքներն ու թէ անոնց հեղինակները դատապարտեց, եւ վճիռը թէ Կիւրղի ու թէ Պրոկղի ծանոյց։ Պրոկղ (ըստ Լիբերատոսի) Հայոց եպիսկոպոսաց պատասխան տուաւ թղթով մը, որուն մէջ Թէոդորոսի գրքերէն քաղուածք մը դնելով, կը դատապարտէ նոյնն առանց հեղինակին անուանը։ Ան թուղթը՝ (տումարը) ինչպէս արեւելեան եպիսկոպոսունք նոյնպէս Հայք ընդունեցան։ — Ահաւասիկ Հայոց եկեղեցին ընդհանուր եկեղեցւոյ հետ սերտ կապակցութեան եւ գրկախառն սիրոյ մէջ, մինչեւ Քաղկեդոնի սեղբական ժողովը։

29. *Հայոց եկեղեցւոյն վիճակը Քաղկեդոնի Ս. ժողովոյն առնձ եւ անկէ անմիջապես եաքը։*

Քաղկեդոնի Ս. ժողովոյն առնձ՝ դժբախտութեամբ Հայաստան մեծ խռովութեան մէջ կը գտնուէր, Յազկերտ Բ. Պարսից թագաւորին հալածանքին պատճառաւ։ Պարսկային տէրութիւնը՝ որ ցորչափ Հայոց ազգային թագաւորութիւնը կանգուն մնացած էր, քաղաքականութեան արուեստով մը Հայոց կրօնին չէր դպչեր, Արշակունեաց թագաւորութիւնը

կործանելէն եաքը, Հայաստան ալ՝ իբրեն ուրիշ գաւառաց մէջ քրիստոնէից նկատմամբ բռնած ճամբուն համեմատ վարուելու սկսաւ։ Պարսիկք տեսնելով Հայոց կրօնի պատճառաւ Յունաց ունեցած միտումը, Հայաստանի տիրապետութիւնն ապահով ու հաստատուն չէին համարեր, քանի որ Հայք քաղաքական կապէն զատ՝ կրօնական զօդիւ մ'ալ Պարսից հետ միացեալ չէին ըլլար։ Արդէն Արշակունեաց թագաւորութեան կանգուն եղած աեն, Պարսից թագաւորները ոմանք Հայերը մոգութեան կրօնը դարձնելու փորձեր ըրած էին, բայց յաջողութիւն մը չէին գտած։ Վերջապէս անոնց ընել չկրցածը, Յազկերտ Բ. ուզեց գլուխ հանել։ Յունաց վրայ ըրած յաղթութիւններէն հպարտացած եւ մոգերէն գրգռուած, հինգերորդ դարուն դէպ ի կէսին՝ Հայոց դէմ հալածանք հանեց, որպէս զի քրիստոնէութիւնը Հայաստանէն ջնջելով ամբողջ ազգը կործանէ։ Միաքը դրածը դիւրաւ գլուխ հանելու համար, Հայոց նախարարներն ու զօրքը Հայաստանէն հեռացուց, եւ զերեք Հոնաց դէմ պատերազմի տանելով՝ եօթը տարի աշխատցուց։ Նոյն միջոցին Մհերներսհ Հաղարապետին ձեռքով՝ Հայոց թուղթ մը գրեց, որուն մէջ Զրադաշտեան դէնին ուսումը սորվեցընելով, եւ քրիստոնէութիւնը վարգաբնելով Հայերն ուրացութեան կը յորդորէր։ Ան թուղթը Հայաստան տարածուելուն պէս՝ Յովսէփ կաթուղիկոս Արտաշատ (449ին վերջերը կամ 450ին սկիզբները) եպիսկոպոսաց, քահանայից ու նախարարաց ժողով մ'ըրաւ, ուր ամէնքը քրիստոնէական հաւատոյ մէջ հաստատուն մնալու եւ անոր վրայ մեռնելու երդում ըրին։ Յովսէփ կաթուղիկոս եպիսկոպոսներով մեկտեղ թղթին պատասխանը գրեց, որուն մէջ քրիստոնէական կրօնին վարդապետութիւնները մեկնելէն եաքը, ի մէջ այլոց Պարսից թագաւորին հետեւեալ նշանաւոր խօսքերը կ'ըսէ. Եթէ սովին հաստատեալ ինձս, ոչ յերկեղ ոչ թէ ի հրամանէ ընդ ինձ եւ ոչ յերկինս ոչ Աստուած ի հրամանէ ընդ ձեռաւք քրիստոսի..... ի չեն պանջան, եւ ի զինչ յանդիմանիմ. սուտ ո եւ պարտուց թէ (Եղիշէ, 67)։ Ան

Համաձայն պատասխանը Յազկերտ Թագաւորը կատղեցուց, եւ Միհրներսեհ Տաղարապետին դրդռելովին անմիջապէս Հայաստան զօրք եւ բազմաթիւ մոգեր խաւրեց, քրիստոնէութիւնն անկէ բոնի ջնջելու համար։ Դժբախտութեամբ դանուեցան քանի մը Հայ նախարարներ ալ, որոնց մէջ անուանի է Վասակ Սիւնի, որոնք իրենց անձնասիրութիւնը կամ փառասիրութիւնը յագեցնելու համար հաւատքնին ուրացան, եւ Պարսից կողմն անցնելով՝ Հայրենիքնին անոնց ձեռքը մատնեցին։ Սակայն ժողովրդեան մեծագոյն մասը՝ իր բնական կրօնասիրութենէն մղուած եւ դիւաւորաբար եկեղեցական ու աշխարհական առաջնորդներէն յորդորուած՝ զէնքի վազեց, մոգերը ջարդեց, կրակատուները կործանեց, եւ եկեղեցիներուն վրայ Քրիստոսի խաչը դարձեալ սկսաւ շողալ։ Վարդան Մամիկոնեան սպարապետն՝ իրեն հետ միացած քանի մը ուխտապահ նախարարներով արիութեամբ Պարսից զօրութեանը դէմ կռուեցաւ, եւ անոնց վրայ փառաւոր յաղթանակներ կանգնեց. բայց վերջապէս Աւարայրի դաշտերուն վրայ բազմաթիւ ընկերներով մարտիրոսաբար մահուամբ ինկաւ (451)։ Երեք տարի եղաբ (454), Յովսէփ կաթուղիկոսն ու բազմաթիւ եկեղեցականք, որոնք իրենց առաջնորդին անուամբը Վահանեան կ'անուանուին, Պարսկաստան նահատակեցան։ Ա՛ս կրօնական պատերազմը Վարդանին մահուանէն եաբը՝ Վահան Մամիկոնեանին առաջնորդութեամբը գրեթէ 30 տարի ալ շարունակուեցաւ, մինչեւ որ Վաղարշ Բ. Թագաւորական գահն ելլելով (484), Վահանայ հետ հաշտութիւն ըրաւ, Հայոց քրիստոնէական կրօնը համաձայն պայմանի ազատութիւն տալով։ Այսպէս՝ թէպէտ Հայաստան աւերակ դարձաւ, սակայն Հայք կրցան խղճի ազատութիւնն ու կրօնի անարատութիւնը պահել։

Այս հալածանքին պատճառաւ Հայք իրենց եկեղեցական ու աշխարհական երեւելի անձինքներէն զրկուած ըլլալով՝ չկրցան իրենց կողմանէ Քաղկեդոնի ժողովը մարդ խաւրել։ Սակայն ինչպէս Եփեսոսի ժողովին պաշտպաններուն կողմն էին Հայք, նոյնպէս Քաղկեդոնի ժողովոյն կողմնակիցներուն հետ աւրա եկեղեցական հաղորդութեան մէջ էր

Հայոց կղերը թէ Քաղկեդոնի ժողովոյն առեն եւ թէ անկէ եաբը բաւական ժամանակ՝ Քաղկեդոնի ժողովոյն գումարուելուն նախընթաց տարին՝ Հայք Կոստանդնուպոլիս հրեշտակութիւն մ'ունէին Մարկիանոս կայսերմէ Պարսից դէմ օգնութիւն ուզելու համար։ Դէռ աս հրեշտակութիւնը Տոն եղած առեն (451ին սկիզբները), Հայոց Պարսից դէմ ըրած յաղթութեան նաեւ Կոստանդնուպոլսոյ կղերն ուրախակից ընելու համար, Հայոց եպիսկոպոսներն անցած բաներն առանձին թղթով մը Ընդհանրական Հայրապետին ծանուցին եւ միանգամայն նոյն եկեղեցւոյն աղօթքը խնդրեցին։ Ա՛ւելի քանաքհադոյն ժամանակներու գալով՝ Հայոց կղերը նոյն միաբանութեան մէջ յարատեւած եւ Հայերը Յունաց հետ միշտ յարաբերութեան մէջ կը գտնուին։ Թէոդորետոս կիւրացւոյն՝ Քաղկեդոնի ժողովոյն խոտ պաշտպաններէն մէկուն, նոյն սիւնհոդոսին գումարմանէն հինգ կամ վեց տարի եաբը, Հայոց կղերին հետ ունեցած թղթակցութիւնն, ասոր անոնցմէ մը կրնայ ըլլալ։ Թէոդորետոս՝ իր թղթերուն մէջ Քաղկեդոնի ժողովոյն կամ անոր ընդունելութեանը վրայ ամենեւին խօսք չ'ըներ, հապա Հայոց եկեղեցին ընդհանուր եկեղեցւոյ հետ հաշտ ու միութեան մէջ կ'ենթադրէ։ Գիւտ կաթուղիկոսին վրայ (465—475) Պարսից Թագաւորն առջեւը յառաջ բերուած դիւաւոր ամբաստանութիւններէն մէկն աս էր, որ Յունաց հետ հաղորդութեան մէջ է։ Ա՛ս գրական ցոյցերէն զատ՝ բացատական ցոյց մ'ալ կայ, որ իրընդհանրականութեամբը գոյ եղած գրականներէն աւելի արժէ այսինքն թէ Քաղկեդոնի ժողովքէն եաբը գրուած այնչափ գրուածքներու մէջ * բառ մը կամ պատմութեան օրէն կամ վարդապետութեան, կամ յայտնի կամ լուռելեայն Քաղկեդոնի ժողովոյն դէմ չկայ, որ անկարելի էր եթէ Հայք Քաղկեդոնի ժողովոյն առեն կամ անմիջապէս անկէ եաբը նոյն ժողովոյն հակառակորդացը կողմն ըլլային։

Յ. Միհիթար ոչ մահմետականութիւն։

Ա՛ռաջմուտք քրիստոնէութիւնն անհաւատալի շուտութեամբ տարածուելու առեն, արեւելք սկսաւ ջնջուիլ անտեղերէն, ուր ամենէն յառաջ սերմնուած ու ծաղկած էր. այսինքն Ասորիքէն, Միջագետքէն, Պաղեստինէ, Եգիպտոսէն եւ Հիւսիսային Ափրիկէն։ Նոր ելարկօն մը՝ այսինքն մահմետականութիւնը, անոր տեղ ա՛ս կողմերը տիրապետեց։

Մէհէմետ Համայէլի զարմէն յառաջ եկած Աբաբացւոյ մը որդի, աս կրօնին հիմնադիրն եղաւ։ Ինքը ծնաւ Արաբիոյ Մէքքէ մայրաքաղաքը (569) եւ

* Ասոնց կը վերաբերի Եղիշէի գործքերը, Մովսէս Խորենացւոյն պատմագրութիւնն եւ այլ գրուածքներ։ Յովհաննէս Մանդակունի կաթուղիկոսին գործքը, Պատրիկ Ճառերը։ Դաւիթ Անյաղթին թէ աստուածաբանական, թէ փիլիսոփայական գրուածքները եւայլն։

Ապու Թալէպ Հօրեղբայրը՝ որ նոյն տեղից իշխանն էր, անոր սկզբնական կրթութեանը հոգ տարաւ, որովհետեւ ծնողքը տղայութենէն կորսընցուցած էր: Մէհէմէտ կենացը քառասներորդ տարին, իբրեւ նոր կրօնի հիմնագիր իր ժողովրդեան մէջ ելաւ, որ հրէական ու քրիստոնեայ մասը դուրս հանելով, դեռ թանձր կռապաշտութեան մէջ ընկղմած էր: Թէպէտ իր առաջնորդէն առաքումը ցուցընելու համար, միայն կը հաստատէր թէ Աստուած ինք զինքն իրեն յայտնած է, սակայն եւ այնպէս քանի տարւան միջոցի մէջ կրցաւ մինչեւ նոյն տեղն ցրուեալ ու պառակտեալ արաբացի ցեղերը միացընել, եւ կռապաշտութեան տեղ իրենց մէջ մէկ Աստուծոյ պաշտօնը խոթել:

Մէհէմէտ թէպէտ մոլեռանդն էր, բայց միանգամայն խոհեմութիւն, հանճար եւ անյողդողդ քաջասրտութիւն մ'ունէր: Ցնայիչ կենդանավարութիւնը պարզ էր եւ անպաճոյճ, բայց վարքը զեղծ ու ամառակ: Թէ եւ անգթութեան մէտ չէր, բայց իր ածին կամ վարդապետութեանը հակառակորդացը դէմ անողոքելի խստութիւն կը բանեցընէր: Պզտկուց կրօնական բաներու յարում ունէր, եւ հրապարակական գործունէութիւնն սկսած տեղն, ուրիշ միտ կամ վախճան մը չունէր, բայց եթէ իր զեղծ ու ապականած ժողովուրդը պատշաճ կրօնիս մը երջանկացընել: Իր վարդապետութեան էական մասերը, որու համար ինք կ'ըսէր թէ Աբրահամու եւ Աստուծմէ խօսած ամէն մարգարէից կրօնն է, հրէութենէն ու քրիստոնէութենէն առած է. իսկ մնացեալը՝ հեթանոսական գաղափարաց ու սյլանդակ ցնորական եւեակայութեանց հիւսուածք մըն է:

Մէհէմէտին վարդապետութեան էվան կէսերն ասոնք են: Մի միայն Աստուած մը կայ, ու Մէհէմէտ անոր մեծ մարգարէն է. Մովսէս ու Քրիստոս ալ մարգարէք են: Բարի եւ շար հրեշտակներ կան. առաջին մարդը՝ ուստի բոլոր մարդկային ազգերած է, սատանայէն խաբուելով ինկաւ, եւ դրախտէն երկիր աքսորուեցաւ, Մէհէմէտ մարդուն փրկագործութեանն ու արդարացումանը վրայ դրեթէ ամենեւին չիշա-

տակութիւն չ'ըներ, բայց այնչափ աւելի կը խօսի մարդուն վերջինքներուն վրայ: Ամէն բան ճակատագրի տակ է եւ Աստուծոյ անպայման նախատեսութեամբը տարակս կ'ըլլայ: Ան կեանքէն եռքը մարդուն համար յարութիւն, դատաստան ու յաւիտեան տեւող հատուցման տեղ մը կայ. այսինքն երկրիս կենդրոնը դժոխք մը տանջանքներով լի, եւ արքայութիւն մը լի զգայական հեշտութեամբ ու մարմնական վայելքմամբը: Անոնք միայն կը հասնին երանութեան՝ որ Մէհէմէտին ու անոր փոխանորդին կը հաւատան: Մէհէմէտին բարոյական վարդապետութիւնը մարդուն ի բնէ չարին միտեալ բլլալը կ'ընդունի, բայց անոր պատճառին վրայ կը լռէ: Գուրանը գրեթէ ամենեւին ներքին սրբութեան վրայ չի խօսիր, այլ միայն արտաքին գործքերու վրայ: Կը պատուիրէ օրը հինգ անգամ աղօթք, թլփատութիւն, ողորմութիւն տալ, ի մասնաւորի սուրբ պատերազմին ատակով օգնել, պահք, Մէքքէ ուխտագնացութեան երթալ, ուր քեապէ բուսած տաճարին մէջ Արաբացւոց վաղեմի նուիրական տեղը, սեւ քար մը կայ. դարձեալ երդումը սուրբ պահել, արիւն եւ հեղձուցեալ չուտել, գինի չխմել եւ ամէն բանէ աւելի հաւատոյ համար պատերազմի երթալ: Բազմակնութիւնն ու վերժխնդրութիւնը թոյլ տուեալ են:

Մէհէմէտ իր ծննդեան տեղը Մէքքէ՝ ընդունելութիւն չգտաւ, մանաւանդ թէ իր քաղաքացիներէն հալածուելով ստիպուեցաւ Մէտինէ փախչիլ*: Հոն ժողովուրդը զինքն իբրեւ մարգարէ ու իշխան ճանչնալով, Արաբիայի մէկ մասը սրով նուաճեց, իսկ մեկալ մասն ինքնակամ իրեն հպատակեցաւ:

Մէհէմէտ 63 տարւան թուականելով մեռաւ (632), առանց Աստուծմէ խաբուած բլլալուն վրայ տարակոյս ունենալու, եւ իր վախճանին հասնելու համար գործածած միջոցներուն վրայ ցաւ մը ցուցընելու: Իր յայտնութիւնները, որոնց կ'երեւայ թէ ինքն ալ կը հաւատար, քանի որ իբեր տարւան միջո-

* Ա՛ս փախուստ ժամանակէն (622 Յուլիս 15), Մահմետականք իրենց թուականը կը հաշուեն:

ցի մէջ մանր մանր թղթերու վրայ գրած է, զորոնք իր մահուանէն երկու տարի եռքը՝ Ապուպէքը անոնց յաջորդը, հաւաքելով դրքի մը ամփոփեց, որ Գու-բան (Գիրք) կոչուեցաւ։ Մէհէմէտ իսկզբան միայն Արաբիան միացնելու համար՝ ազգային կրօն մը կ՚ուզէր հաստատել, բայց եռքէն որչափ բանան իրեն նպաստաւոր եղաւ, այնչափ աս խորհուրդն ընդարձակեց։ Իր փառքսատենէն եօթը տարի եռքը՝ Կոստանդնուպոլիս, Եգիպտոս ու Պաղեստին դեսպաններ խաւրեց, իր կրօնը հոն ալ ընդունել տալու համար։

Ամիրապետները՝ որ Մէհէմէտին քահանայական ու թագաւորական իշխանութեան ժառանգներն են, իրեն սկսած գործքը յաւակ տարին։ Մոլեռանդութենէ յառաջ եկած քաջասրտութեամբ վառուած, եւ պատերազմասէր բանակներու գլուխն անցած, յաղթութիւն գործողութեանց ձեռք զարկին, եւ ժամանակին դէպքերն ալ իրենց արտաքոյ կարգի նպաստեցին։ Ա՛յս ամիրապետաց մէջէն ամէնէն նշանաւորն եղաւ Օմար, որ տուած ամէն ճակատներուն մէջ յաղթեց. 640 ին Ասորիք, Պաղեստին ու Եգիպտոս. 651 ին Պարսկաստան, եւ 711 ին դրեթէ ամբողջ Սպանիա Մահմետականաց լծոյն տակ նուաճուեցան։ Սպանիայի քրիստոնեայք՝ Մահմետականաց ձեռքէն խիստ հալածանքներ կրեցին։ Մահմետականք Սպանիայէն բացառեալ հետզհետէ մերձաւոր երկիրներուն ալ տիրելով, կ՚ուզէին արեւմուտքն արեւելքի հետ միացընել։ Արդէն հարաւային Գաղղիայի մինչեւ Լուար գետը յառաջացած էին, երբ որ Կարոլոս Մարտեղոս Բուա-դիէի ճակատամարտին մէջ (732), իրենց յանդուգն ձեռնարկութեան ցմիշտ վերջ տուաւ։

Մէհէմէտին տերութիւնը թէեւ տեւողութեան կողմանէ Հռոմայեցւոց պետութեան չհաւասարեցաւ, բայց ընդարձակութեան կողմանէ գրեթէ դերազանցեց։ Սակայն շատ չանցաւ նոյն իսկ իրենց մէջ երկպառակութիւն մտնելով՝ տերութիւնը զանազան մասերու բաժնուեցաւ։ Ասկէ զատ պատերազմներով ստացած հարստութիւնն ալ ժողովրդեան բարքը մեղկացուց։ Իսկ մահմետականութիւնն ոչ դրդուած

կրքերը զսպելու զօրութիւն ունէր, եւ ոչ ծանր ոճիրները խափանել կրնար։ Մարդկային սիրտն ուզղելու համար անզօր ու ցուրտ էր, եւ շատ զգայական բլլալուն՝ զանիկայ սրբելու եւ աղնուացընելու ամենեւին կարողութիւն չունէր։ Ի մանաւանդ բարւոյն եւ չարին անփոփոխելի վճռով (ճակատագրաւ) գործուելուն վարդապետութիւնն ամէն մարդկէղէն կատարելութիւն անհնարաւոր կ՚ընէր, ինչու որ ասիկայ՝ առանց կամաց ազատութեան չի կրնար մտածուիլ։ Ա՛յս վարդապետութիւնը պատճառ եղաւ մահմետականութեան երկու ճեղքուելուն. արիւնահեղ քաղաքային պատերազմներէ եռքը, եւթներորդ դարուն վերջը մահմետականաց մէջ Շիէ եւ Սիննի բաւած երկու կուսակցութիւններն ելան, որ ցայսօր դեռ կը տեւեն։

31. *Այս ժամանակի շրջանին հերետիկոսութիւններն ու հերձուածները։*

Վասնի որ հեթանոս կայսերաց հալածանքները կը տեւէին, քրիստոնեայք աւանդութեամբ ընդունած հաւատոյ վարդապետութիւնները միամիտ սրտիւ եւ անկեղծ մտօք կը պահէին, եւ զանոնք իրենց արտաքին բարոյական կենցաղը մէջ ալ կը ցուցընէին։ Թէպետ նոյն միջոցին ալ մոլորութիւններ ելան, բայց ընդհանուր ընդունելութիւն չգտան։ Երբոր հալածանքները դադրեցան, եւ քրիստոնէութիւնը հեթանոսութեան հետ հաւասար ազատութիւն ստացաւ, մանաւանդ թէ երբոր վերջապէս ընդհանուր տիրող կրօն եղաւ, ան ատեն սկսանք քրիստոնէութիւնն իբրեւ պարզ մարդկէղէն մտաց գործք մը նկատելով, անոր հետ բան այնմ վարուելու սկսան։ Ա՛յս միտքերնին ամէնէն աւելի ցուցուց ազգին վրայ կը գտնենք, որ ի բնէ խորամանկութեան ու սոփեստականութեան բերում մ՚ունի։ Ա՛յսպէսով քրիստոնեական կրօնին մէկ քանի վարդապետութիւնները ծուռ հասկըցուեցան ու մեկնուեցան։ Եկեղեցին՝ որուն պարտքն է իրեն աւանդուած փրկարար վարդապետութիւնն ամբողջ եւ անարատ պահել, հարկադրեցաւ այսպիսի

առիթներու մէջ միջամուխ ըլլալ, եւ մղեր վարդապետութեանց դէմ ուղղափառ հաւատոյ ճշմարտութիւնը յայտնի սահմանել. ասիկա կատարուեցաւ ընդհանուր (տիեզերական) ժողովներու մէջ:

32.

Ա. Դոնատիստաց հերձուածը:

Դոնատեանց հերձուածոյն սկզբնապատճառն եղաւ անձնական գժտութիւն մը: Կարքեդոնի Մենսուրիոս եպիսկոպոսին մահուանէն ետքը (311), ժողովրդեան ուզելովը կեկիլիանոս սարկաւագն անոր յաջորդ ընտրուելով՝ Ապատուդա քաղքին Փեղիքս եպիսկոպոսէն ձեռնադրուեցաւ: Բայց ոմանք կեկիլիանոսի ընտրութեան դէմ էին, ուստի պատճառ բերելով որ Փեղիքսի տուած ձեռնադրութիւնը վաւեր չէ, հալածանաց ժամանակ Ս. Գիրքը մատնած ըլլալուն համար, զկեկիլիանոս մերժեցին, եւ իրեն տեղ Մայորինոս անուամբ մէկը դրին: Ասով Կարքեդոն հերձուած մը ելաւ, որ քիչ մը ետքը բոլոր Հռոմէական հիւսիսային Ափրիկէ տարածուեցաւ: Հերձուածողներն իրենք զիրենք Դոնատիստ կը կոչէին, Դոնատոս եպիսկոպոսին անունէն, որ Մայորինոսի յաջորդած եւ հերձուածոյն գլուխն անցած էր: Դոնատեանք իրենց հերձուածը վարդապետութեան վրայ կը հաստատէին, որ կը հաստատէին թէ իրենց եկեղեցին զատ ամէն եկեղեցիները փեղիքս մատնչին հետ կրօնական հաղորդութիւն ընելով, ճշմարիտ եկեղեցի ըլլալէն դադրած են, որ միայն սուրբերէ կը բաղկանայ: Իրենց վարդապետութեան համաձայն նաեւ խորհրդոց գործունէութիւնը կամ գործութիւնը պաշտօնէին արժանաւորութենէն կախում ունէր, անոր համար իրենց հաղորդութենէն դուրս տրուած խորհուրդներն անվաւեր կը համարէին:

Դոնատեանք՝ կոստանդիանոս կայսերմէ խնդրեցին որ իրենց դատը քննուի, որ կատարուեցաւ զանազան սինհոդոսներու՝ ի մասնաւորի Արեղատայ ժողովին մէջ (314): Եւ թէպէտ իրենց դատին անիրաւ ըլլալն անժխտելի կերպով յայտնուեցաւ, սակայն եւ այնպէս ղիրենք նորէն ուղղափառ եկեղեցւոյ ծոցն առնելու ամէն փորձերն պարապ ելան: Նոյն իսկ Ս. Աւգոստինոսի անխոնջ աշխատութիւնները, որ իր բովանդակ հոգեկան զօրութիւններն աս գործքին նուիրեց, առանց հետեւութեան մնացին: Դոնատեանց հերձուածէն ուրիշ մղեդին ազանդ մը ելաւ, որուն հետեւողներն իրենք զիրենք Քրէսպոսի ընտրեալ կոչէին, բայց իրենց հակառակորդներն անոնց (Circumcelliones), Շրջմղկի անունը կու տային:

Ասոնք մարտիրոս ըլլալու սաստիկ բաղձանքով բորբոքած, կեանքերնին բանի տեղ չէին դներ, բայց միանգամայն ուրիշին կենացն ալ չէին խնայեր: Գունդ գունդ բաժնուած ամէն կողմ կը պտրտէին, այրելով սպանելով եւ ի մասնաւորի ուղղափառ կղերին վրայ իրենց կատաղութիւնը թափելով, մինչեւ որ տէրութիւնը զինու զօրութեամբ իրենց մղեձնութեանը վերջ տուաւ (411): Ա՛ս ազանդին մնացորդները մինչեւ եւթներորդ դար տեւեցին:

33.

Բ. Արիանոսութիւն եւ առաջին պէկէրական ժողովը:

Արիանոսութեան գաղիւն եղաւ Արիոս՝ որ Լիբիա ծնաւ, եւ Աղեքսանդրիա նախ սարկաւագ ու ետքը քահանայ ձեռնադրուեցաւ: Արիոս մուտց դերազանց ձիրքեր ունէր, ի մասնաւորի արտաքոյ կարգի նրբամիտ ու ճարտասան էր: Կենցաղավարութեանը մէջ՝ ծանրութեան հետ մարդամօտ ու քաղցր վարմունք մը միացուցած էր, որ գժբախտութեամբ քրիստոնէական խոնարհութենէ յառաջ չէր գար: Հանճարոյն առաւելութեանը վրայ ունեցած համոզումը, մտքին մէջ իր վրայ չափազանց յանձնապատասխանութիւն մը ծնած էր, որ եւքէն խրոխտ ամբարտաւանութեան դարձաւ:

Երրորդութեան վարդապետութեան վրայ ծագած մտրտութիւնները դեռ վերջացած չէին (տես

Համար 18. 1), երբ Արիոս անոնց վրայ ուրիշ մ'ալ աւելցուց, Հօր եւ Որդւոյ էութեան մէջ զանազանութիւն դնելով։ Օր մը երբ որ Աղէքսանդրիայի Աղէքսանդր եպիսկոպոսն Երրորդութեան վրայ ուղղափառ վարդապետութիւնը կը մեկնէր, Արիոս իրեն դէմ ելաւ ըսելով, որ Հայր, Որդի ու Հոգի սուրբ երեք զանազան էութիւններ են։ Որդին՝ իբրեւ ի Հօրէ ծնած (Սաղմ. Բ. 7. Եբրայ. Ա. 5.) ի յաւիտենից չէ, եւ ըստ հեթեւորդի նաեւ Հօր պէս Աստուած չէ։ Այսպէս յանդգնեցաւ Աստուծոյ երկրպագելի Որդւոյն պատիւը վար առնուլ եւ ամպարշտութեամբ ըսել թէ Որդին Աստուծոյ արարած է, ոչնչէ յառաջ եկած եւ ըստ սկզբնական բնութեանը փոփոխական։ Սակայն կ'ընդունէր՝ թէ Որդին Աստուծոյ կրնայ անյատակապէս Աստուած կոչուիլ, ինչու որ ինք զինքը կամաւ ու ազատութեամբ բարւոյն որոշած է, եւ մեկալ արարածներէն գերազանց է, որովհետեւ ինք զանոնք ստեղծած է։

Այս վարդապետութեան թիւրութիւնն անմիջապէս աչքի կը զարնէ։ Արիոս միա չդրաւ որ Աստուծոյ վրայ գործածուած անուանակոչութիւնները, ապարածոյ նկատմամբ գործածուածներուն ըստ իմիք նման եւ ոչ թէ նոյն կրնան մատածուիլ։ Ըստ կաթուղիկէ ուղղափառ վարդապետութեան՝ հաւատոյ ճշմարտութիւն է, որ ինչպէս Հայր ի յաւիտենից է, նոյնպէս Որդին ի Հօրէ ծնած է ի յաւիտենից։ Այս ճշմարտութիւնը խորհուրդ մըն է, որուն վրայ մարդ պէտք չէ ընդվայրաքննին գնուիլ ընել։

Աղէքսանդր եպիսկոպոսը՝ ի սկզբան ամէն կերպ միջոց ի գործ դրաւ, զԱրիոս շահելու եւ եկեղեցւոյ վարդապետութիւնն իրեն ընդունել տալու, բայց ամբարտաւան հերետիկոսապետը չուզեց խոնարհիլ, ինչու որ արդէն բազմաթիւ կուսակիցներ գտած էր։ Աւաւ 320ին Աղէքսանդրիա գումարուած սինհոդոսի մը մէջ, ուր 100 եպիսկոպոսը ներկայ էին, Արիոս պաշտօնէն ձգուեցաւ ու եկեղեցւոյ հաղորդութենէն մերժուեցաւ։ Բայց ասով չարիքն աւելի եւս մեծցաւ, ինչու որ թէպէտ Արիոս Աղէքսանդրիայէն հեռացաւ, բայց իր վարդապետութիւնը հոն խորունկ արմատ

ձգած ըլլալով՝ անկէ դրեթէ բոլոր Եգիպտոս տարածուեցաւ։ Արիոս արեւելք գնաց, ուր նոյնպէս իր վարդապետութեան հետեւողներ գտաւ, որոնց մէջ ամենէն երեւելին է Եւսեբիոս Նիկոմեդացին, կենցաղագէտ ու փառասէր մարդ մը, որուն անուամբն այս աղանդին կուսակիցներն Եւսեբեան+ ալ կոչուեցան։

Թէեւ Կոստանդիանոս՝ արիանոսութենէ եկեղեցւոյ սպառնացուած ծանր վտանգը ճանչցաւ, բայց անոր ներողամտութեանը ճշդիւ չհամապատասխանեցաւ։ Անոր համար իսկզբան Աղէքսանդր եպիսկոպոսն ու Արիոս իրարու հետ հաշտեցընելու։ Բայց ասիկայ չյաջողելով՝ օրէ օր աճող շփոթութեանց վերջ տալու համար, Սեղբեստրոս քահանայապետին հաւանութեամբը Բիւթանիայի Նիկիա քաղաքը (325) տիեզերական ժողով կանչեց։ Այս ժողովոյս՝ որ առաջին պէնէքական սինհոդոսն է, 318 եպիսկոպոսը ներկայ գտնուեցան, որոնց 22ը արիանոս էին։ Ուղղափառ եպիսկոպոսաց մէջ՝ կային գիտութեամբ ու բարեպաշտութեամբ երեւելի անձինք, եւ շատերը հաւատոյ համար քաշած տանջանքներուն սպիները դեռ իրենց մարմնոյն վրայ կը կրէին։ Հոն էր նաեւ Աղէքսանդրիայի Աղէքսանդր եպիսկոպոսը, իր Աթանաս սարկաւագին հետ։ Սեղբեստրոս քահանայապետը՝ Վիտոս եւ Վինկենտիոս երէցները, իբրեւ իր փոխանորդները հոն խաւրած էր։ Ժողովը հանդիսութեամբ բացուելէն եառը, Կոստանդիանոս կայսրն ալ եկաւ եւ ժողովականները միաբանութեան ու խաղաղութեան յորդորեց, բայց բանակցութեանց մէջ չկառնուեցաւ։

Ժողովոյն սուրբ Հարքն ուղղափառ վարդապետութիւնն Արիոսի ընդունել տալու պարագայ տեղ աշխատելէն եառեւ, իրեն հակառակ վճիռ տուին։ Որդւոյն ընդ Հօր ըստ էութեան նոյն ըլլալը, եւ Որդւոյն ի Հօրէ յաւիտենից ծնունդն իբրեւ հաւատոյ վարդապետութիւն յայտնի քարոզուեցաւ։ Ս. Հարց այս ժողովոյն մէջ շարադրած հաւատոյ դաւանութեան (որ Նիկիական Հանգամանակ կ'ըսուի) հիմ առնուեցաւ առաքելական հանգամանակը։ Եւ որպէս զի ամէն երկմտութեան առջեւն առնուի՝ ժողովականք Որդւոյն

Հօր ունեցած յարաբերութիւնը յուցընելու համար Համաքոյ (ὁμοούσιος, consubstantialis) բառը գործածեցին, որ արիանոսաց մոլորութեան ճիշդ ընդդիմակայը կը յուցընէր: — Ակն զատ Զատկի ծանին խընդիրն ալ որոշուեցաւ (տես. 19. 1), եւ եկեղեցւոյ բարեկարգութեան համար քանի կանոն դրուեցաւ:

Ժողովոյն ներկայ եղող բոլոր եպիսկոպոսներն իրենց սուորագրութիւնը դրին, ի բաց առեալ երկու արիանոս եպիսկոպոսները, որ Արիոսի հետ Լիբիկէ աքսորուեցան: Թէ սիւնհոդոսն եւ թէ կայսրը մոլորութեան վերնալուն, եւ բովանդակ եկեղեցւոյ մէջ խաղաղութիւնն ու միաբանութիւնը նորէն հաստատուելուն վրայ ուրախացած, Աղեքսանդրիայի հաստատակութեան թուղթ գրեցին: Կոստանդիանոս իր գրած թղթին մէջ կը ծանուցանէ, որ Աստուծոյ առաջնորդութեամբը՝ ճշմարտութեան պայծառութիւնը, մոլորութեան վրայ յաղթանակեց, եւ բոլոր քրիստոնեայք նորէն բերնով ու սրտիւ մէկ հաւատք կը դաւանին, եւ վերջապէս հետեւեալ յիշատակաց արժանի խօսքերը կը գրէ. Ինչ որ 300էն աւելի եպիսկոպոսներն որոշեցին, էրբեր Աստուծոյ բերնէն ելած ճիշդ պէտ ենթ ընդունել ու յարգել:

Սակայն շատ չանցաւ տեսնուեցաւ, որ արիանոս եպիսկոպոսաց մեծ մասը վախէն ստորագրած էին: Անանք անկէ ետքն ալ իրենց չար գործքը մոլեգին կատաղութեամբ ու մեծ յաջողութեամբ յառաջ տարին, որովհետեւ զանազան քաղաքական դիպուածոց պատճառաւ, կայսրն եկեղեցական խնդրոց չէր կրնար այնչափ միտ դնել: Արիանոսք աչքերնին դլխաւորաբար Ս. Աթանասի վրայ տնկած էին, որ Աղեքսանդր եպիսկոպոսին մահուանէն ետքը Աղեքսանդրիայի եպիսկոպոսական աթոռը յաջորդած էր, եւ զգօն խնամութեամբ ու անվեհեր քաջասրտութեամբ՝ խօսքով ու գրով նիկիական հաւատքը կը պաշտպաներ: Արիանոսք իրեն դէմ զրպարտ ու սուտ ամբաստանութիւններ ընելով՝ կրցան Կոստանդիանոս կայսրը համոզել, որ զԱթանաս պաշտօնէն ձգէ ու Գրիեր աքսորք խաւրէ (336): Նոյն տարին Արիոս՝ կայսեր երկրիմի դաւանութիւն մը տալով, աքսորքէն ետ կանչուեցաւ, եւ եկեղեցւոյ հաղորդութեան մէջ ընդունուելու համար մեծ հանդիսութեամբ Կոստանդնուպոլիս մտած ատեն, յանկարծական մահուամբ գարշելեաց մէջ մեռաւ (336):

Երկրորդ տարին վախճանեցաւ Կոստանդիանոս կայսրն ալ, եւ ընդարձակ տէրութիւնն իր երեք որդիքը՝ Կոստանդիանոս, Կոստանդիոս եւ Կոստաս մէջերնին բաժնեցին: Արեւմուտք՝ Կոստանդիանոս եւ Կոստաս իրենք ղերենք Նիկիայի ժողովոյն կողմն որոշեցին, եւ անոր կուսակիցներուն պաշտպան կեցան. իսկ խաւոյայոյզ արեւելքի մէջ՝ Կոստանդիոս արիանոսաց խնդիրներուն մէջ մտաւ, եւ տակաւ բլլալով ինք զինքն անոնց ձեռքը խաղալիկ բրաւ, որով աղէտալի շփոթութիւնները վերջ չառին: Արիանոսք երբեմն դաղտնի ներգործութիւն գործածելով, եւ երբեմն յայտնի բռնութիւն ձեռք առնելով, իրենց չար ուսուցմն ամէն կողմ տարածելու կ'աշխատէին: Ս. Աթանաս՝ որ իր ժամանակին ամէնէն մեծ մարդը կրնայ սեպուիլ, իրենց ձեռքէն անասնելի նեղութիւններ կրեց: Թէպէտ Կոստանդիոսի մահուանէն ետքը, Կոստաս կայսեր միջնորդութեամբ՝ որ 340էն սկսեալ բոլոր արեւմուտքի վրայ ինքնիշխան կը տիրէր, Աթանաս յաղթանակաւ իր աթոռը դարձաւ, բայց անկէ ետքը չորս անգամ ալ աթոռէն մերժուեցաւ, եւ աքսորք գնաց, մինչեւ որ վերջապէս իր կենացն ետքի օրերը կրցաւ խաղաղութիւն գտնել, եւ հանդարտութեամբ կեանքը կնքել:

Այն միջոցին՝ որ արիանոսք տէրութեան պաշտպանութեան տակ յաղթանակաւ կը ցնծային (ինչպէս որ Կոստասի մահուանէն ետքը (350), արիանոսաց կողմն եղող Կոստանդիոս՝ բոլոր Հռոմէական պետութեան վրայ կ'իշխէր), իրենց մէջ կրօնական հերձուած մ'ելաւ: Ոմանք՝ որ Արիոսի պէս կը մտածէին, կ'ըսէին թէ Որդին Աստուծոյ աննման է Հօր, ուստի եւ Անոմոյ կամ Աննման (ἀνόμοιος) կոչուեցան. ոմանք ալ ասոնց եւ ուղղափառ վարդապետութեան միջինն առնելով՝ կը հաստատէին թէ Որդին նման է Հօր. ասոնք Կիսաբիանոս ըսուեցան: Այս հերձուածը՝ որ

358ին Անկիւրիայի ժողովին մէջ աւելի որոշ կերպարանք առաւ, արիանոսութեան քայքայման առաջին քայլն եղաւ: Անկէ ետքն եկեղեցւոյ մէկ քանի վարդապետաց ջանքովը՝ կիսարիանոսաց մեծ մասը նորէն կաթուղիկէ եկեղեցւոյ հետ միացաւ: Քիչ մը ետքը Կոստանդիոսի մեռնելովը (364), արիանոսութեան զօրութիւնը բոլորովին կտրեցաւ, եւ Հռոմէական տէրութեան մէջէն կամաց կամաց անհետ եղաւ. միայն մէկ քանի նորադարձ բարբարոս ազգաց՝ այսինքն Սուեւաց, Լանգոբարդացւոց, Գոթից ու Վանդալաց մէջ՝ մինչեւ եւթներորդ դար մնաց:

34.

գ. Մակեդոնեանց պաշտօն ու երկրորդ պէղէրական ժողովը:

Աբիանոսութենէ ետքն Մակեդոնեանց պաշտօնը, որուն առաջնորդն եղաւ Կոստանդնուպոլսոյ Մակեդոնիոս պատրիարքը: Ասիկայ ուրացաւ Հոգւոյն Սրբոյ աստուածութիւնը: Անոնց կողմանէ Ըրիոսի մոլորութենէն ետքն թէ Որդին արարած է, եւ մէկալ կողմանէ յայտնեալ ուղղափառ վարդապետութենէն՝ թէ Հոգին Սուրբ յՈրդւոյ ալ կ'ելլէ, Մակեդոնիոս հետեւցաւ այն մոլար վարդապետութիւնը՝ որ Հոգին Սուրբ ի ժամանակի յՈրդւոյ ելլելով, Առաուած չէ, այլ Որդւոյ արարածն է. իսկ Հոգւոյն Սրբոյ յաւիտենից ի Հօրէ ելլելը չէր ընդունէր:

Մակեդոնիոս փառասէր ու կուսակցութեան մը գլուխն անցնելու առապարիր փառաց եաեւէ էր. եւ միանդամայն անդութ բռլլալով, պաղարիւնութեամբ իր հակառակորդները կը հալածէր: Խակզբան ինք կիսարիանոսական էր, եւ Կոստանդիոս կայսեր շատ սիրելի, որ իր ձեռքովը կ'ուզէր կիսարիանոսականները տիրապետող ընել: Բայց Անոմէանց եւ ուղղափառաց դէմ բռնած բռնաւորական ընթացքին պատճառաւ, պատրիարքական աթոռէն ձգուեցաւ (360):

Թէպէտ Մակեդոնի մոլար վարդապետութիւնը՝ նախ Աղեքսանդրիա ու եւթը Հռոմ գումարուած սիւնհոդոսներու մէջ դատապարտուեցաւ, բայց չմարեցաւ: Ուստի եւ մեծագոյն չարեաց առջեւն առնելու համար, Թէոդոս կայսեր ու Դամասոս Քահանայապետին ժամանակ (381) Կոստանդնուպոլիս ժողով մը գումարուեցաւ, որ երկրորդ պէղէրական ոչնախորհուրդ է: Հարիւր յիսուն արեւելեան եպիսկոպոսք հոն ժողովեցան, որոնց 36ը մակեդոնեան էին: Ժողովոյն Հարքը Նիկիական Հանդանակը հաստատեցին, եւ յաւելուած մ'ալ աւելցուցին, որուն մէջ Հոգւոյն սրբոյ աստուածութիւնը յայտնի կը դաւանին: Այս դաւանանքը Նիկիական-Կոստանդնուպոլսական Հանգանակ կոչուեցաւ: Ասոր մէջ Հոգւոյն Սրբոյ վրայ եղած վարդապետութիւնը հետեւեալ կերպով կը մեկնուի. Կը հաւատանք նաեւ ի Հոգին Սուրբ՝ որ կենդանարար Տէր է, ի Հօրէ կ'ելլէ, եւ Հօր ու Որդւոյ հետ կը փառաւորուի ու երկրպագուի կ'ընդունի, եւ մարգարէից ձեռով խօսեցաւ*:

35.

դ. Պէղէքեան պաշտօն:

Այս պաշտօնին հեղինակն եղաւ Պէղագիոս Իբիանացի կրօնաւորը, որուն վարդապետութիւնը հետեւեալ գլխաւոր կէտերը կը բովանդակէ: Ադամայ մեղքը միայն իրեն վնասեց, եւ ոչ թէ իր սերնդոյն ալ, որոնք նոյն հոգեւոր առանձնաշնորհութիւններով

* Այս սիւնհոդոսին հանդանակին մէջ Հոգւոյն սրբոյ համար կ'ըսուի. Հոմոպատոր ի Հօրէն սուրբ . . . . . որ ի Հօրէ ելնէ. բայց նոյն աւելցուածքը, որ ի Հօրէ եւ յՈրդւոյ յաւելուածքը, որով թէ Ս. Պօղոս եւ թէ Ս. Հայր վարդապետութեանը մէջ հաստատած, եւ արդէն 381էն յառաջ ծանօթ ուղղափառ հաւատոյ վարդապետութիւն մը կը բացատրուէր, ամէնէն յառաջ հինգերորդ գարուն սկիզբը Սպանիա, յետոյ ութերորդ գարուն Գերմանիա եւ վերջապէս նաեւ Հռոմ հաստատոյ հանդանակին մէջ տեղեակ եղաւ: — Իսկ ատ յաւելուածին Կոստանդնուպոլսոյ (381) սինեփական ժողովին հանդանակին մէջ չդրուելուն պատճառն ան էր, որ սիւնհոդոսը միայն Մակեդոնականց դէմ վէճը կու տար, որոնք Հոգին սուրբ Որդւոյ արարածը կը համարէին, ուստի եւ ժողովոյն գործն էր սահմանել թէ Հոգին սուրբ Տանգոյ է Հօր եւ ի Հօրէ կ'ելլէ: Եպրէմ հինգերորդ դարուն ասոնք ատ վարդապետութիւնը փոխեցին. Հոգւոյն սրբոյ աստուածութիւնն ընդունելով՝ յՈրդւոյ եւս չէ թէ միայն ընդհանուր ուղղափառ վարդապետութիւն՝ այլ նաեւ իրենց Տարբն ընդդէմ կ'ելլեն:

կը ծնանին, զորոնք Ադամ իր անկմանէն յառաջ ու-նէր. ուստի եւ սկզբնական մեղք չկայ: Մահը մեղայ պատիժը չէ, հապա մարդկային բնութեան էական մէկ պարագան: — Ցաւերէնական երանութեան հասնելու համար մարդ ինք իրեն բաւական է. պարզապէս իր բնական կարողութեամբը՝ առանց ներքին գերբնական շնորհաց օժանդակութեան, մարդ կրնայ բարին գործել եւ չարէն խորշիլ: — Մարդուն ազատ կամքը բաւարար եւ չարին մէջ հաւասարապէս կեցած է. չարին աւելի հակիլը՝ սուտ սկզբունքներուն եւ զեղ օրինակներուն ազդեցութենէն է: Անոր համար ալ մարդուն վերստին ներդաշնութեանը համար՝ թէեւ արտաքին միջոց մը օգտակար է, բայց հարկաւոր չէ: Այս միջոցն Աստուած մարդուն պատրաստած է յայտնութեամբ, զորն որ նախ Հին Կտակարանին մէջ հաղորդած ու ետքէն Նոր Կտակարանին մէջ ի գլուխ հանած է Քրիստոսի ձեռքով, որ բարձրագոյն օրինակաւը՝ մարդկային կամքը զօրացուց իր վարդապետութիւնը գործադրելու: Ակռ կը տեսնուի, որ Պելագիոսի մոլորութիւնը քրիստոնէութեան առ կամ ան վարդապետութեանը հակառակ չէր, հապա բնդհանրապէս քրիստոնէութեան դէմ ուղղուած էր:

Պելագիոս 409ին Կելեստինոս բարեկամին հետ Հռոմ եկաւ, եւ հոն իր վարդապետութիւնն սկսաւ սորվեցընել: Ինք բարեպաշտ ու հմուտ մարդ մըն էր, բայց չափազանց եռանդը՝ միջին չէր ճանչնար: Սառաւիկ նախանձաւորութեամբ լեցուած անոնց դէմ, որոնք բարոյական մէջ ունեցած հեղգութիւններն ներքին անկարողութեամբ ամբասիր կ'ուզէին ընել, մարդուն բնական ու բարոյական կարողութիւնը չափէն աւելի բարձրացուց, որով վերոյիշեալ մոլորութեանց մէջ ինկաւ: Երբոր Աւարիկոս Հռոմ առաւ, Պելագիոս Ափրիկէ ու անկէ Պաղեստին փախաւ: Ս. Աւգոստինոս 20 տարի իրեն նախանձընդդէմ ախոյեանն եղաւ: Կարքեդոնի գումարուած ժողովի մը մէջ (416), ուր 60էն աւելի եպիսկոպոսք կային, Պելագիոսի մոլորութիւնը դատապարտուեցաւ, եւ ինքը Կելեստինոս բարեկամին հետ եկեղեցւոյ հաղորդութենէն մեր-

ժուեցաւ: Նոյն վճիռը տուաւ Միղեւի ժողովն ալ, որուն ներկայ գտնուեցաւ նաեւ Ս. Աւգոստինոս: Այս երկու ժողովներուն արձանագրութիւններն իննովկենտիոս Ս. Քահանայապետին խնդրուեցան, որպէս զի եղած որոշումները՝ Հռոմայ գահին հեղինակութեամբ աւելի եւս զօրութիւն ստանան: Քահանայապետն երկու ժողովներուն վճիռները հաստատեց, եւ Ափրիկէի եպիսկոպոսները գովեց, որ ըստ պատշաճի Հռոմայ աթոռոյն դիմեցին: Քահանայապետն Ափրիկէի եպիսկոպոսաց մտաց համաձայն խնդիրն որոշած ըլլալով, Ս. Աւգոստինոս այս միջոցիս ըսաւ ան նշանաւոր խօսքը թէ. Հռոմ խօսեցաւ, պատը լմընցաւ: Անկէ ետքը պատմութիւնը Պելագիոսի վրայ կը լռէ:

Պելագեան աղանդէն ուրիշ նոր մոլորութիւն մ'ելաւ, որն որ Կիսապելագեան ալանդ կոչուեցաւ, ինչու որ անոր ջատագովները Պելագիոսի մոլորութեան եւ ուղղափառ վարդապետութեան միջինը կը պաշտպանէին: Հարաւային Գաղղիոյ՝ մանաւանդ Մարսիլիայի վանականներն ու քահանաները, Ս. Աւգոստինոսի մէկ քանի դրուածքներն աղէկ չհասկընալով, կը վարդապետէին որ թէպէտ բարի գործելու համար ներքին դերբնական շնորհք հարկաւոր է, բայց բուն սկզբնաւորութիւնը մարդուն ալ ձեռքն կայ. նոյնպէս վախճանական յարատեւութիւնն ի բաբին՝ մարդուն ազատութենէն կու գայ: Սկզբնական մեղքն ուղղափառ եկեղեցւոյ հետ կ'ընդունէին, եւ կը հաստատէին թէ մարդ չկրնար ինք իր զօրութեամբն ոչ սկզբնական եւ ոչ ներգործական մեղքէն ազատ մնալ: Այս մոլորութիւնը՝ որ նոյնպէս եկեղեցիէն դատապարտուեցաւ, մինչեւ վեցերորդ դար տեւեց: — Պելագեան մոլորութիւնը՝ մանաւանդ աղանդ մը չհաստեց. ինչու որ միայն մէկ քանի գիտնականք անոր պաշտպան ելան, եւ ընդհանրապէս հասարակ ժողովրդեան մէջ մուտք չգտաւ:

36.

ե. Նեստորականո՞ւն ո՞ր երրորդ դիեղերական ժողովը։

Արեւմուտք՝ պեղագեան մոլորութիւնն անհետ բլլալու վրայ էր, երբոր արեւելք Քրիստոսի անձին վրայ մոլորութեանց շարք մը սկսաւ երեւան ելլել, որոնց իբրեւ յառաջընթաց կրնանք սեպել Ասորիքի Լաւոդիկէ քաղքին Ապողինար եպիսկոպոսը։ Արիկոս արիանոսութեան դէմ կռուած եւ Քրիստոսի անձին միութիւնն ու աստուածութիւնը պաշտպանած առեն, ուրիշ մոլորութեան մը մէջ ինկաւ, գլանալով Քրիստոսի՝ մարդկութեան էական մասը, այսինքն քանառոր հոգին, որուն հետ բան իր կարծեցյը մեղանչականութիւնն անհրաժեշտ կապուած է։ Ապողինարի այս մոլորութիւնն իրեն անուանը խնայելով՝ նախ Աղեքսանդրիա (362), եւրը Հռոմ գումարուած սիւնհոդոսներու եւ վերջապէս Կոստանդնուպոլսոյ առաջին սիեղերական ժողովին մէջ (381) դատապարտուեցաւ, եւ քիչ մ՚եռերը գրեթէ անհետ եղաւ. բայց անոր սերմին ուրիշ մոլորութիւններ բուսան։

Նեստոր Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքն՝ ուրացաւ ի Քրիստոս Աստուածածնին ու աստուածածնին քնութիւնը ի մի անձն (այսինքն անձնաւորական) անձնաւորութիւնը, եւ կ՚ըսէր թէ Քրիստոս երկու անձ ունի։ Նեստոր իր այս մոլորութիւնը մեկնած առեն՝ կը վարդապետեր թէ Բանը՝ այսինքն աստուածութեան երկրորդ անձը, Քրիստոս մարդուն մէջ իբրեւ ի տաճարի բնակելով՝ իրեն կ՚առաջնորդեր, եւ աստուածային անձը՝ մարդկային անձն իբրեւ գործիք կը գործածէր։ Նեստոր կ՚ըսէր նաեւ թէ Քրիստոսի մօրը՝ Ս. Կոյս Մարիամայ, պէտք չէ սովորական Աստուածածին (Θεοτόκος) վերադիր անունը տալ, ինչու որ միայն Քրիստոս իբրեւ մարդ ծնաւ, որուն մէջ եղբէն աստուածութեան երկրորդ անձը բնակեցաւ։

Նեստոր աստիկ ամբարտաւան էր, բայց խորամանկութեամբ զանիկայ կը ծածկէր։ Քաշուած ու խիստ կենցաղավարութեամբը, ժողովրդեան ամէն կարգի

անձանց համարումն ու վստահութիւնը վաստկած էր, մանաւանդ որ նուիրական ճարտասանութեան զարմանալի ձիրք մ՚ալ ունէր։ Թէեւ իր մոլորութիւնն սկզբան ժողովրդեան մէջ մեծ դժկամակութիւն պատճառեց, սակայն եւ այնպէս կրցաւ անոր հետեւողներ գտնել։ Իր մոլար վարդապետութիւնը՝ մինչեւ Եգիպտոսի անապատները թափանցեց։ Հոս Նեստորի մոլորութեան դէմ ելաւ Աղեքսանդրիայի պատրիարքը Ս. Կիւրեղ, որ այս նորայարոյց կռուին մէջ՝ եկեղեցւոյ օգուտն նոյն արիութեամբ եւ յամառութեամբ պաշտպանեց, ինչպէս յառաջագոյն Ս. Աթանաս եւ Ս. Աղեքսանդրիա Արիանոսաց ու Պեղագեանց դէմ բռնած էին։ Կիւրեղ նախ շրջաբերական թղթով մը իր թեմին վանականներն այս մոլորութենէն զգուշացուց, եռքը կայսեր ու կայսրուհւոյն ի Քրիստոս ուղղափառ հաւատքին վրայ հրահանգիչ թղթեր գրեց։ Նեստորի հետ ալ թղթակցելու սկսաւ, բայց ասիկայ զգօնանալու տեղ աւելի եւս զայրացաւ։ Ան հերձուածոյն լուրը Հռոմ հասնելով, Կեղեստինոս Քահանայապետը Ս. Կիւրղի յանձնեց, որ անոր վրայ իրեն ճիշդ ու մանրամասն տեղեկութիւն տայ, զորն որ Կիւրեղ կատարեց։ Բայց նոյն միջոցին Նեստոր անձամբ Հռոմ երկու թուղթ գրեց, եւ իր քարոզներէն մէկ քանին Քահանայապետին խաբեց, որպէս զի իր վրայէն նորութեան կասկածը վերցնէ եւ Քահանայապետն իր կողմը շահի։ Այս ամէն դրուածքները Հռոմ (430) գումարուած ժողովի մ՚առջեւը հասնելուն, ուր Կիւրղի վարդապետութիւնն իբրեւ ուղղափառական ճանչցուեցաւ, իսկ Նեստորինը դատապարտուեցաւ։ Ժողովը Նեստորի ալ նզովք սպառնաց՝ եթէ Քահանայապետին թուղթը ձեռքը հասնելէն տասն օր եռքը չի զղջանար։ Ս. Կիւրեղ՝ որուն յանձնուած էր այս որոշման ծանուցումն ու գործադրութիւնը, Նեստորի 12 նզովքով նախադասութիւն խաբեց, որոնք ի Քրիստոս երկու բնութեանց վրայ եկեղեցւոյ վարդապետութիւնն որոշ կը բացատրէին, եւ իրմէ խնդրեց որ զանոնք ընդունի։ Նեստոր չէ թէ միայն զանոնք չընդունեցաւ, այլ նաեւ 12 հակառակ

նախադասութիւնները չինեց: Այսպէսով արեւելք եկեղեցական իրողութիւններն երթալով շփոթի ու պղտոր կերպարանք մը սկսան առնուլ, այնպէս որ դործունեայ դարման մը միայն տիեզերական ժողովէ կրնար յուսացուիլ: Ուստի Կեղեստինոս Քահանայապետին հաւանութեամբն եւ Թէոդոս Բ. կայսեր հրամանաւն Եփեսոսի ժողովը դումարուեցաւ (431), որ բան կարգի երբորդ տիեզերական ֆեռնդոպոան է: Այս ժողովոյս 200էն աւելի եպիսկոպոսք ներկայ գտնուեցան, եւ Ս. Կիւրեղ Քահանայապետին անուամբը գահերեց նստաւ: Ժողովոյն Ս. Հարքը նեստորի մոլորութիւնը դատապարտեցին, եւ ուղղափառ եկեղեցւոյ վարդապետութիւնը Քրիստոսի մէ աստուածային անձին վրայօք միաբան հաստատեցին, եւ զՍ. Կոյսն Աստուածածին խոստովանեցան: Նեստոր՝ որ նոյն միջոցին Եփեսոս կը գտնուէր, եւ երեք անգամ հրաւէր ընդունելէն ետքն ալ չանձն չառաւ ժողով գալ, իբրեւ յամառ հերետիկոս պատրիարքական պատուէն ձգուեցաւ եւ եկեղեցւոյ հաղորդութենէն մերժուեցաւ: Քանի մը անհաճոյ դէպքերէ ետեւ, վերջապէս Թէոդոս Բ. կայսրն ալ ժողովոյն որոշումներն ընդունեցաւ, եւ գՆեստոր Լիբէա աքսորեց՝ ուր 440ին մեռաւ. բայց իր մոլորութիւնը տակաւին ետքն ալ մնաց:

37.

Ղ. Մխ̈ՆԵՆՑ ԱՂԱՆՔՆ ՈՒ ԷՐԲՈՐԴ ՓԻԼԷՂԲԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ:

Եւտիքէս՝ կոստանդնուպոլսոյ մօտ վանքի մ'առաջնորդը, Նեստորի մոլորութեան դէմ կռուած առեն, անոր ներհակ մոլորութեան մը մէջ ինկաւ: Նեստոր՝ Քրիստոսի երկու բնութիւն ունենալը հիմ առնելով, ի Քրիստոս երկու անձ կը դնէր. իսկ Եւտիքէս՝ Քրիստոսի մէկ անձ ունենալը հիմ դնելով, մէկ բնութիւն սկսաւ պաշտպանել, եւ կ'ըսէր թէ՝ ի Քրիստոս երկու բնութիւնները խառնուած են իրարու հետ նոյնացած են, այնպէս որ մարմնաւորուելնէն ետք՝ մէկ բնութիւն միայն կը կացուցանէ: Ինչպէս որ, կ'ըսէր, Ովկիանոսի

մէջ ինկած ջուր կաթիլ մը, ծովուն ալեացը հետ կը խառնուի, նոյնպէս աստուածային բնութիւնը՝ մարդկային բնութիւնն իր մէջն ընկղմած է:

Ա՛ս մոլորութիւնը՝ որ վարդապետողին անուամբն Եւտիքեանութիւն, իսկ վարդապետութեան նայելով՝ Միաբնեայց ալանդ կը կոչուի, Քրիստոսի փրկագործութիւնը բոլորովին կ'ոչնչացընէ: Այս վարդապետութեան համաձայն, Քրիստոս կը դադրի ճշմարիտ Աստուած ու ճշմարիտ մարդ ըլլալէն. աստուածային բնութիւն չունի, որովհետեւ անոր հետ մարդկային բնութիւնը խառնուած է. մարդկային բնութիւն ալ չունի, ինչու որ անոր հետ աստուածային բնութիւնը չփոթած է: Արդ թէ որ Քրիստոս ճշմարիտ մարդ ու ճշմարիտ Աստուած չէ, ան ատեն Աստուծոյ եւ մարդկան մէջ միջնորդ ըլլալէն դադրած է, ինչու որ իբրեւ մարդ՝ կրնար հնազանդիլ ու չարչարուիլ, իսկ իբրեւ Աստուած՝ մարդկային բնութեան գործողութեանցն անսահման արժէք տալ: Այսպէս ան վարդապետութիւնը՝ Քրիստոսի սքանչելի օրինակին ազդեցութիւնը, եւ չարչարանաց, մահուան ու յարութեան ճշմարտութիւնը կ'ոչնչացընէ:

Եւտիքէս խոր ծերութեան հասակի մէջ այս մոլորութիւնն սկսաւ քարոզել: Իր յառաջուան կեանքն անսպատիա էր, բայց մոլորութեան ճամբուն մէջ՝ ուր Նեստորի դէմ ունեցած աստիկ եռանդը դինքը մղեց, տեսնուեցաւ որ իր առաքինութիւնը հաստատուն հիմ չունի եղեր: Կրթութեան ու մտաց սրութեան պակասութենէն՝ անտարակոյս չհմացաւ իր վարդապետութենէն յառաջ գալու հետեւութիւնները, բայց խիստ յամառութիւնը՝ որով անոր յարեցաւ, դինքը հերետիկոսապետ մ'ըրաւ: Երբոր բարեկամական ազդարարութիւններն օգուտ չըրին, Փլաւիանոս Կոստանդնուպոլսոյ Հայրապետ՝ դինքը ժողովոյ մը առջեւ հանեց (448): Ժողովը՝ Եւտիքեսի վարդապետութիւնը դատապարտեց. եւ որովհետեւ ինք յանձն չառաւ դանիկայ ետ կանչել, վանահայրութեան պատուէնն ու վանայ առաջնորդութենէն վար առնուեցաւ: Եւտիքէս ասոր վրայ աստիկ դառնացած՝ Լեւոն Ա-

քահանայապետին դիմեց, զինքը սիւնհոդոսին դէմ՝ իր կողմը շահելու համար. բայց պարապ տեղ: Լեւոն քահանայապետ առ Փղաւիանոս գրած թղթի մը մէջ՝ եղած որոշումները հաստատեց: Ան ատեն Եւտիքէս Թէոդոս կայսեր՝ որուն շատ սիրելի էր, աղաչեց որ իր խնդիրը նորէն քննուի, եւ վերջապէս կրցաւ յաջողցնել որ ան վախճանին համար 449 ին Եփեսոս ժողով մը գումարուի, որ Աւազակական ժողով (Latrocinium Ephesinum) կոչուեցաւ: Աղեքսանդրիայի պատրիարքը Դիոսկորոս, որ կատաղի եւ բռնաւոր մարդ մըն էր, ժողովոյն գահերեց նստաւ: Դիոսկորոս երբոր տեսաւ որ քաղցրութեամբ ուզածը չի կրնար յաջողցնել, բռնի ի գործ Եւտիքէսի վճիռ տուաւ: Եւտիքէս արդարացաւ, իսկ Փղաւիանոս ու իրեն համախոհ եպիսկոպոսներն իրենց պաշտօնէն ձգուեցան: Դիոսկորոս ասով ալ գոհ չըլլալով՝ զՓղաւիանոս այնպէս անողոքմտաբար ծեծել տուաւ, որ սուրբ հայրապետն երեք օրէն վախճանեցաւ: Թէոդոս այս ժողովոյս վճիռները ընդունեցաւ, բայց քիչ մը ետքն ինք մեռնելով, յաջորդը Մարկիանոս Լեւոն քահանայապետին հաւանութեամբը, որ Եփեսոսի աւազակական ժողովը մերժած էր, Քաղկեդոն (451 ին) ընդհանուր ժողով մը գումարեց, որ ըստրդ պէնէրական ալհանոքոան է:

Այս ժողովոյս 520 եպիսկոպոս ներկայ գտնուեցան, եւ քահանայապետին հրեշտակները գահերեց նստան: Նախ եւ յառաջ Լեւոն քահանայապետին Փղաւիանոսի գրած վերոյիշեալ օծութեամբ լի թուղթը կարդացուեցաւ, որուն մէջ քրիստոսի երկու բնութեանց վրայ եկեղեցւոյ ունեցած վարդապետութիւնն այնպիսի զարմանալի պայծառութեամբ ու ճշդութեամբ մեկնուած էր, որ ժողովականք իրենց կատարեալ հաւանութիւնն այս խօսքերով յայտնեցին. Պետրոս՝ Լեւոնի բերնովը խօսեցաւ: Ան ժողովոյս մէջ կոստանդնուպոլսոյ ժողովոյն որոշումները հաստատուեցան. ասկէ զատ հաւատոյ դաւանութեան ձեւ մ'ալ յօրինուեցաւ, որ կը դաւաներ թէ. Ի քրիստոս երկու՝ այնինչ առաքաքաչէն առ մարգէլչին բնութիւնները, առանց չփոխուելոյ, առանց փոխոխուելոյ, առանց բա-

ժանման եւ առանց անջատման, ըէկ անձի վրայ միաւորած են, բայց առանց ասով նախ- բնութեանց տարբերութիւնը վերնալոյս:

Եւտիքէս վանահայրութեան պաշտօնէն ձգուելով՝ աքսորը խրկուեցաւ, եւ շատ չանցաւ ինք մոռացութեան անդունդը գահավիժեցաւ, բայց մոլորութիւնն եւ անունը իր հետեւորդներուն մէջ կենդանի մնաց: Եւտիքականութիւնը կամ Միաբնեայց աղանդը՝ արեւելք շատ տարածուեցաւ, մանաւանդ Մուք գաւառ Ասորիք, Միջագետք, Հայաստան, Եգիպտոս ու Հապէշստան:

Բայց Քաղկեդոնի ժողովքով եկեղեցին խաղաղութիւն չգտաւ: Եւտիքականք ամէն կողմ ձայն հանելով՝ թէ Նիկիական հաւատքը մանուեցաւ եւ Քաղկեդոնի Ս. ժողովը Նեստորականաց մոլորութիւնն ընդունեցաւ, բռնադատ Հռոմէական աթոռին մէջ նոյն սուրբ ժողովոյն դէմ մեծ հակառակութիւն հանեցին. ասկէ ազէտալի միտքեր ու խռովութիւններ պատճառեցան, որոնք բոլոր արեւելք դրեթէ երկու հարիւր տարի տեւեցին: Ա խռովութիւնները հանդարտեցնելու եւ զանազան կողմնակցութիւնները միաբանելու համար, Ցունայ կայսրներն անխոհեմութեամբ կրօնական խնդրոյ միջամուխ եղան, որով շփոթութիւնն աւելի եւս մեծցաւ: Զենոն կայսրը Կոստանդնուպոլսոյ Ակակիոս պատրիարքին խորհրդով (482) Հենոթիկոն (ἑνωτικόν) բառած միաբանութեան թուղթ մը հանեց, որուն մէջ կայսրը Նիկիական հանգանակը Կոստանդնուպոլսոյ ժողովոյն յաւելուածովն իբրեւ հաւատոյ կանոն առաջարկելէնետեւ, Մի բնութիւնն վրայ յիշատակութիւն չընեց. իսկ Քաղկեդոնի Ս. ժողովոյն վրայ անորոշ կերպով կը խօսի: Սակայն այս թուղթն ալ օգուտ մը չունեցաւ, ինչու որ ոչ ուղղափառք եւ ոչ միաբնեայ եւտիքականք զանիկայ ընդունեցան, որով եկեղեցին դարձեալ չկրցաւ խաղաղութիւն գտնել. մանաւանդ որ եւտիքականաց մէջ հերձուածներ* ու գժտութիւններ եղած էին,

* Առանց մէջ ամենէն նշանաւորներն են Աեւերիանեան ու Յուլիանեան: Առաջինները՝ որ իրենց անունն առած են Ընտիրի Սեւերոս պա-

ի մանուածոյ երեքսրբեան եղանակին վրայ ամենց՝ որ խոչընդոտ վասն ձեր յաւելուածն ընելուն համար: — Եւտիքականաց շիտիմութիւնները դէռ չդադրած, եւ յետ Երէց Գլխոյ ըսուած կռիւը, որուն պատճառաւ գումարուեցաւ Տիեզերական պէնէդրոպ (երկրորդ Կոստանդնուպոլսոյ) ժողովը (553), Վիգիլիոս Քահանայապետին առեն Յուստինիանոս կայսեր ձեռքով: Այս ժողովը դատապարտեց Նեստորական կարծիք ունեցող երեք մոլորեալներուն (Թէոդորոս Մոպսուեստացւոյն, Թէոդորետոսի ու Իբասայ) գրուածքները, որոնք այն երեք գլուխները կը կազմէին:

38.

Ե. Միակամեայց աղանդն ու վեցերորդ պէնէդրական ժողովը:

Քրիստոսի մարդեղութեան խորհուրդը քննելու եւ իմանալու հետաքրքիր բերումը, նոր մոլորութիւն մ'ալ յառաջ բերաւ: Նեստորականք՝ ի Քրիստոս երկու բնութիւնները բաժնելու համար, երկու անձ կը դնէին. ասոր հակառակ Եւտիքականք՝ անձին միութիւնն ի Քրիստոս հաստատուն պահելու համար, իրեն ասուածային ու մարդկային բնութիւնները իրարու հետ կը շփոթէին: Նեստորի դէմ եկեղեցին ասհմանեց, որ Քրիստոս մի միայն անձ ունի. իսկ Եւտիքէսի դէմ վճիռ տուաւ՝ որ Քրիստոս երկու բնութիւն ունի: Արդ եկեղեցւոյ այս վարդապետութիւնն Եւտիքականաց դիւրաւ ընդունել տալու համար, ոմանք սկսան ըսել որ, թէ եւ ի Քրիստոս երկու բնութիւններ տարբեր են, բայց անով իրարու հետ կը միանան՝ որ երկուքը ի դոյն կամ ունին, որով միանգամայն

արիաբէն, կը վարդապետէին թէ Քրիստոսի ասուածային բնութիւնը մարդկային բնութեան հետ խառնուած է, եւ կ'ըսէին թէ Քրիստոսի մարմինն ապականացու է, որ պատճառաւ Ապոլինարեականք (Corrupticolæ) ըսուեցան: Իսկ Ցուլիանականք, որոնց գլուխն էր Ցուլիանոս Ադիկարնացի եպիսկոպոսը, կը վարդապետէին թէ ասուածութիւնը մարդկային բնութեան մէջ ընկղմած ըլլալով՝ Քրիստոս մարմնոյ բնական կրից ու ապականութեան տակ ինկած չէր, ուստի եւ զանոնք տարեալ չէ կրած, հապա միայն մարդկային ադին փրկութեան համար առ աչք (Եքթոռ-իանէ, Phantasiastæ):

Քրիստոսի մէկ անձ ունենալը կը հաստատուի: Որովհետեւ, կ'ըսէին, անձնաւորութիւնը կամաց վրայ ըլլալով՝ ի Քրիստոս երկու կամք դնելը, կրկին անձնաւորութիւն յառաջ կը բերէ: Այս մոլորութեան պաշտպանները Միակամեայ+ ըսուեցան:

Միակամեայց վարդապետութեան մոլար ու անհիմն ըլլալը դիւրաւ կրնայ ցուցուիլ: Ի Քրիստոս երկու բնութիւնք կան, որոնց իւրաքանչիւրն ըստ իր սեպհական յատկութեանը կը գործէ: Մարդկային բնութիւնը՝ մարդկային ճանաչում եւ կամք յառաջ կը բերէ, իսկ աստուածային բնութիւնը՝ աստուածային ճանաչում ու կամք. անոր համար ի Քրիստոս կրկին գործողութեան եղանակ կայ, այսինքն աստուածային ու մարդկային: — Ըստ ինքեան Միակամեայց աղանդն ուրիշ բան չէր, բայց եթէ Եւտիքականութեան նոր մէկ տեսակը: Քրիստոս իբրեւ Աստուած ու մարդ երկու բնական՝ այսինքն աստուածային ու մարդկային կամք ունի: Իր գործողութեանցը մէջ սկիզբն ու առաջնորդն է աստուածային կամքը, իսկ հետեւողն եւ աստուածակերգելը մարդկային կամքը: Ա՛ս մարդկային ու աստուածային բնութեանց, կամաց եւ գործոց անբաժին բայց անշփոթ միաւորութիւնը, որով մարդկային կամքը աստուածային կամաց կը հետեւի, չի նշանակեր որ ի Քրիստոս կրկին անձնաւորութիւն ըլլայ:

Այս մոլորութեան ծագումը Ե. դարուն սկիզբը կ'իյնայ: Թէ ով հնարած է որոշ չի դիտցուիր, միայն ատ ստոյգ է որ Սարգիս Կոստանդնուպոլսոյ Հայրապետին անոր յարելէն եաեւ, Հերակլ կայսրն ու Աղէքսանդրիայի Կիւրոս պատրիարքն իր կողմը շահելով, դարձեալ ցաւալի շփոթութիւն մ'ելլելուն պատճառ եղաւ:

Մարտինոս Քահանայապետն օրէ օր ածող շաբեաց առջեւն առնելու համար, 649ին Հռոմ ժողով դումարեց, որն որ Միակամեայց վարդապետութիւնը նզովքով դատապարտեց: Քահանայապետին՝ ճշմարտութեան համար ցուցուցած այս եռանդը, իրեն դառն հալածանքներու եւ մահուան պատճառ եղաւ. 654ին աքսորանաց մէջ մեռաւ:

Քանի մը տարի ետքը (680ին) Կոստանդին Բոկոնատոս կայսրն արեւելք խաղաղութիւնը դարձեալ հաստատելու համար, Կոստանդնուպոլիս տիեզերական ժողով գումարեց, որ վեցերորդ տիեզերական (երրորդ Կոստանդնուպոլսոյ) ատենաժողովն է, եւ Ագաթոն Քահանայապետին աղաչեց որ իր հրեշտակներն ալ խաւրէ: Ան ժողովին մէջ նախընթաց հինգ ընդհանուր ժողովները հաստատուեցան, եւ եկեղեցւոյ վարդապետութիւնը Միակամեայց դէմ հետեւեալ խօսքերով սահմանուեցաւ. Մէկ Տէր Յիսուս Քրիստոս կը խոստովանինք, որ կատարեալ Աստուած ու կատարեալ մարդ է. նոյնպէս կը դաւանինք, որ ի Քրիստոս երկու բնութիւնից համայն՝ երկու բնական յատկութիւն ու երկու բնական գործողութիւնները (գործելու կերպ) կան, որոնք քան Հարց վարդապետութեանն անբաժին, անանջատ ու անխառն են: Բայց երկու կամք ընդունելով՝ երկու իրարու հակառակ կամք չենք իմանար, այլ մէկ աստուածային կամք՝ որ առաջնորդող է, եւ մէկ մարդկային կամք որ հետեւող է*: — Անկէ ետքը Միակամեայց աղանդն երթալով ինկաւ ու քայքայեցաւ, ամէնէն աւելի երկայն տեւեն Ասորիք մնաց:

Միակամեայց մոլորութեամբ՝ Քրիստոսի մարդեղութեան խորհրդոյն վրայ հարիւրաւոր տարիներ տեւող վէճերը դադրեցան: Որչափ որ այս վէճերը՝ ժամանակին կրօնական խնդրոյ ունեցած հետաքրքրութիւնը մատնակցութեանը ցոյց են, սակայն մէկ կողմանէ այս վէճերուն երկար տեւողութիւնը եւ մէկալ կողմանէ թեթեւութիւնն որով կ'ըլլային, քրիստոնէից հաւատացեալ ու բարոյական զգածումը խախտելու պատճառ եղաւ, եւ արեւելեան ու արեւմտեան եկեղեցւոյ ապագայ բաժանման համբոյ բացաւ:

* Վեցերորդ տիեզերական ժողովին դէմ ալ հակառակութիւն եղաւ, որ պատճառ երկրորդ Տրուլլեան ժողովը (692) անոր վճիռները դարձեալ հաստատեց: Եւ որովհետեւ Տրուլլեան ժողովը հինգերորդ ու վեցերորդ ընդհանուր ժողովներուն վրայ եկեղեցւոյ սահմանադրութեան ու հրամանագրերուն վրայ եկեղեցւոյ աներկրորդ վերաբերեալ 102 կանոն ալ սահմանեց, անոր համար Հին-Եկեղեցւոյ ժողով ալ կ'անուանուի: Ան կանոններէն մէկ քանին, ի մասնաւորի Զ. ու Ի. (քահանայից ամուսնութեան վրայ) Լ. (Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքին աստիճանին վրայ) Ծե (Շաբաթն օրը պահելու վրայ) Քառասնից եկեղեցւոյն Հռոմայ եկեղեցւոյ հետ ունեցած ապագայ յարաբերութեանցը վրայ մեծ ազդեցութիւն ունեցան:

39.

Ը. Պապիկրամարդիկ մոլորութիւնն ու եօթնեքորդ տիեզերական ժողովը:

Ցունաց կայսրներուն իրենց ժամանակին կրօնական խնդիրներուն մէջ մտնելով անոնց վատրկելու ջանքը, երբեք այնպէս չարաչար կերպով չյայտնուեցաւ, ինչպէս Պապիկրամարդից կռոտոյն մէջ, որ Լեւոն Իսաւրացւոյն ժամանակ սկսաւ (726): Ան մարդը, որ հասարակ զինուորութենէ դասը բարձրացած էր, միայն դրաւ որ Պապիկրաց յարձակողականն է, եւ երբեմն հակառակը ճիշդ է ընդհակառակն: Անոր համար 726ին հրովարտակով պատուիրեց որ պատկերները չնջուին: Կոստանդնուպոլսոյ Գերմանոս պատրիարքին ազդարարութեանցն ու աղաչանացը միտ չդնելով, հրամայեց որ եկեղեցիներէն պատկերները վերցրնեն, արձանները կործանեն եւ պատի վրայ եղած նկարները բաւեն: Քաղաքացիք սոսկալուեցան իրենց պատկերները հրապարակաւ այրել. ով որ հրամանը չէր կատարեր կամ կը սպանուէր կամ խեղանդամ կ'ըլլար: Կայսրն իր հրովարտակը Հռոմ ալ խաւրեց, բայց Հռոմայեցիք չէ թէ միայն չհնազանդեցան, այլ նաեւ կայսեր պատկերները անարգելով ոտքի տակ առին: Նոյն տհամոլութիւնը պատճառեց հրովարտակը՝ Իտալիայի ամէն քաղաքները, ուր դէմ կայսերական իշխանութեան սուրեր մը մնացած էր: Գրիգոր Բ. քահանայապետը բռնադատ ազդեցութիւնն ի գործ դրաւ, դառնացած ազինները հանդարտեցընելու եւ արիւնահեղ պատերազմի մը առջեւն առնելու համար: Նոյն միջոցին կայսրը մեռնելով, որդին Կոստանդին Կոպրոնիմոս (741—775) հօրն սկսած գործքն աւելի կատաղութեամբ յառաջ տարաւ:

Բազմախումբ ժողով մը՝ զոր կայսրը 754ին Կոստանդնուպոլիս գումարել տուաւ, իր ամպարիշտ գործքին Աստուած ու պաշտպան ելլաւ: Պատկերաց յարգութեան կողմն բռնողներուն դէմ անարատ հալածանաց դէմ, որոնք ժողովրդեան վրայ մեծ ազդե-

ցութիւն ունէին, խիստ հալածանք մ՚ելաւ։ Կոստանդին Կոպրոնիմոսին յաջորդեց իր որդին Լեւոն Դ., որն որ պատկերաց յարգութեան դէմ տրուած օրէնքները կանգուն պահեց։ Ասիկայ ալ հինգ տարի կառավարելէն ետեւ մեռաւ, եւ Կոստանդին Պորփիւրոգենէս իրեն աթոռը ժառանգեց։ Բայց որովհետեւ ինքը դեռ անչափահաս էր, անոր համար Իրենէ մայրը տէրութիւնը կը կառավարէր։ Ասիկայ ամէն շփոթութեանց վերջ տալու համար՝ Ադրիանոս քահանայապետէն խնդրեց, որ ժողով մը գումարէ։ Քահանայապետը կայսրուհւոյն առաջարկութեանը հաւանելով, ժողովը գումարուեցաւ Նիկիա (787ին), եւ է ե-ննե-րորդ ՊՂԼՂՐՐԱՆ ՔՈՆՍԻԼԻՈՒՄ։ Քահանայապետին իր հրեշտակները հոն խաւրեց, 245 եպիսկոպոս ու աբբայք եւ 132 վանականք ներկայ էին։ Ասոր մէջ հաստատուեցաւ՝ որ պատկերաց յարգութիւն ընելը թոյլ տուեալ է, մեկնելով միանդամայն որ ասիկայ յարգութիւնը չէ թէ պատկերաց նիւթոյն, այլ անոնց միջնորդութեամբ մեզի ներկայացուած անձինքներուն կ՚ընծայուի։ Նոյնպէս զանազանութիւն դրուեցաւ յարգութեան (προσκύνησις) ու երկրպագութեան (λατρεία) մէջ, որն որ միայն Աստուծոյ կը պատշաճի։ Սակայն եւ այնպէս պատկերաց դէմ հակառակութիւնն անկէ ետքն ալ բաւական ժամանակ շարունակուեցաւ։ Բայց միտ դնելու է՝ որ ասոնց կռիւներուն մէջ հակառակութիւնը միայն սրբոց պատկերաց յարգութեանը դէմ էր, եւ ոչ թէ անոնց բարեխօսութիւնը խնդրելու։ Ասիկայ չէ թէ միայն յառաջուան պէս միշտ մնաց, այլ նաեւ վերսյիշեալ Կոստանդնուպոլսոյ շարաժողովոյն մէջ (754) առանձին կերպով ալ հաստատուեցաւ։

Ադրիանոս քահանայապետ՝ Նիկիայի սիւնհոդոսին արձանագրութիւնները լատիներէնի թարգմանեալ Կարոլոս կայսեր խաւրեց, եւ իրմէ խնդրեց որ եղած որոշմունքները իր տէրութեան եպիսկոպոսաց առջեւը դնէ, որպէս զի անոնք ալ ընդունին։ Սակայն եպիսկոպոսները ընդդիմադրական դրութեամբ մը այն որոշմունքները մերժեցին։ Նոյնպէս գանոնք չընդունեցաւ չորս տարի ետքը (794) Ֆրանֆոըրդ գումա-

րուած ժողովն ալ, ուր Փռանկաց թագաւորութեան ամէն գաւառներէն բազմաթիւ եպիսկոպոսք եկած էին։ Ան թերմացութեան պատճառն էր խաւրուած լատիներէն թարգմանութիւնը, որուն բացատրութեան կերպը զանազան ծուռ ըմբռնմանց առիթ տուած էր. օրինակի համար յունարէնի մէջ յարգութիւն ցուցընող բառը (Προσκύνησις) երկրպագութիւն (adoratio) թարգմանուած էր, որ միայն Աստուծոյ կ՚ըսուի։ Բայց թէ արեւելեան ու արեւմտեան եկեղեցիներուն մէջ՝ այս խնդրոյս վրայ կարծեաց տարբերութիւն չկար, կը վկայէ եպիսկոպոսաց վերոյիշեալ ընդդիմադրական դրութենէն զատ, որուն մէջ պատկերաց ու անոնց յարգութեան օրինաւոր ու պատշաճ ըլլալը կը խոստովանին, նաեւ այն պարագան, որ ինչպէս ժողովէն յառաջ՝ նոյնպէս անկէ ետքը միշտէ ներքուստ ժամանակ, երկու եկեղեցեաց մէջ ալ պատկերաց յարգութիւնը դեռ արդեամբ կը գտնուէր։

40. *Հայոց եկեղեցւոյն ընդհանուր եկեղեցիին հաժնորհլը (500—700)։*

Ինչպէս վերը տեսանք (Համար 37) չորրորդ սիեղերական ժողովքէն ետքը՝ գրեթէ 200 տարի արեւելք եւտիքեան վէճերը դեռ շարունակուեցան։ Հայք՝ քաղաքական խռովութեանց պատճառաւ ասոնց վէճերուն եւ Քաղկեդոնի Ս. Ժողովոյն նկատմամբ յուզուած խնդիրներուն բաւական ժամանակ մասնակից չեղան։ Բայց արդէն քաղաքական խռովութիւններուն ժամանակն եւ առաւել եւս անկէ ետքը, աբեւելեան կողմերը զօրացած Դիոսկորեանք, ինչպէս ուրիշ տեղեր նոյնպէս Հայաստան՝ Քաղկեդոնի Ս. Ժողովոյն վրայ ամէն կարելի զրպարտութիւններ ու շար համբաւներ տարածած եւ անոր ողջամիտ եւ ուղղափառ վարդապետութիւնը՝ Նեստորի վարդապետութեանը հետ շփոթելու ջանացած էին։ Իրենց այս միտումակար ճիգն ինչպէս ուրիշ տեղեր, նոյնպէս Հայաստան առանց հետեւութեան չմնաց։ Հայոց մէջ ալ Քաղկեդոնի Ս. Ժողովոյն եւ անոր մէջ քարո-

զուած մարդկեղութեան վարդապետութեան վրայ՝ կամայ կամաց սկսալ ըմբռնում մտաւ, որուն աւելի եւս հիմնուելուն եւ տարածուելուն պատճառ եղան՝ ժամանակին խառնակութիւնները եւ Յունաց հետ օրէ օր աւելցած պաղութիւնն ու կռիւները։ Ասոնք սկսալ քայլ մ՚առնելու պատրաստութիւններ էին, զոր չորրորդ տիեզերական ժողովոյն պատճառաւ Հայք դժբախտութեամբ առնելով, իրենք զիրենք կաթուղիկէ եկեղեցիէն բաժնեցին։ Հայք՝ նախընթաց երեք տիեզերական ժողովքները (Թէպէտ եւ ոմանց մէջ իրենց կողմանէ մարդ չկար) ընդհանուր եկեղեցւոյ հետ ընդունելէն ետեւ, Քաղկեդոնի Ս. Ժողովն իրենց դաւթակղութեան հիմ եղաւ։ — Ա՛ս վիճակիս մէջ էր Հայոց եկեղեցին, երբ որ Քաղկեդոնի Ս. Ժողովքէն իբր 40 տարի ետքը՝ Զենոն կայսեր հանած Հենոթիկոն ըսուած միաւորութեան թուղթը, Բարդէն կաթուղիկոսին ձեռքը հասնելով, ինչպէս կը պատմուի (ըստ Ցամշ. Կաթուղիկոսի) վասն ու Աղուանից կաթուղիկոսներուն հետ վաղաղչապատ ժողով մը դումարեց (491) եւ զանիկայ ընդունեցաւ, որով Հայք առաջին անգամ (դուէ լըեւէայն) Քաղկեդոնի Ս. Ժողովը մերժեցին։ Որչափ ալ ատ դէպքը Հայոց կողմանէ Քաղկեդոնի Ս. Ժողովոյն դէմ իբրեւ առաջին վճիռ համարինք, սակայն ատ անտարակոյս կ՚երեւայ՝ որ մինչեւ վերջերը դար՝ Քաղկեդոնի Ս. Ժողովոյն ընդդիմութիւնը կամ միաբնեայց աղանդը, Հայաստանի ընդհանուր կրօնն եղած չէր, բայց բաւական ազդին անդրին ճարահած եւ շատ առանձնահատուկ համազումն էր։

Վերջերդ դարուն սկիզբը՝ Ներսէս Բ. Աշտարակեցին, ինչպէս հաւանական կ՚երեւայ Պարսից թագաւորին դրդելովը, որ իրեն մեծ շահ կը համարէր կրօնական խնդրոյ մը ձեռքով իր տէրութեան քրիստոնեաները Յունացմէ բաժնուած տեսնել, Դուին ժողովք ըրաւ (527), եւ Քաղկեդոնի Ս. Ժողովը յայտնի մերժեց։ Ա՛ս ժողովոյս մէջ հաստատուեցաւ ի քրիստոս զ բնո-նե-ն ըսել եւ Սուրբ Աստուածն Որ խաչեցաւ յաւերժաւոյ երգել։ Բայց աւելի սրոշ եւ

կերպական բաժանմամբ զատուեցաւ Հայոց եկեղեցին ընդհանուր եկեղեցւոյ հաղորդութենէն՝ Մովսէս կաթուղիկոսին կամ իրեն տեղապահ Վրթանէսի ատեն։ Ասոր ժամանակ՝ անուանի Մուժեղ Մամիկոնեանը կոստանդնուպոլիս երթալով, Մօրիկ կայսրը հաւատոյ վրայ խօսք բացաւ, եւ հրամայեց որ Յունաց եւ Հայոց մէջ Քաղկեդոնի Ս. Ժողովոյն վճռոյն վրայ միաբանութիւն ըլլայ։ Ա՛ս վախճանաւ Կոստանդնուպոլիս ժողով եղաւ, ուր Հայոց կողմանէ կային 21 եպիսկոպոս՝ 19 Յունաց բաժնէն, երկուքը բուն Հայաստանի կողմերէն։ Զանազան խօսակցութիւններէ եւ Քաղկեդոնի Ս. Ժողովոյն վճիռը քննելէն ետեւ, բոլոր եպիսկոպոսները հաւանեցան եւ ընդունեցան, միայն Մեծ Հայաստանէն եկող երկու եպիսկոպոսները՝ Գրիգոր եւ Վրթանէս առանց ընդունելու ետ դարձան։

Ա՛յս հակառակութեան հետեւութիւնն ան եղաւ, որ Մօրիկ կայսրը Յունաց բաժնէն վրայ Յովհաննէս անուամբ Հայ ուղղափառ՝ այսինքն Քաղկեդոնի Ս. Ժողովն ընդունող կաթուղիկոս մը դրաւ (580 — 590), իսկ Պարսից կողման վրայ Մովսէս կաթուղիկոս մնաց։ Վերջինն գլխաւոր աթոռը Դուին, իսկ առաջինն Աւան էր։ Եւ այսպէս վեցերորդ դարուն վերջերն՝ ինչպէս յունական եւ պարսկական Հայաստան կար, նոյնպէս կրօնական բաժանմամբ՝ Քաղկեդոնի Ս. Ժողովն ընդունող եւ չընդունող Հայաստանի բաժանում մը տեսնուեցաւ։ Կրկին կաթուղիկոսութիւնն երկայն չտեւեց, Յովհաննու մահուամբը լմընցաւ (շուրջ 616), բայց կրկին կղերի եւ ժողովրդեան բաժանումը մնաց. ինչու որ ասկէ ետքը կը տեսնենք, որ չէ թէ միայն Յունաց եւ Հայոց մէջ, այլ նաեւ Հայոց եւ Հայոց մէջ հակառակութիւն եւ վէճ կայ։ Մովսէսէն ետքը Սմբատ Բագրատունւոյն ազդեցութեան տակ՝ յաջորդեց Աբրահամ, որ իր նախորդին չէ թէ միայն աթոռոյն՝ այլ նաեւ ծուռ վարդապետութիւնը ժառանգ ըլլալով, թէ դրօվ եւ թէ գործով Քաղկեդոնի Ս. Ժողովն ընդունողներուն դէմ էր։ Ասոր ժամանակ վրայ կաթուղիկոսական աթոռը բռնած էրկիւբրիոն, որ Մովսէսէն Բ. կաթուղիկոսին ձեռնադրուն

աշխերան եւ կաթուղիկոսարանին երեւելի անձինքնե-
բէն մէկն էր: Ասիկայ խելացի եւ գործունեայ մարդ
մ՚ըլլալով, իրեն մինչեւ նոյն ատեն ունեցած ուղղա-
փառական համոզումը գործնական կերպով մը ցուցուց,
Յունաց եկեղեցւոյն հետ հաղորդութիւն եւ թղթա-
կցութիւն ընելով, եւ քաղկեդոնի Ս. Ժողովն ընդու-
նելով: Աբրահամ՝ զանազան թղթերով ուզեց զինքն
իր ուղիղ համոզումին հետ դարձընել, բայց երբոր Սիւ-
բիոն ճշմարտութեան վրայ հաստատուն կենալով՝ քաղ-
կեդոնի Ս. Ժողովոյն ուղղափառական ըլլալը թղթով
ցուցուց, եւ զԱբրահամ յորդորեց՝ որ բոլոր քրիս-
տոնէութեան հետ զանիկայ ընդունի, Աբրահամ կա-
թուղիկոսը բարկացած Դուին ժողովք ըրաւ (596),
վրացիներն իրրեւ մոլորեալ նզովեց եւ Հայոց՝ վրաց
հետ ամէն հաղորդութիւն արգիլեց:

Երբոր այսպէս Հայք թէ Յունացմէ եւ թէ
վրացմէ բաժնուեցան, բնական էր որ Յունաց կայսրը-
ները թէ կրօնական եւ թէ քաղաքական շահէ դըր-
դուած, Հայերը Յունաց հետ միաբանելու ետեւէ ըլ-
լային: Ուստի առաջին միաբանութեան փորձէն քա-
ռասուն տարի ետքը (629), Հերակլ կայսրը Պար-
սից դէմ ըրած յաղթական արշաւանքէն Կարին դառ-
նալով, Հայերը Յունաց հետ միաբանելու երկրորդ
փորձ մ՚ըրաւ: Ասոր համար Մժէժ Գնունին՝ որ Յունաց
բաժնին վրայ գլխաւոր էր, Դուին խաւրեց որ Եզր կա-
թուղիկոսը՝ Կարին գաւառական ժողովի հրաւիրէ: Եզր
ան հրաւէրն ընդունելով՝ իր երեւելի անձինքն ա-
ռած Կարին եկաւ (շուրջ 629ին): Հոն Յունաց կղերն
իրենց հաւատոյ դաւանութիւնը գրով տուին. Եզր
կաթուղիկոսը տեսաւ անոր ուղղութիւնն եւ առանձինն
քաղկեդոնի Ս. Ժողովոյն ուղղափառութիւնը եւ ամե-
նայն յօժարութեամբ ընդունեցաւ: Կայսրն իր ուրա-
խութիւնն ու գոհութիւնը ցուցուց, Տայոց կողբայ
կողմերուն մէկ կալուածը եւ աղահանքը կաթուղիկոսին
պարգեւ տալով: Մեծ ուրախութիւն էր կաթուղիկոսին
տեսնելը՝ որ իր ժողովուրդն ալ, մանաւանդ կղեր-
կանք՝ զինքն ի դարձին հանդիսաւ ընդունեցան: Բայց
հակառակորդ կողմն՝ որուն գլուխն անցած էր Յովհան-

նէս Մայրագոմեցին, բաւական ու զօրաւոր էր: Ուստի
յայտնի էր, որ ասիկա միաբանութիւնն ալ այնչափ միայն
կրնար տեւել, որչափ Եզրին կեանքը: Քանի մը տարի
ետքը՝ Հայաստանի յունական զօրքը, Հերակլի թոռան
Կոստանդ Բ. կայսեր դանգատ ըրին, որ Հայք իրենց
հետ չեն հաղորդիր: Կայսրը բարկացած՝ հրամայեց որ
քաղկեդոնի վճռոյն եւ Ս. Լեւոնի առ Փլաբիանոս
գրած թղթոյն վրայ միաբանութիւն ըլլայ: Ան վախ-
ճանիս համար Հայազգի Դաւիթ փիլիսոփան Կոստանդ-
նուպոլսէն խաւրուած դաւանութեան թղթով մը
Դուին եկաւ: Հոս բազմաթիւ եպիսկոպոսք, ներսէս Գ.
Շինող կաթուղիկոսին գահերիցութեամբ ժողված,
թէ չորրորդ տիեզերական ժողովոյն վճիռն ու թէ Ս.
Լեւոնի դիրը, Դաւիթ փիլիսոփային մեկնութեանը
հետ մոլար գտան ու մերժեցին, եւ իրենց սիւնհոդո-
սական վճիռը նամակով մը կայսեր ծանուցին: Երկու
տարի ետքը (654ին մօտերը) Կոստանդ կայսրն ան-
ձամբ սաստիկ սպառնալիքօք Հայաստան եկաւ. բայց
ներսէս կաթուղիկոսին աղաչանացը զիջանելով՝ Հայոց
հետ խաղաղութեամբ վարուելու խորհրդէն ետ կեցաւ:
Կայսրն եկաւ Դուին կաթուղիկոսարանը նստաւ, եւ
յոյն լեզուաւ ու արարողութեամբ պատարագ ընել
տալով, կաթուղիկոսին եւ իր եպիսկոպոսներուն հետ
հաղորդուեցաւ, եւ չորրորդ տիեզերական ժողովը
դարձեալ քարոզել տուաւ: Ընկէ ետքը կայսրն Ար-
բացոց պատերազմներէն ստիպուած, ամռապարով
Կոստանդնուպոլիս երթալու ատեն, ներսէս կաթու-
ղիկոսն՝ որ քաղկեդոնի Ս. Ժողովը հաստատուն կեր-
պով ընդունած էր, Դուին թողուց եւ Տայոց գաւա-
ռը գնաց բնակեցաւ, Թէոդորոս Ռշտունեաց իշխանէն
վախնալուն համար, որովհետեւ ան իշխանը քաղա-
քական գործառնութեանց պատճառաւ իրեն հակա-
ռակ էր: Ներսէս Գ. կաթուղիկոսին բացակայութեան
ատեն՝ Ռշտունեաց իշխանին ազդեցութեան տակ, Հայ-
ոց կաթուղիկոս դրուեցաւ Յովհաննէս Մանազկերա-
ցին, որ գրով ու գործքով քաղկեդոնի Ս. Ժողովոյն
դէմ կուտեցաւ: Մանազկերա ժողով ընելով, քաղկե-
դոնի Ս. Ժողովն ու Ս. Լեւոնի թուղթը նզովեց, և-

ղբի ժողովը մերժեց, եւ հրամայեց որ պատարագի բաժակին մէջ ջուր չխառնուի, Ծննդեան տօնը՝ Յայտնութեան հետ մէկտեղ տօնուի: Բայց Թէոդորոս իշխանին մեռնելէն ետքը՝ նորէն Դուին դառնալով, դարձեալ կաթուղիկոսական աթոռն ելաւ: Իրեն կաթուղիկոսութեան վերջին տարիներն էր՝ որ Հայաստան Պարսից Քնիկեան ըսուած Մանիքեցւոց հետեւող աղանդաւորներն երեւան ելան, որոնք ընդհանրապէս ամէն եկեղեցւոյ արարքին պաշտամունք եւ խորհուրդ մերժելէն զատ՝ միանգամայն պատկերամարտ էին. նոյնպէս Յովհաննէս Մայրագոմեցին եւ անոր աշակերտը Սարգիս, ասոնց վրայ Յուլիանեանց եւ Ապողինարեանց մոլորութիւնները ալ աւելցընելով, Հայաստան տակին ու վրայ կ'ընէին: Ներսէս շատ աշխատեցաւ զերեզք սիրով ուղղութեան բերելու, բայց երբ որ անկարելի եղաւ, աշխարհական իշխանութեան զօրութեամբը զերեզք նուաճեց եւ Հայաստանէն մերժեց: Սակայն եւ այնպէս առաջինները մինչեւ ութերորդ դար տեւեցին, որ մինչեւ Յովհաննէս Իմաստասէր կաթուղիկոսն իրենց դէմ զօրաւոր գրուածք մը հանեց*. իսկ վերջիններուն դէմ կուռեցաւ Թէոդորոս Քռթենաւոր՝ իր գրած մէկ ճառովը:

41. *Այս ժամանակի շրջանին եկեղեցւոյ Մ. Հայրը:*

Այս շրջանին մոլորութեանց դէմ դնելու եւ ուղղափառ եկեղեցւոյ վարդապետութիւնը պաշտպանելու համար, թէ արեւելեան եւ թէ արեւմտեան եկեղեցւոյ մէջ անուանի հայրապետներ ելան, որոնց մէջէն նշանաւորները հոս կը դնենք:

ա. Աբէ-Եղեան Եկեղեցւոյ Ս. Հայր:

1. *Մ. Ամթանաս՝* Աղեքսանդրիայի հայրապետը, չորրորդ դարուն սկիզբը ծնաւ: Բնականէ դուրս ճար-

* Պատկերան աղանդաւորներուն ծագումնդիրներէն յառաջ եկած կ'երեւան հինգերորդ դարուն մէջ՝ Թոնդրակեցի ըսուած աղանդաւորները: Ասոնք մինչեւ միջնադարերդ գալ տեւեցին, որ մինչեւին Կրիգոր Մագիստրոս անուանի իշխանին ձեռքով: Հայաստանէն բոլորովին ընդունեցան:

տասանութեան եւ տրամաբանութեան ձիրքերուն հետ, խիստ կրօնական ոգի մը վրան միացուցած բլլալով, շատ յարմար էր արիանոսաց կուռքին մէջ նախանձմտութեան ձեռքը զօրաւոր գործիք մ'բլլալու: Ս. Աթանաս՝ իր խօսքն ու գրիչն Երրորդութեան վարդապետութիւնն եւ ի մանուածոյ Որդւոյն աստուածութիւնը պաշտպանելու նուիրեց: Երկասիրութեանց շատ մեր ձեռքը հասած են, որոնք պարզ, պայծառ եւ կենդանի ոճով գրուած են, եւ իր մտաց խորութեանն ու սրութեանը կը վկայեն: Միտքը գրած վախճանին հասնելու համար, ամենազօրաւորին գոհեր ընելէն ետ չկենար: Վերը յիշեցինք (տես երես 129), որ ամենայն զօրութեամբ արիանոսաց դէմ մաքառելուն համար, անոնց ձեռքէն դառն հալածանքներ քաշեց: Հինգ անգամ աքսորը դնաց եւ քանի տարի աքսորանաց մէջ ապրեցաւ: Բայց Աստուած իր հաւատարիմ ծառային աշխատութիւնն օրհնեց, եւ համբերութեամբ ու հաստատութեամբ քաշած տառապանաց հատուցումը նաեւ աս աշխարհիս վրայ տուաւ: Չէ թէ միայն նոյն ժամանակին երեւելի անձինքները, ինչպէս է Ս. Հիլարիոն՝ Բուսադիէի եպիսկոպոսը, Ոսիոս՝ Կորսուպայի եպիսկոպոսը, եւ ան պատուական խոստովանողին գահերիցութեամբը Սարդիկէ գումարուած ժողովոյն Հարքը, Ս. Աթանասի անմեղութեանն ու հաւատոյ ուղղութեանը փառաւոր վկայութիւն տուին, այլ նաեւ գրեթէ 50 տարի իրրեւ Աղեքսանդրիայի եպիսկոպոս՝ եկեղեցւոյ օգտին աշխատելէն վերջը, կրցաւ ուրախութեամբ տեսնել արիանոսութեան քայքայումը, եւ իր հաւատոյ եռանդեան մեծ գործքին յաջողութեամբ պսակուիլը: Հաւատոյ արի դիւցազնը՝ 373ին Աղեքսանդրիա վախճանեցաւ, եւ եկեղեցին զինքը Մեծ վերադիր անուամբ պատուեց: — Իր անուանի գրուածը երկասիրութիւններէն մէկն է՝ Ս. Անտոն անապատականին վարուց պատմութիւնը, որուն մէջ վանական կենաց գեղեցիկ նկարագիրը կ'ընէ: Հռչակաւոր Աթանասեան Հանգոյնակը, իր անուամբը կոչուած է կամ անոր համար՝ որ ինք իրօք անոր յօրինիչն եղած է, կամ օրովհետեւ անոր մէջ Ս. Եր-

րորդութեան եւ առանձինն Որդւոյն Աստուծոյ աստուածութեան վարդապետութիւնը, որուն համար Ս. Աթանաս այնպիսի արիւնեթամբ կռուած էր, իրեն յատուկ ճշդութեամբ ու պայծառութեամբ բացատրուած է:

2. Մ. Բարսեղ Մեծ կապադովկիայի Կեսարիա քաղքին արքեպիսկոպոսը, 329ին Հարուստ եւ առատքինի ծնողքներէ ծնաւ, եւ տղայութեան ժամանակը քրիստոնէի վայել կրթութիւն մ՚առաւ: Ի մանուածուրի բարեպաշտ մայրը՝ Ջանաց աստուածպաշտութեան, խոնարհութեան ու գաստութեան սէրը զգածմունքին իր սրտին մէջ անջնջելի դրոշմել: Ս. Բարսեղ բարձրագոյն ուսումնական կրթութիւնն ընդունեցաւ նախ Կոստանդնուպոլիս ու ետքն Ա֊թէնք, որ գիտութեանց ու արուեստից հռչակաւոր կեդրոնն եղած էր, եւ հոս Ս. Գրիգոր Նազիանզացւոյն հետ սերտ բարեկամութեան ղօդիւ կապուեցաւ: Ան երկու աղնիւ եբիտասարդները, որոնք եկեղեցւոյ մեջ՝ մեջ հոգի էին, նոյն քաղքին վարժարանին բոլոր աշակերտաց՝ ուսումնասիրութեան եւ բարեպաշտութեան օրինակ էին: Բարսեղ հազիւ երեսուն տարեկան հասակին մէջ՝ կեսարիա դարձաւ. բայց անմիջապէս իր հրապարակական գործունէութիւնը չսկսաւ, այլ նախ երկայն տարի ինք զինքը հոգեւոր առանձնութեան տուաւ: Ասորիքի, Պաղեստինի ու Եգիպտոսի կրօնաւորաց ու ճգնաւորաց խցիկները պտրտելէն ետեւ, ուր նեցածն աղքատաց բաժնեց, եւ ինք զինքը բոլորովին Աստուծոյ նուիրելով՝ անկէ ետքը միանձնութեան մէջ խստամբեր եւ ժուժկալ կեանք մը սկսաւ վարել: Բայց երբոր եկեղեցւոյ օգուտը պահանջեց, իր եպիսկոպոսին ձայնին հետեւելով՝ բովանդակ հոգեւոր ու մտաւոր զօրութիւններն անոր ծառայութեանը նուիրեց: Անդրդուելի էր արիութիւնն արիանոսաց դէմ ուղղափառ հաւատքը պաշտպանելու մէջ, մանաւանդ երբոր Եւսեբիոս եպիսկոպոսին մահուանէն ետքը, կեսարիայի եպիսկոպոսական աթոռը նստաւ (370): Զարմանալի քաջասրտութեամբ վաղէս կայսեր դէմ դրաւ, որ կ՚ուզէր արիանասութիւնը

Կապադովկիա տարածել, եւ իր ժողովուրդն ուղղափառ հաւատոյ մէջ հաստատուն պահեց: Ս. Բարսեղ մեռաւ 379ին տասը տարի եպիսկոպոսութիւն ընելէն ետքը: — Իր գրութեանց մէջէն՝ որոնք խորին իմաստով եւ բարձր ոճով գրուած են, ամէնէն նշանաւորներն են, 1. Իր վարդապետական գործքը Հոգւոյն Սրբոյ վրայ: 2. 350 նամակները՝ որոնց մէջ իր մերկայեղ ժամանակին պայծառ նկարը կ՚ընծայեցնէ: 3. Ճառերը՝ որոնք լի են պերճախօսութեամբ: Ուսումնասէր երիտասարդաց համար շատ օգտակար է, իր Ճառ եքէտասարդաց անուն ճառը, որուն մէջ կը ցուցընէ թէ քրիստոնեայ պատանիք հեթանոս մտաւորականներէ ինչպէս կրնան օգուտ քաղել: Ասոնցմէ զատ անուանի են նաեւ կրօնաւորաց համար գրած կանոնները, որոնց համաձայն իր ժամանակն արդէն հաղարաւոր վանականք կ՚ապրէին, եւ յայսօր ալ Բարսեղեան բռնած արեւելեան կրօնաւորները կ՚ապրին:

3. Մ. Գրիգոր Նիւսացին՝ իր երկու երէց եղբարցը՝ այսինքն վերոյիշեալ Մեծն Բարսղի ու Սեբաստիայի Պետրոս եպիսկոպոսին հետ, Աստուծմէ առանձինն օրհնուած ընտանեաց մը կը վերաբերի, որ գրեթէ ամբողջ սուրբեր կը բազմանար: Ինչու որ ան երկք եղբայրներէն զատ, իրենց քոյրերը՝ ի մանուածի Ս. Մաքրինա, Հայրերնին՝ Բարսեղ, Եմմելիա՝ իրենց մայրը ու Մաքրինա՝ մեծ մայրերնին, ամէնքն ալ եկեղեցիէն իբրեւ սուրբ կը մեծարուին: Ս. Գրիգոր անուանի է իբրեւ քաջ ճարտասան ու նիւիական Հանգամանակին նախանձաւոր ջատագով: Իր ծննդեան քաղքին եպիսկոպոս ըլլալէն ետեւ, շատ նեղութիւններ քաշեց արիանոսներէն, եւ վաղէս կայսերմէ քանի մը անգամ աքսորը խնդրուեցաւ, բայց անոր մահուանէն ետքը՝ կրցաւ իր աթոռը դառնալ: Ցամի 381ին Կոստանդնուպոլսոյ ժողովոյն ներկայ դտնուեցաւ, եւ հոն Հոգւոյն Սրբոյ աստուածութեանը փառաւոր վկայութիւն տուաւ: Ս. Գրիգոր մեռաւ չորրորդ դարուն վերջը՝ Նիւսա քաղաքը: — Նիւսացւոյն ճառերէն ու նամակներէն գատ, շատ դեղեցիկ գրուածքներ ունինք, որոնց մէջ անուանի է՝ Մեծ էքնոթեական վերլուծութիւն

բսուած գիրքը, որուն մէջ հրէից ու հեթանոսաց՝ դիւրըմբռնելի կերպով կը Քանայ ցուցընել քրիստոնէական կրօնին ճշմարտութիւնը:

4. Մ. Գրիգոր Նազիանզացին՝ տղայութենէն Ս. Բարսղի եւ Ս. Գրիգոր Նիւսացւոյն մտերիմ բարեկամն էր, որոնք սովորաբար Կապադովկացոց Եկեղեցական ատոռոյը կը կոչուին: Ս. Գրիգոր իր կենացը վրայ շինած բանաստեղծական գրուածքի մը մէջ, տղայութեան ժամանակ Աթենք ընդունած կրթութեան եւ Ս. Բարսղի հետ ունեցած սերտ յարաբերութեան վրայ՝ ընդարձակ տեղեկութիւններ կու տայ, որմէ կը տեսնուի նաեւ թէ ատենուր երիտասարդ բարեկամները, շատ ընկերութիւններէն իրրեւ անմեղութեան ու աստուածպաշտութեան գերեզմաններէն կը խորշէին: Մենք, կ'ըսէ Ս. Գրիգոր, ան ուսանողներուն հետ կենակցութիւն չէինք ըներ, որոնք առնամթի ու կրօնն անարգող էին, այլ անոնց հետ միայն կը կենցաղավարէինք՝ որոնք խաղաղասէր ու պարկեշտ էին, եւ որոնց հետ խօսակից ըլլալը մեղի օգտակար կրնար ըլլալ: Ս. Գրիգոր՝ իր մեծ խնամարկութեանն ու համեստութեանը համար, կ'ուզէր բոլորովին առանձնանալ եւ քաշուած կեանք մ'անցընել, բայց եկեղեցւոյն ան առենուան վիճակը թոյլ չտուաւ որ իր այս յօժարութեանը հետեւի. ընդ հակառակն կեանքը շփոթութեանց ու խռովութեանց մէջ անցուց: Իրրեւ արիանոսաց առաջի հակառակորդ՝ շատ անգամ հրապարակաւ անոնց դէմ ելաւ, եւ վերջիշեալ երկու Ս. Հարց եւ Ս. Աթանասի հետ միաբանած, ժամանակին շփոթութեանց մէջ ուղղափառ կրօնին պաշտպան կեցաւ: Իր հրաշալի ճարտարախօսութեամբն ազանդաւորներն՝ ի մանաւանդ Մակեդոնեականները յաղթահարեց, որով իր թշնամացաը աստիճ առելութեանն ու անհնարին թշնամանացը նշաւակ եղաւ, զորոնք ինք զարմանալի համբերութեամբ ու հեզութեամբ կրեց: Որգւոյն Աստուծոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ աստուածութիւնը զօրաւոր խօսքերով պաշտպանելուն համար, Աստուածաբան կոչուեցաւ: Երբոր ծանրացեալ հոգսակի մէջ՝ վատառողջութեանը պատճառաւ հրապարակական գործքերէն քաշուեցաւ, ինք զինքը գրաւոր աշխատութեանց եւ ի մանաւորի նուիրական բանաստեղծութեան տուաւ: Ս. Գրիգոր Նազիանզացին մեռաւ 390ին, եւ շատ գիրքեր թողուց, որոնց մէջէն յիշատելու արժանի են՝ իր նամակներէն ու բանաստեղծութիւններէն զատ, նաեւ բազմաթիւ բարոյական բանաստեղծութիւնները, որոնք ոչ այնչափ իրենց բանաստեղծական աշխատութիւն, որչափ ազնիւ ու աստուածաբեր կրօնական զգացմամբը յարգի են:

5. Մ. Բոլհանեհ Ոսկեբերան՝ ծնաւ 347ին Անտիոք քաղաքը, ուր քանի մը տարի իրրեւ քահանայ մեծ համբաւ ստանալէնետեւ, 398ին Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարք ընտրուեցաւ: Անարատ ու ամբիծ վարուց հետ, միանգամայն արտաքոյ կարգի մեծ ձիրքեր ունէր: Հրաշից ու ազգու ճարտարախօս լեզուին պատճառաւ Ոսկեբերան կոչուեցաւ, եւ այս պարծանքը ժէ դարէ վեր եկեղեցւոյ մէջ առանց հակառակութեան հաստատուն պահած է: Ճշմարտութեան ունեցած ատաղիկ եռանդը, իրեն շատ նեղութիւններ կրել տուաւ: Ընդհանրապէս, ամբարտաւան ու բռնաւոր Եւդոքսիա կայսրուհին, միտքը դրած էր որ Ոսկեբերանի գլուխը չարիք մը բերէ, որովհետեւ իր եկեղեցական բաներուն մէջ խառնուելուն համար թշդմ դրած էր: Թեոփիլոս՝ Աղեքսանդրիայի եպիսկոպոսը՝ Ոսկեբերանին անհաշտ թշնամին, կայսրուհւոյն դիմանոցը գործիք եղաւ: Ասիկայ 403ին Քաղկեդոնի մօտ ամբաստանութեան մը մէջ, որ Կաշէի կը կոչուէր (ուստի ժողովն ալ ժողով ատ Կաշեհ- բսուեցաւ), 45 եպիսկոպոսաց չարաժողով մը դատմարեց, եւ զՈսկեբերան Ջնջին պատճառներու համար պատրիարքութենէն ձգեց: Արկադիոս կայսրը վճիռը հաստատեց եւ զՈսկեբերան աքսորը խաւրեց, բայց երկրաշարժ մ'ելլելով՝ որ իրեն եղած նախատանաց իրրեւ պատիժ համարուեցաւ, Ոսկեբերան ետ կանչուեցաւ: Սակայն շատ չանցաւ Եւդոքսիայի գրգռելովը, որ իր մէկ քարոզին վրնասցած էր, Ոսկեբերան դարձեալ աքսորը գնաց, եւ հոն շատ նեղութիւն քաշելէն ետքը՝ 407ին Հայաստանի Կոկիսոն քաղաքը 60 տարուան մեռաւ:

Ս. Յովհաննէս Ոսկեբերանին չափ գրաւոր աշխատութիւն, ամենեւին յայն Ս. Հայր մը մեղի ձգած չէ: Պզտիկուց յունական մատենագրութեան՝ ի մասնաւորի Պղատոնի եւ Դեմոսթենէսի գրուածոց ուսման ինք զինք տուած ըլլալով, բնաւիր գրիչ մը առած չէ: Ոճը՝ պարզութեանն եւ բնականութեանը հետ, վսեմ բարձրութիւն մ՚ունի, եւ զրուցուածքն ալ հաճոյական է խորհրդածութեանցը, այլաբանութեանցն ու հանճարաւոր նմանութեանցը պատճառաւ: Նշանաւոր են իր առենաբանութիւններն ու հոգեւոր ճառերը, մանաւանդ Անդրիանոպոլեան բուռած 21 ճառերը, որոնց մէջ կը չանայ ի հպատակութիւն եւ ի զեղջ յորդորել Անտիոքի ժողովուրդը, որ Թէոդոս կայսեր արձանները կործանած էր եւ անոր բարկութենէն կը վախնար: Գերազանց երկասիրութիւն մըն է նաեւ Քահանայութիւն վրայ շինած գործքը, որուն մէջ անհամեմատ գեղեցիկ կերպով կը ցուցընէ բարի քահանային յատկութիւնները, անոր՝ հոգիները խնամելու եւ զանոնք ուսուցանելու պարտքը կը մեկնէ, եւ վերջապէս ճշմարիտ հովուի մը պատկերը կը նկարագրէ, զոր որ ինք իր կենացը վրայ արդեամբ դրոշմած էր:

6. Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ՝ Հայաստանեայց լուսաւորութեան եւ Հաւատոյ Հայրը, Վաղարշապատ քաղաքն Արշակունի թագաւորական ցեղէ ծնաւ (257ին մօտերը): Երբ որ իր Անակ Հայրը՝ դիտմամբ մեռցընելուն համար սպանուեցաւ, Եւթագ անունով մէկը դիմքը իր աղգատոհմին կատարածէն ազատեց եւ Կեսարիա փախուցց: Հոս մկրտուելով՝ Գրիգոր անունն ընդունեցաւ, եւ ինչպէս կը կարծուի Փիլիմիղիանոս անուանի եպիսկոպոսին առաքինորդութեանը տակ քրիստոնէական հաւատոյ ճշմարտութեանց եւ արուեստից գիտութեանց մէջ կրթուեցաւ: Շափահաս ըլլալէն ետեւ, Դաւիթ անունով մէկու մը աղջկան հետ կարգուելով, երկու որդի ունեցաւ՝ Վրթանէս ու Արիստակէս: Հայաստանի գործին պատմութեան մէջ արդէն յիշեցինք, որ ինչպէս ան Հայաստանի սուրբ առաքեալն իր գառն տանջանքներովն ու լուսաւոր վարդապետութեամբը Տրդատ թագաւորին ժամանակ, կաթոլիկ Հայաստանը քիչ ժամանակուան մէջ քրիստոնեայ ըրաւ: Կեսարիայի Ղեւոնդիոս Հայրապետէն Հայաստանի Տովիւ ձեռնադրուելէն ետքը, դրեթէ քսանուհինգ տարի իր նորադարձ Հօտն իմաստուն խոհականութեամբ կառավարեց: Վերջապէս ծերութեան պատճառաւ, Հայոց եկեղեցւոյն կառավարութիւնն իր Արիստակէս որդւոյն յանձնելով, ինք Մանեայ այրը քաշուեցաւ: Հոս հոգեւոր առանձնութեան մէջ քանի մը տարի ալ ապրելէն ետքը, լի արդեամբ վախճանեցաւ (շուրջ 333): Ամենայն իրաւամբ իր հոգեւոր որդիքն իրեն Լուսաւորիչ Հայաստանեայց վերագիր անունը տուած են: Իր առաքելական ջանից պտուղն է՝ որ քրիստոնէական հաւատոյ լոյսը, Հայաստանի վրայ ծագեցաւ: Հայոց եկեղեցին չորրորդ դարէն վեր իր սուրբ առաքելոյն յիշատակին սկսաւ ծոնել. իսկ արեւմուտք՝ միայն Նեապոլիս ութերորդ դարէն վեր իր յիշատակը կը կատարուէր, մինչեւ որ Գրիգոր Ժ. քահանայապետը 1837 Սեպտեմբեր 1ին հանած Համառօտագրով մը, հրամայեց որ իր անունը Հռոմայ ծննդոցին մէջ ալ առնուի, եւ ծնդը Հոկտեմբեր 1ին կատարուի: Մարմինը՝ զոր որ հովիւը անծանօթ տեղ մը թաղած էին, եւքէն գտնուեցաւ: Ութերորդ դարուն՝ Բարսեղեան կուսանք Ս. Գրիգորի մատուռքն՝ ի մանաւորի գլուխը եւ շարչարանաց գործիքները Կոստանդնուպոլսէն Նեապոլիս տարին, ուր մինչեւ յայսօր մեծ յարգութեամբ կը պահուին ու կը մեծարուին: Պիոս Թ. սրբազան քահանայապետը՝ կաթոլիկոսական աթոռոյն Կոստանդնուպոլիս փոխադրուելուն առթիւ (1869), հաճեցաւ այս մասունքներուն մէկ մասը (այսինքն ոլորը, գանկին մէկ կտորն ու շղթային մէկ քանի օղերը) Կոստանդնուպոլսոյ ուղղափառ Հայոց Հաստատութեան պարգեւել:

Ս. Գրիգորի գրաւոր աշխատութիւններէն ուրիշ, բայց ի ժողովրդեան բերնով խօսած եւ Ագաթանգեղոսի մեզի գրով աւանդած քրիստոնէական վարդապետութենէն, քանի մը ճառեր, Յաճախապա-

պոմ ըսուած գրքին մէջ։ Իրեն կ՚ընծայուին նաեւ Հայոց կանոնագրքին մէջ եղող եկեղեցւոյ բարեկարգութեան վերաբերեալ քանի մը կանոններ, բայց առանց հիման։

7. Մ. Նկարագիր Մեծ Ս. Յուսկան Թոռն եւ Աթանագինեան որդին, ծնաւ չորրորդ դարուն սկիզբները։ Սկզբնական կրթութիւնն իր հայրն խնամոյը տակ ընդունեցաւ, զոր որ եւրէն Կեսարիա աւելի եւս կատարելագործեց ամէն տեսակ ուսումէ սորվելով։ Անկէ Կոստանդնուպոլիս գնաց, ուր Ասպիոն անուն մէկուն աղջկան հետ կարգուելով՝ ծնաւ զՍ. Սահակ։ Հայրենիքը դառնալէն ետեւ, իր անգիւտ հանճարն ու աքանչելի ձիրքերը՝ գինքը շուտով մեծամեծ աշխարհային պատիւներու հասցուցին։ Արշակ թագաւորը գինքն իր սենեկապետն եւ բոլոր թագաւորական պալատան գործակալ ըրաւ։ Դեռ գինուորութեան մէջ եղած ատեն՝ ներսէս ամէն տեսակ առաքինութեանց օրինակ էր, որմէ կրնայ մանաւանդ թէ ինչ աստիճանի հասած պիտ՚որ ըլլայ իր սրբութիւնը, երբ որ կաթուղիկոս ընտրուելով՝ հասարակաց Հայր եղաւ։ Փառէն կաթուղիկոսին մանուանէն եղբը, երբ որ յաջորդ մ՚ընտրելու համար ժողովք կ՚ըլլար, ժողովականք միաբան խնդրեցին՝ որ Ս. Գրիգորի ցեղէն միկը կաթուղիկոս դրուի, եւ ամէնուն հաւանութեամբն ընտրուեցաւ Ս. Ներսէս։ Ըստ սովորութեան Կեսարիա՝ Եւսեբիոս արքեպիսկոպոսէն ձեռնադրութիւն առած ժամանակ, Հոգւոյն սրբոյ շնորհքն իրրեւ աստուածային Հաճութեան նշան՝ աղաւնւոյ կերպարանօք վրան իջաւ։ Հայաստան դառնալուն պէս իրեն յանձնուած հօտը բարեկարգելու ձեռք զարկաւ։ Աշխիւատ ժողով գումարելով՝ ժամանակին պէղծմանցը դէմ կանոններ հաստատեց։ Ամէն տեղ աղքատանոցներ ու հիւանդանոցներ շինել տուաւ, շատ վանքեր, եւ յուներէն ու ասորերէն սորվեցնելու դպրոցներ դրաւ։ Ա՛ս սուրբ Հայրապետին Կոստանդնուպոլսոյ ժողովոյն (381) ներկայ գտնուիլը, ժամանակագրական հաստատութեամբ սուտ կ՚ելլէ։ Սակայն ասոր տեղ զՆերսէս 371ին կամ 372ին Ս. Բարսղի Կեսարիա գումա-

րած ժողովոյն մէջ կը դանենք, ուր իր վեցերորդապետին հետ՝ արեւմտեան եպիսկոպոսաց եւ ի մանաւորի Ս. Դամասոս Քահանայապետին արեւելեան եկեղեցւոյն վիճակին վրայ տեղեկութիւն տալով, իրեն կը դիմէ որ իր իշխանութեան առաւելութեամբն Ասիացւոց երկպառակութիւնը դադրեցընելու օգնէ։ Ս. Ներսէս տասնուիրեք տարի (360—373) իր հօտն խնամտուն հոգով ու հայրական սիրով կառավարելէն ետքը, Պապ անառակ թագաւորէն թունաւորուելով մեռաւ։ Թէպէտ աս խնամտուն հայրապետին քանի մը կանոններէն զատ՝ ուրիշ գրաւոր աշխատութիւն մը չունինք, սակայն անժխտելի է՝ որ Հայաստան ուսումէ եւ գիտութիւն տարածելու ունեցած ջանքին պատճառաւ, Հայոց ապագայ մտաւոր լուսաւորութեանը վրայ մեծ ազդեցութիւն ունեցած է։ Հայ դրականութեան սկիզբն անցնող երկու լուսաւոր Ջահերը՝ Ս. Սահակ եւ Ս. Մեսրոպ, իր ձեռնասուն աշկերտներն են։

8. Մ. Մահակ Ա. Մեծ Պարթեւ Հայրապետը՝ Սուրբ Ներսէսի որդին, Կոստանդնուպոլիս ծնաւ։ Իր խնամտուն հօրն առաքինորդութեանը տակ, չէ թէ միայն քրիստոնէի վայել կրթութիւն մ՚ընդունեցաւ, այլ նաեւ արտաքին գիտութեանց եւ առանձինն Յունաց, Ասորւոց եւ Պարսից դպրութեանցը մէջ քաջ հրահանգուեցաւ։ Ուսումնական կրթութիւնը լմընցընելէն ետքը, եկեղեցական վիճակին ընդունեցաւ եւ ազգին բարիք ընելու նպատակաւ, քանի աշակերտներ ժողվելով, սկսաւ անոնց ուսումնական ու բարոյական կրթութեանը պարապիլ։ Յամի 389 ին Ասպուրականէն ետքն՝ ընտրուեցաւ արժանաւոր յաջորդ եւ ժառանգ Ս. Լուսաւորչին։ Բայց հազիւ թէ կաթուղիկոսական աթոռն ելաւ, Շապուհ Պարսից թագաւորն առանց իր հաւանութեանը կաթուղիկոսութիւնն առնելուն համար, գինքն աթոռէն ձգեց։ Շապուհին յաջորդն Արտաշիր՝ Հայ նախարարաց հաճոյ ըլլալու համար՝ զՍ. Սահակ դարձեալ իր աթոռը դարձուց։ Անկէ ետքը գրեթէ յիսուն տարուան կաթուղիկոսութեան ժամանակ, Ս. Մեսրոպայ աշակերտութեամբը, քրիստոնէութիւնը պայծառացընելու,

Հայերէն գպրութիւնն եւ լեզուն մշակելու, դպրոցներ հաստատելու, աշակերտներ կրթելու, եւ ընդհանրապէս ազգին մէջ բարեպաշտութիւն եւ ուսում տարածելու եռեւէ եղաւ: Մեծ հոգ ունէր նաեւ ազգին քաղաքական բարօրութեան վրայ, որ պատճառաւ քանի մ՝անգամ Պարսից արքունիքը գնաց: Բայց երբ որ նախարարներէն ոմանք Արտաշէս գեղծ թագաւորը Պարսից ձեռքը մատնել ուզեցին, Ս. Սահակ զերծնաւ ատ վնասակար խորհրդէն եւ կեցցնելու ջանաց. բայց անոնք թէ Արտաշէս թագաւորն եւ թէ զՍ. Սահակ իրրեւ Հռոմայեցւոց կողմնակից Վռամ Պարսից թագաւորին ամբաստանեցին: Վռամ զՍ. Սահակ կաթուղիկոսութենէն ձգեց եւ Պարսկաստան արգիլեց, եւ հետզհետէ անարժան անձինք (Սուրմակ 429—430 ու Բզքիշոյ 430—432) կաթուղիկոսական աթոռն հանեց: Քանի մը տարի եղբ՝նախարարաց մէկ մասին խնդրելովը, Ս. Սահակ Հայաստանի հոգեւոր կառավարութիւնը դարձեալ իր ձեռքն առաւ, հակառակորդ ունենալով Շմուէլ տասրին (432—438): Ասոր վրայ շատ չանցաւ Ս. Հայրապետն ազգին վրայ գալու ապագայ չարիքները գուշակելով՝ վախճանեցաւ Բլուր գեղն իր ծննդեան օրը (440): — Ս. Սահակ նաեւ իրրեւ մատենագիր Հայոց եկեղեցւոյն գլխաւոր պարծանքներէն մէկն է: Նոյն միջոցին Ս. Մեսրոպայ եւ անոր աշակերտաց ձեռքով եղած թարգմանութեանց մէջ մեծ մասնակցութիւն ունենալէն զատ, առանձինն իրեն կ՝ընծայուի Հայերէն Աստուածաշունչին Հին Կտակարանին թարգմանութիւնը: Մեծ արդիւնք ունի նաեւ Հայոց եկեղեցւոյն պաշտամունքը վայելչապէս կարգաւորելուն եւ ժամերգութիւնը պէսպէս աղօթքներով ճոխացընելուն համար: Ունի նաեւ զանազան անձինքներու գրած քանի մը թղթեր:

9. *Մ. Մեսրոպ կամ Մաշթոց վարդապետը՝* Մամիկոնեան անուանի ցեղէն ծնաւ 361 ին Տարօն գաւառին Հացեկաց գեղը: Ս. Մեսրոպ բնութեան իրեն տուած զարմանալի հանճարն ընտիր դաստիարակութեամբ աւելի եւս կատարելագործեց: Փիլ ժամանակուան մէջ Ասորւոց եւ Պարսից լեզուները սորվե-

ցաւ, եւ յունական գրագիտութեան մէջ շատ յառաջացաւ: Իր այս բազմապատիկ հմտութեանցը համար՝ Ս. Ներսէս զինքն իր նստարան ըրաւ, որ պաշտօնը մինչեւ նոյն Ս. Հայրապետին մահը վարեց: Զկնաւորական հրահանգաց մէջ վարժ ու առենական գպրութեանց մէջ կիրթ ըլլալով, Արշակ Գ. ին կամ Խոսրով Գ. ին ժամանակ թագաւորական քարտուղարութեան պաշտօնն ունէր: Սակայն աշխարհքիս ունայնութիւնն եւ առանձնութեան ունեցած սաստիկ բաղձանքը, զինքը քիչ մը ետքն ամէն բան թող տալու եւ անապատ քաշուելու ստիպեցին, ուր խստամբեր եւ ժուժկալ կեանք մը սկսաւ անցընել: Քահանայ ձեռնադրուելով՝ իր առանձնութիւնը թող տուաւ, եւ բոլոր հոգեկան ու մտաւոր զօրութիւնն եկեղեցւոյ օգտին նուիրեց: Առաքելական հոգւով լեցուած՝ Գողթն գաւառը, Սիւնեաց երկիրն, Աղուանք ու Վրաստան պտրտեցաւ՝ հեթանոսութեան մնացորդներն անկէ անհետ ընելու համար: Ա՛ս առաքելութեան գործքը շարունակեց Մեսրոպ մինչեւ Վռամշապուհի հինգերորդ տարին (397), որ միջոցին Ս. Սահակայ քովը գալով, երկուքը միասին ազգին լուսաւորութեանն աշխատելու սկսան: Ս. Մեսրոպ՝ Հայաստանի զանազան կողմերը բրած ճամբորդութեանցը մէջ՝ շատ անգամ առիթ ունեցած էր Հայ մանկտւոյն ու ժողովրդեան վրայ ցաւելու, վասն զի առաջինները զրաչան կ՝աշխատէին օտար լեզուաց առնականապէս տակ ուսում սորվելու, իսկ վերջիններըր՝ առաւուածային պաշտամունքին եւ Ս. Գրոց ընթերցուածէն օգուտ մը չէին կրնար քաղել, ասորերէն լեզուին տեղեակ չըլլալնուն, որ նոյն միջոցին եկեղեցական պաշտամուն ընդհանուր լեզու էր եղած: Ա՛ս շարունց դարմանը միայն Հայերէն գիր գտնելով կրնար ըլլալ, որուն գիւտին Մեսրոպ՝ Ս. Սահակայ եւ սրբիշ գիտնոց ձեռնտուութեամբն երկայն ժամանակ աշխատելէն ետեւ, վերջապէս Աստուծոյ օգնութեամբն ի գլուխ հանեց (406): Գրոյն գիւտովը ազգային մատենագրութեան հիմը գրաւ Ս. Մեսրոպ, որով իր Հայրենեացն անզուգական երախտիք մ՝բրաւ եւ անունը գարուց ի գարս անմահացուց: Ա՛ս գիւտը՝

Հայոց ազգին համար թէ կրօնական եւ թէ քաղաքական նկատմամբ մեծ նշանակութիւն ունեցաւ։ Բայց ան պարզեւը միայն հայ ազգին վրայ չամփոփեցաւ. դրացի ազգեր եւս ալ իրենց լեզուին պատշաճ դիր մ՚ընդունեցան։ Գիրը դանուելէն ետքը՝ թէ եկեղեցական ու թէ աշխարհական մեծամեծներն իրարու հետ միացած, դպրոցներ հաստատելու, հայերէն լեզուն սորվեցընելու, աշակերտներ կրթելու եւ հայերէն դպրութիւնը ծաղկեցընելու եռեռանդ եղան։

Ս. Մեսրոպ իր ամենէն հանճարաւոր աշակերտները Յունաստան, Եգիպտոս եւ Ասորիք խաւրեց, որպէս զի անոնց լեզուն սորվելով, երեւելի մատենագիրները հայերէնի թարգմանեն։ Ան աշակերտաց ձեռքով Յունաց, Ասորւոց եւ ի մասնաւորի անոնց եկեղեցւոյն Ս. Հարց եւ երեւելի վարդապետաց գործքերը հայերէնի թարգմանուեցան, որ թարգմանութեանց դոնէ մէկ մեծ մասը ցայսօր ունինք։ Նոյն ատենները հայերէնի թարգմանեցին։ Ան աշակերտաց ձեռքով Յունաց, Ասորւոց եւ ի մասնաւորի անոնց եկեղեցւոյն Ս. Հարց եւ երեւելի վարդապետաց գործքերը հայերէնի թարգմանուեցան, որ թարգմանութեանց դոնէ մէկ մեծ մասը ցայսօր ունինք։ Նոյն ատենները երանելիք՝ ազգին ապագայ վիճակին իրենց աչքին առջեւն ունենալով, իրեն անանկ ժառանգութիւն մը թողուլ ուզեցին, որ քրիստոնէութեան հետ ազգային դոյութեան ամենէն հզօր նեցուկն եղաւ։ Ախտա որ կարճ եղաւ ատ ոսկեղէն ժամանակը։

Ան միջոցիս թարգմանութեան յունարէն եօթանասնից թարգմանութեան վրայէն Սահակայ ու Մեսրոպայ եւ իրենց աշակերտաց գործակցութեամբը, հայերէն Աստուածաշունչ մատենանը, որ իր հնութեան համար շատ յարգի եւ պատուական է։ Անկէ ետքը Ս. Մեսրոպ աշխարհից եղաւ Ս. Սահակայ իր ամէն գործքերուն, եւ բոլոր մտադրութիւնն ուղղեց մէկ կողմանէ Հայաստանեայց կաթողիկոսութիւնը չնչելու, եւ մէկալ կողմանէ Հայոց եկեղեցին ամէն մոլորութիւններէ ազատ պահելու։ Երբ որ վերջապէս 440ին Ս. Սահակ մեռաւ, Ս. Մեսրոպ իրեն փոխանորդ ընտրուեցաւ, բայց վեց ամիս ետքն ինքն ալ վախճանեցաւ (441)։

Ս. Սահակայ եւ Մեսրոպայ աշակերտները՝ որոնք առանձին անուամբ Թարգմանիչք կ՚ըսուին, բազմաթիւ են. մենք հոս միայն անոնց համառօտ պատմութիւնը կը դնենք, որոնք թէ սրբութեամբ եւ թէ դիտութեամբ երեւելի են, եւ Հայոց եկեղեցւոյն Ս. Հարց ու մատենադրաց կարգը կը դասուին։

10. *Հզնիկ Կողբացին*։ Ս. Սահակայ գլխաւոր աշակերտներէն եւ առաջին կարգի թարգմանիչներէն մէկն է։ Մինչ ազետք ու կոստանդնուպոլիս ըրած ճամբորդութենէն դառնալէն ետքը, իր հայերէն, պարսկերէն, ասորերէն եւ յունարէն լեզուներուն մէջ ուսնեցած խորին տեղեկութիւնը, մեծ դաշտ մը բացին առջեւն ազգին նոյն ատեն ծագող մատուռ լուսաւորութեան գործակից ըլլալու։ Եղնիկ նոյն ատեն եղած աքանչելի թարգմանութիւններէն զատ, որոնց մէջ անտարակոյս ինքն ալ մեծ մասնակցութիւն ունեցած է, անունն անմահացուց առանձինն (հիմայ) Եղծ աղանդոց քառասնմատենիկովը, որ որչափ ծաւալով փոքր՝ այնչափ յարգով մեծ է։ Ան ոսկեղենիկ մատեանը՝ չէ թէ միայն իր ժամանակուան աստուածաբանական ու փիլիսոփայական հմտութեանցը պատճառաւ նշանաւոր է, այլ նաեւ յստակ ու հոյակապ իմաստներուն եւ լեզուին յստակութեան եւ հայկաբանութեան կիրթ ճաշակին համար՝ դասական մատենագրութեան առաջինն է։ Մատենադրին միտքն էր ժամանակին աղանդաւորներուն եւ մանաւանդ կրակապաշտից դէմ՝ Հայաստանի մէջ զօրաւոր թշնամի մը կանգնել։ Ուստի եւ վերոյիշեալ գիրքը չորս մաս բաժնած է, առաջինը կը խօսի բնդհանրապէս հերձուածոց դէմ. երկրորդը՝ Պարսից կամ կրակապաշտից դէմ. երրորդը՝ Յոյն փիլիսոփաներուն դէմ, իսկ չորրորդը՝ Մարկիոնեան եւ Մանիքեցի աղանդաւորներուն դէմ։ Կը կարծեն Եղնիկ իբրեւ Բագրեւանդայ եպիսկոպոս՝ Աստուածատուր ժողովքին ներկայ գտնուած ըլլայ։ Ասկէ զատ ան պատմութիւնն իր վրայ չ՚առանձեր. մանաւանդ ինչպէս նաեւ ծննդեան տարին բոլորովին անծանօթ է։

11. *Մ. Խորէն վարդապետ*։ Մեսրոպայ կրտսեր աշակերտներէն, որով եւ երկրորդ կարգի թարգմանիչներէն է։ Իր ուսումնական ընթացքն Մեսրոպայ դրիա ու Ամենէնք կատարելէն ետեւ՝ Հայաստան դառնալով, քահանայական վիճակին ընդունեցաւ եւ անկէ

մը տարի Վարդան սպարապետին քարտուղարն եղաւ։ Կը համարուի որ Ս. Եղիշէ Ամատունեաց եպիսկոպոս եղած եւ Արտաշատ գտնուող տաճարէն եպիսկոպոսներէն մէկն եղած ըլլայ։ Իր գրուածքներուն մէջ անուանի է Վարդանանց պատերազմին պատմութիւնը, զոր որ Դաւիթ Մամիկոնեան քահանային խնդրելովը գրեց ընտիր ոճով։ Ան գրքէն զատ ունի նաեւ քանի մը խրատական կանոններ, մեկնութիւններ ու ճառեր։ Ս. Եղիշէ մեռաւ Իշտունեաց գաւառն՝ առանձնութեան մէջ քաշուած։

12. *Յ. Մովսէս Խորենացին* երկրորդ կարգի թարգմանիչներէն մէկը, Տուրուբերան գաւառին Խորէն կամ Խորնը գեղը ծնաւ չորրորդ դարուն վերջերը։ Տղայութեան ժամանակ՝ Ս. Սահակայ եւ Մեսրոպայ աշակերտեցաւ, եւ նոյն ժամանակ ամէն տեսակ գիտութեանց կենդրոն համարուող քաղաքները՝ Եդեսիա, Ագեքսանդրիա, Հռոմ, Աթէնք ու Կոստանդնուպոլիս ուրիշ տարի պարտելով, զանազան ուսումներ սորվեցաւ։ Հայաստան դառնալէն ետքը՝ Եղնըկայ տեղ Բագրեւանդայ եւ Արշարունեաց եպիսկոպոս ընտրուեցաւ։ Երկայն ժամանակ իր հօտն ամէնայն բարեկարգութեամբ եւ իմաստութեամբ կառավարեց, եւ խոր ծերութեան հասակի մէջ մեռաւ։ Իր բազմաթիւ երկասիրութեանց մէջէն երեւելի են՝ Հայոց պատմութիւնը, աշխարհքիս սկիզբէն մինչեւ իր առեներ. Հայոց աշխարհագրութիւնն եւ ուրիշ մեկնութիւնները, ճառերն ու թղթերը. Պլուտքէս փիլիսոփայի վարքերն ալ ամենէն իրեն կ'ընծայեն։

13. *Դաւիթ փիլիսոփայի* վարքը պատմութեան վրայ շատ քիչ բան գիտենք. իրեւ ստոյգ գիտցածնիս սա է՝ որ ինքն ալ Ս. Մեսրոպայ կրտսեր աշակերտներէն էր։ Տղայութեան ժամանակն Աթէնք, Ալեքսանդրիա եւ Կոստանդնուպոլիս յոլնաց մատենագրութեան եւ լեզուին մէջ քաջ կրթուելով, իմաստութեամբ երեւելի հանդիսացաւ եւ Ընյաղի առաջին վարդապետութեան։ Մահուան տարին անծանօթ է։ Բազմաթիւ թարգմանութիւններէն զատ՝ ունի նաեւ ճառեր եւ փիլիսոփայական գրուածքներ։

42.

Ը. Արեւմտեան Եկեղեցւոյ Ս. Հարք։

1. *Ց. Ամբրոսիոս* ազնուական հռոմայեցւոյ մը որդին, 340ին Տրիեր քաղաքը ծնաւ։ Հօրը մահուանէն ետքը՝ որ Գաղղիայի կուսակալ էր, Հռոմ եկաւ, ուր իր հանճարն ու ազնիւ սիրտը ղէնքը շուտով աշխարհքիս պատիւներուն հասցուցին։ Իբրեւ արքունի գործակալ Միլան եղած տաեն, օր մը երբ որ եպիսկոպոսի ընտրութեան համար եկեղեցին ժողված ուղղափառաց եւ արիանոսաց մէջ մեծ ազմուկ մ'ելաւ, Ամբրոսիոս բեմն ելլելով՝ ժողովուրդը յորդորեց որ հանդարտին։ Նոյն միջոցին յանկարծ տղու մը ձայնը լսուեցաւ, որ կ'աղաղակէր. Ամբրոսիոս պէտ եպիսկոպոսն ըլլայ, եւ շուտ մը ամէնքն ուրախութեամբ ան ձայնին միաբանեցան։ Այսպէս Ամբրոսիոս՝ որ դեռ երեսայ էր, թէեւ շատ դէմ դրաւ, սակայն եւ այնպէս եպիսկոպոս ընտրուեցաւ։ Ամբրոսիոս իբրեւ եպիսկոպոս դժուարին առաքինութեան մէջ՝ որ իր ժամանակը չէին պակսեր, ճշմարիտ առաքելական հոգւով մեծամեծ բաներ գործեց. նոյն իսկ թագաւորաց առջեւ ճշմարտութիւնը համարձակ քարոզէց։ Թէոդոս կայսրը՝ Թեսաղոնիկէ իր արքունի գործակալին եղած նախատանաց վրէժը զարհուրելի արիւնհեղութեամբ մը առնելէն ետեւ, երբ որ օր մը Միլան եկեղեցի գալ կ'ուզէր, Ամբրոսիոս դուռն քովը դիմացն ելլաւ ու ըսաւ. "Արիւն թափող մարդ մը, սրբութեան մէջ մաս չունի,,։ Կայսրն իր եպիսկոպոսին խօսքը յարգութեամբ մտիկ բրաւ, եւ խոնարհութեամբ ինք զինքն երկարաեաւ ու ծանր ապաշխարանաց տակ ձգեց։ Ամբրոսիոս նաեւ իր հոգեշահ ուսուցանողութենէ ճառերովը ժողովրդեան վրայ զարմանալի ազդեցութիւն մը կ'ընէր, եւ շատերուն առաքինութեան ճամբուն կ'առաջնորդէր. ի մանուկս կուսական զգաստութիւնը կը յանձնէր ամենուն։ Ս. Ամբրոսիոս մեռաւ 397ին, 22 տարի եպիսկոպոսութիւն ընելէն ետքը։

Ս. Ամբրոսիոս իր գրուածքներուն ալ եկեղեցւոյ

առջեւը մեծ արդիւնք ունի: Երկասիրութեանցը մէջ՝ երեւելի են իր հոգեւոր ու բարոյական գրութիւնները, եւ առանձինն Յաղթ պատրաստ պաշտօնէից դիրքը, նոյնպէս Կառավարիչն, Հաւատոյ ու Հոգեւոր Սրբոյ վրայ շինած վարդապետական գրութիւնները: Մեծ արդիւնք ունի նաեւ արեւմտեան եկեղեցւոյ պաշտամունքն ու երգերը կարգի դնելուն համար: Իրեն կ'ընծայուի ի մատաւորի Ջէնէ Ապոստ ֆովքիանէ օրհնութեան երգը:

2. Մ. Ահռոստինոս՝ արեւմտեան եկեղեցւոյ ամենէն մեծ վարդապետը՝ 354ին Նումիդիայի Տագաստէ քաղաքը երեւելի ազգատոհմ աշխարհը եկաւ: Թէեւ իր մայրը Ս. Մոնիկա, քրիստոնէական վարդապետութեան սերմը մանաւանդ Հասակին մէջ Աւգոստինոսի սիրտը անկած էր, բայց դժբախտութեամբ ուշ յառաջ եկաւ: Միտքը շուտ հասունցաւ, բայց սիրտն անկարգ կրից մէջ ընկղմած մնաց: Ճշմարտութեան ունեցած ծարաւէն թելադրուած՝ Մանիքէցւոց աղանդն ընդունեցաւ, եւ թէպէտ ութը տարի անոր մէջ մնաց, սակայն սիրտը գոհ չէզաւ: Անկէ ետքն իր ծննդեան տեղը կարթեգոն ու Հռոմ մեծ համբաւով քերականութեան եւ ճարտասանութեան դասախօսութիւն բնդլէն ետեւ, երեսուն տարեան հասակին մէջ իրեւ ճարտարախօսութեան ուսուցիչ Միլան կանչուեցաւ: Հոն Ս. Ամբրոսիոսին հետ բրած յաճախ տեսութիւնները, եւ ի մանաւորի անոր քարոզները մտիկ ընելը վրան մեծ ազդեցութիւն բրին, եւ քրիստոնէական կրօնին ճշմարտութիւնն սկսաւ կամաց կամաց մտքին մէջ տեղի գտնել: Երկարատեւ ու դժուարին ներքին կռուէ մը ետքը, ամէն տարակոյսները փարատեցան եւ 387ին Զատկին օրը Ս. Ամբրոսիոսէն մկրտուեցաւ: Առաւօտյ հնորհգրը վերատին ծնանելէն ետքը՝ հայրենիքը դարձաւ, միտքը դնելով՝ որ հոն առաւօտ պաշտութեամբ ու գրաւոր աշխատութեանց պարապելով օրերն անցրնէ: Ան միջոցիս շատ գրքեր շարադրեց, որոնք առնուն ամէն կողմէ համբաւ եղին: Քիչ մը ետքը Հիպպոն քաղաքն երթալով, տեղոյն Ալերիոս եպիսկոպոսէն բանագատուած՝ 391ին քահանայ ու 395ին

իրեն օգնական եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ: Անկէ ետքն իր անխոնջ գործունէութիւնն ուրիշ նպատակ չունէր, բայց եթէ Աստուծոյ փառքն եւ սուրբ եկեղեցւոյ պայծառութիւնը: Իբրեւ եպիսկոպոս՝ իր կղերին հետ կ'ապրէր եւ անձամբ կ'աշխատէր նորընծայ քահանաները դիտութեան ու հոգւոյ փրկութեան հարկաւոր եղած բաներու մէջ կրթելու: Ժողովրդեան բարոյն ունեցած եռանդը՝ յոռնիլ չէր դիտեր. ինչ որ խնայութեամբ կրնար աւելցընել՝ եկեղեցեայ շինութեան ու աղքատաց կը գործածէր: Վանական կենաց հաստատութեան եւ զարգացման ալ շատ աշխատեցաւ, եւ իրեւ Հիպպոնի եպիսկոպոս 430ին օգոստոս 28ին վախճանեցաւ:

Իր անհամար գրաւոր աշխատութիւնները՝ որոնք նշանաւոր են ընդարձակ հմտութեամբ, դերազանց հանճարով եւ սրտեռանդն բարեպաշտութեամբ, բովանդակ եկեղեցւոյ մէջ տարածուեցան եւ իր անունն անմահացուցին: Առանձինն յիշելու արժանի են. 1. Առանձնախօսութիւնքը եւ Հոգւոյ անմահութիւնն, Հաւատալոյ օգտին, Ճշմարիտ կրօնի ու Մանիքէացւոց բռնութ վրայ գրած ճառերը: 2. Քրիստոնէական վարդապետութիւնն վրայ չորս դիրքը, որոնց մէջ քրիստոնէութեան ամէն վարդապետութիւնները կը մեկնէ, եւ 15 դիրքը Երրորդութեան վրայ: 3. Պատասխանդ դէմ դրածները, ի մասնաւորի Մէրտոնիան ու Եկեղեցւոյ դոնատեան վրայ: 4. Պելագեանդ դէմ գրած բազմաթիւ գրուածքները, որոնց մէջ շատ բնտիր են՝ Մեղաց թողութեան, Քրիստոսի ընդհանուր, Սկզբնական մեղաց եւ Ցարտախոհութեան ընդհանուր վրայ գրած ճառերը: 5. Վան թողութեան Ապոստոլոյ գործքը 22 գրոց մէջ, որ քրիստոնէութեան ընդարձակ ու հիմնական ջատագովութիւն մըն է: 6. Վերջապէս 13 գիրք խոստովանութեան, որուն մէջ ճշմարիտ խոնարհութեամբ եւ զղջացեալ անձնուրացութեամբ կը պատմէ իր պատահնեկութեան անկարգութիւնները:

3. Մ. Քերոնիմոս՝ Դալմատիայի Սարիդոն քաղաքը ծնած է 331ին: Պատանեկութեան ժամանակ հռոմ ինք զինքը դեղեցիկ ուսմանց տուաւ, բայց ինչ-

պէս ինքն ալ կը խոստովանի՝ հոն աշխարհքիս հրապուրանացը չկրցաւ բան բառականի դէմ դնել։ Սակայն եաքին համոզուելով, որ քրիստոսէ զատ ամէն բան ընդունայնութիւն է, երկրաւոր զուարճութիւններէն հրաժարեցաւ ու Աստիքի քաղկիս անապատը քաշուելով, շատ տարի իբրեւ ճգնաւոր խիստ կեանք մը վարեց։ Ցամի 378ին անկէ Անտիոք երթալով՝ հոն քահանայ ձեռնադրուեցաւ, եւ քիչ մը ետքը կոստանդնուպոլիս դնաց՝ ուր նոյն միջոցին կը գտնուէր Ս. Գրիգոր Նազիանզացին։ Քանի մը տարի վերջը Դամասոս քահանայապետը զինքը Հռոմ կանչեց, եւ իրեն յանձնեց որ նոր Կտակարանին նոր լատին թարգմանութիւն մ՚ընէ։ Ա՛ս քահանայապետին մնհուանէն ետքը, Ցերոնիմոս աղմկալից մայրաքաղաքին անհանգարտ կեանքը, վանական խցկան հեզ փոխեց եւ Բեթղհէմի քով առանձնացաւ։ Հոս անցուց իր կեանքը մինչեւ մահը, որ պատահեցաւ 420ին եւ շատ գրաւոր աշխատութիւններ թողուց, որոնք անուն են եկեղեցւոյ մէջ համբաւաւոր բերին։ Գլխաւորաբար իբրեւ առեւելեան լեզուաց հմուտ անձ եւ Ս. Գրոց լատիներէն թարգմանութեան որդագրիչ, եկեղեցւոյ առջեւը մեծ արդիւնք ունի։ Իր գրուածքներն երեւելի են իմաստից լիութեամբ ու լեզուի յստակութեամբ։ Եկեղեցւոյ հին սովորութեանց վրայ ունեցած հմտութիւնն ի մանաւորի ի՛երեւայ Եկեղեցական մարքնաքրաց վրայ շինած գործքին, եւ Հին ու Նոր Կտակարանին երբայեցի յստակ անուանց ստուգաբանութեան վրայ շինած աշխատասիրութեանը մէջ։ Շատ յարգի են նաեւ մարգարէութեանց, աւետարաններու եւ առաքելական թղթոց տուած մեկնութիւնները։

4. Մ. Լեւոն Ա. Մեծ՝ 440ին քահանայապետական աթոռը նստաւ, եւ արիւթեամբ ու իմաստութեամբ եկեղեցին կառավարեց։ Իր անձնական ճոխութեամբն երկու անգամ Հռոմ քաղաքն ազատեց, մէյմը Ատտիլայի ու մէյմ՚ալ Գենսերիկոսի ձեռքէն, որոնք Հռոմի վրայ եկած էին։ Իր անունը կը փայլի Մանիքեցւոց, Պելագիանոց եւ ի մանաւորի Եւտիքեանոց կռիւներուն մէջ։ Ինք առաջին քահանայապետն է, որ եկեղեցւոյ գրաւոր աշխատութիւնները (96ձառ ու 141 նամակ) ձգած է։ Ս. Լեւոն մեռաւ 461ին։

5. Մ. Գրիգոր Ա. Մեծ՝ (590—604) քահանայապետը, դժուար ժամանակներու մէջ՝ անխոնջ գործունէութեամբ արեւմուտք եւ արեւելք, հերետիկոսաց դէմ հաւատքն ու եկեղեցական հրահանգը պաշտպանեց։ Ի մասնաւորի արեւմտեան եկեղեցւոյ պաշտամունքը կարգաւորեց եղած երգերն ու շարականները ժողվելով, անոնց վրայ նոր աւելցրնելով (Գրիգորեան երգ), եւ ասոնցմէ շրջանին համեմատ բաժնելով։ Ա՛ս երգերն իրենց վայելչութեանն ու պատշաճութեանը համար, կամայ կամայ բովանդակ արեւմուտք ընդունեցան։ Ս. Գրիգոր թէեւ գործքերուն շատութենէն նեղուած եւ մարմնոյ ակարութենէն բնկճած էր, սակայն եւ այնպէս շատ ատտուածաբանական գրքեր շարադրեց, որոնցմով իր ժամանակին ու ապագայ դարերուն վրայ փրկաւէտ ազդեցութիւն մ՚ունեցաւ։ Քահանայապետաց մէջ ինք առաջինն եղաւ, որ Ծառայ ծառայից Աստուծոյ տիտղոսն առաւ։

ՀԱՑԱՔ Ը.

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

43. Եկեղեցւոյ ներքուստ զարգանալն եւ աշխարհիկան տէրութեան հետ ունեցած յարաբերութիւնը։

Վերիսաոս Տէրն մէջ՝ իր եկեղեցւոյն յօրինուածութեան հիմնական ծրագիրը միայն շինած էր, որն որ յընթացս դարուց պիտ՚որ զարգանար ու կատարելագործուէր։ Այս զարգացումէ՝ թէեւ առաջին շրջանին մէջ արդէն սկսած էր, բայց շատ կամայ յառաջագիմ կ՚ըլլար, ինչու որ եկեղեցին նոյն միջոցին անընդհատ հալածանաց մէջ ըլլալով, ամէն բանէ յառաջ իր դոյութիւնը պահելու կը ջանար։ Եւ որովհետեւ հաւատացեալք աւանդութեամբ ընդունած վար-

դասեւտութիւնը հաւատարմութեամբ կը պահէին, անոր համար թէ իրենց առաջնորդաց եւ թէ իրարու հետ սերտ միութեան մէջ կ'ապրէին: Իսկ աշխարհական առերութեան հետ եկեղեցին որոշ յարաբերութեան մը մէջ չէր կրնար մնալել, որովհետեւ աշխարհական առերութիւնը զեկեղեցին չէր ճանչնար, մանաւանդ թէ կը հալածէր: Բայց երկրորդ ժամանակի շրջանին սկիզբը՝ աս ամէն բան բոլորովին կերպարանափոխ եղաւ: Քրիստոնէութիւնը՝ Կոստանդիանոսի ձեռքով աերութեան կրօն բլլալէն ետքը, եկեղեցին ազատութեամբ սկսաւ թէ ներքոյ եւ թէ արտաքոյ զարգանալ:

1. Եկեղեցւոյ ներքին զարգացման նկատմամբ՝ կը տեսնենք որ Քրիստոսէ դրուած եկեղեցւոյ Վէմոյն գործունէութիւնը միշտ աւելի որոշ ու պայծառ մէջտեղ կ'ելլէր, որուն դէմ հաւատոյքաբաղ պատճառ եղան այս շրջանին մէջ ելած հերձուածներն ու մոլորութիւնները: Արիանոսներէ հալածուած եպիսկոպոսները Հռոմայ Քահանայապետին՝ իբրեւ եկեղեցւոյ դէրագոյն պաշտպանին կը դիմէին. տարակուսական խնդիրներու մէջ Հռոմայ եպիսկոպոսին կարծիքը կը հարցուէր. Հռոմայ Քահանայապետաց կամ՝ անձամբ կամ իրենցմէ խաւրուած հրեշտակներու ձեռքով ընդհանուր ժողովներու մէջ դահերէց նստելու եւ անոնց առաջնորդելու իրաւունքն, ընդհանուր եւ ամէնէն առանց հակառակութեան ընդունուած էր: Վերջապէս հաւատոյ վերաբերեալ որոշմունքները միայն Հռոմայ Քահանայապետաց հաստատութեամբը կատարեալ զօրութիւն եւ հեղինակութիւն կը ստանային: Նոյն իսկ հերեթիկոսներէն ոմանք՝ ինչպես Նեստոր ու Եւտիքէս, Հռոմայ Քահանայապետաց գլխաւորութիւնը ճանչցան, չանալով զերեներ իրենց մոլորութեանը կողմ վաստկիլ, որով ամէն բան լմնցած կը համարէին: — Քահանայապետը՝ եկեղեցւոյ միութեան երեւելի ներկայացուցիչն էր, որուն հետ ամէն եպիսկոպոս հաղորդութեան մէջ պիտ'որ բլլար: Նոյնը կը հաստատեն նաեւ այս շրջանին անուանի Ս. Հարքը: Անոր համար, կ'ըսէ, Ս. Ցերոնիմոս, պատասխանելով

ոմն ընդդուներուն, որպէս չէ գլուխ դրուելով՝ հերձուածոյ ամէն պատճառ ինքնին վերնայ: Պերքոսի սիրոյն հետ կը հաղորդակցիմ. ով որ Հռովմէական եկեղեցւոյ հետ կապուած չէ՝ եկեղեցիէն դուրս է: Նոյնպէս Ս. Ագուստինոս կը գրէ. Հռոմայ պատասխանը՝ համօրէն եկեղեցւոյ պատասխանն է. իր վճիռն անդրդիռն հնազանդելու պակ չ'ինար, հապա ամէն մարդ պէտք է ջանիկայ մատաքուսներուն ընդդէմ ելնել ի գուրծ դնէ: Ով որ Հռոմէն դուրս պարտուած է, ընդհանուր եկեղեցիէն դուրս եղած է. Հռոմ խօսեցաւ, դատը լմնցաւ. երանի՛ թէ մոլորութիւնն ալ վերջ առնար:

Ուրիշ կողմանէ եպիսկոպոսներն ալ իրենց թեմերուն՝ այսինքն քաղաքներէ եւ գեղերը գտնուած հաւատարկութեանց հետ սերտիւ կապակ էին: Ամէն հաւատարկութեան գլուխ՝ քահանայ մը կը կենար, որուն՝ եպիսկոպոսը հաւատարկութիւնը կատարելու պէտք եղած իշխանութիւնը կու տար: Այսպէս եկեղեցւոյ ներքին սահմանադրութիւնը կատարեալ էր. ամէն հաւատացեալ իր եպիսկոպոսին եւ ամէն եպիսկոպոս Քահանայապետին հետ անձուկ միութեան ու սերտ յարաբերութեան մէջ էր: Եպիսկոպոսաց ընտրութեան նկատմամբ՝ հին սովորութիւնը դեռ կը պահուէր, այսինքն եպիսկոպոսները կ'ընտրուէին եպիսկոպոսներէն՝ խորհրդակցութեամբ կղերին ու մեծ նահկութեամբ ժողովրդեան: Ադին անդին եպիսկոպոսաց ընտրութեան մէջ մտած անկարգ ազդեցութիւնները, սիւնհոդոսը կը ջանայէր իմաստուն կանոններով բան կարի խափանել: — Քահանայապետին ընտրութիւնը՝ աշխարհական իշխանութենէն կը հաստատուէր:

2. Եկեղեցւոյ առ արտաքս զարգացումը յայտնի տեսնուեցաւ, որ այս ժամանակի շրջանին մէջ՝ եկեղեցին աերութեան հետ ազատութեամբ ու անկախ սկսաւ վարուիլ, որն որ առաջին երեք դարերուն մէջ՝ ժամանակին յարաբերութեանց պատճառաւ անկարելի եղած էր: Ըս ատեն աշխարհական իշխանութիւնը՝ եկեղեցին ճանչցած բլլալով, աերութեան ու եկեղեցւոյ մէջ բարեկամական յարաբերութիւն մը կար: Տերութիւնն եկեղեցւոյ նիւթական պաշտպանութիւն

կ'ըներ, եկեղեցին ալ տէրութեան թիկունք կ'ըլլար ժողովուրդը յորդորելով՝ որ անոր օրէնքները մեծարե ու պահէ։ Ազատ գոյութեան օրինաւոր իրաւունքը, զոր որ եկեղեցին այս միջոցիս սկսած էր վայելել, ուրիշ իրաւունքներ ալ իր մէջը կը բովանդակեր, ինչպէս է ինչք ստանալու իրաւունքը, եկեղեցականաց անձնական ծառայութենէ ազատ ըլլալը, եկեղեցականաց առանձին դատաստանարան ունենալը, եպիսկոպոսաց քաղաքական իրաւունքներու վերաբերեալ խնդիրներու մէջ ալ իրաւասութիւն բանեցընելը՝ երբոր եկեղեցականք կամ աշխարհականք իրենց դիմելու ըլլային։

Կոստանդիանոս առաջին քրիստոնեայ կայսրը, եկեղեցւոյ ու տէրութեան մէջ եղած յարաբերութիւնն ասանկ ըմբռնած էր։ Ինք եկեղեցին իր արտաքին գործողութեանցը մէջ կը պաշտպաներ, ինչպես Նիկիայի ժողովոյն մէջ յայտնած էր։ Բայց դժբախտութեամբ՝ յաջորդներէն շատերն իր օրինակին չհետեւեցան. կամ աստուածաբանական վէճերու մէջ խառնուելով, կամ կրօնն իբրեւ փառասիրութեան ու քաղաքականութեան նիւթ գործածելով, եւ կամ եկեղեցական ու քաղաքական խնդիրներն իրարու հետ շփոթելով, իրենց սահմանէն դուրս օտարին իրաւացը ձեռնամուխ եղան, որմէ ի վեր՝ կրօնից ու բարւոյ մեծ շփոթութիւններ ծագեցան։

44. *Եկեղեցականաց անկեղծութիւնը.*

Եկեղեցականաց ամուրի կեանք անցընելու պարտքը (անկեղծութիւնը) յաստուածային օրինաց չէ, հապա յեկեղեցական օրինաց։

Ս. Գիրքն՝ առաքելոց ընտանեկան յարաբերութեանցը վրայ մեզի շատ քիչ բան աւանդելով, այսչափս միայն գիտենք, որ Պետրոս առաքեալն ամուսնացած էր, իսկ Պօղոս ու Յովհաննէս առաքեալները մինչեւ իրենց մահը կուսակրօն կեանք անցուցին։ Առաքեալք եպիսկոպոսութեան մէջ իրենց յաջորդներէն կը պահանջէին, որ հաւատոյ մէջ հաստատուն, հիմնավին ուսեալ եւ ուրիշներուն ալ սորվեցընելու կարող

ըլլան, եւ ի վեր քան զամենայն անբիծ ու անարատ վարք ունենան (Ա. Տիմ. Գ. 2։ Տիտ. Ա. 7 — 9)։ Եւ որովհետեւ այս ամէն սեպհականութիւններն ունեցող ամուրի մարդիկ նոյն միջոցին շատ չկային, ասոր համար ամուսնացեալք ալ կ'ընտրուէին, բայց ասոնք միայն որ մէկ անգամ աշխարհք մտած էին, ինչու որ առաջին հինէ մահուանէն ետքը, երկրորդ անգամ ամուսնանալը, անժուժ կալութիւն համարուած էր (Ա. Տիմ. Գ. 2. Տիտ. Ա. 7)։

Նոյն սովորութիւնը մեզ եկեղեցւոյ մէջ առաքեալներէն ետքն ալ։ Հաստարակօրէն ամուրի անձինք եպիսկոպոսական աստիճանին կ'ընտրուէին, բայց ի հարկաւորութեան կարգուածներ ալ կ'ընդունէին, այսինքն ասոնք որ առաջին ամուսնութեան մէջ կ'ապրէին եւ կը խոստանային իրենց ամուսնոյն մահուանէն ետքն ամուրի մնալ։ Այսպես քահանայական վիճակին մէջ ամուրի կեանք անցընելու սովորութիւնն երթալով եկեղեցւոյ մէջ ընդհանուր ընդունելութիւն դառաւ։ Եւ ինչպէս կրնար ալ այլազգ ըլլալ։ Ըստ Ս. Գրոց (Մատթ. ԺԹ. 12. Ա. Կորնթ. Է. 8 — 32. Ցայտն. Ժ. 3 — 4) կուսութիւնն առանձին գերազանցութիւն մ'ունի, եւ եկեղեցական պատմութեան վկայութեամբ նայելով ընդհանրապէս ժուժ կալութիւնն եւ ի մանուկս կուսակրօն սորվութիւնը՝ նախնի քրիստոնէից մէջ մեծ յարգ ու պատիւ ունէր, որուն հաստատ բազմաթիւ քրիստոնեայք ամուրի կեանքը կ'ընտրէին (Ցուստ. Թղ. Ջատ. Ա. 15). արդ ինչպէս կարելի էր որ եկեղեցականք իրենց օրինակաւն քրիստոնեաներէն վար մնային։

Սոզոմենոսի ու Սոկրատէսի պատմութեան նայելով, Նիկիայի ընդհանուր ժողովոյն մէջ առաջարկութիւն եղաւ, որ օրէնք մը դրուի՝ որուն զօրութեամբ նոյն իսկ ձեռնադրութենէ յառաջ ամուսնացած եկեղեցականաց՝ ամուսնական կեանքը շարունակելն արգելուի, բայց Պափնուտիոս եպիսկոպոսին խրատին հետեւելով, որ կ'ըսէր թէ հին սովորութիւնը պէտք է պահել, ան խորհրդէն եւ եկեղեցւոյ միշտ կը ջանար՝ որ չկարգուած անձինք

եպիսկոպոս ու քահանայ ձեռնադրուին, որ բաղձանքին վերջապէս հասաւ չորրորդ դարուն վերջերը։ Այնպէս որ Ս. Յերոնիմոսի եւ Ս. Եպիփանու ժամանակ քահանայից անկնութիւնն արդէն արեւմուտք ընդհանուր տարածուած ու խորարմատ հաստատուած էր։ Անկէ ետքը տրուած օրէնքները, միայն անոր պահպանութեան կը նայէին, որուն առանձինն հոգ տարին Խնովկենտիոս Ա. (402 — 417), Լեւոն Մեծ Ա. (440—461) եւ ի մանաւանդ Գրիգոր Ի. Քահանայապետը, որ եկեղեցւոյ խանդարած հին հրահանգը դարձեալ նորոգեց։ Այսպէս արեւմուտք. իսկ արեւելք՝ մանաւանդ Յրուղղեան յունական ժողովին եօթը (692), որ միայն եպիսկոպոսներէն կուսութիւն կը պահանջէր, իսկ քահանայից՝ ձեռնադրութենէ յառաջ ամուսնանալը թոյլ կու տար, յառաջուան սովորութիւնը շարունակուեցաւ եւ մինչեւ ցայսօր մնաց։

Եկեղեցւոյ ասոր մէջ սոյն ընթացքը բռնելուն գլխաւոր պատճառները հետեւեալներն են.

1. Եկեղեցին կը բաղձայ՝ որ քահանայք՝ որոնց ամէնէն նուիրական պաշտօնները յանձնուած են, ինչպէս է Ս. Պատարագի զոհը ու խորհրդոց մատակարարութիւնը, ամուսնական վիճակին երկրաւոր հաճութիւններէն կամաւ հրաժարելով, բարձրագոյն կատարելութեան դիմելու փոյթ եւ ջանք ունենան։

2. Եկեղեցին կ՚ուզէ որ քահանայք՝ իրենց կոչման պարտքերուն, այսինքն վարդապետութեան, քարոզութեան եւ հնուհայց միջնորդներուն՝ մանաւանդ ապաշխարութեան խորհրդոյն մատակարարութեանն անբաժին զօրութեամբ ու անդադար մտօք պարապին։

3. Եկեղեցին՝ կղերականները կուսական կենաց պարտաւորելովը, կ՚ուզէ եկեղեցական վիճակը աշխարհական վիճակէն անկախ ընել։ Ինչու որ քահանան ընտանեաց կապով աշխարհքիս հետ կապուելուն պէս, ինքը զինքը զանազան պարտաւորութեանց տակ կը ձգէ, որոնք դիւրաւ իր վիճակին յարգն ու պատիւը կրնան նուաստացընել, եւ կամ գէթ իր կոչման գործունէութեանն արգելք դնել։ — Կուսութեան պահպանութիւն՝ եկեղեցին հնուհայց վարդապետութեանը վրայ կը հիմնէ, որուն համաձայն՝ Աստուած ժուժկալութեան հնուհայքը չի ղրկար անոր, որ դանիկայ իրմէ սրտանց կը խնդրէ։

45. Վանականութեան սկիզբն ու նպատակը։

Վանականութիւնն՝ որ այս շրջանին մէջ շատ զարգացաւ, քրիստոնէութեան ներքին էութենէն յառաջ եկած հաստատութիւն մըն է, որն որ անձնուրացութեան ու մտացումման ճամբով՝ մարդուն իր վախճանին՝ այսինքն կրօնական-բարոյական կատարելութեանը հասնելու ի՛նաւաղնորդ, եւ վերջապէս աւանակ ըսելու համար քրիստոնէութեան ծաղիկն է։ Ամէն քրիստոնեայ՝ որ անհատական երկնային իրաց պատրաստելու համար, աշխարհքիս կապերէն ինք զինքը ի՛նձնատէ, կրնայ ըստ ընդարձակ ինչ մտաց վանական կարգին վերաբերիլ, որով կրօնաւորութեան սկիզբը՝ քրիստոնէութեան սկզբան հետ միակտեղ կ՚իյնայ։ Ինչու որ արդէն շատ կանուխ ժամանակներ, քրիստոնէից մէջ կը գտնենք այնպիսիներ՝ որոնք Քրիստոսի սիրոյն համար իրենց ստացուածքէն հրաժարելով, ամուրի կեանք կ՚անցրնէին, եւ իրենց կենաց հարկաւոր ապրուստը ձեռադործով կը հոգային։ Ասոնք ճգնաւոր կը կոչուէին, մարդկան ընկերութեան մէջ կ՚ապրէին եւ կրօնաւորական ուխտ չունէին։ Սակայն աս երկրորդ շրջանին մէջ՝ վանականութեան եռանդն աւելի եւս արծարծեցաւ. գլխաւորաբար անոր համար՝ որ վանական կեանքը, ճիշդ ընդդիմապատկերն էր բազմաթիւ առերեւոյթ քրիստոնէից մեղի եւ ցուրտ զգաժմանցը, որոնք կամ ժամանակին պարագաներէն ստիպուած եկեղեցի մտած եւ կամ՝ վերը յիշած մոլորութեանց ու հերձուածոց մէջ ինկած էին։ Եգիպտոս՝ ուր ամէնէն աւելի ծաղկեալ էր վանականութիւնը, բազմաթիւ անձինք քաղաքներն ու գեղերը թողլով անապատ կը քաշուէին։ Ասոնք Անապատական, Միայնակեաց կամ Վանական կը կոչուէին։ Եւ այսպէս ճգնաւորութենէ՝ կամաց կամաց վանականութեան կարգը յառաջ եկաւ։

Վանական կենաց Հայր կը համարուի Ս. Անտոն, որ վերին Եգիպտոսի Քոմա գեղը Հարուստ Ծնողքներէ ծնած է (251)։ Քրիստոսի ան խօսքէն յորդորուած թէ. Եթէ կամիս կատարեալ լինել, երթ վաճառեա զինչ ես ունիս եւ տուր աղքատաց (Մատթ. ԺԹ. 21), բոլոր ունեցածը բաշխեց եւ հեռու անապատ մը առանձնանալով, սկսաւ աղօթից պարապիլ եւ ձեռագործով ապրուստը հոգալ։ Կերակուրն աղ ու հաց էր, իսկ ըմպելիքը ջուր, եւ փսխաթի կամ պարզ երկրի վրայ կը պառկէր։ Իր աստուածահաճոյ կեանքն ու առաքինի վարուց օրինակը շատերն իրեն նմանող ըլլալու յորդորեց, որով վանական կեանքն Եգիպտոս շատ պայծառացաւ։ Ս. Անտոն մեռաւ 356ին 105 տարեկան։ Իր խօսքերէն մէկ քանին՝ զորոնք պատմութիւնը մեզի կ'աւանդէ, կը ցուցընեն որ սովորականէ աւելի հանճար ալ ունէր։

Պաւոմիոս՝ Ս. Անտոնին աշակերտ 325ին մօտերը առանձին բնակող ճգնաւորները, մանաւոր կանոնաց տակ մէկ միաբանութեան ժողվեց, որով բուն վանական կենաց հիմնադիրն եղաւ։ Այսպէս ելան Վանդելը կամ Մենաոպանները, որոնց մէջ միայն փորձուած ու բնաւոր անձինք կ'ընդունուէին։ Իրենց զբաղումը ձեռագործ էր, երկրի բերքերէն կ'ապրէին, իսկ աւելցածն աղքատաց կը բաշխէին։ Ս. Հաղորդութիւնը սովորաբար քաղքէն իրենց կը տարուէր, ինչու որ ի սկզբան մէջերնին քահանայք սակաւաւոր էին։ Պաքոմիոս՝ ընդ ամէնը 9 վանք հաստատեց, որոնց մէջ իր իշխանութեան տակ 9000 միաբանք կային։ Ս. Պաքոմիոս մէկ քանի կուսանաց վանքեր ալ հիմնեց։

Ս. Հիլարիոնի ձեռքով՝ որ նոյնպէս Ս. Անտոնի աշակերտն էր, վանականութիւնը մտաւ Պաղեստին ու Ասորիք, ուստի դէպ ի արեւելեան կողմերը տարածուեցաւ, եւ ամէն տեղ պատրաստական ընդունելութիւն գտաւ։ Վանականութեան արեւելք պայծառացնողն առանձին եղանակաւ աշխատեցաւ Ս. Բարսեղ, կրօնաւորաց մէջ գիտութեան սէր զարթուցանելով։

Արեւմուտք՝ իսկզբան վանականութիւնն այնչափ ընդունելութիւն չգտաւ. օդն ու ապրելու կերպն անոր նպաստաւոր չէին։ Երբոր Ս. Աթանաս՝ Արիանոսներէն հալածուելով 345ին Հռոմ գնաց, առաջին անգամ ան կողմերը վանականութեան փափաքը զարթոյց, որ քիչ ժամանակուան մէջ աղեկ պտուղներ յառաջ բերաւ։ Գաղղիա՝ ուր վանականութիւնն Իտալիայէն մտած էր, Ս. Մարտինոս Տուրի եպիսկոպոսն ու Յովհաննէս Կասիանոս, Ե. դարուն սկիզբն անոր պայծառութեանը կ'աշխատէին։ Նոյն միջոցին շինուեցաւ նաեւ Լերինա կղզւոյն վրայ ան հռչակաւոր վանքը, որ եռքէն ընդհանուր տիրող բարբարոսութեան դէմ զօրաւոր թումբ մ'եղաւ, թէ բարեպաշտութեամբ ու թէ դիտութեամբ երեւելի անձինք հանելով։ Վանականութիւնն Իտալիայէն Ափրիկէ անցաւ, ուր Ս. Աւգոստինոս զանիկայ ծաղկեցընելու շատ փոյթ տարաւ։ Ափրիկէէն անցաւ Սպանիա. իսկ Անգղիա արդէն չորրորդ դարուն վերջերը վանականներ կային։

Արեւմուտք՝ Ս. Բենեդիկտոսի ձեռքով վանականութիւնը նոր կերպարանափոխութիւն մ'ընդունեցաւ։ Ինք Ումբրիայի Նուրսիա քաղաքն ազնուական տոհմէ ծնած (480) ու Հռոմ կրթուած էր։ Յամի 529ին Կասինոնիայի Կասինեան լեռան վրայ վանք մը շինեց, որուն մէջ հաստատած կանոններուն զօրութեամբ միաբանք իրենց աբբային բացարձակ հնազանդութիւն կը խոստանային, միշտ վանքը ծնալու պարտաւորեալ էին, եւ առհմանեալ կանոնական ժամերգութենէն զատ՝ ամէն մէկն իր կարողութեան համաձայն արտաքին գործերու պիտ'որ զբաղէր, ինչպէս է տղոց կրթութեան, ձեռագիր օրինակելու եւ ձեռագործի։ Կրօն առնողներուն համար տարի մը փորձի ժամանակ (նովիճիաթուիւն) սահմանուած էր։ Յարմար գտնուողները՝ հանդիսական ուխտիւ իրենք զիրենք այս կանոնաց պահպանութեան կը պարտաւորեցնէին։ Ս. Բենեդիկտոսի կանոնները՝ արեւմուտքի ամէն վանքերն ընդհանուր ընդունելութիւն գտան։

Վանականութիւնը մարդկութեան համար օրհնութիւն մըն է, թէ որ առջեւը գրուած դեղեցիկ նպատակին ճշմարիտ

եռանդեամբ հանձնելու կ՚աշխատի։ Վանականութիւնը շարունակեալ ու գործնական քարոզ մըն է այն բարձրագոյն առաքինութեանց, զորոնք Փրկիչն երկրիս վրայ քալած ատեն խօսքով ու օրինակաւ սորվեցուց։ Այս քարոզն՝ այնպէս ազդու ու օրատարած է, որ նոյն իսկ թեթեւամիտ աշխարհասէր անձ մը կրնայ ի բարին յորդորել։ Ինչու որ ստուգիւ անբմբռնելի բարձր մտածութիւն մըն է, որ մարդ մը, անդիմի աշխարհքը շահելու համար աս աշխարհքն իր ամէն հրապոյրներուն արհամարհէ եւ վանական խցան առանձնութիւնն իրեն բաժին ընտրէ, որպէս զի իբրեւ Աստուծոյ նուիրեալ անձ՝ նկատողական կենաց մէջ կարող ըլլայ տիրել ան զգայական բերմանց վրայ, որոնք մարդկային ընտանեան մէջ ամենէն սաստիկ ու ամէհի են։ Բայց վանական հասարակութիւնները չէ թէ միայն իրենց տուած օրինակաւն ու աղօթիւքն աշխարհքիս օգտակար են, այլ նաեւ եկեղեցական գիտութեանց լուսովը՝ զորն որ ամէն տեղ կը սփռեն։ Այս ժամանակի շրջանին ամէնէն հռչակաւոր անձինքը վանքերու մէջ կրթուած էին։ Ընդհարդ դարուն կէսէն ետքն եկող եկեղեցւոյ անուանի վարդապետներն ամէնն ալ վանքերէն ելած են։ Ընկէ զատ վանքերը՝ ժամանակաւոր ու նիւթական բարիք ալ ըրած են, ինչպէս անտառներ հարթած, ճախիներ լցրցուցած ու խոպան երկիրներ մշակելի ըրած են։

—

ՀԱՑԱՓ Գ.

ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ՊԱՏՏԱՄՈՒՆՔԸ

46. *Մ.* Պատարագն ու խորհուրդները։

Մ. Պատարագի զոհը յաւաքուան պէս կը կատարուէր, եւ թէ նոյն ժամանակ պատարագը մատուցանելու կերպը հիմակուանին հետ նոյն էր, յայտնի կը վկայէն աս ժամանակի շրջանէն մեզի հասած պատարագամատոյցները, որոնք իրենց անունն առած են, կամ՝ ան եկեղեցիներուն հիմնադիրներէն՝ ուր կը գործածուէին (ինչպէս Ս. Յակոբայ, Ս. Մարկոսի պատարագամատոյցները) կամ՝ անուանի եպիսկոպոսներէն՝ որ զանոնք կը գործածէին (ինչպէս Ս. Հակերեքեանի, ու Ս. Բարսղի)։

Ա՛յս ժամանակի շրջանին մէջ՝ սկրտութիւնն առանձին տեղ մը կը տրուէր, որ Մկրտարան կ՚ըսուէր։ Երախայք երեք կարգի կը բաժնուէին.

Ա. Ո՛ն-ինդէյթ՝ որ պատարագին միայն առաջին մասին ներկայ կը գտնուէին, այսինքն Ս. Գրոց ընթերցուածոյն եւ քարոզին, ուստի նաեւ անուններին ալ առած են։

Բ. Ծ՚նէրգիւմէն՝ որ Աւետարանէն ետքն եկած աղօթքներուն կրնային ներկայ ըլլալ, եւ ժունկ իջած եպիսկոպոսին օրհնութիւնը կ՚ընդունէին։

Գ. Ընթրեալ՝ այսինքն ուսեալ երախայք, որոնք առաջին մեծաւոր տօնի օր մը պիտ՚որ մկրտուէին։

Ս. Հաղորդութիւնը մէկ տեսակաւ ընդունելու սովորութիւնը կամայ կամայ ընդհանուր եղաւ։ Բայց Լեւոն Մեծ ու Գելազիոս Ա. քահանայապետները՝ հարկ տեսեցին աս սովորութեան դէմ դնել, որպէս զի ասով ուղղափառ քրիստոնեայք զանազանուին Մանիքեցիներէն, որոնք պատարագի մէջ գինի չէին գործածեր։ Ծոմ հաղորդելու սովորութիւնը՝ որ արդէն շատոնց կար, աս միջոցիս օրէնք եղաւ, թէ ամէն տեսակ անկարգութեանց առջեւն առնելու եւ թէ խորհրդոյն պաժանաւորութիւնը ցուցընելու համար, զորն որ իբրեւ երկնային կերակուր՝ երկրաւորէն չառաջ ընդունելու է։

Ապաշխարութեան հրահանգը՝ աւելի որոշ կերպարանք առաւ. նոյն իսկ աշխարհքիս աւազ անձինքն անկէ ազատ չէին։ Թէոդոս կայսրը՝ պարտաւորեցաւ ինք զինքն անոր տակ ձգել, եւ կայսերական ծիրանին ապաշխարողի քրձոյն հետ փոխել։ Բայց ետքէն երբոր հեթանոսք՝ խուռն բազմութեամբ սկսան եկեղեցի մտնել, եպիսկոպոսք չկրցան ապաշխարութեան հրահանգը՝ նախնի խստութեան մէջ պահել, ինչու որ իւրաքանչիւրոց բարուցը վրայ բան պատշաճի հսկելն անկարելի էր։ Ա՛յս պատճառաւ սոյն ժամանակի մէջ արդէն տեղ տեղ հրապարակական խոստովանութիւնը բոլորովին վերցուեցաւ, եւ անկէ ետքն ապաշխարութեան հին հրահանգները կամաց կամաց թոյլցան։

Վերջին օծումը՝ յաւաքուան պէս կը տրուէր։ Պահք՝ զանազան արարողութիւններով քահանան կ՚օրհնէր։ — Քահանայական կարգը՝ հին սովորութեան համաձայն եպիսկոպոսը կու տար աղօթիք եւ ձեռնադրութեամբ։

47. Ս. Ժամանակներ, տեղեր ու սովորութիւններ:

ա. Ս. Ժամանակներ ու ծէսեր:

Ս՛ս շրջանին մէջ՝ ծոմի օրերը շատցան: Նոր Հաստատուեցան Քրիստոսի Համբարձման ծոմը՝ Զատիկէն 40 օր եառքը. Քրիստոսի Ծնօրէնութեան կամ Թլփատութեան ծոմը՝ Յունուարի 1ին, որ Հռոմայեցւոց տարեգլխոյն կատարած ապականարարութեան անառակ ծոմին տեղը բռնելու համար էր. Տեառնընդառաջ Փետր. 2ին եւ Ս. Կուսին Ասեռման ծոմը՝ Մարտի 25ին: — Նոյնպէս մարտիրոսաց եւ ուրիշ սրբոց ծոմեր ալ աւելցան: Արեւմուտք՝ Ս. Յակոբոսի եւ Ընծիղ մանկանց ծոմը, անմիջապէս Քրիստոսի Ծնունդենէն ետքը կը կատարուէր: Ս. Պետրոս եւ Պօղոս առաքելոց մահուան օրը՝ Յունիսի 29ին ի մտնուելոյն Հռոմ կը ծոմուէր: Ս. Յովհաննէս Մկրտչին Ծնունդեան օրը՝ Յունիսի 24ին կը կատարուէր: Ամենայն Սրբոց ծոմը՝ Յունուար եկեղեցին չորրորդ դարէն Հռոգեգալստեան երկրորդ կիրակին կը կատարէր. իսկ արեւմտեան եկեղեցին եւթներորդ դարէն Նոյեմ. 1ին: — Եկեղեցական տարին յառաջ Զատիկին կը սկսէր, իսկ ապ տեն Ծննդեան յիսնեկաց սկիզբը:

բ. Ս. Տեղեր:

Ս՛ս ժամանակի շրջանին մէջ՝ շատ հոյակապ եկեղեցիներ կանգնուեցան: Կոստանդիանոս կայսրն եւ իր մայրը Հեղինէ՝ չտեսնուած փառաւորութեամբ եկեղեցիներ շինեցին. Կոստանդիանոս Երուսաղէմ Փրկչին գերեզմանին վրայ եւ Կոստանդնուպոլիս Առաքելոց եկեղեցին շինել տուաւ, իսկ Հեղինէ Քրիստոսի ծնած տեղւոյն ու Զիթենեաց լեռան վրայ, ուստի Քրիստոս երկինք Համբարձած էր: Շատ մը հրապարակական դատաստանարաններ՝ որ Բասիլիք կամ Աբսիտանական կը կոչուէին, եւ նոյն իսկ կռոց մեհեանները եկեղեցւոյ փոխուեցան: — Եկեղեցիներն երկայն նաւու ձեւ ունէին, երեք գլխաւոր բաժանմունքով, այսինքն Սրահը՝

ուր երախայք ու ապաշխարողք կը կենային. բուն նաւը կամ եկեղեցւոյն միջավայրը, ուր Հաւատացեալք կը ժողվէին, եւ Դասը՝ որ վարագուրաւ ու վանդակաւ եկեղեցւոյ ուրիշ մասերէն զատուած էր. ասոր միջին էր խորանը, եպիսկոպոսին գահն ու անոր շրջանակը՝ քահանայից աթոռները: Խորանին առջեւը բարձր տեղ մը կար՝ երգիչներու համար, իսկ կողմնակի ամբիոնը՝ (ἄμβων) Ս. Գիրքը կարդալու եւ քարոզ տալու համար: Եկեղեցւոյն մուտքն օրհնած ջրոյ աման մը կար, ցօղուելու համար: Եկեղեցիներուն ներքին պատերը շքեղ պատկերներով զարդարուած էին, ինչու որ պատկերները յարգելով՝ հեթանոսական կուապաշտութեան դառնալու վախն ալ անցած էր: Զանգակաց եւ եկեղեցւոյ աշտարակաց գիւտն Ե. դարէն է:

գ. Ս. Անօթ ու պարագայ:

Ս՛ս շրջանին՝ եկեղեցական պաշտամանց մէջ ոսկիէ եւ արծաթէ սուրբ անօթներ եւ քահանայական հարուստ զգեստներ սկսան գործածուիլ: Կոստանդիանոս՝ եկեղեցիներուն թանկագին ընծաներ բերաւ: — Ցառաջուան Ս. Գրոց մեկնութեան տեղ, գեղեցիկ արուեստիւ յօրինուած քարոզներ յայտնեցին: Սրբոց նշխարաց յարգութիւնն ան միջոցիս աւելի եւս յառաջեց. Հաւատացեալք առանձինն կը մեծարեին սուրբ խաչափայտը, զոր ան Ս. Հեղինէ՝ Կոստանդիանոսի մայրը գտած էր: Նոյնպէս սովորութիւն եղաւ մարտիրոսաց գերեզմաններուն վրայ եկեղեցիներ շինել: Արեւելքի նուիրական տեղերն ուխտի երթալու սովորութիւնն արդէն չորրորդ դարուն վերջերը կար: Ան ուխտագնացութիւնները յառաջ եկած են՝ քրիստոնէից այն տեղերը տեսնելու սաստիկ փափաքէն, որոնք Փրկչին երկրաւոր կենաքը նուիրական եղած են, եւ հիմնեալ են այն ճշմարտութեան վրայ՝ որ թէեւ մարդ ամէն տեղ ներկայ եղող Աստուծոյ մերձաւոր է, եւ ամէն տեղ կրնայ իրեն աղօթք ընել ու խնդրուածքն ընդունիլ, սակայն կան տեղեր ան մարդ Աստուծոյ Հոգւով աւելի կը մերձանայ, եւ անոր

Համար նեղքին կրօնական բարեպաշտութեամբ աւելի ուժգին կը զգածուի։ — Եկեղեցական երգերն ալ շատ յառաջացան մանաւանդ երգիչներ դնելով ու նոր երգեր յօրինելով։ Ասոր նկատմամբ մեծապէս արդիւնաւոր եղան արեւելք՝ Ս. Եփրեմ ասորին, Գրիգոր Նազիանզացին ու Մեծն Բարսեղ. իսկ արեւմուտք՝ Ս. Ամբրոսիոս ու Մեծն Գրիգոր Քահանապետը, որոնց անուամբն երգերն ալ կոչուեցան Ամբրոսեան ու Գրիգորեան եղանակ. այս վերջինը գրեթէ բոլոր արեւմուտք տարածուեցաւ։

ԵՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

ՄԵԾՆ ԿԱՐՈԼՈՍԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ԳՐԻԳՈՐ Է.

768—1073.

ՀԱՏՎԱԾ Ա.

ԵԿԵՂԵՑՒՈՑ ՏԱՐԱԾՈՒՄՆ ՈՒ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

48. *Մեծն Կարոլոսի՝ քրիստոնեական եկեղեցւոյ նկատմամբ ունեցած արդիւնքը։*

Մեծն Կարոլոսի հետ՝ քրիստոնէական եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ նոր ժամանակի շրջան մը կը սկսի։ Այս միջոցին՝ արեւելեան եկեղեցւոյ մէջ կրօնական գժտութիւնները դադրեցան, եւ արեւմտեան եկեղեցին սկսաւ ընդարձակուիլ ու զօրանալ։ Եկեղեցին տէրութեան հետ ալ սերտ յարաբերութեան մէջ մտաւ, ինչու որ Կարոլոս կայսրը կը ջանար տէրութիւնը քրիստոնէական հիման վրայ հաստատել։ Քրիստոնէութեան տիեզերականութեան մեծ գործքը՝ որ Կարոլոսի ձեռքով սկսաւ, եաքէն շուտ իր ծաղումն ու լրումը գտաւ։

Այս շրջանին սկիզբը՝ Գերմանիայի հիւսիսային կողմը հեթանոսութիւնը դեռ կը տիրէր։ Սաքսոնիացիք՝ որ գերմանական երեք գլխաւոր ցեղերէն մէկն էին, կերեսք քրիստոնէութեան դարձընելու համար եղած ամէն փորձերը մերժեցին։ Իրենք բիրտ վայրենութեան մէջ կ'ապրէին, եւ սահմանակից Փռանկաց հետ անդադար պատերազմ ընելով, քրիստոնէութեան դէմ ունեցած սաստիկ ատելութիւնին անոնց

գալն կերպով կը ցուցընէին։ Կարոլոս երեսուն տարի Սաքսոնիացւոց դէմ պատերազմ մղելէն ետեւ, վերջապէս զերծնէք նուաճեց (772—803)։ Անկէ ետքը Կարոլոս աշխատեցաւ իրենց մէջ քրիստոնէութիւն խոթելու, որ նպատակին հասնելու համար՝ նոյն իսկ բռնական միջոցներ ի գործ դրաւ։ Մահուան պատիժ դրաւ անոնց՝ որ յանձն չէն առնուր մկրտուիլ, մեռելոց մարմինները կ'այրեն եւ մեծ պահոց մէջ միս կ'ուտեն, եւ սահմանեց որ այս պատժէն միայն խոստովանանք բլլալով եւ ապաշխարութեան յանձնառութեամբ կարենայ մէկն ազատիլ։ Կարոլոս կայսեր բռնած այս խիստ ընթացքն՝ ըստ մասին անով կ'արդարանայ, որ Սաքսոնիացւոց հետ բրած հաշտութեան դէպքերուն մէկն ալ էր, որ Սաքսոնիացիք քրիստոնէութիւնն ընդունին, ուստի եւ քրիստոնէութեան դէմ հակառակիլը կամ քրիստոնէութիւնն ուրանալը, իբրեւ խաղաղութեան դաշնոյն եղծում կը մնար, եւ ըստ մասին՝ որ այս խիստ ու բռնական միջոցները կամ քիչ անգամ կամ ամենեւին ի գործ չդրուեցան։ Բայց Կարոլոսի ջանքը՝ միայն եկեղեցւոյ արտաքին տարածման վրայ չսմիռուեցաւ, նոյն փոյթը ցուցուց նաեւ գիտութեանց ու ճշմարիտ քրիստոնէական ասուածպաշտութեան յառաջադիմութեանը։ Այս վախճանաւ Անգղիայէն ու Իտալիայէն ուսումնական անձինք արքունիքը բերել տուաւ, որոնց մէջ անուանի է Ալկուինոս Բենեդիկտեան կրօնաւորը։ Ամէն զատ Կարոլոս՝ եկեղեցիներուն ու վանքերուն քով դպրոցներ դրաւ, եւ ամէն կարելի միջոցներով ուսումնականութիւնը ծաղկեցընելու աշխատեցաւ, այնպէս որ իրաւամբ կրնայ ըսուիլ թէ իրեն նախորդ ամէն իշխաններէն աւելի աշխատեցաւ հաւատոյ եւ գիտութեան պայծառութեանը։

Կարոլոս հաստատուն ու ընդարձակ նաեւ Հռոմայ քահանայապետին աշխարհական իշխանութիւնը (տես Համար 56)։ Ցամի 800ին պալատական մեծամեծաց բազմութեամբ Հռոմ երթալով, հոն Քրիստոսի Ծնունդեան տօնին օրը, Ս. Պետրոսի եկեղեցւոյն մէջ պատարագ տեսնելու համար ծունր դրած տաեն,

յանկարծ Լեւոն Գ. քահանայապետն իբրեւ թէ Աստուծմէ դրդուած մեծագին թագ մ'առաւ եւ գլուխը դնելով գոչեց. կեցցէ կայսրս Քեհոփաա կայսր Հռոմայեցւոց։ Հոն գտնուող ժողովրդեան բազմութիւնը նոյն խօսքը ցնծութեամբ երեք անգամ կրկնեց։ Թագադրութիւնն անով աւելի հանդիսաւոր եղաւ, որ քահանայապետն անմիջապէս օծման հանդէսն ալ կատարեց։ Այս արարողութիւնն սկզբնաբար միայն կայսերաց Իտալիայի վրայ ունեցած իշխանութեան վերականգնումը պիտ'որ նշանակէր, սակայն ընդարձակ մտօք նաեւ իբրեւ բոլոր քրիստոնեայ աշխարհքին վրայ կայսեր ունեցած պաշտպանութեան եւ ուրիշ քրիստոնեայ ազգաց վրայ ունեցած վերին իշխանութեան նշան համարուեցաւ։ Քահանայապետը ճանչցաւ զկայսրն իբրեւ քրիստոնէութեան աշխարհական գլուխ. կայսրն ալ՝ մեծարեց զքահանայապետն իբրեւ հոգեւոր գլուխ բովանդակ եկեղեցւոյ։ Ասով յայտնի տեսնուեցաւ երկու գերագոյն իշխանութեանց սերտ միաբանութիւնը, բայց միանգամայն իրարմէ բոլորովին անջատեալ բլլալը։ Անկէ ետքը Հռոմէական կայսրութեան պատիւն ու բովանդակ քրիստոնէական եկեղեցւոյ պաշտպանութեան իրաւունքը, 1000 տարիէ աւելի Գերմանիայի կայսերաց քով մնաց։

49. Քրիստոնէութեան տարածումն Եւրոպայի հիւսիսային ու արեւելեան կողմերը։

1. Այս տեսնուելը քրիստոնէութիւնը հեթանոսական ազգաց մէջ մնաւ։ Բայց միշտ ազատ համոզումէ չէր՝ որ քրիստոնէութեան ճամբայ կը բանար, շատ հեղ քաղաքական շահեր ալ ասոր մէջ գործունեայ մասնակցութիւն կ'ունենային։ Թէ որ յառաջադոյն քրիստոնէութիւնը ժողովրդեան ստորին աստիճաններէն դէպ ի վեր մեծամեծաց կարգերը կ'ելլէր, Եւրոպայի հիւսիսային կողմերն ի հառաջի ներհակ ընթացք մ'ունեցած կը գտնենք, այսինքն նախ իշխանները քրիստոնէութիւնը կ'ընդունէին եւ ետքէն ժողովուրդն անոնց կը հետեւէր։

Կարոլոսի որդին՝ Լուդովիկոս Բարեպաշտը, որ Ա. յաջորդ ու Տիբերիոս, Էլպա եւ Էպրոյ գետերուն մէջ եղած երկիրներուն կը տիրէր, հօրը պէս քրիստոնէութիւնը տարածելու եռանդ ու փոյթ ունեցաւ։ Եիթլանտի Հարալտ Թագաւորը՝ որ իշխանութենէն մերժուած էր, իրմէ օգնութիւն խնդրեց. Լուդովիկոս խոստացաւ իրեն օգնել, եթէ յանձն կ՚առնու մկրտուիլ ու քրիստոնեայ քարոզիչներ հետն առնուլ։ Թագաւորն այս պայմաններն ընդունելով՝ Անսկար առնուելով կրօնաւորն իբրեւ առաքեալ հիւսիսային կողմերը գնաց, եւ հռետեղութիւնը քրիստոնէութիւնը տարածեց։ Անսկար Համպուրկի արքեպիսկոպոս ձեռնադրուելով, նոյն քաղքէն զանազան ճամբորդութիւններ ըրաւ, հիւսիսային ազգաց մէջ քրիստոնէութիւնը տարածելու համար (†865)։ Ինքը հաստատեց Եիթլանտի եւ Շլէզուիկի եկեղեցիները, եւ Տանիմարգա ու Շուետ Աւետարանը քարոզեց, ուր մեծամեծ արգելքներ դէմն ելլելով՝ քրիստոնէութիւնը հազիւ անկէ քանի մը տարի ետքն ընդհանուր մուտք գտաւ։ Նոյնը պատահեցաւ Նորուեգիա ալ, ուր թէեւ քրիստոնէութիւնն իննեորդ դարուն արդէն Անգղիայէն մտած էր, բայց հազիւ 1000էն ետքը բովանդակ երկրին տիրող կրօնն եղաւ։ Նորուեգիայէն քրիստոնէութիւնը անցաւ Իսլանտ ու Կրէօնլանտ։

2. Եւրոպայի արեւելեան կողմը՝ Էլպա գետէն մինչեւ Տոն եւ Արեւելեան ծովէն մինչեւ Ադրիական ծով տարածուած՝ կը բնակէին Սլաւեան ազգերը։ Անոնց մէջ՝ ամենէն յառաջ քրիստոնէութիւնն ընդունեցան Խուռատները, որոնց հետեւեցան Գարինթիա, Քրայն ու Շթայերմարդ բնակող Գարանդացիք, եւ Դակիա, Դալմատիա ու Իլլիրիա եւ ինչպէս հաւանական կ՚երեւայ նաեւ Ճուանատան ու Պէղոպոնէս բնակող Սլաւերը։ — Մեթոդիոս եւ Կիւրեղ՝ երկու յոյն կրօնաւորները, իննեորդ դարուն քրիստոնէութիւնը Բուլղարաց քարոզեցին, որոնք Դանուբին հարաւային ու Սեւ ծովուն արեւմտեան կողմը կը բնակէին։ Անկէ Մորաւիա անցան, ուր նոյնպէս քրիստոնէութիւնը տարածեցին, եւ Մեթոդիոս Մորաւիայի առաջին արքեպիսկոպոսն եղաւ։ Անկէ քրիստոնէութիւնն անցաւ Պոհեմիա, որ նոյն միջոցին անկախ էր, եւ 973ին Փրակի արքեպիսկոպոսութիւնը հաստատուեցաւ։ Քրիստոնէութիւնը Մորաւիայէն Շլեզիա ու Լեհաստան տարածուեցաւ, ուր 966ին տէրութեան կրօն եղաւ։

Ռուսաստանի դարձը տասներորդ դարուն կէսին կոստանդնուպոլսոյ կողմանէ եղաւ. նախ Օլկա Աւագ իշխանուհին քրիստոնեայ եղաւ. բայց Ռուսաց մէջ քրիստոնէութիւնը բուն հիմնոյն եղաւ, իր եղբօրորդին Վլատիմիր, որ 980ին միահեծան իշխան ըլլալէն ետքը, 989ին Ռուսերը գունդագունդ Դնիեբէր գետը մկրտել տուաւ։ Քիեվ մայրաքաղաքն՝ առաջին եպիսկոպոսանիստ աթոռն եղաւ։ — Ս. Յակոբանոս Հունգարիայի առաջին թագաւորը, շուրջ 1000ին իր տերութեան մէջ քրիստոնէութիւնը տիրող կրօն ըրաւ, որով եւ իր ժողովուրդը քաղաքականացեալ ազգաց կարգը դասեց։ — Ասոնցմէ քրիստոնէութիւնն ընդունեցան նաեւ Լիվլանտ ու Եսալանտ գաւառները. Ռիկայ՝ եպիսկոպոսանիստ աթոռ եղաւ։ Ամենէն ուշ մտաւ քրիստոնէութիւնը Բրուսիա, ուր խաւրուած երկու քարոզիչները՝ Ասալբերդոս Փրակացին ու Պրունոյ սպանուեցան։ Սակայն վերջապէս Բրուսիացիք ալ քրիստոնէութիւն ընդունեցան Տեւտոնեան կարգին ձեռքով, որ (1226 — 1283) անոնց երկրին տիրեց։

50. Այս շրջանին մոլորութիւններն ու հերձուածները։

ա. Որդեբդրեանոց պղծերը։

Ազգաց դաղթականութենէն ետքն՝ արեւմուտք երեւան ելած գլխաւոր մոլորութիւնն է, Որդեբդրեանոց պղծերը։ Այս աղանդին հեղինակներն են՝ Եղիպանդաս ու Փեղիքս սպանիացի եպիսկոպոսները (790), որոնք Նեստորի չար մոլորութեան հետեւելով, կը վարդապետեին թէ Քրիստոս ըստ աստուածութեանը՝ Աստուծոյ ճշմարիտ որդի է, բայց ըստ մարդկութեանը՝ պարզ որդեբդրական որդի է, եւ ըստ անուան։ Բանը՝

իրեն որդեգրած մարդուն մէջ՝ իբրեւ ի տաճարի բնա-
կեցաւ, եւ որդեգրութիւնը կատարուեցաւ միրուու-
թեան ժամանակ Յորդանան գետը երկինքէն եկած Դա
է որդի իմ սիրելի խօսքերով: Ան մոլորութիւնը՝ որ
Սպանիայի Մահմետականները քրիստոնէութեան շա-
հելու համար հնարուած էր, թէեւ քրիստոսի մար-
դեղութեան վարդապետութիւնը կ'ոչընչացնէր, սա-
կայն եւ այնպէս բոլոր Սպանիա ինչպէս նաեւ Պիւրե-
նեան լեռներէն անդին մեծ ընդունելութիւն գտաւ:
Սակայն հակառակորդներ ալ չպակսեցան, որոնց մէջ
երեւելի է Ալկուինոս Բենեդիկտեան կրօնաւորը, որ
իր ժամանակին ամէնէն անուանի աստուածաբանն էր:
Ասիկայ դիտնականութեամբ ու սրամտութեամբ յու-
ցուց թէ Ս. Գիրքն ու Եկեղեցին մի միայն որդի կը
ճանչնայ թէ՛ բուն աստուածութեանն ու թէ՛ բուն
մարդկութեանը: — Ան մոլորութիւնը՝ Մեծն Կարոլոսի
ձեռքով Ռեհէնսպուրկ (792) ու Ֆրանքֆուրդ (794)
գումարուած երկու սինհոդոսներու մէջ դատապար-
տուեցաւ, եւ վճիռն եղաւ Ադրիանոս Քահանայա-
պետը Հռոմ ժողովով մը մէջ հաստատեց: Սակայ վերայ
շատ չանցաւ մոլորութիւնն անհետ եղաւ, բայց զա-
նիկայ հնարողները չկրցան անկէ բոլորովին հրաժա-
րիլ: Ասոնք ալ գրեթէ ամէն աղանդապետաց ճամ-
բուն հետեւեցան, որոնք թէեւ իրենց խնդիրն եկե-
ղեցւոյ վճռոյն տակը կը ձգեն, բայց թէ որ վճիռն ի-
րենց մտացն ու քմայքը հաճացն չըլլայ, զանիկայ
ամբարտաւանութեամբ կը մերժեն:

51.

Ք. Ս. Հաղորդութեան վարդապետութեան դէմ ելած մոլորութիւնները:

Ի՛նչեւ իններորդ դար՝ Գոհութեան Ս. խորհրդոյն մէջ Քրիստոսի իրական ներկայութեան ու գոյացափոխութեան վերայ գրեթէ ամէնուրէն խնդիր եղած չէր: Բայց այս միջոցիս Ս. Հաղորդութեան վարդապետութեան դէմ զանազան մոլորութիւններ ելան, ո-

րոնց մէջ ամէնէն նշանաւորն է Բերենգար Տուրոյացին: Բերենգար 1030 էն սկսեալ Տուր քաղաքը վանքի մը դպրոցին վերակացուն՝ լեզուաբան եւ միանդամայն իր ժամանակին գիտուն անձինքներէն մէկն էր, եւ դիւրաւրաբար վարուելը խստութեամբ պատճառաւ մեծ անուն ունէր: Նորասիրութեան բազմանքը զինքը մոլորցուց գոյացափոխութեան վարդապետութիւնը մերժելու: Բերենգար կը վարդապետէր, որ Քրիստոս՝ Գոռոնիկեան խորհրդոյն մէջ հոգեւորապէս պոյն կը ճաշակուի: Ա՛յս անլուր վարդապետութեամբ Բերենգար մեծ շփոթութիւն ու աղմուկ հանեց, եւ ամէն բարեկամական յորդորներն ու զգուշացան անձանց հետ բռած վիճաբանութիւնները, չկրցան զինքն այս մոլար կարծիքէն ետ կեցընել: Վերջապէս եկեղեցին միջամտեց ըլլալով՝ իր վարդապետութիւնը դատապարտեց: Բայց երբոր Բերենգար ասոր վերայ ալ չդադրեցաւ իր վարդապետութիւնը պաշտպանելէն, եւ սկսաւ իրեն կողմնակիցներ վաստրկելու ետեւէ ըլլալ, Նիկողայոս Ե. Քահանայապետը 1059ին զինքը Հռոմ 113 եպիսկոպոսաց ժողովի մը կանչեց: Բերենգար եկաւ եւ յանձն առաւ ստորագրել ու երդնուլ առջեւը դրուած հաւատոյ դաւանութեան մը, որուն մէջ գոյացափոխութեան վարդապետութիւնը բացայայտ կը մերկնուէր: Բայց Գաղղիա դառնալէն ետքն սկսաւ ըսել՝ որ իրեն ստիպողաբար մահուան վախէն իր վարդապետութիւնը չէ՛ս կոչած է, եւ զանիկայ յամառութեամբ պաշտպանելէն զատ, սկսաւ Հռոմայ Գահին դէմ ալ դառն նախատանօք ու կսկծանօք խօսիլ: Ասոր համար Գրիգոր Է. վրան դարձեալ եկեղեցական քննութիւն բնել տուաւ, եւ այս վախճանաւ Բերենգար 1078ին 150 եպիսկոպոսներէ Հռոմ գումարուած երկրորդ ժողովոյ մ'առջեւը հանուեցաւ: Հոս թէեւ երկրորդ անգամ մոլորութիւնն ետ առաւ, բայց հայրենիքը դառնալուն պէս դարձեալ միտքը փոխեց: Բերենգար կենացը վերջին տարիները կղզի մ'առանձնանալով, հոն քաշուած ապաշխարութեամբ կեանք անցուց, եւ կ'ըսուի որ ուղղափառ հաւատոյ դաւանութիւն տալով 90 տարեկան մեռած ըլլայ

(1088)։ Մահուանէն եաքը՝ իր մոլար վարդապետութիւնն անհետ եղաւ, որ երբեք եկեղեցիէն բաժնուած մանաւանդ աղանդ մը չկազմեց։ Լատերանեան Դ. (Երկոտասաներորդ տիեզերական) ժողովը (1215) ամէն երկրիմի բացատրութենանց առջեւն առնելու համար, հաղորդութեան վարդապետութեան մասին մէջ՝ հետեւեալ ճիշդ ու նշանակական խօսքերը դրաւ. Հացն ու գինին՝ Աստուածոյ ամենակարող ջրոնքիմքը կը ֆոխադրէն (գոյացափոխութիւն կ՚ըլլայ) է մարմին եւ յարիւն Քրիստոսի։

32.

Գ. Յունաց եկեղեցւոյն Հռոմայ եկեղեցիէն քաշուիլը եւ ոխերորդ տիեզերական ժողովը։

Յունաց եկեղեցին՝ պատկերամարտից շփոթութիւններէն եաքը, քիչ մը ժամանակ հանդարտութիւն վայելեց. բայց 858ին գահակալ փոթիոսիկ մ՚ելաւ, որուն ողբալի հետեւութիւնները դժբախտութեամբ դեռ կը տեւեն։ Ան առաջին արեւելեան կայսրութեան գահը նստած էր Միքայել Գ., որ ինք զինքն ամէն կերպ անկարգութենանց ու անառակութենանց տուած էր։ Իգնատիոս Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքը, որ ճշմարիտ առաքինաբարոյ անձ մըն էր, կայսրը սաստիկ կը յանդիմանէր իր այս անվայելուչ անկարգ ընթացիքը համար, որուն վրայ Միքայել բարկանալով զԻգնատիոս բանտարկել տուաւ, եւ տեղը իր Փոտ քարտուղարը պատրիարքական աթոռը նստեցուց։ Փոտ՝ որ դիտութեամբ աննշանաւոր մարդ չէր, բայց չարութեամբ ալ անկէ վար չէր մնար, վեց օրուան մէջ աշխարհական վիճակէն եպիսկոպոսական աստիճանը բարձրացաւ, որուն վրայ Թէ կղերն ու Թէ ժողովուրդը շատ դժկամակեցաւ։ Փոտ իր աստիճանին մէջ հաստատուն մնալու համար, Նիկողայոս Ա. Քահանայապետին աղաչեց՝ որ զինքը հաստատէ, ծանուցանելով որ Իգնատիոս ծերութեան տկարութեան պատճառաւ, ազատ կամքը իր հրաժարումը տուած վանք մ՚առանձնացած է։ Քահանայապետն այս ամէն բան քննելու համար՝ Կոստանդնուպոլիս դեսպաններ խաւրեց. բայց ասոնցմէ ոմանք Փոտին սպառնալիքներէն վախցած, ոմանք ալ ընծաներով շահուած, չկրցան բան մ՚ընել։ Կոստանդնուպոլիս դումարուած ժողովոյ մը մէջ՝ Իգնատիոս կերպապէս աթոռէն վար առնուեցաւ կամաւ հրաժարիլ չուզելուն համար, եւ Փոտ իր պատրիարքութեան մէջ հաստատուեցաւ։ Սակայն Իգնատիոս առիթ մը գտնելով՝ քահանայապետին ամէն բան տեղն ի տեղ իմացուց, որ անմիջապէս իր դեսպանները պատժեց եւ զՓոտ իբրեւ աթոռոյն բռնակալ՝ վար առաւ։ Քահանայապետն այս վճիռը Թէ կայսեր ու Թէ Փոտին ծանոյց։

Մինչեւ հոս Փոտին մտքէն ալ չէր անցած Հռոմայ եկեղեցւոյ դլխաւորութենանը դէմ հակառակիլ, բայց տեսնելով որ ալ անկէ եաքը Հռոմին բան մը յուսալիք չունի, ինք զինքն Յունաց եկեղեցւոյն դլուխ անուանեց։ Կոստանդնուպոլիս դումարած սինհոդոսի մը մէջ (867) յանդգնեցաւ Նիկողայոս Ա. քահանայապետը յայտնի նզովել, որ մինչեւ նոյն ժամանակ եկեղեցւոյ մէջ լսուած բան չէր։ Պատճառներն որոնց վրայ Փոտ իր դատապարտութենան վճիռը կը հիմնէր հետեւեալներն են. 1. Արեւմտեան եկեղեցին շաբաթ օրերը պահք կը պահէ։ 2. Մեծ պահքէն շաբաթ մը պակասցուցած է, եւ մեծ պահոց մէջ կաթնեղէն ուտելու հրաման կուտայ։ 3. Քահանայից՝ ամուսնանալը կ՚արգելու, եւ վերջապէս. 4. տիեզերական ժողովներով հաստատուած սուրբ հանդանակին մէջ՝ եւ յՈրդւոյ յաւելուածն բրած է, եւ կը վարդապետէ՝ որ Հոգին սուրբ չէ Թէ միայն ի Հօրէ, այլ ի Հօրէ եւ յՈրդւոյ կը բխէ*։

Վասիլ Մակեդոնացին աս կռուոյն սրով վերջ տուաւ (867)։ Ինք զՄիքայել կայսրը՝ որ իր կենացը դաւաճանութիւն բրած էր, մեռցընել տուաւ, զՓոտ աթոռէն ձգեց եւ զԻգնատիոս օրհնաւոր պատրիարքը

* Ըսյ վերջին կէտը միայն նշանակութիւն մը կրնար ունենալ, ինչու որ հաստատուն վարդապետութեան կը վերաբերէր. բայց ասոր լուծումն աւելի յառաջդոյն տուինք (Տես երես 131 Ծանօթ.)։

դարձեալ ամեհի նահատուց։ Սակայն անկէ ետքն ալ շփոթութիւնները շարունակուեցան, ինչու որ Փոտ տասը տարուան պատրիարքութեան միջոցին՝ եպիսկոպոսական աթոռներուն վրայ իրեն կողմնակից անձինք նատեցընելով, զօրաւոր կուսակցութիւն մը կազմած էր։ Այս շփոթութեանց վերջ տալու համար՝ Նիկողայոսին յաջորդ Ադրիանոս Բ. քահանայապետը, Կոստանդնուպոլիս (ութերորդ տիեզերական) սիւնհոդոս մը գումարել տուաւ (869), որ եկեղեցւոյն բաղձացուած խաղաղութիւնը շնորհեց։

Սակայն այս խաղաղութիւնն երկարատեւ չեղաւ. գժտութեան սերմը մէյ մը սրտերուն մէջ խորունկ արմատ ձգած էր, որ այնչափ աւելի շուտ ածելցաւ ու զօրացաւ, որչափ արեւելք դարերէ վեր հաւատոյ վարդապետութեանց վրայ եղած շարունակեալ վէճերը, Յունաց կղերին ու ժողովրդեան կրօնական զգածումը խախտած ու տեսակ մը անզգայութիւն յառաջ բերած էին։ Հակառակութիւնը դարձեալ բորբոքեցաւ Միխայէլ Կերուլարիոս պատրիարքին առեն (1053 ին), որ առանց Փոտին դիտութիւնն ունենալու, փառասիրութեամբն անկէ վար չէր մնար։ Ասիկայ վերոյիշեալ մեղադրանաց վրայ, ուրիշ մէկ քանի դնչուց բաներ ալ աւելցուց, օրինակի ազատաս, թէ Լատինք պատարագի մէջ անխմոր հաց կը գործածեն, հեղձեալ կենդանեաց միսը կ'ուտեն եւ մեծ Պահոց մէջ Ալէլուիա չեն երգեր։ Լեւոն Բ. քահանայապետը՝ զԿերուլարիոս բան արժանւոյն յանդիմանեց, եւ խաղաղութեան ճամբայ բանալու համար Կոստանդնուպոլիս հրեշտակներ խաւրեց։ Բայց Կերուլարիոս եւ ոչ խօսիլ ուզեց անոնց հետ, անոր համար հրեշտակները կղերին ու ժողովրդեան ներկայութեամբը Ս. Սոփիա եկեղեցւոյն խորանին վրայ նզովքի թուղթ մը դրին, որուն մէջ պատրիարքին եւ իրեն կուսակցացը վրայ կը դարձընէին այն ամէն ամբաստանութիւնները՝ զորոնք ինք Լատինաց դէմ յառաջ բերած էր։ Անկէ ետքը կայսեր պաշտպանութեամբն իրենց հայրենիքը դարձան։ Կերուլարիոս՝ քահանայապետին հրեշտակները նզովեց, եւ անմիջապէս սկսաւ եռեւէ ըլլալ արեւելեան Յունաց եկեղեցին՝ Հռոմայ միութենէն բաժնելու։ Ամբարտաւանութիւն այն ատաճանի հասաւ, որ քանի մը տարի ետքը կայսրը զինքն աքսորք խաւրեց, ուր 1059 ին մեռաւ։ Սակայն եկեղեցւոյ հասցուցած չարիքն իր մահուամբը չվերջացաւ, մննաւանդ թէ հետագայ դարերուն մէջ, արեւելեան ու արեւմտեան եկեղեցւոյ բաժանման վիճն երթալով ընդարձակեցաւ։ Թէպէտ եւ մէկ քանի անյաջող փորձերէ ետքը, երկու եկեղեցեաց միութիւնը՝ Եւգինէոս Դ. քահանայապետին առեն Փլորենտիայի ընդհանուր սիւնհոդոսին (1439) մէջ բարեբախտութեամբ յաջողեցաւ, բայց Յունաց մեծագոյն մասը դարձեալ յառաջուան հերձուածին մէջ մնաւ։

53. *Ան շրջանին մէջ Հայոց եկեղեցւոյն վիճակը (700 — 1080)։*

Ութերորդ դարուն՝ Հազարաչիք գրեթէ ամբողջ Մեծ Հայաստանի տիրելով, յունական տերութեան Հայաստանի վրայ ունեցած ազդեցութիւնը կարեցաւ, սրով նաեւ ինկաւ ան նեցուկը՝ որ ան կողման Հայոց կղերին ու ժողովրդեան ուղղափառ մասը կ'ամրացընէր։ Անկէ ետքն Իսմայէլեան սրոյն իշխանութեան տակ, Քաղկեդոնի Ս. Ժողովոյն հակառակ կողմնակցութիւնն աւելի համարձակութիւն ու յանդգնութիւն ստացաւ։ Ներսէս Գ. կաթուղիկոսին չորրորդ յաջորդն եղեւ՝ Քաղկեդոնի Ս. Ժողովոյն դէմ ընդդիմութիւնը մինչեւ ծայրը հասցուց։ Իր կաթուղիկոսութեան առեն (703—718) Ներսէս Բակուր Աղուանից կաթուղիկոս, Քաղկեդոնի Ս. Ժողովոյն ճշմարտութիւնն եւ անոր մէջ քարոզուած վարդապետութեան ուղղափառութիւնը ճանչնալով, Աղուանից թագուհին համոզեց եւ միաբան գործակցութեամբ կ'ուզէին Աղուանից ազգն ուղղափառութեան դարձընել։ Սակայն իրենց հակառակորդները բանն անմիջապէս եղիսկին ականջը հասցուցին, որ երբոր երկու երեք անգամ պատգամաւորութիւն խաւրելով չկրցաւ զերենք իրենց խորհրդէն ետ կեցընել, Դամասկոս ոմար ամիրապետին ամբաս-

տանուէթեան թուղթ մը գրեց, որուն մէջ կ'ըսէր թէ Ներսէս ու Թադուհին՝ Աղուանից երկիրը Յունաց կայսեր տակը ձգելով, ամիրապետին իշխանութենէն ելլել կ'ուզեն: Ասոր վրայ ամիրապետին հրամանաւն Աղուանից կաթուղիկոսը գշխոյին հետ շղթայակապ Դամասկոս տարուեցան, եւ Եղիա անձամբ պարտաւ քաղաքը ժողովք ընելով՝ Ներսէսին տեղ Սիմոն անուանով մէկը կաթուղիկոս դրաւ: Եղիային յաջորդեց Յովհաննէս Օձնեցին (718—729), որ իր բարակ մտաւոր կրթութեանն եւ նախորդներէն ունեցած աւելի ատուածաբանական ու փիլիսոփայական հմտութեանցը համար, իմաստասէր վերադիր անունը կը կրէ: Իր կաթուղիկոսական աթոռն եղած ժամանակը՝ Հայոց եկեղեցին շատ պղտոր եւ մթրկալից կերպարանք մ'ունէր: Մէկ կողմանէ Հայոց կղերին ու ժողովրդեան մէջ Քաղկեդոնի Ս. Ժողովոյն վրայ եղած վէճերը սաստկացած էին. մէկալ կողմանէ խիստ Եւտիքեան (Երեւութական) աղանդ մը Հայաստան ճարակելու կը սպառնար: Ցունաց հետ ալ արարողութենանց ու հաւատոյ վերաբերեալ խնդիրները դեռ կը շարունակուէին, եւ նոյն իսկ Հայոց մէջ խառնակ տարբերութիւնները կային: Թէեւ Յովհաննէս Իմաստասէրը՝ մեծ արդիւնք ունի եկեղեցւոյ բարեկարգական կանոնները Հայաստանի մէջ յարդի եւ զօրութեան բերելուն, եւ Հայոց մէջ եղած տարբերութիւնները առանձին սիւնհոդոսով մը (Դրւնոյ Է. 719) վերցնելուն եւ հաստատ միօրինակութեան մը բերելուն համար, բայց ափսոս որ իր նոր սեպհական կարգադրութեանցը մէջ ինչ ինչ ուղղելի կը թողու: Երեւութականաց դէմ ալ նշանաւոր ճառ մը գրած է, որուն մէջ քաղկեդոնի Ս. Ժողովոյն ամենեւին ընդդիմութիւն մը չկայ: Սակայն ան ատոյգ է, որ իր կաթուղիկոսութեան առեւ Հայաստան՝ ընդհանրապէս խօսելով, կաթուղիկէ եկեղեցւոյ հետ հաղորդութեան մէջ չէր, որուն ակներեւ ապացոյց է նաեւ հետագայ պատմութիւնը: Ս. Գերմանոս Կոստանդնուպոլսոյ Հայրապետը, որուն Հայրապետութեան ժամանակը՝ Յովհաննէս Իմաստասիրին կաթուղիկոսութենէն յառաջ սկսելով, միատեղ կը լմննայ

(714—729), Հայոց առանձին ընդարձակ թուղթ մը գրեց, որուն մէջ Ս. Լեւոնի եւ Քաղկեդոնի Ս. Ժողովոյն եւ հինգերորդ ու Միակամեայց դէմ գումարուած վեցերորդ տիեզերական ժողովներուն վարդապետութիւնը մեկնելով՝ Հայերը կը յորդորէ, որ զանոնք ընդունին եւ կաթուղիկէ եկեղեցւոյ հետ միանան: Ստեփանոս Սիւնեցին՝ դեռ իբրեւ քահանայ, իր արեւմուտք ըրած ուսումնական ճամբորդութենէն դարձած ատեն, ան թուղթը Հայաստան բերաւ: Բայց հետեւութենանը վրայ ստոյգ տեղեկութիւններ չունինք: Այսչափս միայն գիտենք, որ Ստեփանոս Սիւնեցին իր բերած թղթոյն ընդդիմադրական պատասխան մը գրած է, զոր ցայսօր ունինք. թէպէտ ոմանք այս թուղթն եղբէն խարդախուած կը համարին: Քանի մը անշնաւոր կաթուղիկոսներէ եղբը, Յովհաննէս Իմաստասէրէն գիտութեան կողմանէ քիչ ստորին, իսկ եկեղեցական միութեան գաղափարով իրմէ վեհագոյն կաթուղիկոս մը աթոռը նստած կը գտնենք, այսինքն Զաքարիա կաթուղիկոսը (854—876): Ան իմաստասէն եւ բարեպաշտ կաթուղիկոսին կրնէ ազատ բաղբը, զինքը միաբանութեան փորձ մ'ընելու դրդեց: Ան առենները Կոստանդնուպոլսոյ Հայրապետն էր Փոտ. Զաքարիա իրեն թուղթ մը գրելով ան երեւելի գործառնութեան դուռ բացաւ: Փոտ ան գործքը Նիկիայի Յովհաննէս (ըստ ազգային պատմագրաց Վահան) Հայազգի արքեպիսկոպոսին յանձնեց, որն որ ինչպէս Հաւանական կ'երեւայ Փոտին կողմանէ թէ Զաքարիա կաթուղիկոսին եւ թէ Աշոտ Բագրատունի թագաւորին թղթեր գրեց, եւ սուրբ խաչափայտէն մաս մը պարգեւ խաւրեց: Ան թղթերուն մէջ պատմական կերպով կը ցուցընէ քաղկեդոնի Ս. Ժողովոյն ուղղութիւնը, եւ նոյն ժողովոյն վրայ Հայոց մէջ ինչ կերպով ծուռ կարծիք մտնելուն պատմութիւնը կու տայ: Ան թղթակցութեան հետեւութիւնն ան եղաւ, որ Յովհաննէս արքեպիսկոպոսն անձամբ Հայաստան գալով, Զաքարիա կաթուղիկոսը Շիրակվանու ժողովը գումարեց (862): Ան ժողովոյս մէջ՝ որուն ներկայ էին Աշոտ Ա. թագաւորն եւ ու-

րիշ երեւելի անձինք, Վահան Երրորդութեան ու Մարդեղութեան վրայ ճառ մը խօսեցաւ, եւ խնդիրը պայծառացնելով ժողովականաց առջեւը դրաւ։ Դժուարութիւնները լուծուեցան, ժողովականք Վահանայ խօսքերուն հաւանեցան եւ երկու եկեղեցեաց միաբանութիւնը կատարուեցաւ։ Բայց ժողովը նախ ընդհանրապէս Երրորդութեան, Մարդեղութեան եւ Ս. Կուսին Աստուածամայրութեանը վրայ խնդրոյ տակ չեղող նախադասութիւնները իրրեւ կանոն որոշելէն ետքը, բուն խնդրոյն՝ այսինքն Քաղկեդոնի Ս. ԺողովոյնԵւ Հետեւեալ ժողովքներուն վրայ ասոնց երկակողմանի կանոնները որոշեց։

Եթէ որ զՔաղկեդոնի ժողովն եւ զհետեւողս (այսինքն զհետեւեալ ժողովն) նորա հակառակ կամ դիմամարտ գիտիցէ առաքելական կամ մարգարէական սահմանեալ տուչութեան կամ երից սուրբ ժողովոցն աւանդութեան, եւ վասն մարդահաճութեան եւ կամ վասն ընչաքրութեան ոչ նզովիցէ, նզովեալ եղիցի (Կանոն ԺԴ)։

Եթէ որ զՔաղկեդոնի սուրբ ժողովն կամ զհետեւողսն նորա զհինգերորդ ժողովն եւ զվեցերորդն եւ զեօթներորդն, հետեւող եւ համահաւ գիտիցէ առաքելական եւ մարգարէական տուչութեան եւ երից սուրբ ժողովոցն եւ յանդգնի նզովել կամ զրպարտել, իբրեւ զպղծոյն Նեստորի համաձայնեալ, այնպիսին զինքն նզովէ. զի գրեալ է, եթէ որ զոչ արժանին նզովիցէ, նզովէ զանձն իւր եւ ի գլուխ իւր նզովքն եղիցի, եւ եղիցի նզովեալ (Կանոն ԺԵ*)։

Թէպէտ Շիրակվանու ժողովքէն ետքն ալ Զաքարիա կաթուղիկոսը Վահան արքեպիսկոպոսին հետ իր թղթակցութիւնը շարունակեց, որպէս զի կամայ կամաց ոտներու տարբերութիւններն ալ կարգի դրուին, բայց չէ թէ միայն ոտներուն համար մնայուն բան մը չկրցաւ գործադրել, այլ նաեւ Շիրակվանու ժողովոյն որոշումներն ալ երկարատեւ ազդեցութիւն մը չունեցան։ Ինչու որ Զաքարիայի մահուանէն քանի տարի ետքը, Մաշտոցի պէս կաթուղիկոս մը գահին վրայ կը գտնենք, որուն ուղղափառաց դէմ գրաւոր

* Այս վերջի կանոնին մէջ ան մտադրութեան արժանի է, որ թէպէտ կանոնը թէական ձեւով չէ ուած է, սակայն դնողներուն կողմանէ ընդունուած ըլլալն եւ ժողովոյն ուղիղ ըլլալն նեթադրուած է, ինչու որ անմիջապէս ակիզբը Քաղկեդոնի ժողովը սուրբ կանուանէ։ Սակայն տարակոյս չկայ, որ գովելի բան չէր ան ազատութիւնը՝ որն որ կերպով մը կը շնորհուի այդ կանոններուն մէջ, թէպէտ եւ մեծագոյն չարիքէ ազատելու համար մտածուած ըլլայ, այսինքն Ս. Ժողովոյն թշնամիներէ քէն մը թմբեցնելու։

դատաստանութիւնը յայտնի ունինք։ Անկէ վեց ամիս ետքն ալ իր աշակերտը Յովհաննէս Զ. Պատմագիր կաթուղիկոսը կը յաջորդէ, որուն բոլոր պատմագրութիւնը միանգամայն իր դատաստանքն է։ Սակայն Յովհաննէս կաթուղիկոսէն կէս դար մը ետքը, յանկարծ դէմ երնիս դարձեալ միաբանասէր կաթուղիկոս մը կ'ելլէ, այսինքն Վահան (965—980)։ Անոր կաթուղիկոս ընտրուելէն յառաջ արդէն Քաղկեդոնի Ս. Ժողովոյն ուղղութիւնը ճանչցած էր, ուստի կաթուղիկոսական աթոռն ելլելուն պէս՝ Թէոդորոս Մելիտինոյ արքեպիսկոպոսին ձեռքով՝ կաթուղիկէ եկեղեցւոյն հետ ունեցած միաբանական հաղորդութիւնը յայտնեց։ Բայց ընդհանուր սիրոյ կարծիքն ասոր հակառակ էր։ Ցամի 970ին Անի քաղաքն եկեղեցականներու եւ վանականներու ժողով մ'եղաւ, ուր Սեւանայ վանահայրը՝ Վահան կաթուղիկոսին հակառակութիւն ընտրուեցաւ Ստեփանոս Գ. անունամբ։ Վահան Վասպուրականի Աբուսահլ թագաւորին ապաւինեցաւ, որ զինքը սիրով ընդունեցաւ եւ ուղեց իրեն իրաւունքը պաշտպանել. սակայն անկարելի եղաւ։ Ստեփանոս Գ. քիչ մը ետքը մեռնելով, ուրիշ Անուն ժողով մը (972ին) Խաչիկ կաթուղիկոսը նստեցուց, թէպէտ օրինաւոր կաթուղիկոսը Վահան, Վասպուրականի թագաւորաց արքունեացը մէջ դեռ կենդանի էր։ Ա՛ս արքունիքը՝ Գագիկ թագաւորէն վեր բոլոր խնդրոյն ընթացքը գիտեր, եւ Քաղկեդոնի Ս. Ժողովոյն կողմն էր։ Նոյն իսկ Գագիկ թագաւորը Յոհաննես Ա. կայսեր եւ նոյն առենուան Կոստանդնուպոլսոյ Տրիփոն Հայրապետին թուղթ մը գրեց, ուղելով որ ասոնց թղթակցութեամբ մեծագոյն իրական միաբանութեան մը սիրտը բլլայ։ Բայց Յոյնք կամ հասատուն եւ տեւական միաբանութեան մը յոյսը կորսնցուցած բլլալով՝ ասոնց առիթը հասատատ չընծեցին, կամ ուրիշ մեղ անծանօթ դիպուածով մը միաբանութիւնն արգելուեցաւ։ Ա՛ս Վասպուրական երկրին մէջ տիրող ուղղափառ եւ միաբանասէր հոգւոյն վկայ են, նաեւ Խոսրով Անձեւացւոյ եպիսկոպոսն եւ իր արդին Ս. Գրիգոր Նարեկացին, որոնք իրենց հատատքն իրենց գրուածքներովը յայտնած են։

Ա· մինչեւ տասներորդ դար յառաջացող եկեղեցական պատմական տեսութեան մէջ, միայն ան կարեւոր կը յիշուած են, որոնց համար՝ պատմութեան բացայայտ վկայութեան նայելով, դիւրին էր որոշելը թէ ո՛ր կողման են, Քաղկեդոնի Ս· Հոգովոյն ու անոր ուղղափառ դաւանութեան կողմը, թէ անոր հակառակ; Իսկ մնացեալ բազմաթիւ կաթուղիկոսներն՝ որոնց անունն եւ աթոռակալութեան տարիներն զատ բան չենք գիտեր, պատմութեան շրջան մէջ են; Սակայն միւս դնելով՝ որ ասոնց իրենց կրօնական կարծեաց նկատմամբ անյիշատակ մնացած կաթուղիկոսները, ըստ մեծի մասին կամ յայտնապէս քաղկեդոնի Ս· Հոգովոյն հակառակորդ կաթուղիկոսի մը անմիջական յաջորդ, կամ յայտնի քաղկեդոնի Ս· Հոգովոյն կողմը ծանուցուած կաթուղիկոսի մը նախորդ են, պէտք ենք ի սեր պատմական ճշմարտութեան խոստովանիլ, որ վեցերորդ դարուն Հայոց եկեղեցին կաթուղիկէ եկեղեցիէն բաժնուելէն ետքը, մինչեւ տասներորդ դար իրարու յաջորդող կաթուղիկոսներուն մեծ մասը՝ քաղկեդոնի Ս· Հոգովոյն հակառակ էին եւ անոր ուղղափառ դաւանութիւնը չունէին: Բայց գանուեցան մէկ քանի խմաստուն կաթուղիկոսներ, որոնք արուեստէմբ ամէն նախապաշարմանց յաղթելով, չորրորդ տիեզերական ժողովոյն ճշմարտութիւնը ճանչցան, դաւանողներն ընդունեցան ու դաւանանքը քարոզեցին:

—

ՀԱՑԱԾ Ը·

ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

54· Քրիստոսի հիմնադրեալ եկեղեցւոյ սահմանադրութիւնը:

Քահանայապետին գլխաւորութիւնն եկեղեցական իրաց մէջ, այս շրջանին՝ նախընթաց շրջանէն աւելի որոշ յայտնուեցաւ· Քահանայապետն իրեն դիմող եպիսկոպոսներուն վրայ վերին դատաւորական իշխանութիւն մը կը բանեցընէր: Նիկողայոս Ա· սահմանեց՝ որ առանց Հռոմայ քահանայապետին հաւանութեանն եպիսկոպոս մը, ոչ կարենայ դատապարտուիլ եւ ոչ աթոռէն վար առնուիլ: Ծանրակշիռ ու հարկաւոր դէպքերու մէջ՝ քահանայապետն եպիսկոպոսները Հռոմ կը կանչէր, որ հոն դատմարուած սիւնհոդոսաց մնանակից ըլլան: Նոր եպիսկոպոսական մնանդ մետրապոլիտական աթոռի մը հաստատութիւնը, գլխաւորաբար քահանայապետին իշխանութեամբը կ'ըլլար: Պալլիում (եմիփորոն) որ յառաջ

քահանայապետին փոխանորդաց եւ մէկ քանի եպիսկոպոսաց պատուոյ նշանն էր, այս շրջանին մէջ մետրապոլիտական արժանապատուութեան նշանակ սկսաւ համարուիլ, որուն ստացումն անհրաժեշտ կարեւոր էր նոյն իշխանութեան իրաւունքներն ի գործ դնելու համար: Եպիսկոպոսաց հրաժարումը կամ մէկ քաղաքէ ուրիշ քաղաք փոխադրութիւնն առանց քահանայապետին հաւանութեանը չէր կրնար ըլլալ: Նախընթաց շրջանին մէջ՝ քահանայապետն եկեղեցական ինդիրները թագաւորութեան մը մետրապոլիտներէն ընտրուած փոխանորդութեանց ձեռքով կ'որոշէր, իսկ հիմայ ուղղակի խառած արտաքոյ կարգի հրեշտակաց ձեռքով, որոնք նաեւ աղգային սիւնհոդոսաց գահերէց կը նստէին: Քահանայապետական իրաւանց այսչափ ընդարձակուելուն շատ օգնեցին նոյն իսկ եպիսկոպոսները, որ յաճախ աշխարհական իշխանաց անկարգ դիտաւորութեանցը գործիք կ'ըլլային, բարոյական ու եկեղեցական օրինաց դէմ կը պակսէին, եւ իրարու հետ անդադար դժտութիւններ կ'ունենային:

Փոխանակ թագաւորութեան մէջ խանգարած Մետրապոլիտական յարձակողականը, այս շրջանին՝ քահանայապետաց ձեռքով նորոգուեցաւ: Մետրապոլիտները՝ մինչեւ իններորդ դարուն կէսը, այնպիսի իրաւունքներ ու իշխանութիւններ ձեռք բերած էին, որ եպիսկոպոսներն անոնց շատ անգամ կը հարցնատահարուէին: Ուստի հարկ եղաւ որ քահանայապետներն անոնց իշխանութիւնը չափաւորեն, Հռոմ բողոքելու իրաւունքը դիւրացնելով ու ընդարձակելով:

Եպիսկոպոսներն իրենց ատորակարգեալ քահանայից վրայ յառաջուան իշխանութիւնը կը բանեցընէին: Ընարժան քահանաներն ոչ թէ բուն հաճոյից, հապա կանոնական վճռով միայն կրնային իրենց եկեղեցական պաշտօնէն մերժուիլ· ասկէ զատ մերժուողներուն թոյլ տուեալ էր մետրապոլիտին կամ գաւառական սիւնհոդոսին բողոքել: Եպիսկոպոսաց իրենց թեմին մէջ եղած ամէն եկեղեցական պաշտօնեաներուն վրայ մարդ դնելու իրաւունքը, թեմ բնդ-

Հանրապէս ճանչցուած էր, բայց առանձնականաց շինած եկեղեցիներուն վրայ իրենց ուզած անձը դնելու իրաւունք տուելով (jus patronatus), եպիսկոպոսաց վերյիշեալ իրաւունքն արդեամբ զրեթէ վերցուած էր: Մանաւանդ թէ կամաց կամաց աշխարհական աւագանիք՝ քահանայից եկեղեցական պաշտօններ ալ սկսան տալ, եւ զանոնք հպատակի պէս գործածել: Ի մասնաւորի շատ մեծ վնաս տուաւ եպիսկոպոսական իշխանութեան ու եկեղեցական հրահանգաց, աշխարհական աւագանւոյն իրենց ամրոցներուն կամ պալատներուն մէջ առանձնական մատուռներ ունենալը: Առիւ տղեուականաց քահանաներու դաս մը կազմուեցաւ, որոնց վրայ եպիսկոպոսն իր իրաւասութիւնը չէր կրնար ի գործ դնել, ինչու որ աւագանին զերծնիք կը պաշտպաներ. այսպէսով տգիտութիւնն ու բարուց ապականութիւնը մէկերնին ընդհանուր տիրեց: Եկեղեցական հրահանգն աւելի եւս թոյլցաւ, երբոր եկեղեցւոյ վաղեմի սովորութեան հակառակ այնպիսի քահանաներ սկսան ձեռնադրուիլ, որոնք որոշ պաշտօն մը չունէին կամ եկեղեցւոյ մը կապուած չէին: Առանք Թափառականք կամ Անվանի կը կոչուէին, դատարկաւոն ու քահանայական վիճակն անպատիւ բնող կեանք կ'անցընէին, եւ եկեղեցական պաշտամանց իրերն արուեստ կը գործածէին: Աւազ սարկաւագներ ալ կային, որոնք իրենց եպիսկոպոսին տեղապահ՝ թեմերուն այց կ'ելլէին, եւ եպիսկոպոսական իրաւասութիւն կը բանեցընէին: Թայց երբոր առանձին ժողով մը կազմեցին, եւ երիցանց ժողովատեղիներուն առաջին պաշտօնեներն սկսան իրենց գրաւել, եպիսկոպոսաց վտանգաւոր՝ իսկ ժողովրդապետաց անտանելի եղան. առաջիններուն՝ իրենց չափէն աւելի իշխանութիւն սեպհականելով, իսկ վերջիններուն՝ նոյն իշխանութիւնը չարաչար գործածելով:

Ս. Աւգոստինոսին օրինակին հետեւելով՝ շատ եպիսկոպոսք իրենց եկեղեցւոյն վերաբերող քահանայից հետ հասարակաց կեանք կ'անցընէին: Ա՛ս հինաւուրց սովորութիւնը՝ որ մոռցուած էր, Քրոտեկանկ եպիս-

կոպոսին ձեռօք 765ին դարձեալ նորոգուեցաւ, եւ այնպէս աղէկ ընդունելութիւն գտաւ, որ նոյն դարուն վերջերն արդէն շատ թեմերուն մէջ մտած կը գտնենք: Եպիսկոպոսն իր հայրապետական եկեղեցւոյն կղերը տուն մը կը ժողվէր եւ իրենց կանոնաւոր կենաց կարգ մը կը սահմանէր: Առանք՝ կանոնիկոս կը կոչուէին եւ կրօնաւորներէն անով կը տարբերէին, որ ինչք կրնային տանուլ եւ ուխտ չունէին, բայց եպիսկոպոսին հնազանդութեան տակն էին: Տասներորդ դարուն՝ գլխաւորաբար Գերմանիա, աս երիցանց ժողովները լուծուեցան. կանոնիկոսք՝ հասարակաց ինչքերը մասնական եկեղեցական հասերու բաժնեցին, եւ իրարմէ պատուած տներ սկսան բնակիլ, բայց միշտ իրենք զիրենք իրերու մէկ ընկերութեան անդամ կը նկատէին:

Մինչեւ ԺԱ դարը՝ եպիսկոպոսանիստ քաղաքներուն մէջ՝ հայրապետական եկեղեցին քաղքին բնակչաց մի միակ եկեղեցին էր, ուր կիրակի օրերը պատարագ կը մատուցուէր, եւ սուրբ խորհուրդները կը մատակարարուէին: Անկէ ետքը քաղաքներու մէջ առանձին ժողովրդապետութիւններ ալ հաստատուեցան:

Տասներորդը՝ որ յատուկ ալ եկեղեցւոյ պատիւը համար կը տուէր, աս շրջանին Կարոլոս Մեծին ձեռքով բավանդակ տէրութեան մէջ ընդհանուր խոթուեցաւ:

55. Եկեղեցւոյ ու տէրութեան մէջ եղած յարաբերութիւնը:

Գերմանական տէրութեանց քաղաքակրթութեան վրայ եկեղեցւոյ ունեցած մեծ ազդեցութիւնը, պատճառ եղաւ որ եկեղեցին նոյն տէրութեանց մէջ նաեւ արտաքին իշխանութիւն մ'ալ ձեռք բերէ: Եպիսկոպոսք ու աբբայք ընդարձակ կալուածներ ու երկիրներ պարգեւ ընդունեցան. իրենք կրնային թագաւորաց դարման դատաստան տէրութեան ժողովներուն մանակից ըլլալ, եւ ետքէն մինչեւ աւագ նախարարաց կարգն անցան: Թագաւորք եւ իշխանք ալ շատ հեղ

եկեղեցական ժողովներու ներկայ կը գտնուէին, եւ անոնց վճիռներն իրենց աշխարհական իշխանութեամբը կը պաշտպանէին: Եկեղեցւոյ ու տէրութեան մէջ եղած այս փոփոխ յարաբերութիւնը, աւելի եւս հաստատուեցաւ արեւմտեան Հռոմէական կայսրութեան նորոգուելովը: Մեծն Կարոլոս ու իր յաջորդները՝ քահանայապետներէն ընդունած կայսերական թագին հետ, եկեղեցւոյ վերին պաշտպանութեան իրաւունքն ու պարտքն ալ վրանին առին:

Բայց տէրութեան ու եկեղեցւոյ մէջ եղած այս փոփոխ յարաբերութենէն շատ անկարգութիւններ ու շփոթութիւններ ելան, երբ որ աշխարհական իշխանք՝ իրենց իրաւունց չափն անցնելով, եկեղեցւոյ իրողութեանցն սկսան խառնուիլ:

Ասոր մեծաւոր առիթ կու տար Ա-ոթպային կոչ-ո-որ-ին-ը, որ Կարոլինեանց ժամանակին արդէն սկսած էր: Եպիսկոպոսական եկեղեցեաց կալուածներուն մեծ մասն աւատային ըլլալով, իններորդ դարէն վեր նոր ընտրուած կամ անուանուած եպիսկոպոսները թագաւորին՝ իբրեւ իրենց աւատապետին, հաւատարմութեան երդում կ'ընէին, որ զիրենք իր իշխանութեան տակը կ'առնուր: Երդումէն ետքը կ'ըլլար եկեղեցւոյ կալուածոց տուչութիւնը, զորն որ աւատապետը կը կատարէր՝ եպիսկոպոսին մատանի ու գաւազան տալով, իբրեւ նշան եպիսկոպոսական արժանապատուութեան ու իշխանութեան: Այս կերպ հանդերձաւորութիւնը, որուն սկիզբն ինչպէս հաւանական կ'երեւայ Մեծն Կարոլոսի առնէն է, իսկզբան անշնորհակ բան մըն էր. բայց իրեն յաջորդ կայսերաց աչքին՝ անով ծանրակշռութիւն մ'առացաւ, որ ասոնք եպիսկոպոսի մը անուանումը սովորաբար այս նշանները տալով կը ցուցընէին, եւ անոնց մահուանէն ետքը որուած նշաններն ետ կը պահանջէին: Բայց ասկէ ժամանակին հոգւոյն համաձայն, որ արտաքին իրաց վրայ մեծ յարգ կը դնէր, շատերն եպիսկոպոսաց առ կերպով հանդերձաւորիլը տեսնելով, կը կարծէին թէ աւատատուն՝ եպիսկոպոսներն աշխարհական աւատատուներուն հաւասար կը դնէ, եւ չէ թէ միայն հոգեւոր պաշտօնին հետ կապուած առաջնութիւնները, այլ նոյն իսկ եպիսկոպոսական ատիճանն ու իշխանութիւնն ինք կու տայ: Մանաւանդ որ որուած նշանակները պարզ հոգեւոր բանի ցոյց էին, ինչպէս է մատանին, որ եպիսկոպոսին իր եկեղեցւոյն հետ պսակուիլը կը ցուցընէ, եւ գաւազանն՝ որ անոր հովուական իշխանութեան նշանակ է: Ցետագայ դարերուն մէջ ասկէ մեծ չարիքներ ծագեցան: Իշխանք եպիսկոպոսներն իրենց ծառայական հպատակութեան տակն առնելով՝ շատ անգամ հոգեւոր պաշտօնները առակով կը ծախէին եւ անարժան անձինք եպիսկոպոսութեան կը հասցընէին: Ասոր հետեւութիւնն ան եղաւ, որ եկեղեցւոյ մէջ ընդհանուր բարւոյ ապականութիւն մը տիրեց, որուն աւելի եւս տարածուելուն օգնեց աս ժամանակի շրջանին եւ առանձինն Ծ. դարուն մէկ քանի քահանայապետաց անարժան վարքը: Սակայն քահանայապետական աթոռոյն վրայ չպակսեցան առաքինի ու արդիւնաւորող անձինք ալ, որոնք ժամանակին թերութիւնները ճանչցան, եւ մեծ փութով զանոնք շտկելու աշխատեցան, բայց իրենց ջանքը բաղձացուած հետեւութիւնը չունեցաւ: Եկեղեցւոյ հրահանգող վերատին նորոգութիւնը Գրիգոր Է. քահանայապետին վերապահուած էր, որ յաջորդ երրորդ շրջանին գլուխը կ'անցնի:

56. *Հռոմայ քահանայապետաց աշխարհական իշխանութիւնը:*

Երբէն այս ժամանակի շրջանէն յառաջ՝ խոտելիս քաղաքական յեղաշրջութիւն մը կը պատրաստուէր, որուն ի հարկէ քահանայապետք ալ իրենց դերին պատճառաւ մասնակից պիտ'որ ըլլային: Օրէ օր աւելի յայտնի կը տեսնուէր Բիւզանդեան կայսրութեան խոտելիս ունեցած երկիրները Լոնգոբարդացւոց յարձակմանցը դէմ պաշտպանելու անկարողութիւնը, որոնք մտքերնին դրած էին բոլոր Խոտելիայի եւ ի մասնաւորի Հռոմայ տիրելու: Ան վտանգաւոր ժամանակը՝ Հռոմայ կառավարութեան բռնադակ ծանրութիւնը

քահանայապետաց վրայ ինկած էր. իրենք էին Հռոմայ հասարակութեան իրական դլուխը, այնպէս որ կայսերական վեցերորդապետը դրեթէ ամենեւին ազդեցութիւն չունէր: Երբոր Լեւոն Իսաւրացին պատկերաց դէմ հանած հրովարտակաւը, Իտալիայի մէջ ապստամբութիւն հանեց եւ կայսերական պաշտօնատէրները վռնտուեցան, քահանայապետն ստիպուեցաւ Հռոմայ բովանդակ աշխարհական իշխանութիւնը ձեռքն առնուլ: Ա՛ս առենէն սկսեալ քահանայապետաց աշխարհական իշխանութիւնը միշտ աճելու վրայ էր. այնպէս որ Իտալիա Լոնգոբարդացւոց թագաւորներէն եաքը, ամենէն մեծ իշխանութիւնն իրենք ունէին: Բայց աս իշխանութիւնը դինու զօրութեան վրայ հիմնեալ չէր, հապա իրենց պատուոյն արժանաւորութեանն եւ Հռոմայ եկեղեցւոյն Իտալիայի վանագան կողմերն ունեցած կալուածներուն վրայ:

Զաքարիա Ս. քահանայապետը՝ իր կառավարութեան վերջին տարին ծանրակշիռ եկեղեցական-քաղաքական դործ մը կատարեց: Փուանկ ուզելով իրենց թագաւորական ցեղը փոխել, քահանայապետին դիմեցին, որ իրենց առաջարկութեանը հաւանելով Պեպինոս Կարճը թագաւորական գահը հանեց (752): Զաքարիայի յաջորդը՝ Ստեփանոս Բ., տեսնելով որ Բիւզանդեան կայսրութեան ու Հռոմայ մէջ բաժանումը դեռ արդեամբ կը տեւէ, դՊեպինոս ու իր յաջորդները Հռոմէական Պատրիկ անուանեց, եւ Հռոմայ եկեղեցւոյ պաշտպանութեան իրաւունքն իրենց տուաւ, զորն որ յառաջագոյն Յունաց կայսրները կամ իրենց տեղ Ռաւեննա նստող վեցերորդապետները կը վարէին:

Քանի մը տարի եաքը՝ Պեպինոս անձամբ Հռոմ եկաւ, Ստեփանոս Բ. քահանայապետը Լոնգոբարդացւոց դէմ պաշտպանելու համար, որոնք միշեւ Հռոմայ դուռը հասած էին: Պեպինոս անոնց յափշտակած երկիրները ձեռքերնէն առաւ, եւ զանոնք (վեցերորդապետութիւնը) պղտիկնաւոր ժամանակաց համար Ս. Պետրոսի, Եկեղեցւոյ ու Հռոմէական Հասարակապետութեան պարգեւեց, այսինքն Հռոմայ քահանայապետաց, որոնք արդէն ժամանակ մը վեր Հռոմայ հասարակութեան դլուխն անցած էին: Քիչ մ՚եաքը աս պարգեւատուութիւնը Պեպինոսի որդին Մեծն Կարոլոս՝ չէ թէ միայն հաստատեց, այլ նաեւ ընդարձակեց: Այսպէս հիմ դրուեցաւ Եկեղեցւոյ տէրութեան ու քահանայապետաց վհատութեան, որ անկէ եաքն երթալով աւելի որոշ երեւան եկաւ:

Քահանայապետաց աշխարհական իշխանութիւն ունենալը, եկեղեցւոյ կառավարութեան համար անհրաժեշտ հարկաւոր է, ինչու որ ասով քահանայապետք ուրիշ անկախ իշխանաց կարգը կ՚անցնին, եւ քրիստոսէ իրենց յանձնուած պաշտօնն ազատ ու անարգել կրնան ի գործ դնել:

57. Քահանայապետաց ու եպիսկոպոսաց ընտրութիւնը:

Խիզանդեան կայսրութեան Հռոմայ վրայ ունեցած իշխանութիւնը դադրելէն՝ մինչեւ արեւմտեան կայսրութեան վերստին հաստատուիլը, քահանայապետաց ընտրութիւնը բոլորովին ազատ էր: Բայց անկէ եաքն ազնուականաց ու կայսերաց ազդեցութեան պատճառաւ պէսպէս դժուարութեանց տակ ինկաւ: Նիկողայոս Բ. 1059ին քահանայապետաց ազատ ընտրութիւնը դարձեալ հաստատեց, եւ միանդամայն ապագայ ժամանակներու համար ալ նոյնն ապահովցընելու համար, ընտրութեան իրաւունքը Կարդինալաց ժողովոյ մը յանձնեց: Կարդինալները Հռոմայ եպիսկոպոսին երիցանց ժողովէն յառաջ եկած են: Հին աստենները Հռոմայ հասարակութեան ամէն քահանայներն ու սարկաւագները կարդինալ վերադիր անունն ունէին: Ուրիշ հասարակութեանց մէջ ալ աս անունը կը գործածուէր, եւ կարդինալ եպիսկոպոս, քահանայ կամ սարկաւագ կը կոչուէր անոկից, որ եկեղեցւոյ մը ընդ միշտ կապուած էր: Իննեբորդ դարուն՝ Հռոմայ շրջակայքն եղող Է. եպիսկոպոսներն ալ՝ այսինքն Ոստիա, Ռուֆինա, Բորդոյ, Ալպանոյ, Դուսկուլի, Սաբինա ու Բրենեսդէ քաղաքներուն եպիսկոպոսները,

Հռոմայ կարդինալաց կարգը դաստիեցան, ինչու որ ասոնք իբրեւ Հռոմայ Մետրապոլտական եկեղեցւոյն օգնական եպիսկոպոս՝ ամէն ծանրակշիռ դէպքերու մէջ խորհրդի կը կանչուէին։ Այսպէս Հռոմայ կարդինալաց ժողովն, որուն յանձնուած էր քահանայապետին ընտրութիւնը, կը բաղկանար 7 եպիսկոպոսէ, 28 քահանաներէ (այսինքն Հռոմայ 28 ժողովրդապետական եկեղեցիներուն առաջնորդներէն) եւ 18 սարկաւագներէ։ Եւ որովհետեւ ասոնք կարդինալները քահանայապետ ընտրելու իրաւունքն ունէին, եւ իրենք քահանայապետին խորհրդական՝ բովանդակ եկեղեցւոյ կառավարութեան մասնակից էին, անոր համար պատիւնին կամաց կամաց այնչափ մեծցաւ, որ իրենց՝ուրիշ հասարակութեանց արքեպիսկոպոսներէն ու եպիսկոպոսներէն վեր աստիճան մը տուեցաւ։ Ասոր համար Պիոս Ե. քահանայապետն (1567), ուրիշ քահանայից արդելեց անկէ եառը կարդինալ անունը կրելը։

Կարդինալաց թիւն ամէն ժամանակ հաւասար չէր. առաջին անգամ Սիքստոս քահանայապետը (1586) որոշեց անոնց թիւն (այսինքն 6 եպիսկոպոս կարդինալ, 50 քահանայ կարդինալ եւ 14 սարկաւագ կարդինալ. ընդ ամէնը 70)բայց շատ քիչ անգամ ասթիւն ամբողջ կ'ըլլայ։ Ասոնք կը կազմեն եկեղեցւոյ ծերակոյտը, եւ պաշտօններն է քահանայապետին եկեղեցւոյ կառավարութեան մէջ օգնական ըլլալ, եւ ամէն ծանրակշիռ խորհուրդներու ներկայ գտնուիլ։

Եպիսկոպոսաց ընտրութիւնը՝ Մեծն Կարոլոսի եւ իր որդւոյն Լուդովիկոսի ատեն ազատ էր, վասն զի իրենք որոշած էին, որ կղերն ու ժողովուրդն ուզած անձերնին եպիսկոպոս ընտրեն, բայց ընտրութեան հաստատութիւնն քան հին սովորութեան իրենց վերապահած էին։ Իններորդ դարուն կէսին՝ եպիսկոպոսաց ընտրութիւնը մայր եկեղեցւոց եւ ուրիշ եկեղեցիներուն կանոնիկոսաց ձեռքով սկսաւ ըլլալ։ Բայց շատ հեղ կը պատահէր՝ որ կայսրն որոշ անձ մը յանձնելով, ամենեւին ընտրութիւն չէր ըլլար։ Թագաւորական իշխանութեան հնամած ատեն, նոյն իսկ դքսերը ու կոմսերը յանդգնեցան իրենց ազդեցութեան տակ ե-

ղող եպիսկոպոսական աթոռներուն վրայ կամ իրենց ազգականները կամ մտերիմները նստեցընել, մանաւանդ զանոնք՝ որ գիտէին թէ եկեղեցական ստացուածքները յատկացած ատենին իրենց պիտ՝որ չընդդիմանան, որով եպիսկոպոսական աթոռներուն վրայ շատ անարժան անձինք նստան։

58. վանականաց վիճակը։

Ութերորդ դարուն՝Փռանկաց թագաւորութեան մէջ վանքերը շատ հնկած էին, նախ Սարակինոսաց արշաւանքներուն եւ երկրորդ Կարոլոս Մարթելին պատճառաւ, որ վանքերուն ստացուածքները վատնած փճացուցած էր· վանքերուն հետ հնկան նաեւ անոնց հետ կապուած հրապարակական դպրոցները։

Գերմանիա դլխաւորաբար Ս. Բոնիփակիոսի ջանքովը՝ Փրիցլարի, Փուլտայի ու Հիրշֆելտի վանքերը շինուեցան, որոնք եառքէն կղերականաց կրթարաններ եղան։ Ցամի 742ին Ս. Բենեդիկտոսի կանոնները, Փռանկաց պետութեան ամէն վանքերուն մէջ ընդունուեցան։ Կրօնաւորաց մեծ մասն ատ միջոցիս եղէոյր էին, բայց եառքէն որոշուեցաւ որ միայն քահանայ մը կարենայ աբբայ ընտրուիլ։ Եպիսկոպոսաց իշխանութիւնը շատ մեծ էր իրենց թեմին մէջ եղած կրօնաւորներուն վրայ։

Իններորդ դարուն կէսէն եառքը, շատ ծագկեալ վանքեր աւերիչ պատերազմներու պատճառաւ չնչուեցան։ Նոյնպէս վանական հրահանգաց անկման վրայ, ընդհանուր քանքարտներ սկսան լսուիլ։ Բայց տասներորդ դարուն սկիզբը (910) Գլունիի աբբայարանը հաստատուեցաւ, որ հին կրօնաւորական հոգին չէ թէ միայն իր մէջը նորոգեց, այլ նաեւ ուրիշ մենաստաններու մէջ ալ արծարծելու պատճառ եղաւ։ Ա՛ս վանքին կ'աջնորդէր Բուրգունդիոյ Բեռնոյ կոմսը։ Գաղղիայի վանքերն ասոր օրինակին հետեւեցան, եւ նոյն իսկ Իտալիայի, Սպանիայի ու Լեհաստանի վանքերուն վրայ բարերար ազդեցութիւն մը ունեցաւ։ Այսպէս կրօնաւորական կարգը՝ ժողովրդեան առջեւը նորէն համա-

բում առացաւ, եւ թէ բարեպաշտութեամբ ու թէ գիտութեամբ մեծամեծ բարիքներ յառաջ բերաւ:

Տասներորդ դարուն վերջերը՝ Խալվա սիրող ընդհանուր եղջումն ու բարուց ապականութիւնը, վանականութեան հոգին նորէն արծարծեց: Ս. Հռոմուալդաս 1023ին Ապենինեան լեռանց Գամալդոլի բռւած ձորին մէջ, Գամալդոլեանց կրօնը հաստատեց: Քիչ մը ետքը Ս. Գուալբերտաս՝ Փլորենտինայի կողմերը վալոմբրոսեանց խիստ կրօնը հիմնեց: — Վանքերուն ունեցած արտօնութիւններն էին, ազատ աբբայընտրութեան իրաւունք, եւ իրենց առացուածոյը վրայ տրամադրելու բացարձակ իշխանութիւն: Բայց ինչպէս անցեալ՝ նոյնպէս ասս չքնաղին մէջ, վանքերն եպիսկոպոսին կարգաւոր իրաւասութեան տակն էին. անկէ բոլորովին ազատ վանքեր ԺԱ երորդ դարէն յառաջ շատ քիչ կային:

—

ՀԱՏՎԱԾ Գ.

ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ՊԱՇՏՕՄՈՒՆԵՔԸ

59. *Կրօնական առորդ գործողութիւններ:*

Ա՛ս ժամանակի շքնաղին մէջ՝ սուրբ պատարագի զոհն եւ ուրիշ խորհրդոց մատակարարութիւնն եկեղեցւոյ հին սովորութեան համաձայն կ՛ըլլար:

Հրապարակական խոստովանանքը՝ Կոստանդնուպոլիս Նեկտարիոս եպիսկոպոսին ժամանակ (391) արգէն վերցուած էր, որուն հետեւեցան քիչ մը ետքն ամբեւելքի գրեթէ ամէն եկեղեցիները: Արեւմուտք ալ Մեծն Լեւոն քահանայապետը յայտնի սահմանեց, որ քահանային եղած գաղտնի խոստովանութիւնը բաւական է: Սակայն ապաշխարութեան հին հրահանգը՝ քիչ մը ժամանակ ալ դեռ արեւմուտք պահուեցաւ, բայց եւթներորդ դարէն ետքն անոր գործածութիւնն ալ սկսաւ կամաց կամաց նուազիլ, եւ Միջնադարեան դարուն գրեթէ բոլորովին վերցուեցաւ: Ինչու որ անկէ ետքը սովորութիւն եղաւ կանոնական պատիժներ՝

որ ողորմութեամբ ու խաչակիր գրուելով քաւել: — Խոստովանանքը լսելու իրաւունքն եպիսկոպոսինն էր, բայց շատ կանուխ ժամանակներէ վեր քահանայք ալ հաւատացեալց խոստովանքը կը լսէին, եպիսկոպոսէն իրաւասութիւն առնելով: Հին հրահանգաց համաձայն՝ ապաշխարողաց արձակումը՝ սովորաբար ապաշխարանքը կատարելէն ետքը կը տրուէր, բայց գաղտնի ապաշխարողներն ամէն ժամանակ կրնային արձակուիլ:

Նըվիթը՝ որ յառաջ եկեղեցւոյ հաղորդութենէն մերժում մըն էր, ութերորդ դարէն սկսեալ արեւմուտք եկեղեցական պատիժ մ՛եղաւ հրապարակական յանցաւորաց համար, որոնք 15 օրուան մէջ երեք անգամ ազդարարութիւն ընդունելէն ետքը, եկեղեցւոյ սահմանուած կանոնական ապաշխարանքները յանձն չէին առնուր: Եպիսկոպոսն այսպիսին կը նզովէր, այսինքն եկեղեցւոյ հաղորդութենէն կը մերժէր ցորչափ ապաշխարանքը չէր ուզեր յանձն առնուլ, եւ իրեն հետ ամէն կերպ հաղորդակցութիւն կ՛արգիլուր: Եթէ յանցաւորը բարձրաստիճան անձ մըն էր, եւ նզովքը բանի տեղ չէր դներ, եպիսկոպոսը պատիժը կը սաստկացնէր, այսինքն Աբբենէ կը դներ, որ ուրիշ բան չէր բայց եթէ նզովքին յանցաւորին անձէն՝ առացուածոյը վրայ ընդարձակուիլը:

Այս դէպքին մէջ՝ կ՛արգիլուէր յանցաւորին ամրոցին կամ կալուածներուն մէջ առաուածային պաշտօն կատարելն եւ հրապարակաւ խորհուրդ մատակարարելը: Խորաններն իրենց զարդերէն կը մերկացուէին, եկեղեցիները կը գոցուէին, եւ օրը միայն մէկ անգամ ապաշխարութեան ազօթք ընելու համար կը բացուէին: Պատկր հանդիսիւ չէր օրհնուէր, մեռելոց թաղումն եկեղեցական հանդիսութեամբ չէր կատարուէր, եւ նոյն իսկ միս ուտելն արգիլեալ էր: Արգիլքին գործածութիւնը տասներորդ դարուն սկսաւ: Չի կրնար ուրացուիլ՝ որ արգիլքն երբեմն զգծմամբ աշխարհական նպատակներու համար կը գործածուէր, եւ այս անկարգութիւնը չկրցան խափանել նոյն իսկ եռելելի քահանայապետաց, ի մասնաւորի Ինոսենտիոս Գ.ին խիստ պատուէրներն: Երբեմն նաեւ արգիլ-

քին երկար տեւողութենէն շատ մեծ վնասներ կը ծագեին: Ինչու որ եթէ արգելքը քաղքի մը վրայ տարբիներ ձնար, ժողովուրդն երբեմն ան ատեհաճանի կը վայրենանար՝ որ ատուածային պաշտօնը նորէն սկսած ատեն, անոր դէմ ներհակութիւն կը զգար:

Ա՛ս միջոցիս երեւան ելան մէկ քանի ազելորդապաշտական գործողութիւններ, ինչպէս են Ասպոնձոյ վճիռ կամ Անթեղ-Բեան խոշ ըսուածները: Առնոց սկզբնապատճառը ժողովրդեան ան համոզումն էր, որ Աստուած արդար բան մը, զոր վկաներով ապացուցանէն անկարելի է, նոյն իսկ հրաշքով յայտնի կ'ընէ: Առնոց կը վերաբերին նաեւ մենամարտութիւնը, պաղ ու տաք ջրոյ փորձը, հրաշեկ երկաթի, եւ Ս. Հաղորդութեան ու խաչի փորձերը: Եկեղեցին զանազան օրէնքներով կամայ կամաց աս անկարգութեանց վերջ տուաւ. ի մասնաւորի Ինոսենտիոս Գ. Քահանայապետն անոնց դէմ սաստիկ կռուեցաւ: Մենամարտութիւնը գժբախտութեամբ մինչեւ մեր ժամանակը մնաց:

ՉՈՐՐՈՐԴ ԾՐՋԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ Է·ԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ԼՈՒԹԵՐ

1073—1517·

ՀԱՏՎԱԾ Ա·

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՏԱՐԱԾՈՒՄՆ ՈՒ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

60. *Գրիգոր Է·ին եկեղեցւոյ ընկատմամբ ունեցած արդիւնքը:*

Ա՛յս շրջանին սկիզբը՝ եկեղեցին շատ խեղճ վիճակի մէջ կը գտնուէր. մէկ կողմանէ աշխարհական տէրութեան գերի եղած էր, եւ մէկալ կողմանէ կենդանի հաւատքը շատ քրիստոնէից սրտին մէջ մարած եւ պէսպէս մոլորութիւններ անոր տեղ սպրդած մըտած էին: Չէ թէ միայն իշխանք, այլ նաեւ եկեղեցականք, իրենց վիճակին պարտքերը մոռնալով՝ աշխարհասէր կեանք մը կը վարէին: Եկեղեցին աս անկածութեան վիճակէն հանելու համար՝ Աստուած իր ձեռքը գործիք առաւ Ղէլտեպրանդ, որ Թոսքանայի Սիէնա քաղաքը հարուստ ազգատոհմի մը սերունդէն է: Հիլտեպրանտ 1073ին իր կամացը դէմ Քահանայապետ ընտրուելով՝ Գրիգոր Է· անունն առաւ: Ընդհանուր պատմութիւնն իրեն իրաւամբ Մեծ վերագիր անունը տուած է:

Գրիգոր Է· որ երկայն ժամանակ իբրեւ կրօնաւոր Գլունիի վանքը խստամբեր կեանք մը անցուցած էր, ամէն բան բռնադակող միտք եւ սուր դիտողութիւն

մ՚ունէր, բարուց նկարագիրն ալ ծանր ու անյողդողդ, իսկ գործունէութիւնը անխոնջ էր։ Արդէն հինգ Քայանայապետաց եւ ի մասնաւորի իր անմիջական նախորդին Աղէքսանդր Բ.ին առեն, Գրիգոր իբրեւ աւագ սարկաւագ՝ եկեղեցւոյ նորոգութեան անվաստակ աշխատած էր, սակայն քահանայապետական աթոռն ելլելէն ետեւ, իր մի միակ նպատակն էր եկեղեցին զինքը կաշկանդող շղթաներէն ազատել։ Մինչեւ մահասաստերորդ դար քահանայապետաց իշխանութիւնն արդէն ըստ բաւականի բարձր աստիճանի հասած էր, ինչու որ ժողովուրդը վարժած էին հարստահարութիւն մը կրած առեն Հռոմ դիմելու, եւ անկէ իրենց նեղութեանցն օգնութիւն խնդրելու։ Գրիգոր իր անձնական ճոխութեամբն ատ իշխանութիւնն աւելի եւս բարձրացուց, որուն մեծապէս նպաստաւոր եղան նաեւ ժամանակին քաղաքական յարաբերութիւնները։ Իր բովանդակ միտքը գրաւող ու գործունէութեանն առաջնորդող միակ մտածութիւնն ատ էր, որ Եկեղեցին պէտք է ազատ, եւ աշխարհական իշխանութենէ անախտ ըլլայ։ Մանաւանդ թէ աշխարհական տէրութիւնն եկեղեցական իշխանութեան գերադասութիւնը պէտք է ճանչնայ։ Սակայն Գրիգոր իր ատ ջանիցը վախճան չէր դրած իր անձը կամ փառասիրութիւնը, հապա խեղճ ու հարստահարեալ ժողովրդոց հոգեւոր ու մարմնաւոր երջանկութիւնը, եւ եկեղեցւոյ բարեկարգութիւնը, որ նոյն միջոցին շատ խանգարած էր։

Ա՛ս առեններս էր, որ ամենաբարձր եկեղեցական պաշտօնները (եպիսկոպոսութիւն ու արքայութիւն), Հանդերձեալ-օրէնքն պատճառաւ՝ աշխարհական իշխանութեան ձեռքով կը տրուէին, եւ եկեղեցականք աշխարհականաց գերի եղած էին։ Եկեղեցական ընտրութիւնն ալ բնաւ արժանեաց չէր ըլլար, հապա իշխաններուն շնորհքովը, զոր որ՝ ամէն մարդ անարդ շողոքորթութեամբ ու ծառայամիտ սուտակասպասութեամբ կրնար վաստկիլ։ — Ասոր յարակից էր ուրիշ անկարգութիւն մ՚ալ, այսինքն Սիմոնականութիւնը, որն որ գլխաւորաբար Գերմանիա Հենրիկոս Դ.ին մահուանէն ետքը շատ ճարակ գտած էր։ —

Երրորդ թերութիւնն էր եկեղեցականաց անկնութեան օրէնքը ճշդիւ չգահհելը (Հաբճակալոնիթը), եւ ասով իրենց վիճակին պատիւն ու անկախութիւնը կորսընցընելը։

Գրիգոր քահանայապետ ըլլալուն պէս այս երեք անկարգութեանց դարմանն տանելու փոյթ տարաւ. 1074ին Հռոմ բազմախումբ ժողովի մը մէջ՝ սիմոնականութիւնն արգիլեց, եւ կղերականաց անկնութեան օրէնքները նորոգեց*։

Գրիգոր՝ ժողովոյն որոշմունքներն իբրեւ կանոն արեւմտեան եկեղեցւոյ մէջ հրատարակել տուաւ, եւ միանդամայն զանոնք գործադրել տալու համար պատուիրեց, որ ժողովուրդն իրենց պարտքը մոռցող քահանաներէն խորհուրդ կամ պաշտօն չընդունի։ Քահանայապետին միաքն էր ասով ըմբոստ ու դիմադարձ քահանաները հրապարակական խայտառակութեան վտանգի եկեղեցւոյ հնազանդեցնել առիթել։ Գրիգոր թէպէտ գլխաւորաբար կղերականաց կողմանէ մեծ հակառակութիւն դտաւ, բայց ժողովրդեան մեծագոյն մասն իր կողմն ըլլալով վերջապէս յաղթեց։ Ինչու որ ժողովուրդն անհնազանդ քահանաներէն իրենց պաշտօնէն կը մերժէր, եւ անոնց դէմ երբեմն նաեւ բռնութիւն ալ ի գործ կը դնէր։ Հետեւեալ տարին (1075) Գրիգոր Հռոմ դումարած երկրորդ սիւնհոդոսի մը մէջ, բաց ի սիմոնականութենէն՝ նզովքի պատժով արգելեց նաեւ հանդերձաւորութիւնը, այսինքն աշխարհականաց մատնի ու դաւազան տալով մէկու մը եկեղեցական պաշտօն շնորհելն ու կղերականաց նոյնն ընդունիլը։ Ա՛ս արգելքին պատճառաւ ծագեցաւ Հանդերձեալ-օրինեան քառասնամեայ կռիւը՝ Հենրիկոս Դ. Գերմանիայի կայսեր ու Գրիգոր Է. քահանայապետին մէջ։ Հենրիկոս թէ եւ գեղեցիկ ձիրքեր ունէր, բայց մեղկ ու անառակ վարուքն եւ գլխաւորաբար խստութեամբն ու անհաւատարմութեամբը հպատակաց ատելութիւնն

* Ա՛ս որոշումները հետեւեալներն են. 1. Ամէն հարը եկեղեցական մը սուտով ընդունած աստիճան կամ եկեղեցական պաշտօն մը պիտ՚որ չվերէ։ — 2. Ոչ ոք կրնայ սուտով ընդունած եկեղեցի մը պահել ու եկեղեցւոյ իրաւունքները ծախել կամ գնել։ — 3. Ընծաւժկոյ քահանայից ամէն եկեղեցական պաշտօն կասարելն արգելեալ է։

իրեն դէմ գրգռած էր, եւ այսչափ անկարգութիւնները բաւական չսեպելով՝ նաեւ եկեղեցւոյ հասերն անամթութեամբ մկուն մկոլին կը ծախէր։ Գրիգոր Ը. պղէներիկոս Գ. անկէ եա կեցընելու համար ամէն կերպ միջոց ի գործ դնելէն եւ օգուտ մը չտեսնելէն ետեւ, վերջապէս զինք Հռոմ կանչեց, որպէս զի բացատրութեան համար ասյ։ Բայց Հենրիկոս չէ թէ միայն հրաւէրը մերժեց անարգանօք, այլ նաեւ յանդգնեցաւ Որմս գումարած ժողովի մէջ (1076), զԳրիգոր իբրեւ բռնաւոր քահանայապետութենէ վար առնուլ։ Ասոր վրայ քահանայապետը զինքը նզովեց եւ Գերմանիայի ու Իտալիայի վրայ թագաւորական իշխանութիւն բացերքնեն արգելեց, նոյնպէս Պատուականերն իրենց երդումէն արձակեց։ Սակայն Գրիգոր ասով զՀենրիկոս կայսերական իշխանութենէն վար չտուաւ, այլ միայն կախեց։ Գերմանիայի իշխանները կայսեր բռնած ընթացքին վրայ ասատիկ զայրացած, 1076 ին Տրիբուր քաղաքը ժողովեցան եւ որոշեցին որ կայսրն ութ ամսուէն ինկած է, եթէ մէկ տարուան միջոցի մէջ նզովքէն ինք զինքն արձակել չի տար։ Ամբարտաւան ինքնակալը նեղ կացութեան մէջ տեսնելով՝ ձմեռ առեն ձիւնապատ Ալպեան լեռներէն Իտալիա անցաւ եւ Կանոսա քաղաքը քահանայապետին հանդիպեցաւ։ Հոն երեք օր երեք գիշեր ծանր ապաշխարանք քաշելէն ետեւ, չորրորդ օրը քահանայապետը զինքը նզովքէն արձակեց, երդմամբ իրմէ խոստում առնելով՝ որ տուած դատաստանները ամէն կերպով շտկելու կ'աշխատի, եւ եկեղեցականները իրաց մէջ մտած զեղծումները քահանայապետին կամաց համաձայն ուղղել յանձն կ'առնու։ Քահանայապետը պատարագ մատոյց եւ Հենրիկոսի Ս. Հաղորդութեան խորհուրդը մատակարարեց, իբրեւ նշան եկեղեցի ընդունուած բլլալուն։

Բայց Հենրիկոս հազիւ թէ նորէն գահն ելաւ, կրած խոնարհեցուցմանը վրայ դառնացած՝ խոստմունքները չուզեց կատարել։ Քանակի մը գլուխ անցնելով Իտալիա մտաւ, 1084ին Հռոմ քաղաքն առաւ եւ քահանայապետը Հրեշտակի բերդին մէջ պաշարեց։ Բայց Նորմանդացւոց դուքսն օգնութեան

հասաւ, եւ քահանայապետն այս նեղ վիճակէն ազատեց։ Գրիգոր քահանայապետը Հռոմէն Մոնդեկասսինոյ եւ անկէ Սալեռնոյ փախաւ, ուր 1085ին Մայիս 25 ին կնքեց իր բազմարդիւն կեանքը աս խօսքերն ըսելով՝ Արդարութիւնը սիրեցի, եւ անիրաւութիւննատեցի. անոր համար աքսորքի մէջ կը մեռնիմ։

Գրիգոր՝ մահուան դուռը հասած այս խօսքերն ամենայն համարձակութեամբ կրնար ըսել, վասն զի խիղճը կը վկայէր, որ չէ թէ անձնասիրութեան, փառամոլութեան կամ տիրապետելու բաղձանքէն, հապա միայն եկեղեցին ազատելու դիտմամբ աշխարհքն իրեն դէմ պատերազմի գրգռած էր, եւ թէ ինք աս նշանաւոր պատերազմին անյողդողդ հաստատութեամբ մղած էր։ — Գրիգոր Ը. աշխարհական իշխանութենէն հաստատուած վերջի քահանայապետն է։

Գրիգոր Ը.ին մահուանէն ետքը՝ հանդերձեալութեան կեանքը դէռ շարունակուեցաւ, եւ ինչպէս Գրիգոր չկրցաւ գլուխ հանել, իր յաջորդները կատարեցին։ Կաղնքաստոս Բ. ու Հենրիկոս Ե. կայսեր առեն Վորմս քաղաքը գումարուած սիւնհոդոսի մը մէջ 1122, վերջապէս աս կռիւն որոշուեցաւ ըստ էական մասանց ի նպաստ եկեղեցւոյ։ Կայսրը մասնի ու դաւազան տալու իշխանութենէն հրաժարեցաւ, եւ թոյլ տուաւ որ թագաւորութեանը մէջ եղած ամէն եկեղեցիներուն պաշտօնեայք կանոնական ընտրութեամբ ու օծմամբ դրուին։ Երկու կողմանէ ալ հաստատուած դաշնաւորութիւնը, Կաղիքստեան կամ Վորմսեան Միաբանագիրը ըսուեցաւ, զոր որ տարի մը ետքը Լատերանեան Ընդհանուր ժողովն (1123) ալ հաստատեց։ Այսպէս վերջացաւ Գերմանիա՝ 50 տարուան հանդերձեալորութեան կռիւը, որմէ թէպէտ եկեղեցին յաղթող ելաւ, բայց անոր պատճառաւ անկէ ետքն եկեղեցւոյ ու տէրութեան մէջ պաղութիւն մը մտաւ։

61. *Խաչակիրք :*

Խաչակրաց արշաւանքները՝ որոնք Միջին դարուն երեւելի դէպքերէն մէկն են, աս ժամանակի շրջանին մէջ կ'իյնան: Առնք քրիստոնէից արեւելք ըրած արշաւանքներն են Ս. Երկիրն ազատելու համար, ուր Քրիստոս Ցերն մեր ապրած ու գործած էր: Խաչակիր անուններն անկէ առած են, որ աս արշաւանքներուն մասնակից եղող մարտիկները, իրենց աջ ուսին վրայ խաչի նշան մը կը կրէին:

Թէեւ աս նշանաւոր ձեռնարկութեան մասնակից եղողներէն ոմանց ոմանց սրտին մէջ՝ թերեւս շարժառիթներ մտած ըլլան, ինչպէս է առաջ աւարի յոյս, օտար երկիրներ տեսնելու եւ անոնց բնակչաց սովորութիւնները ճանչնալու հետաքրքիր բաղձանք եւ բախտախնդիր ոգի մը, սակայն չի կրնար ուրացուիլ որ բարձր կրօնական եռանդէ մը յառաջ եկած են:

Խաչակրաց արշաւանքներուն դլխաւոր նպատակն էր՝ Ս. Գերեզմանին ուխտի դացող քրիստոնեաներէն, Արաբացւոց ձեռքէն քաշած անտանելի նեղութիւնները ազատել: Մեծն Կոստանդիանոսի ժամանակն արդէն Ս. Գերեզմանին ուխտի երթալու սովորութիւն կար: Քրիստոնեայք Երուսաղէմ կ'երթային կամ ծանր մեղքերու ապաշխարանքը քաշելու կամ ան սուրբ տեղերն իրենց հաւատքը զօրացնելու համար, զորմէ Քրիստոս իր կենաքն ու չարչարանքներովը նուիրական ըրած էր: Խնդրեան Արաբացիք բարեպաշտ ուխտաւորաց նեղութիւն չէին տար, բայց վերջի ժամանակները քրիստոնեայք արեւմուտք դարձած աւելնալն, սկսան դանդատիլ Արաբացիներէն կրած չարաքութեանցը վրայ: Անկէ շարժեալ՝ արդէն Սեղբեստրոս Բ. Քահանայապետը Ժ. դարուն վերջերը թուղթ մը հանած էր, որուն մէջ քրիստոնեաները կը յորդորէր որ խեղճ ուխտաւորաց օգնեն: Գրիգոր Ը. Քահանայապետն ալ պատրաստութիւն տեսած էր, բանակով մը արեւելք երթալու: Բայց աս խորհրդոյն դործադրութիւնը՝ Ուրբանոս Բ. Քահանայապետին մնաց:

Պետրոս Անապատականը՝ որ 1093ին Երուսաղէմ ուխտի դացած եւ ուխտաւորաց քաշած անտանելի տառապանքներն աչքովը տեսած էր, արեւմուտք դարձած առեն իր տղերովը բոլոր Իտալիան ու Գաղղիան դղրդեց: Ուրբանոս Բ. Քահանայապետն ալ իր խօսքերուն անսալով, քրիստոնեաներն անհետաձիգ ձեռքէն ազատելու խնդիրը՝ 1095ին նախ Բիաչէնցա ու ետքը Կլերմոն դումարած երկու սիւնհոդոսներու բանակցութեան նիւթ ըրաւ: Այս վերջին ժողովը՝ բազմաթիւ կղերականաց ու աշխարհականաց առջեւը խօսած հրաբորբոք ճառը, զամէնքը յորտորեց շարժեց: Միաբերան Աստուծոյ կամն աս է, Աստուծոյ հաճոյքն աս է դոչելով, իրենք զիրենք յօժար ու պատրաստ ցուցուցին աս սուրբ պատերազմին երթալու: Ժողովին ալ խոստացաւ անոնց՝ որոնք ուղիղ դիտաւորութեամբ աս արշաւանաց մասնակից կ'ըլլան, որ աս ճանապարհորդութիւնն իրենց ապաշխարութեան դործքերուն տեղ կ'արժէ: Յամի 1096ին դարնան անհամար բազմութիւն մը Պետրոս Անապատականին առաջնորդութեամբը ճամբայ ելաւ. բայց ասոնք առանց Ս. Գերեզմանը տեսնելու, ճամբան մեռան: Նոյն տարին ճամբայ ելաւ 80.000 հետեւակ ու 10.000 ձիաւոր զօրքով, Սոսրին Լոթարեդիայի Կոտֆրիտ Պույլիոն դուքսը, որ իր ժամանակին ազնուաբարոյ ու արի ասպետներէն մէկն էր, եւ շատ վտանգներէ ու կռիւներէ ետքը 1099ին Երուսաղէմ քաղաքն առաւ: Կոտֆրիտ Երուսաղէմի թագաւոր ընտրուեցաւ, բայց ինք ամէն արքունական պատիւ մերժեց, ըսելով որ չի կրնար ան տեղն ուր Փրկիչը փշէ պսակը դլխուը կրած է, ոսկի թագով իր դլուխը զարդարել, եւ խոնարհ երկիւղածութեամբ ինք պիտի սուրբ Գերեզմանին պատիչն ու ասպետն անուանեց: Մահուանէն ետքը (1100) իշխանութիւնն իր Բաղդուինոս եղբօրն անցաւ:

Անկէ ետքը տարէ տարի Երուսաղէմ ուխտի դացող քրիստոնէից թիւը կը շատնար: Բայց երբ որ Բաղդուինոս Գ.ին ժամանակ (1144ին մօտերը), Ցաճիկ նորահաստատ թագաւորութեան շատ երկիրներն

առին, Ս. Թեոնարդոս արեւմտից քրիստոնեաներն երկրորդ խաչակրաց մը յորդորեց: Գերմանիայի Գոնրատոս Գ. կայսրն ու Գաղղիայի Լուդովիկոս Է. թագաւորն առ արշաւանաց գլուխն անցան. բայց յաջողութիւն մը չունեցան: Յունաց կայսրն իրենց հետ թշնամութեամբ վարուելով, Ասիա ալ սովու, ժանտախտի եւ ուրիշ չարակրութեանց դէմ կռուելու հարկադրելով, երկու թագաւորներն ալ առանց բան մ'ընելու ետ դարձան:

Երրոր Եգիպտոսի Սալահին թագաւորն՝ Երուսաղէմ քաղաքն 88 տարի քրիստոնէից ձեռքը մնալէն ետեւ՝ 1187ին նորէն առաւ, դարձեալ առաջին եռանդը բորբոքեցաւ: Արեւմուտքի սրբոյ վեհապետները՝ Փրիդերիկոս Պարպարոսա, Գաղղիայի Փիլիպպոս Աւգոստոս ու Անգղիայի Ռիքարտոս Ա. թագաւորներն երրորդ խաչակրաց արշաւանք մ'ընելու միաբանեցան: Սակայն իրենց զօրքը կէս մը հիւանդութենէ ու սովէ, կէս մ'ալ Ցամքակաց սրովը ջարդուեցաւ: Փրիդերիկոս Պարպարոսա Սիլիկիայի Սելեփ գետը լողնալու ատեն, նոյնպէս իր որդին Փրիդերիկոս, որ իրեն յաջորդած էր՝ Ակռոնի պաշարողներուն տակն էին: Ա՛ս արշաւանքին միակ օգուտն ան եղաւ՝ որ Ակռոն (հին Պտողոմայիս) քաղաքը, դարձեալ քրիստոնէից ձեռքն անցաւ եւ քրիստոնեայք հրաման ընդունեցան Երուսաղէմ երթալու:

Ինոճենտիոս Գ. Քահանայապետը 1202ին երրորդ խաչակիրքը հանեց, որուն առաջնորդ եղաւ Ֆլանտրիայի Բաղդուինոս կոմսը: Բայց խաչակրաց զօրքը Ս. Երկիրն երթալու տեղ՝ Կոստանդնուպոլիս առին, եւ հոն լատինաց կայսրութիւն մը հաստատեցին, որ 57 տարի տեւեց (1203 — 1261):

Հինգերորդ խաչակրաց արշաւանքն եղաւ (1228) Պարպարոսային թոռը Փրիդերիկոս Բ., որ թէպէտ Երուսաղէմն առաւ, բայց անձնական դաւճքերու համար շուտ ետ դառնալու ստիպուելով, Երուսաղէմի թագաւորութիւնն որ նոյն իսկ նեղքին երկպառակութեամբ քայքայած էր, չկրցաւ երկայն տաեն դիմա-

նալ Սարակինոսաց յարձակմանցը դէմ, որոնք վերջապէս տասնուվեց տարի ետքն Երուսաղէմ առին:

Ասոր վրայ Լուդովիկոս Թ. Գաղղիայի թագաւորը 1248ին ու 1270ին վերջի երկու (վեցերորդ ու եօթներորդ) խաչակրաց արշաւանքներն ըրաւ, բայց երկուքն ալ յաջող ելք չունեցան: Լուդովիկոսի մահուանէն 21 տարի ետքը (1291), քրիստոնէից արեւելք ունեցած վերջին տէրն ալ ձեռքերնէն առնուեցաւ:

Թէեւ աս խաչակրաց արշաւանքներն իրենց դիտած վախճանին չհասան, սակայն Եւրոպայի համար շատ օգտակար հետեւութիւններ ունեցան: Առանց պատճառաւ քրիստոնէական կրօնի ընդհանուր եռանդ մը զարթնեաւ, եւ երթեւեկութիւնը դիւրացաւ, առուտուրը, նաւատնայութիւնն ու պատերազմի արուեստը կատարելագործուեցաւ եւ գիտութեանց ու արուեստից ոգին արծարծեցաւ: Միանգամայն քրիստոնեայ արեւմուտք՝ այս հասարակաց ձեռնարկութիւնն ներով ճանչցաւ, որ մէկ ամբողջի մը կը վերաբերի:

62. Ասպետաց կարգեր:

Խաչակրաց պատճառաւ զանազան ասպետաց կարգեր ալ եղան, զորոնք եկեղեցին՝ ինչպէս աս ժամանակիս ամէն նշանաւոր դէպքերը, իր օգտին ծառայեցուց:

1. *Ս. Յովհաննու կարգը:* Դեռ պողոսոյ թագաւորութեան Ամալփի քաղքէն մէկ քանի վաճառականներ, ուխտաւորները հոգալու համար 1048ին Երուսաղէմ Ս. Գերեզմանին եկեղեցւոյն քովը՝ Ս. Յովհաննէս անուամբ հիւանդոց մը շինեցին: Ա՛ս հիւանդոցին հոգաբարձուները կրօնաւորական կեանք կը վարէին, եւ ողջախոհութեան, հնազանդութեան ու աղքատութեան երեք ուխտերէն զատ՝ աղքատները դարմանելու պարտքն ալ ունէին. եւ այն սկսան ուխտաւորները նաեւ զէնքով պաշտպանել ճամբորդութիւն ըրած տաեն: Ա՛ս ընկերութեան անդամներն երեք դաս կը բաժնուէին. այսինքն քահանայ, ասպետ ու աշխատաւոր եղբայր, որոնք Հէ-բռնոյն վերաթեա՛լ մը տակն

էին: Իրենց հագուստը սեւ էր, որուն վրայ ութա-
կիւն ճերմակ խաչ մը կար: Պատգամիս Ե. Քահանայա-
պետն 1119ին ատ կրօնը հաստատեց, որ եռքէն Ա-
պրոս, անկէ Հռոդոս եւ վերջապէս Կարթլոս Ե. կայսեր
ձեռքով Մալթա փոխադրուեցաւ: Ա.յս վերջին տեղէն
առնելով՝ ասպետներն Մալթայի Ասպետ ալ կոչուե-
ցան: Ա.ս կրօնը՝ միշտ իր ազնուական կոչման հաւատա-
րիմ մնաց, բայց սկզբնական վախճանը այսինքն հիւան-
դաց խնամ տանիլը, ասպետութենէն յետադաս եղաւ:

2. *Յովհաննեանց կարգն ալ Երուսաղէմ հաս-
տատուեցաւ. ասոր վախճանն էր ուխտաւորներն ան-
հաւատից դէմ պաշտպանել: Ա.ս ընկերութիւնը հաս-
տատողն եղաւ Հուկոյ Տըփէյէն գաղղիացի ասպետը,
Բադրուենոս Ե. Թագաւորին պաշտպանութեամբը: Եւ
որովհետեւ Թագաւորը՝ Սողոմոնի տաճարին աւե-
րակներուն վրայ շինուած պալատին մէկ մասը բնակու-
թեան համար ատ ընկերութեան տուած էր, ասկէ
Տաճարական բուսեցան: Ա.ս կրօնին անդամներն երեք
կարգ կը բաժնուէին. 1. Ասպետք՝ որ ազնուական
գարմէ պիտ՝որ ըլլային. 2. Քահանայք ու 3. Աշխա-
տաւոր եղբարք, որոնց ամէնուն վրայ կարգապետ մը
կար: Ա.ս կարգին համազգեստն էր ճերմակ վերարկու՝
պարզ կարմիր խաչով: Պնորիոս Ե. Քահանայապետն
ատ կրօնը հաստատեց, որ մեծամեծ պարգեւներ ըն-
դունելով շատ պայծառացաւ, եւ քաջագործութիւն-
ներ ընելով մեծ անուն հանեց: Փիլիպպոս Գեղեցիկ
Գաղղիայի Թագաւորը (1312), կղեմէս Ե. Քահա-
նայապետին հաւանութեամբն ատ ասպետայ կարգը
ջնջեց:

3. *Գերմանացոց կամ Ջեռոմնեանց կարգը*
1191ին Ս. Մարիամ կոչուած Գերմանացւոց հիւան-
դանոցէն յառաջ եկած է, որ 1228ին քանի մը գեր-
մանացի վաճառականք Երուսաղէմ շինած էին: Եւ որով-
հետեւ ատ եղբայրութիւնը՝ Ադոնի բանակին հիւան-
դաց ցուցուցած արտաքոյ կարգի խնամքովը, գերմա-
նացի խաչակիր զօրաց առջեւը մեծ արդիւնք ստա-
ցած էր, անոր համար Սուապիայի դուքսը Փրիդերի-
կոս՝ 1191ին դանիկայ ասպետաց կարգը բարձրացուց,

զոր որ եռքէն Կեղեստինոս Գ. Քահանայապետն ալ
հաստատեց: Իրենց բուն վախճանն էր հիւանդներն
ու վիրաւորները դարմանել, հագուստին ճերմակ եր
վրան սեւ խաչով: Երբոր ասպետները Պաղեստինէն
վռնտուեցան, նախ Վենետիկ ու եռքէն (1309ին)
Բրուսիայի Մարիէնպուրկ քաղաքը հաստատուեցան,
ինչու որ Բրուսիա 1283էն վեր իրենց ստացուածքն
եղած էր:

Սակայն 1525ին Բրուսիան կորսընցուցին, ինչու
որ ան ատենուան կարգապետն՝ Ալբերտոս Պրանտէն-
պուրկեան իշխանը՝ Լութերի վարդապետութիւնն ըն-
դունելով կայսեր իրեն դէմ հանած տարադրութեան
վճռոյն հակառակ Տեւտոնեան կարգին ստացուածք-
ներն աշխարհականացուց, եւ ժառանգական դքսու-
թեան փոխեց: Անկէ եռքը Տեւտոնեանք Փռանկոնիոյ
Մերկենդհայմ քաղաքը քաշուեցան, ուր մնացին մին-
չեւ իրենց Ջնջուիլը Մեծնաբոլէոնի ձեռքով (1809):

63. *Գրիգոր Ի. հռ միջեր Բոնիֆակիոս Ը. յաջորդող Քահանայապետները:*

Գրիգոր Ի.ին ազնուական ջանիկ նպատակն էր
եկեղեցւոյ միութիւն ու հաստատութիւն, իսկ աշ-
խարհական տէրութեան խաղաղութիւն շնորհել: Իր
յաջորդներուն մէջ գտնուեցան ատուգիւ նշանաւոր
անձինք, որոնք իր մտաց համաձայն սկսած գործքը
գլուխ հանելու աշխատեցան. բայց եղան ալ մէկ քա-
նի քահանայապետք, որոնք իր անշահախնդիր հո-
գիէն հեռանալով, մեծամեծ շփոթութիւններ պատճառ
եղան: Ա.յս շրջանիս անուանի քահանայապետներուն
մէջ յիշուելու արժանի են՝ Ադէքսանդր Գ. (1160—
1181), Խնոսկենտիոս Գ. (1198—1216), Պնորիոս Գ.
(1216—1227): Խնոսկենտիոս Դ. (1243—1254) ու
Գրիգոր Ժ. (1271—1276): Ա.ս քահանայապետները
գլխաւորաբար Հոհենշդաֆեան կայսերաց հետ, զա-
նազան դժուարութիւններ ունեցան որ 100 տարի տե-
ւեցին, եւ որոնց պատճառն էր կայսերական ու քա-
հանայապետական իշխանութեանց սահմանն որոշել:

Վերյիշեալ քահանայապետաց մէջ ամենէն նշանաւորն է Ինոմկենտիոս Գ., որ թէ իմաստութեամբ ու թէ գիտութեամբ երեւելի անձ մըն էր։ Ինք աղնուական տոհմէ յառաջ եկած, եւ քահանայապետական աթոռը նստած ատեն՝ հազիւ 37 տարեկան էր։ Եկեղեցւոյ տէրութեան հետ շատ գաւառներ ու քաղաքներ միացընելով՝ զանիկայ ընդարձակեց, եւ Հռոմ՝ քահանայապետաց իշխանութիւնը դարձեալ հաստատեց։ Նոյնպէս Գերմանիա, Գաղղիա, Անգղիա ու Սպանիա զանազան առիթներու մէջ, քահանայապետական աթոռոյն ազդեցութիւնն ու հմայրանքը բարձրացուց։ Իր ժամանակը գտմարուեցաւ Ըրբոյտ Լաթերանեան (երկոտասաներորդ տիեզերական) ժողովը (1215), ուր բազմաթիւ եպիսկոպոսք ու եկեղեցական ատենաձառողք ժողված էին (71 արքեպիսկոպոս, 413 եպիսկոպոս եւ 800 աբբայ)։ Աղեքսանդրիայի ու Անտիոքի պատրիարքներն իրենց հրեշտակները խաբած էին, իսկ Կոստանդնուպոլսոյ ու Երուսաղէմի պատրիարքներն անձամբ եկած էին, նոյնպէս Եւրոպայի իշխաններէն շատերը։ Ան ժողովոյս նպատակն էր, եկեղեցին նորոգել, ժամանակին հերետիկոսութիւնները դատապարտել, եւ արեւելեան քրիստոնէից օգնութեան հասնելու ճար մը հոգալ։ Եկեղեցական հրահանգաց նորոգութեան համար 70 կանոն դրուեցաւ. ի մէջ այլոց սրսշուեցաւ՝ որ ամէն հասակէն առած քրիստոնեայ՝ տարին գոնէ մէկ անգամ խոստովանանք ընէյ, եւ Զատկի միջոցին Ս. Հաղորդութիւնն ընդունի։

Ինոմկենտիոս Գ. մեռաւ 1216ին։ Իր ժամանակը քահանայապետական իշխանութիւնը՝ բարձրութեան ծագը հասած էր. իրմէ յառաջ չեղաւ քահանայապետ մը՝ որ իրեն պէս ամէն քրիստոնեայ թագաւորաց ու տէրութեանց վրայ իշխած ըլլայ։ Բայց ոչ թէ անարդ եւ պատժապարտ վատասիրութիւն մըն էր զինքն այս բարձրութեան հասցընողը, հապա ժամանակին յարաբերութիւնները։ Այնպիսի բարբարոս ժամանակի մը մէջ, ուր պէսպէս դժնդակ կրքերն անսանձ կը գործէին, երկրաւոր վեհապետի մը զօրութիւնը բաւական չէր ազգաց կենաց լուծ ուելու վրայ եղող տարբերներն իրարու հետ կապելու, հարկ էր որ ծայրագոյն հոգեւոր իշխանութիւն մը միջամտէ ըլլայ, որովհետեւ ինքը միայն կրնար թէ թագաւորաց եւ թէ ժողովրդոց ինք զինքը պատկառելի եւ ակնածելի ընել։ Ինոմկենտիոս Գ. այս իշխանութիւնը բանեցուց, եւ այնչափ աւելի մեծ արդիւնքով ու ազդուութեամբ, որչափ նոյն իսկ ինքը մտաց ու բնութեան զարմանալի ձիրքերով զարդարուած անձ մըն էր։ Իրմէ ետքն եկող քահանայապետները, մինչեւ Բոնիփակիոս Ը. քիչ շատ իր շաւղացը հետեւեցան։ Ութերորդ յաջորդը՝ Գրիգոր Թ. քահանայապետը, գտմարեց Լիոնի երկրորդ (չորեքտասաներորդ տիեզերական) սիւնհոդոսը (1274), որուն գլխաւոր նպատակն էր Յունաց եկեղեցւոյն Հռոմայ Գահին հետ միութիւնը։ Թէեւ միաբանութիւնը յաջողութեամբ գլուխ ելաւ, բայց մնայուն ու ակներեւ արդիւնք մը չունեցաւ։ Գրիգոր Թ. քահանայապետը՝ սոյն սիւնհոդոսին առանձին թղթով հրաւիրեց նաեւ Հայոց Յակոբ Ա. կաթուղիկոսն եւ Լեւոն Գ. թագաւորը, բայց մեզի անծանօթ պատճառի մը համար (թերեւս նոյն ժամանակուան պատերազմական աղմուկներէն արգելեալ) Հայք Լիոնի ժողովը չեկան։

64. Քահանայապետք յԱվենիոն (1306—1377)։

Ինոմկենտիոս Գ.ին յաջորդաց առեն արդէն քահանայապետաց տիեզերական իշխանութիւնը կամաց կամաց սկսած էր իյնալ. բայց բուն զօրաւոր հարուածն ընդունեցաւ Բոնիփակիոս Ը.ին ժամանակ։ Այս հարուածը տուողն եղաւ Գաղղիա, որուն թագաւորներն իրենց զօրութիւնն այնչափ աւելի միացընելու կ'աշխատէին, որչափ Գերմանիայի կայսրներն իրենց ոյժը ցրուելու վրայ էին։ Յամի 1285 Գաղղիայի վրայ կը թագաւորէր Փիլիպպոս Գեղեցիկը, որ իր բաւականչը նախանձախնդիր, խորամանկ ու բռնակալ մարդ մըն էր. ասոր հետ Բոնիփակիոս Ը. քահանայապետը գժտեցաւ։ Փիլիպպոս՝ Անգղիայի հետ ունեցած

պատերազմին առակ դառնալու համար, Գաղղիայի եկեղեցականաց վրայ տուրք դրաւ. Քահանայապետան ասոր դէմ բողոքեց, որուն վրայ Թագաւորն իր հպատակացն արգելեց օտար երկիր առակ խաւրելը, բայց միաքն ուղղակի Հռոմ կը նայէր: Այսպէս քահանայապետին ու Փիլիպպոս Գեղեցիկ Թագաւորին մէջ հակառակութիւն մը մնաւ, որն որ վերջապէս Բոնիփակիոս Ը. քահանայապետին մահուամբը (1303 ին) լմընցաւ: Թէեւ վերջնական յաղթութեան որուն կողմն ըլլալն անորոշ մնաց, բայց ասով իշխանաց օրինակ տրուեցաւ, որ ինչպէս կրնան քահանայապետաց դէմ հակառակիլ եւ անոնց աշխարհական իշխանութեան մէջ բռնած միջամտութիւնները պարապի հանել:

Բոնիփակիոս Ը.էն ետքը քահանայապետական աթոռն ելաւ Ոսթիայի կարդինալ եպիսկոպոսը՝ Բենեդիկտոս ԺԱ, որուն տարի մը ետքը յաջորդեց Կղեմէս Ե. Պոթոայի արքեպիսկոպոսը: Ասիկայ Գաղղիայի թագաւորին միջնորդութեամբն ընտրուած ըլլալով, ինք զինքն ամէն բանի մէջ թագաւորին հաճոյիցը հպատակ կը ցուցնէր: Ինքն եղաւ որ առաջին անգամ Հռոմ թող տալով, աթոռն Աւենիոն փոխադրեց: Անկէ ետքը քահանայապետները 70 տարի հոն մնացին, որ օտարութիւնն իրաւամբ Եօթանասուն գերութիւն՝ Բաբելոնական գերութիւն կ'անուանուի: Ինչու որ քահանայապետական աթոռոյն փոխադրութիւնը՝ եկեղեցական նուիրապետութեան վրայ շատ վնասակար ազդեցութիւններ ունեցաւ: Քահանայապետները շատ բաներու՝ ի մանաւանդ կարդինալաց ժողովը կազմելու մէջ, Գաղղիայի թագաւորներէն կախում ունէին, եւ քիչ մը ետքը կարդինալաց ժողովոյն մեծագոյն մասը գաղղիացի կարդինալները բռնեցին: Քահանայապետաց հեռաւորութեան ատեն՝ խռովութիւն ունեցած երկիրներն կամաց կամաց ձեռքերնէն ելաւ, որով դրամական նեղութեան մէջ ինկան: Ասոր ճար մը հոգալու համար քահանայապետը, զանազան միջոցներու ձեռք զարկին, այսինքն տարեկան հարկեր եւ տուրքեր դրին, զորոնք եկեղեցական հաս մը տալու կամ հատուցնելու ատեն կ'առնուին: Ա՛ս ժամանակէն սկսեալ քահանայապետական արքունեաց դէմ տրտունջներն սկսան յառաջանալ. չէ թէ միայն իշխանք՝ այլ նոյն իսկ եկեղեցականք՝ քահանայապետաց վրայ ժպդոհ էին: Եկեղեցիները ծանր պարտուց տակ ընկճած եւ չքաւորութեան վերջի ծայրը հասած էին:

Ի մանաւանդ Գերմանիա այս միջոցիս մեծ շփոթութեան մէջ կը գտնուէր: Կղեմէս Ե.ին յաջորդը՝ Յովհաննէս ԻԲ., Լուդովիկոս Պաւիէրացւոյն հետ Գերմանիայի գահակալութեան պատճառաւ երկարատեւ կռուոյ մը բռնուեցաւ: Վերջապէս քահանայապետը կայսեր հպատակները հաւատաթմբութեան երդումէն արձակեց, եւ իր կողմնակիցներուն վրայ արգելք դրաւ, որով շփոթութիւնն աւելի եւս մեծցաւ: Յովհաննէս ԻԲ. 90 տարեկան մեռաւ, անբաւ գանձ մը ձգելով, զոր որ խաչակիրք հանելու համար ժողված էր:

Իրեն յաջորդեց Բենեդիկտոս ԺԲ., որն որ կ'ուզեր թէ եկեղեցւոյ ու թէ Գերմանիայի մէջ մտած անկարգութիւնները վերցնել, եւ քահանայապետական աթոռը Հռոմ փոխադրել, բայց Փիլիպպոս Զ. Գաղղիայի թագաւորն ու գաղղիացի կարդինալները դէմ դնելով՝ չկրցաւ բան մը ընել: Բենեդիկտոս ԺԲ. իբրեւ եկեղեցւոյ գլուխ՝ արդարակորով եւ անպարսաւ ընթացք մը ցուցուց: — Իր յաջորդը՝ Կղեմէս Զ. աշխարհային պերճութեանց եաւէտ էր: Իր քահանայապետութեան սկիզբը՝ Հռոմայեցիք իրեն հրեշտակութիւն մը խաւրեցին, ազաչելու համար որ Հռոմ դառնայ եւ եկեղեցւոյ տէրութեան մէջ կարգ կանոն հաստատէ: Բայց Կղեմէս Զ. իրենց ազաչանքը մերժեց, պատճառ բերելով նոյն միջոցին աշխարհքիս գտնուած քաղաքական վիճակը: Մանաւանդ թէ 1348 ին Աւենիոն քաղաքն ու անոր շրջակայ տէրերը նեապոլսոյ Յովհաննա այրի թագուհիէն գնեց: Իր մահուանէն ետքը (1352), յաջորդեցին Ինոսովիկենտիոս Զ. եւ Ուրբանոս Ե. քահանայապետները, որոնք աստուածապաշտ ու գիտուն անձինք էին: Ասոնք Բենեդիկտոս ԺԲ.ին ճամբուն հետեւեցան, սակայն յաջողութիւն

չդաման։ Ուրբանոս Թէպէտ Հռոմ դնաց եւ ժամանակ մ՚ալ հոն կեցաւ, բայց ինչպէս հաւանական կ՚երեւայ, գաղղիացի կարդինալներուն թափանձելովը նորէն Աւենիոն դարձաւ։ 1370ին վախճանեցաւ։

Վերջապէս վեց Քահանայապետ Աւենիոն մնացին եւբը, Գրիգոր ԺԱ. 1377ին ամբողջ դարձեալ Հռոմ փոխադրեց։ Եկեղեցւոյ տերութեան քաղաքներուն հետզհետէ քահանայապետական իշխանութենէն ապստամբիլը, վրնջն առ այս ստիպեցին. բայց ինք չկրցաւ հոն կարգ կանոն հաստատել, ինչու որ հետեւեալ տարին մեռաւ։

65. Քառասնամեայ սքեսմտական հերձուածը, եւ Կոստանդիայի, Բասիդիայի ու Փլորենտիայի ընդհանուր ժողովները։

Քահանայապետաց 70 տարի Աւենիոն կենալուն ողբալի հետեւութիւններէն մէկն եղաւ քառասնամեայ հերձուածը, որով ի սկզբան երկու՝ ետքէն երեք քահանայապետք եկեղեցւոյ իշխանութեան համար սկսան իրարու հետ իյնալ։

Գրիգոր ԺԱ. ին մահուանէն ետքը, Ուրբանոս Զ. վրնեփիկցին (1378ին) քահանայապետական ամբոխն եղաւ։ Գաղղիայի կարդինալները՝ իակղեան վրնքն ընդունեցան, բայց ետքէն տեսնելով իր նորոգութեան ունեցած եռանդը, սկսան վախնալ եւ առանց պատճառի բնաւորութիւնը մերժեցին, եւ իրենց համախոհ հակառակամբոխ քահանայապետ մը ընտրեցին, որ ինք վրնքը կղեմէս Ե. անուանեց։ Երկուքն ալ իրենք վրնքը իբրեւ օրինաւոր քահանայապետ ճանչցընել կ՚ուզէին, կղեմէս Ե.՝ որ ամբոխը Աւենիոն հաստատած էր, Գաղղիան ու ետքէն անոր միջնորդութեամբը Սկովտիան, Սաւոյան ու Լոթարինգիան իր կողմը շահեցաւ. բայց քրիստոնէութեան մեծագոյն մասն ինք վրնքն Ուրբանոսի կողմն որոշեց։ Ասով սկիզբ եղաւ արեւմտեան մեծ հերձուածին, որն որ Աւենիոնի օտարութենէն աւելի՝ քահանայապետաց համբաւը նուաստացուց եւ եկեղեցւոյ վնասակար եղաւ։ Ինչու որ եւ

կեղեցին երկու իրարու հակառակորդ քահանայապետներ ունենալով, եւ հաւատացեալք չդիտնալով թէ որ քահանայապետն իրենց օրինաւոր դլուխ պիտ՚որ ճանչնան, հաւատքներնուն մէջ սկսան տատանիլ ու խղճի անհանդարտութեամբ տանջուիլ։

Ուրբանոս 1389ին, իակ կղեմէս 1394ին մեռաւ։ Առաջնոյն տեղ՝ Բոնիփակիոս Թ., իակ երկրորդին տեղ՝ Պեդրոս տը Լունա Արագոնացին բնտրուեցաւ Բենեդիկտոս ԺԳ. անունամբ։ Բոնիփակիոսի յաջորդեց Գրիգոր ԺԲ. (1406). ասիկայ այն պայմանաւ բնտրուած էր, որ պաշտօնէն պիտ՚որ հրաժարի, եթէ Բենեդիկտոս ալ հրաժարելու ըլլայ։

Եկեղեցւոյ միջէն հերձուածը վերցնելու համար՝ Բիզա ժողով գումարուեցաւ 1409ին։ Ա՛ս ժողովն՝ երկու քահանայապետներն ալ վար առաւ, եւ զՆղեքսանդր Ե. քահանայապետ ընտրեց։

Բայց ասով չարիքն աւելի եւս մեծցաւ. վար առնուած քահանայապետները փախան. Գրիգոր Ռիմինի, իակ Բենեդիկտոս Սպանիա, ուր չէ թէ միայն հաստատուեցան, այլ նաեւ իրենց կարդինալներ ընտրեցին։ Նղեքսանդր Ե. ալ ամբոխը Պոլոնիա հաստատեց։ Ասոր մահուանէն ետքը՝ Պալտասար տը Կոսա կարդինալը Յովհաննէս ԻԳ. անունամբ քահանայապետ ընտրուեցաւ, որ բնութեամբ խիստ եւ բարքով չդովելի անձ մըն էր։ Ասիկայ Հռոմ դնաց, որով 3 քահանայապետ սկսան եկեղեցին կառավարել, որմէ՝ ինչպէս բնական է, եկեղեցւոյ մէջ մեծ շփոթութիւնները եղան։ Ուստի եկեղեցին ի զլուխն ելլալու ձայներէն առնէ ժամանակ աւելի ընդհանուր սկսան լսուիլ։

Այս բաղձանքը լեցընելու համար Սիգիսմունտոս կայսրը շատ աշխատեցաւ եւս, Յովհաննէս ԻԳ. քահանայապետը կրցաւ համոզել, որ Կոստանդիոյ քաղաքը ընդհանուր մը գումարէ։ Յովհաննէս ԻԳ. քահանայապետն անձամբ բացաւ այս սիւնհոդոսը (1414ին), որն որ մինչեւ այս ատեն եղած ժողովներուն մէջ ամենէն բազմաթիւն է։ Ա՛ս ժողովոյս ներկայ գտնուեցան 18.000 եկեղեցականք, որոնց մէջ կային 20 արքեպիսկոպոս,

92 եպիսկոպոս ու 124 աբբայ։ Ժողովոյն գումարուե-
լուն վախճանն էր, եկեղեցւոյ մէջէն հերձուածը վեր-
ցընել, նոյն ժամանակուան հերետիկոսութիւնները
դատապարտել ու եկեղեցին նորոգել։ Քաւէարիուս-
թիւնը՝ ձայնիկ առաւելութեամբ չէր, հապա ազգայ
ձայնին նայելով։ Իսկզբան ժողովը 4 եաքէն երբոր
Պիւռենեան թերակղզւոյն թագաւորութիւնները ալ
ժողովը ճանչցան, 5 ազգ բաժնուեցաւ, այսինքն՝
Իտալացիք, Գերմանացիք, Գաղղիացիք, Անգղիացիք
ու Սպանիացիք, որոնք ամէն մէկն առանձին առան-
ձին ժողով կ'ընէին։ Ա՛յս ազգերը՝ պատգամաւորայ
միջոցաւ իրարու հետ հաղորդութեան մէջ կը մնային,
եւ ինչ որ այս պատգամաւորներուն ձեռքով ներ-
կայացուած հինգ ազգայ ժողովոյն մէջ կը սահմա-
նուէր, հրապարակական նիստերուն մէջ՝ իրրեւ ընդ-
հանուր վճիռ կը ծանուցուէր եւ կ'ընդունուէր։

Յովհաննէս ԻԳ. Քահանայապետը՝ որ խոստա-
ցած էր հրաժարիլ եթէ ժողովը պատշաճ դատէ եւ
անով հերձուածը վերնայ, ամէնուն ձգուեցաւ։ Գրի-
գոր ԺԲ. կամաւ հրաժարեցաւ, իսկ Բենեդիկտոս՝ որ
յանձն չառաւ հրաժարիլ, գահէն վար առնուեցաւ։
Անկէ եաքը Կոստանդիա եղած կարդինալները միա-
բան հաւանութեամբ Քահանայապետ ընտրեցին
զՄարտինոս Ե.։ Ա՛ս ընտրութիւնն առ հասարակ ամէ-
նուն ցնծութեան պատճառ եղաւ, ինչու որ Մարտինոս
իր բարեպաշտութեանը, արդարասիրութեանն ու
չափաւորութեանը համար ամէնուն սիրելի էր։

Ժողովականք՝ նորընտիր Քահանայապետէն ան-
միջապէս սոսկալ խնդրեցին, որ եկեղեցւոյ նորոգու-
թեան դժուարին գործքը դլուխ հանէ, զորն որ Թէոդ
խոստացաւ, բայց գործադրութիւնը յապաղեց։ Վեր-
ջապէս նորոգութեան կանոնաւորութիւն մը ժողովոյն
առջեւը դրաւ, բայց ասիկայ ընդունելութիւն չգտնե-
լով, իւրաքանչիւր ազգ իր կարօտութեանը դարման
տանելու համար, Քահանայապետին հետ առանձին
միաբանաձիրներ դրին։ Հուսկ վերջը Քահանայապետը
7 նորոգութեան վճիռներ հրատարակեց, որոնք եկե-

կեղեցական հրահանգայ նորոգութեան հիմունքը
պիտ'որ ըլլային։ Նոյնպէս ժողովոյն հաւատոյ վերա-
բերեալ որոշումները հաստատեց. ի բաց առեալ այն
նորահնար ու մերժելի սկզբունքը՝ թէ ընդհանուր ժողո-
վը, ոեւեծպոյն է ֆոն ըքհանանայապետը, եւ թէ քահա-
նայապետն կրնայ առ ընդհանուր ժողով բողոքիլ։ Ասոր
դէմ քահանայապետը յայտնի սահմանեց որ՝ ոչ ոք
Առաքելական Գահէն կրնայ բողոքել կամ անոր հաւասոյ
վարդապետութեան վերաբերեալ հիմնարերը պերճել։ —
Հերետիկոսութեանց դատապարտութեան վրայ, որ
նոյնպէս ժողովոյն գլխաւոր գործքերէն մէկն էր, վարը
պիտ'որ խօսինք։

Վերջապէս 1418 ին ժողովը դադրեցուց, որոշուե-
ցաւ որ հինգ տարի եաքը Բասիա նոր սիւնհոդոս մը
գումարուի։ Քահանայապետն Իտալիա դարձաւ, եւ
եկեղեցւոյ տերութեան մէջ եղած անկարգութիւննե-
րը բոլոր ուշադրութիւն իրենց դրաւեցին։ Բասիա
գումարուելի ժողովը ժամանակին պատճառաւ չկրցաւ
հոն գումարուիլ, ուստի եւ նախ Սիէնա փոխադրուե-
ցաւ եւ եաքէն որոշուեցաւ որ 1431 ին Բասիոլիա գու-
մարուի։ Բայց Քահանայապետ՝ ժողովը դեռ չբացուած
մեռաւ, բովանդակ քրիստոնէութիւնը դառն սգոյ ու
տրտմութեան մէջ ձգելով։

Իր յաջորդը՝ Եւգինէոս Դ. Զեզարինի հրեշտա-
կին ձեռքով Բաֆէլայի ժողովը բացաւ։ Ժողովոյն վախ-
ճանն էր՝ հերետիկոսութեանց ի մանաւանդ Հուսեան
մոլորութեան բարձումը, արեւելեան եկեղեցւոյ ի
մանաւանդ Յունաց Հռոմայ եկեղեցւոյ հետ միաբա-
նութիւնը, քրիստոնեայ տերութեանց մէջ խաղաղու-
թիւն հաստատել եւ եկեղեցին նորոգել։ Գումա-
րուած եպիսկոպոսները՝ Կոստանդիայի ժողովոյն հո-
գւոյն համաձայն սկսան վարուիլ, եւ եկեղեցւոյ մէջ
մնած անկարգութեանց դէմ խիստ կանոններ հաս-
տատեցին։ Բայց Քահանայապետը 1431 ին վերջերը
հրամայեց որ ժողովը Պոլոնիա փոխադրուի, որպէս զի
Յոյներն ալ հոն գան։ Ասոր վրայ ժողովը Քահանայա-
պետին հետ բանակցութեան մէջ մնաւ, որուն հե-
տեւութեամբն Եւգինէոս Դ. ժողովոյն իսկզբանէ մին-

չեւ նոյն ժամանակ բրածները հաստատեց: Ասով ժողովը յարդ ու Համարում սառնալով, քանի մը եպիսկոպոս ալ Հոն եկան, որով ժողովականաց թիւը շատցաւ: Բայց քիչ մը ետքը քահանայապետը, որ ժողովոյն նորոգութեան վճիռներուն վրայ դոհ չէր, դարձեալ Հրամայեց որ ժողովն Իտալիոյի քաղաքները մէկը փոխադրուի: Ժողովական Հարց մեծագոյն մասը քահանայապետին կամացը Հպատակեցաւ, որով Փերրարա նոր ժողով մը գումարուեցաւ (1438), բայց մեկալ կողմանէ Բասիղեայի ժողովն ինքնագլուխ իր նիստերը կը շարունակէր: Ա.յս ժողովն՝ իր յանդգնութեան մէջ այնչափ յառաջ գնաց, որ Եւգինէոս Գ. քահանայապետը գահէն ինկած Հրատարակեց, եւ Սաւոյայի Ամադէոս գուքսը՝ Փելիքս Ե. անուամբ Հակաւսկոպոս քահանայապետ ընտրեց, որ չկրցաւ ինք զինքն իբրեւ օրինաւոր քահանայապետ ընդունել տալ: Ժողովն այս գործքով ինք իրեն վնասեց, որովհետեւ երբոր սկսաւ քահանայապետին դէմ այս կերպ ընթացք բռնել, ան ատեն ամէնէն երեւելի անձինքը ժողովէն Հեռացան եւ 1443ին ժողովը բոլորովին լուծուեցաւ: Այսպէսով եկեղեցին Նորոգելու Հանգերը դարձեալ անպատուղ մնացին: Բասիղեայի ժողովը՝ մինչեւ 25երորդ նիստը, այսինքն մինչեւ որ քահանայապետն անկէ քաշուեցաւ, սիրելերական ժողով կը Համարուի:

Հազիւ թէ Փերրարայի ժողովը սկսած էր, քահանայապետն արտաքին պարագաներէ ստիպուած ժողովը Փլորենտիա փոխադրեց (1439), ուր եկան Յունաց Յովհաննէս Բալէոլոգ կայսրը եւ Կոստանդնուպոլսոյ Յովսէփ պատրիարքը բազմաթիւ եկեղեցականներով: Հոս Յունաց եւ Հռոմայ եկեղեցւոյ միաբանութեան վրայ արդէն Փերրարա սկսած բանակցութիւնները աւելի ժրութեամբ շարունակուեցան, եւ Յոյնք՝ Հոգւոյն Սրբոյ ի Հօրէ եւ յՈրդւոյ բխումը, քաւարանն եւ Հռոմայ քահանայապետին բամնդակ եկեղեցւոյ վրայ ունեցած գլխաւորութիւնն ընդունելով 1439ին միաբանութեան արձանագրին ստորագրեցին: Բայց Փլորենտեան միաբանութիւնը՝ գլխաւորա-

բար Մարկոս Եփեսոսի եպիսկոպոսին գրգռելովը, որ երկու եկեղեցեաց միութեան հակառակ էր, Յունաց մէջ սաստիկ ընդդիմութիւն գտնելով, բաղձացուած հետեւութիւնը չունեցաւ: Հազիւ Յունաց մէկ փոքր մասը Հռոմայ եկեղեցւոյ ծոցը դարձաւ, որոնք Մխոյեալ կամ Ռուսաց Ցոյն+ կոչուեցան, իսկ մեծագոյն մասն իրենց յառաջուան մոլորութեանը մէջ մնացին, եւ Հիացեալ կամ Հերձուածող Ցոյն+ բսուեցան: Շատ չանցաւ յամառ ու դիմադարձ Ցոյները պատիժներն գտան. 1453ին Յունիներէն Կոստանդնուպոլիս առնելով, Հոն իրենց իշխանութիւնը Հաստատեցին: Անկէ ետքը Յունաց եկեղեցին իր նախնի բարձրութենէն ու պայծառութենէն երթալով ինկաւ: — Ա.յս ժողովոյս մէջ Հայք եւ Ասորիք ալ իրենց միաբանութիւնը Հռոմայ ուղղափառ եկեղեցւոյ Հետ Հաստատեցին, որուն վրայ տես ընդարձակ Համար 68 եւ 70:

Ռուսաց եկեղեցին՝ Յունաց եկեղեցւոյն դուռորը, անոր Հետ մէկտեղ արեւմտեան եկեղեցիէն բաժնուեցաւ: Իսկզբան Ռուսաց մետրապոլիտները՝ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքներէն կ'անուանուէին, բայց ետքէն Ռուսաց պետութեան Տաճկաստանի Հետ ունեցած քաղաքական յարաբերութեանց փոխուելովը, Ռուսաստանի իշխաններն սկսան ետեւէ ըլլալ անկախ ռուսական եկեղեցի մը Հաստատելու: Ա.յսպէս 1448ին արդէն Ռուսաստանի Աւագ իշխանը՝ Յովհան անուամբ մէկը մետրապոլիտ դրաւ, որ բոլոր սերութեան եպիսկոպոսներէն Մոսկուա գումարուած ժողովի մը մէջ ընդունուեցաւ: Վերջապէս երբոր դարուն (1585ին) Փեոդոր Իւանովիչ կայսրը՝ Մոսկուա պատրիարքական աթոռ բրաւ, զորն որ Կոստանդնուպոլսոյ Յունաց պատրիարքն ալ Ճանչցաւ: Անկէ ետքը Ռուսաց եկեղեցին՝ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքներէն անկախ եղաւ: Քանի մը դար ետքը՝ Մեծն Պետրոս Ա., որուն տիրապետելու տենչանքը՝ Ռուսաստանի Հոգեւոր գլուխ մ'ունենալը չէր կրնար տանիլ, միաբը դրաւ պատրիարքութիւնը վերցնել, եւ անոր տեղ իր մտացը Համաձայն նոր եկեղեցական կարգաւորութիւն մ'ընել: Ուստի Ադրիանոս պատրիարքին մահուանէն

եաքը (1702), պատրիարքական աթոռը դատարկ թո-
ղուց ու ինք զինքը Ռուսաց եկեղեցւոյն միակ գլուխ
հրատարակեց: Մի եւ նոյն ժամանակ կղերականներէ
եւ աշխարհականներէ բաղկացած Վ. Բ. Ս. Ա. Հո-
ոդոս մը հաստատուց, որ իբրեւ վերնագոյն դատա-
տանական ատեան՝ ամէն կրօնական խնդիրները պիտ՛որ
որոշէր: Ա. յս սինհոդոսն իր աթոռը հիմնյ Բեզեբա-
պուրկ ունի, եւ Ռուսի կայսրներն իբրեւ ռուսական
եկեղեցւոյ գլուխ, Պետրոս Ա. էն սկսեալ, նոյն սինհո-
դոսին վճիռները փոխելու իրաւունքն իրենց պա-
հած են: Նիկոդայոս կայսրը՝ եկեղեցւոյ գլուխ անուա-
նուելու ունայնասիրութենէն հրաժարելով, ինք
զինքը ռուսական եկեղեցւոյ ֆերթիոյն պաշտպան ա-
նուանեց:

Մինչեւ հնդետասաներորդ դար յատաչայող այս եկե-
ղեցական պատմութեան ընթացքին մէջ տեսանք, որ
դոնուեցան մէկ քանի քահանայապետներ, որոնք իրենց
վիճակին ու պարտուցը համաձայն կեանք չվարեցին: Ա.սիկայ
եկեղեցւոյ թշնամիներէն ոմանք իրբեւ յարմար զէնք կը
դործածէն Հռոմայ քահանայապետաց դիւանաւորութիւնը
վար գարնելու, բայց առանց իրաւացի պատճառի: Քանի մը
միջնադարեան քահանայապետաց պակասութիւնները, իրենց
միայն սեպհական չէին, այլ ժամանակին թերութիւններն
էին, որոնցմէ իրենք ալ ազատ չմնացին: Ա.սկէ զատ իրենց
անձին եւ ոչ թէ պաշտօնին վրայ կ՛ելնան: Պաշտօնը կրնայ
արատաւորիլ (ինչպէս նաեւ ամէն սուրբ բան, որ մարդու
ձեռք յանձնուած է), բայց ասով պաշտօնը ատոնցմէ կախ-
կարդաւորութիւն ըլլալէն չի դադրիր: Հերիւն սկսեալ մին-
չեւ Պայիսիա եռեւէ եռեւ յաջորդող Հրեից քահանայա-
պետներուն մէջ ալ դտնուեցան ոմանք, որոնք իրենց վա-
րուքն իրենք զրենք անպատուեցին, առանց սակայն իրենց
պաշտամանն ատոնցմէ կախ ըլլալը տարակուսի տակ ձգելու:
Նոյն իսկ Փրկիչը պարսաւեց անոնց վարմունքը, որոնք իր
ժամանակը Մովսէսի աթոռը նստած էին, բայց անոնց իշ-
խանութիւնը յարգել հրամայեց (Մատթ. ԻԳ. 2—3): —
Պէտք չէ նաեւ մոռնալ, որ խիստ սակաւաւոր են այն քա-
հանայապետները, որոնց բարոյական կեանքն ատգամանց սր-
ժանի է — հաւատքն ամէնն ալ առանց բացառութեան
անբիծ ու անարատ պահեցին —, իսկ ասոր հակառակ շատ
աւելի բազմաթիւ են այն քահանայապետները, որոնք դեղե-
ցիկ առաքինութեանց պայծառ լուսովը կը փայլին: Ա.ռաջին
դարերուն քահանայապետներն ամէնն ալ սրբոց կարգը դա-
սուած են. ասոնցմէ չատերը կամ իրբեւ մարտիրոս կեան-
քերնին զոհած կամ իրբեւ խոստովանող մեռած են: Քա-
հանայապետաց յաջորդութեան չարքն այնչափ երկայն է, որ
աշխարհքիս իշխանական ցեղերէն եւ ոչ մէկը կարող է այն-
չափ արժանաւոր գլուխներ ցուցնել: Բայց նոյն իսկ Մինչեւ

դարու քահանայապետաց մեծ մասը, թէ սրբութեամբ ու
թէ գիտութեամբ երեւելի են, իսկ նորադոյն թերեւներն եկող
քահանայապետաց բարոյական համբաւը բոլորովին
անաղարտելի է:

66. *Հայոց եկեղեցւոյն վիճակն այս ժամանակի շըր-ջանին մէջ (1080—1385 կամ 1440):*

Ընդհանուր արեւելք խաչակրաց արշաւանք-
ները դեռ չսկսած, Բագրատունի ցեղերուն իշխանաց
երկպառակութենէն խախտած Հայաստան, օտար եւ
բարբարոս ազգաց կոխան եղած էր: Ընդհանրապէս
Հայաստանի մէկ մասը Պարսից, մէկալ մասը Սկիւ-
թաց ու իշխանութեանը տակ ընկճած էր, իսկ ա-
րեւմտեան մասը Յունաց ազդեցութենէն զերծ չէր:
Բագրատունեաց թագաւորութիւնն իյնալէն ետքը,
Հայաստանի մահաբեր վէրքերը բժշկելու դարմանը,
Ռուբէնն մեծանձն եւ կորովի իշխանին պահուած էր, որ
ազգին նախաբարայն անմիաբանութենէն պատակած
ցիրուցան եղած զօրութիւնները մէկտեղ բերելով,
Տաւրոսի լեռանց բարձունքներուն վրայ պզտիկ բայց
ըստ բաւականի զօրաւոր եւ կարգաւորեալ թագաւո-
րութեան մը սկիզբ ըրաւ (1080): Քիչ մը ետքն ազ-
գին հզօրագոյն իշխանութեան աթոռն ալ, որ ասպա-
տակիչ թշնամեաց ձեռքէն աւատանդական եղած էր,
իր տեւական հաստատութիւնը տեսնելուցաւ նոյն
փոքրիկ թագաւորութեան հովանաւորութեան տակ
փնտռել: Ա.յսպէս ազգին թէ ժամանակաւոր եւ
թէ հզօրագոյն իշխանութիւնն արեւելքէն արեւմուտք
փոխադրուելով, անոնց յարաբերութիւններն ալ բո-
լորովին կերպարանափոխ եղան: Հայք՝ որ մինչեւ
մեռասանեերորդ դար իրենց կրօնական ու քաղաքա-
կան փրկութիւնը Յունաց տէրութենէն կը սպա-
սէին եւ առանձինն Հայ կղերը յունական եկեղեցւոյ
միջնորդութեամբն ընդհանուր եկեղեցւոյ հետ հա-
ղորդութեան մէջ մնալ կրնար, ասկէ ետքն ուղղակի
արեւմտեան Հռոմայ եկեղեցւոյն հետ հաղորդու-
թեան մէջ մնալու սկսաւ (1080—1385 կամ 1440),
մէկալ կողմանէ դեռ մէկ դարու չափ, յունական

եկեղեցւոյն հետ միաբանութեան փորձերը շարունակելով։ Ուստի Հայոց եկեղեցւոյն այս ժամանակի պատմութիւնն՝ երկու գլխոյ տակ կրնանք ամփոփել. այսինքն նախ երբ Հայք Հռոմայ եկեղեցւոյ հետ անընդհատ հաղորդութեան մէջ էին՝ Յունաց հետ մի եւ նոյն աւուն միաբանութեան փորձերը տեւելով (1080—1180). երկրորդ միայն արեւմտեան Հռոմէական եկեղեցւոյ հետ հաղորդութեան մէջ ըլլալով (1180—1385 կամ 1440)։

67.

ա. Հայոց եկեղեցին՝ Յունաց եկեղեցւոյն հետ դաշնակցելու վերջին փորձը (1080—1180)։

Տասներորդ դարուն վերջերը՝ Հայաստանի մէջ Արաբացւոց զօրութիւնը քայքայելով, եւ Հայք այլազգեաց յարձակմանց առջեւն իրենք զիրենք բռնելու անկարող տեսնելով, կամաց կամաց դարձեալ յաւնական զօրութեան գիրկն իյնալու սկսան։ Բայց դժբախտութեամբ ա՛ս առենները Յունաց եկեղեցին զանազան հերձուածներով տկարացած, եւ իր կենդրոնէն՝ Հռոմայ եկեղեցիէն հեռանալու վրայ էր։ Երկու արեւելեան եկեղեցիներուն մէջ ալ, այնչափ միաբանութեան անյաջող փորձերէ ետեւ, պազմութիւն եւ անվստահութիւն մը մնած էր, որն որ ա՛ս առենները գլխաւորաբար Յունաց կողմանէ եղած բռնութեանց եւ իրաւանց բռնաբարութեան պատճառաւ, իրական հակառակութեան եւ առելութեան փոխուած էր։ Ինչպես յայտնի է, ա՛ս միջոցիս Յունաց մէջ Հայ ազգը՝ կրօնապէս եւ քաղաքականապէս իրենց մէջ ընկղմելու մեծ ձիգը կը տիրէր։ Յոյները պետրոս Գետադարձին յաջորդող Խաչիկ Բ. կաթուղիկոսը կոտանդնուպոլիս արգելելէն զատ, անոր մահուանէն ետքը նոր կաթուղիկոսի մ՚ընտրութիւնն ամէն կերպով խափանել կը ջանային։ Հազիւ Գագիկ Թ ադաւորին աղաչելովը կրցան Հայք անուանի Գրիգոր Մագիստրոսին տալ, Գրիգոր Բ. Վկայասէրը՝ կաթուղիկոսական աթոռը հանել (1065—1105)։ Ա՛ս թէ սրբութեամբ եւ թէ գիտութեամբ մեծանուն կաթուղիկոս, Յունաց եւ Հայոց մէջ կերպարուեալ բաժանումը վերցնելու եւ երկու եկեղեցեաց մէջ միաբանութիւն մը յառաջ բերելու համար, անձամբ Կոստանդնուպոլիս Ալէքս Կոմնենոս կայսեր գնաց. բայց առանց բան մ՚ընել կարենալու ետ դարձաւ։ Ա՛ս կաթուղիկոսն եղաւ նաեւ՝ որ առաջին անգամ Հռոմայ Գրիգոր Է. Քահանայապետին թուղթ գրեց, Հռոմայ եկեղեցւոյն հետ միաբանելու բաղձանքը յայտնելով։ Գրիգոր Վկայասէր այս թուղթը Յովհաննէս անուն քահանայի մը ձեռքով Հռոմ խաւրեց։

Քահանայապետը սիրով ընդունելեաւ պատգամաւորը, եւ թղթով մը կաթուղիկոսին Հայոց եկեղեցւոյն դաւանութիւնն ուղեց։ Գրիգոր անձամբ Հռոմ երթալով՝ Հայոց եկեղեցւոյն դաւանութիւնը քահանայապետին ներկայացուց եւ քանի մը ամիս ետքն իր աթոռը դարձաւ։ Վկայասիրին յաջորդեց Բարսեղ, որ իր կենդանութեան առեն արդէն իրրեւ կաթուղիկոսի փոխանորդ Անի կը նստէր։ Բայց Հազիւ ութը տարի առանձին կաթուղիկոսութիւն ընելէն ետքը մեռնելով, կաթուղիկոսական աթոռը ժառանգեց Գրիգորիս Գ. Պահլաւունին, ինչպես որ Գրիգոր Վկայասերը մեռնելէն յառաջ յանձնած էր*։

Ա՛ս հռչակաւոր կաթուղիկոսն իր երկայնաժամանակեայ (1113—1165) հայրապետութեան առեն, թէ խօսքով եւ թէ գործքով մէկ քանի առիթներու մէջ ցուցուց իր հպատակութիւնն եւ մեծարանքը Հռոմայ եկեղեցւոյ։

Գրիգորիս կաթուղիկոսն ու իր եղբայրը Ս. Ներսէս Շնորհալին 1141ին (քան ոմանց 1136ին) ամբաստանուած լատին եպիսկոպոսի մը պատճառաւ Ընտիրք դումարուած ժողովի մը հրաւիրուեցան։ Ա՛ս ժողո-

* Վասպուրականի եպիսկոպոսներն Գրիգոր Գ. կաթուղիկոսին հակառակորդ ընտրեցին Դուինի Ընդհանրայ ազգասիրաժողով։ Եւ երբոր ազգային ժողովի մը մէջ Գրիգոր օրհնաւոր կաթուղիկոս հռչակուեցաւ, Դուինի Ընդհանուր կղզւոյն վրայ ինքնագլուխ կաթուղիկոսութիւն մը հաստատեց, որ տակաւին կը տեւէ։ — Ամենը Ընդհանրայ ինքնագլուխ կաթուղիկոսութեան հաստատութիւնն ասկէ երկու դար յառաջ կը դնէն (921)։

վայս դահերեց նստած էր Ալբերիկոս ոստայնոց արքեպիսկոպոսը, որ իբրեւ առաքելական նուիրակ Ինոկենտիոս Բ. Քահանայապետէն ան կողմերը խաւրուած էր։ Առաքելական նուիրակը ճամբորդութիւնը դէպ ի Երուսաղէմ յառաջ տանելով, Գրիգորիս իբրեն ուղեկից եղաւ, որպէս զի ճամբան իրեն հետ զանազան աղգային նիւթերու վրայ խօսելու առիթ ունենայ։ Քահանայապետին նուիրակը բարեկարգութիւններ ընելու մտօք Սիոն քաղաքը դարձեալ ժողով գումարեց։ Ան ժողովքին մէջ՝ խօսքը Հայոց վրայ դառնալով, կաթուղիկէ միութեան եւ հաղորդութեան հոգւով զգածեալ Գրիգորիս կաթուղիկոսը, Հայոց եկեղեցւոյն հաւատոյ դաւանութիւնը ժողովականաց առջեւը պարզեց եւ քանի մը թերութիւններն ուղղել խոստացաւ։ Նոյնպէս Հայոց ծէսերուն եւ արարողութեանց վրայ աւելի յստակ գաղափարներ հաղորդեց, որով թէ մեծարոյ նուիրակին եւ ժողովականաց միտքը շինեց եւ թէ իր ամբողջն պարծանք եղաւ։ Ինոկենտիոս Բ. Քահանայապետն այս ամենայն լսելով, ի նշան սիրոյ եւ առաքելական հաճութեան՝ Գրիգորիս կաթուղիկոսին կոնդակով մը Հայրապետական քող ու գաւազան խաւրեց։ Քանի մը տարի ետքը (1145) նոյն կաթուղիկոսը՝ Եզբինեոս Գ. Քահանայապետէն ալ թուղթ մ՚ընդունեցաւ, որուն մէջ Քահանայապետը՝ Հայոց կաթուղիկոսին բազարջ հայիւ պատարագելու հաճութիւնը յայտնելէն ետքը, խորհրդոյ բաժակին մէջ քիչ մ՚ալ ջուր խառնելու եւ Ծննդեան տօնը Դեկտեմբեր 25ին կատարելու խնդիրներուն լուծումը կու տայ։

Ան կաթուղիկոսին ժամանակ սկիզբ եղաւ նաեւ Յունոց հետ միաբանութեան վերջին փորձին, որուն սկզբնապատճառն եղաւ իր եղբայրը Ս. Ներսէս Շնորհալին։ Ան երանելի Հայրապետը ճամբորդութեան մը ժամանակ Մամէստիա քաղաքը կիր Մանուէլ կայսեր Ալէքս փեսին հետ ճանչնալութիւն ընելով, աս միաբանութեան փորձին դուռ բացաւ։ Ալէքս՝ Շնորհալւոյն համբաւը լսած ըլլալով, իրեն հետ կրօնական խնդիրներու վրայ խօսակից ըլլալու

սկսաւ, եւ խնդրեց որ Հայոց եկեղեցւոյն դաւանութիւնն իրեն գրով տայ։ Շնորհալին առանկ երեւելի անձի մը ինքնաշարժ առաջարկութիւնը տեսնելով, եւ միանգամայն իր միաբանաւոր ոգւոյն եւ դիտումներուն համաձայն գտնելով, Հայոց եկեղեցւոյն դաւանութիւնը գրով տուաւ, զորն որ Ալէքս անձամբ Կոստանդնուպոլիս Մանուէլ կայսեր ու Միքայէլ պատրիարքին տարաւ։ Կայսրն՝ որ ի բնէ կրօնական խնդիրներու մեծ մտադրութիւն ունէր, Շնորհալւոյն թղթէն շարժեալ, բաժանման բուն պատճառները քննութեան տակ ձգեց եւ միաբանութեան կողմն սկսաւ միտել*։ Ուստի Սմբատ Հայ ներքինւոյն ձեռքով Գրիգորիս կաթուղիկոսին թուղթ մը խաւրեց, որուն մէջ երկու եկեղեցեաց միաբանութեան հնչակափ հարկաւոր բան ըլլալը յայտնելէն եւ մէջերնին եղած տարաձայնութեան եւ բաժանման պատճառները վերջնելու բաղձանք յուզընելէն ետեւ, աս գործքն աւելի շուտ եւ ապահով գլուխ տանելու համար՝ զՍ. Ներսէս Կոստանդնուպոլիս կը հրաւիրէր։ Սակայն կայսեր նուիրակը դեռ Հռոմկլա չհասած Գրիգորիս կաթուղիկոսը մեռած ըլլալով, իրեն Ս. Ներսէս յաջորդած էր (1166)։ Շնորհալին թէպէտ զանազան պատճառներու համար Կոստանդնուպոլիս երթալու հրաւէրը չընդունեցաւ, բայց յաճախ թղթակցութեամբ փոխոխս վըստահութիւնը վաստրկուեցաւ։ Կայսրն անձամբ Հայաստան կ՚ուզէր գալ, բայց նոյն ատենուան արեւմտից պղտոր կերպարանքը զինքը կապած էր. ուստի իր տեղն առանձին թղթով մը Թէորիանոս անունով իմաստասէր մը խաւրեց։ Թէորիանոս զանազան անգամներ Շնորհալւոյն հետ հաւատոյ խնդիրներու եւ առանձինն Քրիստոսի երկու բնութեանց միաւորութեանը վրայ խօսելով, մէկմէկու միտքն ու պատճառ-

* Մանուէլ կայսրը Հայոց հետ միաբանութեան վրայ խօսելու սկսելէն յառաջ, արդէն արեւմտեան Հռոմայ եկեղեցւոյ հետ միաբանութեան խօսակցութիւններ սկսած էր։ Ընդհանուռ Գ. Քահանայապետին ատեն (1154—1159) թեսաղոնիկեցւոց Բարսեղ արքեպիսկոպոսին միջնորդութեամբը։ Բանակցութիւններն Ընդհանուռին յաջորդող Ադեքսանդր Գ. Քահանայապետին ժամանակն ալ շարունակուեցան. մինչեւ ասոր համար 1168 ին Կոստանդնուպոլիս ժողով մ՚ալ եղաւ, բայց առանց հետեւութեան։ Ան միաբանութեան փորձը Շնորհալին ալ Մանուէլ կայսեր գրած առաջին թղթին մէջ կը յիշէ։

նները հաակըցան*: Ա՛ս խօսակցութեան արձանագիրն առանձին թղթով մը Ընորհալին Թէորիանոսի ձեռքով Մանուէլ կայսեր խաբեց: Կայսրը՝ Հայոց միաբանութեան յօժարամիտ ըլլալը տեսնելով, Կոստանդնուպոլիս ժողով դումարեց, ուր Յոյնք իրենց առաջարկութիւնները շինեցին, որոնք հետեւեալ ինչ կէտերը կը բովանդակէին. Նախ Հայք նզովեն մի բնութիւն ըսող հերձուածողապետները (Դեւսիքէս, Դիոսկորոս, Սեւերոս եւ Ցիմոթէոս Կուզ): Երկրորդ՝ ի Քրիստոս մէկ անձ, երկու բնութիւն, երկու կամք ու երկու գործողութիւն խոստովանին: Երրորդ՝ Ս. Առաւածն առանց յաւելուածի երգեն: Չորրորդ՝ զըլխաւոր ծէսերը (Ծնունդը, Թլփատութիւնը, Մկրտութիւնը, Աւետումն ու Տեառնընդառաջը) Յունաց եկեղեցւոյն սովորութեան համաձայն ծոնեն: Հինգերորդ՝ սուրբ մեռոնը ձեռք շինեն: Վեցերորդ՝ խմորուն հացիւ ու ջրախառն գինւով պատարագեն: Եօթներորդ՝ պատարագի ժամանակ քահանայք ու ժողովուրդն եկեղեցւոյ մէջ կենան: Ութերորդ՝ քաղկեդոնի Ս. Ժողովն եւ հինգերորդ, վեցերորդ ու եօթներորդ տիեզերական ժողովները ընդունին: Իններորդ՝ Հայոց կաթուղիկոսները Յունաց կայսեր առաջարկութեամբն ու հաւանութեամբն ընտրուին:

Ա՛ս առաջարկութիւնները՝ Մանուէլ կայսրը Թէորիանոսի ձեռքով Ընորհալւոյն խաբեց, որպէս զի ժողովոյ մը առջեւը հանէ: Ընորհալին ա՛ս վախճանիս համար ընդհանուր ազգային ժողով մը գումարելու պատրաստութիւն տեսած առեն մեռաւ (1173), որով միաբանութեան գործքն անկատար մնաց: Ս. Ներսէս

* Ընորհալւոյն Թէորիանոսի հետ բրած վերոյիշեալ վճռաբանութեան կարգին մէջ, Յովհաննէս անուն սարկ եպիսկոպոսի մը հետ ալ վիճաբանութիւն կամ խօսակցութիւն մ'ունեցած կը պատմուի: Մանուէլ կայսեր ուզելով մի եւ նոյն ժամանակ միաբնակ Ասորիներն ալ Յունաց եկեղեցւոյն հետ միաբանել, անոնց Միքայէլ կաթուղիկոսին սարք նկատմամբ յորդորական թուղթ մը գրեց: Ասդ երբոր Թէորիանոս առաջին անգամ Հռոմկլա եկաւ, զՄիքայէլ կաթուղիկոսը հրաւիրեց որ նոյն քաղաքը գայ, որպէսզի իրարու հետ խօսին: Բայց Միքայէլ անձամբ գալ չուզելով, իր տեղը Յովհաննէս անունով եպիսկոպոս մը խրկեց: Սակայն ա՛ս վիճաբանութիւնը կ'երեւայ որ հետեւութիւն մը չունեցաւ. ինչու որ նոյն խմաստասէրն երկրորդ անգամ Հռոմկլա եկած առեն, գաթնալ հրաւէր խրկեց: Կաթուղիկոսն ա՛ս անգամ ալ չանձն չառաւ. ինչն անձամբ գալ, այլ իր տեղը Թէոդորոս միաբանկացը խրկեց. բայց ա՛ս անգամ ալ չկրցան իրարու հետ միաբանիլ:

սի յաջորդեց իր եղբօրորդին Գրիգոր Դ. Տղայ, որ նոյն եռանդեամբ եւ հոգւով միաբանութեան գործքը յառաջ տարաւ, եւ հակառակորդներուն (Սանահնեցի ու Հաղբատացի վանականներուն) դէմ գօրաւոր թուղթ մը գրեց: Ասիկայ իր նախորդաց սկսածն ուղելով կատարել՝ Հռոմկլա ժողով դումարեց (1179): Ա՛ս ժողովոյս ներկայ գտնուեցան Աղուանից կաթուղիկոսը, Ասորւոց պատրիարքին պատգամաւորները, երեսունուվեց եպիսկոպոս (ըստ մեծի մասին Սիլվեսթրէյէն) եւ բազմաթիւ եկեղեցականք:

Ժողովոյս դեղեցիկ զարդերէն մէկն էր՝ Ս. Ներսէս Լամբրոնացին, Տարսոնի արքեպիսկոպոսը, որ իր ժողովականաց առջեւը խօսած պանէլեի առենաբանութեանը մէջ՝ շատ ճարտարութեամբ ցուցուց, որ Հայոց եկեղեցին ընդհանուր եկեղեցւոյ մէկ ճիւղն է, եւ իր կենդանութիւնը միայն արմատին հետ միանալով կրնայ պահել: Գլխաւորաբար առ Ս. Հայրապետին խօսքերէն շարժեալ, ժողովականք Միքայէլ պատրիարքին Հայոց գրած հաւատոյ դաւանութեան թուղթն ընդունեցան եւ իրենց հաւանութիւնը կամ վճիռը սիւնհոդոսական նամակով մը կայսեր խաբեցին: Բայց պատգամաւորները դեռ Կոստանդնուպոլիս չհասած՝ կիր Մանուէլ կայսրը մեռած ըլլալով եւ եաքէն երկու կողմանէ ալ միացեալ մէկ քանի կէտերուն վրայ չկրնալով միաբանիլ, առ վերջին միաբանութեան փորձն ալ պարապի ելաւ: Անկէ եաքն ըստ մասին կրօնական եւ ըստ մասին քաղաքական պատճառներու համար, երկու ազգաց մէջ եղած յառաջուան առելութիւնը դարձեալ արմնցաւ:

68.

Ը. Հայոց Թագաւորաց Երկրորդ Հետ Կառուցուածը Հասդրոմկլեան Ժողով (1180—1385):

Յունաց հետ վերջին միաբանութեան փորձը չյաջողելէն եաքն, Հայք բոլորովին արեւմտեան Հռո-

մեական եկեղեցւոյ յարելով, ուղղակի անոր հետ աւելի եւս սերտ ու յաճախ հաղորդութիւն ընելու սկսան: Բարեբախտութեամբ ասոր նպաստաւոր էին ժամանակին պարագաները ալ. ինչու որ նոյն միջոցին խաչակրութեանց պատճառաւ դէպ ի արեւելք եկող Լատինաց հետ, Հայք մտերմական յարաբերութեան մէջ մտնելու առիթ ունենալով, մէկ կողմանէ Ռուբենեան իշխանները զինուք խաչակրաց օգնած առեն, մէկալ կողմանէ կաթուղիկոսաց գլխաւոր ջանքն էր Հայոց եկեղեցին Հռոմայ եկեղեցւոյ հետ հաւատոյ եւ սիրոյ միութեան մէջ պահել, քահանայապետաց Տպատակութեան թուղթ գրելով կամ առանձին նուիրակ խաւրելով: Կաթուղիկոսաց ձեռնտու օդնական էին Ռուբենեան թագաւորները, որոնք իրենց արքունական թագը Հռոմայ քահանայապետաց պարտական էին, եւ գանիկայ չորս կողմն առած թերեւս ամեաց դէմ կանգուն բռնելու համար՝ անոնց օգնութեանը կը կարօտէին:

Բայց ինչպէս քաղաքական կողմանէ Հայաստան արեւմտեան ու արեւելեան կը գտնուէին, նոյնպէս կրօնի կողմանէ համոզումները կը տարբերէին: Որչափ արեւմտեան կամ Կիլիկիայի Հայք իրենց կաթուղիկոսներովն, եպիսկոպոսներովն ու թագաւորներովը Հռոմայ եկեղեցւոյ յարելու միտեալ էին, այնչափ արեւելեան կամ Մեծ Հայաստանի ժողովուրդն (որոնք 1180էն վեր առանձին կաթուղիկոս մ՚ունէին), եւ մանաւանդ վանքերուն մեծ խորշերուն բնակչաց միաքն ասոր հակառակ էր, եւ բանիւ ու գրով հերձուածն ու պարակտումը յառաջացրնել կ՚ուզէին: Բայց ողջմիտ կաթուղիկոսաց արթնութիւնն եւ թագաւորական իշխանութիւնը, կրցաւ վերնիք առժամանակ մի սանձահարել:

Ա՛ս ողջմիտ կաթուղիկոսաց առաջին օղը կը կազմէ Գրիգոր Դ. Տղայ, որ Հռոմկլայի ժողովքէն եաքը լսելով, որ Յոյնք միաբանութեան փորձին չյաջողելուն վրայ զայրացած, պէսպէս չարաթօսութիւններով Լատինաց եւ Հայոց մէջ թշնամութիւն կ՚ուզեն ձգել, Ղուկիոս Գ. Քահանայապետին հպատակութեան

թուղթ գրեց եւ պատգամաւորի ձեռքով Հռոմ խաւրեց: Քահանայապետը վերոնա ըլլալով, պատգամաւորը հոն ընդունեցաւ, եւ կաթուղիկոսին թղթին պատասխան գրելէն զատ, իրեն եմիփորոն (Պալլիոն) եւ եպիսկոպոսական թագ խաւրեց: Ասոր երկրորդ յաջորդին Գրիգոր Զ. Ապիրատ կաթուղիկոսին ժամանակ (1195—1202), Լեւոն Բ. Հայոց իշխանը Կեղեստինոս Գ. Քահանայապետին դեսպանի ձեռքով նամակ խաւրեց, եւ իրմէ խնդրեց որ իրեն թագաւորական պատիւ տայ. թուղթ մ՚ալ Հենրիկոս Զ. կայսեր գրեց: Քահանայապետը Լեւոնին դեսպանը սիրով ընդունեցաւ եւ կայսեր հաւանութեամբը Մոդունտիայի արքեպիսկոպոս Կոնրադոս կարդինալին ձեռքով փառաւոր թագ մը խաւրեց, պահանջելով միանգամայն որ Հայք քանի մը ուղղելի բաներ որ կային ուղղեն: Հայք՝ քահանայապետին ուզածները յանձն առին, եւ Գրիգոր Զ. կաթուղիկոսը բազմաթիւ եկեղեցական ու աշխարհական մեծամեծաց ներկայութեամբը զԼեւոն Բ. թագաւոր օծեց (1198): Օծման հանդէսը լմընալէն եաքը, երբոր քահանայապետին նուիրակը Հռոմ կը դառնար, Լեւոն թագաւորը կեղեստինոսին յաջորդ Իննովկենտիոս Գ. քահանայապետին շնորհակալութեան նամակ գրեց. ասոր առթիվ նաեւ Գրիգոր Զ. կաթուղիկոսը՝ քահանայապետին հպատակութեան թուղթ մը գրեց, որոնց նոյն տարին Իննովկենտիոս Գ. պատասխան տուաւ, կաթուղիկոսին եմիփորոն ու մատանի, իսկ Լեւոն թագաւորին Ս. Պետրոսի շքանշանը խաւրելով: Գրիգոր Զ. կաթուղիկոսին յաջորդեց Յովհաննէս Ե. (1202—1220), որ Ընտիրքի իշխանութեան յաջորդութեան պատճառաւ ծագած վէճին համար Կիլիկիա եկող Պետրոս կարդինալին առջեւը, քահանայապետին հնազանդութիւն եւ հպատակութիւն խոստացաւ, զորն որ եաքէն Իննովկենտիոս Գ. քահանայապետին գրած առանձին թղթով մ՚ալ հաստատեց: Իրմէ եաքը կաթուղիկոսական աթոռն ելաւ Կոստանդին Ա. (1220—1268): Ա՛ս կաթուղիկոսին ու Ընտիրքի պատրիարքին մէջ ամառոյ գլխաւորութեան նկատմամբ վէճ մ՚ելաւ: Խաչակրաց

ժամանակ՝ Լատինք Անտիոք պատրիարքութիւն մը հաստատած էին, եւ որովհետեւ իսկզբանէ Կիլիկիա Անտիոքի պատրիարքութեան կը վերաբերէր, կ՚երեւայ որ Անտիոքի պատրիարքն իր իրաւասանութիւնը Հայոց կաթուղիկոսին վրայ ալ ընդարձակել ուզած ըլլայ։ Բայց Կոստանդին յանձն չառնելով՝ Անտիոքի պատրիարքը (1238ին) Գրիգոր Թ. Քահանայապետին ամբաստանութեան թուղթ գրեց Հայոց կաթուղիկոսին վրայ, ըսելով որ իրեն չ՚ուզեր հնազանդիլ։ Քահանայապետը նոյն միջոցին ան կողմերը դանուող երկու արքեպիսկոպոս կարգեց, որ խնդիրը քննեն։ Բայց վերջապէս Լեւոն Հայոց թագաւորին բաղձանքին համեմատ՝ Քահանայապետն Անտիոքի Լատին պատրիարքէն անկախ հրատարակեց Հայոց նուիրապետութիւնը։ Գրիգոր Թ. Քահանայապետը յաջորդ տարին (1239) Հայրական սիրով լի թուղթ մ՚ալ գրեց Կոստանդին կաթուղիկոսին եւ իրեն չէ թէ միայն խնդրած եմիփորոնը՝ այլ նաեւ եպիսկոպոսական թագ, ուրար ուղարկեց։ Նոյն միջոցին Հայոց եկեղեցական օրէնսդրութեանց մէջ անկարգութիւններ մտած ըլլալով, Կոստանդին կաթուղիկոսը Սիս ժողով գումարեց (1243), եւ Հայոց եկեղեցւոյն բարեկարգութեանը համար քսանուհինգ կանոն հաստատեց, որոնց վերջինը՝ Իննսուկէնտիոս Քահանայապետին բաղձանաց համաձայն, հիւանդաց վերջին օծման խորհուրդ տալը կը սահմանէ։ Քանի մը տարի ետքը (1251) նոյն Քահանայապետը Կոստանդին կաթուղիկոսէն խնդրեց Հայոց եկեղեցւոյն դաւանութիւնը Հռոմէական սրբոյ բեմին վրայ։ Կոստանդին Սիս դարձեալ ժողով գումարեց, ուր բոլոր ժողովականք Հռոմայ եկեղեցւոյն դաւանութիւնն ուղիղ ճանչցան, եւ կաթուղիկոսը՝ Քահանայապետին գրած պատասխանագրին մէջ կը հաստատէ, որ Հայոց եկեղեցին՝ Հռոմայ եկեղեցւոյն պէս Հոգւոյն սրբոյ բխումէ է հօր եւ յիւրոց կը հաստատ։

Ահեկ գրեթէ կէս դար մը ետքն այնպիսի երեւելի անձ մը կաթուղիկոսական աթոռը նստած կը գտնենք, որ նախընթաց կաթուղիկոսներուն պէս Հռոմայ եկեղեցւոյ միութեան հոգւով զգածեալ ըլլալէն զատ,

նոյն զգածումը նաեւ հանդիսական գործքով մ՚ալ ուղեց յուշելել։ Գրիգոր Ը. Անաւարզեցին (1294—1307) կաթուղիկոսական աթոռն ելլելուն պէս Թանիփակիոս Ը. Քահանայապետին Հպատակութեան եւ մեծարանաց թուղթ գրելը բաւական չհամարելով, ուղեց Հռոմայ եկեղեցւոյ հետ ունեցած միութիւնը ժողովքով մ՚ալ հաստատել։ Ուստի երբ որ Լեւոն գահն ելլելով՝ Կիլիկիա առ ժամանակ մի խաղաղութիւն դտաւ, Գրիգոր անմիջապէս իր խորհուրդն ի գործ դնելու ձեռք զարկաւ, եւ ժողովն նիւթ ըլլալու խնդիրները զարմանալի հմտութեամբ գրած թղթով մը՝ Լեւոն թագաւորին եւ Հեթում թագաւորահօր ծանոյց։ Թէպէտ ինք նոյն միջոցին յանկարծ մեռնելով, միաքը գրածը չկրցաւ անձամբ գլուխ հանել, սակայն իր ջանքն առանց հետեւութեան չմնաց։ Լեւոն թագաւորն ուղեց որ իր գրած թղթոյն վրայ խորհուի եւ որոշում մ՚ըլլայ։ Ուստի աս վախճանիս համար Սիս ժողով կանչեց (1307), որուն ներկայ դանուեցան նորընտիր Կոստանդին Բ. կաթուղիկոսը, մետրապոլիտներ, եպիսկոպոսներ, վանահայրեր, վարդապետներ թէ Հայաստանէն եւ թէ Կիլիկիայէն, եւ րեք թագաւոր (Հեթում, Լեւոն եւ Օշին) ատրուէթեան ապարապետն եւ այլն, որ պատճառաւ աս ժողովն իրաւամբ Հայոց ազգային ժողովներուն մէջ թէ հեղինակութեամբ եւ թէ պատուով առաջինը կրնայ սեպուիլ։ Ա՛ս ժողովոյս մէջ՝ Գրիգոր Ը. Անաւարզեցւոյն օծութեամբ լի թուղթը քննութեան առնուեցաւ, եւ հաստուն խորհրդածութենէ եւքը միաբան հաւանութեամբ ընդունուեցաւ։ Ա՛ս գրութիւնը հետեւեալ գլխաւոր կէտերը կը բովանդակէր, այսինքն՝ Նախ Հռոմայ Քահանայապետին գլխաւորութիւնն եւ եօթն ընդհանրական ժողովներուն եւ անոնց որոշմանց պարտաւորիչ ըլլալը։ Երկրորդ՝ ի Քրիստոս երկու բնութիւն եւ երկու գործողութիւն գտնուիլը։ Երրորդ պատարագի բաժակին մէջ ջուր խառնելը։ Չորրորդ՝ ծոներու եւ պահոց նկատմամբ Հռոմայ եկեղեցւոյ սովորութեան հետեւիլը։ Թէպէտ Սսոյ ժողովոյն որոշմունքները Կիլիկիայի Հայոց մեծ մասը սիրով

ընդունեցաւ, սակայն Մեծ Հայաստանի ժողովուրդը, մանաւանդ Զորագետացիներուն, Հաղբատացիներուն ու Սանահնեցիներուն հետեւողները, ժողովոյն վճիռները մերժեցին: Եւ որովհետեւ Լեւոն թագաւորն անոնց դարձադրութիւնը կը պահանջէր, ժողովրդեան Սոյ ժողովոյն որոշմանց դէմ ունեցած հակառակութիւնը մոլեռանդն վանականներու ձեռքով՝ կատաղութեան փոխուեցաւ, եւ մեծամեծ շփոթութիւններու պատճառ եղաւ: Ա՛ս շփոթութիւնները խաղաղցնելու համար՝ նորապսակ Օշին թագաւորը Կոստանդին Բ. կաթուղիկոսին աջակցութեամբն Ատանայի ժողովը գումարեց (1316), որն որ Սոյ ժողովոյն վճիռներն ու սահմանադրութիւնները հաստատեց եւ չհնազանդող հակառակորդներուն դէմ նզովք սպառնաց:

Ա՛ս գառն աղէտից ու շփոթութեանց ժամանակ՝ աստուածային նախախնամութիւնը նոր լոյս եւ զօրաւոր նեցուկ մը հանեց Հայաստանի մէջ ուղղափառութեան եւ կաթուղիկէ հաւատոյ միութեան: — Զօրեքտասաներորդ դարուն սկիզբները (1318), Յովհաննէս Իբ. քահանայապետը՝ որ Հայոց ազգին մեծ գութ եւ սէր ունէր, Դոմինիկեանց կարգէն երանելի Բարթողիմէոս Պոլոնիացին իբրեւ Մարաղա քաղքին՝ եպիսկոպոս՝ առաքելութեամբ Արեւելեան կողմերը ղրկեց: Ա՛ս երանելի անձը՝ իր հոգեւոր քարոզութեամբը, եւ գլխաւորաբար վարուց սրբութեամբը քիչ ժամանակուան մէջ մեծ անուն ստացաւ, եւ բազմաթիւ աշակերտներ ու հետեւողներ գտաւ: Անոնցմէ մէկն էր Յովհաննէս Քռնէցին, որ երանելւոյն ողջամիտ վարդապետութենէն լուսաւորուելով՝ կաթուղիկէ ուղղափառ վարդապետութիւնն ընդունեցաւ եւ ուղեց նոյնն իր ազգին մէջ ալ տարածել: Ուստի ա՛ս վախճանին համար քանի մը ընկերներով Դոմինիկեանց կառավարութեանը տակ եւ Ս. Աթոռոյն հնազանդելով՝ Միաբանող Եղբայր բսուած ընկերութիւնը հաստատեց: Ա՛ս կրօնին կամ ընկերութեան նպատակն էր, հայերէն գրքեր թարգմանելով կամ գրելով, Հայ ազգը լուսաւորել, եւ քարոզութեամբ Հռոմայ Եկեղեցւոյ հետ ընդհանուր հաւատոյ միութիւնը յառաջ-

յընել: Քիչ ժամանակուան մէջ՝ ա՛ս ընկերութիւնն այնչափ ածեցաւ, որ Հայաստանէն ու Վրաստանէն դաս, թաթարստան ու Խրիմ վանքեր ու եկեղեցիներ շինեց, եւ Թէոդոսիա քաղաքը վարժարան մ՚ալ կանգնեց: Գրեթէ երեք դարու չափ ան կողմերը հռոմէական ուղղափառ հաւատոյ պաշտպան եւ քարոզիչ էին, եւ մինչեւ 1680 (որ միջոցին Ցիսուսեանք ան կողմերն եկան) նախկինեան գաւառին արքեպիսկոպոսական աթոռն իրենց ձեռքն էր, եւ նոյն գաւառին հայ ուղղափառաց բազմութիւնն ալ իրենց առաքելական քահից պատուէն էր: Ա՛ս առաքելական աշխատութիւններն ասելի պղտոբեր ու տեւական կ՚ըլլային, եթէ ոմանք իրենց հիմնադրին ճամբէն չշեղելով՝ փոփոխութեան կարօտ չեղած բաներն անփոփոխ թողուցին, եւ նորաձեւութիւններով իրենց հակառակորդներն ասելի եւս չգրգռէին, որոնց մէջ ամենէն կատաղիները գտնուեցան՝ Յովհաննէս Որոնեցին ու Գրիգոր Տաթեւացին: Առանք բանիւ եւ գրով սաստիկ հակառակութիւն մը սկսան իրենց դէմ, որմէ մեծամեծ շփոթութիւններ ելան: Ա՛յս կրօնական շփոթութիւնները քաղաքական հետեւութիւններ ալ ունեցան, եւ ո՛չ Լեւոն Ե. թագաւորին իշխանութիւնն եւ ո՛չ Յակոբ Բ. կաթուղիկոսին հայրական յորդորները կրցան զանոնք խաղաղել: Զարիքն այնչափ մեծցաւ, որ Միաբանող եղբարցմէ շատերը Հայաստանէն հալածուեցան եւ նոյն իսկ Յակոբ Բ. կաթուղիկոսն՝ անոնց կողմը բռնելուն կամ կարծուելուն համար, աթոռէն ձգուեցաւ: Իր յաջորդին՝ Մխիթար Քռնեցւոյն ժամանակ, թերեւս Հայաստանէն հալածուած Միաբանող եղբարցմէ ոմանք, Բենեդիկտոս ԺԲ. քահանայապետին՝ Հայոց եկեղեցւոյն վրայ հաւատոյ նիւթերու մէջ 117 դլուխ ամբաստանութեան թուղթ մը ներկայացուցին: Քահանայապետը զանոնք քննել տալէն եւ տեւ, Մխիթար կաթուղիկոսին խաբեց որ ազգային ժողովքով մը դատապարտէ եւ ինք զինքն ու բոլոր ազգն ան ամբաստանութիւններէն սրբէ: Մխիթար՝ Լեւոն թագաւորին հաւանութեամբը Սոյ Զ. ժողովը գումարեց (իբր 1342) եւ քահանայապետին թուղթ

դրելով իր հրամանին կատարումը ծանոյց, եւ ամբաստանութեանց դէմ գրուած ջատագովութեան գիրքն ալ պատգամաւորի մը ձեռքով Հռոմ խաւրեց: Ա ջատագովութեան գիրքը Բենեդիկտոսի յաջորդ Կղեմէս Ձ. քահանայապետն առնելով՝ շատ ուրախացաւ, եւ Մխիթար կաթուղիկոսին հայրական սիրով հաճութեան նամակ մը գրելէն զատ, խնդրած քահանայապետութ այլեւայլ օրէնքներն ալ խաւրեց: Քիչ մ'ետքն երբոր դաթճեալ նոյն ամբաստանութիւնները լսուեցան, Խնոմկենտիոս Ձ. Մխիթար կաթուղիկոսին երկրայն թուղթ մը գրեց, որուն մէջ իրեն հաւատոյ զանազան մասերու վրայ հարցումներ կ'ընէ: Մխիթար անմիջապէս իր նախորդ Յակոբ կաթուղիկոսն Աւետարանն խաւրեց, որպէս զի կենդանի բերնով Հայոց եկեղեցւոյն հաւատոյ դաւանութիւնը քահանայապետին առջեւը պարզէ: Յակոբ իր նպատակին լիով հասնելէն ետքը, Սիս դարձած առեն Մխիթար մեռած ըլլալով, ինք անոր յաջորդ ընտրուեցաւ: Բայց Հռոմի չորս տարի (1355—1359) կաթուղիկոսութիւն ընելէն ետեւ, ինքն ալ մեռաւ, եւ իրեն յաջորդեց Ներսէս Բ. (1359—1372): Ասիկայ ազգին մէջ արթնութեանց ու ծեռներու պատճառաւ դեռ շարունակուած վէճերը դադրեցնելու համար, Թոյլ տուաւ քանի մը բաներու, որոնք օրինաւորապէս չէին կրնար թոյլ տրուիլ: — Ասոր վրայ շատ չանցաւ եկան այն դժբախտ տարիները, որոնց մէջ արդէն Հոդեվարութեան մէջ ինկած Կիլիկիայի վերջին թագաւորութիւնը, իր չորս կողմն առած թշնամիներուն ալ դէմ կենալ չկարենալով՝ բոլորովին ինկաւ կործանեցաւ (1385): Ատոնց Կիլիկիայի թագաւորութեան կործանելովը՝ զանազան արգելքներու վրայ նիւթական դժուարութիւններ ալ աւելնալով, Հայոց կաթուղիկոսաց Հռոմայ աթոռոյն հետ ունեցած հաղորդութիւնը դժուարցաւ: Սակայն եւ այնպէս Հայք սակէ գրեթէ կէս դար մ'ետքն իրենց միաբանական ոգւոյն ցոյց մը տուին, երբոր Եւգինէոս Դ. քահանայապետին ձայնին հետեւելով, Փլորենտիայի ժողովին եկան Հռոմայ եկեղեցւոյն հետ միաբանութիւնին հաստատելու համար:

Եւգինէոս Դ. ինչպէս մէկալ արեւելեան եկեղեցիներուն պատրիարքները, նոյնպէս Հայոց Կոստանդին Ե. կաթուղիկոսին հրաւէր խաւրած էր Փլորենտիայի ժողովը գալու: Կոստանդին ծերութեան պատճառաւ անձամբ նոյն տիեզերական սիւնհոդոսը գալ չկարենալով, իր տեղը չորս հոգի իրրեւ պատգամաւոր լիակատար իշխանութեամբ Փլորենտիա խաւրեց: Ճամբուն դժուարութեանց պատճառաւ Հայոց ժողովը լմընալէն ետքը Հայոց պատգամաւորները Փլորենտիա հասան: Սակայն ժողովականներէն ամէնը դեռ գացած չըլլալով, Եւգինէոս Դ. քահանայապետը հոն կարելւոր խնդրոց վրայօք Հայոց նուիրակացը հետ նախընթաց բանակցութիւններ ընել տալէն ետքը, միացած կարդինալաց ու եպիսկոպոսաց հետ առանձին նիստ մ'ըրաւ, որուն մէջ Հայոց պատգամաւորները Փլորենտիայի ժողովոյն վճիռներն ընդունեցան: Եւգինէոս Դ. քահանայապետն ու միաբանութեան առթիւ Հրահանգ մը տուաւ (որ Տասարակօրեայ Հրահանգ կոչուի), որուն մէջ խորհրդոց վրայ կը խօսի եւ ի մասնաւորի կը վճռէ, որ Հայոց քահանայք պատարագի բաժակին մէջ քիչ մը ջուր խառնեն: Քահանայապետին այս կոնդակը եւ Հրահանգը՝ Հայոց պատգամաւորներէն էջմիածնայ ա՛ր էջմիածնայ աթոռապահ Կղեմոս վեհապետն ալ բոլոր հայ ազգին անուամբ ընդունեցան եւ ստորագրեցին: Եւգինէոս Դ. ան կոնդակին հայերէն թարգմանութիւնը հրեշտակներուն ձեռքով Կոստանդին կաթուղիկոսին եւ բոլոր հայ ազգին խաւրեց*:

Թէպէտ պատմութիւն որոշ չի ցուցըներ հայ Մարկոս Եփեսացի մը՝ որ Փլորենտիայի միաբանութիւնը քակելու աշխատած ըլլայ, սակայն չի վկայեր ալ՝ որ Փլորենտիայի ժողովոյն վճիռները Հայոց կղերին ձեռքը հասան եւ թէ ինչ ընդունելութիւն գտան: Ա միայն ստոյգ է՝ որ նոյն միջոցին կաթուղիկոսական աթոռը գահաւորթութեան եւ երկպառակութեան խաղալիկ եղած էր: Պատգամաւորներուն Հայաստան դառնալէն յառաջ՝ արդէն Կոստանդին կա-

* Ա կոնդակին հին թարգմանութիւնը՝ կաթուղիկոսին հրեշտակներուն ինքնագիր ստորագրութեամբը, մինչեւ հիմայ կը գտնուի Փլորենտիայի Լաւրենտեան գրատան մատենադարանին մէջ:

թուղկոսը մեռած, իրեն Յովսէփ Գ. եւ ասոր տարի մ՚ետքը Գրիգոր Թ. յաջորդած էր: Ասոր ժամանակ քանի մ՚արեւելեան եպիսկոպոսներ իրարու հետ միաբանելով, հայ կղերին թուղթ մը հանեցին, որուն մէջ Գրիգոր Թ.ին բռնած ընթացքին եւ ընդհանրապէս Սոյոյ աթոռոյն խեղճութեանը վրայ քանքաւելէն ետեւ, դիրեկը կը յորդորէին որ կաթուղիկոսական աթոռն Էջմիածին փոխադրեն: Եւ որովհետեւ Գրիգոր Թ. յանձն չառաւ աթոռն Էջմիածին փոխադրել, բազմաթիւ եպիսկոպոսներ, վանահայրեր ու քահանաներ խօսք մէկ ընելով՝ 1441ին Էջմիածին ժողով մ՚ըրին եւ Կիրակոս Վիրապեցին կաթուղիկոս ընտրեցին, որն որ ուրիշ բան չի կրնար անուանուիլ, բայց եթէ հակաւաքաթոռ կաթուղիկոս մը:

69. *Այս ժամանակի շրջանին մէջ Հայաստանի դիտական վիճակը:*

Թէպէտ հինգերորդ դարուն ընթացքին մէջ Հայոց եկեղեցական մատենագրութիւնը Ս. Մեսրոպ եւ իր աշակերտաց Ջանքովն այնպէս փառաւոր կերպարանք մ՚առաւ, բայց դժբախտութեամբ անկէ ետքն եկող դարերուն մէջ, ուսում եւ գիտութիւն սորվելու գրգիռն ու եռանդը կամաց կամաց կորսուեցաւ, եւ եկեղեցական մատենագրութիւնն երթալով իր սկզբնական փառաւորութիւնը կորսընցուց: Թարգմանչաց յաջորդներն՝ անոնց սկսած մատենագրական ընթացքը շարունակելու եւ կատարելագործելու տեղ, անոնցմէ ժառանգած մէկ քանի հատոր մատենագրութեամբ գոհ եղան. ուսումնական ճամբորդութիւնները կամ բոլորովին դադրեցան կամ շատ ցանցառեցան: Ասոր պատճառներն էին քաղաքային գաղութութեան կորուստը, Հայաստանի քաղաքական վիճակին հետզհետէ փոփոխուիլը, պատերազմներուն յաճախութիւնը, կրօնական վէճերն եւ գլխաւորաբար Հայոց ու Յունաց մէջ մտած կրօնական բաժանումը: Հայոց եկեղեցին՝ որ իր ուսումն սկզբնաբար Յունաց եկեղեցիէն առած էր, եւ անոր հետ հաղորդուելով

միայն կրնար զանիկայ պահել, վեցերորդ դարուն՝ Քաղկեդոնի Ս. Ժողովոյն պատճառաւ անկէ բաժնուելով, իւր եկեղեցական ուսումն ալ նախնական բնէն բեկած ոստի մը պէս, կամաց կամաց իր կենսական զօրութիւնը կորսընցուց: Թէպէտ եօթներորդ դարուն Սիւնեաց Հռչակաւոր դպրոցին կանգնուելովը, նոյն գաւառին մէջ ուսումը քիչ մը կենդանութիւն առաւ, բայց սակայն ընդհանուր Հայաստանի նկատմամբ մանական բան մըն էր: Սակայն Հայաստանի մէջ ալ գանուեցան մէկ քանի իրարմէ աւելի կամ պակաս հմուտ եւ գիտուն անձինք, ինչպէս են Յովհաննէս Օձնեցին (Ը դար), Զաքարիա Ա կաթուղիկոսը (Թ), Խոսրով Անձեւացեաց եպիսկոպոսը (Ժ), Գրիգոր Նարեկացին (Ժ) եւ Գրիգոր Մագիստրոս (ԺԱ), որոնց խօսքը պատգամի տեղ կ՚անցնէր: Հազիւ տասներորդ դարուն՝ բոլոր Հայաստանի մէջ ուսումնականութեան ոգի մը սկսաւ զարթնուլ: Ինչպէս արեւմուտք՝ նոյնպէս Հայաստան վանքերն եղան գիտութեանց օթևարանները, որոնց մէջ տիրող լռիկ հանդարտութիւնը՝ բնականապէս գիտութիւններն իրենց գոգը կը հրաւիրէին*:

Ա՛ս նկատմամբ երեւելի եղան տասներորդ դարուն՝ Ընշարունեաց Նահանգին Կամրջաձորոյ վանքն եւ Նարեկայ վանքը Վասպուրական գաւառին մէջ: Մեծ անուն ունէին նաեւ Սեւանայ ու Ղազարու վանքերը, որոնց վրայ երկոտասաներորդ դարուն մէջ աւելցան Կիլիկիայի Կարմիր բսուած վանքը, Սկեւռա կամ Սեւ լեռան եւ Գետիկ վանքերը:

Եւ որչափ Հայաստանի վերոյիշեալ պատճառաւ ան տեղուան ուսումնական եւ մտաւոր յառաջադիմութեան արգելքները մեծ էին, սակայն եւ այնպէս վերոյիշեալ վանքերուն եւ Մեծ Հայաստանի ուրիշ մենաստաններուն մէջ քիչ շատ գիտութեան փոյթ կը տարուէր: Ինչպէս արեւմուտք՝ նոյնպէս արեւելք ձեռագիր օրինակելը վանքերուն գլխաւոր զբաղմունքներէն մէկն էր: Ասկէ զատ Ս. Հարց գործքերուն եւ ժողովոց հմտութեան կը պարապէին, որոնք նոյն ատե-

* Շատ հաւանական է՝ որ Հայաստանի մէջ գտնուած վանքերն իրենց հաստատութիւնը Ս. Բաբգէն կաթողիկոսին վրայ հիմնած էին:

նաեան կղերին թէ բարոյից կրթութեան եւ թէ հոգեւոր ծանօթութիւններ ու ձեւեր քաղելու միակ աղբիւր եղած էին. ի մանաւորի մեծ փոյթ կը տեսնուէր Ս. Գրոց մեկնութեան: Նոյնպէս երաժշտութիւնը՝ արեւելեան ճաշակով, ուսումնականաց ու միաստուածից զբաղմունքներէն մէկն եղած էր: Տաղաչափութեան արուեստն ալ՝ զուտ կրօնական նկարագրով, արդէն քանի մը դար յառաջ սկսած էր զարգանալ նոր արուեստով շինուած (բուռ մասին արձակ կամ արձականման) շարականներով, գանձերով ու քերթուածներով (Անցեալ թուական), որոնց մէջ առանձինն իրենց միայն սեպհական նկարագիրը մ'ունին Ս. Գրիգոր Նարեկացւոյն (951—1005) տաղերը: Այս անցեալ թուական տաղաչափութիւնը՝ միաստուածեան դարուն՝ գիտութեանց մէջ կիրթ եւ անուանի Գրիգոր Մագիստրոս († 1058) հայկազն իշխանին ձեռքով նոր ձեւ մը առաւ (Ձանգազուր թուական), որ Արաբացիներէն առնուած բլլալուն՝ Արաբական պաղպաղանիկ բսուեցաւ: Ա՛ս տաղաչափութեան առաջնորդ՝ Ս. Ներսէս Շնորհալին երկուտասանեակորդ դարուն մէջ աւելի եւս կատարելագործեց, իր անթիւ քերթուածներովը, տաղերովը, երգերովն ու խոսրովային բառած շարականներովը, որոնք ազգին մէջ մեծ ընդունելութիւն գտան եւ մինչեւ հիմայ Հայաստանեայց եկեղեցիներուն մէջ կը հնչեն:

Թէեւ առ ժամանակիս մատենագիրները բազմաթիւ են, սակայն մենք միայն անոնց կենագրութիւնը հոս կը դնենք, որոնք մատենագիր բլլալէն զատ, նաեւ վարուց արքունեաց երեւելի հանդիսացած են, եւ Հայոց եկեղեցւոյն Ս. Հարց կարգը կը դասուին:

Մ. Գրիգոր Նարեկացին տասներորդ դարուն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ յիշատակաց արժանի անձերէն մէկը, ծնաւ Վասպուրական աշխարհին Անձեւացեաց գաւառը (շուրջ 951ին): Իր Հայրը՝ Խոսրով Անձեւացեաց եպիսկոպոսը, որ ուսմամբ անյաջորդ մարդ չէր, անձամբ իր որդւոյն թէ կրօնական թէ մատուռ գաստիարակութեան առաջին սկզբունքը հաղորդեց: Զափահաս բլլալէն ետեւ աշխարհս հրաժարեալ՝ Նարեկայ վանքը մտաւ, ուր հաշակաւոր Անանիա Նարեկացւոյն առաջնորդութեանը տակ թէ վարուց սրբութեամբ եւ թէ աստուածային գիտութեամբ պայծառացաւ: Քանի մը տարի ետքը քահանայ ձեռնադրուելով, մէկալ միանձանց ուսուցիչ դրուեցաւ, եւ իրեւ աստուածաբան ու քարոզիչ մեծ անուն հանեց: Քաղկեդոնի Ս. Ժողովոյն պաշտպան բլլալով՝ Վասպուրական աշխարհը փախչող Վահան ուղղափառ կաթողիկոսին ժամանակ, Հայոց պատմական եկեղեցւոյն խաղաղութեան եւ հանգրուանութեանը շատ աշխատեցաւ, որուն համար նաեւ հակառակորդներէն հալածուած կը պատմուի: Անկէ ետքը Ս. Գրիգոր քանի մը տարի ալ մեծ սրբութեամբ կեանք վարելէն ետեւ, ի տարեմտից կնքեց իր կեանքը (1003ին) Տաճկին յիսունեւերկուերորդ տարին: Իր բազմաթիւ մատենագրութեանց մէջ երեւելի են՝ 1. Երէց Երէցոցն Մեկնութիւնը, զոր Գուրգէն արծրունի թագաւորին խնդրելովը շարադրած է քառասնվեց տարեկան եղած տեսն: 2. Աղօթից Ճեր, զոր սովորութիւն եղած է նաբեկ անուանել: Ասոնցմէ զատ դրած է խորին իմաստիւք հոգեւոր գանձեր, տաղեր ու ճառեր, որոնց մէջէն ի գոհեստ Ս. Կուսին գրած ճառը՝ թէ խորհրդոց նշանաւորութեամբ եւ թէ բացատրութեան վսեմութեամբ մեկնիչները կը գերազանցէ:

Մ. Ներսէս Շնորհալի որ երկայն ժամանակ Հռոմկլա կաթողիկոսութիւն ընելուն համար Կլայեցի ալ կ'ըսուի, Պահլաւունի իշխանական ցեղէ եւ բարեպաշտ ծնողքներէ յառաջ եկած է (1103): Ապիրատ՝ իւր Հայրը տղայութենէն վրան կարգ դուրս հանճար եւ զարմանալի ձիրքեր տեսնելով, զինքը Գրիգոր մեծ եղբօրը հետ քահանայական վիճակին որոշեց եւ Մեծն Գրիգոր Վկայասիրին յանձնեց, որ իրենց դաստիարակութեանը միտ դնէ: Ա՛ս իմաստուն եւ սուրբ Հայրապետին ջանքովն երկու Պահլաւունի եղբարք, վարուց սրբութեան եւ ամէն տեսակ գիտութեանց մէջ կրթուեցան, զորոնք ետքէն Սիս լեռան կարմիր վանքին հռչակաւոր Առեւտրոց առաջնորդին տակ,

աւելի եւս կատարելագործելին։ Յամի 1113ին Բարսեղ կաթուղիկոսը մեռնելով, Ներսէսին մեծ եղբայրը Գրիգոր Պահլաւունին՝ կաթուղիկոս ընտրուեցաւ։ Ասիկայ անմիջապէս ձեռնադրեց, եւ քիչ մը ետքը (1135) եպիսկոպոսական ասպհանին ալ բարձրացուց, եւ իբրեւ օգնական իր քովը պահեց։ Ա՛ս ժամանակէս արդէն սկսաւ Ընորհալւոյն ազդին եկեղեցական իրողութեանց վրայ ունեցած ազդեցութիւնը, այնպէս որ կրնայ ըսուիլ թէ եղբօրմէն գործողութեանց հոգին եւ շունչն էր։ Բայց ի մասնաւորի իր ոգւոյն չնաշխարհիկ ձիրքերուն, բարեպաշտութեանն եւ ազդին հոգեւոր վիճակը նորոգելու եռանդեան ցոյց տուաւ, երբ որ իր եղբայրը ծերութեան պատճառաւ կաթուղիկոսութենէն հրաժարելով, ինք անոր յաջորդ ընտրուեցաւ (1165)։ Երկայն ժամանակ վեր Ս. Լուսաւորչին գահն այնպիսի անձ մը չէր նստած։ Կաթուղիկոսաց երկայն շարքին մէջ՝ չենք գտներ կաթուղիկոս մը, որ իր պարագաներուն ծանրութեանն այնպէս խորունկ թափանցած եւ զանոնք բազմադիմի արդէլքներու մէջ հաստատութեամբ գործադրելու ջանք ցուցցած ըլլայ, ինչպէս Ընորհալին։ Իր գործունէութեան յատակագիծն արդէն եղբօրը կենդանութեան առեն շինած էր. իր նպատակն որուն բոլոր կենացը մէջ աշխատեցաւ՝ եր ազդին թէ եկեղեցականներուն թէ աշխարհականներուն մէջ մտած զեղծումներն անհետ ընել։ Ուստի կաթուղիկոսական աթոռն ելլելուն պէս՝ զինքն ընտրող եպիսկոպոսներուն պարտէզին առեներսէսութեամբ մը նկարագրեց նոյն ժամանակուան ազդին խեղճ վիճակը, բոլոր ազդին ալ հովուական թուղթ կամ Ընդհանրական մը հանեց, որուն մէջ ընտրող համարձակութեամբ ամէն մէկ վիճակներուն ունեցած պարտքերն առջեւնին կը դնէ։ Նոյնպէս իր նախորդին ժամանակ արդէն Ցունաց հետ սկսուած միաբանութեան բանակցութիւնները աւելի եւս ժրութեամբ յառաջ տարաւ, զանազան երեւելի անձանց թղթերը գրելով։ Բայց այս վաճառաւ ժողով գումարելու պատրաստութեան մէջ եղած առեն, մահը վրան հասաւ (1173)։

Ընորհալին չէ թէ միայն իբրեւ հովիւ այլ նաեւ իբրեւ մատենագիր Հայոց եկեղեցւոյն գլխաւոր պարծանքներէն մէկն է։ Իր մատենագրական գործունէութիւնն ըստ արժանեաց խմնալու համար, հարկ է դնինքն իբրեւ բանաստեղծ, աստուածաբան եւ բանասէր նկատել։ Իբրեւ բանաստեղծ՝ նոյն միջոցին ազդին մէջ սովորական եղած Արաբական տաղաչափութիւնը պայծառացընողներուն մէջ առաջին արդիւնաւորն է։ Իբրեւ աստուածաբան՝ մեծ անուն թողուց իր յաջորդացը։ Նոյնպէս իբրեւ բանասէր՝ երեւելի ըլլալը կը ցուցընեն բազմաթիւ գրուածքները, որոնց մէջ ամենեն յառաջ յիշուելու արժանի է Ցիսոս Որդի անուն քերթուածը, որ 8000 արուեստիւ քովէ քով բերուած տուներու մէջ՝ բոլոր Հին եւ Նոր կտակարանին պատմութիւնը կը բովանդակէ։ Երեւելի է նաեւ Եպեսիա Պոլսի ողբերգութիւնը եւ ուրախալուր չափով շինած Հայոց պատմութիւնը։ Ակէ զատ գեղեցիկ շարականներով եւ աղօթքներով զարդարեց Հայոց եկեղեցւոյն պաշտամունքն ու ժամերգութիւնը, այնպէս որ իր ժամանակակիցներէն մէկը զինքն իրաւամբ Հոգւոյն սրբոյ երաժիշտը կ՚անուանէ։ Աղօթքներուն մէջ երեւելի է Հաւատով խոստովանիմ եռանդնալից աղօթքը, զոր ան ամէն մարդու համար շինած է՝ օրուան ժամերուն համեմատ 24 տուն բաժնելով։ Ընորհալւոյն ժամանակակից ու իրեն մտերիմ բարեկամն էր

Ս. Գնդեսիս Լամբրունացին, Հայոց եկեղեցւոյն ասժամանակիս մեծարանաց արժանի անձինքներէն մէկը, որ ծնաւ 1153ին Սիլիկիայի Լամբրոն բերդը հին եւ ազնուական զարմէ։ Տղայութենէն ուխտիւ Աստուծոյ նուիրուած ըլլալով, մատաղ հասակի մէջ Սկեւռա վանքը մտաւ, ուր մեծ եռանդեամբ սկսաւ խմաստասիրական ուսմանց պարապիլ։ Տասնուվեց տարեկան եղած առեն՝ հռոմկլա գալով, Ընորհալին զինքը քահանայ ձեռնադրեց։ Բայց Լամբրունացին չկրցաւ երկայն ժամանակ իր առանձնութիւնը թողուլ, ուստի քիչ մը ետքը Սեւ լեռան վանքը քաշուեցաւ եւ հոն ինք զինքն անզբաղ գրաւոր աշխատութեանց տուաւ։ Երբեմն միայն քաղաք իջնալով՝ ժողովրդեան կը քա-

րողէր։ Իր խմաստութեան եւ ատաւածպաշտութեան համբաւը Լամբրոն քաղաքը տարածուելով, ժողովուրդն ուզեց որ իրենց եպիսկոպոս ձեռնադրուի, բայց նեբսէս խմնալուն պէս՝ Սաղրու անապատը վազաւ, ուր առանձին տեղ մը քաշուելով միայնութեան սիրահանքն ու երկրաւոր կրքերէ զերծ մխիթարութիւն մը կը վայելէր։ Բայց Շնորհալոյն յաջորդը Գրիգոր Տղայ կաթուղիկոսը զինքն ատ առանձնութեան մէջ երկայն չձգեց, հապա իր քովը կանչելով՝ քանուիրեց տարան Հասանկին մէջ Տարսոնի արքեպիսկոպոս ձեռնադրեց։ Իբրեւ հովիւ մեծ էր Լամբրոնացւոյն եռանդն իրեն յանձնուած հօտին փրկութեան ճամբուն մէջ առաջնորդելու, բայց միանձնութեան ուղեցած արատոյ կարգի սէրը, զինքը շատ անգամ հեռաւոր անապատներ կը տանէր։ Ճշմարիտ եղբայրսիրութիւնը, երկիւղած բարեպաշտութիւնն ու խոհական ծանրութիւնը զինքն ամենուն սիրելի եւ ակնածելի բրած էին, չէ թէ միայն իր աղգակցային այլ նաեւ օտար աղգաց։ Պատմութիւնն եւ իր մատենագրութիւնները յայտնի կը քարոզեն, ընդհանուր քրիստոնեայ աղգաց հետ եւ ի մասնաւորի Հռոմայ եկեղեցւոյ հետ միութիւնն եւ համաձայնութիւնը պահելու համար ունեցած եռանդը, որ պատճառաւ քանի մը յաջողակ ներքին հակառակութիւն կրեց, որոնք զինքն առանձին թղթով Լեւոն Բ. Թագաւորին ամբաստանեցին։ Ս. Ներսէս անունց դէմ ջատագովութեան թուղթ մը գրեց նոյն Թագաւորին։ Սակայն իր կաթուղիկէ միութեան ունեցած անպայման սէրն ամենէն աւելի կը փայլի, Հռոմկլա գումարուած ազգային ժողովոյն առջեւ խօսած ատենաբանութեանը մէջ, որ իրրեւ ճարտասանութեան օրինակ մինչեւ հիմայ ընթերցողներուն սիրտը կը զմայլեցընէ։ Գրեթէ քսանուերկու տարի իրեն յանձնուած հօտին եւ եկեղեցւոյն օգտին եւ բարեկարգութեանն աշխատելէն ետեւ, քառասունհինգ տարուան վախճանեցաւ (1198)։ Լամբրոնացւոյն ձգած մատենագրութեանց մէջ նշանաւոր են՝ բաց ի վերոյիշեալ գրութիւններէն պատարագի խորհրդոյն Ցինո-Ինէանը եւ Ս. Գրոց զանազան դրքերուն

մեկնութիւնները։ Ունի նաեւ բազմաթիւ ուրիշ գրուածքներ, ճառեր, թղթեր եւ զանազան տարադմանութիւններ, որոնց մէջ կը փայլի իր աստուածաբանական հմտութիւնը, արբանեակ ճարտասանախօսութիւնն եւ հանճարեղ մտաց դիւաեղը։

70. *Մխիթար արեւելեան նկեղեցիներուն վիճակը։*

ա. Նեսպորականք։

Ծանեւ Եփեսոսի ժողովոյն մէջ Նեստորականաց աղանդը դատապարտուելուն եւ Նեստոր աքսորուելուն, բայց Նեստորականութիւնը բոլորովին չջնջուելուն։ Մանաւանդ թէ հինգերորդ դարուն մէջերը Նեստորականութիւնը գլխաւորաբար Եդեսիայի աստուածաբանական դպրոցին ձեռքով եւ Թէոդորոս Մոպսուեստացւոյն գրքերովը, Միջագետք ու Ասորիք շատ ճարակեցաւ։ Ցամի 459ին Նեստորականք՝ Եդեսիայէն մերժուելով, Պարսկաստան գացին. հոս Բարծումա անուանի եպիսկոպոսը յիսուն տարիէ աւելի (435 — 489) Նեստորականութեան պաշտպան ու քարոզիչ եղաւ։ Վերջապէս երբոր Բաբէս Բ. գոհ որ Բարծումա Նեստորականաց աղանդին վատարկած էր, Տիղրանի կամ Սելեւկիայի պատրիարքական աթոռն ելաւ (498), երկրորդ տարին ժողով դումարելով Սելեւկիայի մետրապոլիտական աթոռն Ընտիրքի աթոռէն բոլորովին անկախ հրատարակեց, եւ ինքնիշխան Նեստորականաց եկեղեցի կամ նուիրապետութիւն մը հաստատեց։ Ինք՝ նոյնպէս իր յաջորդները Պաթրիարք կամ Կաթողիկոս տիտղոս առին։ Ընկէ ետքը Նեստորականութիւնը Պարսից պետութեան ժանդակութեամբն արեւելք հակայաքայլ սկսաւ յառաջադէմ ըլլալ. չէ թէ միայն Ասորիք, Միջագետք, ու Քաղդեացոց տիրեց, այլ նաեւ Արաբիա, Եդիպտոս, Մարաստան եւ մինչեւ Հնդկաստան տարածուեցաւ։ Մեստասներորդ դարուն մէջ Նեստորականութիւնն իր պայծառութեան ու ընդարձակութեան վերնակէտը հասած էր. նոյն միջոցին Նեստորականաց

ԼԵՈ ՀԱՅԿԱԶՆ

պատրիարքը, 25 մետրապոլիտ ու 150 եպիսկոպոս իր իշխանութեան տակն ունէր, որոնք Ասիայի մէկ ծայրէն մինչեւ մէկալ ծայրը ցրուած էին: Սակայն ասիկայ երկայն չտեւեց. չորեքտասաներորդ դարուն վերջերն իրենց իշխանութիւնն սկսաւ կամաց կամաց նուազիլ, մէկ կողմանէ Մանկոլներուն իրենց դէմ հանած հալածանաց եւ մէկալ կողմանէ մէջերնին ելած երկպառակութեանց պատճառաւ:

Յամի 1551ին նեստորականաց մէջ մեծ հերձուած մ'ելաւ: Նոյն տարին Սիմէոն պատրիարքը մեռնելով՝ քանի մը եպիսկոպոս եւ բազմաթիւ քահանայք ու վանականք իրարու հետ միաբանած Մոսուլ ժողով դումարեցին եւ Սուլթան (կամ Սիուս) անուամբ կրօնաւոր մը պատրիարք ընտրեցին: Եւ որովհետեւ բաց ի մեռնող պատրիարքին եղբօրորդիէն, որուն ըստ կանոնաց եւ յաջորդութեան իրաւանց կ'իյնար պատրիարգութիւնը, ուրիշ մետրապոլիտ չկար Սուլթան ձեռնադրելու, անոր համար եպիսկոպոսները զինքը Հռոմ Յուլիոս Գ. քահանայապետին խաբեցին: Յուլիոս Գ. քահանայապետը նորընծաի պատրիարքէն ուղղափառ հաւատոյ դաւանութիւն առնելէն ետեւ, զինքը քաղդէացւոց կամ միացեալ ուղղափառ նեստորականաց պատրիարք անուանեց (1553): Իրմէ կը սկսի ուղղափառ նեստորականաց կամ քաղդէացւոց պատրիարքներուն յաջորդութիւնը:

Շատ չանցաւ նեստորականաց մէջ ուրիշ հերձուած մ'ալ ելաւ: Սալմասի Սիմէոն արքեպիսկոպոսը (1575ին) Եղիա Ե. պատրիարքէն բաժնուելով, ինք զինքը Քուրտիստանի պատրիարք ընտրել տուաւ, եւ Որմիա քաղաքն աթոռ հաստատեց: Ասիկայ 1582ին Հռոմայ եկեղեցւոյն հետ միացաւ եւ ուղղափառ նեստորականաց կամ քաղդէացւոց պատրիարք եղաւ: Իրմէ սկսեալ Որմիա նստող պատրիարքները Սիմէոն անունն սկսան կրել. իսկ Մոսուլ նստող նեստորական պատրիարքները՝ Եղիա անունն առին: Բայց որովհետեւ նեստորական պատրիարքներուն Հռոմայ եկեղեցւոյ հետ միութիւնը հաստատուն ու տեւական չէր, եւ շատին քարոզիչներու ձեռքով ազգին անդին բազմա-

թիւ նեստորականք ուղղափառ եկեղեցւոյ ծոցը դարձած էին, Իննովկենտիոս ԺԱ. քահանայապետն առնոց համար 1681ին Տիարպէքիր քաղաքը նոր պատրիարքութիւն մը հաստատեց, որ քիչ մը ետքը վերցաւ երբոր 1780ին Մոսուլի Եղիա ԺԱ. պատրիարքը Հռոմայ եկեղեցւոյ հպատակեցաւ: Յամի 1827ին ամբողջ միացեալ նեստորականաց կամ քաղդէացւոց եկեղեցին՝ Մոսուլի պատրիարքութեան տակը դրուեցաւ, եւ թէպէտ Պիոս Ը. 1830ին պատրիարքական աթոռը Պաղտատ փոխադրեց, սակայն եւ այնպէս հիմայ միացեալ պատրիարքն երբեմն Մոսուլ ու երբեմն Ուլքոշ կը նստի: Պատրիարքին իրաւաբանութիւնն Ասիա գտնուող բովանդակ ուղղափառ քաղդէացւոց վրայ կը տարածուի, որոնց թիւը 30—40.000 կը համարուի: Իսկ չմիացեալ պատրիարքը Քուրտիստանի Քոշանէս քաղաքը կը նստի, որուն իրաւասութեան տակն եղող չմիացեալ նեստորականաց թիւը 200,000ի կը հասնի: — Նոյնպէս Հնդկաստանի նեստորականաց (Թովմայեան քրիստոնէից) մէկ մասը 1599ին Տիամբէր գումարուած ժողովոյն մէջ Հռոմայ եկեղեցւոյ հետ միացաւ, որ ժամանակին սկսեալ մինչեւ 1838 յաւին մետրապոլիտներու տակ էին: Նոյն տարին Գրիգոր ԺԶ. քահանայապետը Հնդկաստանի միացեալ նեստորականաց համար, առանձին առաքելական փոխանորդութիւն մը հաստատեց: Հնդկաստանի միացեալ նեստորականաց թիւը 100—150.000 է. իսկ չմիացելոց թիւը 70.000:

բ. Մխիթարեանք:

Նւտիքէսի մահուանէն ետքը՝ Ասորիք ու Միջագետք միաբնակեալ աղանդին գլխաւոր պաշտպաններէն ու տարածողներէն մէկն եղաւ Յակոբ Բարատէոս կամ Ծանծաղոս (541—578), որ Եդեսիայի մետրապոլիտ ընտրուելով՝ բաժանեալ եւտիքեական կուսակցութիւններն առանձին եկեղեցական կարգաւորութեան մը միաւորեց, եւ անոր երկրորդ հիմնադիրն եղաւ: Անկէ ետքն իր անուամբ՝ Ասորիքի ու Միջա-

դեպքի միաբնեայք՝ Յակոբիկեան+ ալ կոչուեցան: Այս միջոցիս Սեւորոս Անտիոքի պատրիարքը մեռնելով՝ Յովհաննէս իրեն յաջորդ դրաւ Սարդիս անունով մէկը, որմէ սկսաւ Անտիոքի եւտիքեան պատրիարքներուն յաջորդութիւնը: Թէպէտ ժամանակ ժամանակ ուղղափառ եկեղեցւոյ կողմանէ փորձեր եղան՝ ասոնք եւտիքեանները միաբանելու, բայց այս ամէն փորձերն ալ ունայն ու տեւական արդիւնք մը չունեցան:

Երկոտասաներորդ դարուն՝ Ասորիները խաչակրութեանց պատճառաւ արեւելք եկող Լատինաց հետ յարաբերութեան մէջ մտնելով, Հռոմայ եկեղեցւոյ կողմանէ զիրենք դարձնելու փորձերն սկսան, որոնք նոյնպէս սկզբան մեծ ու նշանաւոր հետեւութիւն մը չունեցան, ինչու որ Յակոբիկեանք ան ամէն պատրիարքները՝ որոնք Հռոմայ եկեղեցւոյ հետ կը միաբանէին, սպառնէն կը ձգէին, եւ տեղը միաբնեայց աղանդին նախանձաւոր մէկը կը դնէին: Սակայն եւ այնպէս ասդին անդին մէկ քանի քաղաքներու մէջ փոքր միացեալ ուղղափառ Յակոբիկեանց հասարակութիւններ կազմուեցան: Լատին քարոզիչներուն շատ օգնեց երկբաժանեորդ դարուն վերջերն եւտիքականաց մէջ ելած հերձուածը, որով Ասորւոց պատրիարքութիւնն երկուքի բաժնուեցաւ: Ան պատրիարքներէն մէկը՝ Եղիայեոս Դ. քահանայապետին հրաւէրն ընդունելով, 1440ին Փլորենտիայի ժողովը նուիրակ մը խաւրեց, որ Փլորենտիայի ժողովոյն վճիռները ընդունեցաւ, եւ Եղիայեոս Դ. քահանայապետը Յակոբիկեանց համար առանձին հաւատոյ դաւանութիւն մը շինեց: Սակայն Ասորիներուն մեծ մասն այս միաբանութիւնը չընդունեցաւ: Աւելի ընդհանուր ու տեւական միաբանութիւն մ'եղաւ ութեւտասաներորդ դարուն վերջերը: Յամի 1781ին Գ-էորդ Գ. Յակոբիկեան պատրիարքը մեռնելով, Իգնատիոս Ճիարվէ Հալէպի ուղղափառ եպիսկոպոսը, միաբը դրաւ Անտիոքի չմիացեալ պատրիարքութիւնը Հռոմայ եկեղեցւոյ հետ միաբանել: Անոր համար Հաւատոյ Տարածման Ս. Ժողովոյն հաւանութեամբը՝ Մերմին գնաց, եւ Հոնքանի մը եպիսկոպոս, բազմաթիւ կղերականներ ու ժո-

ղովրդականներ Հռոմայ եկեղեցւոյ շահեցաւ: Ասոնք նոյն քաղաքը ժողով դումարելով՝ դիպնատիոս իրենց պատրիարք ընտրեցին, եւ Հռոմայ Պիոս Զ. քահանայապետէն խնդրեցին, որ ընտրութիւնն հաստատէ, որ 1783ին խնդիրքնին կատարեց: Սակայն նոյն միջոցին չմիացեալ Ասորիներն իրենց ուրիշ պատրիարք մ'ընտրելով, եւ տէրութիւնն ալ զանիկայ օրինաւոր պատրիարք ճանչնալով, Իգնատիոս ստիպուեցաւ Լիբանան փախչիլ, ուր 1800ին մեռաւ: Սակայն իր յաջորդները կրցան վերջապէս (1830ին) Օսմանեան տէրութենէն առանձին հրովարտակ մ'առնուլ, որով չմիացեալ պատրիարքէն անկախ ըլլալնին ճանչցուեցաւ: — Թէպէտ վերջի ժամանակները միացեալ ուղղափառ Ասորիք, չմիացելոց պատրիարքէն շատ նեղութիւն կրեցին, սակայն եւ այնպէս անոնց թիւն երթալով աճելու վրայ է, եւ հիմայ միացեալ ուղղափառ ասորի պատրիարքին տակ, որ 1854էն վեր Մերմին կը նստի, Ասորիք ու Միջագետք գրեթէ 30.000 ուղղափառ Ասորիք կան. իսկ չմիացելոց թիւը 160.000 է:

Ասկէ զատ կը գտնուին միաբնեայ եւտիքականներ Եգիպտոս (Խրպտիք) եւ Հապէշստան. Եգիպտոս՝ միաբնեայց աղանդը մտաւ հինգերորդ դարուն Դիոսկորոս Աղեքսանդրացւոյն ձեռքով. իսկ Հապէշստան եօթներորդ դարուն վերջերը: Հռոմայ եկեղեցին զանոնք ալ իրեն հետ միաբանելու փորձեր ըրաւ. ամենէն աւելի յաջողութիւն գտաւ Հապէշստան, ուր Մահմետականաց դէմ՝ Բորդուկալցւոց տեղացիներուն ըրած օգնութիւնը, երկու եկեղեցիներուն մէջ մեծ ձաւորութիւն մը յառաջ բերած էր: Գլխաւորաբար Ճիսուսեանց Ջանքովը Հապէշստանի կայսրը՝ Աղեքսանդրիայի եւտիքական պատրիարքէն ինք զինքն անկախ հրատարակելէն առաջ, մեծամեծներովն ու ժողովրդովն Հռոմէական ուղղափառ հաւատքն ընդունեցաւ (1626): Սակայն իրեն յաջորդը Սուլդան Սէհեա նոյն ընթացքը չբռնեց, եւ 1632ին հրովարտակ մը հանելով, հին ազգային հաւատքը դարձեալ իրեւ տէրութեան կրօն հրատարակել տուաւ: Ճիսուսեանք Հապէշստանէն մերժուեցան, եւ Հռոմայ եկեղեցւոյ հետ

ամէն յարաբերութիւն կտրեցաւ։ Բայց այս վերջին ժամանակները զանազան կրօնները քարոզչաց ձեռքով, Հռոմէական ուղղափառ հաւատքը դարձեալ Հայաբնակ մուտք գտաւ, եւ հիմայ հոն ուղղափառաց փոքր հասարակութիւն մը կը գտնուի, որ երթալով աճելու վրայ է։ Թէ սուրբ եւ Թէ Եգիպտոս գտնուող միացեալ Խըպտիները (իբր 10.000 հոգի), առաքելական փոխանորդի մը տակ են, որ Գահիրէ կը նստի։

գ. Մելքիտ։

Անտիոքի, Երուսաղէմի բայց գլխաւորաբար Աղեքսանդրիայի պատրիարքութեան մէջ՝ քաղկեդոնի Ս. ժողովոյն կողմն եղող Ցոյները, իրենց հակառակորդներէն Մելքիտ (Մելէէթ, թագաւորական) անուանուեցան, ինչու որ քաղկեդոնի Ս. ժողովը՝ ուր միաբնեայց մոլորութիւնը դատապարտուեցաւ, Մարկիանոս կայսեր ձեռնտուութեամբը գումարուած էր, եւ նոյն կայսրը ժողովոյն ընդունելութեանը շատ նախանձախնդիր էր։ Ասոնք Ցունաց եկեղեցւոյն հետ միացեալ մնացին. եւ երբոր Կոստանդնուպոլսոյ Ցունաց եկեղեցին՝ արեւմտեան կաթուղիկէ Հռոմայ եկեղեցիէն բաժնուեցաւ, ասոնք ալ նոյն հերձուածոյն հետեւեցան եւ մինչեւ ութեւտասներորդ դար նոյն վիճակի մէջ մնացին։ Յամի 1720ին Ամթանաս Պ. Անտիոքի պատրիարքը Հռոմայ եկեղեցւոյ հետ միացաւ, եւ իրմով սկսաւ արեւելեան ուղղափառ միացեալ Ցունաց (Մելքիտներու) պատրիարքութիւնը։ Իրենց Թիւն Ասորիք, Պաղեստին ու Եգիպտոս 40—50.000 հոգւոյ կը հասնի։ Պատրիարքը Լիբանան կը նստի։

դ. Մարոնիտ։

Մարոնիտ անունը Թէ առանձին ժողովուրդ եւ Թէ կրօնական աղանդ մը կը նշանակէ։ Ուստի ելած բլլալը չի գիտցուիր, սակայն Հաւանական կ'երեւայ

որ Ցովհաննէս Մարո անուն ասորի կրօնաւորէ մը յառաջ եկած բլլայ, որ եօթներորդ դարուն պատրիարք եղաւ եւ Լիբանան լեռան չորս կողմը բնակող ժողովրդոց մէջ մեծ անուն հանեց։ Մարոնիտք՝ որ ինչպէս Հաւանական կ'երեւայ միակամեայց աղանդին կը հետեւէին, ըստ մասին երկուտասաներորդ (1182) եւ ըստ մասին վեցտասաներորդ դարուն՝ Հռոմայ եկեղեցւոյ հետ միաբանեցան։ Եւ որպէս զի իրենց կատարեալ միութեան ցոյց մը տան, 1736ին քահանայապետական հրեշտակի մը գահերէցութեամբը գումարուած ազգային ժողովոյ մը մէջ, Ցրիտենդեան սիւնհոդոսին որոշումները ալ ընդունեցան։ Մարոնիտք (որոնց Թիւը 150—200,000 կը կարծուի) առանձին պատրիարքի մը տակ են, եւ Հռոմայ եկեղեցւոյ արտաքոյ կարգի յարեալ։

71. Այս ժամանակի շրջանին մոդորոմիւններն ու հերձուածները։

1. *Մանիքեցիք կամ Քաթարեանք*։ Ասոնք ԺԱ. դարուն սկիզբները Եւրոպայի արեւմտեան կողմն երեւցան. հաւանական է՝ որ նախ վերին Իտալիա երեւան եկած բլլան, ուստի եաքէն Ալպեան լեռանց անդիի դին, Հարաւային Գաղղիա, Գերմանիա եւ Անգղիա տարածուեցան, եւ մեծ պատերազմ ու ապականութիւն բերին։ Ասոնք Երրորդութիւնը կ'ուրանային, եւ մկրտութեան ու Ս. Հաղորդութեան խորհուրդները գօրութիւն մ'ունենալը չէին ընդուներ։ Գերմանիա ու Իտալիա քաֆաբեան (այսինքն Մաքրակրօնք) կը կոչուէին, ինչու որ կը հաստատէին Թէ իրենք են Քրիստոսի ճշմարիտ եկեղեցին կազուցանողը, եւ Թէ միայն իրենց եկեղեցւոյն մէջ կրնայ մարդ փրկուիլ։ Ուրիշ վարդապետութեանց մէջ եւ բարուց կողմանէ հին Մանիքեցւոց շատ նմանութիւն ունէին (տես Համար 17)։ Երկուորականութեան պաշտպան բլլալով՝ աշխարհքիս ստեղծումը կամ գոնէ այժմեան յօրինուածութիւնը սատանային կ'ընծայէին, ամուսնութեան ու շնչաւոր կենդանեաց միսն ուտելու

հրաման չէին տար: Ղուկիոս Գ. քահանայապետը 1184ին վերնա գումարած ժողովի մը մէջ, Մանիքեցւոց վարդապետութիւնը դատապարտեց. սակայն ասիկայ բաւական չըլլալով՝ հարկ եղաւ որ եռաքէն Ինոսենտիոս Գ. ալ իրենց դէմ խիստ հրամաններ հանէ:

2. *Վալդենսիանք* (որ Լիոնի աղքատք ալ կը կոչուին), իրենց անունը Պետրոս Վալդոյ Լիոնցի հարուստ մարդէ մը առած են, որ 1170ին ստացուածքն աղքատաց բաժնելով, անոնց հետ հասարակաց կեանք մը հաստատեց, եւ իրրեւ վարդապետ անոնց կը մեկնէր աւետարանական կատարելութեան վրայ ունեցած կարծիքները, ինչպէս որ ինք Ս. Գիրքը կարդալով ըմբռնած էր: Երբոր այս աղանդը Գաղղիա սկսաւ տարածուիլ, Լիոնի Յովհաննէս եպիսկոպոսը Վալդոյի քարոզելն արգիլեց: Սակայն եւ այնպէս մոլեռանդ նախանձաւորութեամբ կրցաւ հարաւային Գաղղիա, Իտալիա եւ քանի մը ուրիշ տեղեր հասարակութիւններ կազմել:

Վալդենսից վարդապետութեան բովանդակութիւնը, որուն ընդհանրապէս միութիւն կը պակսի, կամաց կամաց կերպարանաւորուեցաւ, որովհետեւ իսկզբան ուղղափառ եկեղեցիէն բաժնուելու միտք չունէին, այլ միայն կ'ուզէին զանիկայ նորոգել: Իրենց վարդապետութեան գլխաւոր մասերն ասոնք են. Հռոմայ եկեղեցին Սեղբեստրոս Ա. քահանայապետէն սկսեալ, Քրիստոսի ճշմարիտ եկեղեցին ըլլալէն դադրած է. Ս. Գիրքը՝ քրիստոնէական հաւատոյ միակ աղբիւրն է. խորհուրդներն ու պատարագը մերժելի են, նոյնպէս ընդունելի չեն աստուածային պաշտամունց մէջ արարողութիւնները, քաւարանը, քահանայից անկնութիւնը, Սրբոց յարգութիւն ընելն ու պահքը: Գրած է Տաստատեին թէ եկեղեցին ուրիշ առաքինորդները, ժամանակաւոր ինչք չեն կրնար ստանալ: Այս աղանդին եկեղեցւոյ միութենէն տարաւ առ տակաւ բաժնուիլը, իրեն երկար ժամանակ տեւելուն շատ օգնեց: Ալբիգենսից արդէն անհետ եղած առեն՝ Վալդենսք բազմութեամբ ասդին անդին դեռ կը գտնուէին:

3. *Ալբիգենսք* իրենց անունը Լանկտոք գաւառին Ալբի քաղաքէն առած են, որ իրենց գլխաւոր կենդրոնն էր: Իրենց վարդապետութիւնը Գնոստիկեանց ու Մանիքեցւոց մոլորութեանցը խառնուրդն է: Աշխարհքիս արարչագործութիւնը սատանային կ'ընծայէին, եւ Հին Կտակարանը, եկեղեցին, խորհրդներն ու արտաքին աստուածային պաշտամունքը կը մերժէին: Բարոյական վարդապետութիւնին խիստ վնասակար էր, ինչու որ ամէն աստուածային ու մարդկային օրէնք կ'անգոնէին: Ինոսենտիոս Գ. ամէն խաղաղական միջոց ի գործ դրաւ զիրենք իրենց մոլորութենէն ետ կեցընելու, բայց անօգուտ: Իրենց յուսացած ներողամտութիւնը զիրենք աւելի եւս կը յանդգնեցընէր: Ուստի թէ եկեղեցին եւ թէ աթոռութիւնն՝ ատոնց վնասակար յարձակմունքներէն ապահովելու համար, 1209ին իրենց դէմ խաչակիր զօրք հանուեցաւ, եւ 20 տարուան պատերազմէ ետքը վերջապէս ընկճեցան. Ճեացորդներն ալ այս շրջանին հաստատուած Հռոմէական ոտքին ապետքը չընջեց:

Հետազօտութիւնը կամ հաւատաքննութեան առեանը՝ եպիսկոպոսէն դրուած հաւատոյ ատեան մըն էր, որն որ հերետիկոսութեան համար ամբաստանեալները կը քննէր, եւ յամառութեամբ անոր մէջ մնացորդներն աշխարհական իշխանութեան ձեռքը կը յանձնէր, որպէս զի ըստ օրինաց պատժուին: Մինչեւ դարու մէջ՝ եկեղեցին ու աթոռութիւնն իրարու հետ այնպէս սերտիւ կապուած էին, որ եկեղեցւոյ վնաս եղած յարձակումն ի հարկէ աթոռութեան ալ վնասիպ կը բերէր: Գրիգոր Թ. քահանայապետին առեն հետազօտութեան պաշտօնն եպիսկոպոսներէն Դոմինիկեանց կրօնին անցաւ, որոնց կոչումն էր ճշմարիտ կրօնը քարոզել: Բայց շատ անգամ հարկ եղաւ, որ քահանայապետք Դոմինիկեանց ի դործ դրած խստութեանը դէմ ելլէն: Հաւատաքննութիւնը գլխաւորաբար մնաց գաւառ Սպանիա եւ Իտալիա. Գերմանիա ալ մնաւ, բայց հաստատուն ոտնկոխ չգտաւ: Սպանիա՝ հետազօտութեան առեանն աւելի ազատքահան քան թէ եկեղեցական նկարագիր ունէր:

4. *Միկիտեանք*: Յովհաննէս Վիկլեֆ 1324ին Եորք կոմսութեան գեղի մը մէջ ծնաւ, եւ ուսումնական ընթացքն Օքսֆորտի համալսարանը կատարելէն ետեւ, քահանայական վիճակին ընդունեցաւ: Ժամա-

նակակից եւ իբր ժամանակակից պատմագիրները միաբան կը վկայեն իր սրամտութեանն ու անգիւտ վարուցը: Քանի մը տարի ետքն Օքսֆըրտի համալսարանին ուսուցիչ դրուեցաւ, որ միջոցին ըրած դասախօսութեանցը մէջ՝ ժամանակին անկարգութեանցը դէմ սկսաւ խօսիլ, ի մասնաւորի վանականաց ու բարձրաստիճան եկեղեցականաց պակասութիւնները վար կը դարնէր: Վերջապէս վանականք Վիկլեֆին դէմ Գրիգոր ԺԱ. Քահանայապետին ամբաստանութեան թուղթ մը տուին, որուն մէջ իր վայ հերետիկոսութեան բիծ կը դնէին: Քահանայապետը հրամայեց որ Վիկլեֆ քննուի. բայց ասիկայ հետեւութիւն մը չունեցաւ, որովհետեւ թագաւորական արքունիքը զինքը կը պաշտպաներ. միայն հրաման ընդունեցաւ որ անկէ ետքը լուռ կենայ: Վիկլեֆ անկէ քաջալերուելով՝ աւելի եւս ազատական սկզբունքներով ասպարէզն ելաւ: Եկեղեցւոյ հրահանգաց դէմ խօսիլը բաւական չհամարելով, սկսաւ եկեղեցւոյ հաւատոյ վարդապետութեանց ի մասնաւորի դոյացափոխութեան դէմ հակառակիլ: Ասոր վրայ նոյն իսկ համալսարանը, որ մինչեւ ան ատեն Վիկլեֆի պաշտպան կը կենար, զինքը մերժեց, եւ քիչ մը ետքը Լոնտոն գումարուած սիւնհոդոս մը իր գրուածքներէն քաղուած 24 նախադասութիւն իբրեւ հերետիկոսական դատապարտեց: Վիկլեֆ ուսուցչութեան պաշտօնէն ձգուեցաւ, եւ ստիպուեցաւ ինք զինքը մեծաւոբացը վճռոյն հպատակեցընել, հաւատոյ դաւանութիւն մը կարդալով: Անկէ ետքը Լութդերվըրդ իր ժողովրդապետութեան տեղը քաշուեցաւ, եւ կենացը մնացած օրերը հոն հանդարտութեամբ անցընելով 1384ին 60 տարեկան մեռաւ:

Իր մոլորութեանց գլխաւոր աղբիւրն է, իր Եռալեզուեան ըրած գիրքը, որուն մէջ եկեղեցւոյ դէմ ունեցած հակառակութիւնը կարդաւոր յօրինուածոյութեան մը մէջ խոթած է: Ս. Գիրքը՝ քրիստոնէական հաւատոյ ճանաչման իբրեւ միակ աղբիւր կը դնէ. ասկէ զատ գոյացափոխութիւնը, խորհրդական խոստովանութիւնը, ներողութիւնը, վերջին օծումը, Սրբոյ

յարդութիւնը, քահանայից անկնութիւնն եւ վանականց կեանքը չ'ընդունիր: Կը վարդապետէր նաեւ, որ աշխարհական կամ եկեղեցական առաջնորդի մը հնազանդելու պարտք չկայ, երբ գիտցուի որ մահացու մեղաց մէջ է:

Եկեղեցւոյ պաշտօնեայ կը համարէր միայն քահանաները ու սարկաւագները. իսկ եպիսկոպոսութեանն ու քահանայապետութեան համար մարդկային գիւտեր են կ'ըսէր: Եկեղեցւոյ ստացուածք ունենալն ալ չէր հաւներ, եւ կ'ըսէր թէ աշխարհական իշխանք պէտք են զանոնք յափշտակել:

Վիկլեֆ շատ հետեւողներ ունեցաւ, որոնք Վիկլեֆեան կամ Լոլըարթեան կոչուեցան: Ասոնք անոր մնացը հաւաքայն սկսան գործել, եւ գլխաւորաբար իրենց ան վարդապետութեանը պատճառաւ, որ եկեղեցւոյ ինչքերը պէտք է յափշտակել, մեծ ընդունելութիւն գտան: Երբոր զերծնք հպատակեցընելու համար եկեղեցւոյ ամէն միջոցները բաւական չեղան, ան ատեն Հենրիկոս Դ. Անգղիայի թագաւորն ու խորհրդականն իրենց դէմ ելան, եւ վերջապէս պատեհ ազմամբ զերծնք նուաճեցին: Վիկլեֆին վարդապետութիւնը նախ Հռոմ (1413ին) եւ ետքէն Կոստանդիա (1414ին) դատապարտուեցաւ:

5. Հոռհեաներ: Վիկլեֆին վերոյիշեալ եռալեզուեան թարգմանութիւն անուն գիրքը՝ Օքսֆըրտէն Բրակ գալով, հոն աղէկ ընդունելութիւն գտաւ: Գլխաւորաբար ասոր գրքին շատ զարնուեցաւ թագուհւոյն խոստովանահայրը՝ Ցովհաննէս Հուս, որ Պոհեմիայի Հուսինեց քաղաքը ծնած եւ 1412 էն վեր Բրակի համալսարանին աստուածաբանութեան ուսուցիչ էր: Ինք բարւոյ կողմանէ անստգիւտ, պերճ ճարտարախօս ու տրամաբանութեան մէջ հմուտ անձ մըն էր: Ամէնուն կը յանձնէր՝ որ Վիկլեֆին գրքերը կարդան, եւ ինք եռալեզուեան թարգմանեց: Մի եւ նոյն ժամանակ սկսաւ Բրակի եկեղեցականաց դէմ գրել, եւ խառնախառնած ամբոխն անոնց դէմ գրգռել: Ցերոնիմոս Փառլֆիշ անունով ազնուականը, որ Բրակ ազատ արուեստից ուսուցիչ էր, եւ արքու-

նեաց մէջ մեծ ազդեցութիւն ունէր, Հուսի հետ միանալով, երկուքը մեկտեղ սկսան գործել: Բրակի արքեպիսկոպոսը պարտաւորեցաւ իրենց դէմ ելլել. իրենց հերետիկոսական կարծիքներով լի գրքերը կարդալն արգիլեց, եւ հրամայեց որ այրելու համար իր ձեռքը յանձնեն: Սակայն ասով օգուտ մը չեղաւ, ինչու որ Վիկլեսլաւոս վատ եւ թուլամորթ թագաւորը, անոնց պաշտպան կը կենար: Նոյն իսկ Աղեքսանդր Ե. քահանայապետին կոնդակը (1409), որ այս նորութիւնները կը դատապարտէր, չկրցաւ վերջավերջ խաղաղութիւնը վերստին հաստատել: Հուս եւ իր բարեկամը Ջերոնիմոս՝ թագաւորին ապաւինած, աւելի եւս յանդգնութեամբ սկսան գործել: Վերջինը համարձակեցաւ մինչեւ բռնութեան ալ ձեռք զարնել, եւ երիս կրօնաւոր բանտ դրաւ, ուրիշ մ'ալ Մոլտաւ գետը խղդել տուաւ:

Այս միջոցիս Հուսի վրայ քանքարտները Հռոմ կը յաճախէին: Յովհաննէս ԻԳ. քահանայապետը խնդիրը քննելու համար մանաւանդ մը դրաւ, որն որ թէ գՀուս եւ թէ գՋերոնիմոս իբրեւ հերետիկոս դատապարտեց (1413): Միանգամայն որոշուեցաւ որ իրենց բնակած տեղերն արգելքի տակ իյնան: Բրակի արքեպիսկոպոսը՝ դարձեալ հաշտութեան փորձ մ'ըրաւ, բայց երբոր ասիկայ ալ օգուտ չունեցաւ, ան ատեն քահանայապետին վճիռն ի գործ դրաւ, եւ Բրակի վրայ՝ թագաւորական պալատը դուրս առնելով, արգելք դրաւ: Ասոր վրայ Հուս քաղքէն ելաւ եւ գեղերը պտըտելով սկսաւ քահանայապետին ու կարգինալաց դէմ քարոզել: Իր միտքն էր ազգային եկեղեցի մը հաստատել: Շատ գրքեր շարադրեց, որոնց մէջ դառնացեալ սրտիւ իր մոլար սկզբունքներն յառաջ կը բերէ: Այս գրուածոց՝ ի մասնաւորի Ի վերայ եկեղեցւոյ անուն գրքին մէջ բոլանդակուած մոլորութիւնները հետեւեալներն են: Եկեղեցին խորհրդական մարմին մըն է, որուն գլուխը Քրիստոս է, իսկ անդամները նախասահմանեալներն են. անարդելք եկեղեցւոյ չեն վերաբերիր, թէեւ անոր պաշտամունքը մասնակից ըլլան: Եկեղեցւոյ գլուխը Պետրոս ա-

ռաքեալը չէ հապա Քրիստոս միայն, ինչու որ եկեղեցին անտեսանելի ըլլալով, երեւելի գլխոյ հարկաւորութիւն չունի. Պետրոսի տրուած բանալեաց իշխանութիւնը, միայն հոգեւոր իշխանութիւն մըն է ուսուցանելու, պատժելու եւ արձակելու: Եկեղեցւոյ հնազանդելու պարտքը՝ քահանայից դիւան է, եւ Ս. Գրոց բացայայտ վկայութեան հակառակ: Վերջապէս մեղաց թողութեան համար զղջումը միայն բաւական է:

Յամի 1414ին Հուս Բրակ դարձաւ եւ անկէ Կոստանդիայի ժողովը գնաց: Թէ ինչ պատճառէ շարժեալ հոն եկաւ, պատմութիւնն որոշ չ'ասանդեր, սակայն կ'երեւայ որ Վիկլեսլաւոսին եղբօրը՝ Սիգիսմունտոս կայսեր յորդորելովն եղած ըլլայ, որ միանգամայն իրեն ապահովութեան թուղթ տուաւ: Սակայն եւ այնպէս Կոստանդիա հասնելէն ետքը, զինքը զգուշութեամբ պահելին մինչեւ որ ժողովն իր վճիռը տայ: Հրապարակական նիստի մը մէջ՝ իր գրուածքներէն քաղուած քառասուն նախադասութիւն իրեւ մոլորական առջեւը դրուեցան: Հուս այս նախադասութիւններէն շատերն ընդունեցաւ, վրան մեկնութիւններ աւելցնելով. մէկ քանի նախադասութեանց համար ալ բան, որ իր գրքերէն հաւատարմութեամբ քաղուած չէն, եւ վերջապէս մէկ քանին ալ բոլորովին մերժեց: Բանակցութիւնը լմընալէն ետքը, զինքը յորդորեցին որ եկեղեցւոյ հնազանդի. բայց Հուս պատասխան տուաւ, որ մոլորութիւն ունենալը չի դիտեր, ինչու որ չեն կրնար իրեն Ս. Գրքէն ապացուցանել: Երկրորդ օրը յետս կոչման ձեւ մը առջեւը դրուեցաւ, բայց ինք իր մտացը վրայ յամառեալ մնաց, եւ դանիկայ բացարձակապէս չուզեց ընդունիլ: Ան ատեն իբրեւ հերետիկոս դատապարտուեցաւ եւ քահանայական պատուէնը մերկացուելով կայսեր ձեռքը յանձնուեցաւ: Կայսրն ալ զինքը Լուդովիկոս Փալցի կայսրընտրին յանձնեց, հրամայելով որ հերետիկոսաց համար սահմանուած պատիժը վրան կատարէ: Այսպէս Հուս (1415 Յուլիս 6ին) խարուկի վրայ մեռաւ: Այս կերպ պատժապարտութիւնը ոչ թէ եկեղեցւոյ, հապա ժամանակին դատաստանական օրի-

նաց յանցանք կրնայ սեպուիլ: Հետեւեալ տարին նոյն կերպով մեռաւ նաեւ Հուսին Ցերոնիմոս բարեկամը:

Հուսին Կոստանդիա եղած աեւն՝ Բրակ Ցովհաննէս Միս անունով մէկն ելաւ, որ սկսաւ վարդապետել թէ Ս. Հաղորդութիւնն ամբողջ ընդունելու համար՝ բաժակն ալ հարկաւոր է, եւ Բրակ՝ երեք ժողովրդապետ համոզուց, որ Հաղորդութիւնն երկու տեսակաւ տան: Հուսին կուսակիցները՝ այս սովորութիւնն ընդունեցան, եւ բաժակին կիրառութիւնն անով նշանաւորութիւն տացաւ, որ իրենց կուսակցութեանն իրբեւ միութեան արտաքին նշան մը համարուէր:

Հուսին մահուան լուրն իրեն հետեւողներն արտաքոյ կարգի զայրացուց, եւ իրենց թշնամիները հալածելու գրգռեց: Ապստամբութեան հոդին մէջերնին աւելի եւս արծարծեցաւ, երբ որ Ցովհաննէս Ցիսկա անունով սպաթա մը իրենց գլուխն անցնելով, 40.000 Հուսեանք Հարտիդին (որ եաքէն Թաբոր կոչուեցաւ) լեռան վրայ ժողվեց, եւ Բրակ մնալով ժողովուրդն ոտք հանեց: Խռովութիւնն այնչափ սաստկացաւ, որ Հուսեանք խորհրդարանը մտան եւ խորհրդականներէն 13 հոգի պատուհաններէն փողոցը նետեցին, ուր ամբոխ ժողովուրդը դիրեներ սուինեներով մեղցուց: Վինկեսլաւոսին մահը՝ որ ամէկ քիչ մը եաքը պատահեցաւ, Հուսեանց առիթ տուաւ կերպապէս ապստամբելու, ինչու որ թագաւորութիւնը Վինկեսլաւոսին եղբօրը Սիգիսմունտոսին կ'իյնար, բայց Հուսեանք դինքը չուզեցին ընդունիլ: Ամէկ երկարատեւ ու արիւնահեղ պատերազմ մ'ելաւ, որուն մէջ Հուսեանք՝ Ցիսքային առաջնորդութեամբ յաջողութիւն գտան եւ ուղղափառաց դէմ խիստ անդթութիւններ բրին. ամբողջ քաղաքներ ու գեղեր սրոյ ու հրոյ ճարակ եղան:

Ցիսքային մահուանէն եաքը՝ Հուսեանք երկու կողմնակցութեան բաժնուեցան, այսինքն Թաբոիթեան կամ Եբիոթեոպէ ու Թաքոբեան: Վերջիններն կը մերժէին ան ամէն բան՝ զորն որ Քրիստոս ու առաքեալք

բացայայտ չէն պատուիրած: Այս երկու կուսակցութիւններն իրարու հակառակորդ էին: Բաժակեանք՝ Բասիղեայի ժողովոյն մէջ (1431) Հռոմայ եկեղեցւոյ հետ միացան, այն պայմանաւ որ երկու տեսակաւ Հաղորդութիւն իրենց թոյլ տրուի: Եկեղեցին զիջաւ իրենց կամացը, բայց քահանայից պատուիրեց որ ժողովրդեան սորվեցընեն, որ Հաղորդութիւնը թէ մէկ ու թէ երկու տեսակաւ ընդունիլն օրինաւոր է: Ցակ Թաբորեանք ամենեւին յանձն չառին միանալ ուղղափառ եկեղեցւոյ հետ, բայց 1434ին Պէօհիմիոյ քաղքին քով արիւնահեղ ճակատի մը մէջ Բաժակեաններէն յաղթուելով ընկճեցան: Ասոնց մնացորդներէն ելան եաքէն Բոհեմացի կամ Մորաւեացի Եղբարք՝ զորս ատաց աղանդաւորներէ: Ասոնք չէ թէ միայն Հաղորդութեան խորհուրդն երկու տեսակաւ ընդունելու վրայ հաստատ մնացին, այլ նաեւ դպրացափոխութիւնն ու եկեղեցւոյ ուրիշ մէկ քանի էական վարդապետութիւնները մերժեցին:

72. Ձայն ժամանակի շրջանին գիտնական վիճակը:

Եկեղեցին միշտ հոգ տարած է մշակելու եւ ծաղկեցընելու գիտութիւնը, որ քրիստոնէական կրօնին հետ սերտ կապակցութեան մէջ է: Հաղիւ թէ արեւմուտք քրիստոնէութիւնն ընդունեցաւ, անմիջապէս եկեղեցւոյ հովանաւորութեան տակ՝ գլխաւորաբար մայր եկեղեցիներուն ու վանքերուն քով, անուանի դպրոցներ հաստատուեցան: Կարոլինգեանց ժամանակն արդէն այս դպրոցներէն ելած հռչակաւոր գիտուններ կային:

Բայց տասնեերորդ դարուն պատերազմական շփոթութեանց մէջ՝ գիտութեան փափուկ տունկը չէր կրնար բարգաւաճիլ, անոր համար նոյն միջոցին միայն վանքերու մէջ գիտութեանց խնամք կը տարուէր: Սակայն Գրիգոր Է. քահանայապետին ժամանակ՝ երբոր կրօնական կեանքը նոր զօրութիւն առաւ, ան տուն նաեւ ուսումնականութեան հոգին արծարծեցաւ: Չէ թէ միայն քահանայապետք՝ այլ նաեւ հզօր իշխանք, ինչպէս Լուդովիկոս Է. Գաղղիայի թագաւո-

րը, Փրիդերիկոս Ա. ու Բ. Գերմանիայի կայսրները, Հենրիկոս Ա. Անգլիայի թագաւորը, դիտութեան փափաքող ու պաշտպան էին, եւ դիտնական անձինքներն եկեղեցական ու աշխարհական պատիւներու կը հասցընէին: Երկոտասաներորդ դարուն մէջ՝ վանքերու եւ մայր եկեղեցիներու դպրոցներէն յառաջ եկան Համալսարանները, որ Միջին դարու կրթութեան հրաշակերտ օճախներն են, եւ ասոնց վախճանն էր մինչեւ ան ատեն միայն եկեղեցականաց սեպհական եղող դիտութիւնը, ամենուն հասարակաց սեպհականք ընել: Եւրոպա վաթսունի չափ այսպիսի Համալսարաններ կային, որոնց մէջ անուանի էին՝ Բրակի (1348), Վիէննայի (1365), Հայտելպերկի (1386) ու Լայբցիկի (1409) Համալսարանները: Այս ուսումնարանները յաճախող երիտասարդաց թիւը անհաւատալի կերեւայ. Օքսֆըրդի Համալսարանը (շուրջ 1340 ին) 30.000 ուսանող, իսկ Բրակի Համալսարանը (1408 ին) 36.000 ուսանող ու 700 ուսուցիչ ունէր: Դար մը ետքը Բարիզի Համալսարանը 20.000 աշակերտ ունէր: Ընդհանրապէս ամէն քաղաքաց Համալսարաններուն դաստատութեան սրահները պզտիկ կու գային, որուն ապացոյց է նաեւ եռեւէ եռեւ նորանոր դպրոցներուն կանգնուիլը: Այս դպրոցները, որոնք ժողովրդեան ամէն կարգի անձանց վաստհութիւնը կը վայելէին, եկեղեցին յառաջ եկած են: Քահանայք՝ բան մեծի մասին կրօնաւորք էին ան երեւելի ուսուցիչները, որոնք Պոլոնիա, Բաւիա ու Բարիզ հազարաւոր ուսուցմանց երիտասարդներ իրենց ոտքը բերած էին: Սակայն չի կրնար ուրացուիլ՝ որ Համալսարանները, մեծամեծ չարեաց ալ պատճառ եղան: Անոնց ծագելովն ու պայծառանալովը՝ մայր եկեղեցիներու եւ վանքերու դպրոցներն ինկան, ինչու որ անոնց ուսուցիչները բարձրագոյն վարժոցներուն ուսուցչացը հետ չէին կրնար մրցիլ: Ասով իրենց մէջ տգիտութիւն ու բարուց ապականութիւն մնաւ: Նոյնպէս Համալսարաններուն մէջ անսանձ ազատութեան վայելմունքը, շատ երիտասարդաց բարոյական ապականութեան պատճառ եղաւ:

Աստուածաբանութիւնը՝ կանոնական իրաւունքն ալ մեկտեղ առեալ, Միջին դարու մատենագրութեան գլխաւոր ապաւէնն եղած էր, այնպէս որ այս միջոցիս ի լոյս ընծայուած գրուածոց երեքին երկուքն այս նիւթիս վրայ են: Աստուածաբանութիւնը՝ որ մինչեւ երկոտասաներորդ դար քրիստոնէական վարդապետութիւններն առանց յօրինաւոր կարգի մը պարզապէս աստուածաբանութեան աղբիւրներէն յառաջ կը բերէր, այս միջոցին Դպրոցական (այսինքն դիտնական, տեսական) ըսուած ոճով նոր կերպարանաւորութիւն մը առաւ: Ասիկա եկեղեցւոյ վարդապետութիւնն իբրեւ անտարակուսելի ճշմարտութիւն ենթադրելէն եաքը, կը ջանար մտօք անոնց թափանցել, անոնց որպիսութիւնը կամ մտայ ընծայելի ըլլալը ցուցընել, որով բնականապէս յայտնի ու ճիշդ դաղափարներ ու սահմաններ երեւան կ'ելլէին: Դպրոցական աստուածաբանութեան վախճանն էր, ցուցընել թէ քրիստոնէական յայտնեալ վարդապետութիւններն իրարու ու մարդկային մտայ հակառակ չեն, ուստի եւ ներքին պատճառներու համար անոնց հաւատք ընծայելու է: Այս վախճանին համար կը գործածէին Արիստոտէլի փիլիսոփայութեան ձեւը կամ ոճը, եւ ոչ թէ բովանդակութիւնը: Դպրոցականաց մէջ իսկզբան երեւելի եղան Բենեդիկտեան կրօնէն երկու անուանի դիտնական անձինք, այսինքն Լանֆրանք Բաւիացին, որ եաքէն Քանթըրպըրիի արքեպիսկոպոս եղաւ եւ Բերենգարի դէմ (տես էջ 51) Ս. Հաղորդութեան վրայ դիրք մը շարադրեց, եւ իր աշակերտն ու եպիսկոպոսական աթոռոյն յաջորդը՝ Ս. Անսելմոս: Անոնցմէ եաքը մեծ գործունէութիւն ցուցուց Բարիզի եպիսկոպոսը Պետրոս Լոմբարդոս (վճռոց վարդապետը), իր Շորս գիրք վճռաց ըսուած անուանի գործքովը, որ 300 տարի դպրոցներու մէջ կը գործածուէր: Նոյնպէս մեծ անուն հանեցին Թոմինիկեանց կրօնէն Մեծն Ալպերտոս Շուաբիացին, Բարիզի ու Պոլոնիայի Համալսարաններուն աստուածաբանութեան ուսուցիչը, եւ իր հոչակաւոր աշակերտը՝ Ս. Թովմաս Ակուինացին, որ Ս. Աւգոստինոսէն եաքն ամենէն մեծ փիլիսոփայական հանճարն

է, եւ եկեղեցւոյ առջեւը խիստ արդիւնաւոր։ Վերջապէս Փրանկիսկեանց կարգէն Աղեքսանդր Հալէս, բարիզի աստուածաբանութեան ուսուցիչն եւ իր աշակերտը Ս. Բոնաւենտուրա։

Դպրոցականութեան հետ մէկտեղ կը ծաղկեր Խոքընթրպուխն ըսուած աստուածաբանութիւնը, որ քրիստոնէական վարդապետութեանց այնչափ մտաց սրութեամբ թափանցելու եաեւէ չէր ըլլար, որչափ զանոնք սրտով ընդդրկել եւ գործական կենաց մերձեցընելու կը ջանար։ Այս ուղղութեան հետեւողներեն անձինքներն են՝ Ս. Բեռնարդոս որ շատ անուանի է խորին կրօնական ոգւովն ու պերճ ճարտասանութեամբը. Հուբեռն Ս. Վիկտորեան, (†1141), Ցովհաննէս Տաուլէր (†1361) Թոմինիկեանց կրօնէն, որ Կողմնիա ու Ընդհանուրի խորհրդոց եւ մեծ ազդեցութիւն ունեցող քարոզիչ մըն էր. դարձեալ Գերսոն, Հենրիկոս Սուզը (†1365) ու Թովմա Գեմպեցի կանոնիկոսը (†1471), որ Նմանութիւն Քրիստոսի անուն անզուգական գրքոյկը շարադրած է։

Վերոյիշեալ անձինքներուն մէկ քանիին վարուց պատմութիւնը հոս կը դնենք, ինչու որ իրենց եկեղեցւոյ սքանչելի զարդերն ատ Հասարակ կը մեծարուին, եւ Հռոմայ Գահը զերծնք եկեղեցւոյ վարդապետաց կարգը դասած է։

1. *Ս. Անսելմոս*՝ քանթըպըրիի արքեպիսկոպոսը, ծնաւ 1033ին Բիէմոնդի Ասպա քաղաքը։ Այս աշխուաբարոյ անձը՝ ան առնուան հաւատոյ մէջ թոյլ եւ բարուք ապականեալ աշխարհքին, խոնարհ հաւատոյ ու անարատ վարուց օրինակ ըլլալէն զատ, նաեւ իրրեւ պէտ քաղքին վանական դպրոցին վերատեսուչ՝ ճշմարիտ կրթութիւն ու կրօնասիրութիւն տարածելու փոյթ տարաւ։ Քիչ մը ետքն ալ իրրեւ արքեպիսկոպոս ու Անգղիայի Նախագահ՝ հալածեալ եկեղեցւոյ ազատութեան ու իրաւանցը համար անհնարին քաջասրտութեամբ կռուեցաւ։ Թէեւ եպիսկոպոսական պաշտման կատարման մէջ՝ հարկ եղաւ անպատմելի վշտաց ու տառապանաց համբերել, սակայն անյողդողդ հաստատութեամբը կրցաւ վերջապէս

Անգղիայի եկեղեցին աշխարհական իշխանութեան լուծէն ազատել, եւ անոր յուսալից ապագայ մը պատրաստել։ Իր գիտնական աստուածաբանական գրուածքներովն անունն անմահացուց, որոնց մէջ յիշուելու արժանի են. 1. Մխայնաբանութիւնք՝ որ Աստուծոյ՝ գերբադյն ու ամենակատարեալ էակին գոյութեան, էական ցոյց մը կը բովանդակէ։ 2. Ինչո՞ Աստուած մարդ գործքը, որուն մէջ կը ցուցընէ թէ Փրկիչը հարկ էր որ ճշմարիտ Աստուած ըլլար, որպէս զի կարենար մարդկան մեղացը հատուցում ընել։ 3. Սկըզբնական ծեղց եւ Ս. Աստուածածնի անարատ յղութեան վերայ շինած գիրք։ (Ս. Անսելմոս առաջինն եղաւ որ այս ուսոն Անգղիա խոթեց)։ 4. Ուրիշ նաեւ շատ մտածականներ ու աղօթքներ, որոնց մէջ Յիսուսի ունեցած սաստիկ սէրն ու ջերմեռանդ բարեպաշտութիւնը կը փայլի։ — Ս. Անսելմոս մեռաւ 1109ին. կղեմէս ԺԱ. քահանայապետը զինքը 1720ին եկեղեցւոյ վարդապետ անուանեց։

2. *Ս. Թովմաս Ագուինացին* (1226—1274) Նէապոլսոյ ազնուական ընտանիքէ մը յառաջ եկած է։ Զարմանալի հոգւոյ ձիրքերով զարդարուած այս մեծ սուրբը, մատաղ հասակէն վեր միտքը դրած էր աշխարհքէ բոլորովին հրաժարիլ, եւ ինք զինքը վանքի մը մէջ իրրեւ աղքատ եղբայր Աստուծոյ ծառայութեան ու սրբազան դիտութեանց ուսման նուիրել։ Նէապոլսոյ համալսարանն ուսումը լմընցընելէն եաքը, 17 տարեկան Թոմինիկեանց վանքը մտաւ, եւ թէպէտ ծնողքն ամէն հնարք մտածեցին զինքն ան խորհրդէն ետ կեցընելու, սակայն ինք բնտրած վիճակին մէջ հաստատուն մնաց։ Անկէ եաքը հռչակաւոր Ալբերտոս Մեծին առաջնորդութեանը տակ, աստուածաբանական դիտութեանց մէջ այնչափ շուտ յառաջացաւ, որ ամէնքը վրան կը զարմանային։ Միանգամայն իր խորին խոնարհութեամբը, եռանդուն աստուածպաշտութեամբն ու վարուց անարատութեամբն ինք զինքն ամէնուն սիրելի ըրած էր։ Մեծաւորացը հրամանաւը դեռ երիտասարդ հասակին մէջ Կողմնիա ու Բարիզ աստուածաբանութեան ուսուցչութիւն սկսաւ ընել,

եւ քահանայ ձեռնադրուելէն ետքն իբրեւ քարոզիչ՝ հաւատոյ վարդապետութեանց վրայ այնպէս մեկին ու համոզողական կերպով կը խօսէր, որ համբաւն ամէն կողմն եղաւ, եւ իրենց փրկութեան փափաքող բազմաթիւ երիտասարդք հեռաւոր տեղերէն գալով իր վարդապետութեան բեմբին չորս դին ժողվեցան: Ս. Թովմաս ետքէն Հռոմ ալ աստուածաբանութեան ուսուցիչ եղաւ. Ութբանոս Գ. քահանայապետ՝ որ զինքը հոն կանչած էր, ուզեց բարձրագոյն պատիւներու հասցընել: Սակայն Ս. Թովմաս՝ որ չէ թէ իր անձնական փառքը՝ հապա Աստուծոյ պատիւը միայն կը փնտռէր, խոնարհութեամբ ու համեստութեամբ ամէն արժանապատուութիւն մերժեց, եւ թախանձանօք խնդրեց՝ որ զինքը թողուն որ իբրեւ աղքատ եղբայր մը վանքի մէջ ապրի ու մեռնի: Իր ամէնէն մեծ բաղձանքն ու միակ երջանկութիւնն էր գիտութեան ետեւէ ըլլալ, բայց չէ թէ երկրաւոր ու մարդկային գիտութեան, այլ Աստուծոյ որդւոյ յաւուրկ խմաստութեան, որ երկնքէն կ'իջնայ: Անոր համար խաչելութեան կամ ամենասուրբ Հաղորդութեան առջեւն աղօթք չըրած, երբեք սորվելու, գրելու, կարդալու կամ ուրիշ ուսումնական գործքի չէր սկսեր: Ասով կրցաւ խիստ դժուարին խնդիրները դիւրութեամբ լուծել, Ս. Գրոց մթին տեղերը լուսաւորել եւ ամէն երկդիմութիւն փարատել: Այսպիսի սուրբ վարուք ապրեցաւ մինչեւ մահը՝ որ պատահեցաւ 1274ին Մարտի 7ին, տիոցը 48 երորդ տարին: Պիտս Ե. քահանայապետը 1567ին զինքն Եկեղեցւոյ վարդապետաց կարգը դասեց: Իր բազմաթիւ գրութիւններն աստուածաբանական գիտութեանց շտեմարան մըն են, եւ իրաւամբ կ'ըսուի որ ով որ աստուածաբանութիւն ու փիլիսոփայութիւն խորունկ կ'ուզէ սորվիլ, պէտք է Ս. Թովմայի աշակերտի: Սիմբութիւն եղած է Ս. Թովմաս Հրեշտակային վարդապետ վերագիր անունէն կոչել: Իր գրուածք աշխատութեանց մէջ ամէնէն նշանաւորն է՝ Աստուածաբանութեան քովնդակութիւնը, որ ուղղափառ կրօնին ամէն ճշմարտութեանցն ու վարդապետութեանցը գիտնական մեկնութիւն եւ

հաստատութիւն մըն է: Ասկէ զատ շարադրած է նաեւ շատ աղօթքներ ու եկեղեցական երգեր:

3. Ս. Բոնաւենտուրա Ծ.Գ. դարուն (1221—1274) բարեպաշտ ծնողքներէ ծնաւ, որոնք զինքը տղայ հասակին մէջ Աստուծոյ ծառայութեանը նուիրեցին: Սակայն հազիւ 21 տարեկան եղած առեն կրցաւ Փրանկիսկեանց կրօնը մտնել: Ս. Բոնաւենտուրա եւ Ս. Թովմաս իրարու մտերիմ բարեկամ էին. ինքն ալ Բարիզ աստուածաբանութեան ուսուցիչ եղաւ եւ իր աքանչելի առաքինութեանց պայծառութեամբն ու երկնաւոր գիտութեամբն աշխարհքը լուսաւորեց: Օր մը երբոր Ս. Թովմաս իրեն աղաչեց որ ցուցընէ այն գրքերը, ուսոի իր հրաշալի գիտութիւնը քաղած է, Ս. Բոնաւենտուրա խաչելութեան ակնարկելով բաւ. Ահա իմ գիրքս: Սոյն խօսքն ինք ամենայն ճշմարտութեամբ կրնար ըսել, ինչու որ այնչափ յաճախ եւ այնպիսի եռանդեամբ խաչելոյն ոտքն հնսած կ'աղօթէր, եւ անոր հինգ վիրացը մէջ կ'ընկղմէր, որ աստուածեղէն փրկչին սիրոյ հուրը սիրտը զեղած ու հոգին բոլորովին գրաւած էր: Թէ սորվելու, թէ գրելու առեն՝ միշտ աչքերը խաչելութեան վրայ սեւեռած կը բռնէր, եւ անկէց ստացաւ այն սուրբ գիտութիւնը, որն որ իր քարոզներուն մէջ կը փայլի, եւ գրուածոցը մէջ անջինջ դրոշմուած է: Իր կրօնակից եղբարքը վրան մեծ համարում ունէին, եւ 1256ին աբբայրնորութեան ժողովոյն մէջ, զինքը միաբան կրօնին ընդհանրական Աբբայ ընտրեցին: Քահանայապետներն ալ զինքը շատ կը յարգէին. արդէն կղեմէս Դ. քահանայապետը, զինքն Եսրդի արքեպիսկոպոս անուանած էր, եւ հազիւ սրբոյն աղաչանացը զիջանելով, յանձն առաւ ան պատիւն ընդունելէն զինքը ազատելէ:

Սակայն Գրիգոր Ժ. քահանայապետը Բոնաւենտուրայի աղաչանացն ականջ չդնելով, զինք Ոսթիայի կարդինալ եպիսկոպոս անուանեց, եւ հրամայեց որ 1274ին Լիոն գումարուելի ընդհանուր սինհոդոսին ներկայ գտնուի: Ս. Բոնաւենտուրա հնազանդեցաւ, եւ բոլոր հոգեկան զօրութիւններն եկեղեցւոյ

բարւոյն նուիրեց. իր քաղցր ու սիրալիր խօսքերէն շարժեալ Յոյնք, թէեւ քիչ ժամանակի համար, Հռոմայ եկեղեցւոյ հետ միաբանեցան: Ա.յս միաբանութեան քակտումն ինչ չտեսաւ, ինչու որ ժողովոյն հինգերորդ նիստին նախընթաց իրիկունը (1274 Յունուար 5) վախճանեցաւ, բովանդակ քրիստոնէութիւնը դառն սգոյ մէջ ձգելով: Իր յուղարկաւորութիւնը չտեսնուած փառաւորութեամբ կատարուեցաւ, Քահանայապետն ու բոլոր ժողովոյն Հարքը ղէնքը գետնման յուղարկեցին:

Ս. Բոնաւենտուրա Սիքստոս Ե. Քահանայապետէն Եկեղեցւոյ վարդապետաց կարգը դասուեցաւ, եւ որովհետեւ սերովբէական սիրոյ կայծ մը սիրտը գրուած էր, որն որ նոյն իսկ երեսին վրայ կը շողար, Սէրովբէական վարդապետ կոչուեցաւ: — Իր բազմաթիւ գրուածոց մէջէն, որ մեծ յարգ ունին, յիշուելու արժանի են Համառօտախօսութիւնը, որն որ աստուածաբանութեան համառօտ բովանդակութիւն մըն է, դարձեալ Ս. Փրանկիսկոս Ասիզեցւոյն՝ իր հոգեւոր Հօրը վարուց պատմութիւնը: Ունի նաեւ գեղեցիկ աղօթքներ ի պատիւ չարչարանաց Քրիստոսի ու Աստուածամօր:

4. Ս. Բեռնարդոսի վրայ տես վարը Համար 75:

73. Յարուցեալ Քրիստոս: Դասական գիտութեանց վերընտիր հաստատութիւնը:

Ձի կրնար ուրացուիլ՝ որ գեղեցիկ արուեստներն ու գիտութիւնները, որոնց գլխաւոր աղբիւրներն են Յունաց ու Հռոմայեցւոց մատենագիրները, քրիստոնէութեան առաջին ժամանակներն արդէն մեծ փութով ու խնամքով կը մշակուէին: Ի մասնաւորի անոր մէջ կը հրահանգուէին քրիստոնեայ երիտասարդք: Քանի մը Ս. Հարց խօսքերէն զատ՝ ասոր յայտնի ապացոյց է նաեւ Յուլիանոս Ուրացող կայսեր քրիստոնեայ երիտասարդաց՝ հեթանոս մատենագրաց ուսման պարապիլն արգելելը (տես երես 102). բայց Միջին դարու մէջ՝ ժամանակ մը դասական գիտութեանց փոյթ չտարուեցաւ: Անոնց վերաբերեալ հաստատու-

թիւնը՝ որ միանգամայն աստուածաբանութեան վրայ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ, այս շրջանին վերջին ժամանակները կ'իյնայ: Ասոր սկիզբ ընծղն եղաւ Իտալիա, եւ պարծանքը կը պատշաճի Տանդէի, Պեթրարքեայի ու Բոքքաճճիոյի, որունք Դ. Դարուն մէջ ծագեցան: Տանդէ Փլորենտիացին՝ իր Աստուածային կատակերգութիւնը, ամբիւ ճաշակի զգածումը զարթնոյց. գիտուն ու բանաստեղծ Պետրարքան՝ իր ժամանակակիցները Կիկերոնի ու Վիրգիլիոսի հետեւելու յորդորեց. իսկ Բոքքաճիո յունարէն լեզուն ուսանելիա ծաղկեցընելու եռեւէ եղաւ: Հնգետասաներորդ դարուն՝ դասական մատենագրութեան ուսումն Իտալիա այնչափ ընդունելութիւն գտաւ, որ ամէն բարձրագոյն դպրոցներու եւ մեծ քաղաքներու մէջ մասնաւոր ուսուցիչներ դրուեցան եւ հասարակաց դրծածութեան համար գրատուներ բացուեցան: Մեծիչներուն առաջինն եղաւ, որ Փլորենտիա ամէն տեսակ ուսումնական անձինք ժողվեց: Քահանայապետներն ալ գեղեցիկ գիտութեանց սէրն ու եռանդն արծարծելու եռեւէ եղան եւ Հռոմ անոնց աթոռանիստ քաղաքն եղաւ: Ա.յս կանխից առանձինն օգնեցին նաեւ ժամանակին պարագաները: Փլորենտիայի սիւնհոդոսին պատճառաւ (1438), Իտալացիք Յունաց իմաստուններուն հետ հաղորդութիւն ընելու առիթ ունեցան, նոյնպէս Կոստանդնուպոլիս Տաճիկներէն առնուելէն ետքը (1453), Յունաց մեծ բազմութիւն մը Իտալիա անցաւ: Տպագրութեան գիւտովը գիտութիւնը հասարակաց ստացուածք եղաւ, եւ Լուդովիկոս ԺԱ.ին ձեռքով հաստատուած թղթատարը սուրհանդակները, նոր գաղափարները զարմանալի արագութեամբ ամէն կողմ տարածելու օգնեցին:

Հին դասական մատենագրութեան ուսումն Իտալիայէն Անգղիա, Գաղղիա ու Սպանիա անցաւ: Մասնաւոր յաջողութիւն գտաւ Սորբին նահանգներն ու Գերմանիա: Հոս գլխաւորաբար երեւելի հանդիսացաւ Երազմոս Ռոտդերդամցին ու Յովհաննէս Ռոյխլին (1455—1522), որ քաջ հմուտ էր յունարէնի, լատի-

ներքնի եւ առանձինն երթայեցերէնի, եւ մանաւանդ փոյթ ցուցուց այս վերջին ուսումն իր ժամանակակիցներուն մէջ կենդանացնելու:

Ա.յս ամէն բաւածներէն կ'երեւայ՝ որ Մխ.էին դարու մէջ չէ թէ միայն կրօնական կրթութիւնը, այլ նաեւ արտաքին աշխարհական դիտութիւնը բարձր աստիճանի հասած էր: Բայց չ'ուրացուիր ալ, որ այս ժամանակի ընդհանուր վերջերը, աշխարհական կղերին մէկ մասը՝ քանի մը եպիսկոպոսաց չգովելի օրինակին հետեւելով, սկսան գիտութեան ծուռ աչքով նայիլ եւ անոր փոյթ չտանիլ: Սորդ է ոմանց գաւառական գիտութեանց այսպէս ծուռ աչքով նայելուն պատճառն այն ցաւալի դիտողութիւնն էր, որ շատերը հին հեթանոսութեան ոգին արբեալ, քրիստոնէութեան դէմ թշնամական դիրք մը կ'առնուին. բայց կային ոմանք ալ որ այս գիտութեանց յարգն ամենեւին չէին ճանչնար: Սակայն ասոնց բռնած ուղղութիւնը մանաւանդ էր, եւ ոչ թէ ժամանակին հոգւոյն արտագրութիւնն էր:

Գիտութեան ծուռ ուղղութիւնը մէկ քանի չարիքներ յառաջ բերաւ, ինչպէս է աւելորդապաշտութիւն, սատանայնշմարութեան, մեռելահարցութեան ու ոսկեփոխութեան հաւատալ, որոնց դէմ քահանայապետները ամենայն զօրութեամբ կռուեցան: Ա.յս ժամանակի գլխաւոր թերութիւններէն մէկն էր նաեւ կախարդութիւնը, որ եաքէն ԺԵ. դարուն իր բարձրութեան կէտը հասաւ, եւ մինչեւ ուրեւէ սատանաներորդ դար տեւեց: Ա.յս ծուռ ուղղութենէն յառաջ եկան նաեւ անհաւատութիւնն եւ անբարոյականութիւնը, որ եկեղեցւոյ շատ մեծ վնաս հասցուցին, ինչու որ գիտական կրթութիւնն առանց կրօնասիրութեան ամենաչար ապականութիւնն է:

—

ՀԱՏԱԾ Ք.

ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

74. *Եկեղեցւոյ ներքին կերպարանադրոհմիւնը, եւ սա աշխարհական իշխանութիւն ունեցած դիրքը:*

ա. *Քահանայապետական ու եպիսկոպոսական իշխանութեանց սահմանները:*

Ինչպէս աշխարհական իրողութեանց՝ նոյնպէս եկեղեցական խնդիրներու մէջ, քահանայապետը արտաքոյ կարգի մեծ իշխանութիւն մը կը բանեցընէին, որ մինչեւ ԺԳ. դար երթալով միշտ աճելու վրայ էր: Որովհետեւ եպիսկոպոսներէն շատերն իրենց պաշտօնն անհոգութեամբ կը վարէին, եւ երբեմն նաեւ զեղծումներով կը նուաստացընէին. ոմանք ալ աշխարհական իշխանաց՝ եկեղեցւոյ իրաւանցը ձեռք երկրնցուցած տեսնելով, պատժապարտ սպարութեամբ անոնց չէին ընդդիմանար, մանաւանդ թէ ըստ պարագայից նաեւ կ'օգնէին. տակի բնականապէս իրենք խոպատճառ եղան եպիսկոպոսական իշխանութեան չափաւորելուն: Ինչու որ որպէս զի եկեղեցւոյ միութիւնն անվնաս պահուի, հարկ կ'երլար որ այսպիսի դէպքերու մէջ քահանայապետը միջամտութիւն ընէն, եւ ինչ ինչ իրաւունքներ ի գործ դնէն, որոնք յառաջ եպիսկոպոսաց սեպհական էին:

Քահանայապետաց իշխանութիւնն աւելի եւս հաստատութիւն գտաւ այս ժամանակի միջոցին մէջ գումարուած ընդհանուր ժողովներու ձեռքով, որոնց մէջ գլխաւորաբար հրահանգաց վերաբերեալ նիւթերու վրայ կը խօսուէր: Գարձեալ ամէն տարի Հռոմ գումարուած սինհոդոսներով, ուր նաեւ հեռաւոր երկիրներէն եպիսկոպոսք կը կանչուէին, եւ վերջապէս լիազօր իշխանութեամբ ամէն տեղ խաւրած հրեշտակաց ձեռքով: Գրիգոր Է.էն յառաջ պրդէն քահանայապետք խիստ ծանրակշիռ դէպքերու մէջ հրեշտակներ գործածելու սովորութիւն ունէին. եաքն

աեհեններն առանց մանաւոր պատճառի իբրեւ եկեղեցւոյ քննիչք սկսան ազին անդին խաւրուիլ, որ պատճառաւ իրենց համարումը խիստ մեծցաւ։

ը. Թէմական յարաբերութիւնները։

Ինչպէս տեղ տեղ եպիսկոպոսը կը չանայինկանոնիկոսաց ժողովատեղիներուն մէջ հաստարակաց կեանքը վերստին հաստատել, բայց ընդհանրապէս խօսելով այս չանքն ակներեւ արդիւնք մը չունեցաւ։ Ասոր հակառակ կանոնիկոսաց ժողովներուն իրաւունքներն ընդարձակեցան, հանդերձաւորութեան կուտէն եաքը՝ եպիսկոպոսաց ընտրութեան իրաւունքն իրենց տուեալով։ Նոյնպէս մէջերնին դատարկ մնացած տեղերն իրենք իրենցմէ բռնելու իրաւունքն իրենց սեպհականեցին։ Ասոյ սիմոնականութիւնը՝ որուն դէմ Գրիգոր Ը. եւ իր յաջորդ քահանայապետներն այնչափ կուտեցան, ուրիշ ձեւի տակ դարձեալ եկեղեցւոյ մէջ մտաւ։ Ուստի Աղեքսանդր Գ. էն սկսեալ քահանայապետաց եկեղեցւոյ աւագութիւն մը տալու իրաւունքն իրենց սեպհականելը, մեծապէս օգտակար եղաւ, ինչու որ անկէ եաքը դարձեալ սկսուեցաւ արժանաւոր անձինք միայն եկեղեցական աստիճանի մը բարձրացնել։

Աւագ սարկաւագաց իշխանութիւնը՝ որ այս ժամանակի մէջերնին սկիզբն առնլի եւս ընդարձակած էր, ԺԳ-երորդ դարուն չափաւորուեցաւ, եւ քիչ մը ետքը բոլորովին վերցուեցաւ։ Ասոնց տեղն անցան եպիսկոպոսական դատաւորներն ու փոխանորդները։ — Օգնական եպիսկոպոսաց սկիզբը՝ երեքտասաներորդ դարուն մէջ կ'իյնայ։

գ. Եկեղեցւոյ՝ պետութեան հետ ունեցած յարաբերութիւնը։

Եկեղեցւոյ՝ տէրութեան հետ ունեցած յարաբերութիւնը, Միջին դարու մէջ հիմակուընէ բոլորովին տարբեր էր։ Անտարակոյս է որ տէրութիւնն ալ ե-

կեղեցին ամէն ժամանակ իրարմէ տարբեր նպատակներու կը դիմեն. տէրութիւնը՝ մարդկան երկրաւոր, իսկ եկեղեցին՝ յաւիտենական բարօրութեանը միտ կը դնէ։ Ա՛ս պատճառիս համար սոյն կրկին իշխանութիւններն իրարու երբեմն մերձաւոր ու երբեմն հեռաւոր կ'իյնան։ Միջին դարու մէջ՝ այս երկու իշխանութիւնները դրկախառն միաւորութեան մէջ էին։ Նոյն միջոցին տէրութիւնն այնպէս եկեղեցւոյ վրայ յեցած էր, որ ինք իր գոյութիւնը պահելու համար անոր օգնականութեանը կը կարօտեր. ուստի եւ էականն պարտքերէն մէկը կը սեպէր, եկեղեցին ու հաւատքը պաշտպանել եւ զանիկայ իր ամէն արտաքին կամ ներքին թշնամիներուն դէմ պատսպարել։ Նոյնպէս եկեղեցին իր կողմանէ ամէն ձեռքէն եկածը կ'ընէր, օրինաւոր տէրութիւնը պաշտպանելու։ Քահանայապետք Գերմանիայի կայսրն ու քրիստոնեայ թագաւորները կը պսակէին, որով աշխարհական իշխանութեան հաստատուն մնալուն երաշխաւորութիւնը վրանին կ'առնուին։ — Եկեղեցւոյ ու տէրութեան մէջ եղած այս սերտ յարաբերութիւնն եղբէն քակուեցաւ, բայց չէ թէ մարդկային կամքը կամ նորահնար տեսական սկզբունքներով, հապա ինչպէս աշխարհքիս պատմութեան մէջ ամէն արտաքոյ կարգի դէպք, յանգէտս ծածուկ գործող ժամանակին ձեռքով, ուրուն պատահարներն աստուածային տեսչութիւնը կը կարգադրէ։ Ա՛յս երկու իշխանութեանց բաժանումն արդէն Միջին դարու մէջ պատրաստուած էր, բայց գործադրութիւնն եղբէն բողոքականութեան եւ անկէ յառաջ եկած ուրիշ պատահարաց ձեռքով եղաւ։ Եկեղեցին ու տէրութիւնը հիմայ խաղաղ կը կենան։ Եկեղեցին մարդկութեան համար՝ իր աստուածեղէն հաստչէն ընդունած մշտատեւ առաքումը կը կատարէ, եւ տէրութենէն ուրիշ բան չի պահանջեր՝ բայց եթէ այս առաքումը կատարելու ազատութիւն, իրաւունք մը՝ որմէ երբեք չի կրնար հրաժարիլ, առանց իր գոյութիւնն ուրանալու։ Եկեղեցին տէրութեանց կառավարութեան մէջ եղած փոփոխութիւնները, իբրեւ անցաւոր ժամանակի պատահար կը

նկատէ, եւ առանց հակառակութեան անոնց կը հանդուրժէ:

75. *Կրօնական կարգեր ու միաբանութիւններ:*

Լեռնոյ կոմսին (տես Հ. 58) ձեռքով նորոգուած Գլունիի Բենեդիկտեանց կրօնը, ԺԲ. դարուն առաջին կէսին դեռ կը բարգաւաճէր, ի մասնաւորի Պետրոս Պատուելի աբբային ժամանակ, որ իր առաջնորդութեան տակ ունէր 300 եկեղեցի, դպրոց ու վանք: Ա՛ս կրօնէն ելաւ ուրիշ նոր ընկերութիւն մը, այսինքն՝

Կիստերսեանց կարգը, որուն հիմնադիրն եղաւ Ս. Ռոբերտոս՝ Շամբայի գաւառէն ազնուականի մը որդին: Դիժոնի քաղքին քով հաստատած կիստերսեան (Cistertium) աբբայարանէն առաւ կրօնն իր անունը: Բայց բուն Կիստերսեանց կրօնը պայծառացրնողն եղաւ Ս. Բեռնարդոս, Պուրկունտիայի ազնուականի մը որդին, որ թէ բարեպաշտութեամբ ու հոգւոյ փրկութեան եռանդով, եւ թէ խորին գիտութեամբ իր ժամանակին գեղեցիկ դարդերէն մէկն էր: Կրօն մտնելէն քիչ մը ետքը, անտառի մը մէջ Կիստերսեանց վանք մը հաստատեց, որ ետքէն Պայծառաձոյ (clara vallis) կոչուեցաւ: Ս. Բեռնարդոս հազիւ 25 տարեկան նոյն վանքին աբբայ ընտրուեցաւ: Հոս իր կրօնակից եղբայրք հետ բոլորովին մկրտութեան նախաոգեական կեանք կ՚անցընէին, եւ զարմանալի յաջողութեամբ ինք զինքը մահացուցմանց, աղօթից ու մտածութեանց տուած էր, մինչեւ որ անձին կատարելապէս տիրեց, այնպէս որ երկրագործութեան ծանր ու աշխատեցուցիչ գործքերուն զգալած տաժանն ալ, կրնար անարգել միաբն աղօթից ու երկնաւոր իրաց մտածութեան ամբառնալ: Մանաւանդ թէ՝ ինչպէս իր կենացը վերջին ժամանակները կ՚ըսէր, աստուածային գիտութիւն սորվելու եւ Ս. Գիրք հասկընալու ուրիշ ուսուցիչ ունեցած չէ բայց ի անտառաց կաղնիներէն ու գեղջուներէն: Աստուծոյ ծառայութեան ու ապաշխարութեան խիստ կրթութեանց մէջ չթուլնալու համար, սովորութիւն ունէր առեղ ինք իրեն հարցընել. Բեռնարդ, ինչո՞ւ եկար: Խստամբերը բազմավաստակ կեանքը՝ մարմինն այնչափ նիհարցուցած էր, որ աւելի մեռելի քան թէ կենդանւոյ կը նմանէր: Թէ Գաղղիա ու թէ անկէ դուրս եկեղեցական ու աշխարհական երեւելի անձանց հետ հաղորդակցութեան մէջ էր, եւ ամէն եկեղեցւոյ գործքերուն մասնակցութիւն ունէր: Ճարտասանութեան զարմանալի ձիրք մ՚ունենալով՝ իր եռանդուն, բայց քաղցր ու գողտր խօսքերովն ամէնուն սիրտն իրեն կը յանկուցանէր: Իր հեզութեամբն ու համոզելու կարողութեամբ՝ շատ անգամ ժողովրդներն իրենց իշխանացը հետ հաշտեցուց, եւ աշխարհական իշխանաց մէջ ծագած բազմօրինակ հակառակութիւնները վերցուց: Նոյն յաջողութեամբ աշխատեցաւ հաւատոյ միութեան ու հերետիկոսութեանց բառնման, որոնք նոյն մէջոցին եկեղեցւոյ խաղաղութիւնը կը վրդովէին: Բայց նաեւ չէր քաշուեր ճշմարտութիւնը պարզերես ու համարձակ քարոզելու թէ աշխարհական իշխանաց եւ թէ քահանայապետաց: — Ս. Բեռնարդոս մեծաթախանձանօք կը յանձնէր ամէն հաւատացելոց ամենասիրը կուսին Ջերմեռանդութիւնը, որ բոլոր քրիստոնէից մայրն է. անոր գովութիւնը հոչակելու համար բերանն երբեք խօսք չէր պակսեր, իր պատուոյն համար շատ բարձրած աղօթքները լի են որդիական ջերմեռանդութեամբ ու սիրով: Ինքը շարադրած է Յիշէ՛ ով Մա՛յր, աքանչելի աղօթքը. նոյնպէս Ողջ լեր Թագուհո՛յն վերջին տունը՝ Ո՛վ գթած, ո՛վ բարեբեր, ո՛վ տեղեր Կոյս Մարիա՛մ: — Իր աստուածահաճոյ մահը պատահեցաւ 1153ին Օգոստոս 20ին: Քանի տարի ետքը Ագեքտանդր Գ. Քահանայապետը դինքը սրբոց կարգը դասեց, եւ Պիոս Ը. Քահանայապետը 1830ին եկեղեցւոյ վարդապետ անուանեց: Իր աշխատասիրութիւններէն ունինք ճառեր ու գրուածքներ, ի մասնաւորի յաւիտենական ճշմարտութեանց մտածութեանը վրայ. դարձեալ Ս. Գրոց գործնական մեկնութիւններ ու հոգեւոր բանաստեղծութիւններ:

Կարթոռսեանց կրօնը՝ հաստատեց 1084ին Ս. Բրունոյ Կոլոնիացին: Աւիկայ իր կրօնին հիմ դրաւ Ս.

Բենեդիկտոսի ամենէն խիստ կանոնները, որ ցկեանս լռութեան եւ ուրիշ անձնուրացութեան գործքերու կը պարտաւորէին: Միանձնութիւնը շաբաթը միայն մէկ անգամ կրնային քովէ քով գալ ապաշխարութեան խորհուրդն ընդունելու եւ վանական գործողութիւններն կարգաւորելու համար: Ասկէ դուրս իրենց ժամանակը կ'անցընէին աղօթիւք, դիրք ընդօրինակելով ու երկիր մշակելով: Թէպէտ կրօնն այսչափ խիստ էր, սակայն եւ այնպէս քիչ ժամանակուան մէջ շատ յառաջացաւ, այնպէս որ ամենէն ծաղկեալ առենը 168 կրօնաւորաց ու հինգ կուսանաց վանք ունէր, որոնց մէջ 3000էն աւելի միանձնութիւնը եւ կուսանք կային:

Պրեմոնսթրատեանց կարգը հիմնեց Ս. Նորբերտոս, որ Բենոսի քահանդէն քաղաքը ծնած է (1082): Ասիկայ իսկզբան աշխարհասէր կեանք մը կը վարէր, բայց Աստուծոյ շնորհաց միջնորդութեամբը յանկարծ վարքը փոխելով՝ սուրբ աստիճաններն ընդունեցաւ, եւ իբրեւ ապաշխարութեան քարոզիչ Գաղղիայի մեծ մասը պտրտեցաւ: Վերջապէս Բրէմոնդրէ ըսուած տեղը քաշուելով, հոն կրօնաւորաց միաբանութիւն մը հաստատեց, որ նկատողական կենաց հետ քարոզութեան եւ հոգւոց փրկութեան պարապելու պարտքն ալ ունէր: Հիմնադրին մահուան տարին (1134), կրօնն արդէն շատ տարածուած էր:

Կարմելեանց կրօնը՝ խաչակրութեան գացող Բերթոլտոս Գալաբրիացին հաստատեց, որ 1152ին քանի մը ընկերներով Կարմելոս լեռան վրայ առանձնացաւ: Սարակինոսաց արշաւանքներն այս կրօնն արեւելք չնչեցին, որ եւրոպա գալով հոն աղէկ ընդունելութիւն գտաւ: — *Իրրոդիականաց կրօնը*՝ ԺԲ. դարուն երկու Գաղղիացիք հիմնեցին, զոր Ինոսենտիոս Գ. հաստատեց: Այս կրօնին վախճանն է Մահմետականաց ձեռքն ինկած քրիստոնեայ գերիները փրկանօք ազատել, որուն մինչեւ հիմայ նոյն կրօնը հաւատարիմ մնացած է:

Դոմինիկեանց ու Փրանկիսկեանց մոտրացիկ կրօնները: — Դոմինիկեանց կրօնին հիմնադիրն եղաւ Ս. Դոմինիկոս, որ 1170ին Հին Գաստիլիայի Կալաբոկա

քաղաքն ազնուական տոհմէ յառաջ եկած է: Քահանայ ձեռնադրուելէն ետքը (1199), իր եպիսկոպոսին հետ Հարաւային Գաղղիա ըրած ճամբորդութեան մը առթիւ, տեսնելով որ աղէկ ուղղափառ քարոզչաց պակասութենէն ալբիգեան աղանդը ճարակ կը գտնէ, միաբը դրաւ իբրեւ քարոզիչ անունց մոլորութեանցը դէմ մաքառիլ: Շատ համախոհներ իրեն հետ միաբանեցան, եւ Թուլուզ իրենց բնակութեանը համար տուն մը բռնեցին, որով նոր կրօնի մը հիմ դրուեցաւ: Ինոսովկենտիոս Գ. քահանայապետը զանիկայ հաստատեց, ան պայմանաւ որ Դոմինիկոս եկեղեցիին ընդհանուած կանոններէն մէկն ընտրէ: Ս. Դոմինիկոս հաւանեցաւ եւ Ս. Աւգոստինոսի կանոնները ընտրեց, զորոնք յաւելուածներով խստացուց: Սեպհական ինչք ունենալը կրօնին արգիլեց եւ քարոզութիւնը՝ կրօնին գլխաւոր վախճան դրաւ, ուստի առեալ այս կրօնը Քարոզչաց Կարգ ալ կ'անուանուի:

Փրանկիսկեանց կրօնը հիմնեց Ս. Փրանկիսկոս, հարուստ վաճառականի մը որդին, որ 1182ին Ումբրիայի Ասիզի քաղաքը ծնած է: Ասիկայ օր մը երբ որ Փորցիունգուլայի Ս. Աստուածածնի եկեղեցին առաքելոց առանց արծաթի ու ոսկւոյ քարոզութեան խաւրելուն Աւետարանը լսեց, աստուածային եռանդով բորբոքած՝ միաբը դրաւ անունց շաւղացը հետեւիլ, եւ իրեն համախոհ անձանց միաբանութիւն մը հաստատել: Հայրն ասոր համար զինքը անէն մերժեց, եւ աշխարհային հոգւով զգածեալ քաղաքացիներն ալ զինքն անգոսնեցին. բայց շատերն ալ իր առաքինութեանցը վրայ զարմանալով՝ զինքը կը մեծարէին: Ս. Փրանկիսկոս իր կրօնին հիմը Փորցիունգուլա դրաւ, եւ ապաշխարողի զգեստ հագած սկսաւ քարոզել եւ գոնէ գուռ պտրտելով ապրուստը մուրալ: Յամի 1210ին 11 ընկեր գտնելով, մտածեց անունց կանոն մը տալ: Կրօնաւորական սովորական պարտաւորութեանց վրայ, խիստ աղքատութեան պարտքն աւելցուց, եւ հարստութենէն յառաջ եկած վնասուց առջեւն առնելու համար, չէ թէ միայն առանձնակեացս, այլ նոյն իսկ կրօնին ինչք ստանալն արգիլեց:

Կրօնն իր ապրուստը աշխատութեամբ եւ ի հարկաւորութեան մուրալով պիտ՚որ հոգար: Ս. Փրանկիսկոս մեծ դժուարութեամբ ընդունեցաւ իր կրօնին հաստատութիւնը Իննովկենտիոս Գ. Քահանայապետէն: Բայց մէյմը որ ընդունեցաւ ալ անկէ ետքը համբաւն ու աշակերտացը թիւն երեւելապէս աճեցաւ, որուն շատ օգնեց նաեւ առաքելական քարոզութեամբ ուղղափառ հաւատոյ տարածումն իր կրօնին նպատակ դնելը: Ս. Փրանկիսկոս իր վերատեսչութեան տակ ունէր նաեւ կուսանք, որոնց մէկն էր Ասիզի քաղքէն Ս. Գլարթ բարեպաշտ կոյսը, որ 1212ին Գլարեան կոստանոյ կրօնը հաստատեց: Վերջապէս Ս. Փրանկիսկոս եղբայրութիւն մ՚ալ հաստատեց, որուն անդամներն աշխարհք կը մնային եւ երբորդ կարգի եղբարք կ՚ըսուէին: Ս. Փրանկիսկոսի մահուան տարին (1226) եղբարց թիւը հազարաւորներու հասած էր. կրօնին այսչափ բարգաւաճելուն պատճառն էր իր հիմնադրին բարեպաշտութիւնն ու հոգւոյ փրկութեան ունեցած ասստիկ եռանդը: Փրկչին պատկերը՝ Փրանկիսկոս ինչպէս ի ներքուստ նոյնպէս նաեւ արտաքուստ իր մարմնոյն վրայ կը ներկայացներ, եւ որպէս զի այս նմանութեան մէջ բան մը թերի չըլլայ, Քրիստոս նոյն իսկ իր չարչարանաց տարբ սպիները, մարմնոյն վրայ դրոշմեց: Մահուանէն երկու տարի ետքը սրբոց կարգը դասուեցաւ:

Ս. Վերջի երկու կրօնները՝ մեղաւորներու դարձերով եւ աստուածաբանական ուսմանց մշակութեամբ, մեծապէս արդիւնաւոր եղան: Աստուածաբանական գիտութեանց նկատմամբ՝ Դոմինիկեանց կարգէն Ս. Թովմաս Ակուինացին, իսկ Փրանկիսկեանց կարգէն Ս. Բոնաւենտուրա Եկեղեցւոյ գլխաւոր պարծանքներն եղած են ամէն ժամանակ:

Ս. Ս. Ժամանակի շրջանին մէջ ուրիշ կրօններ ալ հաստատուեցան, ինչպէս են Սերվիդներէն (Ծառապաշտ Երանելի Կուսին Մարիամու), որոնց որ Փլորենտիացի Բօմի անուանի վաճառականը հիմնեցին (1233), եւ Աղէքսանդր Գ. Քահանայապետը 1255ին հաստատեց: — Ա՚ոտոպինեան Անապատաւորք, որ Ս. Աւգոստինոսի կանոններու տակ Իտալացի անապատաւորաց միաբանութիւն մըն է: — Փրկչին Խաչը՝ զորոց որ Ս. Բրիգիտա Շուեդի թագաւորին աղջիկը հիմնեց, եւ Ուրբաննոս Ե. 1370ին հաստատեց:

—

ՀԱՑԱՓ Գ.

ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ

76. *Շուխրական գործողութիւններ, ժամանակներ ու տեղեր:*

ա. Նօթերական գրքոյկներ:

Այս ժամանակի շրջանին մէջ՝ աստուածային պաշտամունքը մեծ փառաւորութեամբ կը կատարուէր, որպէս զի հաւատացեալց սրտերն արտաքին տպաւորութենէն ուժգին զգածին եւ ներքին ջերմեռանդութեան շարժին: — Լատին լեզուն աստուածային պաշտամանց մէջ տիրող եղաւ. իսկ ազգային եկեղեցիներու համար կամ լատիներէնէ թարգմանուած կամ սեպհական ազգային երգեր յօրինուեցան: Հնգետասաներորդ դարուն վերջերը կամ վեցտասներորդ դարուն սկիզբները, արդէն տպուած շաբաթնօցներ կը գտնենք: Աստուածային պաշտամանց միշտ կից էր, Աստուծոյ խօսքին քարոզութիւնը:

Պաշտաւորութեան խորհուրդն ընդունելու համար, նոյն իսկ գաղտնի ծանր մեղաց խոստովանութիւնը, յաստուածային օրինաց Հարկաւոր է: Եկեղեցւոյ գործածութիւնն եւ Ս. Հարց միաբան վկայութիւնը կը հաստատեն, որ խոստովանանքն ամէն ժամանակ եկեղեցւոյ մէջ կար: Չորրորդ Լատերանեան տիեզերական ժողովը (1215), հաւատացեալոց գաղջութեան չափ դնելու համար պատուիրեց, որ ամէն քրիստոնեայ՝ բանաւորութիւնը բացուելէն ետքը, գոնէ տարին մէկ անգամ խոստովանանք ընէ, եւ Զատկին միջոցներն իր ժողովրդապետական եկեղեցւոյն մէջ Ս. Հաղորդութիւնն ընդունի:

Ապաշխարութեան նկատմամբ արդէն Ը. դարէն մտած թուլացուցումները, այս միջոցիս ալ դեռ կը շարունակուէին։ Եկեղեցւոյ ապաշխարանքները՝ խաչակրաց զինուորութեան գրուելով կենային քաւութիւն։ Քահանայապետք՝ եկեղեցական պատժոց լիակատար ներողութիւն շնորհած էին անոնց, որ իրենց մեղացը վրայ զղջալով եւ զանոնք խոստովանելով, կամ անձամբ կամ օգնութիւն ընելով խաչակրաց մասնակից կ'ըլլան։ Ասոր մէջ մտած զեղծմունքները, եկեղեցւոյ յանցանք չէն կրնար սեպուիլ։ Ինչպէս կ'երեւայ ներողութեանց յաճախ շնորհմամբը, Ժ. դարուն հրապարակական ապաշխարանքը բոլորովին վերցաւ։ Անկէ ետքը միայն խոստովանանքի ժամանակ ապաշխարանք կը տրուէր, որ ըստ մեծի մասին էին՝ աղօթք, պահք եւ ողորմութիւն։

ք. Տօներ ու նուիրական ժամանակներ։

Տօներու թիւն այս ժամանակի շրջանին մէջ շատ աճեցաւ. յատկապէս տօներուն վրայ աւելցան՝ Ս. Աստուածածնի Անարատ Յղութեան, Ծննդեան ու Վերափոխման տօները։ Սակէ զատ Մարմնոյ եւ Արեան տօնը, զոր նախ Լիւդդիխի Հուգոն եպիսկոպոսն 1246ին իր թեմին մէջ հաստատեց ու ետքէն Ուրբանոս Դ. Քահանայապետը (1264) բովանդակ եկեղեցւոյ համար հաստատեց։ Ննջեցելոց տօնը՝ արեւմուտք 998էն սկսեալ կար։ — Այս բնդհանուր տօներէն զատ, ամէն գաւառ ու ամէն թեմ իր առանձին տօներն ունէր։

Յոբելեաններն ալ այս ժամանակի միջոցիս մէջ կ'իյնան։ Բոնիփակիոս Ը. Քահանայապետը 1300ին Յոբելեան ըսուած ներողութիւնը հաստատեց, որ հարիւր տարի մէյմը կը տրուէր. բայց ետքէն 25 տարի մէյմը սկսաւ տրուիլ։ Առվ բովանդակ աշխարհքին վրայ գտնուող քրիստոնեայք պիտ'որ իմանային, որ Աստուծոյ նոյն տանը մէջ կը բնակին եւ մի եւ նոյն շնորհաց աղբիւրէն կը խմեն։

ք. Նուիրական բանաստեղծութիւն, եկեղեցական ճարտարապետութիւն ու նկարչութիւն։

Նուիրական բանաստեղծութիւնն ու եկեղեցական ճարտարապետութիւնն աստուածաբանական հրահանգաց հետ (տես էջ. 72) անմիջական կապակցութիւն ունին։ Այս ժամանակի միջոցիս մէջ շատ եկեղեցական երգեր շինուեցան (Եկ Ս. Հոգի. Կայր առ խաչին եւ այլն), որունք իրենց խորին իմաստից լիութեամբն եւ անպաճոյճ պարզութեամբը, մշտատեւ յարգ մը ստացած են։ — Այս ժամանակէս սկսած են նաեւ անթիւ անհամար եկեղեցական շէնքեր։ Եկեղեցական ճարտարապետութեան հոգին՝ արեւմուտք առաջին անգամ խաչակրութեանց ժամանակ արթնցաւ։ Բիւզանդեան ոճով շինուած արեւելքի մեծագործ եկեղեցիներուն տեսքը, խաչակիրները զրդեց նոյնպիսի շինուածներ իրենց հայրենիքն ալ կառուցանելու։ Ուստի եւ ամէն տեղ նոյն ձեւով մայր եկեղեցիներ ու վանքեր շինուեցան։ Հոհենշթաուֆենց ժամանակ Բիւզանդեան ու Հռոմէական ձեւին տեղ, գոթական կամ լաւ եւս գեղմանական ճարտարապետութեան ձեւը յաջորդեց։ Այս կերպ ճարտարապետութեան հոյակապ յիշատակարանները ԺԳ. ու ԺԴ. դարէն են, ինչպէս Գրիերի Աստուածածնի եկեղեցին, Մարսուրկի Ս. Եղիսաբեթի եկեղեցին, Կոլոնիայի, Ռեկենսպուրկի ու Շդրասպուրկի մայր եկեղեցիները։ Առանք մինչեւ հիմայ դեռ կանգուն կեցած են, եւ մարդկանց բնակութիւններէն վեր կը շողան։ Իրենց բոլորտիքն եղած անոնք ինկան կործանեցան եւ գաղձեալ կանգնուեցան. սովորութիւնները, լեզուներն ու սահմանագրութիւններն իրենց չորս դին փոխուեցան, բայց իրենք անխախտ ու անարատ մնացին, եւ իրենց մեծայաղթ ու երկնաբերձ շինուածքովը՝ հետագայ դարերուն մարդկան կը ցուցքնեն ան ազնուական անձինքներուն բարձր բանաստեղծական եւ խորին կրօնական զգածումը, որունք այսպիսի գործքեր յառաջ բերին։ Գոթացի ճարտարապետութեան ձեւը բոլոր քրիստոնեայ արեւմուտք Իտալիա, Գաղղիա ու Անգ-

պիտ տարածուեցաւ: Հարատարապետութեան հետ ի միասին նկարչութիւնն ալ եկեղեցւոյ ծառայութեան մէջ աքանչելի պտուղներ յուզուց: Որուն ծանօթ չէ Լեոնարդոս դա Վինչի, Ռափայէլ, Հոլպայն, Ալբերտոս Տիւրերի եւ ուրիշ նմաններուն անունները:

77. *Սրբոց եւ անոնց հիշատակաց յարգութիւնը:*

Սրբոց յարգութիւնը քրիստոնեի մը համար շատ բնական բան է. որչափ որ քրիստոնեայ մը իր վախճանն աչքին առջեւն ունի, այնչափ աւելի վեհ կ'ըլլայ իրեն անունը, որ ծառը աշխատութեամբ ու մեծ ամէն զոհերով՝ այս վախճանին արդէն հասած են, եւ իրենց հաւատոյ մեծ զօրութիւնը, աշխարհքի ու անձին ուրացութիւնը, եւ բոլորանուէր սէրն իրենց ժամանակակից ու ապագայ դարերուն իրենց նմանելու օրինակ ձգած են: Սրբոց յարգութեան սկիզբը, քրիստոնէութեան միչեւ ամէնէն հին առեններն կը հասնի: Թայ ի Ս. Կոյս Մարիամ Աստուածածնէն եւ Հին Կտակարանի սուրբերէն, զորոնք նոյն իսկ Աստուած յայտնած է, քրիստոնէութեան առաջին ժամանակները միայն մարտիրոսք իրենց սուրբ կը մեծարուէին: Ա.յս ժամանակի միջոցիս սրբոց յարգութիւնն աւելի որոշ կերպարանք առաւ: Ի մասնաւորի մեծարանք ու պատիւ կ'ընծայուէր Ս. Կոյս Մարեմայ. Վարդապետի ջերմեռանդութիւնը, որ խաչակրաց ժամանակ սկսաւ, ընդհանուր ամէն կողմն մեծ ընդունելութիւն գտաւ:

Սրբոց յարգութեան հետ կից է անոնց նշխարաց յարգութիւնը: Սրբոց մարմիններէն մեծարելը, որ քրիստոնէութեան չափ հին է, այս ժամանակի միջոցիս աւելի որոշ կերպով յայտնուեցաւ: Թայց ինչպէս ամէն բարի բանի դործածութեան, նոյնպէս ասոր մէջ դեղծութիւններ մտան:

Գլխաւորաբար խաչակրաց առեն՝ արեւելք սրբոց մասունքներով սկսան առատապէս լեցնել, որուն դէմ եկեղեցին միշտ զգուշացաւ, եւ պատուիրեց որ առանց իր հաւանութեան սրբոց մասունքի մը հրապարակաւ յարգութիւն չընծայուի: — Սրբոց նշխարաց յարգութեան հետ կապակցեալ էին ո-ւխտագնացութիւնները, զորոնք քրիստոնեայք իրենց եռանդը բորբոքելու եւ կամ մեղայը վրայ ապաշխարելու համար կ'ընէին: Անուանի ուխտատեղիներն էին՝ Երուսաղէմ, Հռոմ, Դուբ՝ Գաղղիայի ու Գոմբոստելլա՝ Սպանիայի մէջ:

Սրբացուցման իրաւունքը՝ զոր յատկապէս եպիսկոպոսք ունէին, ԺԲ. դարէն սկսեալ Քահանայապետք իրենց վերապահեցին, զանազան անկարգութեանց ու զեղծմանց առջեւն առնելու համար: Սրբացուցման կերպն Ուրբանոս Ը. Քահանայապետն որոշեց, որ հետեւեալ եղական կէտերուն վրայ հիմնեալ է: Ուղղափառ եկեղեցին հիմայ ալ հրաշքն իբրեւ իր աստուածային հաստատութեան ցոյց կը համարի: Կը հաւատայ միանգամայն՝ որ Աստուած իր ամենակարողութեան այս ցոյցերն յարդիւնս բերելու համար, գլխաւորաբար իւր բարեկամները կ'ընտրէ, այնպէս որ կենդանութեան ժամանակն իրենց ձեռքով, իսկ մահուանէն ետքը՝ իրենց գերեզմաններուն վրայ՝ իրենց նշխարացը միջոցաւ, եւ կամ իրենց բարեխօսութեամբը աքանչելիք կը գործէ: Ուստի երբոր եկեղեցին այնպիսի պատահարաց խելամուտ կ'ըլլայ՝ որոնք հրաշք կ'երեւան, անմիջապէս անոնց վրայ հրապարակաւ խիստ ու հիմնական քննութիւններ ընել կուտայ: Եթէ այս քննութիւններն աներկբայ կը ցուցընեն, որ եղած դէպքն իրական հրաշք է, եւ հաւատացեալներէն մէկ մը գործուած կամ անոր հետ անմիջական յարաբերութիւն մ'ունի, ան առեներնէ երանեցուցման ճիւռը կու տայ, այսինքն կը հրատարակէ՝ որ այս կամ այն հանգուցեալը՝ եղած անուանալի ցոյցերուն համեմատ, Աստուծոյ հաղորդութեան մէջ կը գտնուի: Թայց եկեղեցին այսչափ բաւական չհամարելով, կը պահանջէ որ չէ թէ միայն մէկ, հապա մէկ քանի այսպիսի առոյգ դէպքեր ըլլան. հանգուցեալին ամբողջ կեանքը մանաւանդ վերջին ամէն առգանքէ ազատ ըլլայ, եւ վերջապէս մահուան վրայ բաւական ժամանակ անցած ըլլայ: Երանեցուցմամբ միայն եկեղեցւոյ մէկ մասին հրաման կը տրուի մեռեալ հաւատացեալին յարգութիւն ընծայելու: Երանեցուցման կը յա-

Յորդե Սբբացուցո՛ցո՛ը, որմէ եաքն ամէն հաւատացելոց կը յանձնուի՝ որ սրբոյն բարեխօսութիւնը խնդրեն։ Սրբացուցման վճռովը՝ նախընթաց երանելացուցման վճիռն ալ կատարեալապէս կը հաստատուի։ — Եկեղեցին ասով կ՚ուզէ հաւատացելոց աչքին առջեւը դնել այն ճշմարտութիւնը, որ պատերազմող ու յաղթանակող եկեղեցւոյ անդամներն իրարու հետ սերտ հաղորդակցութեան մէջ են, եւ միանդամայն հաւատացելոց առջեւը հետեւելու գեղեցիկ օրինակներ ընծայեցընել։

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԾՐԱՆ

ԼՈՒԹԵՐԻՆ ՄԻՆՉԵՒ ՄԵՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

1517—1870.

78. *Նախաշահիլ։*

Երբոր աշխարհքիս վրայ դէպք մը կը պատահի, որ եղած իրաց կարգը վեր ի վայր կը շրջէ, եւ անոր տեղ նոր կարգաւորութիւն մը կը դնէ, սոյն դէպքը հասարակօրէն իր զօրութիւնն ինքէ իրմէ չ՚առնուր, հապա ժամանակին յարաբերութեանց մէջ արդէն պատրաստուած կը գտնէ։ Ասիկայ կրնանք ի մասնաւորի ըսել ԺԶ. դարուն եկեղեցւոյ հերձուածին համար։ Այս միջոցիս եղած կրօնական յեղաշրջութիւնն առանձնականաց գործքը չէր, որոնք այլեւայլ կուսակցութեանց գլուխն անցած էին, հապա անոր բուն պատճառ եղան բազմապատիկ անկարգութիւնները, որոնք շատոնց ի վեր եկեղեցական-կրօնական կենաց սահմանին մէջ ասդին անդին երեւան եկած էին։ Ինչու որ գժբախտութեամբ չի կրնար ուրացուիլ՝ որ այս շրջանիս սկիզբն եկեղեցւոյ մէջ շատ անկարգութիւններ ու թուլութիւններ կային։ Այն կենսաբեր հոգին՝ զորն որ Գրիգոր Է. քահանայապետն եկեղեցւոյ շընչած էր, միշտ եկեղեցւոյ մէջ չմնաց։ Գրիգոր Է.ին յաջորդներէն ոմանք՝ ինչպէս Աղեքսանդր Զ. ու Ճուլիոս Բ., եկեղեցին իր հոգւոյն ու մտաց համաձայն չկառավարեցին, այլ հաւատացելոց բարւոյն միտ չդնելով՝ անձնական վախճաններու եւեւէ եղան։ Ասով քահանայապետական աթոռոյն յարգն ու պատիւը նուազեցաւ, եւ Գլխէն չար օրինակ մը տրուեցաւ՝ որ եպիսկոպոսաց, առաջին կղերին, վանականաց ու բոլոր քրիստոնեայ ժողովրդոց վրայ գէշ ազդեցու-

թիւն մը յառաջ բերաւ։ — Եպիսկոպոսական աթոռներուն վրայ՝ ժամանակ ժամանակ այնպիսի անձինք նստան, որոնք բարձրագոյն աստուածային կոչումէ չունէին, եւ միայն ժամանակաւոր շահու համար եկեղեցական աստիճանները յանձն առած էին. ուստի ժողովրդեան հոգեւոր օգտին հոգ չտանելէն զատ, ժամանակին աշխարհային զբաղմունքներով եւ երբեմն նաեւ կռիւներով ու պատերազմներով կ՚անցընէին։ Ամենք ալ մէկ քանի եպիսկոպոսական աթոռներ իրենց տակն ունէին, ինչպէս Ալբերտոս Պրանտենպուրգեան արքեպիսկոպոսը, զոր 24 տարեան երիտասարդ հասակին մէջ՝ Մոգունտիայի (Մայնցի) ու Մագդեպուրգի արքեպիսկոպոսական եւ Հալպերշտատի եպիսկոպոսական աթոռներն իր իշխանութեան տակը միացուցած էր։ Գերմանիա՝ ուր եպիսկոպոսը նաեւ երկրի իշխանը էին, եպիսկոպոսոյ վիճակը շատ աւելի դէշ էր. ինչու որ ամենք աշխարհային իրողութեանց պատճառաւ քաղաքական իշխանութեանց հետ սակայն ժողովրդական ներ ու տարաձայնութիւններ կ՚ունենային։ — Եկեղեցականաց մեծ մասն իրենց հովուաց օրինակին հետեւելով՝ իրենց վիճակին մէջ միայն հարբասութիւն ու դիւրութիւն կը փնտռէին. քահանայական կրթութիւն, բնաւոր ու անսգիտ քաղաքավարութիւն չունենալով՝ իրենց հօտին հովիւ չէին, հապա վարձկանք էին։ — Վանքերը՝ որոնք ԺԲ. դարէն վեր զարմանալի կերպով յառաջացած եւ գիտութեամբ ու աստուածպաշտութեամբ քրիստոնէութեան մեծամեծ օգուտներ բրած էին, նոյն բարձրութեան մէջ չմնացին։ Հաւաքած հարստութիւնին՝ որ միշտ աճելու վրայ էր, նախնի խիստ հրահանգաց թոյլ նայելն պատճառ եղաւ, ուստի պէսպէս անկարգութիւններ ծնան. մանաւանդ որ շատերն առանց ճշմարիտ կոչումէ ունենալու, պարզ արտաքին շարժառիթներէ ու աներգ աշխարհային նկատումներէ դրդեալ, վանականութիւնը ընդունած էին։ — Ցայսմիկ է որ այս ամէն չարիքները՝ ժողովրդեան կրօնական-բարոյական վիճակը յուսահատելու պատճառ կ՚ըլլային։ Թէեւ Միջին դարը շատ ազնիւ բաներ ալ կ՚ընծայեցընէ, եւ

շքեղ ու հոյակապ եկեղեցիները, մեծայաղթ բարեգործական հիմնարկութիւնները, եկեղեցական դպրոցներն ու համալսարանները՝ որ այս միջոցիս ամենէն ծաղկեալ վիճակի մէջ էին, եւ պէսպէս օգտակար գիւտերը, նոյն ատենուան քրիստոնէից ազնուական ու վեհ զգածմանցը ցոյց են, բայց չի կրնար ուրացուիլ որ մի եւ նոյն ժամանակ մեծամեծ պակասութիւններ ալ կային՝ ինչպէս են նեղքին բարեպաշտութեան պակասութիւն, եկեղեցական կենաց անտարբերութիւն, կրօնական իրաց տգիտութիւն ու բարուց ապականութիւն։ Սակայն ժողովրդեան այս ոգեալի վիճակին պատճառը միայն վերոյիշեալ չարիքները չէին, այլ մեծաւ մասամբ նաեւ յառաջ կու գային հռոմէական պետութեան կործանմանէն ետքը քրիստոնէութեան դարձող ազգաց անկրթութենէն ու բռնութենէն, զորն որ եկեղեցւոյ տուած դաստիարակութիւնը չէր կրցած բոլորովին վերցնել։ Ասոր համար եկեղեցին է՛լը-ին ե- յանդիմանու նորոգելու ազատակը շատոնց արդէն կը լսուէր, որուն ձայնակից եղան նոյն իսկ մէկ քանի տէրերը։ Բայց որպէս զի այս նորոգութիւնը բարեյաջող ելք ունենար, հարկ էր որ նոյն իսկ եկեղեցիէն ելլէր, այսինքն քրիստոսի եկեղեցւոյ տուած փրկութեան միջոցաց ձեռքով՝ իր անդամոց մեռեալ հոգին վերստին կենդանանար, եւ ապականեալ մասերն իրմէ հեռանային*։ Բայց դժբախտութեամբ այս նորոգութիւնն եկեղեցւոյ մէկէն չելաւ, հապա դրսէն. այնպէս որ Ռոմանոլոնին աւերիչ յեղափոխութեան մը դարձաւ, եւ հերձուած մը յառաջ բերաւ՝ որ Գերմանիայի կէսն եկեղեցիէն բաժնեց, եւ բովանդակ Եւրոպայի վրայ ազդեցութիւն ունեցաւ։

* Յառաջադոյն ալ ժամանակ ժամանակ եկեղեցւոյ մէջ անկարգութիւններ եղած էին, զորոնք Ի՛նոկենտ Հ-ը վառեալ անձինք ուղղեցին, իրենց առաջնորդ ունենալով այն սկիզբը, զորն որ նոքին հինգերորդ Լատերանեան ընդհանուր ժողովը (1512—1517) յայտնի քարոզեց. այսինքն թէ՝ Քրիստոսի զօրերը պիտ՚որ շնորհեն, հապա իրենք սրբոյն Ձեռքով պիտ՚որ նորոգուին։

79. Լութեր եւ Ղորոգողութեան սկիզբը։

Այս նորոգութեան սկիզբը ընդգն եղաւ Մարթինոս Լութերը, աղքատ դեղացւոյ մը որդին, որ 1483ին Նոյեմ. 10ին Սաքսոնիայի Այսլեպին քաղաքը ծնած է։ Ի բնէ դեղեցիկ ձիրքերով զարդարուած ըլլալով, իր սկզբնական ուսումը մեծ յաջողութեամբ Մագդեբուրկ, Այզենախ ու Էրֆուրդ սորվեցաւ, եւ այս վերջին քաղաքն ի մանաւորի ինք զինքն իրաւագիտութեան տուաւ։ Սակայն հասակին քառասերկուերորդ տարին յանկարծական դէպքէ մը շարժեալ՝ հօրը կամացը դէմ Աւգոստինեանց կրօնը մտաւ։ Հոս աստուածաբանութիւն սորվեցաւ, եւ շարունակ Ս. Գիրքն ու Ս. Աւգոստինոսի գործքերը կը կարդար եւ մեծ փութով հոգեւորական կրթութեանց կը պարապէր։ Բայց մի եւ նոյն ժամանակ խղճի անհանգստութիւն ու ներքին ժխտոհութիւն մը զինք անդադար կը նեղէր։ Քահանայ ձեռնադրուելէն ետքը՝ Վիտենպէրկի համալսարանը փիլիսոփայութեան դասատու դրուեցաւ, ուր Լութեր իր մտաց սրութեամբն ու բնական ճարտարախօսութեամբը քիչ աւելցուան մէջ մեծ անուն հանեց։ Յամի 1510ին կրօնին գործոյը պատճառաւ իր կրօնակից եղբարքը դինքը Հռոմ խրկեցին, ուր մեծ ջերմեռանդութեամբ սուրբ տեղեաց ու եկեղեցեաց այցելութիւն ըրաւ։ Հռոմէն Վիտենպէրկ դառնալով՝ աստուածաբանութեան ուսուցիչ անուանուեցաւ եւ սկսաւ հրապարակաւ վարդապետել եւ Ս. Գիրքը մեկնել։ Նոյն միջոցին արդէն Ս. Պօղոսի թղթերն ու Ս. Աւգոստինոսի գրքերը ծուռ հասկընալով, Լութեր մոլորական կարծիքներ սկսաւ պաշտպանել, գլխաւորաբար մարդուն ազատութեան վրայ։ Լութեր կը վարդապետէր թէ մարդուն ազատ կամքը՝ միայն չար կրնայ գործել, եւ մարդը Դպոյն հաւատքով ու Քրիստոսի արդիւնքներուն հաւատալով կ'արդարանայ, ուստի եւ բարեգործութիւններն օգուտ մը չունին, մանաւանդ թէ Դեղ են։ Լութեր կը կարծէր՝ որ մարդուն գործակցութիւնն իր արդարացուցման գործոյն մէջ ոչնչացընելով եւ զանիկայ բոլորովին Աստուծոյ

ընծայելով, զԱստուած աւելի կը փառաւորէ։ Այս առանց բարի գործոց՝ միայն հաւատքով փրկութեան հասնելու վարդապետութիւնը՝ Լութեր արդէն 1515—1517ի մէջ կը պաշտպաներ, ինչպէս նոյն միջոցին գրած թղթերէն կ'երեւայ. բայց անտարակոյս առանց այն հետեւութիւնները մոռքէն անցընելու՝ որոնք անկէ կրնային յառաջ գալ։ Ինք կը համարեր թէ նոր Աւետարան մը գտած եւ զանիկայ աշխարհքիս քարոզելու կոչուած ըլլայ*։

Այսպէս Լութեր իր նոր վարդապետութեան յօրինուածութեանը մէջ ըստ բաւականի յառաջացնալէն ետեւ, շատ չանցաւ առիթն ալ պատահեցաւ հրապարակաւ աշխարհքիս առջեւն ելլելու։ — Յուլիոս Բ. Քահանայապետը՝ վեհ դաղափար մ'ունեցած էր քրիստոնէական աշխարհքին մայրաքաղաքը Հռոմ, ի պատիւ Ս. Պետրոսի՝ առաքելոց իշխանին, բովանդակ քրիստոնէութեան դրամական նպաստիւքն ու ձեռնտուութեամբը հոյակապ ու մեծակառոյց եկեղեցի մը շինելու, որ միանգամայն իրենց հաւատոյ միութեան արտաքին ցոյց մը պիտ'որ ըլլար։ Այս վսեմ նպատակին համար՝ նախ ինք ու ետքէն իր յաջորդը Լեւոն Ժ., ըստ նախնի սովորութեան ամէն երկիրներու մէջ լիակատար ներողութիւն հրատարակել տուաւ անոնց, որոնք ճշմարիտ զղջմամբ խոստովանանք կ'ըլլան, եւ եկեղեցւոյ շինութեան այս բարի վախճանին համար դրամական օգնութիւն մը կ'ընեն։ Այս դրամական նպաստները ժողովելու պաշտօնը՝ եպիսկոպոսք մասնաւոր քարոզիչներու ըստ մեծի մասին կրօնաւորաց կը յանձնէին, որոնք շատ անգամ ներողութիւնը դովելու մէջ չափը կ'անցընէին։ Գերմանիա այս պաշտօնը՝ Մոգունտիայի արքեպիսկոպոս Ալբերտոս Պրանտենպուրկեան կայսրընտիրը՝ Յոհաննէս Դեցել Դոմինի-

* Լութեր կը ջանար իր մտաց կարծիքները Պօղոս առաքելոյն թղթոց մէկ քանի տեղերէն (Թղթ. առ Հռոմ. Գլ. Գ. 28) հաստատել, որոնք ուղածին պէս կը մեկնէր ու կը խարդախէր։ Պօղոս առաքեալն ուր որ հաւատքով արդարացուցման վրայ կը խօսի, հաւատք ըսելով՝ կ'իմանայ կամ ըստ առարկական մտաց՝ Քրիստոսի ձեռքով հաստատուած փրկութեան ամբողջ հիմնաքարիւնն ընդդէմ մխիթարական օրինաց, եւ կամ ըստ ներկայական մտաց՝ կենդանի պահինն գործնական սէրը հետն ունեցող հաւատքը։ բայց ոչ երբեք Դերեբը ինչ որուած ըլլալուն պարզ կարծիքը։

կեան կրօնաւորին յանձնած էր։ Ներողութեան քարոզուելուն լուրը Վիտենպերկի հասնելուն պէս, Լութեր անոր դէմ ելաւ եւ ներողութեան վաճառման դէմ սկսաւ քարոզել, թէեւ ինչպէս ինք կը խոստովանի, ներողութեան ինչ բլլալը չէր գիտեր։ Լութեր այսչափ բաւական չհամարելով՝ 1517ին ներողութեան վրայ 95 նախադասութիւն ալ գրեց, եւ զանոնք Վիտենպերկի Ամենայն Սրբոց եկեղեցւոյն դուռն վրայ փակցրնել տուաւ, ծանուցանելով որ զանոնք ամենուն դէմ պաշտպանելու պատրաստ է։ Այս նախադասութիւնները տպագրութեան միջոցաւ բոլոր Գերմանիա տարածուեցան, եւ թէեւ Լութեր անոնց մէջ բուն ներողութեան էութեան դէմ չէր խօսեր*, հապա զանիկայ հրատարակիչներուն անկարգ կերպին դէմ, սակայն եւ այնպէս հասարակաց ըմբռնումն այս հրատարակութիւնն իբրեւ եկեղեցւոյ դէմ ուղղուած յարձակում նկատեց, եւ ծախիհարութեամբ ընդունեցաւ։

Այս զարմանալի երեւութին պատճառը՝ Գերմանիայի նոյն առեներուն ներքին հանգամանքներն էին։ Ժողովուրդը սասակի առելութիւն ունէր թէ բարձրաստիճան ու թէ ստորին կղերին դէմ, ըստ մասին իրենց ապիրատութեան ու զեղծ վարուց պատճառաւ, եւ ըստ մասին աշխարհական իշխանութիւն վարած առնչութիւնները համար, եւ այս առելութիւնը քիչ մը եւթն եկեղեցւոյ դէմ դարձաւ, ինչու որ կղերականը անոր պաշտպանները էին։ Ազնուականք ու ստորեր՝ եկեղեցականաց դէմ զայրացած էին, որովհետեւ իրենց դրեթէ Մաքսիմիլիանոս կայսրն յափշտակիչ ու առագաստարոյ ասպետներուն անկարգութեանցը դէմ խիստ օրէնքներ հրատարակած էր։ ոմանք ալ եկեղեցական կամ քաղաքական յեղափոխութեան մը կը բաղձային, եւ զԼութեր ասոր իբրեւ յարմար գործիք կը համարէին։ Վերջապէս շատերն ալ խնդրոյն Լութերի հետ միացան չէ թէ եկեղեցւոյ դէմ եղելու դիտմամբ, հապա իրեն ձեռնադրութիւնն իբրեւ բարի ու օգտակար կը համարէին, եւ զինքն ալ իբրեւ Աստուծմէ ընտրեալ գործիք, այն նորոգութիւնն ի գլուխ հանելու, որուն շատոնց կը փափաքէին։ Սակայն ատոնք եւթէն իրմէ բաժնուեցան, երբոր տեսան որ իր միտքը չէ թէ եկեղեցին նորոգել էր, հապա հին եկեղեցւոյ աւերակացը վրայ նոր եկեղեցի մը հաստատել։

Լութերի բոլոր Գերմանիա գտած այս ընդհանուր հաճութիւնը սրտին մէջ իր վրայ մեծ համարում

* Մտանադիր թէ այս նախադասութեանց 71 երորդը յայտնի կ'ըսէ թէ՝ ով որ քահանայապետական կամ առաքելական ներողութեանց դէմ կը խօսի, անիծեալ ու նզովեալ ըլլայ։

մը ծնաւ, որ իր հակառակորդաց ընդդիմադրութեամբն աւելի եւս մեծցաւ։ Դէպի՝ որ նոյն առենը Ֆրանքֆուրդ կը գտնուէր, իր յառաջաւան վարպետին Վիմբիւնայի օգնականութեամբը, Լութերի նախադասութեանց դէմ 156 հակառակ նախադասութիւններ հրատարակեց, որոնց մէջ ներողութեան վրայ եկեղեցւոյ հին վարդապետութիւնը կը մեկնէ եւ Լութերի մոլորութիւնները կը խայտառակէ։ Իրմէ զատ ուրիշ գիտուն անձինք ալ Լութերի դէմ ելան, ի մասնաւորի Պրիերիաս Տոմինկեցին ու Յովհաննէս Էք անուանի աստուածախօսն ու Ինկոլշտատի համալսարանին ուսուցիչը, որ իր կոնոզը բուսած գրքին մէջ՝ Լութերի մոլորութեանց Պոհեմիայի հերետիկոսաց (Հուսեանց) սկզբանցը հետ ունեցած մեծաւարութեանը մտադիր կ'ընէր։ Այս ընդդիմադրութիւնը ծորդիչը շատ զայրացուց, այնպէս որ սաստիկ թշնամանաց խօսքերով սկսաւ իր հակառակորդներուն դէմ գրել, եւ նորանոր մոլորութիւններ ու այլանդակ կարծիքներ պաշտպանել, որոնք գուցէ թէ առանց իր գիտնալուն եւ ուզելուն, զինք եկեղեցւոյ հետ յայտնի հակառակութեան մէջ կը ձգէին։ Այս միջոցիս երեւան հանեց ան սկիզբը թէ՝ Ծայն Ս. Գիրքն է հաստատ կանոն, որուն դէմ աւանդութիւնն եւ ընդհանուր ժողովոց որոշմունքներն արժէք մը չունին։ Այն սկզբան վրայ հիմնեալ, Լութեր սկսաւ յայտնի քարոզել այն մոլար վարդապետութիւնը, որ վերկութեան հանելու համար միայն ի Քրիստոս եւ իր վերկարար մահուան հաւատալ հարկաւոր է, իսկ բարի գործք պէտք չէ. գործել թէ սկզբնական մեղքէն եւթը մարդն ապատութիւնը կորսընցուցած է։

Լեւոն Ծ. Քահանայապետ՝ Լութերի այս մոլորութեանց պատճառաւ Գերմանիա ելած շփոթութիւնները լսելով, չանաց խաղաղութեամբ եւ խոհեմ պատգամաւորաց ձեռքով Լութերի խելքը դլուխը բերելու եւ զինքն իր մոլորութիւններէն ուղղելու, սակայն ամէն փորձերը պարապ ելան։ Լութեր իր մոլար կարծեաց մէջ յամառ մնաց, եւ օրէ օր աւելի յանդգնութիւն սառնալով՝ մինչեւ ան առեն Քահանայա-

պետին յուզուցած կեղծուպատիր մեծարանքն ալ մեկդի ձգեց, եւ սկսաւ անամօթութեամբ իրեն դէմ խօսիլ ու գրել: Եւ կանխատես ըլլալով՝ որ քահանայապետը զինքն իր մոլորութեանցը համար պիտ՚որ բանադրէ, կանոնական իրաւանց դէմ՝ քահանայապետին ալ ընդհանրապէս ծոլով բողոքեց: Այս միջոցին հռչակաւոր Յովհաննէս Էքին, եւ Լութերի վարդապետութեանց խիստ ջատագով Անդրեաս Գարլշդատի մէջ Լայբցիկի համալսարանին առջեւը վիճաբանութիւն մ՚ալ եղաւ, որուն Լութեր ալ ներկայ գտնուեցաւ, եւ ինչպես ինք կը խոստովանի յաղթուեցաւ*: Այս պարտութիւնն ամբարտաւան նորոգչին ունայնասիրութիւնը սաստիկ ի խոր խոցեց, եւ իր կենացը մէջ երեւելի փոփոխութիւն մը յառաջ բերաւ: Մինչեւ աս ատեն՝ Լութերի եկեղեցւոյ դէմ ցուցուցած հակառակութիւնը քիչ շատ անգիտութեամբ էր, բայց ասկէ ետքը գիտութեամբ յամառ կռիւ մը սկսաւ եկեղեցւոյ դէմ, եւ ըստ կամի անոր վարդապետութիւնները մեկիկ մեկիկ մերժել: Լութեր ուրիշ կերպ ալ չէր կրնար ընել, ինչու որ ալ իրեն համար արժէք չունէր ուղղափառ հաւատոյ այն հիմնական սկիզբը՝ թէ ամէն հաւատացեալ պարտական է հնազանդիլ եկեղեցւոյ ներկայ ու տեսանելի հեղինակութեան:

80. *Քահանայապետին ոտ կայսեր Լութերի դէմ բռնած ձամբան:*

Լեւոն Ժ. քահանայապետը վերջապէս տեսնելով որ երկար տարւան մէջ ղԼութեր ուղիղ ճամբու բերելու համար ըրած ամէն փորձերն արդիւնք մը չունեցան, Հարկ սեպեց խստագոյն միջոցներու ձեռք զարնել: Ուստի 1520 ին Յունիսի 15 ին կոնդակ մը հանեց, որուն մէջ Լութերի գրուածքներէն քառասուած 41 նախադասութիւն իբրեւ մոլորական, դայթակղեցուցիչ եւ ուղղափառ հաւատոյ հակառակ նշանակելէն ետքը, Լութերի նզովք կը սպառնայ եթէ երկու ամսուան միջոցի մէջ զանոնք ետ չի կանչեր: Թէեւ կոնդակն ընդհանրապէս շատ չափաւորութեամբ գրուած էր, եւ աւելի հայրական ազդարարութիւն քան թէ պատժիչ խստութիւն կը բովանդակէր, սակայն եւ այնպէս Լութեր չհամնարհեցաւ: Ընդ հակառակն կոնդակին Գերմանիայի մէկ քանի քաղաքները գտած ընդդիմադրութենէն քաջալերուած (Գերմանիա կոնդակը հրատարակողը հռչակաւոր Էքն եղաւ), յանդուգն գործքերու մտաբերեց: Վիդենպէրկ քաղքին դռան առջեւը կրակ վառել տալով՝ բազմաթիւ ուսանողաց առջեւ հին կանոնական իրաւանց գրքերն ու քահանայապետին կոնդակը մէջը նետեց ըսելով՝ Որովհետեւ դուն Աստուծոյ Սուրբը պրպտեցուցիր, ղՔեզ ալ Հրաշքեհաւոր Հուրը պրպտեցնէ ու այրէ: Լութեր իր այս ամպարիշտ գործքը՝ յիմարական ու պլլանդակ գրուածքով մը բովանդակ աշխարհքին ծանոյց: Ասոր վրայ քահանայապետը չուզեց ալ աւելի երկայն ուշացընել դատապարտութեան վճիռը. ուստի ղԼութեր եւ իր հետեւաղներն առանձին կոնդակով նզովեց (1521 Յունուար 3), որով ուղղափառ եկեղեցիէն բաժանումը կերպական ու կատարեալ եղաւ: Ասկէ յետքն Լութեր յամառ ամբարտաւանութեամբ, ատելութեամբ ու մոլորութեամբ ուրիշ ամէն հերետիկոսաց ճամբուն հետեւեցաւ, որուն մէջ ցաւալի կուրութեամբ միշտ աւելի յառաջ երթալով՝ անպատմելի չարեաց պատճառ եղաւ:

Ասկէ ետքը կը մնար գերմանական տէրութեան օրինաց՝ հերետիկոսներուն դէմ սահմանած պատիժները Լութերի վրայ ի գործ դնել, որ մեծամեծ դժուարութեանց հետ կապուած էր, ինչու որ Լութեր արդէն Գերմանիա ըստ բաւականի բազմաթիւ ու զօրաւոր կողմնակիցներ ունէր, որոնց մէջ երեւելի էին Սաքսոնիայի Փրիդերիկոս կայսրընտիրը, եւ Փիլիպպոս Մելանքթոն, որ Վիդենպէրկի յունարէն լեզուի դասատու էր, եւ Լութերէ շատ աւելի հմուտ ու ծանրախոհ անձ մըն էր:

* Լութեր՝ իր Սփալատին բաթեկամին գրած մէկ թղթին մէջ կ՚ըսէ թէ՝ վիճաբանութիւնն իրեն համար գէշ վերջ ունեցած է: Նկարը կը հասատանէ նաեւ վիճաբանութեան արձանագիրը, Լէօվէնի ու Կոլոնիայի համալսարաններուն տուած վճիռները, եւ Լայբցիկի համալսարանին ղնք իբրեւ յաղթող ողջունելը:

Ըստ այսմ կարծում ենք, որ նոյն միջոցին (1520) Մաքսիմիլիանոս կայսեր յաջորդած էր, եւ ուղղափառ եկեղեցւոյ սաստիկ սէր ունէր, տեսնելով մէջ խաղաղութիւնը հաստատելու համար՝ վրան աւագ ժողովով մը գումարեց, ուր Լութեր ալ եկաւ, կայսերմէ ապահովութեան թուղթ առնելէն ետքը: Հոս Լութերի հարցուցեցաւ թէ ինչ որ եկեղեցւոյ ու անոր վարդապետութեանցը դէմ խօսած կամ գրած է, կ'ուզէ պաշտպանել թէ ետ կանչել: Լութեր իսկզբան չհոխթեցաւ եւ մտածելու ժամանակ ուզեց, բայց Գերմանիայի մէկ քանի իշխաններէն գտած օգնութեան վրայ վստահացած, երկրորդ օրն իր մոլորութիւնները յամառութեամբ պաշտպանեց: Ան ատեն կայսրն ու աւագանւոյն մեծագոյն մասը՝ Լութերի եւ իր հետեւողաց դէմ տարագրութեան վճիռ տուին: Բայց վճիռն ի գործ չդրուեցաւ, ինչու որ Լութեր իմանալով՝ ժամանակէն յառաջ վիդենպէրկէն փախաւ եւ Փրիդերիկոս կայսրընտիրը գինքը ծպտեալ ապետաց ձեռքով յափշտակել ու Վարդպուրկ բերդը տանել տուաւ, ուր ինն ամիս դրաւոր աշխատութեանց պարապելով անցուց: Այս առանձնութեան մէջ Լութեր շարադրեց Պապարքէն անէրքսոնէն վրայ եւ կրօնաւորական ուխտերուն դէմ գրուածքները. նոյնպէս հոս սկսաւ նաեւ Աստուածաշունչի գերմաներէն թարգմանութիւնը*:

Այս միջոցիս (1521 Դեկտ. 1) մեռաւ Լէւոն Ժ. քահանայապետը, որ իր կարճատեւ կառավարութեան ժամանակ (1513—1521), աւելի արուեստից ու գիտութեանց փոյթ տարաւ, քան թէ եկեղեցւոյ օգտին: Իրեն տեղ ընտրուեցաւ Ադրիանոս Ուդրեխտցի կարդինալը, կարծես ենք ինն յառաջուան ուսուցիչը, որ գիտուն եւ միանգամայն արդարակրօն անձ մըն էր:

* Բաղաքականք անանկ կ'ուզեն կարծեցընել, որ Լութեր առաջին եղաւ, որ Աստուածաշունչը գերմաներէնի թարգմանեց կամ այնպէս ըսելու համար գրուածէն տակին դուրս հանեց: Բայց ասիկայ ատա կ. ինչու որ յայտնի պատմական տուեալներէն մըն է, որ տպագրութեան գիւտէն մինչեւ Լութերի թարգմանութեան հրատարակութիւնը, գէթ գերմաներէն լեզուաւ Աստուածաշնչի 20 զանազան թարգմանութիւններ պիտի երեւին կային, 14ը գրաւոր լեզուաւ, իսկ 6ը հասարակ ժողովրդեան լեզուաւ:

Այս քահանայապետն ամենայն փութով աշխատեցաւ թէ երթալով ճարակ գտնող նորազանգութեան դէմ կռուելու եւ թէ եկեղեցւոյ մէջէն այն անկարգութիւնները վերցընելու, որոնք անոր թշնամացը գայթակղութեան պատճառ կ'ըլլային: Ասոր համար շատ դժկամակութիւններ ունեցաւ, որոնցմէ մահը գինքն ազատեց (1523): Ադրիանոս վերջի օտարազգի քահանայապետն եղաւ. իրեն յաջորդեց Կղեմէս Ը. Մեդիչեան ցեղէն:

81. Լութերի վարդապետութենէն սպառնացող յառաջ եկած սաստիկ յոգմունքները:

Վրմի աւագաժողովէն ետքը՝ կարծես ենք Գերմանիայէն հեռացաւ, եւ ետքը տարի մնաց: Իր բացակայութեան ատեն՝ տերութեան կառավարութիւնը Նիւռնպէրկ զանազան իշխաններէ կազմուած ժողովոյ մը ձեռքն էր, որուն գլուխն անցած էր կայսեր եղբայրը՝ ուժեւտասնամեայ Փերդինանդոս արքիդուքսը: Այս տկար ու անզօր կառավարութեան ժամանակ՝ Լութերի դէմ դրուած տարագրութեան վճռոյն գործադրութեան, եւ նորոգութեան տարածուելուն առջեւն առնուելը վրայ կրնար մնած ըլլալ: Այսպէսով Լութերի մոլորութիւնները, եւ անոնցմէ յառաջ եկած անպիտան ու վտանգաւոր հոգին, չէ թէ միայն իշխանաց, ազնուականաց եւ ուսումնականաց մէջ սկսաւ տարածուիլ, հապա նոյն իսկ հասարակ ժողովրդեան եւ մինչեւ գեղացւոց մէջ, եւ ամէն տեղ խիստ վնասակար հետեւութիւններ ունեցան, եւ թէ կրօնի եւ թէ քաղաքական մեծամեծ յուզմունքներ պատճառեցին: Լութերի կրօնակից եղբայրքը՝ Մայսենի ու Թիւրինկենի Աւգուստինեան կրօնաւորները, Վիդենպէրկ գումարած ժողովի մը մէջ իրենց մեծաւորին կամայը դէմ, պատարագը վերցուցին, կրօնի ուխտերը ջնջեցին, եւ իւրաքանչիւրոյ ազատ ձգեցին վանքէն ելլելը: Ասով վանքերը կամայ կամայ սկսան պարպուիլ, եւ կրօնաւորներն ու կուսանք աշխարհք մնալ: Նոյն իսկ Վիդ-

դենպէրկ՝ որ Լութերի վարդապետութիւնն այնպէս սիրով ընդունած էր, մեծամեծ շփոթութիւններ եւլան, եւ կրօնի վերաբերեալ նիւթերու մէջ շատ փոփոխութիւններ եղան։ Այս խռովութեանց պատճառն էր Գարլշդատ, որ Լութերի վարդապուրկ կեցած աւետնը յարմար առիթ սեպելով, իր միտքը դրած կաւաղի ու բարբարոսական նորոգութեանցը ձեռք զարկաւ։ Գարլշդատ շատ մը ուսանողներու, կարդուրացց կրօնաւորներու եւ բանուորներու գլուխն անցած, եկեղեցիներուն մէջ կը մտնէր, խաչերն ու արձանները կը կոտրէր, պատկերներն ու քահանայական զգեստները կը պատռէր ու ոտքի տակ կը կոխկռտէր։ Ինք եւ իր կողմն եղողները սկսան հրապարակական պատարագը դերմաներէն ընել, վերացուցում չէին ըներ, հաղորդութիւնն երկու տեսակաւ կը մատուկարարէին եւ խոստովանանք չեղած սրբութիւն առնել կու տային։ Գարլշդատ աշխարհային կամ արտաքին գիտութեանց ալ դէմ էր, եւ Աւետարանին այն խօսքը յառաջ բերելով թէ՝ Խմաստուններէն ու դիտուններէն ծածուկ մնացած բաներն Աստուած պարզամիտներուն կը յայտնէ, խաղախորթներուն ու կօշկակարներուն խանութները կ՚երթար, որպէս զի Ս. Գիրքն անոնց մեկնել տայ։ Լութեր վարդապուրկ այս ամէն բան լսելով կայսրընտրին կամացը դէմ իր առանձնութենէն ելաւ վիտէնպէրկ եկաւ, ուր հարկ եղաւ բովանդակ ազդեցութիւնն ի գործ դնել, որպէս զի իրմէ ապստամբած աշխարհներուն յանդգնութիւնը զսպէ։ Գարլշդատ վերջապէս խնդարհեցաւ, քարոզչութեան պատուէրն ինկաւ, եւ սոիպուեցաւ վիտէնպերկէն փախչիլ, բայց որպէս զի Լութերէն յաղթուած չկարծուի, սկսաւ զանազան նոր մոլորութիւններ քարոզել։ Լութերէ տարբեր վարդապետած գլխաւոր մոլորութիւններէն մէկն էր, Ս. Հաղորդութեան մէջ Քրիստոսի իրական ներկայութիւնն ուրանալը, զոր Լութեր ուղղափառաց հետ կը պաշտպաներ, թէեւ ոչ ուղղափառ եկեղեցւոյ մնաց համաձայն (տես վրայ տես երես 315)։

Գրեթէ մի եւ նոյն ժամանակները մեծամեծ

շփոթութիւններ պատճառեցին Կրնաւոնոնե (Anabaptistes), որոնք բանավարութիւնին բացուելէն յառաջ մկրտուած տղաքն երկրորդ անգամ կը մկրտէին, ուստի անուններն ալ առած են։ Ասոնք միանդամայն ամենեւին իշխանութիւն մը չէին ճանչնար, եւ քաղաքային ու հոգեւոր իշխանութեանց ջնջումն եւ երկրաւոր քրիստոնէական-աստուածպետական թագաւորութիւն մը կը քարոզէին, որուն մէջ ամէնքը՝ հարուստն ու աղքատը, ազնուականն ու գեղացին իրարու հաւասար պիտ՚որ ըլլային։ Այս ազատդաւորներուն գլխաւոր քարոզիչներէն ու առաջնորդներէն մէկն էր Թովմաս Մունդեր, որ իր աշկերտներուն հետ քաղաքներն ու գեղերը պտրտելով ռամիկ ժողովուրդն ապստամբութեան կը յորդորէր։ Ասոր խօսքերէն ու Լութերի աւետարանական ազատութեան վրայ գրածներէն զրդուած՝ Շուաբիա ու Փռանկիա գաւառներուն գեղացիներն ոտք ելան (1524), եւ գունդ գունդ եղած վանքերու եւ ապետաց բերդերուն վրայ սկսան յարձակիլ, դանոնք թալանել եւ իրենց հակառակորդաց դէմ անլսելի անագորոնութիւններ գործել։

Ապստամբութիւնը շուտ տարածուելով՝ բոլոր Էլսասի գաւառն ու Ռէնոսի երկու կողմերը բռնեց։ Լութեր երբ տեսաւ որ գեղացիներն՝ եկեղեցականաց լուծը խզելու վրայ իր տուած յորդորներն աշխարհական իշխաններուն վրայ ալ տարածելով, անոնց դէմ ալ սկսան կռուիլ, եւ այս պատճառաւ ամէն կողմանէ իրեն դէմ քանքարաներ կը յամախեն, լռութեան փոխեց եւ սկսաւ գեղացւոց դէմ գրել։ Այս գրուածքներէն մէկուն մէջ Լութեր իշխանները կը յորդորէ որ՝ Գեղացիներն անխնայ ջարդեն, եւ կատաղի շներու պէս դեռ ընդհարուելու ալ դեռևս ըլլան, անկէ երջանիկ մահուան չեն կրնար հասնիլ։ Իշխաններէն ամենը զօրք ժողվելով ապստամբ գեղացիներուն դէմ ելան, եւ սոսկալի մեծ կոտորած գիւղացւոց նաւաճեցին։ Այս պատերազմին մէջ՝ որ Գեղեցոց պատերազմ կ՚անուանուի, 100.000էն աւելի մարդ մեռաւ, հազար վանք քանդեցաւ եւ երեք հարիւր եկեղեցի այրեցաւ, իսկ սասյուածոց ու արուեստական

հնութեանց եղած վնասն անթուելի է։ Ահա ասոնք եղան Լութերի եկեղեցւոյ մէջ խոթել ուզած նորոգութեան գեղեցիկ պտուղները։ Բայց այս նորահնար աւետարանական ազատութեան ամենէն գեղեցիկ պտուղը Լութեր իր անձին վրայ ցուցուց։ Երբ բովանդակ Գերմանիա այս ազէտալի արիւնհեղութեանց պատճառաւ ազգ մէջ էր, ինք քահանայութիւնն ու կրօնաւորութիւնը մնանալով, իր մոլորեցած ու վանքէ հանած կատարինէ Պորէ կուսանին հետ ամուսնացաւ (1525 Յունիս 14)։ Լութերի այս ամպարիշտ գործքը նոյն իսկ իր բարեկամներուն ու աշկերտներուն վրայ գէշ ազդեցութիւն ըրաւ։ Մի եւ նոյն աստեն Լութեր Ցեւտոնեան կարգին կարգապետ՝ Ալբերտոս Պրանտենպուրկեանն ալ յորդորեց, որ իր կանոնները թողու աշխարհք մնալ, եւ պրուսիա աշխարհակառավարելով իւր ժառանգական իշխանութեան տակն առնու։ Կարգապետը՝ Լութերի խրատին անսալով կրօնէն եւ ուղղափառ եկեղեցիէն ելաւ (1525 ին), եւ Գանիայի թագաւորին աղջկին իրեն կնութեան առաւ։ Եւ թէպէտ Ցեւտոնեան կարգն ու քահանայապետն այս անիրաւ յափշտակութեան դէմ բողոքեցին, բայց պարապ տեղ։

Այս առիւծները կ'իյնայ Լութերի՝ երազմս Ռոդերտամցւոյն հետ ըրած հաշակառոյը վէճը։ Այս գիտնական անձը՝ որուն անունը բոլոր Եւրոպա ելած էր, արդէն Լութերէն յառաջ զանազան դրուածքներով եկեղեցւոյ մէջ եղած անկարգութեանց դէմ խիստ կերպով գրած էր։ Ինք ուղղափառ հաւատքին վրայ հաստատուն էր, այնպէս որ Լութերի ոչ չորքորմութիւնները եւ ոչ պարսաւը կրցան զինքն իր մտաց հաստատութենէն խախտել. բայց Լութերի բռնած ընթացքին նկատմամբ ժամանակ մը լռութիւն պահեց, որ գովելի չէ։ Վերջապէս 1524ին Լութերի չտիզանոց ու դառն պարսաւանքներէն դրդուած, եւ միանգամայն եկեղեցւոյ դէմ ըրած անիրաւութիւններուն հատուցում ընելու համար, հրապարակաւ Լութերի դէմ յառապթել եւլաւ։ Ի վերոյ աղօթ կոչոյ ըսուած դրքոյկը, որուն մէջ կամաց անձնիշխանութեան վրայ ուղղափառ եկեղեցւոյ վարդապետութիւնը մոքէն ու Ս. Գրքէն կը ցուցնէ։ Երազմս նիւթոյն ընտրութեամբը ցուցուց, որ կամաց ազատ չըլլալուն վարդապետութիւնը, իբրեւ Լութերի մոլար տեսութեանցը միշտ հակառակ ճանչցած էր։ Թէ որ Երազմս վերջի աստիճան յառաջ Լութերի դէմ ելած ըլլար, ան աստեն իր հմտութեան ազդեցութեամբը նորոգութեան տարածուելուն մեծ թիւով մը կը կանգներ, բայց հիմնոյ ըրած ազդեցութիւնը շատ քիչ եւ դրեթէ ոչինչ էր, ինչու որ նորոգութիւնն արդէն արմատ ձգած եւ զանազան առանձնական ու քաղաքական յարաբերութեանց հետ դիրկընդխառն միացած էր։

82. Նորոգութեան քաղաքական նշանակութեան ստանալը։

Նորոգութեան պատճառած արտաքին շփոթութիւններն եւ անոր վարդապետութեանց խախուտ հիմնոյ վրայ հաստատուած բլլալը, որ օրէ օր աւելի կը յայտնուէր, եւ վերջապէս նորահաստատ եկեղեցւոյն մէջ ծագած բաղմապատիկ երկպառակութիւնները ու հերձուածները, բաւական էին քիչ մը խոհեմ մտածողներուն աչքերնէրը բանալու, եւ զանոնք յորդորելու որ նորէն ուղղափառ եկեղեցւոյ ծոցը դառնան։ Սակայն այս նկատմունքներն կրնդհանուրն արդիւնք մը չտնեցան. նորաղանդութիւնը մէկմէ իրեն ճամբայ բացած էր, եւ այնչափ աւելի յօժարակամ ընդունելութիւն կը գտնէր, որչափ մարդ կան հոգւոյն կրկին բերմանցը՝ այսինքն ամբարտաւանութեանն ու զգայականութեանը կը նպաստէր։

Նորաղանդութիւնն իր մեծ ազդեցութիւնն ու տարածութիւնն անով առաջ, որ մէկ կողմանէ կրից ոտնձգութն արձակելով՝ ամէն մարդու ուզածն ընելու դրեթէ բացարձակ ազատութիւն կու տար, եւ մէկալ կողմանէ փառասէր աւազանութիւն՝ մեծութիւն ու իշխանութեան ընդարձակութիւն, ընչասէր ապերանեսներուն՝ եկեղեցւոյ ու վանքերուն ինչքերը յափշտակել, կամաւ յանձն առած կապանքներէն ձանձրացած քահանայից ու վանականաց՝ աշխարհք մտնելու հրաման, իբրեւ խայծ առջեւնին կը դնէր։ Ի մտնաւորի իշխանք՝ նորոգութիւնն իբրեւ յարմար գործիք ու պատրուակ ձեռնէրնին առին իւրաքանչիւրն իրենց քաղաքական նպատակներուն հասնելու։ Այսպէս նորաղանդութիւնը քաղաքական նշանակութիւն մը առաջաւ, եւ անոր կուսակիցները կամաց կամաց քաղաքական կուսակցութիւն մը կազմեցին։ Աս տեսնելով ուղղափառ իշխանք՝ Ռեկենսպուրկ (1524, Յունիս 6) դաշնադրութիւն մը դրին, որով ամէն մէկն ինք

զինքը կը պարտաւորէր իր երկրին մէջ Վորմսի հրովարտակին ի գործ դնելու, եւ ամենայն զօրութեամբ լութերականութեան տարածուելուն հակառակ կեանալու: Ասոր դէմ նորադանդ իշխաններն ալ՝ Սաքսոնիայի կայսրապետին ու Հեսսէնի Փիլիպպոս աշխարհակալին գլխաւորութեամբ Դարկաւ (1526) միաբանութիւն մ՚ըրին: Անկէ ապառնացուած նեղքին պատերազմը խափանելու, եւ կրօնական չխմբութեանց վերջ տալու համար, 1529ին Շփայէր ատեաժողով մ՚եղաւ, ուր որոշուեցաւ որ մինչեւ նոյն ժամանակ Վորմսի հրովարտակին հետեւողները անկէ եւս ալ նոյնը հաստատուն պահեն. իսկ նոր վարդապետութիւնն ընդունողները մինչեւ ընդհանուր ժողովին գումարուիլը, կարելի եղածին չափ զգուշանան նոր փոփոխութիւններ ընելէն, եւ իրենց երկիրներուն մէջ ուղղափառ կրօնին հետեւողներն ազատ թողուին: Բայց նորադանդք այս վճիռը չուզելով ընդունիլ, անոր դէմ բողոքեցին, որ պատճառաւ Բողոքողք կամ Բողոքականք անուանուեցան, որ անունը մինչեւ հիմայ պահած են: Այսպէսով ատեաժողովէն օգուտ մը չելլելով, Կարոլոս Ե. կայսրը, որ դեռ միշտ կը յուսար մնըրեմներն ուղղափառ եկեղեցւոյ հետ միաբանել, երկրորդ տարին (1530) Աւկսպուրկի հրոչակաւոր ատեաժողովը գումարեց: Հոս բողոքողք առաջին անգամ դրով հաւատոյ դաւանութիւն մը տուին, որն որ եաքէն Ագսպուրկեան դաւանութիւն անուամբ իրենց մէջ հաւատոյ հանդանակի արժէքը ունեցաւ: Ուղղափառ տասուածաբանք ասոր դէմ Հերբոտ մը շարադրեցին. ասկայն ասիկայ հրեշտակային գործք մը պէտք էր կրլլայ, որպէս զի այս պատգայից մէջ արդիւնք մը յառաջ բերէր: Անկէ եաքն երկու կողմանէ որոշուած տասուածաբանք սկսան իրարու հետ բանակցիլ, եւ բողոքողաց տասուածաբանին (Մելանքթոնի) խաղաղասէր բնաւորութեամբն ու մեղմութեամբ ընդհ ատքնալ իրարու այնչափ մօտեցան, որ շատերն սկսան յուսալ թէ միաբանութիւն պիտ՚որ կրլլայ: Բայց Լութերի եւ գլխաւորաբար բողոքող իշխաններուն չուզելովը միաբանութիւնը չյաջողեցաւ: Ան ատեն կայսրը հրաման հանեց, որ մինչեւ ընդհանուր ժողովին գումարումը, հաւատոյ վարդապետութեանց մէջ նորութիւն չընլլուի, մնլաը վարդապետութիւնները անկէ եաքը չտարածուին եւ ուղղափառ եկեղեցւոյ հին պաշտամունքը հաստատուն պահուի: Սակայն բողոքականք այս որոշումները չընդունեցան, եւ որովհետեւ կը վախնային որ կայսրը զինքով զերծնք պիտ՚որ սպիպէ, Շմալքալտ քաղաքը նիզակակցութիւն մ՚ըրին վեց տարուան համար, որուն գլխաւոր պայմանն աս էր, որ եթէ իրենցմէ մէկուն դէմ կրօնի պատճառաւ բռնութիւն կամ անիրաւութիւն մ՚ըլլայ, ամէնքը նաեւ զինքով ու զօրքով զանիկայ պաշտպանեն: Այս նիզակակցութեամբ բողոքողք յայտնի կայսեր դէմ ապստամբեցան, եւ ասով հիմ դրուեցաւ Գերմանիայի ապագայ ազէտալի քաղաքային պատերազմից: Կարոլոս Ե. կայսրը Օսմանեանց վերահաս պատերազմին պատճառաւ չկրցաւ բողոքական իշխաններուն հետ խստութեամբ վարուիլ, մանաւանդ թէ իրենց օգնութեանը կարօտ ըլլալով՝ Հարկադրեցաւ Նիւռնպէրկի առժամանակեայ խաղաղութեան դաշինքով (1532), բողոքական իշխաններուն խօսք տալ, որ մինչեւ ընդհանուր ժողովին գումարումը զերծնք Հանդարտ կը թողու: Բողոքողք ասով ալ գոհ չեղան, եւ կայսեր Դանուբ ըրած արշաւանքն ու Գաղղիացւոյ դէմ ուղեցած պատերազմը յօգուտ գործածելով, իրենց նիզակակցութիւնն աւելի ընդարձակելու եաեւէ եղան, եւ յանդգնագոյն գործքեր սկսան գործել*: Վերջապէս Կարոլոս արտաքին պատերազմներէն ազատելով՝ եւ երկարժամանակեայ փոթձերով համոզուած ըլլալով, որ ազատամբ բողոքականք զիջանելիք չունին, միտքը դրաւ քանի տարիներէ աւելի կրօնական ու քաղաքական վըդովմունքներով ալեկոծած Գերմանիայի

* Առանց մէջ տալ նշանակական է Հեսսէնի Փիլիպպոս աշխարհակալին Լութերի, Մելանքթոնի եւ նորադաւանից ուրիշ քանի մը անուանի առաջնորդներուն հաւատարիմութեան իրեն օրհնաբեր ամուսինը պահելով, երկրորդ կին մ՚ալ առնելը: Լութեր՝ աշխարհակալին գրած թղթին մէջ կ՚ըսէ, որ միայն անոր համար աս բանիս հրաման կու տայ, որովհետեւ անոգնական ծնացած եկեղեցին, իրեն պէս քաբէպոլը իշխաններու կարօտութիւն ունի, եւ տասուածային օրէնքը բազմակնութիւնը չարգիլուր: Բայց կը պատուիրէ, որ բանը ծածուկ պահէ, որպէս զի չլլայ թէ այս պատճառաւ Ընտրութիւնը բամբասուի:

խաղաղութիւնը զինքի զօրութեամբ վերահին հաստատել, մանաւանդ որ ընդհանուր ժողովը՝ զոր Պաւղոս Գ. Քահանայապետը կանչած էր, 1515ին Դեկտ. 13ին Տրիդենտ քաղաքը բացուած էր, եւ բողոքողք ամենեւին կերպով մը յանձն չէին առներ հան մարդ խաբել, թէ եւ յաճախադէպ խօսքով նոյնն այնչափ անգամ խնդրած էին: Պատերազմը 1546ին սկսաւ եւ խիզճան կայսեր յաջող էր, բայց եաբէն Սաքսոնիայի Մօրիկ բողոքական դուքսը, որ յառաջ կայսեր դաշնակից էր, մանաւանդ բողոքականաց կողմն անցնելով, Տիրոլի մէջ յանկարծ կայսեր վրայ յարձակեցաւ: Կայսրն անպատրաստ ըլլալով՝ նեղի ինկաւ, եւ հարկադրեցաւ բողոքականաց հետ դաշնադրութիւն ընել, որուն դլխաւոր պայմանները հետեւեալներն էին. 1) Բողոքականք կրօնի կատարեալ ազատութիւն ունենան: 2) Վեց ամսուան մէջ աւագ ժողով մը դումարուի, որուն մէջ կրօնական երկպառակութիւնները վերջնելու միջոցներ մտածուին: Սակայն քաղաքական շփոթութենէն պատճառաւ հազիւ երեք տարի եաբը (1555) կարելի եղաւ նոյն աւագ ժողովն Աւկսպուրկ դումարել: Հոս ութ ամիս պարապ տեղ բանակցելէն ու վիճելէն եաւոր, տեսնելով որ երկպառակութիւնները ու շփոթութիւնները ոչ աւագ ժողովով եւ ոչ ընդհանուր ժողովով կրնան կարգի խոթութիլ, ուղեցին երկու կողմանց մէջ դնել արտաքին եւ քաղաքական խաղաղութիւն մը հաստատել: Այս խաղաղութեան դաշինքով սահմանուեցաւ, որ իշխանք իրենց ժողովրդովն ազատ են ուղղափառ եկեղեցւոյ մէջ մնալու եւ կամ նորադաւանութեան կողմն անցնելու: Դարձեալ Եկեղեցական վերապահութիւն ըսուած վճռով որոշուեցաւ որ եթէ եկեղեցական առաջնորդ մը (արքեպիսկոպոս, եպիսկոպոս) կամ քահանայ մը բողոքականութեան դառնալու ըլլայ, իրեն եկեղեցական ստացուածքներն ու թոշակն անմիջապէս կորսընկնէ: Բայց այս ազատութիւնները միայն Աւկսպուրկի դաւանութեան հետեւողներուն կը տրուէր, եւ ոչ թէ ամէն նորադաւանութեան (Ջուինգլեականաց, Կալվինականաց ալանդազաւորաց եւ

այլն): Այս կերպով թէպէտ նորադաւանութեան պատճառաւ Գերմանիա եղած քաղաքական շփոթութիւնները տաժամ դադրեցան, բայց կրօնի ազատութիւնը բաժանումն առաջ հառաջացուեցաւ, եւ ապագայ քաղաքական կռիւներու հիմ դրուեցաւ:

Լութեր քաղաքային պատերազմին սկսելէն յառաջ արդէն՝ իր ծննդեան քաղաքն Այսլեպէն 62 տարուան հասակին մէջ մեռած էր (1546 Փետր. 16), իր նորահնար սկզբանց դառն հետեւութեանցը վրայ խիստ տրտմած, եւ հառաջացած եկեղեցւոյն մէջ տիրող երկպառակութեանց ու անկարգութեանց վրայ սիրտը կտրած: Ուղղափառ եկեղեցւոյ եւ անոր Գլխոյն դէմ ունեցած ոտասիկ տեսլութիւնը յիմա պահեց: — Չ'ուրացաւիր որ Լութեր երեւելի եւ հանգուցեալ ձիրքերով զարդարուած անձ մըն էր. իր ազնիւ յատկութիւնները՝ ինչպէս են աներկիւղութիւնը, անխոնջ գործունէութիւնը, մարդ ճանչնալու խորին դիտութիւնն ու սիրտ յափշտակող ճարտասանութիւնը, զինքը Ս. Բեռնարդոսի ու Ս. Վինկենթիոս Պաւղայեցւոյն պէս եկեղեցւոյ ճշմարիտ նորոգիչ մը կրնային ընել, եթէ խոնարհութիւն ու սէր ունենար: Բայց այս ամէն գեղեցիկ ձիրքերը՝ ոտասիկ ամբարտաւանութենէ, եւ կատաղի ու անսանձ կրից պատճառաւ, իր ձեռքը վտանգաւոր զէնքեր եղան, եւ գործունէութիւնն եկեղեցւոյ վնասակար ու անհատնում շարեաց պատճառ: Եկեղեցին՝ իր մտաց համաձայն նորոգել ուզելով՝ Ասաւծմէ դրուած եկեղեցւոյ Գլխոյն՝ Յիսուսէ Քահանայապետին դէմ ելաւ, Քրիստոսի աւաքելոց աւանդած հաստատ էական վարդապետութիւնները ուրացաւ, եւ քրիստոսապէս կարգաւ եկեղեցւոյ խիզճերնէ ի գործ դրած շնորհաց միջնորդներուն մեծ մասը մերժեց: Այսպէս Քրիստոսի եկեղեցւոյն միութիւնը պատուեց, եւ միլիոնաւոր հոգւոց կորստեան պատճառ եղաւ:

83. *Լուտերի եւ իր հետեւողաց վարդապետութիւնը:*

Լուտերի եւ իր հետեւողաց վարդապետութիւնն ոչ նոր եւ ոչ ալ եկեղեցւոյ հին վարդապետութիւնն է: Լուտեր երկոտասաներորդ դարէն ետքն եկած ու եկեղեցիէն արդէն շատոնց դատապարտուած մոլար կարծիքները դարձեալ ներմուծեց, եւ անոնց վրայ մէկ քանի նոր մոլորութիւններ աւելցուց. ի մասնաւորի մարդուն ինչ հաւատովը արդարանալուն վարդապետութիւնը, եւ այս ամէն մոլորութիւնները յօրինուածութեան մը մէջ խոթեց, որուն ինք սուտ թեամբ Աւետարան անունը տուաւ*:

Լուտերի մոլորութիւնները գլխաւորաբար ուղղուած են՝ 1. Քրիստոնէական կրօնին աղբերաց. 2. Նոր վարդապետութեանցն ու 3. Սահմանադրութեանը դէմ:

1. *Աղբերաց* նկատմամբ՝ Լուտեր մերժեց քրիստոնէական կրօնին ճանաչման երկու աղբիւրները, այսինքն աւանդութիւնն ու եկեղեցւոյ անսխալ վարդապետութեան իշխանութիւնը: Ս. Գիրքն իբրեւ քրիստոնէութեան ճանաչման միակ աղբիւր դրաւ, եւ իւրաքանչիւրոյ միտքն անոր վրայ դատաւոր կարգեց: Հին եկեղեցւոյ հանդանակաց մէջ բովանդակուած ան հաւատոյ վարդապետութիւններն ու որոշմունքները միայն կ'ընդունէր, որոնք Ս. Գրոց մէջ արդէն կը գտնուին:

2. *վարդապետութեանց* նկատմամբ՝ Լուտեր քրիստոնէական կրօնին հիմնական վարդապետութեանցը դէմ ելաւ: Ուղղափառ եկեղեցին կը վարդապետէ, որ Աստուծոյ մարդուն տուած բարոյական-կրօնական գործութիւնները սկզբնական մեղքը ջնջուած չեն, հապա միայն տկարացած են, այնպէս որ մարդ կրնայ ունեցած բնական գործութեամբը՝ Քրիստոսիս արդիւնաւորած շնորհաց ձեռներէց ըլլալ, եւ անոր հետ ազատութեամբ գործել: Դարձեալ ուղղափառ հաւատքը կը վարդապետէ՝ որ Աստուած ինկած մարդն անով կ'արդարացնէ, որ իրմէ մեղքը կը բառնայ եւ

* Ասկէ Լուտերականք իրենք զիրենք Աւետարանական ալ կ'անուանեն:

երեք աստուածային առաքինութիւնները (հաւատք, յոյս ու սէր) իրեն կը շնորհէ, այնպէս որ Աստուծոյ առջեւ արդարացեալ մարդը նաեւ ի ներքուստ արդար ու սուրբ է: Ասկէ զատ կը սորվեցընէ թէ արդարացումն եւ արքայութիւնն շնորհաց արժանի ըլլալու համար, չէ թէ հաւատք միայն, այլ գործով յաջողեալ հաւատք կը պահանջուի: — Ուղղափառ հաւատոյ այս հիմնական վարդապետութիւնները Լուտեր մերժեց: Ինք կ'ըսէր թէ սկզբնական մեղքը ապականեալ մարդուն կրօնական-բարոյական գործութիւնները բոլորովին ոչնչացած են, այնպէս որ հոգին ամենեւին բնական գործութիւն չունի բարին ճանչնալու եւ սիրելու: Աստուծոյ շնորհքը ինքն՝ ի մարդն ամէն բարի բան կը գործէ, իսկ մարդն Աստուծոյ առջեւ անով կ'արդարանայ ու երանութեան կը հասնի, որ քրիստոսի արդարութիւնն իրեն պատուհասած կը համարուի: Իրօք արդար չ'ըլլար, հապա միայն արդար կ'ըսուի: Սկզբնական մեղքն ինչպէս նաեւ անձնական մեղքերը, որոնք ըստ Լուտերի ուրիշ բան չեն, բայց եթէ սկզբնական մեղաց արտահոսումը, արդարացած մարդուն վրայ կը մնան, եւ միայն քրիստոսի արդարութեամբը կը ծածկուին: Արդարացումին համար՝ մարդուն կոլմանէ Աստուծոյ սէր եւ անկէ յառաջ եկած բարի գործք հարկաւոր չէ, ոչ ինքն ի քրիստոս հաւատք կը պահանջուի: Թայց նոյն իսկ այս հաւատքն՝ Աստուած մարդուն սրտին մէջ կը զարթուցանէ: Այս վարդապետութեան համաձայն մարդ իր փրկութեան գործքին մէջ պարզապէս կրող է, եւ գործողը միայն Աստուած է:

Բնական էր՝ որ քրիստոնէական կրօնին հիմունքը խախտող այս միայն փրկարար հաւատոյ նորահնար վարդապետութեամբ, ուղղափառ եկեղեցւոյ շատ մը ուրիշ վարդապետութիւններն ալ վերցուին: Ինչու որ այս հաւատքն ու անոր ձեռքով քրիստոսի արդեանց բմբռնումն ըստ Լուտերի վարդապետութեան այնպէս հզօրապէս կը ներգործէ, որ անով մեղաց թէ յանցանքն ու թէ պատիժը կատարեալ կը թողուի, որով մարդուն կոլմանէ ամենեւին հատուցման (ներո-

ղութեան, քաւարանի) տեղն չի մնար: Դարձեալ այս հաւատքը՝ Քրիստոսի արդեանցն անընդ-հնջապէս ձեռ-ներէց կ'ըլլայ, այնպէս որ հաւատացեալ մարդուն ու Քրիստոսի մէջ ամէն միջնորդութիւն աւելորդ կ'ըլլայ: Այսպիսի միջնորդութիւն մըն է Ս. Պատարագի պահը, որով Քրիստոսի արդիւնքները մեզի կը մերձեցուին. կապելո- եւ աբյաւելո- իշխանութիւնը, զորն որ Քրիստոս բանալեաց իշխանութեան ձեռքով եկեղեցւոյ առաջ-նորդաց տուած է, եւ վերջապէս Սբբոց բաբեխօսո-ւթիւնը. անոր համար Լութեր այս երեք վարդապետու-թիւնները ալ մերժեց:

Խորհրդոցներն որոնց թիւը Լութեր երկուքի վերածեց, այսինքն Մկրտութիւն ու Հաղորդութիւն, իր վերոյիշեալ վարդապետութեանցը հետեւութեամբն իրեւ աւելորդ կրնան մնասուն, ինչու որ շնորհք կրող ու պատճառող չեն: Ըստ Լութերի վարդապե-տութեան՝ մեզք քաւող ու արդարացընող մի միայն շնորհք կայ. եւ այս շնորհքը մեղաւորը հաւատքով կ'ընդունի, զորն որ Հոգին սուրբ առանց իր գործա-կցութեանը սրտին մէջ կ'արձարձէ: Անոր համար Լութեր խոկցան խորհուրդները միայն իրեւ հաւա-տոյ ձեռքով արդէն ստացած մեզայ թողութեան ու արդարութեան տեսանելի կամ նշան կը համա-րէր, բայց եաբէն վիճաբանութեանցը ընթացքին մէջ քիչ մը ուղղափառ եկեղեցւոյ վարդապետութեանը մօտեցաւ: Մկրտութիւնն ըստ ուղղափառ վարդապե-տութեան սկզբնական մեղքն ու չափահասներուն անձնական մեղքերն ալ կը ջնջէ, եւ երեք աստուա-ծային առաքինութիւնները շնորհելով՝ մկրաեղյին նոր կեանք կը պարգեւէ: Իսկ Լութերի վարդապետու-թեան համաձայն՝ մկրտութիւնն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ նշան մը՝ որ սկզբնական մեղքը մարդուն չի սե-պուիր: Եւ որովհետեւ ինք կ'ըսէր թէ անձնական մեղքերը՝ մկրաեղյին վրայ միշտ մնացող սկզբնական մեղայ արատահոսումներն են, եւ ըստ հետեւորդի ա-նոնք արդէն մկրտութեան ժամանակ ներուած են, անոր համար ան մեղքերուն թողութիւն առնելու համար առանձին փրկութեան միջնորդ մը (Ապաշխա-

րութեան խորհուրդ) հարկաւոր չէ, այլ մկրտութեան ժամանակ ընդունուած ապահովութեան յիշատա-կութիւնը միայն բաւական է:

Լութեր Ս. Հաղորդութեան վրայ ուղղափառ եկեղեցւոյ վարդապետութիւնն ըստ էական մասին միայն պահեց. գոյացափոխութիւն չէր ընդուներ, եւ կը վարդապետէր թէ Քրիստոս Հաղորդութեան մէջ ներկայ է՝ հացին մէջ, հացին հետ ու հացին ներքեւը: ասկէ զատ կ'ըսէր թէ Քրիստոս միայն ճաշակման ժա-մանակ ներկայ է: Այս վարդապետութեան առաջին մասովը, Լութեր կ'ուզէր սոյն անհաս խորհուրդն ղեկայարանաց շօշափելի ընել, բայց յայտնի է որ ա-սով նոյնն աւելի հրաշալի եւ մտաց անըմբռնելի ըրաւ, ինչու որ առասուածային ու մարդկային բնութեանց ի Քրիստոս՝ հացին եւ գինւոյ գոյացութեանց հետ խոր-հրդաւոր միաւորութիւնը, մարդեղութեան անճառ խորհրդոյն վրայ նոր սքանչելիք մ'ալ կ'աւելցընէ: Իսկ երկրորդ մասովը կ'ուզէր Լութեր Ս. Խորհրդոյն երկրպագութիւնը խափանել եւ Ս. Պատարագը վեր-ցընել: Եւ որպէս զի իր այս անլուր կարծեացը հիմ մը տայ, Քրիստոսի հաջորդ ամէն տեղ ներկայ ըլլալուն (համատարածեան ամենութեան) վարդապե-տութիւնը հնարեց, հաստատելով՝ որ Քրիստոս ամէն տարածոյ մէջ, նաեւ ըստ մարդկութեան, ուստի եւ մարմնով ներկայ է: Լութեր աշխարհականաց Հաղոր-դութիւն տալու ժամանակ բաժակի սովորութիւնը նորէն խոթեց, որն որ իր բովանդակ վարդապետու-թեան յօրինուածութեանը մէջ միակ դրական բանն է:

3. Նոր եկեղեցւոյն Մահմանադրութեանը գալով՝ Լութեր բոլորովին մերժեց այն նուիրապետական կարգաւորութիւնը, զորն որ Քրիստոս ըստ էական մա-սանց իր եկեղեցւոյն աւանդած, եւ որուն գարգա-ցումը հետագայ ժամանակաց ձգած էր: Լութեր զքահանայապետն իրեւ եկեղեցւոյ գլուխ չէր ընդու-ներ. նոյնպէս եպիսկոպոսաց, քահանայից եւ աշխար-հականաց մէջ տարբերութիւն չէր ճանա-չնար: Քրիստոս միայն է, կ'ըսէր, այս նոր եկեղեցւոյն

անտեսանելի Գլուխը, որուն ամէն անդամներն իրա-
րու հաւասար են, եւ միաբանութեամբ ամէնն ալ ու-
ուցանելու եւ խորհուրդ մատակարարելու իշխանու-
թիւնը կ'ընդունին: Բայց այս իշխանութիւնն ան ան-
դամը միայն ի գործ կը դնէ, զոր որ հաստատու-
թիւնն առ այն կը կոչէ: Այս կոչումը՝ որ կարգ ալ
կ'ըսուի, վերոյիշեալ իշխանութեան եւ անկէ յառաջ
եկած պաշտամանց տուչութիւնը չէ, այլ միայն հա-
րարակութեան կողմանէ ծանուցումմ մը, որ ինք այս
իշխանութենէն կը հրաժարի եւ զանիկայ իրեն կը
յանձնէ: Ուստի այս կարգը խորհուրդ չէ, ինչու որ
ասով ընարելոյն այնպիսի բան մը չի տրուիր, զոր
ինք արդէն ունեցած չըլլայ, եւ ոչ ալ իրեն վրայ
անջնջելի կնիք մը կը դրոշմուի: Վէճ կամ տարաձայ-
նութիւն մ'եղած տեղն, խնդիրն որոշելու իրաւունքն
ի վերին տեղւոյն աշխարհական իշխանին կը վերաբե-
րեր, որուն եաքէն անցաւ եկեղեցական իշխանութեան
բովանդակ լուծութիւնը:

Այսպէս Լութեր եկեղեցւոյ նուիրապետութեան
դեղեցիկ կարգն այլայլեց, սկսաւ կղերի ու աշխար-
հականի պարզ զանազանութենէն, մինչեւ ամէնէն
բարձր եկեղեցական աստիճանները, քահանայապե-
տութիւնն ալ մէկտեղ: Ասով հին եկեղեցւոյ դար-
ձարանաւոր յօգակապը քակուեցաւ, քահանայական
կարգին կամ ձեռնադրութեան խորհրդական նկարա-
գիրն ոչնչացաւ, քահանայութիւնը՝ պատարագի զո-
հին հետ վերցաւ, եւ նոյն իսկ եպիսկոպոսաց առաքե-
լական յաջորդութեան շղթան խզեցաւ:

Բայց յայտնի է՝ որ ան եկեղեցին որ իր վար-
դապետութեանցն ու սահմանադրութեանցը համար,
հիմնադրին անձնական հեղինակութենէն զատ երաշ-
խաւորութիւն մը չ'ընծայցներ, քրիստոնէական
հաւատոյ հաստատութիւն չի կրնար ունենալ: Անթա-
փոխ ու զօրաւոր հաւատք այն եկեղեցւոյ մէջ միայն
կրնայ գտնուիլ, որ իր վարդապետութեանցն ու յա-
րիներուածութեանը մէջ՝ Աստուածմէ հաստատուած
միութեան պարգեւը կը վայելէ: Այս միութեան
պակասութիւնը բողբոքականք շատ շուտ զգացին, եւ

ասոր դարմանն տանելու համար նախ Ասկսպուրկի աւ-
ագաժողովոյն ու եաքն ուրիշ առիթներու մէջ գրաւ-
որ դաւանութիւններ շինեցին, որ իրենց եկեղեցւոյն
իրրեւ հիմ սպառ ծառայեին: Բայց այս գրուածք-
ները մարդկային հեղինակութեան գործքեր էին,
ուստի եւ դիտուած նպատակին չէին կրնար հասցը-
նել: Անոնց համար միայն պարտաւորիչ էին, որոնք
կրնային իմանալ թէ անոնց բովանդակածը Ս. Գրոց
հետ միաբան է, իսկ որոնք որ այս համաձայ-
նութեան չէին կրնար վճռաբանիլ, անոնց համար խղճի մտաց
առջեւը պարտաւորիչ չէին:

84. Նորադաւանողութիւն ի Հելուետիա. — Ցուրիխցիի ու Կալուինի նորոգողութեան գործակիցները:

Գերմանիա Լութերի ձեռքով նորադաւանութիւնն եղած տեղն, դրեթէ միեւնոյն ժամանակ Հելուետիա ալ նորոգողութեան սկիզբը բռնաբռնի Ցուինգլի քահանան: Ցուինգլի ծնաւ 1484ին Տոգենպուրկի կոմսութեան Վիլտհաուզին քաղաքը, եւ Հելուետիայի զանազան քաղաքներն ուսումնասիրելէն եւ եկեղեցական պաշտօններ կատարելէն եաքը, վերջապէս Ցիւրիխի քարոզիչ եղաւ: Ցուինգլի խիստ կատաղի եւ աւելի կրակոտ քան թէ հիմնովին կրթեալ անձ մըն էր: Իր բանախօսութեանցը մէջ ուրիշ ա-
զանդապետներէն աւելի սաստկութեամբ ուղղափառ եկեղեցւոյ վարդապետութեանցն ու պաշտամանցը դէմ կը գնէր. բարոյական կեանքն ալ պակսեալ ան-
կարգութիւններով արատաւորած էր: Ինչպէս Լու-
թերի՝ Մելանքթոն, նոյնպէս Ցուինգլիի օգնական ե-
ղաւ Օքսամբատիոս անուամբ Պազելի քարոզիչ մը,
որ թէեւ բարակ ու կիրթ բայց միանգամայն խիստ
նենգաւոր մարդ մըն էր: Ասոր ձեռնտուութեամբը
կրցաւ Ցուինգլի նորադաւանութիւնը Հելուետիա խո-
թել. ի մասնաւորի Ցիւրիխ, Պեռն, Պազել ու Շաֆ-
հաուզէն դահանդեները, իսկ բուն հին դահանդեները՝
Ուրի, Շուից, Ունդերվալդեն, Լիւցեռն, Ցուկ եւ
Փրայպուրկ, որոնք յառաջագոյն Հելուետիայի անկա-

խութիւնը պատերազմաւ ձեռք բերած էին, ուղղափառ եկեղեցւոյ հաւատարիմ մնացին։

Ցուինկլիի Հելուետիա քարոզած վարդապետութիւնն բուռ էական մասանց նոյն է Լութերի վարդապետութեան. անով միայն կը տարբերի անկէ, որ Ցուինկլի յայտնութիւնն իբրեւ պարզ մտաց գործ մը կը նկատէ, եւ անոր ձեռքով մարդկան յայտնած ճշմարտութիւնները մտաց սահմանին մէջ կ՚ամփոփէ։ Դարձեալ Ցուինկլի ու իրեն հետեւողներն ուղղափառ եկեղեցւոյ ամբողջ պաշտամունքն ու արարողութիւնները, պատկերաց յարգութիւնն եւ նոյն իսկ երաժշտութիւնն ու զանգակ զարնելը վերցուցին։ Ասկէ զատ Ցուինկլիականաց ու Լութերականաց մէջ գլխաւոր կարծեաց տարբերութիւն մը կար Ս. Հաղորդութեան խորհրդոյն վարդապետութեան նկատմամբ։ Ցուինկլի Գարլշդատին կարծեացը հետեւելով, առաջնորդ եղաւ Խորհրդական (sacramentaire) բառած աղանդաւորներուն, որոնք կ՚ըսէին թէ Ս. Հաղորդութեան խորհուրդը՝ Քրիստոսի մարմնոյն եւ արեան պարզ նշանը կամ պատկերն է, եւ լոկ մեր փրկագործութեան յիշատակը, ուստի եւ Քրիստոսի Այս է մարմին իմ. Այս է արիւն իմ բուկը պլլարանական իմաստով է, եւ է բառը՝ նշանակ է, կը նշանակէ, օրինակ է բառին իմաստն ունի։ Այս կարծեաց տարբերութիւնն երկու աղանդապետներուն մէջ երկար վէճերու եւ գժտութեանց պատճառ եղաւ, եւ վերջապէս երկու կողմնակցութեանց մէջ հերձուած մը յառաջ բերաւ։ Ցուինկլի նոր կուսակցութեան մը գլուխն անցաւ, որ ինք վճռեր Նորոֆեալ (réformé) անուանեց։

Նորադարդ ինչպէս ամէն տեղ՝ նոյնպէս Հելուետիա ուղղափառաց դէմ ամէն կերպ բռնութիւններ սկսան բնել, որով երկու կողմնոց մէջ թշնամութիւն մտաւ, եւ վերջապէս քաղաքական պատերազմ յառաջ եկաւ։ Նորադարդ եւ ուղղափառ Գաբրիէլի քով (1551 Հոկտ. 11) արիւնահեղ ճակատ մը տեսին, ուր նորադարդ չարաչար յաղթուեցան, եւ նոյն իսկ Ցուինկլի՝ որ իբրեւ քարոզիչ մէկտեղ գացած էր, պատերազմի դաշտին վրայ մնաց։ Պատերազմին յա-

ջող ելքը՝ Հելուետիայի մէջ նորադարդութեան տեղեր թուեմբ մը կանգնեց։ Լութեր միեւնոյն կը ցաւէր՝ որ ինչպէս ուղղափառք յայտնութիւնը յօդուտ չդարձածելով, Ցուինկլիականաց ազանդը բնաջինջ չըրին, որն որ երկու նորադարդ կուսակցութեանց իրարու դէմ ունեցած սաստիկ տեսլութիւնը կը ցուցընէ։ Լութերականաց եւ Նորադարդից մէջ եղած այս տեսլութիւնն անկէ ետքն ալ դրեթէ երկու դար տեւեց։

Ցուինկլիի շարժեցաւ հետեւեցաւ Յովհաննէս Կալւինն, որ 1509 ին Բիպարտիայի նոյն քաղաքը ծնած է։ Էրիտասարդութեան ժամանակը Գաղղիա անցուց, ուր փոխանակ աստուածաբանութեան ու իրաւագիտութեան տեսչ եղաւ։ Թայլ Գերմանիայի նորադարդից հետ ունեցած բազմապատիկ յարաբերութիւններն իրեն ծանր ուղղութիւն մը տուին, եւ քիչ մը ետքը բոլորովին անոնց յարեցաւ։ Երբոր սկսաւ իր մոլորութիւնները հրապարակաւ քարոզել, ստիպուեցաւ Գաղղիան թողուլ եւ կէնեվ փախչիլ, ուր նորադարդութիւնն արդէն խորունկ արմատ ձգած էր. հոս կալւինի իր վիճակաւոր ջանից կենդրոն ըրաւ։

Կալւինի մոլորութիւնը Լութերի ու Ցուինկլիի վարդապետութենէն միայն անով կը զանազանի, որ այս երկու աղանդապետաց մոլար սկզբունքները կալւին աւելի խիստ եւ միանդամայն քրիստոնէական դգածութիւն վշտացընող կերպով կը մեկնէր։ Լութեր չհամարձակեցաւ իր արդարացուցման վարդապետութենէն հարկաւ բնաւ հետեւութիւնները յառաջ բերել, ուր որ Կալւին անպայման նախասահմանութեան վճիռ մը կ՚ընդունէր, որով Աստուած մարդկան մէկ մասը՝ առանց իրենց արդեանցը կանխատես ըլլալու, պարզապէս իր ողորմութիւնը ցուցընելու համար, ի յաւիտենից երանութեան կը նախասահմանէ, այնպէս որ ասոնք որ եւ իցի ծանր մեղքով երանութիւնը չեն կրնար կորսընցընել. իսկ զոմանս ալ անպայման կը նախասահմանէ յաւիտենական դատապարտութեան, որպէս զի ձեռքը գործք ունենայ անոնց վրայ իր արդարութիւնը ցուցընելու։ Կալւինի նախասահմանութեան վրայ ունեցած այս մոլար կարծիքը, խոր-

Հրդոց վարդապետութեան վրայ ալ առանց ազդեցութեան չմնաց: Թէեւ Կալուին յընդհանուրն խորհրդոց վարդապետութեան մէջ Լութերի կը համաձայներ, բայց ինք խորհրդոց սրբարար զօրութիւնն արտաքին նշանէն բաժնելու կը դներ. սրբարար զօրութիւնը միայն ընտրեալը կ'ընդունէր, կ'ըսէր, իսկ չնախասհմանեալը անկէ զուրկ կը մնար: Առնք միրտութեան ձեռքով միայն արտաքուստ կը լուացուին, եւ Հաղորդութիւն ընդունած աւետեաց միայն հաց ու գինի կ'ընդունին: Հաղորդութեան վրայ Կալուինի մոլորութիւնը Ցուինկլիի կարծիքին հաւասար էր, նոյնպէս իրեն հետ կը մերժէր ամէն եկեղեցական պաշտամունք ու արարողութիւններ:

Կալուինի այս վարդապետութիւնն որչափ ալ խիստ ու խրատչիչ էր, սակայն եւ այնպէս Կալուին կրցաւ զանիկայ կէնէվ ընդունել տալ: Նոյն քաղաքը Կալուին երիցական սահմանադրութիւն մը յօրինելով, նոր եկեղեցական կարգաւորութիւն մը հաստատեց, եւ որչափ իր ազդեցութիւնն ու համբարումը կ'աճէր այնչափ աւելի անհանդուրժող կ'երեւար անոնց դէմ՝ որոնք իր կարծեացը չէին հետեւեր: Իր յանդգնութիւնը մինչեւ հոն հասաւ, որ յայտնի սկսաւ պաշտպանել թէ հերետիկոսները մահուամբ պէտք է պատժել: Միքայէլ Սերվէտ սպանիացի բժիշկն՝ Երրորդութեան վրայ Պաւղոս Սամոսատացւոյն նման մտքան կարծիք մը պաշտպանելուն համար, Կալուինի թելադրութեամբը բանտ դրուեցաւ եւ քիչ մ'ետքը կրակի վրայ ողջ ողջ այրեցաւ: Կալուին, Մելանքթոն եւ Լութեր սոյն պարսաւելի գործքն առանձին գրուածքներով յառաջաբերին:

Կալուին մեռաւ 1564ին. իր վարդապետութիւնը կէնէվէն շուտ տարածուեցաւ Դաղղիա, Սաորին Նահանգները, Անգղիա, Գերմանիայի քանի մը կողմերը, եւ մինչեւ Լէհաստան, Բոհեմիա, Հունգարիա ու Տրանսիլվանիա մուտք գտաւ:

85. Նորաձեւութիւն եւ տարածումն Լութերական երկիրներուն:

Նորաձեւութիւնը միայն Գերմանիայի ու Հելուետիայի վրայ ամփոփուած չմնաց, հապա աւերիչ հեղեղի մը նման, Եւրոպայի ուրիշ երկիրներն ալ տարածուեցաւ եւ այս միջոցիս արդէն ան ընդարձակութիւնն ընդունած էր, զորն որ եւաքէն պահեց: Գերմանիայէն դուրս Կալուինականութիւնը մուտք Անգղիա, եւ քանի մասին տարածուեցաւ նաեւ Գաղղիա, Սաորին Նահանգները, Բոհեմիա, Լէհաստան եւ Հունգարիա. սակայն այս երկիրներէն՝ մեծաւ մասամբ ուղղափառ վարդապետութեան հաւատարիմ մնացին: Նորաձեւութիւնը մուտք գտաւ գլխաւորաբար մէկ քանի հիւսիսային թերութեանց մէջ, ուր այնչափ աւելի դիւրաւ տարածուեցաւ, որչափ նոյն թերութեանց իշխանները պէսպէս քաղաքական շահերու եւ նպատակներու համար, անոր յառաջացման օգնեցին:

1. Շուէտիա՝ կուստաւոս Վազա թագաւորը՝ լութերականութիւնը տարածելու եռեւեռ եղաւ, որպէս զի անով իր նորահաստատ թագաւորական աթոռը հաստատուէ, եկեղեցականաց ազդեցութիւնը կոտրէ եւ եկեղեցական ինչքերն յարքունիս դրաւէ: Բայց շատ մեծ դժուարութեամբ կրցաւ գլխաւորաբար ռամիկ ժողովրդեան սրտին՝ հնաւանդ ուղղափառ հաւատքը ջնջել, եւ հազիւ ամէն կերպ բռնական ու անազնիւ միջոցներով զանոնք իր կամացը խնդրհեցուց: Նոր Շուէտական եկեղեցին եպիսկոպոսական սահմանադրութիւնը պահեց, բայց եպիսկոպոսական պատիւը պարզ անուն եւ չոկ տիտղոս մնաց:

2. Դանիա՝ բողոքականութեան հիմ դրաւ Քրիստիան Բ. (1513—1523) թագաւորը, զորն որ իր Հօրեղբայրն ու յաջորդը Շլեզուիկի ու Հոլշտայնի Փրիդերիկոս Ա. դուքսը, մեծ յաջողութեամբ յառաջ տարաւ: Ասոր որդին ու յաջորդը Քրիստիան Գ., որ արդէն Շլեզուիկի ու Հոլշտայնի մէջ ուղղափառ կրօնը վերցուցած էր, Դանիայի գահն ելլելուն պէս (1524), հոն ինչպէս նաեւ Նորուեգիա, որ նոյն միջոցին Դա-

նիայի հետ միացած էր, ուղղափառ կրօնը ընդունելու եւ լուսերեակնութիւնը խոստովանելու եռեւեռ եղաւ։ Եպիսկոպոսները բանտարկել տուաւ, եւ զիրենք չարաձակեց, մինչեւ որ խօսք տուին, թէ եկեղեցական ինչքերէն կը հրաժարին եւ նոր վարդապետութեան դէմ խիստ հալածանք մը հանեց, եւ իրենց կամ ուղղափառ հաւատքն ուրանալու կամ ւքսորք երթալու մէջ ընտրութիւն ընելը միայն ազատ թողուց։ Ասոնցմով կրցաւ ժողովուրդը ստիպել, որ իր հայրենի կրօնը փոխէ։

3. *Մենծ Բրիտանիա*։ ա. Անգլիա։ Խնդրան չէր կարծուեր որ նորոգողութիւնը կարող ըլլայ Անգլիա մտնել, ինչու որ նոյն իսկ Անգլիայի Հենրիկոս Ը. թագաւորը նորաստեղծութեան այնչափ հակառակ էր, որ Լութերի մատնութիւններն իր տերութեան մէջ դատապարտել տալէն զատ, ինք անձամբ անոնց դէմ գիրք մը գրած եւ անոր համար Պէտ. Քահանայապետէն իրեն Պաշտպան հաւատոյ տիտղոսը տուած էր։ Բայց քանի մը տարի ետքը, թագաւորն իր անանձնական կրքերն մղուելով՝ եկեղեցիին բաժնուեցաւ, եւ տերութիւնն ալ իր ետեւէն ձգեց։ Հենրիկոս Ը. Անուն Պոլին անուն օրիորդի մը վրայ աչք անկելով՝ ուզեց անոր հետ կարգուիլ, ուսկից կղեմէս Ը. Քահանայապետին առաջարկեց, որ կատարինէ Արագոնացւոյն հետ 20 տարիէ վեր ունեցած օրինաւոր ամուսնութիւնը լուծէ։ Երբ որ այս առաջարկութիւնն, ինչպէս յայտնի էր, Քահանայապետը մերժեց ըսելով որ Անգլիայի թագաւորին սիրոյն համար չի կրնար անիրաւ վճիռ մը տալ, եւ քրիստոնէից մէջ եղած օրինաւոր ամուսնութեան անլուծանելիութեան առաւաձային օրէնքը փոխել, թագաւորը մտքին ցանկութեամբ վառեալ, իր երկիրն քանի մը առաջնորդաբանութեան ու իրաւագէտներուն որոշումը բաւական համարելով (զոր Համալսարաններէն գրեթէ ամէնն ալ իրեն հակառակ վճիռ տուած էին), Կատարինէի հետ ունեցած ամուսնութիւնն անվաւեր հրատարակեց, եւ Աննա Պոլինի հետ ամուսնացաւ

(1533)։ Ասոր վրայ Քահանայապետն իրեն նզովք ապառնայ եթէ մէկ տարուան մէջ Աննա Պոլինէն չի բաժնուիր եւ իր օրինաւոր ամուսինն նորէն իրեն չ'առնուր։ Թագաւորն ասոր վրայ զայրացած՝ եկեղեցւոյ միութենէն բաժնուեցաւ, եւ խորհրդանոցին ձեռքով ինք զինքն Անգլիայի եկեղեցւոյն գլուխ հրատարակել տուաւ։ Հոսմայ ամբոխն հետ առնելով հաղորդակցութիւն արգիլելէ, անկէ ետեւ անօրինութիւնէն անվաւեր հրատարակեց, եւ անօրինութիւնն ուղղելու համար՝ որ Թովմաս Գրէնմէր Գէնթբըրիի արքեպիսկոպոսին դիմեն, որ այս ամէն գործողութեանց մէջ թագաւորին գլխաւոր օգնականն եղած էր։ Ասոր վրայ Պաւղոս Գ. Քահանայապետը զՀենրիկոս նզովեց։ Անկէ ետքը թագաւորն իր անիրաւ ու ապօրինաւոր հրամաններուն չկատարողներուն դէմ՝ սաստիկ բռնութիւններ ու անգթութիւններ սկսաւ գործել։ Ով որ թագաւորին ամուսնութեան օրինաւորութիւնն եւ եկեղեցւոյ վրայ ունեցած բացարձակ գլխաւորութիւնը չէր ուզեր ճանչնալ՝ մահուամբ կը պատժուէր։ Ռոչեսթրի Ցովհաննէս Ֆիշէր եպիսկոպոսն եւ Թովմաս Մօրոս դիւանապետը գլխատուեցան։ Կղերականաց մեծ մասը խոնարհեցաւ եւ թագաւորին եկեղեցական գլխաւորութիւնը ճանչցաւ, միայն վանքերը՝ իմաստութեան խաւագոյն կրօնները դէմ կեցան, որ պատճառաւ իրենց դէմ անլուր անգթութիւններ եղան. 1540ին բոլոր վանքերը ջնջուեցան եւ ինչքերնին յարքունիս առնուեցաւ։

Հենրիկոս Ը. լութերականութեան հակառակ ըլլալուն համար, ուղղափառ վարդապետութեան մէջ փոփոխութիւն մը չբերաւ. մնաւանդ թէ անոր մէկ քանի էական մասերը խորհրդարանին վճռովը հաստատել տուաւ։ Բայց իր մահուանէն ետքը Եդուարդ Զ. որդւոյն խնամապետութեան ժամանակ, Գրէնմէրի ձեռքով Անգլիա կալուինականութիւնը մտաւ։ Եդուարդ Զ.ն ետքը (1553), գահն ելաւ Հենրիկոս Ը.ին առաջին օրինաւոր ամուսնութենէն ունեցած Մարիամ աղջիկը, որ եւ անդուն ուղղափառ էր։ Ասիկայ Հոսմայ եկեղեցւոյ հետ միութիւնը նորէն հաս-

տատեց. Եդուարդ Չ-ին ժամանակ եղած կրօնական փոփոխութիւնները ջնջեց, եւ ուղղափառ հաւատքը դարձեալ տէրութեան կրօն բրաւ: Ա.յս բանիս երկու պարագայ իրեն օգնական եղան, նախ որ ժողովուրդն ընդհանրապէս հին ուղղափառ կրօնին դէմ հաւատարիմ մնացած էր, եւ երկրորդ ժողովուրդն այնչափ հաւատոյ փոփոխութեանց պատճառաւ կրօնական անտարբերութեան մէջ ինկած էր: Բայց դժբախտութեամբ իր կառավարութիւնը կարճատեւ եղաւ. 1558ին մեռնելով՝ իրեն յաջորդեց Եղիսաբեթ թագուհին, Հենրիկոսի Աննա Պոլինէն ունեցած աղջիկը, որ իր հօրը սկսած նորոգութեան գործքը դլուխ տարաւ: Եղիսաբեթ իր Մարիամ քրոջը կառավարութեան ժամանակ ուղղափառութեան դարձած էր, բայց գահն ելլելուն պէս դարձեալ բողոքականութիւնն ընդունեցաւ, վախնալով որ ապօրինաւոր ծննդեանը համար գահէն կը զրկուի: Խորհրդանոցին օգնականութեամբն իր նախորդին եկեղեցական կարգաւորութիւնները ջնջեց, եւ եկեղեցւոյ դլխաւորութիւնն աշխարհական իշխանութեան հետ նորէն միացուց: Խորհրդանոցին ձեռքով հաստատել տուած 39 յօդուածները, որոնցմով Ս. Գրոց երկրորդականոն դրքերը, աւանդութիւնը, քահանայապետին դլխաւորութիւնը, խորհրդոց եօթն ըլլալը, պատարագը, դպացախոհութիւնը, ներողութիւնը, քաւարանն ու սրբոց բարեխօսութիւնը մերժուեցան, անկէ ետքն ուղղափառ եկեղեցւոյ եւ նորահաստատ անդլիական եկեղեցւոյ բաժանման վիճերն եղան: Եպիսկոպոսները պահուեցան բայց տէրութեան իշխանութեան տակ եւ իրենց եկեղեցական իրաւունքը մէջ խիստ սեղմեալ. իսկ աշխարհական պատուոյ կոչմանէ, տէրութեան առաջին սեպուհներն էին: Ա.յսպէս հաստատուեցաւ անդլիական եկեղեցին, որ Բաբէյք կամ Եպիսկոպոսական եկեղեցի ալ կը կոչուի: Ա.յս նորահնար կրօնը տէրութեան մէջ խոթելու համար, Եղիսաբեթ խիստ հալածանք մը հանեց ուղղափառաց դէմ. եպիսկոպոսները՝ որոնք ամէնքը միաբան, բայց ի մէկէն, այս կարգաւորութեանց դէմ դրին, իրենց աթոռէն մերժուեցան ու բան-

տարկուեցան. ընդդիմացող քահանաներուն տեղ՝ նոր բաղանդութեան հետեւող քարոզիչներ դրուեցան, եւ անթիւ ու անհամար ուղղափառք իրենց կրօնին համար ինչքերնին, պատիւներն ու կեանքերնին իսկ կորսընցուցին: Իսկ խիստ կալուինականք այսչափ ալ բաւական չհամարելով, անդլիական եկեղեցւոյ մէջ դեռ մնացած մէկ քանի ուղղափառ վարդապետութիւններն ու ծէսերն ալ կ'ուզէին ջնջել. ի մանաւանդ որ հաճեալ չէին եպիսկոպոսաց գերադոյն իշխանութեանը վրայ, որոնց տեղ տէրութենէ անկախ երեցներ կ'ուզէին դնել, եւ Ս. Գիրքը միայն իբրեւ եկեղեցւոյ կարգաւորութեանցն ու հրահանգացը կանոն ու որոշիչ կը համարէին. ասոնք պաբըլէօն+ (Puritains) կամ Եբէյական+ անուանուեցան: Թէեւ ասոնք բարձր եկեղեցւոյ կողմնակիցներէն խիստ հալածանքներ կրեցին, սակայն եւ այնպէս Անդղիա շատ հետեւողներ գտան:

Բ. Սկովլիա՝ նորոգողութեան տարածուելուն շատ օգնեց մէկ կողմանէ ժողովրդեան ազիւտութիւնն ու կղերականաց բարուց ապականութիւնը, եւ մէկալ կողմանէ Մարիամ Սդուարդ թագուհւոյն ժամանակ դրուած սակաւ խնամապետութիւնը: Ա.յս միջոցիս Ցովհաննէս Քնոքս անուամբ սոսկական բիրտ անձ, որ կէնեվ կալուինի վարդապետութիւնը սորված էր, Սկովլիա կալուինականաց պաշտպը տարածեց: Ասիկայ կէս մը բռնութեամբ կէս մը նենդութեամբ կրցաւ Սկովլիա ուղղափառ կրօնն իբրեւ ջնջուած հրատարակել տալ, եւ հոն կէնեվի եկեղեցական կարգաւորութեան համաձայն՝ նոր եկեղեցական սահմանադրութիւն մը խոթել: Մարիամ Սդուարդ ուղղափառ թագուհւոյն դէմ, որ 1561ին կառավարութիւնը ձեռքն առաւ, ապստամբութիւն մ'ելաւ. ինչ սոսկութեան Սկովլիայէն փախչիլ եւ Անդղիայի Եղիսաբեթ թագուհւոյն ապաւինիլ (1568): Ասիկայ իր դլխաւոր թշնամին ըլլալով՝ զինքը բերդի մը մէջ բանտարկեց, եւ քանի տարուան դերութենէ ետքը՝ 1587ին դլխատել տուաւ: Մարիամ Սդուարդին անչափահաս որդւոյն Ցակոբ Չ-ին աստն, ըստ մեծի մա-

սին կալուխնականներէ բաղկացած խնամապետութիւն մը դրուեցաւ, որ Սկովտիայէն ուղղափառ կրօնը բոլորովին ջնջելու եռանդ եղաւ։ Իսկզբան եպիսկոպոսական սահմանադրութիւնը հաստատուեցաւ, բայց 1592 էն ետքն երիցական կարգաւորութիւնն աւելի ընդունելութիւն գտաւ։

ֆ. Իրլանտա։ Անգղիայի թագաւորաց՝ նորագանգութիւնն Իրլանտա խոթելու ամէն փորձերը պարապ ելան. ժողովրդեան ուղղափառ եկեղեցւոյ ունեցած հաւատարմութիւնն անդրդուելի էր։ Սոյդ է Անգղիայի ու Սկովտիայի ուղղափառաց այնչափ դարերու մէջ կրած բռնութիւններն անլուր ու զարհուրելի են, բայց Իրլանտացւոց քաշած հալածանքները դրչի ու խօսքի տակ չեն խյնար։ Մէկ քանի դար ամենեւին իրաւունք կամ ազատութիւն մը չունեին, նոյն իսկ խորհրդանոցի անդամ կամ դօրաց հրամանատար չէին կրնար ըլլալ։ Հազիւ ինն եւ տասնեւորդ դարուն սկիզբներն (1829) եղած ազատութեան օրինադրով՝ Իրլանտայի ուղղափառք ազատութիւն եւ մէկ քանի քաղաքական իրաւունքներ ստացան։

4. Գաղղիա՝ նորագանգութիւնը (Կալուինի վարդապետութիւնը) հնդկաստանէն մտաւ, եւ ազգին անդին շատ հետեւողներ գտաւ, որոնք իրենք զիրենք առանձին անուամբ Հէ-կընոյ կամ Հէ-կեռե+ կը կոչէին։ Փրանկիսկոս Ա. թագաւորին եւ մանաւանդ իր որդւոյն Հենրիկոս Բ.ին զօրաւոր ու խիստ կառավարութեան տակն Հիւկենոք ընդհանրապէս անզօր ու ընկճեալ էին, բայց 16 տարեան տակաւ ու հիւանդոտ Փրանկիսկոս Բ.ին ժամանակ սկսան զօրանալ, եւ մեծ քաղաքներու մէջ հաստատութիւններ կազմել։ Անոնք աւելի եւս յանդգնութիւն առին, երբոր թագաւորին մայրը՝ Կատարինէ Մեդիչեան, Փրանկիսկոս Բ.ին եղբօրը՝ Կարոլոս Թ.ին անչափահասութեան առտեն քաղաքական նպատակներու համար իրենց կրօնի պատուհասներ տուաւ։ Արդէն 1559ին սկսած էին եկեղեցիներն ու վանքերը կողոպտել ու այրել, բայց հետեւեալ տարիներն սկսան աւելի եւս բռնութիւններ ընել, որով կ'ուզէին ցոյց ընել թէ իրենց հետեւողա-

մտութեամբ վարուիլը բաւական չէն համարիր, հապա մարերնին է Գաղղիայէն ուղղափառ կրօնը բոլորովին ջնջել։ Քահանաներն ու կրօնաւորները կը չարչարեին եւ նոյն իսկ կը մեռցնէին, ուղղափառներն իրենց անէրն կը հալածէին, պատկերներն ու խորանները կը կործանէին, սրբոց մարմիններն ու սուրբ անօթները կ'այրէին ու եկեղեցիները կը քանդէին։ Այս ամէն բռնութեանց ուղղափառք չդիմանալով, բռնութիւնը բռնութեամբ վանելու համար վերջապէս ձեռնարկեցին զէնք առնել, որմէ առակալը քաղաքային պատերազմ մը յառաջ եկաւ։ Ցրէօ քաղքին քովը ճակատ մը տալէն ետքը, երկու կողմանք խաղաղութիւն ըրին, եւ թէպէտ Հիւկենոները յաղթուած էին, սակայն եւ այնպէս աւելի ընդարձակ կրօնի ազատութիւններ առին։ Անկէ ետքն երկու կուսակցութեանց մէջ ալ երկպառակութիւնը ծածուկ կը շարունակուէր, մինչեւ որ վերջապէս Հենրիկոս Նաւարրայի իշխանին եւ թագաւորին քրոջը Մարգարիտային իրարու հետ առնանալուն առթիւ, զարհուրելի կերպով մը դուրս ժայթքեցաւ։ Այս ամուսնութեան պատճառաւ Բարթիւ ժողոված Հիւկենոներուն դլխաւորները 1572ին Օգոստոսի 24ին դիշերը յանկարծ անխնայ ջարդուեցան*։ Կարոլոս Թ. թագաւորին այնպէս հաստկրցուցած էին, որ նոր քաղաքական պատերազմի վախ եւ Հիւկենոներուն կողմանէ իր կենացը դէմ դաւադրութիւն մը կայ, ուստի եւ շատ ընդդիմանալէն ետքը վերջապէս այս անագորոյն գործողութեան հաւանեցաւ։

Նոյն կատարածն եղաւ նաեւ դաւառներուն մէջ, եւ 4000—5000 կալուխնականը (բողոքական մատենագիրը շատ չափազանցութեամբ մինչեւ 100,000 կը դնէ) սպանուեցան։ Թէեւ այս անագորոյն գործքը, որ ամենեւին կերպով մը չի կրնար արդարանալ, կրօնէ յառաջ եկած բան մը չէր, եւ պատճառը պարզ քաղաքական էր, սակայն ազգին անդին ժողովրդեան կողմանէ կրօնական նախանձաւորութիւն ալ մէջը

* Այս գէպքին աշխարհական պատմութեան մէջ՝ Բարթուղիմէոսի գիշեր կամ Բարիզի սրեան հրամանէ անուամբ կը յիշատակուի։

խառնուեցաւ։ — Հենրիկոս Գ. Հիւկընոթերուն հետ կրօնի նոր խաղաղութիւն մ՚ըրաւ, որով անոնք կարեցաւ կրօնի ազատութիւն ձեռք բերին։ Հենրիկոս Գ. որ յառաջ կալուինական էր եւ եռքէն ուղղափառութեան դարձած էր, թագաւորական գահն ելլելէն քանի մը տարի եռքը (1598), ժամանակին պատգամներէն սարսռած՝ Նանդի հռչակաւոր հրովարտակը հաստեց, որով Հիւկընոթերուն կառարեալ քաղաքային իրաւունք եւ բոլորովին կրօնի ազատութիւն կը շնորհուեր։ Ասկէ եռքը Հիւկընոթերն սկսան եռեւ իրենց առանձին եկեղեցական ու քաղաքական սահմանադրութիւն մը շինելու եւ յայտնի կը ցուցընէին որ մարերնին տերութենէ բաժնուիլ էր, ինչպէս որ եկեղեցին արդէն բաժնուած էին։ Բայց Լուդովիկոս ԺԳ.ին տանն Նանդի հրովարտակին ետ առնուեցաւ, որով Հիւկնոթք նեղլ մնալով 67,000 հոգւոյ չափ գաղղիայէն ելան եւ Անգղիա, Հոլլանտա, Գանիա ու Բրուսիա գաղթեցին։ Սակայն մեծագոյն մասը գաղղիա մնաց, որոնք Լուդովիկոս ԺԳ.ին մահուանէն եռքը Հանդիստ գտան, եւ Լուդովիկոս ԺԶ.ին (1787) Հանած հրովարտակաւն ուղղափառաց հետ հաւասար իրաւունք առացան։

5. *Սորբի Նահանգներն*՝ կալուինականաց մոլեռանդութիւնը գաղղիայէն ու Անգղիայէն մնաւ, զորն որ ոչ կարցաւ Եվին եւ ոչ Փիլիպպոս Բ.ին խիստ օրէնքներըը կրցան խափանել։ Մանաւանդ թէ վերջինին նոր բաղանդից դէմ հանած խիստ պատժական հրովարտակներըը, ազատասիրութիւն մը յառաջ բերին, որուն հետեւութեամբը Սորբին Նահանգներըը Սպանիայէն բաժնուեցան։ Հարաւային Նահանգներուն մէջ ուղղափառ կրօնը մնաց, բայց հիւսիսային Նահանգաց մէջ (Հոլլանտա), որոնք իրենք իրենցմէ ամբողջ դատարութիւն մը կը կազմէին, Անգղիայէն ու Գաղղիայէն եկած բազմաթիւ կալուինականաց ձեռքով կաթոլիկ կրօնն ընկճեցաւ եւ ուղղափառ եկեղեցական պաշտամունքըը բոլորովին արգելուեցաւ (1581)։ Կալուինական հաստատութեանց 1618ին Տորդրեխտ գումարած առաջին սինհոդոսը, Հոլլանտայի համար ճիշդ Կալուինի մտաց

համաձայն եկեղեցական յօրինուածոյթիւն մը հաստատեց։ Սակայն եւ այնպէս քան բաւականի բազմաթիւ ուղղափառք հոն մնացին, որոնք առաքելական փոխանորդի մը տակ էին, որ Կաղնիա կը նստէր։

6. *Լեհաստան*՝ թէեւ յառաջադոյն ամէն կրօնական կուսակցութեանց (Հուսեանց, Լութերականաց եւ Կալուինականաց) ժողովատեղին եղած էր, սակայն եւ այնպէս հոն ուղղափառ կրօնը հաստատուն մնաց։ Լեհաստան՝ ուղղափառ կրօնը հաստատուն պահելուն մեծ շնորհքն իր եպիսկոպոսաց անխոնջ եռանդեան ու Յիսուսեանց արթնութեան պարտական է։ Թէեւ Լեհաստանի բողոքական կուսակցութիւնները, որոնք Այլակրօն (Dissident) կ՚անուանուէին, կառարեալ կրօնի ազատութեան ապահովութիւն ընդունեցան, բայց ԺԸ.երորդ դարուն սկիզբներըը քաղաքական նկատմունքներու համար այս ազատութիւնները չափաւորուեցան։ Ասոր վրայ Այլակրօնները Թուսատանի հետ դաշնքի հաղորդակցութեան մէջ մտան, եւ անոր հովանաւորութեան տակ շինած դաշնաւորութիւնին Լեհաստանի թագաւորութեան կործանման առաջին պատճառ եղաւ։ — Լիֆլանդ՝ 1522ին բողոքականութիւնն ընդունեցաւ, եւ քիչ մ՚ետքը Քուրլանտ։ — Հունգարիա՝ որչափ ալ տերութիւնը նորադանդութեան հակառակ էր, սակայն եւ այնպէս շատ կանուխ արդէն մեծաքանակ դառ, գլխաւորաբար ժողովրդեան ազիատութեան եւ մեծամեծաց ընչաքաղցութեան պատճառաւ, որոնք եկեղեցական ընչիքը աչքերնին տնկած էին։ — Նոյնպէս Տրանսիլվանիա՝ Շվեյցարիայէն մտաւ Լութերի մոլորութիւնը, բայց եռքէն կալուինականաց ազանդը հոն տիրող եղաւ. հիմայ դարձեալ լութերականութիւնն աւելի զօրացած է։ Այս երկու կրօնական բաժանումներէն զատ հոն կը գտնուի Սոկինեան բաւած ազանդաւորներու մեծ բազմութիւն մը։

Նորագանդը իրենց մոլորութիւնն Եւրոպա տարածելը բաւական չհամարելով, զանիկայ արեւելք տարածելու եւ արեւելեան եկեղեցին ալ իրենց հետ միաւորելու փորձեր ըրին։ Այս վախճանաւ նախ

Լութերականք՝ Յունաց Յովսափատ Բ (1555—1565) եւ եաքէն Երեմիա Բ. Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքներուն իրենց դաւանանքը խարխլով, զանոնք յորդորելին որ իրենց հետ միանան: Բայց Երեմիա պատրիարքը բողոքականաց դրած ընդարձակ թղթի մը մէջ իրենց մոլորութիւնները մերժեց, զորն որ եաքէն 1672ին Երուսաղէմ գումարուած սիւնհոդոսն ալ հաստատեց: Լութերականներէ աւելի յաջողութիւն չգտան կալվինականք ալ: Անոնց ձեռքը յարմար դրծիք մ՚եղաւ Կիւրեղ Լուկարիս անուամբ Ցոյնը, որ Բաաուա ուսում սորվելէն եաքը, կէնճ քաղքէն եւ ուրիշ բողոքակրօն երկիրներէն անցնելով՝ կալվինականաց մոլորութիւններէն շատ բան իրեն սեպհականած էր: Ասիկայ կաշառքի զօրութեամբ՝ Ազէքսանդրիայի պատրիարք ընտրուելէն եաքը, 1621ին Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութիւնն ալ ձեռք բերելով, հոն ազարան մը դրաւ եւ կալվինականաց վարդապետութիւնները դիւրաւ տարածելու համար հելուեթիայէն քարոզիչներ կանչեց: Սակայն այս ամէն ջանքերն երկայն չտեւեցին. Ցոյնը իմանալով իրենց բողոքակրօն պատրիարքին միտքը՝ զինքը վար առին, եւ Կոստանդնուպոլիս գումարուած սիւնհոդոսի մը մէջ (1638), իր վճիռները մերժեցին ու ջնջեցին, որով նորաձեւութենէ նոյն ատենուան արեւելեան առաքելութեան ջանքերը դադրեցան:

86. *Բողոքականաց մէջ եղած զանազան յաժանումներ:*

Ա. Գիրքն ուզածին պէս մեկնելու ազատութիւնը, նոր եկեղեցոյն մէջ իսկզբան անդ արդէն երկպառակութիւններ յառաջ բերած էր. նոյնն եաքէն աւելի եւս յայտնի տեսնուեցաւ, երբոր հետզհետէ բողոքականաց մէջ բազմաթիւ աղանդներ ելան, որոնք քիչ շատ առաջին նորոգիչներուն վարդապետութենէն կը տարբերէին, եւ իրարու մէջ ուրիշ կապ մը չունէին, բայց եթէ ուղղափառ եկեղեցոյ դէմ բողոքողութիւնը: Անոնց գլխաւորներն են.

1. *Կրկնակնդունք* աղանդաւորները, որոնց սկիզբն արդէն վերը (տես երես 305) յիշեցինք: Անոնք Հոգւոյն Սրբոյ անմիջական ազդեցութեան վրայ վստահացած, չէ թէ միայն ապոյ մկրտութիւնը չէին ընդուներ, այլ նաեւ ամէն եկեղեցական պաշտամունք կը մերժէին: Այս աղանդաւորները թէեւ ամէն տեղ կը գտնուէին, բայց գլխաւորաբար Գերմանիա, Հելուետիա ու Սոռբին նահանգները շատ տարածուած էին: Գերմանիայի Մինսդէր քաղաքն իրենց գլխաւոր կենդրոնն էր, ուր Յովհաննէս Բոքելսոն անունով դերձակ մը ինք զինքն իբրեւ մարդարէ կարծեցընել տալէն եաքը, ինքնիշխան թագաւոր ընտրել տուաւ, եւ ամէն կերպ անդթութիւններ ու զազրագործութիւններ սկսաւ դործել, մինչեւ որ Վալտէքի իշխան եպիսկոպոսը՝ նոյն քաղաքը 1535ին այս բռնաւորին ձեռքէն ազատեց, եւ ուղղափառ կրօնը հոն դարձեալ հաստատեց: — Մեննո Սիմոնիս անուամբ ուղղափառ քահանան՝ կրկնակնդունքներուն կողմն անցնելով, անոնց վարդապետութիւնը չափաւորեց եւ մէջերնին եկեղեցական խիստ հրահանգ խոհեցութիւն այս աղանդին հետեւողները Մեննոնեան ալ կոչուեցան: Անոնք եաքէն երկու կուսակցութեան բաժնուեցան:

2. *Մոկինեանք*: Վերջաւորութեան դարուն ընդհանուր կրօնական շարժումէ, Իտալիա ալ մէկ քանի հոգւոյ գլուխը տաքցուց: Անոնք միտքերնին դրած էին որ նորոգողաց մինչեւ նոյն ատեն ուղղափառ եկեղեցւոյ վարդապետութեանցը մէջ բրած փոփոխութիւնները բաւական չեն: Անոնցմէ մէկն էր Սիէնայի երեւելի տոհմէ մը յառաջ եկած Լելիոս Սոկինոս անուամբ մէկը, որ իր մոլար սկզբունքները տարածելու համար 1547ին Գերմանիայէն ու Հելուետիայէն անցնելով Լեհաստան եկաւ, ուր իրեն հետեւողներ կրնայ դտնել: Իր եղբօրորդին Փաւստոս Սոկինոս, Լելիոսի վարդապետութիւնները բոլոր մէջ խոհեց: — Սոկինեանք Ս. Գիրքն իբրեւ ամէնէն բարձր հեղինակութիւն կը դնեն, բայց անոր մէջէն ան կտորները միայն կ՚ընդունին, զորոնք մտօք կրնան ըմբռնել: Քրիստոսի աստուածութիւնը կ՚ուրանան,

եւ զինքը միայն աստուածացեալ մարդու տեղ կը դնեն. նոյնպես չեն ընդունիր Հոգւոյն Սրբոյ աստուածութիւնը, որ իրենց վարդապետութեան համաձայն Աստուծոյ պարզ ղօրութիւն կամ սեպհականութիւն մըն է, եւ հետեւաբար ամբողջ Երրորդութիւնը կը մերժեն (անոր համար ալ Միապետական, Unitair կը կոչուին)։ Ասկէ զատ չեն ընդունիր սկզբնական մեղքը, եւ մկրտութեան ու Ս. Հաղորդութեան խորհուրդները դերբնական ղօրութիւնը։ Մկրտութիւնը լոկ ապաշխարութիւն մը կը համարին մեկը՝ քրիստոնեայ հասարակութեան մէջ ընդունելու. իսկ Հաղորդութիւնն իրրեւ Քրիստոսի մահուան յիշատակ կը դնեն, որուն մէջ հայն ու դինին Քրիստոսի մարմնոյն պարզ նշաններն են։ — Սոկինեանք 1685ին Լեհաստանէն մերժուելով, անոնց մէկ փոքր մասն ուղղափառ եկեղեցւոյ ծոցը դարձաւ, իսկ մեծագոյն մասը Բրուսիա, Թրանսիլվանիա ու Հոլլանտա զաղթեց։

3. *Արմինեանք*։ Անոնց հիմնադիրը Յակոբոս Արմինիոս՝ Լայտէնի քաղաքն աստուածաբանութեան ուսուցիչ էր, որ Կալւինի բացարձակ նախասահմանութեան վարդապետութիւնը մերժելով, արդարացուցման ու հնազոյ խնդիրներուն մէջ աւելի ուղղափառ եկեղեցւոյ վարդապետութեանը մօտեցաւ։ Իր պաշտօնակիցը Գոմարոս՝ խիստ կալւինական ըլլալով, իրեն ամէնէն մեծ ախոյեանն եղաւ, սակայն եւ այնպէս երկուքն ալ հետեւորդներ գտան։ Արմինիոսի մահուանէն ետքը՝ կալւինականք իրեն հետեւողներն ամբաստանեցին, որ բուն նորաղանդից հաւատոյ հանդանակէն խոտորած են, որուն դէմ Արմինեանք Հաագի ընդհանուր կարգաժողովին ջատագովութեան թուղթ մը (rémonstrance) ներկայացուցին։ Բայց վերջապէս 1618 կալւինականաց Տորդրեխտ գումարած ժողովին մէջ Արմինեանք յաղթուեցան, իրրեւ հերետիկոս պաշտօնեաներնէն ձգուեցան եւ շատերն ալ Հոլլանտայէն աքսորուեցան. բայց ետքէն նորէն հրաման ընդունեցան Հոլլանտա դառնալու։

4. *Պոռիքիք*։ Անոնց հիմնադիրն եղաւ Գէորգ Ֆոքս կօշկակարը՝ որ 1624ին Անգղիայի Լայչեսթրը

քաղաքը ծնած է։ Անիկա անդղիական բարձր եկեղեցւոյն աստուածային պաշտամունքը չհաւնելով՝ անկէ բաժնուեցաւ, եւ Հոգւոյն Սրբոյ ազդեցութենէն՝ ուրուն կը հաւատար, օրաի ու հոգւոյ անունդ առնուել կը կարծէր։ Ֆոքս շատ հետեւորդներ ունեցաւ, որոնց գլխաւոր վարդապետութիւնն էր, թէ ներքին լոյս մը կ'ընդունին, որ իրրեւ աստուածային յայտնութիւն՝ ճշմարտութիւնը ճանչնալու համար ամէն մարդու անընդմիջաբար կը հաղորդուի։ Ա.յս ներքին լոյսն իրենց առջեւն աւելի արժէք ունէր քան թէ Ս. Գրոց խօսքերը։ Արտաքին վարդապետութիւն, խորհուրդ կամ օրպիսի եւ իցէ կրօնական արարողութիւն չեն ընդունիր։ Զինուորութեան երթալը, տաճանորդ տալն ու երդում ընելն իրենց արգելեալ է։ Նոյն իսկ անմեղ աշխարհական զբօսանքներուն կ'արհամարհեն, եւ սովորական քաղաքավարական ձեւերը չեն գործածեր։ Եկեղեցական պաշտամունք կատարելու համար անդարդ սրահի մը մէջ կը ժողովին, եւ լռիկ մնջիկ Հոգւոյն Սրբոյ ազդեցութեանը կը սպասեն։ Եթէ Հոգին Սուրբ ինք զինքը մէկու մը կը յայտնէ, այր եղեր է, կին եղեր է, տաք կ'ելլէ եւ ժողովականաց առջեւը կը սկսի խօսիլ. իսկ եթէ չի յայտներ, ան առեն կը ցրուին կ'երթան։ Հոգւոյն սրբոյ գալառեան անձկութեամբ սպասելնին հեծելով ու դողդողալով (to quake) կը յայտնեն, ուստի Քուէքըր (Եղեբոտ) անունն ալ առած են։ Կարօլոս Բ. Անգղիայի թագաւորին ժամանակ Քուէքըրք Անգղիա շատ հարստահարուելով, Գուլիելմոս Բենն անուամբ մէկը՝ Հիւսիսային Ամերիկայի Բենսիլվանիա գաւառն իրենց համար ապահով ապաստանարան մը գտաւ, եւ մեծագոյն մասը հոն գաղթեց։ Բայց Յակոբ Բ. թագաւորն եաքէն մայր երկրին մէջ ալ իրենց ազատութիւն տուաւ։

5. *Հիւսնիոդեանք կամ Հղդարց հաւատարմոդիխները*։ Անոնց հիմնիչն է Լուդովիկոս Զինձէնտորֆ կոմսը (ծն. 1700), որ բարեպաշտական ուղղութեան մը հետեւելով, կրօնի գնահատութեան վրայ ծանրակշռութիւն մը չէր դներ, այլ իրրեւ էական բան կը համարէր Քրիստոսի փրկագործութեան վարդապե-

տութիւնը հիմնական ու կենդանի օրինակաւ բմբռնել ու զգալ։ Աթիկայ իր կալուածներէն մէկուն մէջ՝ Մօրաւիացի գաղթականներու հիւրասիրութիւն ընելով, զանոնք որոշ կանոնադրութեամբ Եղբօրց Համաթոռ-Խեան մը միաւորեց, որուն առաջնորդութիւնն ինք իր վրայ առաւ։ Անուններն առած են Հերնհուդ քաղքէն, զորն որ 1722ին իրենք հիմնեցին։ Այս աղանդին նպատակը ճշմարիտ վարդապետութեան մը վրայ չէ, հապա առանձին բարեպաշտութեան ոգւոյ ուղղութեան մը վրայ, որ պատճառաւ այս աղանդը շատ տեղ ատելի ընդունելութիւն գտաւ. իրենց թիւը 100,000ի մօտ է։

6. *Մեթոտիստ* կամ կարգաւոր բաւած աղանդաւորները, թէ Անգլիա ու թէ Ամերիկա երիցական կուսակցութիւն մըն են, եւ անուններն անկէ առած են, որ խիստ կանոնաւորեալ կեանք կը վարեն, զորն որ իբրեւ միակ փրկութեան ճամբայ կը համարին։ Անոնց հիմնադիրն է Ճովհաննէս Ուէսլի, որ անգլիական բարձր եկեղեցւոյն ցուրտ եւ անհամ պաշտամունքը չհանելով՝ 1729ին Օքսֆըրդ իր Կարոլոս եղբօրն ու բազմաթիւ համախոհներու հետ միաբանելով, սկսաւ խստութիւն հոգեւորական կրթութիւններու եռեւեռ ընել։ Այս միաբանութիւնը շատ տարածուեցաւ, եւ արտաքոյ կարգի ընդարձակութիւն առաւ, երբ որ Ուէսլի հրապարակաւ սկսաւ իր սկզբունքները քարոզել։ Անկէ ետքը Ուէսլի իր կուսակցացը հետ անգղիական բարձր եկեղեցին բաժնուեցաւ, եւ առանձին հաստատութիւն մը կազմեց, որուն ինք եւ պիսկոպոս եղաւ եւ քահանաներ ձեռնադրեց։ Անոնք Հերնհուդեանց հետ շատ նմանութիւն ունին, եւ ի մանաւանդ եկեղեցական հրահանգով խիստ պահպանութեամբ երեւելի են։ Մեթոտիստներուն թիւը հիմայ Անգլիա 300,000էն աւելի է. իսկ Ամերիկա 3 միլիոնը կ'անցնի։

87. *Տրիդենտեան ժողովը։*

Ո՛ինչեւ հիմայ բաւածներէն ըստ բաւականի տեսնուեցաւ՝ թէ Լութերի փոքած նորոգութիւնն ինչ ազէտալի հետեւութիւններ ունեցաւ. ամբողջ ազգեր կաթուղիկէ ուղղափառ եկեղեցիէն բաժնուելով՝ առանձին ազգային եկեղեցիներ հաստատեցին, որոնք իրարու նախանձընդդէմ հակառակորդ եւ միայն կաթուղիկէ եկեղեցւոյ դէմ ունեցած ընդդիմութեան մէջ իրարու միաբան էին։ Այս ցաւալի վիճակը՝ չէր կրնար անտարբերութեամբ տեսնել կաթուղիկէ ուղղափառ եկեղեցին, որ իբրեւ դիմած մայր ամէնուն փրկութեան հոգ կը տանի։ Ուստի մոլորեալները ճշմարտութեան ճամբան դարձնելու համար շատ անգամ ձայնը բարձրացուցեալէն ետեւ, երբ որ տեսաւ որ անօգուտ է, ան ատեն վերջի զօրաւոր միջոցի մը ձեռք զարկաւ, այսինքն ընդհանուր ժողով գումարելու։ Արգէն Կղեմէս Ը. (1523—1534) քահանայապետն ասոր վրայ ուղղափառ տէրութեանց հետ սկսած էր բանակցիլ, բայց զանազան արգելքներու պատճառաւ հազիւ Պաւղոս Գ. քահանայապետին ժամանակ կարելի եղաւ ժողովը Տրիդենտ քաղաքը գումարել։ Այս յապաղումն այն օգուտն ունեցաւ, որ ժողովոյն գումարուած ատեն, մէկ կողմանէ հոգիներն ապրեն հանդարտած էին, եւ մէկալ կողմանէ նորադանդութիւնն այնչափ զարգացած էր, որ եկեղեցին կրնար անոր մասին վարդապետութեանցը դէմ ուղղափառ ճշմարտութիւնն որոշ սահմանել։ Ժողովը բացուեցաւ 1545ին Դեկտեմբեր 13ին, շարունակուեցաւ Ճուլիոս Գ. (1550—1555) ու Պաւղոս Դ. (1555—1559) քահանայապետաց ատեն, եւ մէկ քանի անգամ ընդհատելէն ետեւ վերջապէս Պիոս Դ.ին ժամանակ (1563) լմընցաւ։ Այս ժողովոյս ներկայ գտնուեցան քահանայապետին հրեշտակներէն զատ, բազմաթիւ եպիսկոպոսք ու արբայք, որոնց մէջ սրբութեամբ ու գիտութեամբ շատ երեւելի անձինք կային։ Ընդ ամէնը 25 նիստ եղաւ եւ քաւարկութիւնն եկեղեցւոյ հին սովորութեան համաձայն՝ բուն անձանց եւ ոչ թէ

ըստ ազգաց կառավարեցաւ, ինչպէս Կոստանդիա ժողովոյն մէջ եղած էր: Սիւնհոդոսին նպատակը կրկին էր. այսինքն ուղղափառ ճշմարիտ հաւատքը պաշտպանել ու հաստատել, եւ եկեղեցական հրահանգը նորոգել: Հաւատոյ վարդապետութեան վերաբերեալ վճիռները, ըստ մասին յօդուածներու եւ ըստ մասին կարճ նախադասութիւններու մէջ բովանդակուած են: Այս վերջիններըր՝ որ կանոն կ'ըսուին, դիւրիմաց ու բացայայտ կերպով ուղղափառ վարդապետութիւնը կը մեկնեն, եւ անոր ներհակ մոլար վարդապետութիւնը կը դատապարտեն: Իսկ հրահանգաց վերաբերեալ որոշումներն ըստ ճշմարիտ մտաց՝ եկեղեցւոյ նորոգութեան կը հային եւ եկեղեցւոյ մէջ սպրդած անկարգութիւնները վերցնելու համար սահմանուած են:

Հաւատոյ վարդապետութեանց վճիռները՝ հետեւեալ նիւթերու վրայ են: Նախ նիկիական հանգանակը կարդացուելով՝ հաւատոյ հիմ մը դրուեցաւ, որ եթէ՛ն ի լոյս վարդապետական որոշմունքներով պիտ'որ մեկնուէր ու ընդարձակուէր: Անկէ եթէ՛ն ժողովը յայտնեց, որ Հին ու Նոր Կտակարանի բոլոր գրքերէն զատ, նոյն յարգութեամբ կ'ընդունի նաեւ հաւատոյ ու բարուց վրայ եղած ամէն աւանդութիւնները, զորոնք Քրիստոս բերնով աւանդած, Ս. Հոգին սրգած եւ եկեղեցւոյ մէջ միշտ պահուած են: Ժողովը միանգամայն Ս. Գրոց կանոնն որոշեց, եւ բազմաթիւ թարգմանութեանց մէջէն Վուլկատա (Հրատարակած) բուսած թարգմանութիւնը, հրապարակական ճառերու եւ քարոզներու համար իբրեւ վաւերական ճանչցաւ, այսինքն վճռեց որ անոր մէջ հաւատոյ ու բարուց դէմ մոլորութիւն կամ սխալ բան չկայ: Հինգերորդ նիստին մէջ՝ դանդաղ մոլորութեանց դէմ սկզբնական մեղայ վարդապետութիւնը 5 կանոնով մեկնուեցաւ: Վեցերորդ նիստին մէջ՝ արդարացուցման եւ ընդարձակ վճռագիրը հրատարակուեցաւ, որուն յարակցեալ 33 կանոններն այս վարդապետութեան հակառակ եղած մոլորութիւններուն դէմ ուղղուած են: Հետեւեալ նիստերուն մէջ խօսուեցաւ խորհրդոց վրայ ընդհանրապէս, եւ սիւնհոդոսը վճռեց՝ որ Քրիստոս Տէրն մեր Եօթը խորհուրդ հաստատած է: Անկէ առաջ առանձին առանձին իւրաքանչիւր խորհրդոյ՝ ի մասնաւորի Ս. Հաղորդութեան ու Պատարագի վրայ ուղղափառ եկեղեցւոյ վարդապետութիւնը պարզ ու բացայայտ մեկնուեցաւ, եւ անոնց հակառակ եղած մոլորութիւնները դատապարտուեցան: Քառասնհինգերորդ՝ վերջին նիստին մէջ, քաւարանի, արքոց բարեխօսութեան եւ անոնց նշխարաց յարգութեան ու պատկերաց վրայ կաթուղիկէ եկեղեցւոյ վարդապետութիւնը սահմանուեցաւ. Հուսկ վերջը՝ երկրորդ օրը ներողութեան վճռագիրը հրատարակուեցաւ: — Պիտ Գ. Ս. Քահանայապետը ժողովոյն այս ամէն որոշմունքները հաստատեց (1564ին Յունուար 6ին), որմով համաձայն հանդանակի մը մէջ ամփոփուեցան, որ Տրիդենդեան հաւատոյ պատանդ կը կոչուի:

Ասկէ յառաջ եղած ժողովներէն եւ ոչ մէկուն մէջ, այնչափ շատ նիւթերու վրայ խօսուած ու վճռուած էր, ինչպէս Տրիդենտեան ժողովոյն մէջ: Ժողովական Հարց յառաջ բերած արդիւնքն իրրեւ հրաշալիք կեցած է, որուն վրայ իրաւամբ ամէն դարերը պիտ'որ զարմանան: Հաւատոյ վարդապետութեան վերաբերեալ վճիռներն արեւելքի կարգի բացայայտ ու ճիշդ են. իսկ հրահանգաց վրայ եղած կարգաւորութիւնները փոքր առ փոքր հանճարով ու խոհականութեամբ լի են:

Տրիդենտեան ժողովոյն դէմ ելլուստր գիտութիւներէն մէկն էր նաեւ բողոքականներն ուղղափառ եկեղեցւոյ հետ միաբանել, բայց այս ցանկալի նպատակը դժբախտութեամբ չյաջողեցաւ: Բողոքականք՝ որ յառաջագոյն առ ընդհանուր ժողով բողոքած էին, ժողովը դատապարտելէն ետքն ամենեւին յանձն չառին հնազանդիլ, ինչու որ յայտնի կը տեսնէին թէ բոլոր քրիստոնեայ աշխարհքներէն դատապարտած սխալմունքներ մի մէջ իրենք քիչ ուր ատար պիտ'որ ըլլան:

Տրիդենտեան ժողովէն ետքը՝ որուն վճիռները Վենետիկ, Սպանիա, Նեապոլիս, Աստրին Նահանգները, Բորդուկալ, Սաւոյա, Լեհաստան, Աւստրիա եւ

Գերմանիայի ուղղափառ տերութիւնները անմիջապէս հրատարակուեցան, ուղղափառ եկեղեցին նոր այժ եւ կենդանութիւն առաւ: Աւերիչ փոթորիկը՝ անցած էր, եւ անոր տեղ նոր ծաղկ արեգական լոյսն առաւել պայծառութեամբ կը շողար: — Եկեղեցական-բարոյական կենաց նորոգութեան համար բազմաթիւ նոր կրօնները հաստատուեցան: Գիտնականութիւնն ի մասնաւորի Գաղղիա ու Իտալիա, մինչեւ այս տեղս չտեսնուած բարձրաձայնօք սկսաւ պայծառանալ, եւ եկեղեցին արեւմուտք կորսընցուցած անդամներուն տեղ, մեծ առաւելութեամբ լեցուց արեւելք եւ ուրիշ տեղեր խաւրած քարոզիչներուն ձեռքով:

88. *Յիսուսեանց կրօնը:*

Տրիդենտեան ժողովոյն հաւատոյ եւ բարուց վճիռները հաւատացելոց գործնական կենցաղ մէջ ընդհանուր մուծանելու համար, եկեղեցին յարմար եւ ընդունակ գործարանութիւններու կը կարօտէր: Նոյն առաւաւածեղէն Հոգին՝ որ եկեղեցւոյ առաջին դարերուն մէջ՝ Գնոստիկեանց, Մանիքեցւոց, Արիանոսաց, Պելագեանց ու Նեստորականաց դէմ պիտութեամբ ու սրբութեամբ երեւելի անձինք հանեց, որունք խօսքով ու գրով ուղղափառ ճշմարտութեան պաշտպան ու քաւադով կեցան, նոյն Հոգին վերջաւորութեան դարուն ալ՝ Լութերականաց եւ Կալուինականաց մոլորութեանցը դէմ կամուղիկ եկեղեցին պաշտպանելու համար, ընկերութիւն մը երեւան հանեց: Այս ընկերութիւնն էր Յիսուսեանց Ընկերութիւնը, որուն հիմնադիրն եղաւ Ս. Իգնատիոս Լոյոլեան ասպետը (ծն. 1491): Աոիկա իր երիտասարդութիւնը Սպանիայի արքունիքն անցընելէն ետեւ, Թամբելընայի պաշարման ատեն վիրաւորուելով, աշխարհքէս հրաժարեցաւ եւ ինք ղինքն Աստուծոյ նուիրեց: Առողջանալէն ու երուսաղէմ երթալէն զրկուելն ետեւ, ուսումը կատարելագործելու համար Պարիզ երթաս, Ալբալա ու Թարիզ սորվեցաւ (1524—1535), եւ այս վերջին քաղքին համալսարանին մէջ փիլիսոփայութեան ուսուցիչ եղաւ: Բայց Իգնատիոս միեւնոյն ժամանակ հոգեւորական կրթութեանդ ալ եռանդ կ'ըլլար, եւ իր ուսումնակից երիտասարդաց կանոնաւոր ու բարի վարուց օրինակ եղած էր: Ս. Իգնատիոս Թարիզ քանի մը հոգւոյ հետ ծանօթանալով, որունց երեւելիներէն մէկն էր Ս. Փրանկիսկոս Քսաւերեան, անոնց հետ միաբանեցաւ եւ ամէնը մէկտեղ նոյն քաղքին Մոնմարդր վանքին եկեղեցւոյն մէջ ուխտ ըրին (1534), որ Ս. Երկիրն երթան եւ հոն անհատաոիք դարձին զբաղին. իսկ եթէ իրենց այս նպատակին չէն կրնար հասնիլ, ան ատեն իրենք ղիրենք Հռոմայ Քահանայապետին տրամադրութեանը տակ ձգեն, որ ղիրենք ուզածին պէս եկեղեցւոյ ծառայութեան գործածէ: Ս. Իգնատիոս՝ Պաղեստին երթալու դիտաւորութիւնը կատարելու համար ճամբայ ելլելու կը պատրաստուէր, երբ որ յանկարծ վենետիկի հասարակապետութեան ու Ցաճկաց մէջ պատերազմ բացուելով, միտքը դարձը կատարելէն արգելուեցաւ: Ան ատեն Ս. Իգնատիոս իր ընկերներովը Հռոմ գնաց, եւ հոն բոլորովին նոր կրօն մը հաստատեց: Պաւղոս Գ. Քահանայապետ Ս. Իգնատիոսի շինած սահմանադրութիւնն ընդունեցաւ, եւ հիմնած կրօնը Յիսուսի Ընկերութիւն անուամբ հաստատեց (1540): Այս ընկերութեան վախճանն ու նշանաբանն էր Աստուծոյ մեծագոյն փառքը (A. M. D. G. ad majorem Dei gloriam), որուն հասնելու պիտ'որ Քանային անոր անդամները՝ թէ մարդկային տկարութեան հնարաւոր անձնական կատարելութեամբ, եւ թէ ընկերոջ փրկութեան աշխատելով: Ընկերոջ բարւոյն աշխատիլը պիտ'որ ըլլար քարոզելով, քրիստոնեական վարդապետութիւն սորվեցնելով, հաւատացելոց հոգեւոր ճամբուն մէջ առաջնորդելով, եւ գլխաւորաբար տղոց ճշմարիտ քրիստոնէական կրթութիւն տալով:

Ընկերութեան առաջնորդութիւնն ընդհանրական սրբոյն մը ձեռքն է, որ Հռոմ կը նստի, եւ իրաքանչիւր անդամոյ կարողութեանը համաձայն տեղն ու պաշտօնը կ'որոշէ: Ընդհանրական սրբոյն օգնականս տրուած է Եւրոպայի գլխաւոր աղերէն եւ կրօ-

նին նշանաւոր ու հմուտ անձինքներէն բաղկացած 5—6 առաջակային ժողով մը: Կրօնին սահմանադրութիւնը միշտ եւ հիմայ եկեղեցւոյ մէջ եղած կրօնական սահմանադրութիւններէն ամէնէն կատարեալն է. մեծաւորայ խիստ հնազանդութեան պարտաւորութեան հետ՝ առանձնականաց ազատութիւնն ալ պահած է: Կրօնին անդամներուն արգելեալ է եկեղեցական արժանապատուութեան մը բաղձալ կամ զանիկայ ընդունիլ, ի բաց առեալ եթէ քահանայապետը զօրութեամբ հնազանդութեան զիրենք առայն պարտաւորէ: — Միայն արժանաւորը կրօն կ'ընդունուին եւ նորընծայութիւնն երկու տարի կը տեւէ, որ միջոցին նորընծայքը միայն հոգեւորի կը պարապին: Աղքատութեան ուխտ՝ առանձնականաց արգելեալ է ինչք առանալը, բայց կրօնը կրնայ առաջադէմ ունենալ: Հագուստին նկատմամբ՝ սահմանադրութիւնը միայն կ'որոշէ, որ պարկեշտ ու տեղւոյն պատշաճական պիտ'որ ըլլայ:

Ցիսուսեանց ընկերութիւնը քիչ առենուան մէջ այնպէս բազմացաւ ու տարածուեցաւ, որ հիմնադրին մեռած տարին (1556) 1000 անդամէն ու 100 անէն աւելի ունէր: Այս ընկերութեան՝ առաւածային պաշտամունքն արժանապէս ու վայելչապէս կատարելով, հոգւոց փրկութեան ցուցուցած մեծ եռանդովը, եւ ուղղափառ մանկուան կրթութիւնը ձեռքն առնելով՝ եկեղեցւոյ բաւիքն արտաքոյ կարգի մեծ է: Եւ նորադանդութեան առջեւ իբրեւ զօրաւոր թշնամի կանգնուելէն զատ, նաեւ առաքելութեամբ ուղղափառ կրօնին աշխարհքիս հինգ մասերը տարածուելուն արդիւնապէս գործակից եղած է:

Ցիսուսեանց այս անխոնջ եռանդը՝ շատ չանցաւ իշխանաց եւ նոյն իսկ մէկ քանի կրօններու նախանձը գրգռեց: Վենետիա՝ իրենց սահմանին եղած Լութերականներն ու Նորոգեալները, Գաղղիա՝ Կալւինականներն ու Ճանսենեանները, եւ վերջապէս գրեթէ ամէն տէրութեանց խորհրդարանները*: Ինչ

* Բայց ամէնէն զարմանալին ան է, որ նոյն իսկ ուղղափառաց մէջ մասին մասին մէջ՝ ցոյսոց նոյն կրօնին վրայ ծիւղ ու պոչ տալ գաղափար մը դեռ չկրցաւ տեղի գտնել:

դէշ բան որ զրպարտութիւնը կրնայ հնարել՝ ամէնն ալ Ցիսուսեանց վրայ դրուեցաւ, եւ առանձնականաց ըրած յանցանքներն ընդհանուր ընկերութեան սեպուեցան: Սակայն եւ այնպէս ցոյշաւի թագաւորը իրենց տէրութեանց մէջ կ'իշխեին, Ցիսուսեանց թշնամիներն իրենց միաս մը չկրցան ընել, որովհետեւ արդիւնքնին անժխտելի եւ ընդհանուր ծանուցուած էր: Բայց երբ որ ԺԸ. դարուն՝ իշխաններու տեղ պաշտօնեաներ սկսան կառավարել, իրենց թշնամեաց միացեալ զօրութեան առջեւն ընդհձեցան. 1759ին Բարդուկալէն, 1764ին Գաղղիայէն, 1767ին Սպանիայէն ու Նեապոլսէն մերժուեցան: Վերջապէս Կղեմէս ԺԴ. քահանայապետն աշխարհական իշխանաց թախանձանքին չդիմանալով, 1773ին Յուլիսի 21ին հանած Համաօսադրով մը՝ Ցիսուսեանց կրօնն ամէն ուղղափառ տէրութեանց մէջէն վերցուց: Նոյն միջոցին կրօնը 22,000 անդամ ունէր: — Պիոս Զ. քահանայապետն 1814ին Ա.դ. 7ին հանած առանձին կոնդակաւ, Ցիսուսեանց ընկերութիւնը բոլոր աշխարհքիս վրայ նորէն հաստատեց. հիմայ ընկերութիւնը 8000—9000 անդամ ունի:

89. Նոր հաստատուած ուրիշ կրօններ ու միաբանութիւններ:

Վերջին արեւմտեան հերձուածոյն ժամանակ, եկեղեցւոյ ամէնէն աւելի միաս տուին ու անարգութեանը պատճառ եղան վանքերը, որոնց մեծագոյն մասը նոյն միջոցին իրենք իրենցմէ լուծուեցան: Բայց վանականութեան հոգին իրենց հետ չմարեցաւ, մանաւանդ թէ քիչ մ'ետքն առաւել զօրութեամբ կենդանացաւ, եւ եկեղեցւոյ մէջ հետզհետէ նոր կրօններ եւ քրիստոնէական եղբայրութիւնք նորաստեղծ հիմնարկութիւններ ելան, որոնք ամէն տեսակ մարդկան եւ ամէն կերպ մարդկային ծառայութեանց իրենք զիրենք նուիրեցին: Ժամանակին մնայնաւոր կարօտութիւնները զանոնք ծնան, եւ եկեղեցին՝ որ իրաց փոփոխութեան մէջ իր մարդկային ազգին ունեցած կո-

չումը միշտ հաստատուն կը պահէ, անոնց գործելու հոգի եւ զօրութիւն տուաւ: Անոնց երեւելիները հետեւեալներն են:

1. *Թէսպիւնեանց կրօնը* հաստատողներն եղան մէկ քանի երեւելի անձինք (1524), ի մասնաւորի Պետրոս Կարաֆֆա Թէադէի եպիսկոպոսը, որ ետքէն քահանայապետ եղաւ Պաւղոս Ջ. անունովը: Անոնք իրենց եկեղեցական աստիճանէն ու ինչքերնէն հրաժարելով, միայն բաւարարներէն ընդունած ոգւոյ մխիթեանց կ'ապրէին. սովորական երեք ուխտերն ունէին եւ գործերնին աշխարհական քահանայից պէս էր: Ա. այս կրօնին գլխաւոր վանքն կղերականաց մէջ գիտութեան սէր ու ճշմարիտ բարոյականութիւն խոհել, եւ մոլար ուսմանց դէմ կռուիլ էր:

2. *Գաէտուչիներ կամ Կլերդակիրք:* Անոնց կրօնը Փրանկիսկեանց կարգէն յառաջ եկած է, եւ հիմնադիրն է Մատաթիա Պաչի Մոնդէֆալդոնի կրասեր եղբարց առաջնորդը: Առիւծ Կղեմէս Ի. քահանայապետն խնդրեց, որ Ս. Փրանկիսկոսի խիստ աղքատութիւնն եւ բուն գործոյ կարող ըլլայ նորէն հաստատել, որուն քահանայապետը հաւանեցաւ: Ա. այս նորահաստատ կրօնն (1526) այնպէս ազգի ընդունելութիւն գտաւ եւ շուտ տարածուեցաւ, որ ութեւտասնեորդ դարուն սկիզբը 1600 վանք եւ 25,000 անդամ ունէր:

3. *Բառնաբիտեանց կրօնը՝* Միլան երեք ազնուականք հաստատեցին, եւ անունն առած է Միլանի Ս. Բառնաբասի եկեղեցիէն (1530): Ա. այս կրօնին նպատակն ըստ տեղական պիտոյից խոստովանութեան, քարոզութեան, ոգւոց կրթութեան եւ առաքելութեան պարապիլ էր: Կղեմէս Ի. քահանայապետն այս կրօնը հաստատեց, որ անկէ ետքն ամէն տեղ՝ բայց ի մասնաւորի Իտալիա մեծ գործունէութիւն սկսաւ ցուցընել:

4. *Յոհաննէսեանց կրօնը՝* որ կանոնաւոր կղերականաց միաբանութիւն մըն է, Ցերոնիմոս Էմիլիանոս վենետիկցի ազնուականը հիմնեց (1528): Ա. այս ընկերութիւնը՝ որուն վանքն է որբ ոգւոց կրթութիւն

տալ, Պաւղոս Գ. ու Պիոս Գ. քահանայապետները հաստատեցին:

5. *Ողորմած Եղբարք:* Անոնց հիմնադիրն եղաւ Յովհաննէս Աստուծոյ, որ 1545ին Կրանատա քաղաքը ընկերութիւն մը հաստատեց հիւանդաց ծառայելու համար: Ա. այս կրօնին ազնուական նպատակն եւ ցուցուցած մեծ արդիւնքն անոր հռչակաւորուն ու տարածուելուն պատճառ եղան: Գաղղիա՝ Էլիզաբէթ Բիթոնական աիբոյ, իսկ Գերմանիա Ողորմած Եղբարք կ'անուանուին:

6. *Հարք բրիտոնհեիական վարդապետութեան:* Ա. այս միաբանութիւնը հիմնեց Կեսար որ Պիւ գաղղիացին (1592), եւ կղեմէս Ը. դանիկայ հաստատեց: Վանականք ոգւոց քրիստոնէական վարդապետութիւն սորվեցընել:

7. *Ազօթասիրաց ընկերութիւնը Հռոմ Ս. Փիլիպպոս Ների հիմնեց, եւ Գրիգոր ԺԳ. քահանայապետը հաստատեց (1574): Անունն առած է Հռոմայ Ս. Ցերոնիմոսի եկեղեցւոյն մէկ ազօթարանէն, որ իսկզբան Ս. Փիլիպպոս Ներիին եւ իր ընկերաց բնակելու տեղն էր: Ա. այս ընկերութեան անդամներուն գործքն է աստուածաբանական ուսմանց եռանդ ընդունել, քարոզել ու հիւանդաց ծառայել: — Անոր նման ընկերութիւն մը հաստատեց Գաղղիա 1611ին Պետրոս որ Պըրիւլ կարդինալը, քահանայական վճռակին յարմար ու արժանաւոր անձինք կրթելու վանքն առաջ: Ա. այս ընկերութենէն շատ երեւելի անձինք ելան՝ ինչպէս Մալպրանշ, Մորինոս, Թոմասէն, Ռիքարտոս Սիմոնեան ու Մասիլլօն:

8. *Ա. այս միջոցիս հիմնուեցաւ նաեւ Լազարեանց միաբանութիւնը (Լազարիստք)* Ս. Վինկենտիոս Պաւղայեցւոյն ձեռքով, որ Գաղղիոյ կառավարութեան գլուխն Փոլ գէդը ծնած է: Ութսուն Ը. 1632ին այս միաբանութիւնը հաստատեց, որուն անդամներն աշխարհական քահանայք են, եւ միայն կրօնաւորական երեք պարզ ուխտերն ունին: Գլխաւոր նպատակներն է առաքելութիւն (mission) ընելով՝ ժողովրդը կրօնական նիւթերու մէջ հրահանգել, եւ հոգեւոր

համբուն մէջ անունց առաջնորդել։ Խնամակենտրոն Թ. Ս. Քահանայապետն առաջին անգամ ղիրկնք հետաւոր աշխարհքներ քարոզութեան խաւրեց, եւ իբրեւ հեթանոսաց առաքեալ մինչեւ հիմայ մեծ եռանդեամբ ու ակնածութեամբ Աբրէնք ու ճենռատան կ'աշխատին։

9. Մ. Պատրոսի միաբանութենան հիմնադիրն եղաւ Ցիրիէ որ լա Գոթ, Սէն Վանի աբբայարանին մեծաւորը, որ Բենեդիկտեանց Թոյլցած կրօնը նորոգեց, եւ իր կրօնակիցներուն պարտք դրաւ ձեռագործի ատեղ՝ մտաւոր աշխատութեան պարապիլ։ Այս միաբանութիւնը դիտութեան մէջ շատ պայծառացաւ, մինչեւ նաեւ վարժարաններ եւ ուսումնարաններ իր կառավարութեան տակին ունէր։ Անուն առած է Ս. Մաւրոսէն, որ Ս. Բենեդիկտոսի առաջին աշակերտներէն էր։

10. Դրարիստաներն իրենց անունն առած են Լա Դրար աբբայարանէն, որուն մէջ՝ որ Յունուար աբբան 1662ին Պետեբոռեանց կրօնին նախնական կանոնները վերստին հաստատեց։ Այս կրօնը՝ արտաքոյ կարգի խստութեամբ երեւելի է. միաբանք օրն երեք ժամ ձեռագործի կը զբաղին, եւ միշտ լռութիւն կը պահեն։

11. Փրկչականներուն միաբանութիւնը կամ Լիգուորեանք։ Ութեւտասներորդ դարուն վերջերն երբ Եւրոպայի գրեթէ ամէն կողմն անկրօնութիւնն ու անբարոյականութիւնը գլուխ ամբարձած՝ ընդհանուր աիրելու կը սպառնար, աստուածային նախախնամութիւնն առաքելական եռանդեամբ լի մարդ մի հանեց, այսինքն զՍ. Ալֆոնսոս Լիգուորի, որ չէ թէ միայն իր առաքինի վարուքն եւ աղջամիտ գրուածքներովը սպառնացող վտանգին դէմ արիաբար կռուեցաւ, այլ նաեւ նոր միաբանութիւն մը հաստատելով՝ եկեղեցւոյ առջեւ յարատեւ արդիւնք մը առացաւ։ Ս. Ալֆոնսոս ծնաւ 1696ին Նէապոլիս քաղաքն ազնուական ազգատոհմէ։ Մանչ դեղեցիկ ձիրքերով զարդարուած բլլալով, ինք զինքը նախ իրաւագիտութեան նուիրեց, բայց ետքէն աշխարհքիս վտանգներէն

փախչելու դիտմամբ՝ Աստուծոյ ձայնին անսալով քահանայական վիճակին ընդունելու։

Արդէն իբրեւ աշխարհական քահանայ՝ Նէապոլիս քարոզութիւն բռնած ատեն, ատիթ ունեցած էր ի մերձաւոր ճանչնալու հասարակ ժողովրդեան պիտոյքն ու կարօտութիւնները, որմէ դրդուած վերոյիշեալ միաբանութիւնը հաստատեց։ Այս միաբանութեան անդամներն աղքատութեան, ողջախոհութեան ու հնազանդութեան երեք պարզ ուխտերն ունին եւ վախճանին է քարոզութեամբ ու հոգեւոր կրթութիւններով գլխաւորաբար ամէրկ ժողովրդեան հոգեւորական պիտոյից հոգ տանիլ։ Բենեդիկտոս Թ. Քահանայապետ միաբանութեան կանոնները հաստատեց, իսկ իրեն յաջորդը կղեմէս Ժ. նոյն միաբանութեան հիմնադիրը՝ զՍ. Ալֆոնսոս Ագաթա քաղքին եպիսկոպոս անուանեց։ Բայց Ս. Լիգուորի քանի մը տարի նոյն թեմը մեծ խնամատարութեամբ ու խոհականութեամբ կառավարելէն ետեւ, Քահանայապետին հրամանաւն եպիսկոպոսութենէն հրաժարեցաւ, եւ իր սիրելի որդուցը քով դարձաւ, ուր իր բազմաթիւ կանոնքը կնքեց ծանրացեալ հասակի մէջ (1787)։ Ս. Ալֆոնսոս Լիգուորի՝ ինչպէս իր աստուածաբանական գրուածքներուն անհատատութեան դէմ ուղղափառ կրօնին պաշտպան կեցաւ, նոյնպէս իր հոգեւոր աշխատասիրութիւններովը, որ լի են ջերմեռանդ ու բարեպարիշտ իղձերով առ ամենասուրբ Հաղորդութիւնն եւ արդիական սիրով առ երանելի Կոյս, բազմաթիւ հաւատացելոց սրտին մէջ աղօթքի սէրն ու կատարելութեան փափաքը զարթոյց։ Իսկ իր բազմահատոր բարոյից վերաբերեալ ընդարձակ գրութիւնները, յայսօր ամէն բարոյախօս աստուածաբանից կանոն ու առաջնորդ եղած են։ Գրիգոր Ժ. Քահանայապետը 1839ին զՍ. Ալֆոնսոս Լիգուորի սրբոյ կարգը դասեց՝ իսկ Պիոս Թ. Քահանայապետը դինքը (1871 Մարտ 23) Եկեղեցւոյ Վարդապետ անուանեց։

Վերջապէս յիշելու արժանի են նաեւ մեկ քանի կատարեալ կրօնները ու միաբանութիւնները, ինչպէս է Կարթեղեան կոչուածոց կրօնը, զորն որ Ս. Թերեզիա

Գաղղիլեացին նորոգեց: — Ո-բսո-լեան կոսանաց կրօնը, զոր հիմնեց Անճէլա Պրէշիացին (1537), եւ կրօնին վախճան դրաւ բարեպաշտական գործքերու եւ տեւէ բլլալ, ի մանաւորի հիւանդ հոգալ եւ աղքիկներու կրթութիւն տալ: Պաւղոս Գ. Քահանայապետն այս կրօնը հաստատեց, որ Իտալիային դուրս ուրիշ երկիրներ ալ տարածուեցաւ: Անունն առած է Ս. Ոբսուլային, որ կրօնին պաշտպան սրբուհին է: — Ս. Կո-ւին Այնելո-ռնեան կամ Սալեզիանց կրօնը հաստատեց Ս. Փրանկիսկոս Սալեզ Ս. Շանդալ այրի տիկնոջ օգնականութեամբը Սաւոյայի Աննէսի քաղաքը (1610), եւ Պաւղոս Ե. զանիկայ հաստատեց: Այս կրօնին վախճանն է հիւանդներ դարմանել: — Ս. Վինկենտիոս Պաւղայեցին Ողբացած քէրց (filles de la charité, soeurs grises) բռնած կուսանաց միաբանութիւնը հաստատեց, հիւանդաց ծառայելու եւ պզտիկ աղջիկներու կրթութիւն տալու համար:

90. Եկեղեցական գիտութեանց վիճակն այս ժամանակի շրջանին մէջ:

Ինչպէս եկեղեցական-բարոյական կեանքը, նոյնպէս եկեղեցական գիտութիւնները Տրիդենտեան ժողովին եաքը նոր թռիչք ու զօրութիւն առին: Եկեղեցական գիտութիւններն այս միջոցիս շատ ծաղկեցան մէկ կողմանէ ուղղափառաց եւ բողքականաց մէջ եղած հակառակութեանց, եւ մէկալ կողմանէ նոյն իսկ ուղղափառաց մէջ ծագած վէճերուն պատճառաւ:

Նոր կենդանութիւն առնող ասուածաբանութեան ուսումը, նախընթաց դարերուն պէս հաւատոյ ճշմարտութիւններն եկեղեցւոյ բերնէն առնելով, կը ջանար զանոնք կարգաւոր ու պայծառ յօրինուածութեան մը խոխել, եւ նախին Ս. Հարց գեղեցիկ օրինակին հետեւելով՝ Ս. Գրքէն, յարատեւ ուսանողութենէն եւ գերբնական լուսէն օժանդակուած մարդկային մտքէն ցուցքներ: Գրաւորական ոճին կողմանէ ընդհանրապէս հին գպրոցական ոճը դեռ պահուեցաւ: Եւ որովհետեւ բողքականք գլխաւորաբար ուղղափառ եկեղեցւոյ մէկ քանի հաւատոյ վարդապետութեանց դէմ կը զինէին, անոր համար սեաական ասուածաբանութեան վարդապետական մասն ամենէն աւելի մշակուեցաւ, որուն մէջ գարձեալ գլխաւոր պարծանքն ու արդիւնքն ունեցան Յիսուսեանք, թէեւ ուրիշ կրօններէն ալ երեւելի անձինք ու հոյակապ մատենագիրներ չպակսեցան: Դոմինիկեանց մէջէն յիշուելու արժանի է Մելքիոն Կանոս (†1560), որ Տրիդենտեան ժողովոյն գիտութեան կողմանէ համբաւաւոր անձերէն մէկն էր: Իր բազմաթիւ գրուածոց մէջէն, մանաւորապէս երեւելի է Ասոսոնաբանական դէղէ (loci theologici) անուն գիրքը: Յիսուսեանց մէջէն երեւելի է Դիէգոնիոս Բեսոնիոս գաղղիացին, որ իր կրօնին առաջին գիտուններէն էր: Իր զանազան դիտական գրուածոց մէջէն, որոնք իրենց հիմնականութեամբն ու հազուագիւտ հանճարովը՝ մինչեւ հիմայ ուսումնականաց զարմանքը կը շարժեն, ամենէն նշանաւորն է Պատմական-վարդապետական ընդնոսնիոն անուն աշխատասիրութիւնը, որուն մէջ ամեն ժամանակի հերձուածողաց դէմ ուղղափառ հաւատոյ ճշմարտութիւնը կը ցուցնէ: Այս աշխատասիրութիւնը դժբախտութեամբ մատենագրին վաղահաս մահուամբն անկատար մնաց (†1562): Բայց այս երկուքն ալ գերազանցեց Ռոբերտոս Պելլարմինոս Փլորենտիացի Յիսուսեանը, որ եաքէն արքեպիսկոպոս ու կարդինալ եղաւ (†1620): Խորին գիտութեան հետ սերտ բարեպաշտութիւն ու անպաճոյճ կենցաղավարութիւն մ'ունէր: Շատ երկասիրութիւններ ունի, բայց ամենէն աւելի անուն հանեց իր Վէճաբանողնիոն հրնոպանեական հաւատոյ ընդդիմաբանաց վերայ անուն մեծայայտի գրուածքովը: Այս վիճական գրուածոց կարգը կընանք դասել նաեւ Գաղղիայի Մոյ քաղքին եպիսկոպոսին՝ Մեծն Բոսիւէի Բացատրութիւն վարդապետութեան ուղղափառ եկեղեցւոյ (Exposition de la doctrine de l'Eglise catholique) երկասիրութիւնը, որուն մէջ ազդու եւ յափշտակիչ ճարտասանութեամբ, բայց միանգամայն հաշտարար քաղցրութեամբ ուղղափառ եկեղեցւոյ անփոփոխելի վարդապետութիւն-

ները կարճ, մեկին ու պարզ ոճով բողոքականաց առաջնեւը կը դնէ: Նոյնպէս երկրորդ աւելի ընդարձակ մէկ գրուածքը (Histoires des variations des églises Protestantes), որուն մէջ ամներեւս կը ցուցընէ բողոքականաց միութեան գեղեցիկ նկարագիրը չմնալուը, եւ հոգանդութեան ներքին հակասութիւնները: Ա՛յս ժամանակի եւ նմանօրինակ մտաւորական գեղեցիկ արգասիքներէն մէկն է նաեւ Պէդրոս Կանիսիոս Յիսուսեանին փոքր ու ընդարձակ քրիստոնէականը, որ թէ եկեղեցականաց ու թէ հասարակ ժողովրդեան մէջ մեծ ընդունելութիւն գտաւ:

Առաւաձարտութեան հետ մեկտեղ նոր դար մը սկսաւ նաեւ եկեղեցական պատմութեան համար, որուն ծաղկելուն նոյնպէս պատճառ եղաւ ուղղափառաց եւ բողոքականաց մէջ եղած հակառակութիւնը: Որովհետեւ Առաւածմէ յայտնուած ճշմարտութիւնները միշտ նոյն են եւ անփոփոխ, կը մնար միայն պատմաբանօրէն ցուցընել, որ արդեօք կաթոլիկէ ուղղափառ հաւատքը, թէ բողոքականաց վարդապետութիւնները, Քրիստոսի եւ առաքելոյ ժամանակէն սկսեալ եկեղեցւոյ մէջ միշտ կային ու կը հաւատացուէին: Ասոր նկատմամբ նախ բողոքականք ուղղափառ եկեղեցւոյ դէմ հակառակութիւնն սկսան, որոնց դէմ ելաւ ուղղափառաց կողմանէ նեռաբոյնոս Հռոմայեցին իր Թամանախքրոնիքոններով. ապա ուղղափառ եկեղեցւոյ վարդապետութեան ճշմարտութիւնը պատմաբանօրէն ալ երեւան ելաւ: Անկէ ետքն եկեղեցական պատմութեան ուսումը, Խատլիա, Գաղղիա (Թիլլէմն, Ֆլէօրի, Նատաղիս Ալէքսանդր, Հարտուէն ու Լապպէ) ու Գերմանիա խիստ ծաղկեցաւ: — Առաւածաբանութեան ու եկեղեցական պատմութեան հետ սերտ կապակցութիւն ունի եկեղեցական իրաւունքը, որ նոյնպէս այս միջոցիս շատ յառաջադէմ եղաւ: Տրիդենտեան ժողովն այս նուիրական դիտութեան նոր հիմ մը դրած էր, զորն որ դիանականութիւնն ու օրըստօրեայ փորձն եւս կատարելագործեցին: Ա՛յս ժամանակիս անուանի իրաւագէտներէն մէկն էր Հռչակաւոր Բենեդիկտոս Քս.

Քահանայապետը (1740—1758), որուն դրած օրէնքները եկեղեցական իրաւանց մէջ գլխաւոր դարագլուխ մը կը կազմեն: — Շատ մեծ փոյթ ու խնամք կը տարբուէր նաեւ Ս. Գրոյ մեկնութեան, որուն մէջ երեւելի եղան Կայէթանոս կարդինալը, Պելլարմինոս, Կոռնելիոս Լաբիդէան, եւ Յակոբոս Պոնֆրէր ու Մալդոնատ Յիսուսեաններէն: — Թէեւ վարդապետական հակառակութեանց պատճառաւ, բարոյական աստուածաբանութեան միակութեան համար ժամանակն այնչափ յարմար չէր, սակայն եւ այնպէս աստուածաբանութեան այս մասին մէջ ալ գեղեցիկ աշխատասիրութիւններ ի լոյս ընծայուեցան, որոնք նախընթաց դարերուն պէս դպրոցական, դիպուածական կամ խորհրդական ոճով գրուած են: Յիսուսեանց կրօնէն բարոյական աստուածաբանութեան վրայ գրողներն են՝ Տոլեդոս (†1596), Սանչէզ (†1610, Սուարէզ (†1617), Լայման (†1635), Պաւղենպաւմ (†1668) եւ Լա Գրուա (†1714), իսկ Դոմինիկեանց կրօնէն Ալվարէզ (†1640), Կանեզ (†1681) ու Պիլուարա (†1757): — Ա՛յս միջոցիս ընդհանուր սիրող բարոյական կենաց զարմանալի արգասիքներէն մէկն էին բազմաթիւ հոգեւոր գրքերը, որոնք հաւատացելոց կրօնական եռանդն ու քրիստոնէական զգածութիւնը զարթուցանելու մեծապէս օգնեցին: Ա՛յս կարգին կը վերաբերին Ս. Թերեզիայի, Ս. Յովհաննէս Խաչեանին, Լուդովիկոս Կրանատացւոյն, Ս. Փրանկիսկոս Սալեզեանին (Առաւածասէր) եւ Լաւրենտիոս Սգռւբուլի (Հոգեւորական պատերազմ) հոգեշահ գրուածքները:

Մարդկեղէն մտաց ու սրտին այս արգասիքներուն, շուտ ամէն կողմ տարածուեցան տպագրութեան միջոցաւ: Բայց այս դերազանց դիւրը ինչպէս բարւոյն նոյնպէս չարին հաւասարապէս կրնար ծառայել: Ուստի առկէ ծագելու վնասուց առջեւն առնելու համար, եկեղեցին Տրիդենտեան ժողովին մէջ սահմանեց, որ կրօնի վրայ խօսող գրքերը հրատարակուելէն յառաջ եպիսկոպոսին քննութեան, եւ առանց անոր հաւանութեան ի լոյս չընծայուին: Ասկէ զատ նաեւ հաւատոյ ու բարուց հակառակ արդէն հրատա-

բակուած խել մը դրքեր ցանկի (Index) առնուելուն, եւ անոնց ընթերցումն ուղղափառ հաւատացելոց արգելուելուն:

91. Ուղղափառ եկեղեցւոյ տարածումը:

Կայսրապետութեան ձեռքով՝ ամբողջ ազգեր ու տէրութիւնները ուղղափառ եկեղեցւոյ ծոցէն բաժնուած տեսնելով, աստուածային նախախնամութիւնը՝ հինգ դարասանեւորդ դարուն վերջերն ու վեցհարիւրորդ դարուն սկիզբը, Քրիստափոր Կոլոմբոս Ճենուացւոյն եւ ուրիշ Բորդուկալցի նաւադնացներուն ըրած գիւտերովն երեք նոր ու լայնածաւալ աշխարհքներ յայտնեց, եւ ուղղափառ եկեղեցւոյ առաքելական գործունէութեանն ընդարձակ ասպարէզ բացաւ: Այս նոր գիւտերուն լուրն Եւրոպա հասնելուն պէս, ամէն կրօնեներէ բազմաթիւ քարոզիչք այն հեռաւոր աշխարհքներն ածապարեցին, որպէս զի հոն իրենց հնեթանոս եղբարցը քրիստոնէական հաւատքը քարոզեն, եւ անոնց մէջ ճշմարիտ բարոյականութիւն ու կրթութիւն խոթեն: Բայց դէմերնին եղած դժուարութիւններն արտաքոյ կարգի մեծ էին, այնպէս որ անձնանուէր սիրոյ բովանդակ լծութիւնը կը պահանջուէր (որ միայն կաթուղիկէ ուղղափառ եկեղեցւոյ մէջ կը գտնուի) Աւետարանին պատգամաւորները յորդորելու, որ իրենք զիրենք այնպիսի ծանր ու տաժանելի ձեռնարկութեան մը որոշեն: Փժոյռերն ու վտանգաւոր ճանապարհորդութիւնէ եառ, աներկիւղ քաջասրտութեամբ պիտ՚որ մտնէին վայրենի ու բթամիտ ժողովրդոց մէջ, որպէս զի անոնց որոնն ու մտքէն խորունկ արմատ ձգած հնեթանոսական նախապաշարմունքները եւ անոնց հետ կապուած ամէն տեսակ մոլորութիւններն ու մոլութիւնները խլեն, եւ անոնց տեղ քրիստոնէական բարձր ու սուրբ գաղափարները անկեն: Սոյդ է Սպանիայի ու Բորդուկալի արքունիքները կարելի եղածին չափ քարոզիչներու ձեռնտու եւ օգնական կ՚ըլլային, որովհետեւ իրենք էին տէրացիները բուն կրթողներն ու հպատակութեան մէջ պահող

նները, բայց սոսկ դէմ կար այն անպատասխանատուր պատգան, որ տէրացիք Սպանիացւոց ու Բորդուկալցւոց խիստ հարստահարութիւններէն նեղուած, քրիստոնէութեան դէմ սաստիկ ատելութիւն մ՚ունէին, ինչու որ զիրենք նուաճողներուն կրօնն էր: Այսպիսի յարաբերութեանց մէջ, կաթուղիկէ ուղղափառ եկեղեցին սկսաւ վերստաստանելորդ դարուն այս հեռաւոր աշխարհքները քրիստոնէութեան դարձնելու մեծ գործքը:

Արեւելեան Հնդկաստան գացող առաջին Փրանկիսկեան քարոզիչները մարտիրոսական մահուամբ մեռան, սակայն իրենց հետեւէն գացողները չպակսեցան, որոնք աւելի եռանդեամբ քրիստոնէական կրօնն ան կողմերը քարոզեցին, եւ վերջապէս կոա 1534ին եպիսկոպոսական աթոռ մը հաստատեցին: Ընդհանրապէս հնեթանոսաց՝ բայց ի մասնաւորի Հնդկաց դարձին համար շատ մեծ նշանաւորութիւն ունեցաւ, այս առաւելները հիմնուած Յիսուսեանց կրօնը: Յովհաննէս Գ. Բորդուկալի թագաւորին խնդրելովը, Ս. Իգնատիոս՝ Պաւղոս Գ. քահանայապետին հաւանութեամբը, դՍ. Փրանկիսկոս Քսաւերեան ուրիշ երեք ընկերներով Հնդկաստան խաւրեց: Եռանդուն եւ ճշմարիտ առաքելական հոգւով վառեալ այս սուրբ անձը, իր խօսքերուն անդիմադարձ զօրութեամբը, դիւցազնական առաքինութեամբն ու գործած զարմանալի հրաշքներովը՝ քիչ ատենուան մէջ մեկ միլիոնէն աւելի մարդ դարձուց, եւ շատ թագաւորներ ու իշխաններ քրիստոնեայ մկրտեց: Սաստիկ եռանդէն մղուած՝ Հնդկաստանէն Ճաբան անցաւ, ուր նոյնպէս մեկ քանի տարուան մէջ հնեթանոսաց բազմութիւն մը քրիստոնեական հաւատոյ դարձուց: Վերջապէս քրիստոնէութիւնը քարոզելու համար Ճենաստան երթալու ատեն, ճամբան ծանր հիւանդութենէ մը բռնուելով մեռաւ (1552): Ս. Փրանկիսկոսի սկսածը յառաջ տարին իր կրօնակից եղբարքը, որոնք իրենց առաքելական եռանդեամբն ու ծաղկեալ գիտութիւններովն ամէն տեղ մեծ բաղդ կը գտանէին: Ասոնց մէջէն ի մասնաւորի յիշուելու արժանի են Ստեփանոս Ուիդդ ու

ՀԱՅԿԱԶՆ

Ադամ Շալ Կողնիացին, որմոյ ձեռքով 1552ին քրիստոնէութիւնը ճենասան մտաւ։ Թէեւ նորադարձ քրիստոնեայք հոս իսկզբան խիստ հալածանքներ կրեցին եւ շատերն ալ մարտիրոսացան, սակայն եւ այնպէս քրիստոնէութիւնը մինչեւ հիմայ դեռ հոն ամացած եւ միշտ ծաղկելու վրայ է։ — Քրիստոնէութիւնը ԹԷ. եւ ԹԸ. դարուն մտաւ Թիպէդ, Թունքին, Գոչինչինա ու Սիամ։ Այս երկիրներուն մէջ ալ քրիստոնեական եկեղեցին դառն հալածանքներ կրեց եւ հաւատացեալց ու քարոզչաց մեծ մասը մարտիրոս եղաւ։ — Ճաբոն՝ ուր քրիստոնէական հաւատոյ սերմը Ս. Փրանկիսկոս Քսաւերեան անկած էր, իր մահուանէն ետքը քրիստոնէութիւնը Ցիսուսեանց ձեռքով այնպէս բարգաւած սկսաւ ծաղկիլ, որ ամբողջ երկիրը դարձընելու յոյս կար. 1582ին հոն 250 եկեղեցի, 3 վարժարան, մէկ նորընծայարան եւ 200,000 քրիստոնեայ կար, որոնց մէջ բարձրաստիճան անձինք ալ կը դասուէին։ Բայց Հոլանտացւոց շահախրութիւնը պատճառաւ 1587ին եւթած սաստիկ հալածանքը՝ քիչ առէնուան մէջ այս ամէն գեղեցիկ արդիւնքները վճռացուց, անանկ որ եօթեւտասներորդ դարուն կէսին (1649) Ճաբոն քրիստոնէութեան եւ ոչ հետքը մնաց։ Հետեւեալ դարերուն մէջ քրիստոնէութիւնը հոն խոթելու ջանքերը թէեւ բոլորովին անպտուղ չմնացին, բայց մեծ ու ակնբերեւ արդիւնք մը յառաջ չբերին։ Ցիսուսեանք նոյն եռանդեամբ կ'աշխատէին նաեւ Ամերիկայի հեթանոսաց դարձին. 1549ին Պրազիլիա քրիստոնէութիւնը քարոզելէն ետեւ, անկէ Բարակուա անցան, ուր ցիրուցան վրանարնակ հնդիկները ժողվելով երդաշէն ու քաղաքակիրթ հասարակապետութիւն մը կազմեցին (1610) Սպանիայի թագաւորաց իշխանութեան տակ։ Այս հասարակապետութիւնը 1730ին 280,000 բնակիչ ունէր։ — Ափրիկէ ալ քրիստոնէութիւնն ադին անդին տարածուեցաւ. հիմայ ամէնէն աւելի Գաղղիացիք կ'աշխատին այն կողմերն՝ ի մասնաւորի Ալճերի, քրիստոնէութիւնը տարածելու։

Հեթանոս աղգաց դարձին պարապող դլխաւոր

կրօնաներուն կենդրոնը Հռոմ էր, ուր կը նստէին նաեւ անոնց ընդհանրական մեծաւորները։ Շատ չանցաւ տեսնուեցաւ հաւատոյ տարածման այս ծանրակշիռ գործառնութեան վերին կառավարութիւնը մէկ գլխոյ տակ միացընելու անհրաժեշտ հարկը։ Անոր համար Գրիգոր ԺԵ. Քահանայապետը (1622) կարդինալաց առանձին ժողով մը դրաւ (Հաւատոյ Տարածման ժողովը, Congregatio de propaganda fide), որ 15 կարդինալէ, 3 բարձրաստիճան եկեղեցականներէ ու 1 քարտուղարէ կը կազմուի։ Այս ժողովոյս գործքն է, հեթանոսաց ու հերետիկոսաց կամ հերձուածողաց մէջ ուղղափառ հաւատոյ տարածման վրայ հսկել, անոր առաջնորդել եւ զանիկայ յառաջացընել։ Քիչ մ'ետքը (1627) Ուրբանոս Ը. Քահանայապետն այս ժողովոյս հետ միացուց մեծ ու ընդարձակ վարժարան մը (Collegium Urbanum de propaganda fide), ուր աշխարհի ազգաց տղաք քրիստոնէական ուղղափառ հաւատոյ մէջ կը կրթուին, եւ քահանայ ձեռնադրուելէն ետքն իրենց Աւետարանի պատգամաւոր իրենց հայրենիքը կը խաւրուին։ Այս երկու հիմնարկութիւններն՝ ուղղափառ հաւատոյ տարածման գլխաւոր մեծապէս օգնական կ'ըլլան։

Բողոքականք իսկզբան առաքելութեան այնչափ բաղձանք չէին ցուցներ, այլ բաւական կը համարէին հին ուղղափառ հաւատքը կրցածնուն չափ ընդհձելը։ Իրենց ան վարդապետական սկիզբը՝ թէ քրիստոնեութեան դառնալ ուզողն, անոր ճշմարտութիւնը Ս. Գիրքը կարդալով ինք իրմէ պիտ'որ ճանչնայ, ինչպէս նաեւ իրենց եկեղեցականաց անամբրի կեանքն առաքելութեան մեծ արգելքներ էին։ Բայց եօթեւտասներորդ դարուն՝ ուղղափառաց առաքելութեան ցուցցած փոյթն ու ժրութիւնը տեսնելով, իրենց մէջ ալ քարոզութեան փափաք մը արծարծեցաւ, եւ այս վախճանիս համար այլեւայլ քաղաքներ ընկերութիւններ հաստատուեցան, բայց նոյն միջոցին աստղ երեւելի արդիւնք մը յառաջ չբերին։ Իննեւտասներորդ դարուն սկիզբը՝ գլխաւորաբար Անգղիայի ու Ամերիկայի նորադարձից մէկ քանի ճիւղերուն մէջ, ի-

բենց վարդապետութիւնը քարոզելու եւ տարածելու եռանդ մը զարթնաւ, եւ աչուընին գլխաւորաբար արեւելք դարձուցին: Թէեւ ամէն արեւելեան ազգերն սրտալ կ'ուզէին, բայց տեսնելով որ Հայոց ազգը շատ տարներէն է, մտադրութիւննին աւելի անոր վրայ ուղղեցին: Ուստի այս դիտաւորութեամբ Հայոց բնական գլխաւոր քաղաքները՝ Կոստանդնուպոլիս (1831), Զմիւռնիա (1834), Կարին ու Տրապիզոն քարոզիչներ խաւրեցին, հոն դատատուներ ու տպարաններ բացին, եւ թէ գրաբար ու թէ աշխարհաբար Աստուածաշունչ եւ ուրիշ գրքեր հրատարակելով եւ ժողովրդեան ձրի բաժնելով, իրենց հետեւողներ վաստրկելու եռանդ եղան: Դժբախտութեամբ՝ գրեթէ գլխաւորաբար դրամական ուժով, կրցան մէկ քանի հոգի իրենց աղանդին մոլորեցնել: Եւ թէպէտ ասոնք Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքէն եւ բնդհանրապէս Ի. Ժողովոյ կողմէն շատ հակառակութիւն կրեցին, բայց բողոքական տէրութեանց միջամտութեամբ նորաղանդք Օսմանեան տէրութենէն ազատութիւն բնդունելէն (1847) եւ իրենց առանձին կրօնական հաստատութիւն ճանչցուելէն ետեւ, Կոստանդնուպոլիս, Զմիւռնիա, Կարին, Տրապիզոն, Պրուսա, Նիկոմիդիա, Ադրապ եւ ուրիշ քաղաքներ բողոքականը Հայոց հաստատութիւններ կազմուեցան, որոնց թիւը մինչեւ հիմայ 15 կը համարուի. իսկ անոնց վրաբերեալ բողոքական Հայոց բազմութիւնը բնականապէս անհաստատ է: — Բողոքականք փորձեցին Ռուսաստանի Հայոց մէջ ալ իրենց մոլորութիւնը խոթել, բայց տէրութիւնն արգիլեց: Իսկ Պարսկաստանի մէկ քանի քաղաքներն իրենց ջանքը բոլորովին անպտուղ չմնաց:

92. Իրեւանահայ պատերազմն (1618—1648):

Էջմիածնի կրօնական իշխանութեամբ՝ ուղղափառաց եւ բողոքականաց մէջ եղած հակառակութիւնը չդադրեցաւ, անկէ ետքն ալ երկու կողմնակցութիւնք դեռ իրարու մեծ անվստահութիւն կը ցուցընէին: Բողոքական իշխանք՝ իրենց երիվրներուն

մէջ ուղղափառները կը հալածէին, անոնց աստուածային պաշտամունքը կը խափանէին, եւ վերջապէս նաեւ բռնական միջոցներով նորադաւանութիւն ընդհանուր ամէն տեղ խոթելու կը ջանային: Բողոքականք ի մասնաւորի աստիճ հակառակութիւն մ'ունէին Եկեղեցական վերաբաժանութեան դէմ (տես էջ. 82), եւ ամենայն կերպով եռանդ կ'ընէին զանիկայ վերցընելու: Բողոքականներուն եւ ուղղափառաց մէջ եղած այս փոխոխ անվստահութիւնը միշտ աւելի աստիճանալով, մէկերնին մեծ աւերութիւն մը յառաջ բերաւ, այնպէս որ փոքր դէպք մը բաւական էր երկու կուսակցութեանց մէջ մեծ հրդեհ մը յարուցանելու: Այս դէպքը պատահեցաւ Պոհլմիա՝ որ Հռոմէական կաթոլիկ եւ բոր շատ նախ կրօնական շփոթութիւններով կը ծփար: Մաքսիմիլիանոս Բ. կայսեր առեն երկասակներուն կամ Բաժակեանները մեծ մասը Լութերի աղանդն ընդունած էին: Առանք Ռուդոլփոս կայսրը սպիպեցին, որ Վերափոխութեան բռնաւ հրովարտակաւ իրենց զանազան կրօնի պատութիւններ տայ: Այս հրովարտակին զօրութեամբ Պոհեմիայի բողոքական վիճակաւորը միայն, եւ ոչ թէ ուղղափառ վիճակաւորը բողոքական հպատակներուն, հրամայն կը սրուէր իրենց վիճակին ու սահմանին մէջ եկեղեցի ու դպրոց շինելու: Բայց երբոր Բրակի արքեպիսկոպոսին ու Պրաւնաւի աբբային բողոքական հպատակներն առանց այս հրովարտակին միտ դնելու, եւ իրենց վիճակաւորց կամքին հակառակ երկու քաղաքներու մէջ եկեղեցի շինելու յանդգնեցան, Մատաթիա կայսրը հրամայեց՝ որ եկեղեցիներէն մէկը քանդեն, իսկ մէկալը գոցեն: Ասոր վրայ նորադաւանք սկսան քանդաբար բնել, որ ասիկայ վերափոխութեան հրովարտակին դէմ է, եւ Թուրն կոմսին առաջնորդութեամբն իրենց գլխաւորներէն մէկ քանի հոգի դնեցին Բրակի դիւանատունը մտան, եւ երկու կայսերական գաւառակալ ու առնադպիրը պատուհաններէն վար նետեցին (1618): Այս դէպքը, որ աշխարհական պատմութեան մէջ Պատուհանընկեցութիւն կը կոչուի, երկարատեւ պատերազմին սկզբ-

բնապատճառն եղաւ: Ապստամբք անկէ ետքը կառավարութեան սանձը ձեռնընին առնելով՝ իրենց մէջէն երեսուն վերակացու դրին, եւ զօրք ժողվելով անոնց հրամանատարութիւնը Թուրն կոմսին յանձնեցին: Այս միջոցիս Մատաթիա կայսրը մեռնելով՝ իրեն փերդինանդոս Բ. յաջորդեց (1619), զոր որ պոհեմիացիք չուզեցին ընդունիլ, եւ իրեն տեղ Փրիդերիկոս Ե. Փալցի կայսրընտիրը թագաւոր ընտրեցին, որ կալւինական եւ Բողոքողաց Միութեան պարագլուխն էր: Ասիկայ Բրակ գալով՝ ինք զինքը շքեղութեամբ թագաւոր պսակել տուաւ, եւ ուղղափառ կրօնը հռոմկէ բոլորովին վերցուց: Ուղղափառ իշխանք Պաւիէրայի Մաքսիմիլեան Ա. դքսին առաջնորդութեամբը նիզակակցութիւն մը կազմեցին կայսեր օգնելու համար: Անոնց օգնութեամբը փերդինանդոս Բ. Բրակի քով Սպիտակ լեռան վրայ տուած ճակատին մէջ (1620), Փրիդերիկոս Ե.ին յաղթեց: Փրիդերիկոս Հոլլանտա փախաւ, եւ կայսրն իրեն ու իրեն հետեւողացը դէմ տարագրութեան վճիռ հանեց: Անկէ զատ փերդինանդոս Բ. բողոքականաց տրուած կրօնի ազատութիւնները ջնջեց, եւ Վեհափառութեան հրովարտակին իր ձեռքովը պատռեց: Բողոքականք կայսեր այս խիստ վարմունքին վրայ սաստիկ զայրացած զէնքի վազեցին, բայց կայսերական իշխանութեան դէմ դնելու զօրութիւն չունենալով՝ նիզակակցութեան ու կայսերական զօրաց Դիլլի ու Վալենշդայն զօրապետներէն յաղթուեցան: Փերդինանդոս Բ. կայսրն ասկէ քաջալերուած Հապսպուրգեան բուռած նշանաւոր հրովարտակը հանեց, որ կը պահանջէր թէ բողոքականք Բասաւեան դաշնադրութենէն ետքը գրաւած կամ յափշտակած եկեղեցիներն ու եկեղեցական ինչքերն ուղղափառաց ետ դարձընեն: Այս որոշումը, որով բողոքականք ունեցած սուացուածքներնուն երեքին մէկն ուղղափառաց ետ պիտ'որ դարձընէին, թէեւ արդար ու իրաւացի էր, բայց դժուարաւ կրնայ խոհեմական ալ համարուիլ, մանաւանդ եթէ հետեւութեանը միա դնելու ըլլանք: Բողոքականք նեղն մտնելով՝ Շուեթի Կուստաւ Ատոլֆ փառասէր ու աշխարհակալ

թագաւորին դիմեցին, զոր նոյն միջոցին աշխարհք հաղիւ կը ճանչնար, բայց քիչ մ'ետքն Եւրոպայի արհաւիրքն եղաւ: Ռիշլիէօ կարդինալը Գաղղիայի ամենազօր պաշտօնեան, Կուստաւ Ատոլֆին ստակով կ'օգներ, որպէս զի իր ձեռքովը Հապսպուրգի տունը տկարացընէ: Երբ որ 1630ին Կուստաւ Ատոլֆ 15,000 ընտիր ու քաջակիրթ զօրքով Բոմերանիայի եղերքն ելաւ, Փերդինանդոս Բ. անխոհեմութեամբ զվալենշդայն զօրապետութենէն վար առաւ, եւ զօրաց կէսն արձակեց: Այս ժամանակէն բախտն իրմէ հեռացաւ: Կուստաւ Ատոլֆ գրեթէ բոլոր բողոքական իշխանները տարփեց, որ կայսեր դէմ իրեն հետ միաբանին, եւ նախ Լայբցիկի ու եռքը Լէխ գետին քով Դիլլի զօրապետին յաղթեց: Ան անկէ եռքը Գերմանիայի տէրն ինք եղաւ, ամէնքն իր զօրութեան առջեւը կը դողային: Այս նեղութեան ժամանակ կայսեր միակ յոյսը Վալենշդայնի վրայ մնաց, որ յանձն առաւ նորէն պատերազմի ասպարէզն ելլել, եւ 1632ին Լիւցկեի քով Շուետաց հետ զարնուեցաւ, ուր թէեւ Կուստաւ Ատոլֆ թագաւորը մեռաւ, բայց Շուետք պատերազմի դաշտը պահեցին:

Կուստաւ Ատոլֆին մահուանէն ետքն իր զօրապետները փոփոխ բախտիւ պատերազմը քանի մը տարի ալ շարունակեցին, նոյն իսկ Գաղղիա պատերազմին մասնակից եղաւ, եւ սկսաւ զօրքով Շուետաց օգնել: Բայց վերջապէս երկարատեւ պատերազմէն յոգնած ու ձանձրացած, պատերազմող տէրութեանց մէջ խաղաղութեան բանակցութիւնները սկսան, որոնցմէ յառաջ եկաւ Վեսթֆալեան խաղաղութիւնը (1648): Այս խաղաղութեան դաշինքով որոշուեցաւ, որ Ա. կայսրի կրօնական դաշինքը Նորդլէյց վրայ ալ ընդարձակուի, եւ բոլոր տէրութեան մէջ ուղղափառ, լութերական ու կալւինական դաւանանքներէն զատ կրօն չընդունուի, եւ այս երեք դաւանանքներն իրաւանց կատարեալ հաւասարութիւն ունենան: Եկեղեցական ստացուածոց նկատմամբ ալ 1624ին տարւոյն վիճակը հիմ առնուեցաւ. իսկ ազգային համար ալ Եկեղեցական վերապահութեան վճիռն իրենց վաւերը ընդունուեցաւ:

Այս խաղաղութեան դաշինքն ուղղափառ եկեղեցւոյ միաւորակ որոշմունքներ պարունակելով, Ինոզվկենտիոս Ք. Քահանայապետը զանիկայ չընդունեցաւ։ Յաւիտենական օրէնքն աչքին առջեւ ունենալով՝ եկեղեցական ստացուածոց ու իրաւանց աշխարհական նայման չէր կրնար իր հաւանութիւնը տալ, ինչու որ ասով ուղղափառ եկեղեցւոյ մեծ վնաս կը հասնէր։ Անոր համար Քահանայապետը նախ դեսպանաժողովոյն մէջ իր նուիրակին ձեռքով, եւ ետքէն առանձին կոնդակաւ Վեստֆալեան խաղաղութեան դաշնագիրը բողոքեց։

93. Ուղղափառ եկեղեցին կոտոչ մէջ՝ նոր մոլորութեանց դէմ։

ա. Շնորհաց վայ Հալբուրիւննէր. Բայոս ու Յանսենիոս։

Տրիդենտեան ժողովն ուղղափառ եկեղեցւոյ շնորհաց վայ ունեցած վարդապետութիւնը միայն բողոքականաց դէմ սահմանած էր, իսկ ուղղափառաց մէջ նոյն ինդրոյն վայ եղած այլեւայլ կարծիքներուն վայ վճիռ չէր տուած։ Անոր համար ուղղափառաց մէջ շնորհաց վայ եղած վէճերն անկէ ետքն ալ շարունակուեցան, գլխաւորաբար Յիսուսեանց ու Դոմինիկեանց մէջ։ Մինչեւ որ վերջապէս Պաւղոս Ե. Քահանայապետը (1607) երկու հակառակորդ կուսակցութեանց արգելեց այս ինդրոյս վայ հրապարակաւ վիճել, եւ հրամայեց որ միայն գպրոցներու մէջ անոր վայ խօսուի։

2. Կոռնելիոս Յանսենիոս Լովանիայի համալսարանին աստուածաբանութեան ուսուցիչն եւ եպիսկոպոսը, իր Աւգոստինոս անուն մեծագործ երկովը, նոր կրօնական շարժումն մը հանեց։ Այս գիրքը՝ որ Ս. Աւգոստինոսի շնորհաց վայ ունեցած ճշմարիտ վարդապետութիւնը պիտի բացատրէր, արդէն մէկ քանի նախադասութիւններ դատապարտեց, որ պատճառ եղան սաստիկ գրաւոր վէճ մը բացուելու, որուն մէջ ուրիշ հաւատոյ մասեր ալ խառնուեցան։ Վերջապէս ինդիրը Պիոս Ե. Քահանայապետին որոշմանը ձգուեցաւ, որ 1567 Հոկտեմբերի մէջ Բայոսի գրքերէն 46 նախադասութիւն դատապարտեց, առանց անունը յիշելու։ Բայոս հազիւ քանի մը տարի ետքը Քահանայապետին վճիռն ընդունեցաւ, եւ անկեղծաւորապէս հնազանդեցաւ։ Մալբրութիւններ իր կեանքն կշտանալէն առաջ իր պաշտօնը պահեց, եւ 1589ին 77 տարեկան հասակին մէջ մեռաւ։ Սակայն եւ այնպէս մէկմէկէն ինկած ինդիրներուն, ի մասնաւորի աստուածային շնորհաց մարդուն ազատութեան հետ ունեցած յարաբերութեան վրայ վէճն անկէ ետքն ալ շարունակուեցաւ, գլխաւորաբար Յիսուսեանց ու Դոմինիկեանց մէջ։ Մինչեւ որ վերջապէս Պաւղոս Ե. Քահանայապետը (1607) երկու հակառակորդ կուսակցութեանց արգելեց այս ինդրոյս վայ հրապարակաւ վիճել, եւ հրամայեց որ միայն գպրոցներու մէջ անոր վայ խօսուի։

դարացուցման ու արբայացման մէջ, եւ կ'ըսէր թէ առնոնք միայն Աստուծոյ առջեւ մեղայ թղթաթեամբ կ'արդարանան, որոնք յաւիտենական մահուան եղէն կանխաժամման շնորհք արբած են։ Բարիզի Սորբոնեան դպրոցը՝ Բայոսի դրքերէն քաղուած մէկ քանի նախադասութիւններ դատապարտեց, որ պատճառ եղան սաստիկ գրաւոր վէճ մը բացուելու, որուն մէջ ուրիշ հաւատոյ մասեր ալ խառնուեցան։ Վերջապէս ինդիրը Պիոս Ե. Քահանայապետին որոշմանը ձգուեցաւ, որ 1567 Հոկտեմբերի մէջ Բայոսի գրքերէն 46 նախադասութիւն դատապարտեց, առանց անունը յիշելու։ Բայոս հազիւ քանի մը տարի ետքը Քահանայապետին վճիռն ընդունեցաւ, եւ անկեղծաւորապէս հնազանդեցաւ։ Մալբրութիւններ իր կեանքն կշտանալէն առաջ իր պաշտօնը պահեց, եւ 1589ին 77 տարեկան հասակին մէջ մեռաւ։ Սակայն եւ այնպէս մէկմէկէն ինկած ինդիրներուն, ի մասնաւորի աստուածային շնորհաց մարդուն ազատութեան հետ ունեցած յարաբերութեան վրայ վէճն անկէ ետքն ալ շարունակուեցաւ, գլխաւորաբար Յիսուսեանց ու Դոմինիկեանց մէջ։ Մինչեւ որ վերջապէս Պաւղոս Ե. Քահանայապետը (1607) երկու հակառակորդ կուսակցութեանց արգելեց այս ինդրոյս վայ հրապարակաւ վիճել, եւ հրամայեց որ միայն գպրոցներու մէջ անոր վայ խօսուի։

2. Կոռնելիոս Յանսենիոս Լովանիայի համալսարանին աստուածաբանութեան ուսուցիչն եւ եպիսկոպոսը, իր Աւգոստինոս անուն մեծագործ երկովը, նոր կրօնական շարժումն մը հանեց։ Այս գիրքը՝ որ Ս. Աւգոստինոսի շնորհաց վայ ունեցած ճշմարիտ վարդապետութիւնը պիտի բացատրէր, արդէն մէկ քանի նախադասութիւններ դատապարտեց, որ պատճառ եղան սաստիկ գրաւոր վէճ մը բացուելու, որուն մէջ ուրիշ հաւատոյ մասեր ալ խառնուեցան։ Վերջապէս ինդիրը Պիոս Ե. Քահանայապետին որոշմանը ձգուեցաւ, որ 1567 Հոկտեմբերի մէջ Բայոսի գրքերէն 46 նախադասութիւն դատապարտեց, առանց անունը յիշելու։ Բայոս հազիւ քանի մը տարի ետքը Քահանայապետին վճիռն ընդունեցաւ, եւ անկեղծաւորապէս հնազանդեցաւ։ Մալբրութիւններ իր կեանքն կշտանալէն առաջ իր պաշտօնը պահեց, եւ 1589ին 77 տարեկան հասակին մէջ մեռաւ։ Սակայն եւ այնպէս մէկմէկէն ինկած ինդիրներուն, ի մասնաւորի աստուածային շնորհաց մարդուն ազատութեան հետ ունեցած յարաբերութեան վրայ վէճն անկէ ետքն ալ շարունակուեցաւ, գլխաւորաբար Յիսուսեանց ու Դոմինիկեանց մէջ։ Մինչեւ որ վերջապէս Պաւղոս Ե. Քահանայապետը (1607) երկու հակառակորդ կուսակցութեանց արգելեց այս ինդրոյս վայ հրապարակաւ վիճել, եւ հրամայեց որ միայն գպրոցներու մէջ անոր վայ խօսուի։

2. Կոռնելիոս Յանսենիոս Լովանիայի համալսարանին աստուածաբանութեան ուսուցիչն եւ եպիսկոպոսը, իր Աւգոստինոս անուն մեծագործ երկովը, նոր կրօնական շարժումն մը հանեց։ Այս գիրքը՝ որ Ս. Աւգոստինոսի շնորհաց վայ ունեցած ճշմարիտ վարդապետութիւնը պիտի բացատրէր, արդէն մէկ քանի նախադասութիւններ դատապարտեց, որ պատճառ եղան սաստիկ գրաւոր վէճ մը բացուելու, որուն մէջ ուրիշ հաւատոյ մասեր ալ խառնուեցան։ Վերջապէս ինդիրը Պիոս Ե. Քահանայապետին որոշմանը ձգուեցաւ, որ 1567 Հոկտեմբերի մէջ Բայոսի գրքերէն 46 նախադասութիւն դատապարտեց, առանց անունը յիշելու։ Բայոս հազիւ քանի մը տարի ետքը Քահանայապետին վճիռն ընդունեցաւ, եւ անկեղծաւորապէս հնազանդեցաւ։ Մալբրութիւններ իր կեանքն կշտանալէն առաջ իր պաշտօնը պահեց, եւ 1589ին 77 տարեկան հասակին մէջ մեռաւ։ Սակայն եւ այնպէս մէկմէկէն ինկած ինդիրներուն, ի մասնաւորի աստուածային շնորհաց մարդուն ազատութեան հետ ունեցած յարաբերութեան վրայ վէճն անկէ ետքն ալ շարունակուեցաւ, գլխաւորաբար Յիսուսեանց ու Դոմինիկեանց մէջ։ Մինչեւ որ վերջապէս Պաւղոս Ե. Քահանայապետը (1607) երկու հակառակորդ կուսակցութեանց արգելեց այս ինդրոյս վայ հրապարակաւ վիճել, եւ հրամայեց որ միայն գպրոցներու մէջ անոր վայ խօսուի։

տպել տալով՝ ամէն կողմ տարածեցին, եւ Հոլլանտա ու Գաղղիա շատ հետեւողները գտաւ: Ուրբանոս Ը. Քահանայապետը 1640ին գիրքը Համառօտագրով մը արգելեց, որուն վրայ շատ մեծ հակառակութիւն եղաւ: Ի մասնաւորի Գաղղիա սաստիկ շփոթութիւններ եղան, զորմէ խաղաղցնելու համար 85 եպիսկոպոս ժողով մը գումարեցին, եւ նոյն գրքին մէջ եղած մոլորութիւնները 5 նախադասութեան ամփոփելով՝ Ինոճովկենտիոս Ժ. Քահանայապետին խաւրեցին, որ անոնց վրայ վճիռ մը տայ: Քահանայապետն երկար ու դղուշաւոր քննութենէ եւեթ զանոնք դատապարտեց: Ա՛յս նախադասութիւնները՝ որոնք բառ առ բառ Յանսենիոսի գրքին մէջ չեն գտնուիր, բայց անոր բովանդակածը կը կազմեն, հետեւեալներն են. 1. Յանցանքներէն պատուիրանները մէկ քանին՝ արդարը չեն կրնար պահել. թէեւ զանոնք պահելու կամքը ունենան, բայց առ այն հարկաւոր եղած շնորհքն իրենց կը պակսի: 2. Անկեալ բնութեան վիճակի մէջ, ոչ ոք կրնայ ներքին շնորհաց դէմ դնել: 3. Անկեալ բնութեան վիճակի մէջ՝ արդիւնաւոր գործք մը գործելու համար, չի պահանջուիր ազատութիւն ի հարկէ, այլ բաւական է միայն ազատութիւն արտաքին բռնութենէ: 4. Կիսապելագեանց հերետիկոսութիւնը յայտնի կը կայանար, որ կը հաստատէին թէ մարդուն կամքէն կախում ունի կանխաժաման ներքին շնորհաց դէմ դնելը կամ անոր հետեւիլը: 5. Կիսապելագեան հերետիկոսութիւն է ըսելը, որ Քրիստոս առանց բացառութեան ամէն մարդիկներու համար մեռած է:

Ա՛յս նախադասութեանց դատապարտելովը Յանսենեանց կիւբը չդադրեցաւ: Յանսենեանք թէեւ նոյն նախադասութեանց դատապարտելի ու մերժելի ըլլալն ընդունեցան, բայց կ՛ըսէին որ անոնք Յանսենիոսի գրքին մէջ չեն գտնուիր. իսկ լսկ այն պատմական խնդրոյն վրայ՝ թէ գրքին մէջ այն մոլորութիւնները կան թէ չկան, կը պնդէին որ եկեղեցւոյ տուած վճիռը պարզ գիտութեան տուած վճռէն աւելի հեղինակութիւն մը չունի, ինչու որ եկեղեցին ասոր մէջ անսխալ չէ: Ակէ նոր ու երկարատեւ շփո-

թութիւններ եղան: Աղէքսանդր Է. Քահանայապետը Յանսենեանց այս նորահնար փախուստին պատճառաւ հարկադրեցաւ իր նախորդին վճիռը կնդակով մը նորէն հաստատել, եւ որոշակի յայտնել որ վերոյիշեալ 5 նախադասութիւններն արդեամբ Աւգոստինոս անուն գրքին մէջ կը գտնուին, եւ անոր համար դատապարտուած են: Ակէ զատ Գաղղիայի եպիսկոպոսաց խնդրելովը՝ դատանութեան ձեւ մ՛ալ խաւրեց, պահանջելով որ բոլոր կղերն անոր անկեղծաւոր մտօք ստորագրէ: Ա՛յս ժամանակի Գաղղիայի կղերին երկու լուսաւոր ջահերուն՝ Բոսիւէի ու Ֆենելոնի յորդորելովը, գրեթէ ամբողջ կղերն այն դատանութեան ձեւին ստորագրեց, որով առ ժամանակ մի հանդարտութիւն եղաւ:

Բայց ԺԴ. դարուն սկիզբը՝ Յանսենեան շփոթութիւններն աւելի սաստկութեամբ նորոգուեցան Յանսենեանց պարագլուխ Պասքալ Քէնել քահանային նոր կաթակարանին վրայ Բոլոյական Մոռալ-Ռէֆլէքսիոն անուամբ հանած մոլորական գրքովը: Կղեմէս ԺԱ. Քահանայապետն այս գիրքն աստուածաբաններու մանաւանդ մը քննել տալէն եւեթ, անոր մէջէն 101 նախադասութիւն Մէնձին կնդակով դատապարտեց: Գաղղիայի եպիսկոպոսաց մեծագոյն մասը նոյն կնդակին կատարեալ հպատակեցան, միայն չորս եպիսկոպոս Միածին կնդակէն առ ընդհանուր ժողով բողոքեցին (1717): Բայց քիչ մ՛ետքը Յանսենեանց առանդը Գաղղիա կամաց կամաց քայքայեցաւ. մեծ մասը Լուդովիկոս ԺԴ.ին ժամանակ Հոլլանտա գաղթեց, իսկ Գաղղիա մնացածներն ալ մեծ չեզոփոխութեան առեն ջնջուեցան (1789): — Աւելի յաջողութիւն գտան Յանսենեանք Հոլլանտա, ուր տէրութիւնն իրենց պաշտպան կենալով առանձին նուիրապետութիւն մը կազմեցին, որմէ յառաջ եկաւ Ուտրեխտի Հերձուածը: Սոյն հերձուածը ցայսօր եւս կը տեւէ, թէեւ խեղճ ու ողորմելի վիճակի մէջ: Առեն առեն եղած միաբանութեան փորձերն անոր համար առանց հետեւութեան կը մնան, որովհետեւ Ուտրեխտցի Յանսենեանք Միածին կնդակը չեն ուզեր ընդու-

նել: Քահանայապետին գլխաւորութիւնը կը ճանչնան, եւ ամէն նորընտիր եպիսկոպոս իր հպատակութիւնն ու մեծարանքը քահանայապետին կը մատուցանէ, բայց քահանայապետն բան մեծի մասին կամ անտես կ'ընէ, եւ կամ նորընտիր եպիսկոպոսը կը նզովէ:

94.

Ը. Նոր հերետիկոսական պրօթեսթանները էկեղեցական իշխանութեան վրայ, եւ զանոնք ազդեցութեան ենթարկելու ջանքերը:

Կաթուղիկէ ուղղափառ եկեղեցին միշտ հաստատ կը պահէ Աստուծմէ իրեն տրուած սահմանադրութիւնը, որն որ հիմնեալ է այն առաքելական եկեղեցական իշխանութեան վրայ, զոր որ Աստուած հաւատացելոց փրկութեան համար նախ առաքելոց ու աշակերտաց, եւ անկէ ետքն անոնց օրինաւոր յաջորդաց՝ այսինքն եպիսկոպոսաց ու քահանայից տուած է: Բայց եպիսկոպոսք իրենց յանձնուած հաւատոյ ուսմունքով՝ ատորակարգեալ ու հպատակ են Ս. Պետրոսի՝ Քրիստոսի Եկեղեցւոյ տուած երեւելի Գլխոյն, եւ անոր օրինաւոր յաջորդաց՝ Հռոմայ Քահանայապետներուն: Եկեղեցւոյ սահմանադրութեան այս աստուածադիր յօրինուածութիւնը՝ յանձն քահանայապետին, եպիսկոպոսաց եւ եկեղեցւոյ իշխանութեան սբ. առաքելոյն դասաւորութիւնները, կ'ապահովցնեն կաթուղիկէ եկեղեցւոյ նեբրին հզօր միութիւնն ու կարգաւորութիւնը. իսկ Քրիստոսի Տեառն մերոյ Պետրոս առաքելոյն եւ իր օրինաւոր յաջորդաց բուած այն խօսքը թէ՝ Դուռ ես վեմ ես է վերայ այդր վէմի շինեցից զեկեղեցի իմ, եւ դրռնտ դժոխոց չեն զի յաղթահարեսցեն, կ'երաշխաւորուին եկեղեցւոյ արտաքին դիմութիւնն ամէն արտաքին յարձակմանց դէմ: Եկեղեցւոյ միութեան ու բարեկարգութեան, ինչպէս նաեւ իր մշտատեւ կացութեան այս էական հիմունքը, Լութեր եւ ընդհանրապէս նորոգողութեան հեղինակները մերժեցին: Լութեր անոր տեղ դրաւ այն

հերետիկոսական սկիզբը՝ թէ եկեղեցւոյ մէջ ամէն քրիստոնեայ հաւասար իշխանութիւն ունի վարդապետելու եւ խորհուրդ մատուցանելու: Բայց շատ չանցաւ Լութեր տեսաւ իր այս սկզբան անկայունը ըլլալը, մանաւանդ երբ որ բողոքականոց մէջ պէտք դժտութիւններ ու հերձուածներ ելան: Ուստի իր հաստատած եկեղեցւոյն եւ դրած եկեղեցական կարգադրութեանցը հաստատութիւն մը տալու համար, տիրապետեցաւ աշխարհական իշխանութիւնը ձեռք առնել, եւ քահանայապետէն ու եպիսկոպոսներէն յափշտակած հոգեւոր իշխանութիւնն անոնց տալ: Այսպէս Լութերականոց մէջ աշխարհական իշխանք կրօնական խնդրոց դատաւոր եւ եկեղեցական կարգադրութեանց օրէնսդիր եղած էին, որոնց քմայքն այս իշխանութիւնը շատ համաձայն գալով՝ դանիկայ կամաց կամաց այնպէս ընդարձակեցին, մինչեւ շատ անգամ իրենց հպատակները կը տիրապետին որ իրենց ուզած կրօնին դառնան: Բողոքական իշխանք այս իրաւունքը կը հիմնէին այն ինքնահնար սկզբան վրայ թէ՝ Գաւառաց որոնն է, կրօնն ալ անոր (cujus regio, illius et religio):

Քանի որ այս սկզբունքները նորադարձից մոլորութեանցն իրրեւ մաս կը համարուէին, այն իշխանները՝ որոնք Լութերի ցուցուցած այս ճամբով իրենց իշխանութիւնը մեծցնելու եաեւէ եղան, ամէնքն ալ ուղղափառ եկեղեցիէն բաժնուեցան: Բայց երբոր ԺԹ. դարուն՝ իրաւագէտք այս սկզբունքներն սկսան պաշտպանել եւ մանաւանդ յօրինուածութեան մը խոհեցին, ան ատեն ուղղափառ իշխաններէն ալ ոմանք առանց նորադարձութեան դառնալու, եաեւէ եղան նոյն սկզբունքն ի գործնականն ուղղափառ եկեղեցւոյ սահմանին մէջ ալ մուծանելու, եկեղեցական իրաւունքին վրայ մէկ քանի իշխանութիւններ իրենց սեպհականելով: Ասիկայ առաջին անգամ փորձեց Գաղղիա Լուդովիկոս ԺԴ. թագաւորը, որուն անսանձելի փառասիրութիւնն ու անյագ տիրապետութեան փափաքը զինքը դրդեց Քահանայապետին եւ նոյն իսկ եկեղեցւոյ դէմ թշնամական գործքեր ընե-

լու: Իննսունկենտրոս ԹԱ. Քահանայապետին հետ եկեղեցական հասոյթներուն վրայ եղած խնդիրներուն պատճառաւ դժտեցաւ, որուն հետեւութեամբն ազգային եկեղեցական ժողով մը գումարել տուաւ (1682), որ Գաղղիական եկեղեցոյ ազատութիւնները դուրս հանեց:

Այս Գաղղիական եկեղեցոյ անուանեալ ազատութիւնները, որոնց հեղինակն ինչպէս հաւատան կ'երեւայ անուանի Բոսիւէն է, հետեւեալ չորս յօդուածները կը բովանդակեն: 1. Պատուած Ս. Պետրոսի եւ իր յաջորդացը՝ որ Քրիստոսի փոխանորդներն են, եւ նոյն իսկ եկեղեցոյ՝ միայն հոգեւոր ու հոգւոյ փրկութեան վերաբերեալ իրաց վրայ իշխանութիւն առած է, եւ ոչ թէ ժամանակաւոր ու քաղաքական իրաց վրայ: Պատի թագաւորը եւ իշխանք՝ ժամանակաւոր իրողութեանց մէջ ամենեւին եկեղեցական իշխանութեան մը ստորանկեալ չեն, եւ եկեղեցոյ բանալեաց իշխանութեան զօրութեամբը չեն կրնար ոչ ուղղակի եւ ոչ անուղղակի իրենց աթոռէն ձգուիլ, նոյնպէս իրենց հպատակները հնազանդութենէ, երդումէ ու հաւատարմութենէ չեն կրնար արձակուիլ: 2. Թէեւ Պապական Գահն ու Ս. Պետրոսի յաջորդները հոգեւոր իշխանութեան լիութիւնն ունին, բայց կ'արժէն նաեւ Կոստանդիայի սիւնհոդոսին (3 ու 4 նիստ) ընդհանուր ժողովոց հեղինակութեան վրայ տուած վճիռները, եւ գաղղիական եկեղեցին արդարացի չի համարիր, որ այս հեղինակութեան վրայ տարակուսութիւն: 3. Պատի Պապական Գահին իշխանութեան կիրառութիւնն այն կանոնաց ձեռքով պիտ'որ ուղղուի, որոնք բոլոր աշխարհքին յարգութեամբ ընդունուած ըլլալով՝ նուիրական եղած են. նոյնպէս անթափան պիտ'որ պահուին ամէն կարգադրութիւնները, սովորութիւններն ու սկզբունքները, զորոնք Գաղղիայի տէրութիւնն ու գաղղիական եկեղեցին ընդունած եւ Ս. Գահն եւ ընդհանուր եկեղեցին իր հաստատութեամբը հաստատած են: 4. Հաւատոյ վերաբերեալ նիւթերու մէջ՝ Քահանայապետը գերագոյն հեղինակութիւնն ունի, եւ իր վճիռները կ'արժէն բոլոր եկեղեցեաց եւ ամէն մէկ եկեղեցւոյ համար ի մասնաւորի, բայց իր դատաստանն անդառնալի ու անսորոգելի չէ, քանի որ ընդհանուր եկեղեցւոյ հաւանութիւնը վրան չէ եկած:

Գաղղիական եկեղեցւոյ այս ազատութեանց նպատակն էր, Գաղղիայի կղերը Քահանայապետին իշխանութենէն հանել եւ թագաւորին դերի բնել*: Բայց Քահանայապետը մերժելին հերետիկոսութենէ յառաջ եկած ու հերձուածի առաջնորդող այս ազա-

* Ժամանակակից ու հանճարեղ Գամպրէի արքեպիսկոպոսը Փենելըն կ'ըսէ. Հիմայ Գաղղիայի մէջ ունի թագաւորը քան թէ Քահանայապետն է եկեղեցւոյ գլուխը, եւ ալաբհականք եպիսկոպոսաց վրայ կ'իշխեն:

տութիւնները, ինչու որ Քրիստոսի եկեղեցւոյ հոգւոյն ու էութեանը հակառակ եւ անոր վնասակար էին: — Լուդովիկոս ԺԴ.ին քաղաքագիտաց՝ ազատութեան ծածկութին տակ Գաղղիայի եկեղեցւոյն մէջ խոթել ուզած այս սկզբունքները, ԺԷ. դարուն Գերմանիա տարածելու եաեւէ եղաւ Յոսեփոնոս Փեպրոնիոս (բուն անունն է Նիկողայոս Հոնդհայմ) Դրիւերի օգնական եպիսկոպոսը, որ զանոնք քիչ մը մեղմացընելով՝ իբրեւ նոր առաջարկութիւն մը մէջտեղը հանեց, բողոքականներն ուղղափառ եկեղեցւոյ հետ միաբանելու համար: Փեպրոնիոս կը հաստատէր թէ բանալեաց իշխանութիւնը միայն Պետրոսի չէ տրուած հապա բովանդակ եկեղեցւոյ, որմէ ամէն եկեղեցւոյ պաշտօնեայք եւ նոյն իսկ Քահանայապետն իրենց իշխանութիւնը կ'առնուն: Դարձեալ կ'ըսէր թէ եկեղեցւոյ սահմանադրութիւնը միապետական չէ, եւ Քահանայապետն եպիսկոպոսաց նկատմամբ ան է, ինչ որ է խորհրդատոյի մը համար գահերեցը: Ակռկ կը հետեւէր նաեւ որ Քահանայապետին իշխանութիւնը՝ բովանդակ եկեղեցւոյ դատաստան կախում ունի, եւ յայտնութեան որոշ ու պայծառ խօսքերուն եւ պատմութեան աւետարանական վկայութեան դէմ՝ Քահանայապետին դերագոյնութիւնը պարզ պատուոյ եւ ոչ թէ իրաւարանութեան գլխաւորութեան մը կը վերածուէր: Այս սկզբանց բնական հետեւութիւնն էր ժողովրդոյ եկեղեցւոյ տեսանելի գլուխէն բաժնուիլը, եւ աշխարհական իշխանութեան տիրապետութեան տակ առանձին ազգային հեկեղեցիներ կանգնելը: Անոր համար կղմէն ԺԳ. Քահանայապետը Փեպրոնիոսի այս մոլորութիւնները դատապարտեց, եւ թէպէտ Փեպրոնիոս իսկզբան զանոնք եա առաւ, բայց կ'երեւայ որ եաքէն դարձեալ անոնց յարած ըլլայ: — Փեպրոնիոսի ի տեսականն պարզած այս սկզբունքները՝ Ասարիայի Յոմսէփ Բ. կայսրը, որ իր ժամանակին գէշ հոգւոյն համեմատ կրթուած էր, եւ անանկ մարդիկներէ պաշարեալ ու խրատեալ էր, որոնք եկեղեցւոյ թշնամի էին, ուզեց ուղղափառ եկեղեցւոյ գործնական կեանցը մէջ խոթել: Բարեկարգու-

թեան պատրուակաւ իր տէրութեան մէջ այնպիսի փո-
փոխութիւններ ըրաւ եւ անանկ օրէնքներ հանեց, ո-
րոնք ուղղափառ եկեղեցւոյ խիստ վնասակար ու վտան-
գաւոր էին։ Պիոս Զ. Քահանայապետը ստիպուեցաւ
անձամբ վերկենալ երթալ, որպէս զի կայսրը բռնած
այս ծուռ ճամբէն ետ կեցընէ, բայց դժբախտութեամբ
առանց բան մ՚ընելու մեկ ամսէն հոս դարձաւ։ Քիչ
մը ետքը (1790) Յովսէփ Բ. կայսրը մեռաւ, հանած
օրէնքներուն վնասակար հետեւութեանցը վրայ սրտի
մեծ կսկիծով։

95. *Ընդհանուր տիրող անհատատութիւնը։*

Վերջաւանեւրորդ ու եօթեւտասանեւրորդ դարուն
Եւրոպայի արեւնահեղ կրօնական պատերազմից ա-
ետն, զանազան տարբերութիւն բաղկացած կողմնակցութիւն
մը երեւան ելաւ, որ նոյն իսկ քրիստոնէական կրօնն
այն ամէն աղետից ու չարեաց պատճառ համարելով,
անոր դէմ յօրինուած հակառակութիւն մը սկսաւ։
Նոյն կողմնակցութեան հետեւողներն իրենց գլխաւոր
հիմ առած էին բողոքականաց ազատ հետազօտու-
թեան սկիզբը, եւ կը պահանջէին ամէն բանի մէջ ա-
զատ խորհելու իրաւունք, որուն համար նաեւ Աղա-
խոջիոյ կոչուեցան։ Այս ազատ հետազօտութիւնը
նախ Անգղիա սկսաւ, որ ամէն տեսակ ազանդներով
ճեղքուած ու պառակտած էր, եւ քիչ ժամանա-
կուան մէջ այնչափ յառաջ գնաց, որ մինչեւ ան-
հաւատութեան ու սկեպտականութեան տարաւ։

Այս դրական քրիստոնէութեան դէմ հակառա-
կող յանդուգն հոգին, ԺԸ. դարուն սկիզբն Անգղիոյ
Գաղղիա անցաւ, ուր այնչափ աւելի պատրաս-
տակամ ընդունելութիւն գտաւ, որչափ Լուդովիկոս
ԺԴ.ին ժամանակէն սկսեալ զարհուրելի բարոյա-
պականութիւն մը ժողովրդեան ամէն կարգերուն մէջ
տիրած էր։ Ի մանաւանդ այս հոգւոյն հետեւեցաւ
Վոլտեր, որ իր ժամանակին (1694 — 1778) երեւելի
հանճարներէն մէկն էր։ Աւիկայ չէ թէ Անգղիացւոց
սեպհական պաղարիւն ծանրախոհութեամբ, հապա

երբեմն արհամարհութեան եւ երբեմն խմաստակու-
թեան զէնքերով՝ գրեթէ կէս դարու չափ աշխատե-
ցաւ Գաղղիոյն քրիստոնէական կրօնը ջնջելու։ Իրեն
հետ միաբանեցան նոյն դարուն անուանեալ փիլիսո-
փաներն ու գեղեցիկ հանճարները, ինչպէս Տիտրըոյ,
Տ՚Ալամպեր, Տը Բրաս, Տ՚Արժան, Հոլպախ, Ռուսոյ
եւ ուրիշ բազմաթիւ մատենագիրներ, որոնք յայտնի
կամ ծածուկ անաստուածութիւնն կը քարոզէին, եւ
թէ եկեղեցական ու թէ աշխարհական իշխանութիւնն
արհամարհելի ու ծաղելի ընելու կ՚աշխատէին։ Այս
անկրօն մատենագրաց գլխաւոր գործքն է մեծ Հան-
րագիտարանը (Encyclopédie), որ 1750էն սկսեալ
Տ՚Ալամպերի ու Տիտրըոյի առաջնորդութեամբ սկը-
սաւ հրատարակուիլ, եւ կրօնի ու բարոյից դէմ ծուռ
սկզբունքներն անհատաւալի շտապութեամբ տարած-
ելու գործիք մ՚եղաւ։

Անգղիացւոց ու Գաղղիացւոց անկրօն մատենա-
գիրներուն գրուածքները Գերմանիա ալ շուտ տարա-
ծուեցան, եւ հոն ալ նոյն պատուղները յառաջ բերին։
Հրապարակական բեմբերէն քրիստոնէական կրօնն
այնչափ նախատուեցաւ ու արհամարհուեցաւ, մինչեւ
որ վերջապէս բոլորովին անհետ եղաւ։ Բողոքական-
ներէն ոմանք սկսան տարակուսիլ հաւատոյ դաւա-
նաբանի կարեւորութեան վրայ, ոմանք ալ բողոքակա-
նութեան միակ ճանաչման աղբիւրը Ս. Գիրքը՝ խնդրոյ
առ ոչինչ։ Իմմանուէլ Քանդի (1724 — 1804)
հնարած նոր փիլսոփայութիւնն ալ այս անկրօն հոգ-
ւոյն կը ծառայեր։ Բնականութիւնը՝ որ այս փիլիսո-
փայութենէն յառաջ եկաւ, գլխաւոր պաշտպան գը-
տաւ զՓրիդերիկոս Բ. Բրուսիայի թագաւորը։ Այս ա-
նուանի վեհապետը՝ Գաղղիայի իմաստասիրաց նմանո-
ղութեամբ քրիստոնէական կրօնն իր հնդկութեանցը
նշաւակ բրաւ, եւ կրօնական նեղութիւն մէջ բաց-
արձակ մտքոյ ազատութիւն հռչակելով, քրիստոնէ-
ութեան դէմ բազմաթիւ գրուածքներ երեւելուն պատ-
ճառ եղաւ, որոնց նպատակն էր բողոքականաց մէջէն
քրիստոնէական կրօնին մնացորդներն ալ ջնջել ու
անհետ ընել։ Այսպէս անհաւատութեան հեղեղը

բովանդակ Գերմանիայի բողոքակրօն երկիրներն ողողեց, որմէ դժբախտութեամբ ուղղափառն եկեղեցին ալ ազատ չմնաց: Ասով անհաւատութիւնը բոլոր Եւրոպայի չափ երկիրը բռնեց. Անգղիա՝ գլխաւորապէս աստուածեանց ազանդը, Գաղղիա՝ անաստուածութիւնը, իսկ Գերմանիա՝ համաստուածութիւնն ու նիւթակրօնութիւնը: Ա՛յս կրօնական գաղափարաց եւ փիլիսոփայական դրութեանց խառնակութեան մէջ, ոմանք կրօնական ճշմարտութիւնը գտնելու յոյսերին կորսընցուցին. այս յուսահատութեան արտադրութիւնն է այն ընդհանուր տարածուած մոլար կարծիքը, թէ ամէն կրօն հաւասար է, մարդ ինչ բանի որ կ՚ուզէ կրնայ հաւատալ, բաւական որ աղէկ ապրի (Ընտարբերականութիւն, Indifférentisme):

Ահա ասոնք եղան աստուածային յայտնութիւնը մերժելէն՝ յառաջ եկած հետեւանքները, որոնք ցայսօր քրիստոնէական կրօնին ու տէրութեանց կործանում, իսկ մարդկեղէն ընկերութեան անդադար աղմուկ ու շփոթութիւն կը սպառնան:

95. *Գաղղիայի մեծ յեղափոխութիւնը, եւ նկեղեցական իրողութեանց վեր ի վայր շրջումը:*

Ա՛յրազանդութենէն եաքն ամէնէն նշանաւոր ու հետեւութիւն ունեցող դէպքը է, Գաղղիայի մեծ յեղափոխութիւնը: Ասոր բուն պերմը ձգած էր կալուխնականութիւնը, որ Գաղղիայի մէջ երկարատեւ ու աւերիչ քաղաքական պատերազմաց պատճառ եղած էր: Եւ թէպէտ թագաւորական իշխանութիւնը վերջապէս յաղթանակեց, բայց ասով միանգամայն ազգն իր ազատութիւնները կորսընցուց: Գաղղիա անկէ ետքը բացարձակ միապետական տէրութիւն մ՚եղաւ, որ ամէնէն աւելի յայտնի տեսնուեցաւ Լուդովիկոս ԺԴ.ին ժամանակ: Ա՛յս վերջապէս թէեւ արտաքուստ ազգին ազդեցութիւնն ու համբաւը մեծցուց, բայց ի ներքուստ տէրութիւնը խիստ տկարացուց եւ անհնարին պարտուց տակ ձգեց: Ասկէ զատ նաեւ ժամանակին անկրօն հոգւոյն թեւ թիկունք ըլլալով եւ անոյշ

կենաց անկարգութիւններով, ժողովրդեան բարոյական կենաց կապերը թոյլցուց: Գաղղիայի վիճակն աւելի եւս գէշցաւ իր մահուանէն եաքն յաջորդող Լուդովիկոս ԺԶ.ին ժամանակ, որ տկար ու անկարգ կրից տէր մարդ մըն էր: Ա՛յսպէս մէկ կողմանէ նախընթաց համարին մէջ յիշած մտաւորականներուն կրօնի ու բարուց դէմ տարածած գրութիւններով, եւ մէկալ կողմանէ արքունեաց ապականութեամբն եւ անկէ յառաջ եկած չար օրինակներով, ժողովրդեան մեծ մասն ամէն նուիրական կարգաւորութեանց վրայ համարձակ կրսընցուց, եւ աստուածային ու մարդկային օրէնքներէն սկսաւ բանի տեղ չդնել:

Գաղղիա ասանկ ողբալի վիճակի մէջ եղած աւեն Լուդովիկոս ԺԶ.իր անկարգութիւններէն պատճառած հիւանդութենէ մը մեռնելով (1774), տեղն անցաւ Լուդովիկոս ԺՋ., որ բարեսիրտ ու արդարակորով մարդ մըն էր. բայց արտաքոյ կարգի տկար ու անհաստատ ըլլալով, նոյն միջոցին Գաղղիայի սպառնացուած վտանգին աւելեւն առնելու անկարող էր: Լուդովիկոս ԺՋ. կառավարութիւնը ձեռք առած աւեն՝ արդէն տէրութիւնը ծանր պարտուց տակ հնձած էր, եւ թէպէտ ինք ձեռք զարկաւ նորոգութիւններ ընելու, եւ փոյթ ալ տարաւ ելեւմտից ողբալի վիճակը շտկելու, բայց ամէն բրածները կամ բոլորովին անօգուտ եղան կամ դարձ մեծ օգուտ մը չբերին, եւ ժողովրդեան ժողովութիւնն երթալով սաստկացաւ, ոամիկն ի մասնաւորի կ՚ատէր եկեղեցականներն ու ազնուականներն իրենց հարստութեանը համար: Ա՛յս դժուարին վիճակի մէջ Լուդովիկոս ԺՋ. վերջապէս կարգաժողով մը կանչեց, որ 1614էն վեր դումարուած չէր, եւ հին սովորութեան հակառակ որոշուեցաւ, որ քաղաքացւոց պատգամաւորաց թիւը՝ մէկալ երկու կարգերուն (ազատանուոյն ու եկեղեցականաց) պատգամաւորաց թուոյն հաւասար ըլլայ: Բայց անոր վրայ որոշմունք չեղաւ թէ կարգաժողովը թագաւորին հետ ինչ յարաբերութիւն պիտ՚որ ունենայ, ամէնքը մէկ՝ թէ երեք խորհրդանոց պիտ՚որ կազմին, նմանապէս քուէարկութիւնն ինչպէս պիտ՚որ ըլլայ: Յամի 1789ին

Մայիս 9ին թագաւորն անձամբ կարգաժողովը բացաւ, բայց նոյն առեն ալ ոչ ինք եւ ոչ պաշտօնեայք այս ծանրակշիռ խնդրոյն վրայ բան մը ըսին: Ա.յապէսով երրորդ կարգը միկալ երկու կարգերէն պահանջեց, որ իրեն հետ միանան, եւ երբոր անոնք յանձն չառին՝ ան առեն քաղաքացի պատգամաւորները հրաւարակեցին՝ որ իրենք են բուն Ազգային ժողովը կազմողը, եւ անկէ դուրս ամենեւին պատգամաւոր մը չի կրնար իր պաշտօնն ի գործ դնել: Միրապո կոմսը՝ զրոյց որ ազնուականք իր անառակ վարուցը համար իրենց միջէն մերժած էին, ամենապատասխանատոյ դէմքն անցաւ: Քաղաքացւոց կարգէն պատգամաւորները ժողով մը գումարելով՝ երդում ըրին որ իրարմէ չբաժնուին, մինչեւ որ Գաղղիայի վերանորոգութեան գործքը գլուխ չհանեն սահմանադրութիւն մը չնեղով, եւ անկէ ետքն ալ իրենց ժողովները թագաւորին հրամանին դէմ շարունակեցին: Եկեղեցականաց պատգամաւորներուն մէկ մասը քաղաքացւոց պատգամաւորներուն հետ միացաւ, եւ քիչ մը ետքն երբոր Օրլէանի դքսին առաջնորդութեամբ մէկ քանի ազնուականք ալ անոնց կողմն անցան, ան առեն թագաւորը հրամայեց որ առաջին երկու կարգերն երրորդին հետ բոլորովին միանան: — Ա.յսպէս հիմ դրուեցաւ այն քաղաքական մեծ յեղափոխութեան, որ բովանդակ Գաղղիան տակն ու վրայ բրաւ, եւ Լուդովիկոս ԺԶ.ին սահմանելոյն ու հին սահմանադրութեան բարձմիմբը լմընցաւ: Ա.յս դէպքերուն եւ անկէ ետքն պատահած սոսկալի արիւնհեղութեանց պատմութիւնը, արտաքին պատմութեան կը վերաբերի:

Ա.յս խառնակութեան ժամանակ՝ Գաղղիայի եկեղեցական յարաբերութիւններն ալ վեր ի վայր շրջեցան: Ցեզուշրջութեան գլուխն անյոդներն անկրօն, անաստուած եւ քրիստոնէական եկեղեցւոյ դէմ մղեդին կատաղութեամբ վառեալ անձինք ըլլալով, մտադրութիւննին անմիջապէս եկեղեցւոյ պաշտօնէից եւ եկեղեցական ընչից վրայ դարձուցին: Նախ վաղեմի աւատային իրաւունքը Գաղղիայի մէջ վերցուեցաւ, եւ եկեղեցականք իրենց տասանորդը կորսնցուցին,

որով չատերն առանց ապրուստի միացին: Բայց հասարակապետականք ասով ալ գոհ չըլլալով՝ 1789ին ազգային ժողովին մէջ որոշեցին որ եկեղեցական ինչքերը տերութեան ստացուածք ըլլան, եւ տերութիւնն եկեղեցականաց թոշակ կապէ եւ կրօնի պահպանութեան համար հարկաւոր եղած ստակը տայ: Յաջորդ տարին (1790) եղած հրովարտակաւ մը բոլոր վանքերն ու վանական կարգերը ջնջուեցան:

Ա.յսպէս՝ թէեւ եկեղեցին գաղղիա յետին չքաւորութեան հասաւ, բայց դեռ իր զոյութիւնը կը պահէր: Աւելի բաւական էր եկեղեցւոյ թշնամիներն իրեն դէմ գրգռելու: Ասոր 1790ին Յուլիսի 17ին ազգային ժողովը Կղերաֆառաց Հանրապետական Սահմանադրութիւն մը հրատարակեց, որով Գաղղիայի նուիրապետութիւնն եւ իրմով նոյն իսկ եկեղեցին կը ջնջուէր: Ա.յս քաղաքական սահմանադրութեամբ Գաղղիայի 136 եպիսկոպոսական ամթոռները 83ի, իսկ 18 արքեպիսկոպոսարանները՝ 10ի վերածուեցան: Ասկէ զատ որոշուեցաւ որ բոլոր եկեղեցականք ժողովրդեան ձեռքով ընտրուին եւ քաղաքական երդում ընեն. նոյնպէս եպիսկոպոսաց քահանայապետէն հաստատութիւը դադրի, եւ միայն ընտրուողը կարենայ իր ընտրութիւնը քահանայապետին ծանուցանել: Եպիսկոպոսաց ու եկեղեցականաց մեծագոյն մասն այս քաղաքական սահմանադրութիւնը չընդունեցաւ, եւ յանձն չառաւ անոր վրայ երդում ընել, որով 50,000 հոգւոյ չափ ստիպուեցան իրենց հայրենի երկիրն ելլել, օտար երկիր գաղթել, եւ 400էն աւելի քահանայք դլխատուեցան: Ա.նսորուած քահանայից տեղ սահմանադրական եկեղեցականներ դրուեցան, եւ 20 կարգուրաց ժողովրդապետք եպիսկոպոս անուանուելով՝ Դալեբան ուխտադրուժ եպիսկոպոսէն ձեռնադրութիւն առին: Պիոս Զ. քահանայապետն այս առիթ եղածներուն դէմ բողոքեց, եւ մէկ քանի համառօտագիրներով քաղաքական սահմանադրութիւնը մերժեց, նոր ընտրուած եպիսկոպոսաց ընտրութիւնն անվաւեր հրատարակեց եւ արդէն ձեռնադրուածները կախեց, եւ վերջապէս հալածուած քահանայից քա-

Ջալերական թուղթ մը դրեց։ Ասոր համար քահանայապետը Գաղղիա ունեցած երկիրները (Աւենիոն քաղաքն ու Վէնեսէնի կոմսութիւնը) կորսնցուց։

Ա՛լ անկէ ետքը Գաղղիայի յեղաշրջութիւնն անդունդէ անդունդ գահավիժեցաւ. քրիստոնէական կրօնը բոլորովին ջնջուեցաւ, եկեղեցիները գոցուեցան եւ քրիստոնէութեան ամէն խորհրդանշաններուն յիշատակները կարելի եղածին չափ քանդուեցան։ Նոյն իսկ քրիստոնէական օրացոյցին տեղ նորահնար օրացոյց մը յաջորդեց, որուն մէջ օրերը չէ թէ սուրբերու անուններուն, հապա բոլորովին արտաքին ու նուաստ բաներու համեմատ կը կոչուէին։ Եկեղեցական պաշտամունքի տեղ՝ Բանաւորութեան հեթանոսական պաշտամունքը խոմեցաւ, եւ Բանաւորութեան դիցուհին Տիբամոր եկեղեցւոյն մէջ աստուածային պաշտօն ընդունեցաւ (1793)։ Երբոր ապստամբութիւնն իր վերնակէտը հասաւ, եւ քրիստոնէական կրօնը ջնջելէն ետքն Աստուծոյ գոյութիւնն ալ ուրացաւ, ան աստէն յեղաշրջութիւն մը սկսաւ։ Ռոպեսպիէր հրամանագիրը՝ որ այս արհաւրաց ժամանակին ամէնէն մարգասպաշ բռնաւորն էր, դաշնաժողովոյն ձեռքով վճռել տուաւ (1794 Յուլիս 8) որ բարձրագոյն էակ մը կայ, եւ հոգւոյն անմահութեան վարդապետութիւնը ճշմարիտ է, եւ նոյն բարձրագոյն էակին պատուոյն համար ծաղրական ազգային հանդէս մ՚ալ կատարել տուաւ։ Սակայն այս յեղաշրջութիւնը Ռոպեսպիէրի կեանքն արժեց։

96. Նաբոլէոն Ա.ին եկեղեցւոյ նկատմամբ բռնած ընթացքը։

Ռոպեսպիէրի մահուանէն ետքը՝ գործադիր իշխանութիւնը հինգ հոգիէ կազմուած վերակացուաց ժողովոյ մը յանձնուեցաւ։ Այս ժողովոյս կառավարութեան առեն Գաղղիայի հասարակապետութիւնն եկեղեցւոյ դէմ նոր լիրբ ու անօրէն բռնութեան գործը մ՚ալ կատարեց, եկեղեցւոյ երկիրները յափըշտակելով եւ ութնամեայ Պիոս Զ. Քահանայապետը Գաղղիա գերի տանելով։ Հոս աքսորանաց մէջ մեռաւ Պիոս Զ. (1799. Աւգ. 29) 24 տարի ու վեց ամիս ծանր վշտաց մէջ եկեղեցին կառավարելէն ետքը։ Բայց վերակացուաց ժողովոյն կառավարութիւնն երկարատեւ չեղաւ. քիչ մ՚ետքը Նաբոլէոն Պոնապարդէ, որ Իտալիա բռած քաջագործութիւններովը մեծ անուն հանած էր, վերակացուաց իշխանութիւնը կործանեց եւ Գաղղիայի վերին հրամանատարութիւնն իր ձեռքն առաւ։ Նաբոլէոն թէեւ եկեղեցական իրաց անտարբեր էր կամ մանաւանդ թէ իր չափազանց աշխարհակալութեան բաղձանքն ու անպայման փառասիրութիւնը կրօնական նկատմունքներով չէր սահմանափակուեր, բայց ինք ճանչցած էր, որ առանց կրօնի կառավարել չ՚կրնար։ Ուստի Գաղղիայի անիշխանութեան վճռակը վերջացնելէն ետքը, միտքը դրաւ որ անկրօնութեան ու անաստուածութեան տեղ ուղղափառ կրօնը Գաղղիա վերստին հաստատէ։ Նաբոլէոնին այս փափաքը պատրաստակամ ընդունելութիւն գտաւ Պիոս Է.ին քով, որ 1800ին Մարտի 14ին Վենետիկ քահանայապետ ընտրուած էր։ Պիոս Է. քահանայապետին հետ Նաբոլէոն կրօնական դաշինք մը դրաւ, յեղաշրջութեամբ Գաղղիայի մէջ բոլորովին քայքայեալ եկեղեցական կարգերը նորէն հաստատելու համար։ Բայց Նաբոլէոն առանց քահանայապետին գիտութեանը նոյն դաշնագրի հետ մէկ քանի Կոնքորտական յօդուածներ (articles organiques) ալ հրատարակել տուաւ, որոնց ձեռքով տէրութեան զանազան իշխանութիւններ կը տրուէին եկեղեցւոյ վրայ, եւ եկեղեցականաց գործունէութեանը պէսպէս սահմանափակներ կը դրուէին։ Թէպէտ ասիկ կը տեսնուի, որ Նաբոլէոն Ա. քահանայապետին հետ դրած կրօնական դաշինքն այնչափ կրօնասիրութենէ չյառաջ չէր եկած, որչափ կրօնի ձեռքով իր իշխանութիւնը հաստատելու եւ տարածելու բաղձանքէն, սակայն ասով դռնէ ապագայ լաւագոյն փոփոխութեան մը առաջին քայլն առնուած էր։

Յամի 1804ին Պիոս Է. Նաբոլէոնին հրաւիրելուվը Բարիզ գնաց զինքը կայսր օծելու համար, որ

Հանդէսը նոյն տարւոյն Դեկտեմբերի 2ին մեծ շքեղութեամբ կատարեց։ Քահանայապետը կը յուսար, որ ասկէ եկեղեցւոյ բարիք մը կ'ելլէ, բայց շրջս ամիս եաքը Բարիզէն ելաւ, առանց եկեղեցւոյ համար նշանաւոր բան մ'ընել կարենալու։ Մանաւանդ թէ անկէ եաքը Քահանայապետին ու կայսեր մէջ եղած յարաբերութիւնները երթալով գէշցան. վերջապէս Գաղղիացւոց զօրքը Հռոմ կոխեց, եւ Նաբոլէոն Վիէննայէն հրովարտակ մը հանեց, որով Հռոմի տէրութեան երկիրները Գաղղիայի հետ միացուց (1809 Մայիս 17), եւ Քահանայապետին աշխարհական իշխանութիւնը վերջացուց։ Այս բռնաւորական գործքը՝ Քահանայապետը ստիպեց Նաբոլէոնի դէմ նզովից կնդակ մը հանելու։ Արդէն յայտնի էր թէ ասոր հետեւութիւնն ինչ պիտ'որ ըլլայ. կայսեր հրամանաւը Պիոս Ը. բռնուելով (1809 Յուլիս 6) նախ կրճնոպլը եւ հոնկից Սաւոնա տարուեցաւ։ Նաբոլէոն այս միջոցին իր իշխանութեան ու փառաւորութեան ծագը հասած էր, եւ բոլոր Եւրոպա իր գլխուն զօրութեան առջեւը կը դողար, ուստի այնչափ աւելի զայրացաւ որ ինչպէս կրնայ անգէն ծերունի մը իրեն դէմ դնելու քաջասրտութիւնն ունենալ։ Բայց Քահանայապետը նոյն իսկ գերութեան մէջ յանձն չառաւ Նաբոլէոնի անուանած եպիսկոպոսները հաստատել։ Կայսրն երբոր տեսաւ որ Քահանայապետն իր կամացը չի գլխանիր, մտածեց Բարիզ գումարուած (1811) ազգային եկեղեցական ժողովով մը (որուն Գաղղիայէն, Իտալիայէն ու Գերմանիայէն 97 եպիսկոպոսք ներկայ գտնուեցան) եպիսկոպոսական աթոռները գրաւման խնդիրն որոշել։ Բայց այս հնարքն ալ չյաջողեցաւ. ժողովն բան եկեղեցական կարգաց փառաւորութեամբ բացուեցաւ, եւ ժողովական եպիսկոպոսք Տրիդենտեան ժողովոյն դաւանութիւնը տալէն եաքը, Քահանայապետին հնազանդութեան երդում ըրին։ Թէպէտ եպիսկոպոսներէն սմանք կայսեր կամացը գլխանելու միտեալ էին, բայց մեծագոյն մասը Քահանայապետին հաւատարիմ ու հնազանդ մնալով, կայսեր կամացը չհնարհեցան։ Նաբոլէոն

բարկացած՝ ժողովը լուծեց, եւ դարձեալ սկսաւ փորձեր ընել գերի ու վշտագնեալ Քահանայապետէն ընդարձակագոյն զիջումներ առնելու։ Սակայն ոչ խոստմունք ոչ սպառնալիք կրցան Քահանայապետին հաստատութիւնը խախտել, եւ զինքն իր պարտուց ու իրաւանց պահանջածէն հեռացընել։ Ընոր համար կայսրը նեղացած՝ զՊիոս Է. Սաւոնայէն Ֆոնդենպլոյ տանել տուաւ (1812 Յունիս 20), ուր երկար ժամանակ բանտարգել մնաց եւ շատ նեղութիւն կրեց, մինչեւ որ փրկութեան ժամանակը հասաւ։

Գաղղիայի ազէտալի դիպուածներն Եւրոպայի ուրիշ տէրութեանց վրայ ալ մեծ ազդեցութիւն ունեցան։ Գերմանացւոց՝ 1800ին Գաղղիայի դէմ բացած պատերազմն անյաջող ելք ունեցաւ, եւ Լիւնէվիլի խաղաղութեան դաշինքով (1801), բոլոր եկեղեցական ինչքերն աշխարհականացան. անոնց մէկ մասը Գաղղիան առաւ, իսկ մէկալ մասը Ռէնոսի ձախ կողմի գաւառներուն իշխանաց ըրած կորուստը փոխանակելու գործածուեցաւ։ Մայնցի, Քէօլնի ու Տրիէրի կայսրընտրական իշխանութիւնները դադրեցան. Ռեկենսպուրկ արքեպիսկոպոսական աթոռ եւ բովանդակ Գերմանիայի մետրապոլտական եկեղեցի եղաւ։ Այս միջոցիս Գերմանիա ուղղափառ եկեղեցին ողբալի վիճակի մէջ կը գտնուէր։ Բազմաթիւ եպիսկոպոսական աթոռներ գաւառի մնացած, եւ առաքելական Գահին հետ ազատ հաղորդակցութիւնը խափանեալ ըլլալով, եկեղեցական-բարոյական կեանքն սկսաւ իյնալ եւ կրօնական հոգին մարիլ։

Նոյնպէս Սպանիա ու Իտալիա ուղղափառ եկեղեցին դառն հալածանաց ու մեծ տագնապի մէջ էր. ինչու որ Նաբոլէոն այն երկիրներն իր իշխանութեանը տակին առնելուն պէս (1808), բոլոր վանքերը ջնջած ու եկեղեցական ինչքերը յափշտակած էր։ Իտալիա կարդինալներ, եպիսկոպոսներ ու քահանաներ բանտ դրուեցան, պարզապէս անոր համար որ յանձն չառին Եւրոպայի հրամանապետին կամացը խոնարհիլ եւ եկեղեցւոյ իրաւունքներն անոր ձեռքը մատնել։

Այս խեղճ վիճակիս մէջ էր կաթուղիկէ ուղղա-

փառ եկեղեցին իննեւտասներորդ դարուն սկիզբը։ Ուղղափառ կրօնն Եւրոպայի դրեթէ ամէն երկիրներուն մէջ կապակ կշռկանդակ, քահանայապետը դերի, կարդինալներու ժողովը ցրուեալ կամ աքսորքի մէջ, եւ նոյն իսկ Հռոմ՝ կաթուղիկ միաբանեան կենդրոնը յեղաշրջութեան ձեռքին տակ նուաճեալ։ Անիսկի ժամանակ մը հասած էր, որ ամենեւին ուղղութեան յոյս չէր տեսնուեր եւ Հռոմ նորէն ձեռք բերելու, եկեղեցւոյ իշխանութիւնն ու կարդաւորութիւնը նորէն հաստատելու մտաւոր ակնկալութեան նշոյլ մը չկար։ Սակայն Աստուած ցոյցուց դարձեալ, որ եկեղեցւոյ Հիմնադիրն ու Պաշտպանն ինքն է։ Նաբոլէոն՝ Ռուսաստան բրած անյաջող արշաւանքէն դառնալէն ետքը, հարստահարեալ Եւրոպան իրեն դէմ ելաւ, եւ հզօր վեհապետը տէրութեանց միացեալ զօրութեան դիմացն ընկճեցաւ։ Երեք դաշնակից մեծ տէրութիւնք՝ 1814 Մարտի 31ին Բարիզ մտան, եւ գնաբոլէոն վար առնելով՝ Պուրպոնեան ցեղէն Լուդովիկոս ԺԸ. Դաղղիայի թագաւոր դրին։ Պիոս Է. քահանայապետ 1814ին Մայիս 24ին մեծ հանդիսութեամբ Հռոմ մտաւ, եւ յաջորդ տարին Վիէննայի արքայաժողովին ձեռքով ամբողջ աշխարհական տէրութիւնն ետ առաւ։ Դաղղիայի եկեղեցական յարաբերութիւնները կարգի դրուեցան առանձին միաբանագրով (Concordat) մը՝ զոր Լուդովիկոս ԺԸ. Պիոս Է. քահանայապետին հետ բրաւ։

Կը յուսացուէր, որ Վիէննայի արքայաժողովը Գերմանիայի ուղղափառ եկեղեցւոյ խեղճ վիճակն ալ լաւացնելու համար բան մ՚ընէ։ Քահանայապետ իր Գոնսալվի նուիրակին ձեռքով արքայաժողովին մէջ Գերմանիայի եկեղեցւոյն կրած ծանր հարստահարութեանցը վրայ տրտունջ բրաւ, եւ եկեղեցական սահմանադրութիւնը վերահաստատութիւնը խնդրեց, սակայն արքայաժողովն այս ամէն բաներուն լռեց, եւ ուղղափառ եկեղեցին Գերմանիայի իշխանաց մեծամեծ նուէրներ յանձնեց։ Ասոնք՝ ամէն մէկն առանձին քահանայապետին հետ կրօնական դաշինքներ դրին։ Պիոս Է.ին վերջին յիշատակաց արժանի գործքն եղաւ Բրուսիայի հետ հաստատած միաբանագիրը, որմէ ետքն ալ թագաւորն տարւան հաստակի մէջ վախճանեցաւ (1823), ալեկոծ ու խռովայոյզ ժամանակ մը 23 տարի եկեղեցին կառավարելէն ետեւ։ Իրեն յաջորդեց Լեւոն ԺԲ., որ ընդհանրապէս եկեղեցւոյ եւ ի մասնաւորի Հռոմայ տէրութեան իր բովանդակ խնամքն ու հոգածութիւնը նուիրեց, եւ Պիոս Է.ին ուղղափառ եկեղեցին կարգաւորելու համար օսար տէրութեանց հետ սկսած բանակցութիւնները յառաջ տարաւ։ Ասոր ալ յաջորդեց Պիոս Ը., որ տարի մը եւ ութ ամիս միայն եկեղեցին կառավարեց։

97. *Հայոց կրօնական վիճակն իրենց ինքնիշխանութիւնը կորսընցընելնէն ետ զանազան երկիրներ ցրուելնին ետքը։*

(1385 կամ 1440—1870).

Կիլկիայի թագաւորութեան կործանելովը, չէ թէ միայն Հայ ազգին վերջին երեքհարիւր տարւան քաղաքական կենդանութիւնն ու դոյութիւնն երկրէս բոլորովին ջնջուեցաւ, այլ նաեւ այս դժբախտ արկածին հետեւութեամբ՝ երբեմն հսկ ու ամիսփ Հայ ազգը՝ ցրուեալ եւ աշխարհքիս ամէն կողմը տարածուած ժողովուրդ մ՚եղաւ։ Ուստի ասկէ ետքը՝ ինչպէս Հայոց քաղաքական, նոյնպէս կրօնական վիճակին վրայ անկարելի է մի եւ նոյն տեսութեամբ խօսիլ, այլ հարկ է ամէն մէկ դաղթականութեանց յատուկ կրօնական վիճակն առանձին առանձին յառաջ բերել։ — Հայաստանէն օսար հեռաւոր երկիրներ եղած դաղթականութիւնները, շատ փոքր մասերը չհամրելով, երկուքի կրնանք ամփոփել. այսինքն դէպ ի Արեւմուտք ու դէպ ի Արեւելք։

98. Ա. *Արեւմտեան Գաղթականք:*

Ա՛ետասաներորդ դարուն՝ Հայաստանէն օտար երկիր գաղթողներուն երեւելիներէն մէկն եղան Շիրակ գաւառին Անի քաղքին բնակիչները, որոնք բարբարս ազգաց ծանր հարստահարութեանցը չկարենալով դիմանալ, իրենց հայրենի երկրէն ելած դէպ ի Արեւմտեան գաղթեցին, եւ նախ Թաթարստան՝ եւ քէն Խրըմ, Լեհաստան, Մոլտաւիա, Վալաքիա ու Պուգովինա անցնելով, վերջապէս անոնց մէկ մասն ալ Տրանսիլվանիա ու Մաճառստան հաստատուեցաւ: Այս արեւմտեան գաղթականները՝ կրնան կոչմանել երեւելի ժամանակներ ունեցան այլեւայլ երկիրներու մէջ, բայց անտարակոյս է որ ասոնց մէջ խիստ նշանաւորներէն մէկն եղան՝

ա. Լեհաստանի Հայք:

Լեհաստան երկու գլխաւոր գաղթականութիւն եղած դիտենք Հայաստանէն, առաջինը Բագրատունեաց ժամանակէն ԺԱ. դարուն (իբր 1060ին), իսկ երկրորդն անկէ քանի մը դար ետքը (1500ին մօտերը): Թէեւ մէկ քանի նշաններ աներկբայ կը ցուցընեն, որ առ գաղթականաց՝ մանաւանդ Կիլիկիայէն եկողներուն մէջ, Հռոմայ եկեղեցւոյ հետ միացեալ կամ կաթուղիկէ Հայք ալ կային*, սակայն առ անտարակուսելի է, որ թէ կղերին ու թէ ժողովրդեան մեծագոյն մասը, մինչեւ եւթնեւտասաներորդ դար՝ Հռոմայ եկեղեցւոյ հետ բնա օրինի միացեալ չէին: Լէհպոլսոյ արքեպիսկոպոսները (1365էն վեր) իբրեւ Էջմիածնի կաթուղիկոսաց փոխանորդ, չէ թէ միայն Լեհաստանի

* Ա յսպէս օրինակի ազգաւ, կը պատմուի որ Լէհպոլսոյ կամ Լեմբերկի Արտաբ Եղբարց եկեղեցին՝ նոյն քաղքին ուղղափառ Հայոց եկեղեցւոյն պատմունք կատարելու տէրն է եղեր: Երբէն նոյն վախճանի Համբ Նաեւ Դոմինիկեանց Ս· Մ· Մագդաղենացւոյն եկեղեցին իրենց տրուեր է: Հաւատոյ Ջարածման Ս· քաղաքն, 1627 Յունուար 30ին Հաստած վճռօք, Լեհաստան առաքելութեան պաշտօն կատարող Բոկան Պարմեղականաց Հայերէն պատարագելու իրաւունքը չընդունեցաւ: Ասկէ զատ՝ Լեհաստանի Հայոց ընդհանուր գործէն յառաջ կը յիշուին Նաեւ մէկ քանի Լէհպոլսոյ արքեպիսկոպոսներ, որոնք Հռոմայ եկեղեցւոյ հետ հաղորդութեան մէջ էին:

այլ Նաեւ Մոլտաւիայի ու Վալաքիայի Հայոց վրայ մետրապոլտական իշխանութիւն մը կը բանեցընէին, ինչպէս կը վկայէ Յովհաննէս Լէհպոլսոյ առաջին արքեպիսկոպոսին մագաղաթեայ կոնդակը: Լեհաստանի Հայոց՝ Հռոմայ եկեղեցւոյ հետ բոլորական միաբանութիւնն եւ թեւեւտասաներորդ դարուն մէջերն եղաւ: Նոյն դարուն սկիզբը՝ Մելքիսեդեկ Էջմիածնի ուղղափառ կաթուղիկոսը Պարսից թագաւորին պէտք եղած հարկը չկարենալով վճարել, եւ բոլոր փախաւ: Յամի 1625ին Լէհպոլիս եկած առեն, նոյն քաղքին Մեսրոպ արքեպիսկոպոսը մեռած բլլալով՝ ինք սկսաւ իբր թեմբ կառավարել, եւ ձեռնադրած ամէն եպիսկոպոսներուն կաթուղիկէ ուղղափառ հաւատոյ դաւանութիւն ընել կու տար: Ասոր համար ժողովուրդը՝ որ մեծաւ մասամբ դեռ հերձուածող էր, իրեն հետ թշնամացաւ, մանաւանդ երբ որ իրենց կամացը դէմ Նիկողայոս Թորոսեան անունով մէկը Լէհպոլսոյ արքեպիսկոպոս ձեռնադրեց (1626): Մելքիսեդեկ՝ կամ կաթուղիկոսական աթոռը դառնալու սաստիկ բաղձանքէն կամ իրեն դէմ դրդռւած ժողովրդեան վախէն ստիպուած, Լէհպոլսէն գաղտուկ ելաւ գնաց եւ Կամինիէց Տանն ելով հոն վախճանեցաւ (1627): Նիկողայոս՝ որ ժողովուրդը զինքը չընդունելուն համար մէկտեղ գացած էր, Մելքիսեդեկին յորդորելովը՝ նզովից կնդակով մը Լէհպոլիս դարձաւ, եւ ժողովրդեան մէկ մասը զինքն ընդունեցաւ: Բայց իրեն հակառակորդ հերձուածող կուսակցութիւնը, գլխաւորաբար Հայաստանէն եկած նուիրակներէն զրգռուած, սաստիկ կը հակառակէր Նիկողայոսին արքեպիսկոպոս ձեռնադրուելուն եւ Հռոմայ եկեղեցւոյ հետ միաբանելուն: Թորոսեան՝ ուղղափառ հաւատոյ դաւանութիւն բրաւ նախ Լէհպոլսոյ լատին արքեպիսկոպոսին եւ քիչ մ՚ետքը Քահանայապետին նուիրակին առջեւը, եւ Յիսուսեաններէն ալ պաշտպանութիւն գտնելով, նոյն իսկ Լեհաց Սիկիսմունտոս թագաւորին աչքը մտաւ, որ զինքը Լէհպոլսոյ արքեպիսկոպոս ճանչցաւ (1629): Ասոր վրայ տէրութիւնը Նիկողայոսի հակառակորդ կողմն, որ եկեղեցիները գոցած

զինքը մերժած էր, հրամայեց որ եկեղեցիները բանան եւ ամէն բան իրեն ձեռքը յանձնեն: Եւ երբոր ա-նոնք յանձն չառին՝ ուժգին բռնի կատարել տուաւ: Ասոր վրայ Նիկողայոսի հակառակորդները, աս ամէն եղածներուն դէմ Մովսէս կաթուղիկոսին բողոքեցին, եւ իրեն վրայ ամբաստանութիւն գրեցին որ չէ թէ միայն Հռոմայ եկեղեցւոյ յարեալ է, այլ նաեւ եկեղեցւոյ դանձարանէն զանազան թանկագին բաներ իրեն կը սեպհականէ: Ասկէ զատ նաեւ Թորոսեանին այլեւայլ անգամներ ըրած հաւատոյ դաւանութեան թղթերն Մովսէս կաթուղիկոսին խաբեցին: Մովսէս՝ որ ուղղափառամիտ էր եւ Թորոսեանին ըրածներուն հաւան, Քահանայապետին ու Լեհաց թագաւորին թուղթ գրեց, եւ Լէոպոլիս պատգամաւոր խաբեց՝ ժողովուրդն իր եպիսկոպոսին հետ հաշտեցընելու համար: Թորոսեանին հակառակորդներն Մովսէսին մահուանէն ետքն իրեն յաջորդ Փիլիպպոս կաթուղիկոսին ալ եղած բաներուն վրայ տեղեկութիւն տուին, որ Լեհաց թագաւորին աղաչանաց, իսկ ժողովրդեան միխիթարական թուղթ մը գրեց: Ա-յս միջոցիս Թորոսեան Հռոմ երթալով, Ուրբանոս Ը. Քահանայապետէն սիրով ընդունուեցաւ, որ զինքը Լէոպոլսոյ արքեպիսկոպոս անուանեց (1632), եւ եկեղեցւոյ կանոնաց սահմանած ժամանակէն յառաջ ձեռնադրուելուն անօրինութիւն տուաւ: Նոյն Քահանայապետը նաեւ որպէս զի ժողովուրդը Թորոսեանին հետ հաշտեցընէ, Կոստանդնուպոլսոյ քարոզութեան պաշտօն կատարող Իւրմալի հայագէտ Դոմինիկեան կրօնաւորը Լէոպոլիս խաբեց: Բայց այս հաշտութեան փորձն ալ օգուտ մը չունեցաւ եւ Իւրմալի Հռոմ դնաց, որպէս զի իրաց վիճակին վրայ Քահանայապետին տեղեկութիւն տայ: Ուրբանոս Ը. Քահանայապետն երկրորդ անգամ զինքը Լեհաստան խաբեց առանձին թղթով մը առ Սիկիսմունտոս թագաւորը, որուն մէջ Քահանայապետը թագաւորին կ'աղաչէ, որ Թորոսեանին օգնէ, ուրիշ նամակ մ'ալ Փիլիպպոս կաթուղիկոսին խաբեց: Ասոր մէջ Քահանայապետը Փիլիպպոս կաթուղիկոսն ընդհանրապէս Հռոմայ եկեղեցւոյ միութեան կը

յորդորէ առանց Լէոպոլսոյ Հայոց վրայ մանաւանդ բան մը յիշելու: Նոյնպէս որոշ տեղեկութիւններ չունինք թէ Փիլիպպոս կաթուղիկոսը՝ Լէոպոլսեցւոց համար ինչ գրած է, միայն այսչափս ատոնք է, որ կաթուղիկոսը նոյն Իւրմալի նուիրակին ձեռքով Քահանայապետին հաւատոյ դաւանութեան թուղթ մը խաբեց, ինչպէս եաքէն պիտ'որ տեսնենք Էջմիածնի կաթուղիկոսաց պատմութեան մէջ: Իսկ Լեհաստանի Հայոց խնդիրը դեռ մինչեւ 1652 անորոշ վիճակի մէջ էր: Նոյն տարին Փիլիպպոս կաթուղիկոսը Կոստանդնուպոլիս երթալով, Թորոսեանն ալ հոն գնաց եւ իրմէ հաւատաուութեան կոնդակ առաւ, ինչպէս կ'երեւայ այն պայմանաւ որ անկէ ետքն իր յաջորդներն Էջմիածնի կաթուղիկոսներէն ձեռնադրուին կամ հաստատուին: Նիկողայոս Լէոպոլիս դարձած ատեն՝ հոն գտաւ Յովհաննէս Արղնցի վարդապետը, զոր որ Փիլիպպոս կաթուղիկոսը խաբած էր, ժողովուրդը Թորոսեանին հետ հաշտեցընելու համար: Իրօք ալ ասոր միջնորդութեամբը ժողովուրդը զնիկողայոս իրեն եպիսկոպոս ճանչցաւ, որով եւ Հռոմայ եկեղեցւոյ հպատակութեան մէջ մնաւ: Թորոսեան ժողովուրդն իրեն հնազանդեցընելէն ետեւ, փոքր տարաձայնութիւնք ամէն կերպով բարեկարգելու: Քահանայապետին նուիրակին խորհրդովը ոտնից նկատմամբ առ ժամանակ մի աչք գոցեց, բայց պատարագի բաժակին մէջ քիչ մը ջուր չխառնելը խստիւ արգիլեց: Լեհաստանի Հայոց միաբանութիւնը կատարելապէս գլուխ հանելու եւ իրենց մէջ գիտութիւն տարածելու համար, Աղեքսանդր Ը. Քահանայապետին խնդրեց, որ Հայ տղոց կրթութեան համար Լէոպոլիս վարժարան մը կանգնուի, որ 1662ին կատարուեցաւ: Ա-յս վարժարանին վարչութիւնը Հռոմէն խաբուած Թէադինեան կրօնաւորաց յանձնուեցաւ, որոնց մէջէն Լեհաստանի Հայոց գարձին գլխաւոր արդիւնաւորներն եղան Հ. Բիտուս Գաղղեացին, եւ Հ. Կղեմէս Կալանոս, որ վերոյիշեալ վարժարանին առաջին կարգավարն եղաւ: Ա-յս վարժարանին աշակերտներէն մէկը՝ Վարդան Ցուռնանեան, որ Հռոմ Ուրբանեան դպրոցն ալ ուսում

սրբված էր, Ս. Ժողովոյն կողմանէ Թորոսեանին օգնական եպիսկոպոս դրուեցաւ: Ասիկայ Թորոսեանին մահուանէն ետքը (1686), արքեպիսկոպոսական աթոռը յաջորդելով, անոր սկսած միաբանութեան գործքը կատարեալ գլուխ տարաւ: Յամի 1689ին Հոկտեմբեր 10ին գաւառական ժողով մը գումարեց, որուն գահերէց նստաւ Քահանայապետին Կանդելմի նուիրակը: Ան իւ ժողովոյս մէջ՝ Վարդան Յունանեան արքեպիսկոպոսը բոլոր ժողովրդովն ինք զինքն Էջմիածնի կաթուղիկոսին անկախ եւ Հռոմայ եկեղեցւոյ հետ միացեալ հրատարակեց:

Լեհաստանի Հայք Հռոմայ եկեղեցւոյ հետ միանալէն ետեւ, Մոլտաւիայի ու Վալաքիայի Հայք Էսպոլսոյ արքեպիսկոպոսաց իրաւաբանութեան տակէն ելան, եւ Էջմիածնի կաթուղիկոսաց հետ միացեալ մնացին: Ասոնի եւ անկէ ետքը՝ Էսպոլսոյ ուղղափառ արքեպիսկոպոսաց իրաւասութիւնը կը տարածուէր միայն Լեհաստան, Խրիմ ու Ազաբիջանի կողմերը գտնուող կաթուղիկէ Հայոց վրայ: Երբոր 1795ին Լեհաստան երրորդ անգամ բաժնուեցաւ, Էսպոլսոյ արքեպիսկոպոսները թէ տեղւոյն հեռաւորութեան թէ ուրիշ արգելքներու պատճառաւ Ռուսիոտակ մնացող Լեհաստանի Հայոց վրայ իրաւաբանութիւնն չկարենալով բանեցընել, իրենց իշխանութիւնը միայն Գալիցիայի Հայոց վրայ ամփոփուեցաւ*:

Պիոս Է. Քահանայապետը 1819ին համաձայնագրով մը Աւստրիայի կայսեր իրաւունք տուաւ Լեմպէրկի կողերէն առաջարկուած երեք ընտրելացուներէն մէկն արքեպիսկոպոս անուանելու: — Լեհաստանի ուղղափառ Հայք 1780ին մօտերը Յունիական տոմարը ձգելով Գրիգորեանն սկսան գործածել: Հաւատոյ տարածման Ս. Ժողովոյն 1669ին հանած վճռագրին գօրութեամբը, Հայոց եկեղեցւոյ ծէսն ու արարողութիւնները քանի մը փոփոխութիւններով պահած են: Պատարագը, խորհրդոյ մատուցարարութիւնն ու ժամերգութիւնը Հայերէն կ'ըլլան:

* Գալիցիայի ուղղափառ Հայոց թիւը 5000ի մօտ է, որոնք կը բնակին Լէոպոլիս (Լեմպէրկ), Պոճեժան, Լըչեց, Սատիկոպա, Գուդի, Դիմինից, Հռոմանդրա, Մեհադին եւ այլ քաղաքներէ:

Բ. Մոլտաւիայի ու Վալաքիայի Հայք:

Մոլտաւիայի ու Վալաքիայի Հայք՝ ըստ մասին բուն Հայաստանէն ըստ մասին Խրիմէն եկած են: Ասոնք քանի որ Էսպոլսոյ արքեպիսկոպոսները Հռոմայ եկեղեցւոյ հետ միացեալ չէին, անոնց իրաւաբանութեան տակն էին: Բայց եւթեւտասներորդ դարուն միաբանութենէն ետքը, Էսպոլսոյ աթոռէն բաժնուեցան, եւ Էջմիածնի կաթուղիկոսաց հպատակ մնացին: Մոլտաւիայի ու Վալաքիայի Էջմիածնական Հայք՝ ժամանակ ժամանակ շատ մեծ նեղութիւններ կրեցին տեղւոյն իշխաններէն, որոնք զիրենք իբրեւ հերետիկոս կը չարչարէին ու կը հալածէին, եւ տէրութեան կրօնն ընդունելու կը սպրդէին, որ պատճառաւ անոնց մէկ մասը (շուրջ 1668) Դրանսիլվանիա անցաւ: Ութեւտասներորդ դարուն սկիզբը՝ Վարդան Յունանեանին օգնական տրուած Աստուածատուր Ներսիսեան Տրապիզոնլուսոլոյ եպիսկոպոսը, Ս. Ժողովոյն յանձնարարութեամբը Վալաքիայի Գոնդոմիր իշխանին գնաց նոյն տեղւոյն չմիացեալ Հայերը Հռոմայ եկեղեցւոյ հետ միաբանելու համար, բայց բան մը չկրցաւ ընել: Նոյն դարուն երկրորդ կէսին սկիզբը (1757ին) Հռոմ Ուրբանեան դպրոցը կրթուած Յովհաննէս Յակոբեան Դրանսիլվանիոյ քահանան Հաւատոյ Տարածման Ս. Ժողովէն առաքելութեամբ ան կողմերը խաւրուեցաւ, որ չմիացեալ Հայերէն շատ նեղութիւն կրելով 1791ին լի արդեամբք վախճանեցաւ: Ասկէս մինչեւ հիմայ Դանուբեան իշխանութեանց մէջ գտնուող Էջմիածնական Հայք*, Կոստանդնուպոլսոյ Հայոց պատրիարքին իշխանութեան տակն են, որ ամէն տարի եպիսկոպոս մը կը խաւրէ ան կողմերուն կղերիկոսները ձեռնադրելու եւ անոնց հոգեւոր եւ ուսումնական պիտոյիցը հոգ տանելու համար:

* Ասոնց թիւը 16,000 կը համարուի, որոնք գլխաւորաբար կը բնակին Պուքրեշտ, Ֆոքշան, Եաչ, Ռոման, Հուշա, Պոգուշան եւ Կալաց:

Գ. Դրանսիլվանիայի ու Մաճառստանի Հայք։

Լութերեական երդում (1668) Մոլտաւիա ելած խռովութեանց եւ Ցաճկայ ու Լեհայ մէջ բացուած պատերազմին պատճառաւ, Մոլտաւիայի Հայերէն շատերը Դրանսիլվանիայի լերանց վրայ ապաւինեցան։ Հոն քանի մը տարի իրենց երկիրը դառնալու յուսով պարապ տեղ սպասելէն ետեւ, նոյն տարիներուն Դրանսիլվանիայի Միքայել Ա. Աբաֆի իշխանին դիմեցին եւ իրմէ հոն բնակելու հրաման խնդրեցին, զորն որ նոյն իշխանն իրենց շնորհեց։ Այսպէս Մոլտաւիայի Հայոց մէկ մասը՝ 1670ին Դրանսիլվանիա անցաւ, եւ հոն Ճուրճով (Սէնդ Միքլոշ), Ջիգ ու Պիսդրից քաղաքները բնակեցան։ Քիչ ժամանակուան մէջ՝ Դրանսիլվանիայի իշխաններէն ու Աւստրիայի կայսրներէն զանազան արտօնութիւններ առին, եւ Լէօբոլտոս կայսեր հրամանաւը Կերլա քաղաքը շինեցին, նոյնպէս Եղիսաբեթուպոլիս (Պաշպալով) քաղաքն իրենց բնակութեան համար առին, զորոնք շքեղ եկեղեցիներով զարդարեցին։ Դրանսիլվանիայի Հայք՝ Մոլտաւիայէն եկած ըլլալով, հերձուածող էին. իրենց Հռոմայ եկեղեցւոյ հետ միաբանութիւն եւթեւտասաներորդ դարուն վերջերն եղաւ։ Իրենց մէջէն Մոլտաւիա ծնած Հայազգի մը՝ Աբգենտիոս Վերզիրեսքի անուն, տասնուչորս տարի (1670—1684) Հռոմ կրօնական ու արտաքին ուսմանց մէջ կրթուելէն եւ քահանայ ձեռնադրուելէն ետքը, առաքելական քարոզչի անուամբ իր հայրենիքը դարձաւ եւ Հոնտեղուան Մինաս Հերձուածող եպիսկոպոսը Հռոմայ եկեղեցւոյ գոգը դարձուց։ Մինաս՝ Աբգենտիոսին հետ Լեմպերկ երթալով, առաքելական նուիրակ Բալլավիչինի կարդինալին առջեւն ուղղափառ հաւատոյ դաւանութիւն տուաւ (1686), եւ իր սեռոր Դրանսիլվանիա դառնալով, նոյն տարին վախճանեցաւ։ Մինաս եպիսկոպոսին մահուանէն ետքը, Վարդան Ցունանեան Էջոպոլսոյ արքեպիսկոպոսը 1687ին գրած թղթով մը Աբգենտիոս Վերզիրեսքին Դրանսիլվանիայի Հայոց եպիսկոպոսի փոխանորդ եւ տեսուչ դրաւ, մինչեւ որ Առաքելական Գահն եպիսկոպոս մ՚անուանէ։ Քիչ մը ետքն Ինոկենտիոս ԺԲ. Քահանայապետը զԱբգենտիոս եպիսկոպոս անուանեց, որ Լեմպերկ երթալով՝ Վարդան Ցունանեան արքեպիսկոպոսէն ձեռնադրութիւնն ընդունեցաւ (1691)։ Այս դէպքն ինչպէս նաեւ ուրիշ մէկ քանի ապացոյցներ կը վկայեն, որ Դրանսիլվանիայի Հայք՝ Լեմպերկի հայ արքեպիսկոպոսաց իրաւասութեան տակն էին։ Աբգենտիոս Դրանսիլվանիա դառնալով՝ սեռոր Պիսդրից հաստատուեց, եւ զարմանալի անձնանուիրութեամբ հոնտեղուան Հայոց գործին սկսաւ աշխատիլ, եւ զանոնք ամբողջ Հռոմայ եկեղեցւոյ հետ միաբանեց։ Իր հօտին հոգեւոր ու մարմնաւոր օգուտը յառաջ տանելու համար երկու անգամ Վիեննա գնաց, ուր 1715ին վախճանեցաւ, թունաւորուած բլլալու կասկած թողլով։ Իր յիշատակը բոլոր Դրանսիլվանիայի Հայոց շատ քաղցր է, եւ անոնց մըտքին մէջ անջինջ տպաւորուած։ Աբգենտիոսի մահուանէն ետքն եպիսկոպոսական սեռոր դասարկանալով Դրանսիլվանիայի ուղղափառ Հայք՝ հոնտեղուան եպիսկոպոսին իրաւասութեան ներքեւ մնացին։ Բայց իրենց ազգային հայածէս քահանաներն ունէին, որոնք Լեմպերկի կամ Հռոմ Ուրբանեան դպրոցին իրենց կրթութիւնն ու ձեռնադրութիւնը կ՚ընդունէին։ Առաքելական Գահն ալ ժամանակ ժամանակ այցելուներ կը խաւրէր, որոնք ուղղափառ հաւատոյ անարատ պահպանութեան վրայ կը հսկէին։ Ասոնց մէջ շատ անուանի է Աստիանոս Լեհացի Ռաշքեան, որ նախ Լեմպերկ Թէադինեան կրօնաւորաց կառավարութեան տակ եղած վարժարանն եւ եղբ Հռոմ Ուրբանեան դպրոցը կրթուած էր։ Ասիկայ 1729ին մօտերը Դրանսիլվանիա եկաւ, եւ հոնտեղուց եկեղեցիներուն բարեկարգութեանը մեծ գործունէութիւն ցուցուց։

Դրանսիլվանիայի ուղղափառ Հայք 1758ին իրենց ուզելովը Յուլիական տոմարը ձգեցին եւ Գրիգորեանին սկսան գործածել։ Եկեղեցական պաշտամունքն ու արարողութեանց մէջ ազգային լեզուն ու ծէսը քիչ շատ փոփոխութեամբ պահած են։ Պատարագը մեծա-

մասամբ Հայոց պատարագին հետ նոյն է. միայն մէկ քանի բան Լատինացւոց (Դոմինիկեանց) պատարագամատուցէն առած են: Իսկ խորհրդոյ մատակարարութեան համար գործածած ծիսաբանը, Սահմանոս Լեհացւոյն՝ Կալիցիայի Հայոց համար շինած ծիսարանին հետ նոյն է: — Անտարակոյս է որ Դրանսիլվանիայի Հայոց թէ ազգայնութիւնն եւ թէ լեզուն պահելու եւ յառաջացնելու միակ միջոցն է, ազգային եպիսկոպոս մ՚ունենալը, որուն քանի մը տարիէ վեր շատ եռանդ ինկած են ի մասնաւորի Կերլայի ու Եղիսաբեթուպոլսոյ Հայ հասարակութիւնները, բայց իրենց քանից ինչ հետեւութիւն ունենալիքը դեռ չի գիտցուիր: Դրանսիլվանիայի ուղղափառ Հայք հինայ ուրիշ չորս ժողովրդապետութիւն միայն, որ են Կերլայ, Եղիսաբեթուպոլիս (Պաշպալով), Ճուրճով ու Սերվիզ, որոնց վերաբերող Հայաբնակ ուղղափառ ժողովրդեան թիւը 6—8000ի կը հասնի*: Մահմատական Նայսայ քաղաքն ալ Հայոց ժողովրդապետութիւն մը կայ, որ 1512ին Պելկրատէն դէպ ի ան կողմերն եկող Հայերէն հաստատուած է: Այս ժողովրդապետութիւնը մինչեւ 1848 Վենետական Միխիթարեան Հարց ձեռքն էր, բայց նոյն տարին Մահմատականի յեղափոխութեան ժամանակ թէ եկեղեցին ու թէ վանատունն այրելով՝ քանի մը տարի դատարկ մնաց: Վերջապէս 1856ին Հաւատոյ Տարածման Ս. Ժողովոյն հրամանաւ Վենետական Միխիթարեանք հոն իրենցմէ մէկը ժողովրդապետ դրին: — Վերոյիշեալ ժողովրդապետութիւններէն զատ, Վենետիկի մեծարգոյ Միխիթարեան Միաբանութիւնը, Պաշպալով քաղաքը վանատուն մ՚ունի:

դ. Պուդովինայի Հայ:

Յամի 1776ին Պուդովինա գաւառը՝ Տաճիկներէն Աւստրիացւոց ձեռքն անցնելով, Յովսէփ Բ. կայսեր առաջին հոգն եղաւ Մոլտաւիայէն հոն եկած

* Իսկ Դրանսիլվանիայի ու Մահմատականի մէջ ցրուած բովանդակ կաթոլիկեայ Հայոց թիւը 16—18000 կը մնայ:

չմիացեալ Հայերը Դրանսիլվանիայի Հայոց պէս Հռոմայ եկեղեցւոյ հետ միաբանել. բայց բոլոր ամէն ջանքերն ալնելրեւ արդիւնք մը չունեցան: Քանի մը տարի եղաւ (1824ին) նոյն վախճանած Պուդովինա խաւրուեցաւ Վենետիկէն Քարաշունեի քահանան, եւ քիչ մը վերջն ան կողմերը դնաց Յովսէփ Մուշորոյ քահանան. բայց երկուքն ալ առանց բան մ՚ընելու ետ դարձան: Նոյնպէս առանց հետեւութեան մնացին Գեր. Սահմանեան Լեմպերկի Հայ արքեպիսկոպոսին ջանքերը, որ Պուդովինայի ուղղափառ Հայոց եկեղեցիներուն այցելութիւն բրած առեն, անձամբ չմիացելոց դարձին սկսաւ պարապիլ*:

ե. Խրըմի եւ Ռոսսոպոլի Հայ:

Խազրատունի Թագաւորաց Անի մայրաքաղաքը վերջին անգամ կործանելէն ետքը (1239), բնակչաց մեծ մասը Թամարատան անցան, եւ հոն Վոլկա գետին գովերն ու Ազաբերանի կողմերը բնակութիւննին հաստատեցին: Բայց ան տեղուան բարբարոս ազգերէն շատ նեղութիւն կրելով՝ ձենովացւոց դիմեցին, որոնք աս առեներս Խրըմի Քէֆֆէ կամ Թէոդոսիա մայրաքաղքին, եւ ուրիշ քանի մը տեղ տեղերուն տիրած էին: Ձենովացւոց իշխանին հետ դաշինք դնելէն ետեւ, զինու զօրութեամբ իրենց ճամբայ բացին, եւ եկան Խրըմի Թէոդոսիա մայրաքաղաքն եւ ուրիշ քանի մը քաղաքներ բնակեցան: Ան դաղթականներն իրենց Հայրենիքէն գալու առեն, Տարկաւ իրենց քանի մը մոլար գաղափարներն ալ մէկտեղ բերած էին: Ասոնց մէկ մասը՝ ի մասնաւորի Քէֆֆէ քաղքին բնակիչները՝ 1318ին Հռոմայ եկեղեցւոյ հետ միացան, նոյն քաղքին լատին արքեպիսկոպոսին ուղղափառ Հաւատոյ դաւանութիւն տալով: Այս միաբանութիւնը Յովհաննէս ԻԲ. Քահանայապետն առանձին կոնդակաւ ընդունեցաւ եւ հաստատեց: Խրըմի Հայք՝ Հռոմայ եկեղեցւոյ հետ միացեալ բլլալուն առանձին

* Պուդովինայի Հայոց թիւը 3000 կը մնայ, որոնց գրեթէ կէսն ուղղափառ է, եւ մեծաւ մասամբ Կալիցիայէն հոն եկած:

ցայց մը տալին Փլոբենտիայի ժողովոյն առեն։ Երբոր Եւգինէոս Գ. Քահանայապետը Հայոց Կոստանդին կաթուղիկոսին նոյն ժողովը գալու հրաւէր խաբեց, Կոստանդին՝ Հայաստանի շինմունեցանց պատճառաւ մարդ խաբել չկարենալով, իբրեւ կաթուղիկոսի փոխանորդ Թէոդոսիա նաստոյ Սարգիս վարդապետին դրեց, որ քանի մը ուրիշ անձինքներով Փլոբենտիա երթայ, իր ու բոլոր ազգին կողմանէ Հայոց եկեղեցին Հռոմայ եկեղեցւոյն հետ միաբանելու համար։ Միաբանութիւնը յաջողութեամբ գլուխ ելլէին եւեթ, Եւգինէոս Քահանայապետը հրեշտակներուն բերնէն լսելով, որ Թէոդոսիայի լատին եպիսկոպոսը՝ Հայոց եպիսկոպոսին թագ դնելու եւ եկեղեցական հանդէսները հրապարակաւ կատարելու հրաման չի տար (քանի որում իր եպիսկոպոսանիստ քաղաքն է), թուղթ մը գրեց, որով կը պատուիրէր որ Թէոդոսիայի Հայ եպիսկոպոսը թագ դնելու եւ եկեղեցական հանդէսները հրապարակաւ կատարելու իշխանութիւն ունենայ։

Ամէն տարակուսէ ազատ է, որ Խրիմի Հայոց մէկ մասը Հռոմայ եկեղեցւոյ այս միաբանութեան մէջ յարատեւեց։ Սակայն հնգետասաներորդ դարուն սկիզբները՝ թաթարք Խրիմի մէկ մասին տիրելով, քիչ մ՚ետքը (1475ին) Տաճիկներուն օգնականութեամբը Թէոդոսիա մայրաքաղաքն ալ առին, որով Հայոց մեծ բազմութիւն մը անկէ ելլելու եւ Լեհաստան ու Մոլտաւիա անցնելու ստիպուեցան։ Խրիմ մնացող սակաւաւոր մասը՝ 1780ին Ռուսաց Կատարինէ Բ. կայսրուհւոյն հրաւիրելովը Ռուսաստան գաղթեցին, եւ Տան գետին քովերը Նոր Նախիջեւան ու Կաթարինոսլաւ քաղաքները շինեցին։ Այս վերջին քաղքին բնակիչները, որ ըստ մեծի մասին կաթուղիկեայ Հայք էին, երբոր 1790ին Խրիմ Ռուսաց ձեռքն անցաւ, նորէն իրենց հայրենիքը դարձան եւ Խարսոս-Բազար ու Խրիմի քանի մ՚ուրիշ քաղաքները բնակեցան։ Ասոնցմէ մնացած է մինչեւ ցայսօր նոյն ցամաքակողմնայն վրայ Հռոմէական ուղղափառ Հայոց սակաւաթիւ հասարակութիւն մը, որուն հոգեւոր առաջնորդութիւնը 1822էն վեր Վենետիկի Միխիթարեան Հարց

ձեռքն է, որոնք Խարսոս-Բազար վանատուն մ՚ունին գեղեցիկ եկեղեցւով ու դպրոցով։

Ռուսաստանի Հայոց բաղմանալուն պատճառները, Ռուսաց՝ Պարսից (1827) ու Օսմանեանց (1829) դէմ բռած պատերազմները։ Ռուսք երկու պատերազմներուն մէջ ալ յաջողութիւն դանելով, Հայաստանի մէկ քանի գաւառներուն տիրեցին։ Բայց Ռուսաց բուն դիտումն էր Էջմիածին առնուլ, որպէս զի Էջմիածնականաց հոգեւոր գլուխն իրենց իշխանութեան տակ ունենալով, Պարսկաստանի ու Տաճկաստանի Էջմիածնական Հայոց վրայ իրենց ազդեցութիւնը հաստատեն։ Ասոր համար Նիկողայոս կայսրը թէ Պարսից ու թէ Օսմանեանց հետ դրած դաշնից մէջ, իբրեւ դվնաւոր պայման դրաւ, որ երկու տէրութեանց ալ քրիստոնեայ հպատակներն ազատութիւն ունենան ուզած աւետնին օտար երկիր գաղթելու, որն որ հետեւեալ տարին (1830) թէ Պարսկաստանէն ու թէ Տաճկաստանէն եկած բազմաթիւ գաղթականներով յաւատացածէն աւելի կատարուեցաւ։ Էջմիածնական Հայք՝ իսկզբան Ռուսաստանի վրայ քիչ մը անվստահութիւն ունեցան, վախնալով որ զիրենք ռուսական դաւանանքն ընդունելու կը ստիպէ։ Բայց Ռուսաստան՝ որ իր եկեղեցիին տարբեր կրօնականերուն հետ այնչափ խնայելով չի վարուիր, Էջմիածնականաց նկատմամբ իսկզբան մեծ խոհեմութիւն ու թոյլտուութիւն բանեցուց, որպէս զի Ռուսաստանէ դուրս դտնուող Էջմիածնական Հայերը, Էջմիածնի կաթուղիկոսին իշխանութեանը տակ ժողովէ, դիտումի մը որուն մինչեւ ցայսօր գանազան կերպերով հասնելու կը ջանայ նոյն տէրութիւնը։ Յամի 1836ին կայսերական հրովարտակ Հայոց եկեղեցին, իբրեւ տէրութենէ ճանչցուած եկեղեցի հրատարակուեցաւ. սակայն միշտ Ռուսաց դաւանանքին ամէն արտօնութիւնները չունի, եւ եկեղեցական կառավարութիւնն ու մատակարութիւնն ալ, տէրութեան գանազան օրէնքներով սահմանուած է։ Երկրորդ հրովարտակաւ մ՚ալ (1842) կաթուղիկոսին կանոնական բնտրութեան ազատութիւն տրուեցաւ, բնտրութեան իրաւունքը միայն Էջմիածին

եղող սիւնհոդոսին վերապահելով։ Այս սիւնհոդոսը՝ որուն 1843ին վեր Պարսկաստանի ու Ցամքաստանի Էջմիածնական Հայը ալ երեսփոխան կը խաւրեն, կաթուղիկոսը կ'ընտրէ, զոր որ եաքին Ռուսի կայսրը կը հաստատէ եթէ կ'ուզէ։ — Շատ հաւանական է՝ որ բոլոր սերուեհան մէջ դանուած դաւանանքները ռուսական դաւանանքին դարձնելու գաղափարը, ինչպէս մեկալ կրոններուն նոյնպէս Էջմիածնական Հայոց նկատմամբ ալ ժամանակաւ գործադրուի։

Ռուսաստանի Հայոց թիւը 500.000ը կ'անցնի, որոնց հաղիւ 25.000 ուղղափառ հոմէական են։ Ասոնք Խրիմէն զատ, կը գտնուին Լեհաստան, Գազան եւ Ռ.քրանիա դաւառները։ Լեհաստանի վերջին բաժանումէն եաքը (1795), Պիոս Է. Քահանայապետը 1809ին Ազեքսանդր Ա. Ռուսոց կայսեր Համաձայնութեամբ ուղղափառ Հայոց Համար Մոյիլով առանձին եպիսկոպոսական աթոռ մը Հաստատեց, եւ առաջին եպիսկոպոս անուանեց Յովսէփ Քրիստափորիչ քահանան։ Բայց իր մահուանէն եաքը՝ աթոռը դատարկ մնալով, Ռուսաստանի ուղղափառ Հայը Բեսարապիոյ նահագ լսուին առաքելական նուիրակին իշխանութեան տակը մնաւ։ Յամի 1847 Ռուսաստանի ուղղափառաց վիճակը լաւացընելու Համար Պիոս Թ. Քահանայապետին եւ Նիկողայոս Ա. կայսեր մէջ դրուած եկեղեցական միաբանագրոյն մէջ, կաթուղիկէ Հայոց Համար ալ կամինիեց ու Քերսան երկու եպիսկոպոսական աթոռներ դրուեցան։ Որոշուեցաւ նաեւ որ մինչեւ ան աթոռները Հայոց առանձին եպիսկոպոս դրուի, Կամինիեցի ու Խրիմի եպիսկոպոսներն իրենց կղերանոցներուն մէջ կառավարութեան ծախքովը Հայ կղերիկոսներ առնուն, եւ ուղղափառ Հայ քահանայի մը ձեռքով կրթել տան։ Բայց ինչպէս բոլոր Ռուսաստանի ուղղափառաց, նոյնպէս կաթուղիկէ Հայոց Համար եղած այս որոշմանքներն առանց դրական ծագրութեան մնացին, որով Ռուսի Լեհաստանի ուղղափառ Հայոց վիճակը շատ դժուարացաւ։

Շատ աւելի վատթար է Գազան եւ Ռ.քրանիա դաւառները գտնուող ուղղափառ Հայոց վիճակը։ Ա-

նոնք բոլ մեծի մասին Ցամքաստանէն Ռուսաստան անցան (1830), եւ Թիֆլիզ, Լօրի, Ախալցխա եւ շրջակայ գեղերը բնակեցան։ Անոնք ան յուսով Ռուսաստան անցան, որ հոն իրենց կրած նեղութեանցը՝ քրիստոնեայ տերութենէն մխիթարութիւն ու պաշտպանութիւն կը գտնեն, եւ իրենց կրօնական պաշտամունքն աւելի ազատութեամբ կրնան կատարել։ Բայց թէ իրենց յոյսն որչափ հիմ ունի երեր հիմայ գըտնուած խեղճ վիճակներնէն կրնայ իմացուիլ։ Սպզդ է տերութիւնը նոյն միջոցին գաղթականանաց հետ եկած քահանաներն ընդունեցաւ, սակայն եաքէն անոնց Ցամքի տերութեան տակ եղող առաջնորդներուն հետ ամէն հաղորդութիւն արգիլեց։ Նոյնպէս օտար քահանայից անկէ եաքը տերութեան մէջ մտնելը թոյլ չտուաւ։ Հիմայ առանց հոգեւոր պիտոյքն տեղացի քահանայք կը հոգան, որոնք հնտեղացւոց լսուին եպիսկոպոսին իրաւարանութեան տակն են։

99. Ր. Արեւելեան Գաղթականք։

ա. Պարսկաստանի Հայք։

Էջմիածնի կաթուղիկոսաց վիճակը՝ առ ժամանակի շրջանին մէջ (1440—1700)։

Փլորենտիայի ժողովոյն միաբանութիւնն (տես երես 247) արդիւնական ու տեւական հետեւութիւն մը չունենալով, Հայ կաթուղիկոսաց՝ Հռոմայ քահանայապետներուն հետ ունեցած յարաբերութիւնը Երեսաստանեցոց դարուն վերջին կէսէն սկսեալ կտրեցաւ, եւ ընդհանրապէս խօսելով անկէ եաքը Հայոց եկեղեցին՝ Հռոմայ աթոռոյն հպատակութեան եւ կաթուղիկէ եկեղեցւոյ միութեան մէջ չէր։ Սակայն անկէ եաքն եկող կաթուղիկոսաց յաջորդութեան մէջ՝ գըտնուեցան ուղղափառամիտ կաթուղիկոսներ ալ, որոնք կամ այլազգիներէն կրած խիստ հարստահարութիւններէն տարփուած եւ կամ արեւմտեցւոց Հայաստան եկող քարոզիչներէն յորդորուած, Հռոմայ քահա-

նայապետներուն հետ հպատակութեան եւ սիրոյ յարաբերութեան մէջ մնան, որ միջոցին նաեւ Հռոմայ եկեղեցւոյն հետ միաբանութեան փորձերը նորէն ձեռք առնուեցան։ Ա.յսպէս Փլորենտիայի միաբանութենէն կամ սիւնհոդոսէն տարիւր տարի մը ետքը (1549), Սաւփանոս Ե. կաթուղիկոսն ուխտագնացութեան պատճառաւ Հռոմ երթալով, հոն Պաւղոս Գ. քահանայապետին հաւատոյ միութեան վերայ խօսք բացաւ։ Թէպէտ ինք շատ բաներու մէջ զիջումի ընելու միտում էր, բայց այսպիսի մեծակշիռ գործի մը համար ազգին կամքը հարցնելով, իր աթոռը դարձած տանէն Լեհաստան վերադարձաւ (1551)։ Իր տեղակալն ու յաջորդը Մինաս էր, սկսուած միաբանութեան բանակցութիւնները յառաջ տանելու կամ ինք նորէն սկսելու մտօք, Աբգար ու Աղեքսանդր պատգամաւորներն առաքեց թղթով Հռոմ Պիոս Դ. քահանայապետին խաւրեց (1563)։ քահանայապետը սիրով ընդունեցաւ Հայոց պատգամաւորներն, եւ իրենցմէ Հայոց եկեղեցւոյն հաւատոյ դաւանութիւնը գրով ուզեց, զորն որ պատգամաւորները կաթուղիկոսին անուամբը տուին։ Բայց թէ քահանայապետը կաթուղիկոսին ինչ պատասխան գրեց, եւ ընդհանրապէս միաբանութեան փորձն ինչ հետեւութիւն ունեցաւ, պատմութիւնը մեզի չ'աւանդեր։ Ա.ս միայն ստոյգ է, որ այս միջոցիս եւ անկէ ետքը Հռոմայ քահանայապետը Հայ ազգին թէ կրօնական եւ թէ քաղաքական խնդիրներուն ու տառապանքներն իմանալով, իրենց առանձին սէր ու խնամք կը ցուցընէին, եւ զիրենք կաթուղիկէ միութեան բերելու կ'աշխատէին։ Պիոս Դ. քահանայապետը Հռոմ բնակող Հայոց առանձին եկեղեցի մը տուաւ, որպէս զի հոն եկեղեցական պաշտամունքն իրենց ազգային ծիսովը կարող լլլան կատարել։ Գրիգոր ԺԳ. քահանայապետն ալ ուրիշ ազգաց պէս Հայ տղոց համար Հռոմ առանձին վարժարան մը ուզեց կանգնել (1584), բայց մահը վրան հասնելով՝ միտքը դրածը չկրցաւ կատարել։ Սակայն իր բաղձանքն առանց հետեւութեան չմնաց։ Իր յաջորդներն որոշեցին որ Ներբանեան դպրոցը 18 Հայ տղաք առնուին,

որպէս զի հոն ողջամիտ վարդապետութեան, բարի վարուց եւ գիտութեանց մէջ կրթուելով, իրենց ազգակցացն ուղղափառ հաւատոյ քարոզիչ լլլան։ Հայոց կաթուղիկոսները՝ քահանայապետաց Հայ ազգին ցուցած սա մասնաւոր խնամքն ու սէրը տեսնելով, իրենք ալ վառուեցան ի սէր Առաքելական Գահին, եւ թուղթ կամ պատգամաւոր խաւրելով իրենց հպատակութիւնը Հռոմայ քահանայապետաց ցուցուցին։ Եւ թեւառանեարդ դարուն սկիզբը (1605ին) Գաւրիէլ Ե. կաթուղիկոսը հաւատոյ դաւանութեան եւ հպատակութեան թուղթ դրեց Պաւղոս Ե. քահանայապետին։ Ցետ տարի ետքը Մելքիսեդեկ կաթուղիկոսը՝ աւելի հանդիսաւոր կերպով ցուցուց իր հպատակութիւնը Հռոմայ աթոռոյն, իր հռչակաւոր քարոզիչը՝ Զաքարիա վարդապետը Պաւղոս Ե. քահանայապետին խաւրելով։ քահանայապետը կաթուղիկոսին առանձին թուղթ եւ մէկ քանի սահմանադրութիւններ դրելէն զատ, ոսկի խաչ մը Քրիստոսի խաչափայտին մասնիկովը բնծայ խաւրեց, որուն վրայ Մելքիսեդեկ իր ուղղափառ հաւատոյ դաւանութիւնը կրկնեց Գրիգոր ԺԵ. (1622) եւ Ուրբանոս Ը. քահանայապետներուն ալ (1623), եւ Հռոմայ եկեղեցւոյ յարեալ ու միացեալ լլլալուն առանձին կերպով ցոյց տուաւ Լեհաստանի Հայոց դարձին ժամանակ։ Նոյն սիրոյ յարաբերութիւնը շարունակեց իր յաջորդը Մովսէս կաթուղիկոսը, որուն համար մելեռանդն Հակառակորդներէն ալ ընդդիմութիւն կրեց։ Մովսէսի յաջորդ՝ Փիլիպպոս կաթուղիկոսին ժամանակ, դարձեալ միաբանութեան վերայ բանակցութիւններ սկսան, եւ Հաւատոյ Տարածման Ս. Ժողովը հարկաւոր պայմաններուն վերայ հարցուելով, 1635ին Յունուարի 30ին հանած վճռովը Ս. Աթոռոյն պայմանները Հայոց առջեւը դրաւ։ Կ'երեւայ որ Հայք Ս. Ժողովոյն պայմանները ընդունելու դժուարութիւն սկսան ցուցընել, որուն համար Ուրբանոս Ը. քահանայապետը Հ. Պաւղոս Խիրմանլի Դոմինիկեան կրօնաւորը, որ արեւելք պտրտած ու երկայն ժամանակ Էջմիածին բնակած էր, Հայաստան խաւրեց ձեռքը Փիլիպպոս կաթուղիկոսին առանձին

թուղթ մը տալով։ Փիլիպպոս սիրով ընդունեցաւ քահանայապետին նուիրակը, եւ անոր ձեռքով Ինոսենկենտիոս Ժ. քահանայապետին խաբեց (1647) կաթողիկէ հաւատոյ դաւանութիւնը, քանոնհինգ եպիսկոպոսաց եւ ութ վարդապետաց ստորագրութեամբ։

Սակայն այս միաբանութեան ալ տեւական չըլլալն եւ ընդհանուր նկարագիր չունենալն անկէ կ'իմացուի, որ իր անմիջական յաջորդը Յակոբ 1680ին երկու եկեղեցիներուն մէջ սիրոյ յարաբերութիւն մը հաստատելու նպատակաւ, Աղեքսանդր Է. եւ Ինոսենկենտիոս ԺԱ. քահանայապետներուն թուղթ գրեց եւ Առաքել՝ Խորիկ մականուանեալ Երջնկայ եպիսկոպոսը մէկ քանի անգամ Հռոմ խաբեց։ Վերջապէս ուղեց ինք անձամբ Հռոմ երթալ, բայց իր եւ հաւատակեցոց եղեւազար կլայեցւոյն մէջ եղած դժուարութեան պատճառաւ արգելուելով, Կոստանդնուպոլիս Գասպար Գասպարինի Առաքելական նուիրակին առջեւը, ուղղափառ հաւատոյ դաւանութիւն տալով մեռաւ։

Ասկէ աւելի մեծ հետեւութիւն մը չունեցան եւթեւտասաներորդ դարուն վերջերը Յիսուսեանց ձեռքով եղած միաբանութեան փորձերը։ Յիսուսեանք 1682ին Լուդովիկոս ԺԴ. Գաղղիայի թագաւորին պաշտպանութեան տակ՝ Երեւան առաքելութիւն մը հաստատած էին։ Նոյն միջոցին կաթողիկոսական աթոռը բռնած էր Նահապետ կաթողիկոսը, որուն ջով Յիսուսեանք կամայ կամաց մուտք գտնելով, իրենց խորհրդովն ու յորդորելովը 1695ին Ինոսենկենտիոս ԺԲ. քահանայապետին հպատակութեան թուղթ գրեց։ Յիսուսեանք կը յուսային որ կաթողիկոսին օրինակին կը հետեւին եպիսկոպոսներն շատերը եւ ժողովրդեան մեծ մասը. սակայն ատանկ չեղաւ։ Ինչու որ երբոր Սպահանայ Սահմանոս հերձուածող եպիսկոպոսն եղածը լսեց, Նահապետ կաթողիկոսին վրայ Պարսից թագաւորին զրպարտութիւն ընելով, ղինքն աթոռէն ձգեց եւ ինք տէրն անցաւ։ Բայց իր կաթողիկոսութիւնն երկայն չտեւեց, վասն զի քանի մը ամիս ետքը Յիսուսեանց

միջնորդութեամբը Նահապետ դարձեալ կաթողիկոսական աթոռն ելաւ։ Ա՛ս միջոցիս կաթողիկոսին դրած հպատակութեան թուղթն Ինոսենկենտիոս ԺԲ.ին ձեռքը հասած չլլալով, քահանայապետան ընդրանեան դպրոցը կրթուած Խաչատուր վարդապետին ձեռքով՝ Հայոց կաթողիկոսին միաբանական նամակ մը ու պարգեւներ խաբեց, որուն վրայ Նահապետ՝ քահանայապետին շնորհակալութեան պատասխանագիր մը դրեց։ Անկէ քանի մը տարի ետքը Լեհաց թագաւորին միջնորդութեամբն ընդհանուր միաբանութիւն մը յառաջ բերելու խորհուրդը, նոյն թագաւորին վաղահասմահուամբն առանց գործադրութեան մնաց։ — Ընդհանրապէս այս միջոցիս եւ ասկէ ետքն Էջմիածնի կաթողիկոսաց վիճակը շատ խնդիր էր. Պարսից թագաւորաց եւ պյլազդի իշխանաց հարստահարութիւնը տակ ու վրայ կ'ընէր։ կաթողիկոսական աթոռն ալ երկու ոսոխ տէրութեանց մտպատակութեանց եւ իրարու դէմ կռուող հակառակորդ կաթողիկոսաց պատճառաւ, աստանդական եղած եւ անկածութեան վիճակը հասած էր։ Մանաւանդ Հայաստան՝ Օսմանեանց եւ Պարսից մէջ վերջին անգամ բաժնուելէն ետքը (1746), Էջմիածնի կաթողիկոսաց իշխանութիւնն Օսմանեանց բաժնին մէջ մնացող Հայոց վրայ շատ նուազած եւ չափաւորուած էր, ինչպէս եւթեւտասաներորդ դարուն Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան համար եղած կանխներն կը յայտնեն։

Պարսկաստանի Հայոց մէջ շատ նշանաւոր են Միաբանող Եղբարց ձեռքով դարձած նախիջեւանի գաւառին եւ նոր Ջուղայի մնացեալ Հայերը, որոնք Շահաբաս թագաւորը 1605ին իրենց հայրենի երկրէն հանելով՝ Սպահանի քովերը բնակեցուց։ Ա՛ս գաղթականութիւնը քիչ ժամանակւան մէջ թուով եւ հարստութեամբ արուարձի կարգի աճեցաւ ու պայծառացաւ։ Եւթեւտասներորդ դարուն՝ իրենց ամենէն պայծառութեան ժամանակ, Եւրոպայի կրօնաներէն շատերը Նոր Ջուղա վանատուներ եւ եկեղեցիներ ունէին եւ մեծ ջանքով եւ արդիւնքով անոնց դարձին կ'աշխատէին։ Յամի 1625ին նախ կարմելականք հոն

Հաստատուեցան, որոնց եռանդ եռեւ յաջորդեցին Քո-
կոսն Գաբուչինք, Ճիսուսեանք եւ Դոմինիկեանք:
Բայց 1722ին Աղուանները Պարսկաստան ըրած ար-
շաւանքը, նաեւ Շահ Պարսից թագաւորին Հայոց
Հայցուցած վնասներն եւ չմիացեալ Հայոց՝ ուղղա-
փառաց դէմ յարուցած հալածանքները, Հռոմէական
Հայերն ստիպեցին անկէ ելլելու եւ զանազան տեղեր
ցրուելու. նոյն իսկ վերոյիշեալ կրօնաւորներն չքաղցիչ-
ները հարկադրեցան անկէ հեռանալ: Այսպէս աս
ծաղկեալ ուղղափառ հաստարակութիւնը բոլորովին ին-
կաւ. հան մնացող սակաւաթիւ Հռոմէական Հայք ա-
նանց Հովսէփ եւ առաջնորդի մնալով, ուղղափառ
հաւատքը մոռցան: Եւ թէպէտ կէս դար մ'ետքը Հիմդ-
կաստանէն Յովսէփ անունով քահանայ մ'եկաւ, որ
ուղղափառ անունը դարձեալ մտքերնին բերաւ, բայց
ասիկայ առաքելական պաշտօնին հարկաւոր եղած դի-
տութիւնն եւ որպիսութիւնները չունենալով, ուղղա-
փառ անուան պատիւ բլլալու տեղ նախատինք եղաւ:
Ասոր մահուանէն ետքը, հաւատոյ Տարածմանն Ս. Ժո-
ղովը 1828ին Յովհաննէս Տէրտէրեան բազմարդիւն վար-
դապետը, իբրեւ Պարսկաստանի ուղղափառ Հայոց ա-
ռաքելական պատուիրակ Նոր Ջուղա խաւրեց: Այս
ճշմարտասիրտ անձն իր իմաստութեամբն ու խոհեմու-
թեամբը Պարսից թագաւորին սիրելի բլլալով, ուղղա-
փառաց համար 1834ին պաշտպանութեան թագուհի
ընդունելէն ետքս, Նոր Ջուղա ճեմարան մը հաստա-
տեց, եւ ուղղափառութեան պայծառութեան ու յա-
ռաջացման անխոնջ եւ անվաստակ աշխատեցաւ: Երբոր
1840ին Գաղղիայի միջնորդութեամբը՝ Պարսկաստանի
ուղղափառաց ազատութիւն տրուեցաւ, Լազարիստները
թէ քաղդէայի եւ թէ Հայ ուղղափառաց հոգեւոր ա-
ռաջնորդութիւնը վրանին առին: Վերջապէս Պիոս Թ.
քահանայապետը 1850ին Պարսկաստանի ուղղափառ
Հայոց համար Սպահան առանձին եպիսկոպոսական ա-
թոռ մը հաստատեց, Կոստանդնուպոլսոյ նախագահա-
կան աթոռոյն առժամանակեայ իրաւաբանութեանը
տակ: Յամի 1856ին Հաւատոյ Տարածման Ս. Ժողո-
վոյն հրամանաւը Վիէննայի Մխիթարեաններէն

երկու հոգի առաքելութեամբ Պարսկաստան խաւ-
բուեցան:

100. ք. Ճաճկաստանի Հայք:

*Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքական աթոռն եւ հոն
պատահած դէպքերը (1700—1828):*

Որչափ Էջմիածնի կաթուղիկոսական աթոռը
կ'իյնար, այնչափ անդիէն ուրիշ մայրաքաղքի պա-
տրիարքական աթոռ մը թէ ազդեցութեամբ եւ թէ
հոն պատահած կրօնական դէպքերու նշանաւորու-
թեամբ երեւելի կ'ըլլար: Սակայն այս դէպքերը
պատմիչէն յառաջ, հարկ է նոյն պատրիարքական ա-
թոռոյն ծագման վրայ քանի մը խօսք ըսել:

Հայաստանի սեպհական թագաւորութեանց
կանգուն եղած ատեն, արդէն Հայք սկսած էին Յու-
նաստան, Փոքր Ասիայի զանազան կողմերն եւ գլխաւ-
որաբար Կոստանդնուպոլիս գաղթել: Ա՛ս մայրաքաղ-
քիս գաղթականաց թիւը նոր հաստատներով այնչափ
աճեցաւ, որ չորեքտասաներորդ դարէն սկսեալ, ինչ-
պէս կը համարուի, առանձին ազգային եպիսկոպոս
մ'ալ ունէին*: Սուլթան Մէհէմէտ Բ. 1453ին Կոս-
տանդնուպոլիս առնելէն ետքը, որպէս զի Հայք Յու-
ներէն վար չմնան, Փոքրասիոյ Յովակիմ եպիսկոպոսը՝
Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարք անուանեց, եւ Փոքր
Ասիա ու Յունաստան գանուող Հայոց հոգեւոր ու աշ-
խարհական գլուխ դրաւ: Սակայն Կոստանդնուպոլսոյ
պատրիարքներէն Էջմիածնի կաթուղիկոսներէն անկախ
չէին, միայն քաղաքական իրողութեանց մէջ Օսմա-
նեան տէրութեան հպատակ եղող ազգակցաց ժամա-
նակաւոր գլուխ եւ անոնց ամէն գործողութեանցը
պատասխանատու էին: Պատրիարքները կ'ընտրուէին
Կոստանդնուպոլսոյ եւ շրջակայ գաւառներուն եկե-
ղեցական ու աշխարհական գլխաւորներէն, իսկ Հան-
դերձաւորութիւնը կ'ընդունէին Ճաճկի Սուլթաննե-

* Այս ժողովին (1307) արձանագրութեանցը մէջ կը գտնենք Ցուսիկ Իոպոլոլա եպիսկոպոսը, որ թերեւս նոյն մայրաքաղքն բլլայ:

րէն, որուն դիմացը պատրիարքները տուրք մը կը վճարէին: Բայց եւ այնպէս քիչ անգամ կրնար պատրիարք մը աթոռը ցմահ պահել: Ինչու որ պատրիարքական աթոռը պաշտօնատեարց շահասիրութեան եւ քանի մը փառասէր անձանց դահասիրութեան խաղալիկ ըլլալով, պատրիարքներէն շատերը քիչ մը ժամանակ աթոռը նստելէն ետքը, կամ կամ կու տիպուէին հրաժարիլ կամ տէրութիւնը զրկելով կ'առնուր, երբեմն ալ կ'աքսորէր: Այս պատճառաւ՝ մանաւանդ եւթեւտասաներորդ դարուն վերջին կէսէն սկսեալ, նոյն մայրաքաղքին պատրիարքական աթոռը միակերպ դահակալութեան կը ենթարկուէր եւ խռովութեանց մէջ էր: Այնպէս որ 50 տարուան միջոցի մէջ (1650—1700) 36 պատրիարք եղաւ եւ տեւ իրարու յաջորդեցին, եւ անոնցմէ ոմանք մէկ քանի անգամ վար առնուեցան եւ դարձեալ բնտրուեցան:

Այս աթոռակալութեան կը ենթարկուէր ժամանակ, նոյն մայրաքաղաքը կաթուղիկէ կամ Հռոմէական Հայոց սակաւաթիւ հաւարակութիւն մը կազմուած էր, որ երթալով թէ թուով եւ թէ ազդեցութեամբ կը զօրանար: Քանի որ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքական աթոռոյն վրայ, երբեմն հերձուածողամիտ երբեմն ուղղափառ աթոռակալներ կը նստէին, եւ ժողովուրդն ալ շատ հերձուածողաց եւ քիչ ուղղափառաց խառնուրդ մըն էր, երկու հաւարակութիւններն իրարու հետ դէմ եկեղեցական հաղորդութեան մէջ էին: Բայց երբոր եւթեւտասներորդ դարուն վերջերը, նոյն պատրիարքական աթոռոյն վրայ Հռոմայ եկեղեցւոյ յայտնի հակառակորդ եւ մտերիմ վարդապետութեանց ջատագով պատրիարքներ եկան, երկու հաւարակութեանց մէջ ալ կրօնական նեխութիւն վրայ վէճ բացուելով՝ տարբերութիւններն երեւան եկան, կաթուղիկեական Հայք՝ չմիացելոց հետ ի հնդեւրս հաղորդուելէն սկսան խորշիլ, եւ միայն Մկրտութիւնը, Պսակն ու Թաղումն իրենցմէ կ'ընդունէին: Եւ որովհետեւ Ցաճկի տէրութիւնը չէր ուզեր Հռոմէական Հայոց առանձին եկեղեցական նուիրապետու-

թիւն մը տալ, Բենեդիկտոս ԺԴ. Քահանայապետ անունց Հոգեւոր կառավարութիւնն եպիսկոպոսական պատուով զարդարուած Հայ Առաջնորդի մը յանձնեց (1758), որ Կոստանդնուպոլսոյ լատին առաքելական տեղապահին իրաւասութեան տակն էր: Իսկ կաթուղիկէ Հայոց Հոգեւոր պիտոյքը կը Հոգային Առաքելական Գահէն ժամանակ ժամանակ խաբրուած քարոզիչները, ի մանաւորի Ցիասւսեանք, որ Հոն առաքելութիւն ունէին, եւ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ ուղղափառ Հայ Հաւարակութիւն մը կազմուելուն եւ աճելուն մեծապէս արդիւնաւոր եղած են: Ցիասւսեանց կը վերաբերէր Գալաթիայի այն եկեղեցին, որ ցայսօր դեռ իրենց անունը վրան կը կրէ:

Ուղղափառ Հայոց՝ չմիացելոց հաղորդութենէն խորշելը, եւ իրենց եկեղեցիները չյաճախելը, բաւական պատճառ եղաւ դիմացի թիւով եւ իշխանութեամբ շատ աւելի զօրաւոր չմիացելոց կողմն նախանձն ու ատելութիւնը կաթուղիկեականաց դէմ գրգռելու: Ասկէ առիթ առաւ՝ Կոստանդնուպոլսոյ չմիացեալ պատրիարքները քաղաքական իշխանութիւնը ձեռք առնելով, սկսան իրենց ազդակից ուղղափառ եղբարքը նեղել ու հարստահարել: Ջիրենք իբրեւ եւրոպական տէրութեանց հակեալ ամբաստանելով, տէրութեան կասկածն ու ատելութիւնն իրենց դէմ գրգռելու կը ջանային: Ասոր առեն եղաւ, որ ուղղափառաց մահուան պատժով արգելուեցաւ լատին քարոզիչներուն ապաստանարան տալը, եւ Ընդհանրականաց եկեղեցիներէն զատ եկեղեցի երթալը:

Թէեւ Կոստանդնուպոլսոյ Ընդհանրական պատրիարքները՝ Հռոմէական Հայերը կ'ատէին ու կը հարստահարէին, բայց կ'երեւայ թէ մինչեւ եւթեւտասներորդ դարուն վերջը զիրենք յայտնի հալածելու սկիզբ չէին բռած: Եփրեմ խռովասէր պատրիարքն եղաւ, որ առաջին անգամ բոլոր Ցաճկի տէրութեան մէջ ուղղափառաց դէմ հալածանք հանեց (1700): Այս հալածանաց ժամանակ բազմաթիւ կաթուղիկէ Հայք ծանր բանտարգելութեան, աքսորանաց ու թիւրկավարութեան դատապարտուեցան: Քանի մը տարի

եաբը (1707) Յովհաննէս պատրիարքն աւելի սաստիկ հալածանք մը հանեց, որ միջոցին Ցէր Կոմիտաս քահանան գլխաւորելով վկայական մանուամբ մեռաւ (1707 Նոյեմբեր 5ին)։ Աստուած իր ծառային յիշատակին իր բարեհաճութեամբն բըսած անհամար հրաշքներովը մինչեւ հիմայ յարգելի ու պատկառելի բըսած է, չէ թէ միայն իր ազգակցացն այլ նաեւ այլազգեաց առջեւ։ Անկէ ետքն ամբողջ դար մը հալածանքները տեւեցին, երբեմն սաստիկ երբեմն թեթեւ, Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքներուն մեղմ կամ խիստ բնաւորութեանը համաձայն*։ Սակայն ատ հալածանաց ահագին մըրիկները չէ թէ միայն ուղղափառաց եռանդը չմարեցուին եւ անոնց թիւը չնուազցուցին, այլ անոր հակառակ բոլոր Օսմանեան տէրութեան մէջ տարածուելու եւ աճելու պատճառ եղան։ Ա՛ս ժամանակներս էր որ աստուածային շնորհաց լուսաւորելովը, Մխիթարեան Մեբանին քաղքին Հայ աբեղ պիսկոպոսն ուղղափառ եկեղեցւոյ ծոցը դարձաւ, եւ առաքելական եռանդեամբ իր հօտին կաթուղիկէ հաւատքը քարոզելով, ուղղակի Ս։ Գահին իրաւասնութեանը տակ նոյն քաղաքը հռոմէական Հայոց եպիսկոպոսական աթոռ մը հաստատեց, որ Պաղտասար փոխարքային իշխանութեան վերաբերելով, Էջմիածնական Հայոց ամէն դարանակալութիւններէն ազատ մնաց։ Նոյնպէս Ասիայի ուղղափառ Հայոց թիւն անհամմատ կ՚աճեր աս տեներս Ցիսուսեան քարոզիչներու ձեռքով, որոնք 1688էն վեր կարին առաքելութիւն մ՚ունէին, եւ հոն մեծ արդիւնքով ուղղափառութեան տարածման կ՚աշխատէին**։ Եւ թէպէտ աս կողմերն ալ չմիացեալ Հայոց նախանձաւորութենէն ազատ չմնացին, սակայն եւ այնպէս իրենց բանեցուցած ամէն մի-

* Ա՛ս հալածանքները ժամանագրական կարգաւ հետեւեալներն են։ Ա։ Եփրեմ 1700 ին։ Բ։ Աստիք 1702 ին եւ 1705 ին։ Գ։ Յովհաննէս Ջմիւռնացի 1707 ին։ Դ։ Սահակ Ընեցի 1712 ին։ Ե։ Յովհաննէս Գանձակեցի 1715 ին։ Զ։ Յովհաննէս Կոլոտ 1720 ին։ Է։ Յակոբ Նալեան 1744 ին։ Ը։ Զաքարիա 1780 ին։ Թ։ Յովհաննէս Համամանցի 1781 ին։ Ժ։ Պաղտաս 1828 ին։—Ա՛ երկրիչեալ Աստիք պատրիարքը 1705 ին աթոռն ձգուեցաւ եւ Տէնէդոս կղզին աքսորուեցաւ։ Բայց անկէ փախչելով գացաւ գնաց, եւ Քաղսիլիա քաղաքը Գափուչին կրօնաւորաց մէջ՝ կաթուղիկէ եկեղեցւոյ ծոցը դիմեմբ մեռաւ։

** Ա՛ս առաքելութիւնն երկու մաս ունէր։ առաջինը կ՚անուանուէր Ս։ Գրիգոր, եւ կը բովանդակէր Ղերքան, Հասանգալէ, Կարս, Պայազիտ

ջոցներովը չկրցան ուղղափառութիւնն ան կողմերէն ջնջել։

Յամի 1781ին բոլոր Օսմանեան տէրութեան մէջ խիստ հալածում մ՚եղեւ կը սպառնար, բայց ուղղափառ տէրութեանց միջամտութեամբը խափանուեցաւ։ Անկէ ետքը Կոստանդնուպոլսոյ շրջակայքն ու Ասիայի զանազան կողմերը, չմիացելոյ ուղղափառաց դէմ թեթեւ շարժումներ յարուցած տեսն, Կոստանդնուպոլսոյ կաթուղիկէ Հայք անվրդով խաղաղութիւն ու հանդստութիւն կը վայելէին։ Հազիւ հաւատալի կ՚երեւար՝ որ այս յարաբերութեանց մէջ, եւ երկու հաւատքներուն իրարու դէմ այսպէս զրգռուած տեսն, միաբանութեան մը վրայ կարող բլլային մտածել։ Սակայն եւ այնպէս երկու հաւատքներէն ալ ոմանց ոմանց սրտին մէջ, ազգը կրօնիւ միացնելու բաղձանքն արծարծեցաւ, նկատելով կրօնական բաժանումն ազգին եղած չարաչար վնասները, եւ գուշակելով առջեւնին տեսած նշաններն ապագայ աղէտալի դիպուածներու։ Մէկ քանի տարի երկու կողմանէ ալ նախակարգ բանակցութիւններ բլլալէն ետեւ, վերջապէս 1820ին Կոստանդնուպոլսոյ Համբարձումեան սիւնհոդոսը դումարուեցաւ, որուն Էջմիածնակաց կողմանէ ներկայ էին Էջմիածնի կաթուղիկոսին գործակալը, Ալիշկիրայի կաթուղիկոսն անձամբ, Կոստանդնուպոլսոյ Պաւղոս պատրիարքը, Երուսաղէմի պատրիարքին գործակալը, շատ մը արքեպիսկոպոսներ, եպիսկոպոսներ ու վարդապետներ. իսկ ուղղափառաց կողմանէ քանի մը քահանայք ու իշխանք։ Չմիացեալք՝ ուղղափառաց շատ պահանջմունքներուն զիջան, եւ նոյն իսկ հաւատոյ մասերու մէջ ուղղափառ եկեղեցւոյ վարդապետութեանցը գոնէ առ երեսս համաձայնեցան, ինչպէս սիւնհոդոսին հանած դաւանութենէնէն կ՚երեւայ։ Բայց ինչպէս հաստարակօրէն այսպիսի դիպուածոց մէջ կը

ու Ըրաբկեր քաղաքներն ու քառասուն գեղ։ իսկ երկրորդ՝ որ Ս։ Էջմիածինը կը կոչուէր, իր տակն ունէր, Նախիջեւան, Տարօնի ու Սիւնիքի մէջ 1500էն աւելի ուղղափառ հռոմէական Հայք կային (Տես Շինիէ ու Հետաքրքրական նամակներ Հաս։ Գ։ երես 459 Տոքարիզի 1780)։

պատահի, կրօնական դիտումներէն զուրկ՝ առանձնական կրքեր ալ մէջը մտնելով, շուտ երեւցաւ այս ձեռնարկութեան ազնուութիւնը: Ինչպէս միաբանութեան ձեռնարկութիւնն ընդհանրապէս նոյնպէս անկէ նուազ զօրմնալի չէ ուղղափառաց անոր մասնակից ըլլալը: Որչափ իրենց բաղձանքը բարի եւ գովելի էր, բայց մէկ կողմանէ օրինաւոր եկեղեցական իշխանութեան հաճութիւնն ու օգնութիւնը չունենալով, եւ մէկալ կողմանէ իրենց առջեւն եղած զօրաւոր հոսանքին չդիմանալով, ականայ իսկ քայլեր առին, որոնք ստուգիւ շատ պարապաելի էին: Բայց բարեբախտաբար ձեռնարկը շուտ ուղղուելով, դիմացին նորէն ղղջմամբ ուղղափառ կամ ուղղիկ եկեղեցւոյ ծոցը:

101. *Մխիթարեանք:*

Ութեւտասներորդ դարուն սկիզբը, երբ Հայ ազգը քաղաքական աղէտներով եւ կրօնական երկպառակութիւններով նուաստացած էր, գինքն այս նուաստութեան վիճակէն հանելու համար աստուածային նախախնամութիւնը յարոյց այնպիսի անձ մը, որուն գործունէութեան հանդէպ անձ՝ շատ դարերէ վեր Հայաստան չէր տեսած: Անիկայ էր Մխիթար, որ ծնաւ 1676ին Փետր. 7ին Փոքր Ասիոյ Սեբաստիա քաղաքը: Բարեպաշտ Ծնողաց դաստիարակութենէն տակաւին մանկան մէջ առաքինութեան տակ մեծցած ու կրթութուած լլալով, պզտիկութենէն կրօնաւորական վիճակին մեծ բաղձանք ունէր: Հաղիւ թէ տասնուհինգերորդ տարին կոխած էր, երբ որ նոյն քաղքին Ս. Նշանու վանքը մտաւ, ուր միաբանութեան (Մանուկ) անունը փոխելով Մխիթար կոչուեցաւ: Բայց նախախնամութիւնը գինքը բարձրագոյն կոչման մը ընտրած էր: Քիչ մը ժամանակ նոյն վանքը կենալէն ետեւ, անկէ ելաւ եւ քանի մը տարի Հայաստանի զանազան վանքերը թափառեցաւ: Այս ճամբորդութեանց ժամանակ զանազան անձանց հետ տեսութիւն ընելով, եւ միանգամայն պէսպէս դէպքեր կար-

դալով, քաղկեդոնի Ս. Ժողովոյն եւ կաթ. ուղղափառ վարդապետութեան ճշմարտութիւնը խելամուտ եղաւ, որուն սկզբունքներն արդէն տղայութենէն վեր սիրտը անկած էին երիտ. կուսանք, որոնք կատարելապէս ուղղափառ էին: Նոյնպէս այլեւայլ փորձառութեամբ իմացաւ, որ ոչ հոգեւոր ճամբուն եւ ոչ սրբազան ուսմանց կողմանէ Հայաստան իրեն ճարակ մը կայ: Ուսում եւ բարոյական քարոզիչներու հետ տեսնուելով, վերջապէս միտքը դրաւ արեւմուտք եւ ի մասնաւորի Հռոմ դիմել: Այս դիտաւորութեամբ դնաց Բերթիա, եւ հոն գտնելով Հ. Անտոն Պովռւազիէ Յիսուսեան կրօնաւորը, անոր առջեւն ըրաւ իր կաթ. ուղղիկ ուղղափառ հաւատոյ դաւանութիւնը (1695ին Մայիս 30ին), ինչպէս որ նոյն Յիսուսեան կրօնաւորին լսախոհութեան վկայականը կ'երեւցնէ: Արեւմուտք անցնելուն՝ նոյն միջոցին զանազան արգելքներ ելլելով, Մխիթար պարապաւորուեցաւ Սերաստիա դառնալ, ուր 1696ին քահանայ ձեռնադրուեցաւ: Անկէ ետքը միտքը դրաւ Հայ ազգին մէջ քարոզել ու տարածել թէ կաթ. ուղիկ ուղղափառ հաւատքը եւ թէ ճշմարիտ բարեպաշտութիւնը:

Այս սկզբնաւորութիւնն առիթ տուաւ իրեն մեծագոյն գործքի մը ձեռք զարնելու, որ էր հաստատել ազգին մէջ միաբանութիւն մը, որուն դլխաւոր վախճանն էլլայ Հայ ազգը Հոգեւորապէս ու մտաւորապէս վերանորոգել, եւ Հռոմէական ուղղափառ եկեղեցւոյ ծոցը դարձնել: Այս մեծագիտի ու ժրաջան գործքին օգնականներ ու բնակիներ դտնելու համար, Մխիթար քանի մը տարի Հայաստան պարտեզին եւ տեւ, վերջապէս 1700ին Կոստանդնուպոլիս եկաւ: Հոս իր բարոյական քարոզութիւններովն ու յանկուցիչ քաղցրութեամբը քանի մը բնակիչ շահեցաւ, որոնց հետ առաջին անգամ իր Միաբանութեան հիմը դրաւ (1701 Սեպտ. 8), նուիրելով գանիկայ Ս. Աստուածածնին անունին պաշտպանութեանը: Այս միջոցիս մեծ դժուարութիւններ կրեց Մխիթար թէ ինքն զինքն ու թէ իր բնակիչները պատսպարելու համար, ինչու որ առ առեն ուղղափառութեան քարոզութիւն ընողները նոյն

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

քաղքին մէջ կը հալածուէին։ Վերջապէս Աւետիք Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքին ուղղափառ Հայոց դէմ յարուցած հալածանքին ժամանակ (1702), Մխիթար իր ընկերներովն ստիպուեցաւ անկէ փախչիլ։ Երկայն ու վտանգաւոր ճանապարհորդութենէ ետեւ, 1703ին Մոռա կղզին հասաւ եւ Մեդոն քաղաքին իրեն ու ընկերացին ապագայ բնակութեան տեղի որոշեց։ Հոս վանքի մը շինութեան ձեռք զարնելէն յառաջ, Մխիթար իր ընկերներէն երկուս Հռոմ խաւրեց, որպէս զի Ս. Աթոռի կանոններուն հիման վրայ շինած ահմանադրութիւնն կրնայ Թագ. քահանայապետին առջեւը դնեն եւ իր հաւանութիւնն առնուն։ Քահանայապետը հաստատեց Մխիթարայ հիմնած միաբանութիւնը (1712), առաջարկելով որ եկեղեցիին ընդունուած երեք Ս. Հարց կանոններէն մէկն իր միաբանութեան համար ընտրէ։ Մխիթար Ս. Բենեդիկտոսի կանոններն իր դիտած վախճանին համաձայն գտնելով, զանիկայ ընտրեց, որով եւ միաբանութեան առաջին Աբբահայրն եղաւ։ Ըստ հրամանի Ս. Գահին նոյն կանոնին վրայ նախ ինքը Մխիթար Կոնթոսի արքեպիսկոպոսին առջեւը, եւ յետոյ իր աշկերտներն իր առջեւը նորէն ուխտեցին։ Բայց հազիւ երէ վրան քանի մը տարի անցաւ, Ճաճկայ Մոռայի վրայ բրած արշաւանքը, զՄխիթար անկէ ալ փախչելու եւ վենետիկ ապաստանելու հարկադրեց։ Նոյն առենուան հասարակապետութեան օրէնքը քաղքին մէջ նոր վանք շինելն արդելած ըլլալով, Վենետիկի Ծերակոյսը քաղքէն դուրս Ս. Ղազարու կղզին բնակութեան համար Մխիթարայ տուաւ։ Այս կղզւոյս վրայ Մխիթար երրորդ անգամ հաստատեց իր միաբանութիւնը (1717 Սեպտ. 8), որ անկէ ետքն ալ անվրդով խաղաղութիւն գտաւ եւ քիչ ժամանակուան մէջ անյուսալի կերպով յառաջացաւ։

Միաբանութեան յառաջադիմութիւնը թշնամիներէն ու նախանձաւորներէն ոմանք տեսնելով, թէ զՄխիթար եւ թէ իր միաբանութիւնը պէսպէս զրպարտութիւններով Հռոմայ Ս. Գահին առջեւը կասկածելի ընելու աշխատեցան։ Մխիթար անձամբ Հռոմ

երթալով, այն ամէն զրպարտութիւնները սուտ հանեց։ Անկէ ետքն ալ եւս փոյթ տարաւ իր Միաբանութիւնը կարգաւորելու եւ կրօնաւորայ թիւն աճեցընելու։ Նաեւ անխոնջ կ'աշխատէր թէ անձամբ եւ թէ իր աշկերտներուն ձեռքով զանազան խրատական, հոգեշահ եւ ուսումնական դրքեր շարադրելու եւ տպելու, ազգին բարեպաշտութեան եւ մտաւորական լուսաւորութեան համար։ Այսպէս քանի մը տարի ալ իր փոքրիկ հօտին թէ առաքինութեան եւ թէ մտաւորական յառաջադիմութեան ճամբուն մէջ առաջնորդելէն ետեւ, կնքեց Մխիթար իր բազմարդիւն կեանքը (1749 Ապրիլ 27ին) արբայութեան 49 երորդ, իսկ կենացը 74 երորդ տարին։ — Մխիթար Աբբահօր վենետիկ նստող յաջորդներն են՝ Սահակեան Մելքոնեան (1750 Ապրիլ 6), որ 1800ին մեռնելով իրեն յաջորդ ընտրուեցաւ Դրանսիլվանիայի ազնուական ընտանիքէ մը յառաջ եկած Սահակեան Ագոնց Քէօվէր։ Ասիկայ 1804ին Պիոս Է. քահանայապետին շնորհիւր՝ Հռոմ արքեպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ Միւնեայ գաւառին անուամբ։ Ասոր մահուանէն ետքը (1824) աբբայ ընտրուեցաւ Գեր. Սուքիաս Սոմալ, որուն յաջորդեց (1846) Գեր. Գէորգ Հիւրմիւզեան, որ տայսօր վենետիկի Ս. Ղազարու Միաբանութիւնը կը կառավարէ։

102. վենետիկ Մխիթարեանք։

Ազգասիրօրէն հիմնադրին մահուանէն քանուչորս տարի ետքը (1773), Սահակեան Մելքոնեան աբբային ժամանակ կառավարութեան նկատմամբ միաբանից մէջ տարաձայնութիւն մ'ելլելով, անոնց մէկ մասը Ս. Ղազարու միաբաններէն բաժնուեցաւ, եւ Թրիեստ՝ Մարիամ Թերեզիա մեծափառ կայսրուհւոյն պաշտպանութեամբն ու օգնականութեամբը, Մխիթարեան միաբանից նոր վանական մը հաստատեց։ Ա՛ս միաբանութիւնն իսկզբան հաստատուն մեծաւորի մը առաջնորդութեան տակ էր, մինչեւ որ 1802ին առաջին աբբայ ընտրուեցաւ Գեր. Աստուածատուր Թաբիկեան, որ ան-
կէ երկու տարի յառաջ (1800) արքեպիսկոպոս ձեռ-

նադրուած էր Էջմիածնի տիեզերագով։ Բայց Հազիւ թէ միաբանութիւնն իր նորընծաիր աբբահօր հայրական խնամքը տակ զարգանալու սկսած էր, առաջադիմին նախախնամութիւնն ուզեց զանիկայ դժուարին փորձի մը անցընել։ Յամի 1807 Գաղղիացւոց Թրիէստ արշաւած ատեն, միաբանութիւնը բոլոր առաջնորդները կողոպտուեցաւ, եւ անձինքներն ապին անդին ցրուեցան։ Սակայն Աստուծոյ առանձին տրամադրութիւը, ցրուած միաբանութիւնն ամէնքն իրենց Գեր. Աբբեպիսկոպոս աբբահօր հետ վիէննա ժողվեցան։

Հոս Փրանկիսկոս Ա. օգոստափառ կայսերմէ մարդասիրական ասպնջականութիւն գտնելով, իրենց բնակութիւնը վիէննա հաստատեցին (1811 Փետր. 18)։ Քանի մը տարի ետքը (1825 Ապրիլ 18) Գեր. Բաբիկեան Աբբահայրը մեռնելով, իրեն յաջորդեց Գեր. Արխատակէս Ագաբեան, որ արքեպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ Կեսարիայի քաղքին անուամբ (1826 Ապրիլ 19)։ Իր աբբայութեան տեն Միաբանութիւնն ինչպէս վանական կարգաւորութեամբ նոյնպէս մտաւոր կրթութեամբ շատ յառաջադէմ եղաւ։ Իր ժամանակը նաեւ Մեծին Մխիթարայ առեղծուան սահմանադրութենէն քաղուած վենետիկեան Մխիթարեանց կանոնները, պիոս Թ. քահանայապետն առանձին հաստատութեամբ մը հաստատեց (1852 Յունուար. 23)։ Գեր. Արխատակէս Ագաբեանէն մնայուանէն եռաբը (1855 Մայիս 6) յաջորդ ընտրուեցաւ Գեր. Յակոբոս Պողոսճեան (1855 Օգոստ. 16), որ նոյնպէս արքեպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ Կեսարիայի քաղքին անուամբ, եւ որուն հայրական խնամքը Միաբանութիւնը մինչեւ հիմայ կը վայելէ։

103. *Վանական կրօնաւորք։*

Գրեթէ նոյն միջոցին որ Մխիթար իր միաբանութիւնը Վեդոն երկրորդ անգամ հաստատեց, քանի մը բարեպաշտ Բերիացիք՝ որոնց գլխաւորն էր Յակոբ Յովհաննէսեան քահանան, չմոռցեալ Հայոց՝ կաթոլիկականաց դէմ յարուցած հալածանքներէն նեղուած, Լիբանանու լեռանց վրայ ապաւինեցան, եւ հոն ուղղափառ Մարոնիտ իշխաններու տակ ապահով պատսպարան գտնելով, միաբանութիւն մը հաստատեցին (1705), զոր որ Առաքելական Գահն ալ ճանչցաւ։ Այս առաջնորդս Աբբահամ Բերիայի եպիսկոպոսը, որ ուղղափառութեան ազատասէր քարոզիչ եւ պաշտպան չլլալուն համար, Կոստանդնուպոլսոյ Յովհաննէս Կոլոտ պատրիարքէն Ռուսոտ կղզին աքսորուած էր (1716), հոն տարի աքսորը կենալէն ետքը Բերիա դարձաւ, բայց չկարենալով իր աթոռը նստիլ, Լիբանան քաշուեցաւ եւ հոն հաստատուած միաբանից օժանդակութեամբն իր թեմը սկսաւ կառավարել։ Եօթէն Ընտանեանք Հռոմ ալ վանք մ՚ունեցան (1761) վանահօր մը կառավարութեան տակ։ —Այս Միաբանութեան վախճանն է դիւանաւորաբար քարոզութեամբ՝ հոգւոյ փրկութեան եւ չմոռցեալ Հայոց դարձին պարապիլ։

104. *Կիլիկիոյ ոդղափառ Հայոց պատրիարքութիւնը (1740—1866)։*

Աթոռակալական աթոռն երկու բաժնուելէն ետքը, Սոյ կաթուղիկոսները Հռոմայ եկեղեցւոյ հետ միութիւնն քիչ ժամանակ ալ պահեցին։ Բայց շատ չանցաւ Կիլիկիայի վրայ նոր ազէտներ հասնելով, ասոնք ալ Էջմիածնի կաթուղիկոսաց պէս Հռոմայ եկեղեցւոյ հետ ամէն յարաբերութիւն կտրեցին, թ բայց առաջ մէկ քանի ողջամիտ կաթուղիկոսները, որոնք ժամանակ ժամանակ Առաքելական Աթոռոյն հետ սիրոյ յարաբերութեան եւ հնազանդութեան մէջ մնան, Հռոմայ քահանայապետաց հպատակութեան թուղթ գրելով։ Այս վճռակից մէջ էր Սոյ կաթուղիկոսութիւնը մինչեւ ուխտաւորդ դարը, որուն սկիզբները (1740) Ղուկաս կաթուղիկոսը մեռնելով, քանի մը եպիսկոպոս՝ Բերիայի Աբրահամ ոդղափառ եպիսկոպոսն իրեն յաջորդ ընտրեցին։ Աբրահամ անմիջապէս Հռոմ գնաց, եւ Բենեդիկտոս ԺԴ. քահանայապետէն հաստատու-

թեան կոնդակ եւ պալլիում ընդունելով (1742 Դեկտ. 8) Ակլիկիոյ Հայոց Պատրիարք+ անուանուեցաւ։ Աբրահամ ի նշան մեծարանաց եւ հպատակութեան առաքեաց Գլխաւորին՝ Պետրոս անունն առաւ, զոր ու իր յաջորդներն ալ պահեցին։ Սակայն նոյն միջոցին Սոյ կաթուղիկոսութեան մէկալ եպիսկոպոսները, ժողովի մը մէջ հանդուգնեալ Ղուկաս կաթուղիկոսին Մինասի եղբայրն իրեն յաջորդ ընտրած ըլլալով, Աբրահամ Հռոմէն Սիլիկիա դարձած առեն, կաթուղիկոսական աթոռն արդէն գրաւուած գտաւ, ուստի ինքը ամիսուընցաւ Լիբանան քաշուիլ եւ աթոռը Հոն հաստատել։ Ահա այս կերպով սկսաւ Սիլիկիայի ուղղափառ Հայոց պատրիարքութիւնը, որուն իրաւասութեան տակն էին Ասորիք, Միջագետք, Փոքր Հայաստան ու Եգիպտոս գտնուղ (իբր 40,000) կաթուղիկէ Հայք։

Պատրիարքին ընտրութիւնը կ'ըլլար իր օգնական եպիսկոպոսաց ձեռքով, զորն որ եւքէն Քահանայապետ կը հաստատէր։ Պատրիարքն իր իրաւասութեան տակն ունէր Բերիայի, Մերոնի, Տիգրանակերտի, Առանայի, Ամասիայի, Մարաշի եւ այլն արքեպիսկոպոսական թեմերը։ Առաքելական Գահին հետ հաղորդակցութեան դիւրութեան համար, Հռոմ հաստատուն դործակալ մ'ունէր։ Իսկզբան պատրիարքները Քէսիրվան վանք մը կը բնակէին, բայց եւքէն Զմմառ անուանի պատրիարքարանը շինուելով, պատրիարքները բնակութիւնէն հոն հաստատեցին։ Այս պատրիարքարանը միանգամայն կղերանոց էր, եւ ամէնը մէկէն Միաբանութիւն մը կը կազմէին, մանաւանդ կանոնադրութեամբ եւ ուխտիւ։ Սիլիկիայի պատրիարքական աթոռոյն վրայ հաստատուեցան մինչեւ 1866, ուստի պատրիարքը եռեւ եռեւ իրարու յաջորդեցին*։ Գրիգոր Պետրոս Ը. պատրիարքին մահուանէն եւքը (1866 Յունուար. 9), Սիլիկիայի պատրիարքները ժամանակագրական կարգաւ հետեւեալներն են։ Աբրահամ Պետրոս Ա. (1740—1749)։ Ցակոբ Պետրոս Բ. (1749—1753)։ Միքայէլ Պետրոս Գ. (1753—1780)։ Բարսեղ Պետրոս Դ. (1780—1788)։ Գրիգոր Պետրոս Ե. (1788—1812)։ Գրիգոր Պետրոս Զ. (1812—1841)։ Ցակոբ Պետրոս Է. (1841—1843)։ Գրիգոր Պետրոս Ը. (1843—1866)։

կիայի պատրիարքական աթոռը՝ կոստանդնուպոլսոյ նախագահականին հետ միացաւ (որուն վրայ տես երես 413)։

105. Հռոմէական Հայոց կրած վերջին հալածանքը, եւ առանձին Նոտիրատութիւն մ'ընդունիլը (1828—1870)։

Ինչպէս վերը տեսանք երկու հատարակութիւնները կրօնիւ միաբանելու վերջին փորձը յաջող եղած չէր նեցաւ։ Ասկէ առիթ առնելով Կոստանդնուպոլսոյ Պատրիարքը, իր յառաջուան հարստահարութիւնները դարձեալ ձեռք առաւ եւ Հռոմէական Հայերը սկսաւ նեղել։ Բայց նոյն միջոցին ինք Երուսաղէմի պատրիարք ընտրուելով, իրեն յաջորդ կարապետ պատրիարքին առեն, առ ժամանակ մի խաղաղութիւն եւ հանդարտութիւն տիրեց, որ ապագայ տասրիկ փոթորկի մը նշան տեսնուեցաւ։ Քանի մը տարի եւքը՝ Պետրոս պատրիարքը Կոստանդնուպոլիս դառնալով, սկսաւ Կարապետ պատրիարքն ու Էջմիածնական Հայերը, կաթուղիկէականաց դէմ գրգռել։ Վերջապէս միաբը դրածը դլուխ հանելու յարմար առիթն ալ պատահեցաւ։ Տաճկի տէրութիւնը Ռուսաց դէմ պատերազմ ունենալով, իր քրիստոնեայ հպատակաց վրայ շատ կը կասկածէր, ի մանաւանդ կը վախնար՝ որ Մեծ Հայաստանի բնակիչները Ռուսաց կողմը կ'անցնին։ Ուստի ինչպէս մէկալ քրիստոնեայ հպատակաց ներկայացուցիչները, նոյնպէս Էջմիածնական պատրիարքն արքունիք կանչուեցաւ եւ իրեն հարցուեցաւ, որ իր աղդակցայ տէրութեան ունեցած հաւատարմութեանը կրնայ երաշխաւոր ըլլալ։ Պատրիարքը պատասխան տուաւ, որ ընդհանրապէս Հայ ազգին հաւատարմութեան երաշխաւորութիւնը վրան կ'առնու, ի բայ առեալ Հռոմայ եկեղեցւոյ յարող մէկ փոքր մասը, որ իր իշխանութիւնը չ'ուզեր ճանչնալ, եւ օտար քրիստոնեայ տէրութեանց հետ հաղորդակցութեան մէջ է։ Այս անառմոթ չարաքաւութեան պատճառաւ, եւ քանի մը արքունեաց մէջ մեծ

աղեցութիւն ունեցող Էջմիածնական Հայոց՝ ի մասնաւորի Պէզճեան Յարութիւն Աղային գրգռելովը, 1828ին սկիզբը կաթուղիկեական Հայոց դէմ խիստ հալածանք մ՚ելաւ։

Նախ եւ յառաջ մէկ քանի Հռոմէական գաղտատայի սեղանաւորք բռնուեցան ու աքսորուեցան (1827 Դեկտ. 27)։ Քիչ մ՚ետքը (1828 Յունու. 10) Էջմիածնական պատրիարքին սադրելովը, Ցաճկի տէրութիւնը հրովարտակ մը հանեց, որուն զօրութեամբ քանի մը հազար գաղտատացի կաթուղիկեայ Հայք, որոնց մէջ կային 25 քահանայ ու եպիսկոպոս մը, իրենց հայրենիքէն աքսորուեցան։ Ասոնք թէ ճամբուն դժուարութիւններէն եւ թէ եղանակին անհարմարութիւններէն արտաքոյ կարգի նեղութիւն կրեցին։ Սակայն ասիկայ դեռ սկիզբն էր. նոյն ամսոյն 27ին Էջմիածնական պատրիարքը կաթուղիկէականաց ուրիշ հրովարտակ մը ձանոյց, որով իրենց կը հրամայուէր Թերա, Պէյօղլու, Գալաթիա ու Պողազիչի արուարձաններէն ելլել, եւ գլխաւորաբար Էջմիածնական Հայոց բնակած թաղերն երթալ։ Քիչ մ՚ետքը (Փետր. 6 ու 22) բոլոր Օսմանեան տէրութեան մէջ գտնուող Հռոմէական Հայ քահանայք ու հաւատաւոր կուսանք աքսորուեցան։ Վերջապէս Մարտի 28ին աքսորանաց հրովարտակը բովանդակ Ցաճկի տէրութեան մէջ գտնուող Հռոմէական Հայոց վրայ ընդարձակուեցաւ, եւ ոպառնալեօք աքսորանաց՝ իրենց հրամայուեցաւ կոստանդնուպոլսոյ Էջմիածնական պատրիարքին հնազանդիլ եւ ի հոգեւորս անոնց հետ հաղորդուիլ։ Մեծ տագնապի մէջ էին Հռոմէական Հայք. մէկ կողմն կար իրենց հաւատոյ ուրացութիւն կամ անհաւատարմութիւն, իսկ մէկալ կողմն աքսորք ու թշուառութիւն։ Բայց Հռոմէական Հայք՝ զարմանալի առաքինութեամբ եւ իրենց անուան մեծ պատուոյն, աւելի բնաբերին աքսորուիլ եւ ամէն կերպ նեղութիւն կրել, քան թէ կաթուղիկէ հաւատքէն ու միութենէն հրաժարիլ։

Կաթուղիկեայ Հայոց դէմ եղած այս ամէն աղէտալի արկածները Պիտ Ը. քահանայապետին ա-

կանջք հասնելով շատ տրտմեցաւ, եւ փութաց անմիջապէս իրենց ամէն կարելի օգնութիւն ընծայել։ Նոյն միջոցին յունական խնդիրն Եւրոպայի գլխաւոր տերութեանց խորհրդակցութեան նիւթ եղած ըլլալով, քահանայապետը մտածեց այս առթով Հռոմէական Հայոց համար չմիացեալ Հայոց պատրիարքէն կատարեալ անկախութիւն եւ նուիրական բաներու մէջ ազատութիւն ընդունիլ, զորն որ Գաղղիայի, Աւստրիայի եւ նոյն իսկ Ռուսի տէրութեանց օժանդակիչ ձեռնտուութեամբը յաջողութեամբ գլուխ տարաւ։ Նախ Յամի 1830 Յունուար 6ին առանձին կայսերական հրովարտակաւ Հռոմէական Հայք աքսորքէն դառնալու հրաման ընդունեցան, եւ առաջնորդքնին իրենց ետ տրուեցաւ։ Նոյն տարին (1830 Յուլիս 6) Պիոս Ը. քահանայապետն առանձին առաքելական թղթով մը, որուն սկիզբն է Որ է վեր-ց հեթե, կաթուղիկեայ Հայոց համար կոստանդնուպոլսոյ արքեպիսկոպոսական-նահապահական աթոռ մը հաստատեց, որուն իրաւարանութեանը տակ պիտ՚որ ըլլային Օսմանեան տէրութեան մէջ գտնուող ան Հռոմէական Հայք, որոնք սեպհական ազգային եպիսկոպոս չունենալով, մինչեւ նոյն ատեն յաճախ առաքելական տեղապահին տակն էին։ Առաջին նահապահ-արքեպիսկոպոս եղաւ Գաբ. Աստուր նուիրճանեան, որ աս թուին մէջ մեռաւ պոլսոյ մէջ ամէն իրաւունքներն ունէր։ Եւ թէպէտ ժողովրդեան կողմանէ կը բաղձայուէր, որ Էջմիածնական Հայոց եւ Ցունաց պատրիարքներուն պէս, ազգին քաղաքային կառավարութիւնն ալ նահապահին վրայ միացեալ ըլլայ Փոքրէ-անուամբ, բայց տէրութիւնը Պէզճեանին սադրելովն ասոր ընդդիմութիւններ ըրաւ։ Ասոր ալ ճարը գտնելուցայ անով, որ կամ ուղիղ Հայոց կողմանէ Գրան առաջարկուեցաւ Յակոբ Չուքպռեան (կամ Մանուէլեան) վարդապետը իբրեւ Փոքրէ-, որ թէեւ պարզ քահանայ մըն էր, սակայն նոյն իշխանութիւնները կը վարէր, զորն որ ունէին Ցունաց եւ Հայոց պատրիարքները։

Այսպէս կոստանդնուպոլսոյ ուղղափառ Հայք

իրենց եկեղեցական անկախութիւնը դանելէն եւ ա-
ռանձին նուիրապետութիւն ընդունելէն ետեւ, այս
նոր եկեղեցական ուղղափառ Հայ գաւառն իր առաջ-
նորդաց Հայրական խնամքովը յաջողութեամբ սիսա-
ծադիվ ու պայծառանալ: Այսպէս որ քանի մը տա-
րի ետքը Գեր. Նուրիճանեանին († 1838 Յունուար
20) յաջորդ Գեր. Պաւղոս Մարուչեանն նախագահին
ժամանակ, որ բարեպաշտ եւ ուսումնասէր անձ մըն
էր, նոյն նախագահական աթոռն իր տակին ունէր
27.000էն աւելի կաթուղիկեայ Հայ, որոնց մեծ մասը
Կոստանդնուպոլիս ու անոր շրջակայ տեղերն, իսկ
մնացածը Գաղատիա, Կարին, Տրապիզոն եւ Հայաս-
տանի ուրիշ քաղաքները կը բնակէին: Բայց դժբախ-
տութեամբ կաթուղիկէ Հայք, չկրցան երկայն ատեն
պահել այն խաղաղութիւնն ու միութիւնը, որ իրենց
շատ հարկաւոր էր: Գեր. Պաւղոս Մարուչեանին մա-
հուանէն ետքը (1846 Յունիս 22), յաջորդեց Գեր.
Ածոան Հասունեան, որ արդէն 1842էն վեր հանգու-
ցեալին օգնական եպիսկոպոս անուանուած էր Ածար-
զաբա քաղքին անուամբ:

Այս միջոցիս Գրիգոր Թ.Ջ. Քահանայապետը մե-
ռած ըլլալով (1846 Յունիս 1), իրեն Պիոս Թ. Քա-
հանայապետը յաջորդած էր: Այս իմաստուն Քահա-
նայապետը դահը նստելուն պէս, մտադրութիւնն ի
մտնելու արեւելեան եկեղեցիներուն վրայ դար-
ձուց: Մեկ կողմանէ Հռոմայ միութենէն դուրս գըտ-
նուող արեւելեան քրիստոնեայ եկեղեցիները միա-
բանելու դիտումով*, մեկալ կողմանէ բոլոր արեւելեան
ուղղափառները Տաճկի տէրութեան մարդասիրու-
թեան յանձնելու նպատակաւ, Գեր. Ինոմկենտիոս
Ֆէրրէրին Սիդայոյ արքեպիսկոպոսը, իբրեւ առաքե-
լական նուիրակ Կոստանդնուպոլիս խաբեց: Թէպէտ
առաջին նպատակը դժբախտութեամբ բաղձացուած
հետեւութիւնը չունեցաւ, սակայն Քահանայապետը
նոյն առաքելական նուիրակին բերնէն Հռոմէական
Հայոց գտնուած վիճակին ու պիտոյիցը տեղեկանալով,
անոնց դարմանն տանելու չդանդաղեցաւ: Ածիայի ներ-

* Թուղթ առ Արեւելեայս ի 6 Յունուար 1848:

քին կողմերուն Հայ ուղղափառաց Համար 1850 Ապրիլ
30ին Հանած Համառօտագրով մը Ընկիւբիա, Ըրզուին,
Պրուսա, Կարին ու Տրապիզոն քաղաքներն եպիսկո-
պոսական աթոռներ Հաստատեց, Կոստանդնուպոլսոյ
նախագահական աթոռոյն իրաւասնութեանը տակ*:
Քահանայապետն այս նոր Հաստատուած աթոռնե-
րուն եպիսկոպոսներն ալ անուանեց: Նոյնպէս մէկ
քանի տարիէ վեր Կոստանդնուպոլսոյ գաւառին ուղ-
ղափառ Հայոց մէջ եղած երկպառակութիւններն ու
շփոթութիւնները դադրեցընելու Համար, Քահա-
նայապետն անոնց օծութեամբ եւ Հայրական սիրով
լի առաքելական թուղթ մը գրեց (1854 Փետր), որ
իրենց վրայ բարերար ազդեցութիւն մ'ընելէն չպակ-
սեցաւ: Կաթուղիկեայ Հայք՝ ուղղափառ քրիստոնեի
եւ Հարազատ որդւոց վայել Հպատակութեամբ, Քա-
հանայապետին Համառօտագրին ընդունելեցան, որով
խաղաղութիւնն ու բարեկարգութիւնը մէջերնին դար-
ձեալ Հաստատուեցաւ:

Ասկէ ետքը պատահած ամենէն նշանաւոր դէպ-
քն է երկու Հայ կաթուղիկեայ՝ (այսինքն Կիլիկիայի
պատրիարքական եւ Կոստանդնուպոլսոյ նախագահա-
կան) Նահանգներուն միաւորութիւնը: — Ընդհան-
րապէս խօսելով՝ կաթուղիկեայ Հայոց մէջ կային բաղ-
ձացողք Կիլիկիայի պատրիարքութեան՝ Կոստանդնու-
պոլսոյ նախագահական աթոռոյն միաւորութեանը:
Ըստ այսմ նոյն իսկ Գրիգոր Պետրոս Ը. Կիլիկիայի
կաթուղիկոսը՝ այս բանիս վրայ թէ իրենները հետ
խորհրդակցած էր, եւ թէ Կոստանդնուպոլիս երկու
եպիսկոպոս խաբեբով՝ Գեր. Հասուն Նախագահին
հետ խօսակցելու վրայ էր: Բայց դեռ այս բանակցու-
թիւնները որոշ արդիւնք մը յառաջ չբերած, Գրի-
գոր Պետրոս Ը. Կիլիկիայի պատրիարքը յանկարծ
մեռաւ (1866 Յունուար 9): Իր մահուանէն քանի
մը ամիս ետքը (Սեպտ. 14) Կիլիկիայի պատրիար-
քութեան եպիսկոպոսները Զմիւռնիա Վալերկա առա-
քելական փոխան-նուիրակին գահերիցութեամբը

* Ասոնց վրայ աւելցաւ ետքէն (1863) Միլետոպոլի խորհրդ քաղքին
եպիսկոպոսական աթոռը:

Զրմմաս ժողվեցան, ըստ արեւելեան կանոնաց պատրիարք ընտրելու համար, եւ միաբան հաւանութեամբ զԳեր. Ածան Հասունեան՝ կոստանդնուպոլսոյ Նախագահը Սիլիկիայի պատրիարք ընտրեցին, դիտելով երկու՝ այսինքն Սիլիկիայի պատրիարքական ու կոստանդնուպոլսոյ նախագահական աթոռներուն միութիւնը։ Ընտրութիւնն ըլլալէն ետքը՝ ժողովականք իրենց որոշումը Հռոմայ Գահին թղթով ծանուցին, եւ անկէ անոր հաստատութիւնը խնդրեցին։ Պիտ թ. Քահանայապետը, 1867 Յուլիսի 10ին հաստած սահմանագրովը թէ Գեր. Ածան Հասունեանին ընտրութիւնը եւ թէ կրկին եկեղեցական նահանգներուն միութիւնն ընդունելեալ եւ հաստատեց, պատրիարքական աթոռը կոստանդնուպոլիս փոխադրելով*։ Անոր վրայ Ածան Պետրոս Թ. Նորընտիր պատրիարքը Հռոմ գնաց, եւ հոն արեւելեան պատրիարքաց համար որոշուած երդումը Քահանայապետին ձեռքը տալով՝ 1867ին Յուլիս 15ին ընդունելեալ պալլիումը, իբրեւ Առաքելական Գահին ունեցած հնազանդութեան եւ ընդունած պաշտամանց լուծութեան նշանակ։ Անկէ ետքը Գեր. Հասունեան կաթուղիկոսը՝ կոստանդնուպոլսոյ դառնալով, հոն Ագոստոսի 27ին (ըստ հին տումարի 15ին, Ս. Առաքելոց Ծածկի Վերափոխման օրը) կաթուղիկոս օրհնութիւնն հանդէսը կատարեց։

* Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքական աթոռոյն իրաւասութեան ներքեւ միացեալ կաթուղիկոսաց հոգոյ թիւը 75—80.000 կը համարուի։

ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՆՈՐԱԳՈՅՆ ԴԷՊՔԵՐԸ

106. *Ազդարարո՛ւթիւն եկեղեցւոյ վիճակը Յաղդիայի եւ Մարդիւ Նահանգաց մէջ։*

1. Յաղդիա։ Պուրպոնեան թագաւորները Գաղղիայէն մերժուելէն ետքը, առաջին յեղափոխութեան ժամանակ հռչակաւոր Օրլէանի դքսին որդին՝ Լուդովիկոս Փիլիպպոս թագաւորական գահն եղաւ, եւ տասն՝ ութը տարի Գաղղիան կառավարեց (1830—1848)։ Եթէ Պուրպոնեանք՝ իրենց թշնամիներէն վախնալով չէին համարձակած եկեղեցւոյ յայտնի պաշտպանութիւն ընելու, եւս առաւել չէր յուսացուեր որ Լուդովիկոս Փիլիպպոս եկեղեցւոյ իրաւանցը պաշտպան կենայ, ինչու որ ինք իր գահը նոյն իսկ եկեղեցւոյ թշնամիացը պարտական էր։ Անոր համար իսկզբան Գաղղիայի կղերն իրմէ հեռու կեցաւ։ Անկէ զատ նաեւ քանի մը նոր եպիսկոպոսներ անուանելը մեծ ժխտութիւն պատճառած էր։ Սակայն ետքէն Քահանայապետին միջնորդութեամբը՝ Գաղղիայի կղերին եւ նոր թագաւորական ընտանեաց մէջ, սերտ յարաբերութիւն մը հաստատուեցաւ, որ Գաղղիայի եկեղեցւոյն մեծապէս օգտակար եղաւ։

Լուդովիկոս Փիլիպպոս՝ իր թագաւորութեան ժամանակը թէեւ աւելի քաղաքականութենէն քան թէ կրօնական եռանդէ շարժեալ, եկեղեցին եւ անոր ծայրագոյն Գլուխն իբրեւ քաղաքական մեծ իշխանութիւն մը ճանչցաւ եւ ըստ այմմ վարուեցաւ։ Լուդովիկոս Փիլիպպոս ջանաց այս երկու իշխանութեանց հետ խաղաղութեան մէջ մնալ, եւ անդնոտ ու կրօնա-

սէր եպիսկոպոսներ անուանելով, եւ ուղղափառ կրօնին յառաջադիմութեանն արգելք չդնելով: Իր կառավարութեան առեն Գաղղիայի բնիկ կղերը մեծ յաջողութեամբ ու արդիւնքով անհաւատութեան դէմ կռուեցաւ, այնպէս որ ժողովրդեան մէջ եկեղեցական-կրօնական հոգին սկսաւ զարձնալ զարթնուլ: Աշխարհիկ մարդկութեան դիւրութեան եւ երիտասարդաց կրթութեան համար զանազան տեղերը շինուած եկեղեցական հիմնարկութիւնները այս միջոցիս բարգաւաճ սկսան ծաղիլ, եւ ուղղափառ կրօնի տարածման համար 1822ին Լիոն հաստատուած Ընկերութիւնը կրցաւ աւելի եւս զարդանալ: Սակայն եւ այնպէս Լուդովիկոս Փիլիպպոս չկրցաւ իր ժողովրդեան սէրը կատարեալապէս վաստկիլ, եւ իշխանութիւնը հաստատուն պահել: Ասոր մէջ Աստուծոյ նախախնամութեան մասն անուրանալի է. իր դլուխն եկած արկածները՝ յայտնի պատիժ էին յաւիտենական օրինաւոր թագաւորական ընտանեաց դէմ նիւթած դաւերնի դաւաճանութեանցը:

Եբէրարդ (Ցուլիսի) յեղափոխութիւնը Լուդովիկոս Փիլիպպոս Գաղղիայի թագաւորական գահը հանած էր, Եբէրարդ (1848 Փետր. 24) յեղաշրջութիւնը դնիքն ամբոխն ձգեց: Այս յեղափոխութիւնը՝ Գաղղիայի մէջ չէ թէ միայն Լուդովիկոս Փիլիպպոսի կառավարութեան, այլ ընդհանրապէս թագաւորական իշխանութեան վերջ տուաւ: Թագաւորական գահը՝ ժողովրդեան խառնաճաղ աղաղակաւը Ցուլիսի սեան առջեւն այրեցաւ, եւ անկէ ետքը՝ Գաղղիացւոց նշանաբաններն եղան՝ Աղաղակներն, Հաւասարութիւնն ու Եղբայրութիւնն: Բարիզ եւ բոլոր Գաղղիա վտանգի մէջ էր Կարմիր հասարակապետականաց ձեռքով ամէն կերպ անադորդութեանց եւ արիւնհեղութեանց ապարեդ ըլլալու. բայց բարեբախտութեամբ հասարակավարքը յաղթուելով՝ խաղաղութիւնը վերստին հաստատուեցաւ, եւ ազգային ժողովը կրցաւ հասարակապետական սահմանադրութիւն մը շինել: Անկէ ետքը քուէից մեծ առաւելութեամբ չորս տարուան համար Գաղղիայի Հասարակապետութեան գահերեց ընտրուեցաւ Լուդովիկոս Նաբոլէոն: Սիկայթէպէտ պարզ դահերեցի անունն ունէր, բայց արդեամբ իր նախորդ սահմանադրական թագաւորներուն ամէն իշխանութիւններն ի գործ կը դնէր, զորոնք 1851ին Դեկտ. 2ին բռած կառավարութեան դաւովին (coup d'état) աւելի եւս ընդարձակեց ու հաստատեց: Թէեւ իր վախճանին հանելու համար ի գործ դրած միջոցներն ամենեւին կերպով մը չեն կրնար արդարացուիլ, սակայն չ'ուրացուիր նաեւ որ ատով Գաղղիան եւ գուցէ նաեւ բովանդակ Եւրոպան նոր յեղափոխութենէ մը ազատեց, եւ շրջահայեցութեամբն ու խոհականութեամբը կրցաւ Գաղղիան 20 տարի խաղաղ ու հանդարտ բռնել:

Լուդովիկոս Նաբոլէոնի դահերիցութեան առեն՝ ուղղափառ եկեղեցին Գաղղիայի մէջ շատ բան վաստկեցաւ. ինչու որ այս միջոցիս եկեղեցական հիմնարկութիւնները շատցան, եւ կրօնաւորական կարգերն ու աշխարհական կղերը չէ թէ միայն անարդել կրնային ժողովրդեան բարոյականութեան ու կրօնասիրութեան բարգաւաճելուն աշխատիլ, այլ նոյն իսկ տէրութիւնն իրենց այս ազնուական չանից մեծապէս նպաստամատոյց կ'ըլլար: Ուղղափառ ժողովրդեան մեծ ուրախութիւն պատճառեց, Ս. Գէնեվիեվի հոյակապ եկեղեցւոյն, որ ամենադից տաճար եղած էր, աստուածային պաշտամունք կատարելու համար դարձեալ եկեղեցւոյ փոխուիլը: Ասկէ զատ Լուդովիկոս Նաբոլէոն Գաղղիայի կղերականաց եւ ուղղափառաց սիրան անով իրեն վաստկեցաւ, որ Հռոմի հասարակապետութիւնը կործանելու եւ քահանայապետը նորէն իր գահը հաստատելու համար Իտալիա բանակ մը խաբրեց (1849 Ապրիլ 25): Ցամի 1850ին ուսման ազատութիւն ալ շնորհուելով՝ Գաղղիայի ուղղափառ եկեղեցւոյն առաջեւ շքեղ եւ յուսալի ապագայ մը բացուեցաւ: Այս գեղեցիկ յոյսերն երկրորդ կայսրութեան ժամանակ մեծաս մասամբ կատարուեցան, ինչու որ Նաբոլէոն 1852 Դեկտ. 1ին Գաղղիայի ժառանգական կայսր ընտրուելէն ետքն ալ, թէ իր աէրութեան մէջ եւ թէ աէրութենէն դուրս ուղղափառ կրօնին պաշտպան կե-

ցաւ, թէեւ ինչպէս կը կարծուի աւելի քաղաքական դիտումներէ եւ շահերէ դրդուած քան թէ կրօնական ոգիէ շարժեալ։ Կայսր բլլալէն ետքը Գաղղիայի եպիսկոպոսաց յորդոր մը Հանեց, որ իրեն հետ միաբան ճշմարիտ կրօնասիրութիւն ու բարոյականութիւն տարածելու եռանդ բլլան։ Ասկէ ետքը Գաղղիայի կրօնքը մեծ փութով ու եռանդով կ'աշխատէր դպրոցներու մէջ քրիստոնէական կրթութիւն խոթելու եւ բարեգործական ընկերութիւնները շատցնելու։ Ի մասնաւորի ուղղափառութեան եռանդով վառուած Գաղղիայի արժանաւոր եպիսկոպոսները, որոնց մէջ շատ անուանի է Օրլէանի Տիւպանլու եպիսկոպոսը, հոգւոական թղթերով, քարոզներով ու դրքերով կը ջանային անկրօնութեան եւ բարուց ապականութեան դէմ կռուելու, եւ ժողովրդեան՝ ուղղափառ կրօնի սէր եւ Առաքելական Գահին մեծարանք ազդելու։ Ասով ժողովրդեան գրեթէ ամէն կարգերուն մէջ կրօնական եռանդ մը արծարծեցաւ, եւ չկար ուղղափառ երկիր մը՝ ուր այնպիսի զուարթամիտ առատաձեռնութեան ոգի տեսնուեր վէհ ու ազնուական վախճաններու համար ինչպէս Գաղղիա։ Ի՛նչ եռանդով որ Գաղղիայի բանակները 1854ին Խրիմ արշաւեցին արեւելք Գաղղիայի ազդեցութիւնը յօգուտ ուղղափառ կրօնին ամենքին ընդունելու եւ ուսումնական-յունական հերձուածողին տարածման դէմ հզօր ամբարտակ մը կանգնելու, նոյն կրօնական զգացմամբ քանի մը տարի ետքը՝ Ճենաստան, Քոչինչինա ու Սաորիք դացին, ուղղափառ կրօնի տարածման եւ քրիստոնէից պաշտպանութեան համար։ Ձինուորաց հետ կը մրցէին քարոզիչները. Գաղղիայի բանակը զինու զօրութեամբ իրենց առջեւը հեթանոս երկիր մը բանալուն պէս, այս եռանդուն ու արիասիրտ Աւետարանի պատգամաւորները, իրենց խաղաղական ու աստուածահաճոյ գործքը կը սկսէին եւ հաղարաւորներ քրիստոնէական կրօնին կը դարձընէին։ Գաղղիայի ժողովուրդն ինչպէս իր արիւնն ու զօրութիւնը քրիստոնէական կրօնին համար նուիրելու պատրաստ էր, նոյնպէս ուրախութեամբ կը զոհէր իր ինչքն ու ստակը նոյն ազնուական նպատակին։ Գաղղիա՝ ամէնէն

աւելի առատ դրամական օգնութիւն կ'ընէր ուղղափառ կրօնի տարածման (ամէն տարի իբր 4 միլիոն ֆրանգ), թագ տալով Քահանայապետին օգնութեան եւ ուրիշ բարի նպատակներու համար յատկաց եղած դրամաժողովները։ Շատ անգամ լսուած խօսք մըն է, որ Գաղղիացիներն այս ամէն ձեռնարկութեանց դրդողը չափազանց ընդունայնասիրութիւնը եւ մեծամի փառաց փափաքն է, բայց չի կրնար ուրացուիլ՝ որ խորին կրօնական զգածումէ եւ ուղղափառ կրօնը տարածելու եւ պայծառացընելու եռանդ մը, այս ազնուական ազգին մեծագոյն մասին սրտին մէջ միշտ վառ ու կենդանի է։

Սակայն դժբախտութեամբ մի եւ նոյն ատեն տէրութիւնը թոյլ կու տար, որ գաղտնի ու ամպարիշտ ընկերութեանց ձեռքով, եւ անկրօն ու բարոյից հակառակ դրուածքներով, ժողովրդեան մէկ մասին մէջ անհաւատութեան վնասակար թոյնն եւ բարուց ապականութիւնը մտնէ, որուն դառն ու ողբալի հետեւութիւնները քանի մը տարի ետքը տեսնուեցան։ Նոյնպէս դատապարտելի ու պարսաւելի է Գաղղիացւոց կայսեր Հռոմայ Գահին նկատմամբ բռնած ընթացքը։ Սողդ է Նաբոլէոն իր գահերիցութեան ժամանակ Քահանայապետը պաշտպանեց, եւ զինուք միջամտութիւն ընելով զինքն աթոռը դարձուց, անկէ ետքն ալ շատ անգամ յայտնեց՝ որ Հռոմ զօրք պահելուն նպատակն է Եկեղեցւոյ Գլուխը պաշտպանել, սակայն ետքէն Առաքելական Գահին թշնամացը հետ միաբանած՝ սկսաւ հետեւիլ քահանայապետին աշխարհական իշխանութիւնը կործանելու։ Ասոր թոյլ տուաւ որ Սարդինիայի տէրութիւնն ազգայ իրաւանց հակառակ եւ եկեղեցւոյ սահմանաց հակառակ՝ բռնաբարութիւն ընելով՝ 1860ին Հռոմայ տէրութեան ամէնէն գեղեցիկ գաւառները յափշտակէ։ Քահանայապետը կրկին եւ կրկին անգամ այս սեղանակապուտ անիրաւութեան դէմ ձայնը բարձրացուց, եւ բովանդակ աշխարհքին ուղղափառ եպիսկոպոսներն իրենց միաբան ու համամիտ բլլալը ցուցուցին. ի մասնաւորի Գաղղիայի եպիսկոպոսներն

ամենայն զօրութեամբ պաշտպան կեցան Եկեղեցւոյ Գլխոյն իրաւանցը, եւ կայսեր բռնած ընթացքին դէմ ժողովրդեան մէջ տրտունջները սկսան յաճախել: Եւ օրովհետեւ Միկալ կոմմանէ Իտալիայի յեղափոխական կողմնակցութիւնը չէր դադրեր պահանջելէն՝ որ Հռոմ Իտալիայի մայրաքաղաքն ըլլայ, անոր համար Գաղղիայի կայսեր եւ Վիկտոր Էմմանուէլ Սարդինիայի թագաւորին միջ 1864 Սեպտ. 15ին դաշնադրութիւն մը դրուեցաւ ի պաշտպանութիւն Ժառանգութեան Ս. Պետրոսի: Ա՛յս դաշինքով որոշուեցաւ, որ երկու տարի ետքը Գաղղիայի զօրքը Հռոմէն ելլէ, եւ Իտալիայի տէրութիւնը Փլորէնտիա իրեն մայրաքաղաք ընտրէ. ասկէ զատ Սարդինիայի թագաւորն ինք զինքը կը պարտաւորէր Հոգ տանելու, որ Իտալացիք քահանայապետին ձեռքը մնացած երկիրներուն վրայ չյարձակին: Ա՛յսպէս 1866ին վերջերը Գաղղիայի զօրքը Հռոմէն ու Եկեղեցւոյ տէրութենէն ելլաւ, եւ Ս. Պետրոսի Ժառանգութեան պաշտպանութիւնն ամէն ուղղափառ ազգերէ նոր կազմուած քահանայապետական բանակի մը (իբր 10.000) յանձնուեցաւ: Սրտի մեծ կսկիծով բայց միանգամայն Աստուծոյ վրայ անյողդողդ վստահութեամբ կը տեսնէր Պիոս Թ., որ շատ չ՚անցնիր իր վրայ դառն տառապանքներ պիտ՚որ գան: Իրօք ալ 1867ին Կարիպալտեանց կատաղի գունդ մը Իտալիայի տէրութենէն ծածուկ օգնութիւն գտնելով, քահանայապետին երկիրը յարձակեցաւ, Հռոմ առնելու դիտումով: Բայց Աստուած իրենց այս անօրէն դիտումն այս անգամ ալ ի դերեւ հանեց. ինչու որ բռնվանդակ քրիստոնէութիւնն Ռաքելական Գահին թշնամեաց այս անօրէն ձեռնարկութեան դէմ զայրանալով, եւ Գաղղիայի ժողովուրդը յայտնի ու ստիպական դրելով, որ տէրութիւնը քահանայապետին օգնութեան հասնի, Նաբոլէոն ստիպուեցաւ Իտալիա դարձեալ բանակ մը խրկել: Ա՛յս բանակին օգնութեամբը քահանայապետին զօրքը կարիպալտեանները շարաշար զարկին, եւ Եկեղեցւոյ երկիրներէն վռնտեցին: Եւ թէպէտ այս փառաւոր յաղթութենէն ետքը, Գաղղիայի տէրութեան պաշտօնեան բովանդակ Գաղղիայի ծափահարութեամբն եւ ի գնդութիւն ուղղափառ տիեզերքայ յայտնի բաւ, որ Գաղղիայէ ղըրկեր այնչափ ժամանակ Հռոմ պահ՚որ կենան, յորչափ քահանայապետին ապահովութիւնը կը պահանջէ, եւ Իտալիա երբեք Հռոմի պիտ՚որ չըլլէր: Գաղղիա երբեք պիտ՚որ չհանդուրժէ իր պատուոյն եւ բովանդակ ուղղափառ աշխարհին եղած այսպիսի բռնութիւնը մը: Սակայն 1870ին Գաղղիայի Բրուսիայի դէմ բացած անխորհուրդ ու դժբախտ պատերազմին ժամանակ, Նաբոլէոն կայսրը, ինչպէս հասկնալի կ՚երեւայ, Իտալիա իր կողմը շահելու համար զօրքը Հռոմէն քաշեց: Ա՛յդ առտուս ամայն սկիզբները՝ Գաղղիացւոց վերջին զինուորները Հռոմ թող տուած օրէն, սկսան Գաղղիայի համար ձախորդութիւնները: Գաղղիացիք տուած ամէն ճակատներուն մէջ յաղթուեցան, եւ Նոյն իսկ Նաբոլէոն Սրտանի քով (Սեպտ. 2) գերի իյնալով, Գաղղիայի թագը կորսընցուց: Սեպտեմբեր 4ին Բարիզ Հասարակապետութիւն հրատարակուեցաւ: Թէպէտ անկէ ետքն ալ պատերազմը շարունակուեցաւ, բայց Գաղղիացիք տեղ մ՚ալ յաջողութիւն չգտնելով, վերջապէս Բարիզ ալ չորս ամսուան պաշարմանէ ետքն անձնատուր ըլլալու ստիպուեցաւ: Երկու պատերազմող տէրութեանց մէջ դրուած խաղաղութեան դաշնոյ զօրութեամբ՝ Գաղղիա կորսընցուց Էլզաս գաւառն ու Լոթարինգիայի մէկ մասը (իբր 1.450.000 բնակիչ) եւ 5000 միլիոն ֆրանգ պատերազմի ծախք ստիպուեցաւ վճարել: Հաղիւ թէ արտաքին թշնամւոյն հետ պատերազմը լմընցած էր, տղէտալի քաղաքական պատերազմ մը Գաղղիան կործանման դուռը հասցուց: Բարիզի ազգային պահապանները (1871 Մարտի 18ին) ապստամբութիւն մը հանելով՝ քաղքին գլխաւոր տեղերուն տիրեցին, եւ հոն ընկերվարական հասարակապետութիւն մը հաստատեցին: Ա՛յս հասարակավարական կառավարութեան առեն՝ առաջին յեղափոխութեան ժամանակ պատահած անօրէնութիւններն ու անագորոնութիւնները դարձեալ երեւան ելան: Եկեղեցիներ պղծուեցան, Բարիզի արքեպիսկոպոսն եւ քանի մը քահանայք ու կրօնաւորք հրացանի բռնուելով սպան-

նուեցան, եւ հրապարակական պալատներ ու բոլոր Եւրոպայի պարծանք եղող հնութեան ու ճարտարութեան գործուածքներ մխիթ դարձան: Սակայն վերջապէս վերապրյլի օրինաւոր թերութեան զօրքերը Բաբիլ առին (Մայիս 28ին), եւ հասարակավարներուն մէկ մասը անխնայ ջարդեցին, մէկ մասն ալ գերի բռնեցին: Ասով Գաղղիա խաղաղցաւ եւ եկեղեցին գառն ու ծանր տառապանքներէ ազատեցաւ: Բայց այս դէպքերուն մէջ՝ սակ չի նշմարեր Աստուծոյ նախնամութեան պատժական ձեռքը, յուսանք որ ապագային համար ասիկայ Գաղղիայի օգտակար եւ փրկաւէտ դաս մ'ըլլայ: Գաղղիա՝ իր այս անկածութեան ու անիշխանութեան վիճակին մէջ, վատիկանեան տիեզերական ժողովոյն եւ ի մասնաւորի Հռոմայ Քահանայապետին անսխալ հեղինակութեան տակ գլուխ հպատակեցընելով, դարձեալ հանդիսապէս ցուցուց որ Եբէց պոռոտ եկեղեցւոյ փառաւոր անուան արժանի է:

2. *Մատրիւ Նահանգք*: Ա. Բելգիա՝ Հոլլանտայէն բաժնուելէն ետքը (1830), նոր կրօնական եկեղեցական եռանդ մը արծարծեցաւ, որուն ամենէրեւ ցոյց են՝ Մեխլինի ուղղափառ Համալսարանին հիմնարկութիւնը (1832), որ 1835ին Լովանիա փոխադրուեցաւ, բազմաթիւ վանքերու շինութիւնը, դպրոց երիտասարդաց առաքելութեանց համար Բելգիայի բոլոր առատ դրամական օգնութիւնը, եւ նոր հաստատուած ուղղափառաց ժողովները: Ասիկայ այնչափ աւելի ուրախական ու զարմանալի է, որչափ եկեղեցւոյ թշնամիները ամէն տեղ աւելի Բելգիա կ'աշխատին, իրենց անկրօն ու բարքն ապականող սկզբունքներն յայտնի եւ համարձակ քարոզելու եւ տարածելու: Չէ թէ միայն Աղաւ Որճաշէնները մեծ բազմութիւն մը անդադար եռեւեռ է Բելգիայի մէջ կրօնական-եկեղեցական հոգին մարելու, այլ նաեւ ուրիշ գաղտնի ընկերութիւններ անկրօն ու ամպարիշտ գրուածքներով, որոնց մէջ ամէն նուիրական իրերն ոտքի տակ կ'առնուին, կը չանան անհաւատութեան սերմը ցանելու եւ քրիստոնէութիւնը բոլորովին չնջելու: Վերջի տեսնե-

ները Բելգիա Համապատասխանատուաց (solidairs) ըստուած ամպարիշտ ընկերութիւնը կազմուեցաւ, որուն անդամներն անլուր անօրէնութեամբ իրենք զիրենք կը պարտաւորեն ոչ իրենց եւ ոչ իրենց ընտանեաց անկաղնոյն քով մահուան ժամանակ քահանայ թողուլու: Քրիստոնէութեան ու եկեղեցւոյ թշնամեաց այս անօրէն չարիքէ դէմ՝ Բելգիայի ուղղափառ ժողովրդը զգաստ ու հոգեւոր կերպին հետ միաբանած արիաբար կը կռուի, եւ հիմայ ուղղափառ կրօնասիրութիւնն ու բարեպաշտութիւնը հոն մեծ յառաջադիմութիւն կ'ընէ: Մէկ կողմանէ Լովանիայի ուղղափառ Համալսարանը, որ 1865ին 800 աշակերտ ունէր, գիտնականութեամբ անհաւատութեան դէմ կռուելու առեն, մէկալ կողմանէ 1863էն սկսեալ ամէն տարի Մեխլէնի գումարուած Ուղղափառաց Համաժողովները՝ Բելգիայի, Գաղղիայի, Անգղիայի ու Գերմանիայի ամենէն անուանի ճարտարախօսներն իրենց ազգու ձայնը բոլոր ուղղափառ աշխարհին կը լսեցընեն, եւ համարձակ ու մանրամասն կը խօսին արդի ժամանակիս գլխաւոր խնդիրներուն վրայ, որ են՝ քրիստոնէական սիրոյ, ժողովրդեան կրթութեան, լրագրոց, ինչպէս նաեւ արուեստից, գիտութեանց եւ կրօնական-բարոյական կենաց յառաջադիմութեան վրայ:

Բ. Նոյնպէս սահմանակից Հոլլանտայի մէջ՝ ուր ուղղափառ կրօնը նորաստեղծութեան ժամանակին գրեթէ բոլորովին ընկճեալ էր, 1830էն վեր կաթուղիկէ եկեղեցին նոր հոգի ու կենդանութիւն առաւ: Ամէն տեղ նորակառոյց շքեղ եկեղեցիներ կանգնուեցան, եւ Կալուինականաց ու Յանսենեանց սաստիկ առելութեան դէմ, Հոլլանտայի ուղղափառք միշտ աւելի սերտիւ Հռոմայ Գահին յարեցան: Բայց Հոլլանտայի ուղղափառաց համար ամենէն նշանաւոր ու հետեւութիւն ունեցող դէպքն եղաւ 1853ին Պիոս Թ. Քահանայապետին ձեռքով Ուղղափառ Եպիսկոպոսութեան Հոլլանտայի մէջ վերստին հաստատութիւնը, որով Հոլլանտայի ուղղափառք, որ մինչեւ նոյն առեն առաքելական փոխանորդներուն տակ էին, արքեպիսկոպոս մը (Ուդրէխտ) ընդունեցան

չորս օդնական եպիսկոպոսներով (Հարլէմ, Հերցոկենպուշ, Պրետա ու Ռէօրմոնտ)։ Այս ժամանակէն սկսեալ Հոլլանտայի մէջ՝ դիւանաւորաբար եպիսկոպոսաց անխոնջ ջանքովն ու աշխարհական եւ կարգաւոր կղերին աշխատութեամբը, կրօնասէր եւ եռանդուն ուղղափառաց թիւը միշտ աճելու վրայ է։ Արդէն 1865ին Հոլլանտայի $3^1/_2$ միլիոն բնակչաց մէջէն 1,300,000 ուղղափառ էին, որոնց թիւը հետեւեալ տարիներուն մէջ երթալով շատցաւ։ Կրօնասորայց կարգերն ու միաբանութիւնները միշտ բնդարձակուելու եւ բազմանալու վրայ են, ամէն տարի քրիստոնէական եղբայրութեան վերաբերեալ հիմնարկութիւններու համար դրամոյ մեծ գումարներ կը ծախսուին, եւ առատ պարգեւներ Հռոմ քահանայապետին կը խրատուին։ Քահանայապետական զօրաց մեծագոյն մասը Հոլլանտայի արդուական բնտանեաց որդիքը կը կազմեն։ Ակնկ կը տեսնուի, որ Հոլլանտայի մէջ ուղղափառ եկեղեցոյ՝ դեղեցիկ յուսալի ապագայ մը կը սպասէ։

107. *Ուղղափառ եկեղեցւոյ վիճակը Սպանիայի ու Բորդուկալի մէջ։*

1. *Սպանիայի բարոյական ապականութիւնը*

Նաբոլէոն Ա. տիրապետութեան ժամանակէն է, որ միջոցին Սպանիա անկրօն ու վնասակար դրքերով ողողուեցաւ։ Այս ապականութեան ատելի եւս տարածուելուն ու հաստատուելուն պատճառ եղաւ 1833ին գահակալութեան համար եղած քաղաքային պատերազմը։ Նոյն միջոցին կրօնասորայց եւ ապստամբ դրեթէ բոլոր վանքերը ջնջուեցան, եւ տէրութեան այս անիրաւ ընթացքին դէմ դնող քահանաները կամ բանտ դրուեցան կամ աքսորուեցան։ Աղդային ժողովը (Գարթէզ) 1837ին տասանորդը վերցուց եւ հրատարակեց որ եկեղեցւոյ ինչքերը տէրութեան սեպհականեալ են։ Այս ամսոյ դէպքերէն առիթ առեալ՝ Գրիգոր ԺԶ. քահանայապետը շրջաբերական թղթով մը բովանդակ հաւատացեալներն յորդորեց, որ Սպա-

նիայի վշտագնեալ եկեղեցւոյն համար աղօթք ընեն։ Աստուած ուղղափառաց աղօթքը լսեց, եւ Սպանիայի հարստահարեալ ժողովուրդն իր հաւատարմութեանը համար վարձատրեց, որ Անգղիայի վնասակար ազդեցութեան եւ գաղտնի ժողովներուն չանիցը դէմ, իր հարց կրօնին հաւատարիմ մնացած էր. 1844էն ետքը Սպանիա՝ ուղղափառ եկեղեցւոյ վիճակը շտկուեցաւ։ Առաքելական Գահին հետ բանակցութիւնները սկսան եւ աքսորեալ եպիսկոպոսաց Սպանիա դառնալու հրաման տրուեցաւ։ Ա՛նանուանդ թէ 1851ին Իզապելլա Բ. թագուհին Հռոմայ Ա՛թոռոյն հետ կրօնական դաշնադրութիւն մ՛ըրաւ, որով եկեղեցւոյ իրաւունքները ճանչցուեցան եւ ապահովցան։ Այս միաբանագրով որոշուեցաւ, որ կղերականաց թոշակը կարգի դրուի, վանական կարգերը դարձեալ հաստատուին, գեռ չծախսած եկեղեցւոյ ինչքերն ետ դարձուին, եկեղեցական ստացուածոց մատակարարութիւնը կղերին ձեռքը մնայ, եւ եկեղեցւոյ՝ ինչք ստանալու իրաւունքը ճանչցուի։ Թէեւ ասով արծարծեալ յոյսերը՝ 1854ին եղած յեղափոխութեան պատճառաւ շատ նուազեցան, եւ նոյն իսկ եկեղեցական ստացուածոց վաճառումը դարձեալ ձեռք առնուեցաւ, բայց բարեբախտութեամբ նոյն տարին եղած փոխօրինին երկարաձեւ չեղաւ։ Յամի 1856ին կառավարութիւնը դարձեալ օրինաւոր թագուհւոյն ձեռքն անցնելով՝ իր հպատակաց շրջաբերական մը հանեց, ուղղափառ կրօնին դէմ տարածուած վարդապետութեանց հակառակ։ Քահանայապետին հետ միաբանութիւնը նորոգուեցաւ, եւ Ս. Գահին ու Սպանիայի մէջ շատնց հաստատուած կրօնական դաշնադրութիւնը 1860ին իրրեւ տէրութեան օրէնք հրատարակուեցաւ։ Ընկէ ետքը Սպանիայի կառավարութիւնն եկեղեցւոյ հակառակ եւ բարւոյ վնասակար գրուածքներն արգելեց, եւ եպիսկոպոսք ստորին կղերին հետ միացած կը մրցէին Առաքելական Գահին իրենց հպատակութիւնն ու անձնանուէր սէրը ցուցընելու։ Ի մասնաւորի Իզապելլա Բ. թագուհին՝ որ ուղղափառ եկեղեցւոյ խիստ յարեալ էր, քահանայապետին

դառն տառապանաց վրայ ունեցած խորին ցաւը 1868ին սկիզբներն ազգային ժողովոյն մէջ յայտնեց, եւ իմացուց որ իր դաշնակցին՝ Գաղղիայի վեհապետին, քահանայապետին երկիրները պաշտպանելու համար զօրաց բանակ մը առաքարկած է: Ասոր վրայ ժողովրդեան պարգամաւորները դրեթէ միաբան յայտնեցին, որ թագուհւոյն ի նպաստ անկախութեան եւ օրինաւոր իշխանութեան Առաքելական Գահին բաած խօսքերը, ուրախական եւ ցնծալի արձագանգ մը գտան բովանդակ Սպանիայի ուղղափառ ժողովրդեան սրտին մէջ, եւ թէ տէրութիւնը Գաղղիայի կայսեր վերոյիշեալ առաքելութիւնն ընդունի՝ Սպանիական ազգին նկատմամբ մեծ արդիւնք ունեցած է, եւ ինք զինքն արժանաւոր ցուցուցած է թագուհւոյ մը, որ Իզաբելլա Ա. Ուղղափառին գահին վրայ երջանկապէս կը թագաւորէ, եւ արժանի ժողովրդեան մը՝ որ եօթը դարէ ասդին իր Տիրոջ կրօնին անարատութեան համար պատերազմած է: Նոյն տարւոյն Յունուարի 20ին Սպանիոյ ժողովուրդը քահանայապետին հպատակութեան ուղղերձ մ՚ընծայեց, որուն 5 միլիոնէ աւելի անձինք ստորագրած էին: Բայց 1868ին Սեպտեմբերի մէջ յանկարծ զինուորական յեղափոխութիւն մ՚ելլելով՝ Իզաբելլա Բ. թագուհին ստիպուեցաւ Սպանիան թող տալ եւ Գաղղիա փախչիլ: Ընկէ ետքը հաստատուած կառավարութիւնն եկեղեցւոյ դէմ հալածանքը դարձեալ սկսաւ. վանքերը ջնջուեցան ու եկեղեցիները կողոպտուեցան: Սպանիա երկու տարի անիշխանութեան մէջ մնալէն ետքը, վերջապէս Սարդինիայի Էմմանուէլ թագաւորին որդին՝ Ամադէոս իշխանը Սպանիայի թագաւորական գահն ելաւ. բայց անտարակոյս է՝ որ իրաց այս նոր կարգն ալ յարատեւ հաստատութիւն մը չունի:

2. *Բորդոսկալի մէջ՝ կաթուղիկէ ուղղափառ եկեղեցին Ցան Պետրոսի ժամանակ դրեթէ նոյն հարբուսահարութեանց տակ ինկած էր, ինչպէս Սպանիա:* Բայց 1841 էն ետքը Բորդուկալի տէրութիւնն Առաքելական Գահին սկսաւ մօտենալ. սակայն եւ այնպէս այս ուղղափառ երկիրը մինչեւ ցայսօր գաղտնի ընկերութիւններու ձեռքով խրամատած եւ անսանձ մասնելի մը բռնաւորական իշխանութեան տակն է: Ցերութիւնն ալ կրօնի թշնամեաց այս անօրէն ջանիքը դէմ դնելու տեղ, անոնց աւելի նպաստամատոյց կ՚ըլլայ, եւ եպիսկոպոսներն ալ իրաց այս տղբալի վիճակին մէջ եկեղեցւոյ իրաւունքները պաշտպանելու համար պահանջած առաքելական արութիւնը չեն ցուցըներ, որուն վրայ նոյն իսկ Քահանայապետը դառնապէս քանքատեցաւ 1862ին Յուլիսի 3ին Լիսապոնի պատրիարքին ու Բորդուկալի եպիսկոպոսներուն գրած Համառօտագրոյն մէջ: Քահանայապետն այս թղթիս մէջ՝ հայրական ծանրութեամբ կը յորդորէ եպիսկոպոսները, որ ուղղափառ հաւատքն անոր թշնամեաց ամպարիշտ ջանիքն ու որոգայթներուն դէմ աներկիւղ պաշտպանեն, եւ իրենց հովուապետութեան յանձնուած հաւատացելոց ի մանուածոյ երիտասարդաց քրիստոնէական կրթութեան հոգ տանին: Սակայն եւ այնպէս անկէ ետքն ալ Քահանայապետին՝ Բորդուկալի եկեղեցւոյ նկատմամբ ունեցած յոյսերն ու բաղձանքները լիուլի չկատարուեցան, ինչու որ տէրութիւնն եպիսկոպոսաց ամենեւին պաշտպանութիւն չընելէն զատ, եկեղեցւոյ հակառակորդ աղատական կողմնակցութեան կը շողոքորթէ: Նոյնպէս Ս. Գահին հետ կրօնական դաշնադրութիւն մը դնելը միշտ կ՚ուշացընէ, եւ ընդհանրապէս Քահանայապետին աշխարհական իշխանութեան թշնամեացը հետ հաղորդութեան մէջ է, մանաւանդ քանի որ Ս. Լուիզ երիտասարդ թագաւորը՝ Սարդինիայի թագաւորին Մարիամ Բիա աղջիկն իբրեւ կնութեան առած է:

108. *Ուղղափառ եկեղեցւոյ վիճակը Պրեզ Բրիտանիայի մէջ:*

1. *Անգղիա* մեծ սեր ու եռանդ կը տեսնուի ուղղափառ կրօնին: Ամէն տեղ աւելի Անգղիա բազմաթիւ բազբականք թէ բարձրաստիճան կղերէն եւ թէ աւագ աշխարհականներէն, ուղղափառ եկեղեցւոյ

ծոցը կը դիմեն: Մինչեւ հիմայ աւագ եկեղեցական-ներէն ու աղնուականներէն դարձողներուն թիւը 1000 անցած է, որոնց մէջէն 250 անգլիական եկեղեցւոյ անուանի քարոզիչներ էին: Ինչպէս ամէն ժամանակ հանճարեղ մարդիկ հիմնական ու հասուն քննութիւններէ եւեր, Առաւծոյ շնորհաց օգնականութեամբը վերջապէս ուղղափառ եկեղեցւոյ ճշմարտութիւնը համոզուած են, նոյնպէս հիմայ Անգլիա՝ մէկ քանի տարւան մէջ ճեմարաններու ու համալսարաններու հռչակաւոր անդամներ եւ երեւելի ուսումնականներ կաթուղիկէ հաւատքն ընդունեցան: Այնպէս որ հիմայ Անգլիայի ուղղափառաց թիւը 2 միլիոնէ կ'անցնի, եւ միայն Լոնտոն 200,000ին աւելի կաթուղիկէ հաւատացեալը կը դառնուին:

Կաթուղիկէ կրօնին Անգլիայի մէջ այսպէս արագ զարգանալուն դլխաւոր պատճառն եղաւ, Ուղղափառ եկեղեցւոյ նուիրապետութիւնը վերստին հաստատուիլը (1850ին Սեպտ. 24ին): Պիոս Թ. Քահանայապետն Անգլիայի ուղղափառաց աղաչանքը մտիկ ընելով, Ուայզմէն առաքելական տեղապահը, որ իր հանճարեղ ու ժողովրդական գրուածքներովը մեծ անուն հանած էր, Ուեսթմինսթրի արքեպիսկոպոս անուանեց, եւ միանգամայն իրեն կարդինալական ծիրանի տուաւ:

Ահա զատ՝ իր իրաւասութեան տակ 12 եպիսկոպոսական աթոռ հաստատեց: Քահանայապետին այս կարգադրութիւնն Անգլիայի բողոքական սերունդին կոպտանք մեծ ընդդիմութիւն գտաւ, եւ ուղղափառաց դէմ սաստիկ մրրիկ մ'եղաւ: Երկար տեւեր վեր չկրնաց Ոչ պապականութիւն (No popery) աղաղակն սկսաւ ամէն տեղ հնչել: Քահանայապետն ու նոր անուանուած կարդինալն ամենատորին կերպով խառնաղանձ ժողովրդենէն նախատուեցան ու թշնամանուեցան, եւ ուղղափառ եպիսկոպոսաց արգելուեցաւ Անգլիայի քաղքի մը տիտղոսը կրել եւ եպիսկոպոսական պաշտօն կատարել: Սակայն եւ այնպէս՝ ուղղափառ նուիրապետութիւնն Անգլիա կրցաւ հաստատուն արմատ ձգել: Առոր ամենէն աւելի օգնեց Ուայզմէն արքեպիսկոպոսին անհերկիւղ վարմունքը:

Նորընտիր ծիրանաւորը տեսնելով՝ տէրութեան այս կարգադրութեան դէմ ունեցած ընդդիմութիւնը, Անգլիայի Ժողովրդեան յայտարարութիւն մը հանեց, ուր նէ մէջ անգլիական ազգին արգարակորով մտայնութիւնը կը բողոքէր: Առոր վրայ շատ չանցաւ բողոքականաց անհրաժեշտ հակառակութիւնն սկսաւ իջնալ, եւ Ուայզմէն կարդինալը կրցաւ անարգել 1852ին գահաւորեան ժողով մը գումարել: Նոյն ծիրանաւորն իր աբանչելի առնախօսութիւններովն ու գրուածքներովը մեծ անուն հանեց, եւ միանգամայն Անգլիայի ժողովրդեան ուղղափառ կրօնին ու անոր պաշտամանցը դէմ ունեցած հինաւուրց նախապաշարումները փարատելու պատճառ եղաւ: Իր մահն (1865 Փետր. 15) առհասարակ ամենուն մեծ սուգ եւ տրտմութիւն պատճառեց. ոչ միայն ուղղափառք դառնապէս ազգային այս անհոգնելի կորուստը, այլ նաեւ բովանդակ Անգլիա ճանչցաւ, որ մեծ մարդ մը կորսընցուց: — Իր յաջորդին Մէննինկ արքեպիսկոպոսին ժամանակ, որ նոյնպէս մեծ եռանդեամբ ու առաքելական հոգւով Անգլիայի ուղղափառ եկեղեցւոյն յառաջադիմութեանը կ'աշխատէր, Բռաղեհեմներու կուսակցութիւնն անգլիական բարձր եկեղեցւոյն մէջ մեծ շարժում ու հերձուած պատճառեց, որովհետեւ այս կուսակցութեան հետեւողները սկսան եռեւէ ըլլալ, ուղղափառ եկեղեցւոյ արարողութիւններն ու ծէսերն իրենց եկեղեցական պաշտամանց մէջ խոթելու: Թէեւ Բռաղեհեմներ հակամիաբան չըլլան ուղղափառ եկեղեցւոյ ծոցը դառնալու, սակայն եւ այնպէս իրենց ջանքովն ուղղափառ եկեղեցւոյ տարածման մեծապէս նպաստաւոր կ'ըլլան. ինչու որ առանց շատերուն սիրտը մուտ կը դանեն այն բաները, որոնք գայթառ անգլիական եկեղեցւոյ հետեւողներուն դայթակղութեան քար էին, եւ կաթուղիկէ եկեղեցւոյ դառնալը խիստ կը դժուարցնէին: Եւ որովհետեւ մեկալ կողմանէ նաեւ ուղղափառ հաւատացեալք իրենցմէ բաժնուած եղբարց համար աղօթք ընելէն երբեք չեն դադրիր, կրնանք վստահութեամբ յուսալ որ Անգլիայի ժողովուրդը, որ երբեմն Առաքելական գահին հպատակութեան ու

սիրոյ յարաբերութեան մէջ էր, եւ ուղղափառ հաւատոյ այնչափ եռանդուն քարոզիչներ հետեւոր աշխարհքներ խաւրած է, եւ բազմաթիւ մարտիրոսներ ու խոստովանողներ ունեցած է, կամաց կամաց ամբողջ ուղղափառ եկեղեցւոյ ծոյը կը դառնայ, եւ քրիստոնէութեան Հօր երեքկարդեան խոյրը զարգացող շքեղ պատուական քարերէն մէկը կ'ըլլայ:

2. *Իրլանտայի խեղճ ուղղափառ ժողովուրդն երկար ժամանակ անգլիական տէրութեան ծանր ու հարստահարիչ լուծին տակ ընկճուած դառն գերութեան մէջ կը հեծէր:* Մինչեւ 1829 տէրութեան երկու սենեակներն ալ ուղղափառաց համար դոց էին, նոյնպէս շատ պաշտօններու եւ պատիւներու չէին կրնար հասնիլ: Նոյն տարին ուղղափառաց ազատութեան օրէնքն ելլելէն ետքը (տես երես 326), իրենց վիճակը քիչ մը լաւագունացաւ: Իրլանտա այս ազատութիւնը պարտական է գլխաւորաբար Դանիէլ Օ'Գոնէլի երկարատեւ ու անխոնջ աշխատութեանցը, որ ընդհանրապէս ուղղափառ եկեղեցւոյ իրաւունքներն եւ ի մասնաւորի իր հարստահարեալ հայրենեաց ազատութիւնը մեծ խոհականութեամբ ու զգուշութեամբ գրեթէ 38 տարի պաշտպանեց (1809—1847): Իր մահուանէն ետքը՝ երիտասարդ Իրլանտայի մէկ քանի առաջնորդները դժբախտութեամբ սկսան եռանդ ընել ժողովուրդն Անգլիայի կառավարութեան դէմ գրգռելու: Բայց իրենց միտքը դրածը չկրցան յաւաղ տանիլ. շատերը բռնուեցան եւ խստիւ պատժուեցան, եւ մէկ քանի հոգւոյ յանցանքը քաւելու համար շատ անմեղ անձինք զոհ եղան: Անգլիայի տէրութիւնն այս խեղճ ժողովուրդը սկսաւ եւս հարստահարել, որուն վրայ տասերիկ տով մ'ալ գալով՝ Իրլանտայի ուղղափառաց տառապանքը վերջի աստիճանի հասաւ: Սակայն եւ այնպէս Իրլանտացիք՝ կրած այս ամէն նեղութիւնց մէջ ալ հաստատուն եւ անշարժ մնացին կաթուղիկէ ուղղափառ հաւատքին եւ Առաքելական Գահին ունեցած սիրոյն մէջ: Բայց որովհետեւ շատերը չէին կրնար իրենց հայրենեաց մէջ կենաց հարկաւոր պիտոյքը հոգալ,

մէկերնին գաղթականութեան փափաքն այնչափ արծարծեցաւ, որ տասը տարուան մէջ 1½ միլիոն Իրլանտացիք իրենց հայրենիքը թող տալով՝ Ամերիկա գաղթեցին, որպէս զի հոն իրենց ապրուստ մը հոգան: Թէեւ Օ'Գոնէլի մահուանէն ետքն ալ չպակսեցան երեւելի մարդիկ, որոնք Անգլիայի խորհրդանոցին մէջ Իրլանտացւոց իրաւունքներն արիւթեամբ պաշտպանեցին, բայց կարելի չեղաւ Իրլանտացւոց կատարեալ ազատութեան ճամբան բոլորովին հարթել: Յամի 1868 եւ 1870ին գումարուած խորհրդանոցներն՝ տէրութեան կողմանէ Իրլանտայի ուղղափառաց եղած մեկ քանի անիրաւութեանց դէմ աղտութեամբ ձայներնին բարձրացուցին, եւ պաշտօնեից գահերեց Պ. Կլետսդընին առաջարկութեամբը մեկ քանի նորոգութիւններ ըրին: Յուսանք որ Անգլիայի ժողովուրդը, որ շատոնց արդէն ուղղափառ եկեղեցւոյ դէմ ունեցած տեսլութիւնն ու նախապաշարումները թող տուած է, շատ չ'անցնիր Իրլանտայի ուղղափառ ժողովրդեան իրաւացի պահանջմունքներուն լիապէս արդարութիւն կ'ընէ:

109. *Ռուսաստանի ու Լեհաստանի մէջ ուղղափառ եկեղեցւոյ կրած հալածանքը:*

Ռուսաստան ուղղափառ եկեղեցին շատ տարիներէ վեր խեղճ եղանակաւ կը շարչարուի ու կը վշտանայ: Կառաբինէ Բ. կայսրուհին (1762—1796), որ ամէն միջոց ի գործ դրաւ ուղղափառ եկեղեցին իր տէրութեան մէջ ընդհելու, նենդութեամբ ու բռնութեամբ 8 միլիոն ուղղափառ Հռոմայ կաթուղիկէ եկեղեցիէն բաժնեց: Իրեն յաջորդ Պաւղոս Ա. (1796—1801) եւ Ալէքսանդր Ա. (1801—1825) կայսրներն ուղղափառ եկեղեցին հանդարտ ձգեցին: Բայց վերջինին եղբայրն ու յաջորդը Նիկողայոս Ա. կայսրը, ուղղափառ եկեղեցւոյ դէմ նոր հալածանք հանեց: Եւեւէ եւեւէ կայսերական հրովարտակներ ելան, որոնք մեկ մեկալէն աւելի խիստ վճիռներ ու հրամաններ կը բովանդակէին ուղղափառ եկեղեցին

ընկճելու։ Նիկողայոս Ա. կայսրն ի մանաւորի կը ջանար շնորհքներով, ներդութեամբ եւ բանութեամբ եպիսկոպոսներն ու քահանաները տէրութեան դիմացը շահիլ։ Վերջապէս հոն բերաւ որ 1839ին 3 եպիսկոպոս կայսեր յայտարարութիւն մը տուին, որով կը ծանուցանէին՝ իրենց եւ իրենց թեմականաց ուղղափառ հռոմէական եկեղեցիէն բաժնուիլը, եւ կը խնդրէին որ հերձուածող յունական եկեղեցին ընդունուին։ Կայսրն ամենայն յօժարութեամբ իրենց բաղձանքը կատարեց։ Գրիգոր Ժ.Զ. քահանայապետը 1842 Յուլիս 22ին կարդինալաց առջեւը խօսած ճառին մէջ՝ Ռուսաստանի բռնած այս պարսաւելի ընթացքը բոլոր քրիստոնեայ աշխարհքին առջեւը դրաւ, եւ եռքէն երբոր Նիկողայոս կայսրը Հռոմ եկաւ, անձամբ ալ երեսը զարկաւ։ Անկէ եռքը Ս. Գահին եւ Ռուսի տէրութեան մէջ բանակցութիւններ սկսան Ռուսաստանի ուղղափառաց վիճակը լաւացընելու համար, որունք Նիկողայոս կայսեր յաջորդ Աղեքսանդր Բ. կայսեր առեն աւելի յաջողութեան յուսով շարունակուեցան։ Սակայն դժբախտութեամբ ցայսօր բան մը չկրցաւ ի գործ դրուիլ. ասոր ներհակ Ռուսաստան չի դադրիր ներդութեամբ ու բռնութեամբ յունական հերձուածն արեւելք տարածելէն, եւ Ս. Գահին տուած խոստմունքը դէմ Ռուսաստանի ուղղափառները հարստահարելէն։

Այս հարստահարութեանց պատճառաւ Ռուսի իշխանութեան տակ եղող Լեհաստանի մէջ 1863ին ապստամբութիւն մ'ելաւ, որ երկար եւ արիւնահեղ կռիւներէ եռքը հազիւ նուաճուեցաւ։ Բայց ասիկայ նոր պատրուակ մ'եղաւ Ռուսի տէրութեան Լեհաց դէմ ունեցած ատելութիւնը յայտնելու, եւ այս առաւել ազգին խեղճ վիճակն աւելի եւս վատթարացընելու։ Ապստամբութիւնն ընկճուելէն եռքը Լեհաստանի ուղղափառաց դէմ խիստ հալածանք մ'ելաւ, եւ տէրութիւնն այս հարստահարեալ երկրին մէջ արհաւրաց քաղաքականութիւն մը սկսաւ ի գործ դնել։ Ապստամբութեան մասնակից եղած ըլլալու պատրուակաւ ուղղափառ քահանայք ու կրօնաւորք գունդ գունդ բանտ դրուեցան, ոմանք սպաննուեցան, ոմանք ալ Սիպերիա աքսորուեցան։ Ցայսմիկ է որ Ռուսաստանի դիւանն է Լեհաց ազգն եւ իրմով նաեւ ուղղափառ կրօնը Լեհաստանէն ջնջել։ Անոր համար արդէն վանքերը վերցուցած, եկեղեցական սպասուածքներն յարքունիս դրաւած, եւ զանազան տեղեր նոյն իսկ ուղղափառաց եկեղեցիները ռուսի եկեղեցիներու փոխած է։ Տէրութիւնն ուղղափառ ժողովրդապետներն իրենց հօտերէն բռնի հեռացընելէն եռքը, չլսուած բարբարոսութեամբ ուղղափառ ժողովուրդը կը բռնադատէ որ ռուս քահանայից եկեղեցական պաշտամունց ներկայ գտնուին, իրենց տղաքն անոնց մկրտել տան, անոնց խոստովանանք բլլան եւ Ս. Հաղորդութիւնն անոնց ձեռքէն ընդունին։ Իսկ Լեհաստանի դպրատակարներուն տուած անգութ հրամաններէն, նախնի քրիստոնէից դէմ հեթանոս կայսերաց հանած հալածանաց հրամանները կը յիշեցընեն։ Եւ թէպէտ Պիոս Թ. քահանայապետը մէկ քանի անգամ իր ձայնը բարձրացուց եւ ուղղափառ եկեղեցւոյ կրած այս ամէն հարստահարութեանց դէմ գոնէ քանի մը բառ, սակայն ասով Ռուսաստանի եւ Լեհաստանի ուղղափառաց նեղութիւնները նուազելու տեղ՝ աւելի սաստկացան, եւ վերջապէս Ռուսի տէրութեան եւ Առաքելական Գահին մէջ եղած բանակցութիւնները բոլորովին կտրեցան։

110. *Ուղղափառ եկեղեցւոյ վիճակը Գերմանիոյ մէջ։*

1. *Բոսնիա։* Թէեւ 1815ին Եւրոպայի մէջ եղած փոփոխութիւններէն եռքն ուղղափառք յառաջընթաց աւելի կրօնական ազատութիւններ առած էին, բայց միշտ կառավարութիւնն ամէն կարելի հնարքը կը բանեցընէր տէրութեան մէջ ուղղափառ կրօնը ճնշելու եւ բողոքականութիւնը տարածելու։ Այս նպատակին հասնելու համար զանազան խորամանկ միջոցներէն զատ՝ Թրուսիա իր տէրութեան մէջ գլխաւո-

նաւորը գունդագունդ բանտ դրուեցան, ոմանք սպաննուեցան, ոմանք ալ Սիպերիա աքսորուեցան։ Ցայսմիկ է որ Ռուսաստանի դիւանն է Լեհաց ազգն եւ իրմով նաեւ ուղղափառ կրօնը Լեհաստանէն ջնջել։ Անոր համար արդէն վանքերը վերցուցած, եկեղեցական սպասուածքներն յարքունիս դրաւած, եւ զանազան տեղեր նոյն իսկ ուղղափառաց եկեղեցիները ռուսի եկեղեցիներու փոխած է։ Տէրութիւնն ուղղափառ ժողովրդապետներն իրենց հօտերէն բռնի հեռացընելէն եռքը, չլսուած բարբարոսութեամբ ուղղափառ ժողովուրդը կը բռնադատէ որ ռուս քահանայից եկեղեցական պաշտամունց ներկայ գտնուին, իրենց տղաքն անոնց մկրտել տան, անոնց խոստովանանք բլլան եւ Ս. Հաղորդութիւնն անոնց ձեռքէն ընդունին։ Իսկ Լեհաստանի դպրատակարներուն տուած անգութ հրամաններէն, նախնի քրիստոնէից դէմ հեթանոս կայսերաց հանած հալածանաց հրամանները կը յիշեցընեն։ Եւ թէպէտ Պիոս Թ. քահանայապետը մէկ քանի անգամ իր ձայնը բարձրացուց եւ ուղղափառ եկեղեցւոյ կրած այս ամէն հարստահարութեանց դէմ գոնէ քանի մը բառ, սակայն ասով Ռուսաստանի եւ Լեհաստանի ուղղափառաց նեղութիւնները նուազելու տեղ՝ աւելի սաստկացան, եւ վերջապէս Ռուսի տէրութեան եւ Առաքելական Գահին մէջ եղած բանակցութիւնները բոլորովին կտրեցան։

110. *Ուղղափառ եկեղեցւոյ վիճակը Գերմանիոյ մէջ։*

1. *Բոսնիա։* Թէեւ 1815ին Եւրոպայի մէջ եղած փոփոխութիւններէն եռքն ուղղափառք յառաջընթաց աւելի կրօնական ազատութիւններ առած էին, բայց միշտ կառավարութիւնն ամէն կարելի հնարքը կը բանեցընէր տէրութեան մէջ ուղղափառ կրօնը ճնշելու եւ բողոքականութիւնը տարածելու։ Այս նպատակին հասնելու համար զանազան խորամանկ միջոցներէն զատ՝ Թրուսիա իր տէրութեան մէջ գլխաւո-

բաբար խառն ամբոխին հաստատել կ'ուզէր, այսինքն կ'աշխատէր որ ուղղափառք եւ բողոքականք իրարու հետ ամէնամեան ամէն կարելի թոյլտուութիւններով, եւ ոչ թէ իրենց զաւակներն ուղղափառական կրթութիւն տալու պարտաւորութեամբ: Պիտս Ը. Քահանայապետը՝ 1830ին Մարտի 25ին հանած համաօտարդրովը՝ խառն ամուսնութեանց նկատմամբ Բրուսիայի կառավարութեան վերջին կարելի զիջումներն ըրաւ, բայց տէրութիւնն այս զիջումները բաւական չսեպելով՝ համաօտարդրոյն խարդախ մեկնութիւն մը չինել տուաւ, եւ բոլոր տէրութեան ուղղափառ ժողովրդապետաց հրամայեց, որ բան այնմ մեկնութեան իմանան եւ ի գործ դնեն նոյն համաօտարդիրը: Սակայն Կողոնիայի Կղեմ Աեպիսկոպոսն առանց միտ դնելու տէրութեան ըրած այս անիրաւ պահանջմունքին, համաօտարդրոյն բուն ճշմարիտ մտայ համաձայն սկսաւ վարուիլ: Այս պատճառաւ արքեպիսկոպոսին ու Բրուսիայի կառավարութեան մէջ դժուարութիւն մնաւ, որուն հետեւութեամբն Կղեմ Աեպիսկոպոսը արքեպիսկոպոսը բռնելով Մինտէն բերդը տարուեցաւ (1837 Նոյեմ. 20): Նոյնպէս բանտ դրուեցաւ նաեւ Մարտինոս Ցուներն Պոզէնի ու Բողէնի արքեպիսկոպոսը, որ Կողոնիայի արքեպիսկոպոսին օրինակին հետեւած էր: Բրուսիայի այս բռնական ու անխոհեմ ընթացքն արտաքոյ կարգի յուզմունք պատճառեց չէ թէ միայն Գերմանիայի ու Եւրոպայի՝ այլ նաեւ Ամերիկայի ուղղափառաց մէջ: Գրիգոր ԺԶ. Քահանայապետն իր որոտընդոստ ձայնը բարձրացուց, եւ Բրուսիայի տէրութեան ուղղափառ եկեղեցւոյ բրած անիրաւութեան դէմ բողոքեց կարդինալաց առջեւը խօսած կրկին առնախօսութիւններով, որոնց համարձակ լեզուն բռնադատ աշխարհքը զարմացուց եւ Գերմանիայի ուղղափառաց սրտերը նոր կրօնական եռանդով վառեց: Բրուսիայի ութը միլիոն ուղղափառք՝ իրենց Հովուապետին ու Հովուաց հետ սերտիւ միացած, եկեղեցւոյ անկապտելի իրաւունքները պահանջեցին, որով կառավարութիւնն օր քան զօր դժուարին վիճակի մէջ

մնաւ: Նոյն միջոցին Գուլիէլմոս Գ. Բրուսիայի թագաւորը մեռնելով իրեն յաջորդեց Գուլիէլմոս Գ: Ասիկայ անմիջապէս հաշտութեան ճամբայ բռնեց, եւ բանտարկեալ արքեպիսկոպոսներն ազատ թողուաւ: Բողէնի արքեպիսկոպոսը հրաման ընդունեցաւ իր թեմը դառնալու, որ մեծ սիրով ու ցնծութեամբ ընդունուեցաւ, իսկ Կղեմէս Աեզոստոս Կողոնիայի արքեպիսկոպոսին թէեւ հրաման չտրուեցաւ իր աթոռը դառնալու, բայց որովհետեւ ինք ազնուական անձնուրացութեամբ իր խնդրոյն որոշումը Հռոմայ Գահին ձգած էր, Գրիգոր ԺԶ. Քահանայապետն իրեն օգնական եպիսկոպոս անուանեց Ցովհաննէս Կայել Շրայերի եպիսկոպոսը՝ մնհոնանէն եաթոռը յաջորդելու իրաւունքով: Կղեմէս Աեզոստոս արքեպիսկոպոսն անկէ եաթոռ առանձնութեան մէջ քաշուած կեանք անցուց, եւ 1845ին Հոկտ. 19ին վախճանեցաւ: Ասկէ զատ Բրուսիայի թագաւորն ուղղափառ եկեղեցւոյ զանազան ազատութիւնները շնորհեց. 1841 Յունուար 1ին ելած արքունական հրամանագրով եպիսկոպոսաց՝ Հռոմայ հետ հաղորդութիւն ընելու հրաման տուաւ, եւ նոյն տարին կրօնի պաշտօնարանին մէջ ուղղափառ խորհրդականներէ կազմուած առանձին տեսչութիւն մը դրուեցաւ, ուղղափառաց վերաբերեալ կրօնական խնդիրներն որոշելու համար*:

Սակայն այս ուրախալի դէպքերուն քով՝ Գերմանիայի ուղղափառ եկեղեցւոյ մէջ չպակսեցան ցաւալի եւ տխուր երեւոյթներ ալ: Գուլիէլմոս Անոյալի Գրիւերի եպիսկոպոսը 1844ին իր թեմական ժողովրդեան աղաչանաց զիջանելով նոյն քաղքին մայր եկեղեցւոյն մէջ երկար ժամանակէ վեր պահուած Քրիստոսի Ցեռաց մեծ հանդէսը՝ յարգութիւն բնդունելու համար վեց շաբաթ տեսութեան հանեց: Թէ Գերմանիայի ամէն կողմերէն, թէ Գաղղիայէն եւ թէ Բողոքիայէն եկած ուխտաւորաց բազմութիւնն ամէներեւ կը ցուցընէին, որ նեղբին կրօնական եռանդ եւ

* Շատ ժամանակ չէին Բրուսիայի կառավարութիւնն այս առեանը վերցուցած որ նոյն տէրութեան այս վերջի տասնեակն ուղղափառաց դէմ ըրած թշնամական ընթացքին ապերեւ ցոյցերէն մէկն է:

ճշմարիտ Հաւատացեալ ոգի մը բոլոր ուղղափառաց սրբոտին մէջ արթընալու վրայ է: Բայց յայտնի էր, որ Գերմանիայի անհաւատներն ու բանսարկուներն այս բանիս դէմ ձայներնին պիտ՚որ բարձրացնէին, եւ իրօք ալ լրագիրներու եւ տետրներու մէջ սկսան քամահրանքներ լսուիլ այս աւետարանական ժողովոյն դէմ: Սակայն եւ այնպէս այս սրտաշարժ հանդէսն առանց շփոթութեան լմընցաւ ի մեծ շինութիւն եւ յուրախութիւն ուղղափառ Հաւատացեալ ժողովրդեան:

Մէյ մ՚ալ յանկարծ նոյն տարին Հոկտ. 1 թուականով բաց շրջաբերական թուղթ մը հրատարակուեցաւ, զոր Յովհաննէս Ռոնկէ կոմսաւոր քահանան Դրիէրի եպիսկոպոսին գրած էր: Այս թուղթին մէջ Ռոնկէ անարգական խօսքերով Դրիէրի արհնաւոր եպիսկոպոսը կը թշնամանէր, եւ անյուր յանդգնութեամբ ղինքը պատասխանատու կ՚ընէր կանչէր: Այս թուղթը Գերմանիայի մէջ մեծ յուզմունք եւ զարմանք պատճառեց. եկեղեցւոյ թշնամիները զանիկայ ծափահարութեամբ ընդունեցան եւ արմատական լրագիրներն սկսան լիաբերան գովել: Քիչ մ՚ետքը Յովհաննէս Ձերոխ անուամբ ուրիշ կարգի քահանայ մ՚ալ Ռոնկեի հետ միաբանեցաւ, եւ զանազան պարագաներ ալ իրեն նպաստելով՝ իրրեւ նորոգիչ մէջտեղ ելաւ, եւ Գերմանացի-Կաթոլիկեանց ազանդը հիմնեց: Թէպէտ երկու կարգադրեալ քահանաներն բան կանոնական իրաւունց բանագրուեցան, սակայն եւ այնպէս գլխաւորաբար բողոքականներէն շատ հետեւողներ գտան, եւ Գերմանիայի մէկ քանի քաղաքներ (Պերլին, Ֆրանքֆուրդ, Պրեսլաւ եւ այլն) գերմանացի-կաթոլիկականաց հաստատութիւններ կազմուեցան: Բայց շատ չանցաւ Ռոնկեի հետեւողներ՝ որոնց մէջ արգէն իսկզբան անդ կարծեաց տարբերութիւններ եղած էին, բանսարկուական ազանդին յանդգնեցան, եւ նոյն իսկ Ռոնկէ իր նոյն կարծեաց վրայ բլլալը յայտնեց Առաքելական ու Սիկիլեական Հանգանակը մերժելով եւ քրիստոնէութեան միայն անուններ պահելով: Այս ազանդը քաղաքական կառավարու-

թեանց նկատմամբ ալ խռովարարեւ բնկերավարականաց նման սկզբունքներ ունենալուն, գրեթէ ամէն տերութիւններէն մերժուեցաւ, եւ հիմայ գրեթէ բոլորովին անհետ եղած է:

Երկրորդ աղետալի դէպքն եղաւ 1848ի ընդհանուր Եւրոպայի յեղափոխութիւնը, որ Գերմանիա ալ մեծամեծ խռովութիւններ յարոյց: Այս շփոթութեանց գլխաւոր շարժառիթներէն մէկն էր՝ թէ ուղղափառ եւ թէ բողոքող երկիրներուն մէջ տերութեանց եկեղեցւոյ վրայ բանեցուցած բացարձակ իշխանութիւնը, եւ անոր հետեւութեամբ տերութեան եւ եկեղեցւոյ մէջ բնական յարաբերութեան խանդարումը: Եթէպէտ ինչպէս ուրիշ տեղեր նոյնպէս Գերմանիա ալ՝ յեղափոխականաց միտքն էր թագաւորաց գահերը կործանել՝ եւ ոչ եկեղեցին, բայց Աստուած Գերմանիայի ուղղափառ եկեղեցին առանձին կերպով պաշտպանեց, եւ անոր թշնամեաց ամէն հնարքները պարապի հանեց: Այս խռովութեանց ժամանակ (1848 Նոյեմ.) Գերմանիայի եպիսկոպոսները վիրջպուրկ ժողով գումարելով՝ յիշատակագիր մը յօրինեցին, որուն մէջ մեծ խոհականութեամբ եւ անդրդուելի հաստատութեամբ իրենց սկզբունքները պարզեցին, որոնց համաձայն ամէնքը միաբան պիտ՚որ գործէին՝ բայց այս նոր կերպարանափոխութեան մէջ եկեղեցւոյ անօտարանալի իրաւունքները հաստատուն պահելու համար: Շփոթութիւնները հանդարտելէն ետքը՝ տերութիւնն ալ ձանչցան, որ ան առեն միայն կարելի է հաստատուն եւ կարգաւորեալ վիճակ մ՚ունենալ, երբոր ժողովրդեան մէջ բարոյական-կրօնական դաստիարակութիւն ընդհանուր կը տիրէ, եւ տերութիւնն ու եկեղեցին իրենց շրջանին մէջ անկախ գործելով՝ իրարու օգնական կ՚ըլլան: Այսպէս Բրունսիայի թագաւորը 1848ին Դեկտեմբեր 5ին իր ժողովրդեան տուած սահմանադրութեան մէջ՝ ուղղափառ եկեղեցւոյ տերութեան նկատմամբ ունեցած իրաւունքները ճանչցաւ, եւ ուղղափառ եկեղեցւոյ իր գործքերը կարգաւորելու ինքնօրէն ազատութիւն տուաւ: Նոյնպէս կրօնական պաշտամանց, ուսման եւ բարեգործա-

կան շէնքերուն եւ հիմնարկութեանց տէրութիւնն ու վայելքն ուղղափառաց ձեռքը յանձնուեցաւ: Այս կարգադրութեանց արդիւնքն ան եղաւ, որ ընդհանուր Գերմանիայի եւ ի մասնաւորի Բրուսիայի ուղղափառաց մէջ նոր կրօնական եռանդ մը զարթեաւ: Թէ վշտակիր մարդկութեան դիւրութիւն մատուցանելու եւ թէ տղոց կրթութեան համար, ամէն տեղ քրիստոնէական եղբայրասիրութեան բնկերութիւններ հաստատուեցան, որոնք չէ թէ միայն կղերին այլ նաեւ հաւատացեալ ժողովրդեան կողմանէ ազէկ ընդունելութիւն եւ նպաստ գտան: Նոյնպէս կրօնաւորական կարգերն ու միաբանութիւնները երթալով շատցան եւ տարածուեցան, եւ իրենց գործունէութիւնն սկսաւ գրգռել ու գործ դնել. նոյն իսկ այնչափ վախցած ու թշնամանուած Յիսուսեանք՝ զանազան տեղեր առաքելութիւններ բնելով՝ ուղղափառ ժողովրդեան բարոյական վիճակը լաւացնելու մեծապէս օգնեցին: Վերջապէս քահանայապետին հաստատելովը Յովհաննէս Կայէտ կարգինալ արքեպիսկոպոսին գահեդիցութեամբը 1860ին Կոլոնիա գաւառական ժողով մը գումարուեցաւ, ուղղափառ հաւատոյ եւ եկեղեցական հրահանգաց անսասան պահպանութեան համար:

— Հիմայ ալ հաւատով լի եւ եռանդուն Գերմանիայի եպիսկոպոսները կղերին հետ միաբան կ'աշխատին եւ կեղեցւոյ թշնամեաց վնասակար ջանիցը դէմ ժողովուրդն ուղղափառ հաւատոյ եւ հնազանդ գահին միութեան մէջ անսասան պահելու: Թէ Գերմանիայի ուղղափառաց մեծագոյն մասն ինչ սէր ունի ուղղափառ կրօնին, եւ որչափ յարեալ է Առաքելական գահին, յայտնի տեսնուեցաւ քահանայապետին երկիրներուն անիրաւ յափշտակութեան դէմ բողոքելու համար Գերմանիա գումարուած ժողովներէն, նոյնպէս քահանայապետին յիսնամեայ քահանայութեան եւ քառասնհինգ տարուան քահանայապետութեան Յոբելեանին առթիւ: Ամէն Գերմանիայի ուղղափառք ցուցուցին, որ կաթուղիկէ եկեղեցւոյ արժանաւոր որդիք են:

Բայց դժբախտութեամբ Գերմանիա ալ կայ բա-

ռականի զօրաւոր եկեղեցւոյ հակառակ ազատական կուսակցութիւն մը, որ անդադար եռեւռ կ'ըլլայ եկեղեցական հեղինակութիւնը չափաւորելու, անոր ոտնակապեր դնելու, եւ կարելի եղած աեղը նաեւ բոլորովին ջնջելու: Այս վնասակար ձիգը՝ որ շատմոց Պառլիամենտի դքսութեան մէջ տիրող էր, վերջին ժամանակները Պաւիերա եւ նոյն իսկ Բրուսիա ոզալի յաջողութիւն ունեցաւ: — Պատճէն դքսութեան ազատական կառավարութիւնը քանի տարիէ ասդին է, որ կաթուղիկէ եկեղեցւոյ ապահարկութիւնը, ազատութիւնն եւ անոր յարգելի իրաւունքները բռնաբարելէն չդադրեցաւ: Այս պատճառաւ տէրութեան եւ եկեղեցւոյ մէջ ծագած դժտութիւնը, որուն մէջ եկեղեցւոյ իրաւունքներն անդրկիւղ արիութեամբ պաշտպանեց Հէրման Վ[illegible]բրի Փրայպուրկի արքեպիսկոպոսը, դիտի այն օգուտն ունեցաւ, որ Պաւարիոյ ուղղափառ եկեղեցւոյ ընդարմացած անդամներն իրենց կրօնական անտարբերութենէն արթնցան, եւ հիմայ եռանդնոտ կղերի մը հետ միաբանած՝ կաթուղիկէ եկեղեցւոյ տէրտիւ յարելու կ'աշխատին, թէեւ տէրութիւնը զբենք անիրաւութեամբ հարստահարելէն չի դադրիր:

— Անկէ տեսնելի վնասակար է եւ ուղղափառ կրօնին ծանր վտանգ կը սպառնայ Գերմանիայի մէկ քանի կողմերն ի մասնաւորի Պաւէնբա Վաարիկանեան տիեզերական ժողովոյն դէմ ելած հակառակութիւնը: Գերմանիայի ուղղափառ հաւատացեալ ժողովրդեան մեծագոյն մասը Վաարիկանեան ժողովոյն որոշմունքները կաթուղիկէ քրիստոնէի վայել հպատակութեամբ ու մեծարանօք ընդունած տեսնէ, մէկ քանի հոգի՝ որոնց մէջ դժբախտութեամբ քահանայք ալ կան, ընդդիմութիւն մը սկսան ցուցընել նոյն տիեզերական սինհոդոսին վճիռներուն, ի մասնաւորի Հռոմայ քահանայապետին անսխալականութեան վարդապետութեան դէմ: Այս անգի - կաթուղիկեայ շարժման գլուխն անցաւ Ցեօլինկեր քահանան՝ Միւնխենի հնամեայ համալսարանին եկեղեցական պատմութեան դասատուին, որ յառաջադոյն իր բազմաթիւ ուղղափառական գրուածքներովը Գերմանիայի մէջ կաթուղիկէ հաւա-

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

տոյ տարած մեան ու պայծառութեան մեծապէս արդիւնաւոր եղած էր: Բայց վերջի տարիներն ի լոյս ընծայած մէկ քանի գրքերուն մէջ ինք դիմքն արդէն կասկածաւոր ընկերէն երբը, Վատիկանեան ընդհանուր ժողովոյն գումարման ժամանակ թէ՛ լրագիրներու եւ թէ առանձին գրուածքներու մէջ՝ Եկեղեցւոյ քահանայապետին եւ Վատիկանեան ժողովոյն դէմ սկսաւ գրել: Գաղղիական-գերմանական պատերազմին պատճառաւ ժողովն ընդհատելէն ետքը՝ նոյն հակառակութիւնն աւելի որոշ կերպարանք առաւ, եւ վերջապէս Յունիս 1871 ին Մարտ 29 ին հանած յայտարարութեան մէջ Վատիկանեան ժողովը բացայայտ մերժեց: Ասոր վրայ Մինչեհնի արքեպիսկոպոսը՝ որ Յեզուիտներէն եւ կրկին հայրական ազգարարութեան թղթեր գրած էր, Տրիդենտեան եւ Վատիկանեան ընդհանուր ժողովներուն վճիռներուն համաձայն դիմումը բանադրեց (1871 Ապրիլ 17): Անկէ ետքը Յեզուիտներուն հետեւողներ՝ Պաւիէրայի ազատական ու ոգեւոր տէրութենէն օգնութիւն գտնելով, սկսան իրենց վնասակար ջանքն աւելի ժրութեամբ յառաջ տանիլ, եւ Վատիկանեան ընդհանուր ժողովոյն որոշմունքներն իրրեւ հին հաստատ ուրացութիւն եւ տէրութեան վտանգաւոր յուզիչ աշխատիլ: Ասով կրցան ապրիլն անդիլն մեծաւ մասամբ բանաւորականաց աղանդին հետեւող եւ միայն կաթուղիկոս անունը վրանին կրող մէկ քանի անձինք վատրկիլ, որ իրենք դիրենք Հին-Կաթոլիկներ անուանեցին: Չի կրնար հիմակուընէ բսուիլ, թէ ինչ վերջ պիտ՚որ ունենայ այս ազէտալի հերձուածը, բայց այլեւայլ նշաններ հաստատականացուցին գուշակել կուտան, թէ ի բողոքականութիւն պիտ՚որ յանդիլ, որ պատճառաւ ուղղափառք իրենց պատշաճօրէն Նոր-Ուղղափառ անունը կու տան: Երանի թէ այս որոշիչ կէտին չհասած՝ մոլորեալք սատուածելդէն շնորհայ միջնորդութեամբ վերստին դառնային ուղղափառ կաթուղիկէ եկեղեցւոյ ծոցը, ուր միայն իրենց մտաց ու սրտին ճշմարիտ խաղաղութիւն եւ հանգստութիւն կրնան գտնել:

III. Ուղղափառ եկեղեցւոյ վիճակն Աստրիայի մէջ:

Յովսէփ Բ. կայսեր մահուան առեն (տես եր. 366) Աստրիայի մէջ կաթուղիկէ եկեղեցւոյ վիճակն ոչ օրմալի էր: Եւ թէպէտ իր յաջորդ կայսերաց ժամանակ՝ ջանքեր եղան ուղղափառ եկեղեցւոյ եւ տէրութեան մէջ եղած բնական սահմանը դնելու, բայց միշտ եկեղեցական բաներու մէջ աշխարհական ամենակարողութիւնը կանգնուն մնաց, եւ տէրութեան՝ եկեղեցւոյ վրայ բանեցուցած իշխանութիւնը չվերջաց: Անոր համար 1814 էն ետքն երբոր պայմ ամէն ուղղափառ տէրութենէն մէջ տեսնուած եկեղեցական-կրօնական չարժումն Աստրիա չվնաց գտներ: Այս վիճակի մէջ մնաց Աստրիա կաթուղիկէ եկեղեցին, մինչեւ բնդհանուր Եւրոպական յեղաշրջումն տարին (1848), որ միջոցին Աստրիա ալ բնդհանուր փոթորկին բռնուեցաւ, եւ մեծամեծ ու ահեղ դէպքերու տեսարան եղաւ: Նոյն տարին Փերդինանդոս կայսրը հրաժարելով՝ աթոռը ժառանգեց Փրանկիսկոս Յովսէփ Ա. բարեպաշտ եւ կրօնասէր երիտասարդ կայսրը, որ իր նախահարցմէ եկեղեցւոյ պաշտպան լլլալու ժառանգութեամբ ընդունած կոչման հետ տարիմ մնալով, կառավարութիւնը ձեռքն առնելուն պէս՝ հոգ տարաւ տէրութեան իշխանութիւնէն եկեղեցին ազատելու: Ասոր 1850 Ապրիլ 18 ին տուած կայսերական հրովարտակաւ Ընտրանի հաստատութիւնը* (Placetum regium) բոլորովին վերցուց, եւ եպիսկոպոսաց ու անոնց հպատակեալ ուղղափառաց Հռոմայ Գահին հետ ազատ հաղորդութիւն ընելու հրաման տուաւ: Սակայն տակէ առելի յայտնի ցուցուց Փրանկիսկոս Յովսէփ Ա. կայսրն իրրեւ հաստատիմ որդի ուղղափառ եկեղեցւոյ Առաքելական Աթոռոյն ունեցած սէրն ու յարգմունքը, 1855 ին Աստո-

* Ընտրանի հաստատութիւն բսելով կ՚իմացուի այն դիպաւոր ժողովրդութիւնը, զորն որ ուղղափառ տէրութիւնները ամենք իրենց իրաւունք մը իրենց սեպհականած էին, որուն համեմատ Հռոմայ Ս. Աթոռէն նոյն տէրութեան եպիսկոպոսներուն կամ եկեղեցականաց կրօնի կամ եկեղեցական գործոց նկատմամբ գրավ խրկուած որ եւ իցէ կարգադրութիւն չէր կրնար հրատարակուիլ, մինչեւ որ տէրութիւնը չտեսներ, չքններ եւ իր հաստատութիւնը չտար:

տոս 18ին Պիոս Թ. քահանայապետին հետ դրած կրօնական դաշինքով: Ա.յս միաբանագրով (Concordat) եպիսկոպոսաց իշխանութիւն տրուեցաւ հաւատոյ եւ բարոյից վերաբերեալ նիւթերու մէջ իրենց հոգացողութեան յանձնուած հաստատութեանց ինքնիշխան առաջնորդելու, եւ ի մանուսորի տղոց կրթութեան եւ ուսման վրայ հսկելու: Բայց այս կրօնական միաբանագրէն յառաջացած օգուտները դժբախտութեամբ յառաջ չեկան, եւ անոր հաստատութենէն եաքը ժողովրդեան կրօնական-բարոյական վիճակին վրայ փոփոխութիւն մը չտեսնուեցաւ: Ասոր պատճառն էր եկեղեցւոյ հակառակորդ արմատական կուսակցութեան ձնաստակար ազդեցութիւնն եւ ժողովուրդն եկեղեցւոյ դէմ գրգռելու անդադար ջանքերը, որուն վերջին առիւներն ազատական կառավարութիւնն ալ սկսաւ թեւ թիկունք բլլալ: Ասով եկեղեցւոյ թշնամիք վերջապէս կրցան յաջողցնել, որ նոյն միաբանագրոյն քաղաքական կենաց համար ամենէն նշանաւոր յօդուածները Կրօնական բառած օրէնքներով փոփոխուին (1868): Ա.յս օրէնքներէր՝ որոնցմով Ա.ստրիա ի մանուսորի քաղաքական ամուսնութիւնը թոյլ կը տրուէր, եւ ժողովրդեան համար հաստատուած առաջին դպրոցներն եկեղեցականաց հսկողութենէն ու առաջնորդութենէն կը հանուէին, խորհրդանոյին թէ առաջին եւ թէ վերին անուն ամենքուն մէջ ընդհանուեցան, եւ կայսրը՝ ժամանակին պարագաներէն ստիպուած ակամայ նոյն օրէնքներուն հաստատեց, թէեւ ինչպէս ինք յայտնեց, իր նախընթաց կրօնական համոզմունքը հակառակ էին: Սակայն Պիոս Թ. քահանայապետն իր առաքելական պարտուց համաձայն 1868ին Յունիս 21ին Ա.ստրիայի եկեղեցական յարաբերութեանց վրայ կարդինալաց առջեւը խօսած առենախօսութեանը մէջ, կրօնական միաբանագրոյն դէմ եղող այս օրէնքները մերժեց ու դատապարտեց՝ իրրեւ եկեղեցւոյ վարդապետութեանցը, իրաւանցն ու սահմանադրութեանը հակառակ: Նոյնպէս անոնց ամենուն՝ որոնց գործակցութեամբն նոյն օրէնքները հրատարակուած էին, յիշեցուց այն պատիժներն ու բանադրանքները,

զորոնք առաքելական սահմանադրութիւններն ու Ս. Ժողովոյ կանոնները դրած են եկեղեցական իշխանութիւնն ու ազատութիւնը բռնաբարողներուն դէմ: Վերջապէս գովեց Ա.ստրիայի արժանաւոր եպիսկոպոսներն Ա.ստուծոյ եւ անոր Ս. Եկեղեցւոյն դատը քաջութեամբ պաշտպանելնուն համար: Յուսանք որ ազատական կուսակցութեան այս, ինչպէս վատահ ենք, կարճատեւ յաղթութիւնը, Ա.ստուծոյ տեսչութեամբն Ա.ստրիայի ուղղափառ եկեղեցւոյ օգուտն կը դառնայ. արդէն Ա.ստրիայի ուղղափառ այ մէջ բնդհանուր շարժում մը կը տեսնուի, եւ կաթուղիկէ գիտակցութիւնն երթալով զարթնելու վրայ է:

112. Ուղղափառ եկեղեցւոյ վիճակն Իտալիայի մէջ:

ա. Գրիգոր Ժ.Զ.ին Վահանայապետութեան ժամանակ:

Պիոս Ը.ին մահուան առեն՝ Գաղղիայի Յուլիսի յեղափոխութեան պատճառաւ բոմպոնգակ Էրոպայի խաղաղութիւնը խիստ վտանգի մէջ էր. ի մանուսորի Իտալիա արտաքոյ կարգի գրգռութիւն մը կը տիրէր: Ա.յս դժուարին ժամանակը (1831 Փետր. 2) քահանայապետ ընտրուեցաւ Գրիգոր Ժ.Զ., որ Վաղիւ թէ քահանայապետական ամբոխն ելաւ, արդէն շատոնց պատրաստուած յեղափոխութեան կրակը Պոլոնիա բռնկեցաւ, եւ շուտ մը Հռոմի տէրութեան մեծ մասին վրայ տարածուեցաւ: Թէեւ Ա.ստրիայի միջամտութեամբը յեղափոխութիւնը շուտ մը զսպուեցաւ, բայց անկէ ետքն ալ Հռոմի տէրութիւնը միշտ անհանգարտ էր: Որշափ ալ այս ներքին շփոթութիւնները Գրիգոր Ժ.Զ.ին գործունէութիւնն ու մտադրութիւնն իրենց գրաւած էին, սակայն եւ այնպէս արտաքին տէրութեանց վիճակին ու կրօնական յարաբերութիւնն ալ աչքէ չկորսնցուց: Իրեն օգնական ունենալով՝ տէրութեանատենապետիր Լամբրուսքինի կարդինալը, որ թէ իրրեւ գիտուն եւ թէ իրրեւ քաղաքագէտ անձ մեծ անուն ունէր, ուղղափառ կրօնին բարօրութեան եւ յառաջացման անխոնջ աշխատեցաւ: Գրիգոր Ժ.Զ.

Բենդիայի ու Լեհաստանի եպիսկոպոսներն զդուշացուց, որ չըլլայ թէ նոյն միջոցին այն երկիրներուն մէջ յուզուած քաղաքական խնդրոյ միջամուխ ըլլան, եւ իրենց յիշեցուց խաղաղութեան պաշտօնեայ ըլլալնին եւ աշխարհական իշխանաց ունեցած հպատակութեան պարտքերնին։ Նոյնպէս բոլոր ուղղափառ եպիսկոպոսաց հանած շրջաբերական թղթովմ մը ծանոյց, որ հակառակ է ամէն կերպ օտար եւ սուտ լուսաւորութեան եւ միակողմանի նորոգութեանց, եւ դերնէք ապահովցուց որ հին առաքելական ուսմունքը անփոփոխ պիտ՚որ մնայ։ Արդէն ուրիշ տեղ յիշեցինք թէ ինչպիսի արիութեամբ եւ անեղկիւռ համարձակութեամբ Սպանիա եւ Ռուսաստան ուղղափառ եկեղեցւոյ իրաւանցն ու ազատութեան հարատահարուելուն դէմ բողբջեց։ Հոգ տարաւ նաեւ ապականիչ ուսմանց նորահնար մոլորութեանց դէմ ուղղափառ եկեղեցւոյ վարդապետութիւնն անարատ պահելու։ Ուստի թէ Պան քաղքին համալսարանին ուսուցիչ Վէնտ՚ Հէրմէնկ բանաւորական ազանդին միտող մոլար դրութիւնները, եւ թէ Ծէրպատրիկցի Պոդէն քահանային անոր ճիշդ հակառակը պաշտպանող կարծիքները մերժեց եւ դատապարտեց (1835)։ Գրիգոր Ժ.Զ. առանձին թուղթով յուզուց նաեւ հանապազ տարածմանն. իր քահանայապետութեան առեն թէ հին եւ թէ նոր աշխարհքին մէջ բազմաթիւ եպիսկոպոսական աթոռներ եւ առաքելական փոխանորդութիւններ հաստատեցաւ*։ Գրիգոր մեռաւ 1846ին Յունիսի 1ին, վտանգաւոր ժամանակ եւ դժուարին յարաբերութեանց մէջ՝ եկեղեցին մեծ խմաստութեամբ եւ անյողդող քաջասրտութեամբ կառավարելէն ետքը, ո-

* Ըստ դարձանալի է թիւ ուրիկ եկեղեցւոյ Ամերիկայի Միաբանական Նահանգաց մէջ բրած յառաջդիմութիւնը։ — Ամէն աթոռոն տարի յառաջ (1789) Հիւսիսային Ամերիկայի Պալտիմոր քաղաքն առաջին եպիսկոպոսական աթոռն հաստատուեցաւ, բայց գրեթէ վեց տարի աթոռ եպիսկոպոս չունեցաւ։ Գրիգոր Ժ.Զ. քահանայապետին մահուան տարին (1846)։ Հոն 1 արքեպիսկոպոսական, 21 եպիսկոպոսական աթոռներ, եւ 2 Առաքելական փոխանորդութիւններ կը գտնուին։ Իսկ հինգ Հիւսիսային Ամերիկայի մէջ՝ 7 արքեպիսկոպոս, 47 եպիսկոպոս եւ 7 Առաքելական փոխանորդ կայ։ Դարձեալ ամէն տարի յառաջ՝ 68 այլազգի հաւատք մտկ ուղղափառ կ՚ելլեր, իսկ հինգ 7 այլահաւատ 1 ուղղափառ կը դառնայ։ եւ այսօրուան օրս կամերիկէ ուղղափառ եկեղեցին Միաբանական Նահանգաց մէջ 4—5 միլիոն հաւատացեալ անդամ ունի։

րով իրեն անմահ յիշատակարան կանգնեց եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ։

Բ. Պիոս Թ.ին Քահանայապետութիւնը։

Գրիգոր Ժ.Զ.ին մահուանէն ետքը՝ քահանայապետ ընտրուեցաւ Իմոլայի եպիսկոպոսը Ջովաննէ Մարիա Մաստայ Ֆէրէթտի կոմսը, որ Պիոս Թ. անունն առաւ։ Շատ քիչ քահանայապետ եղած է, որ իր կառավարութեան սկիզբն այնպէս ժողովրդական սիրան իրեն վաստակած եւ բոլոր աշխարհքիս մտադրութիւնն իրեն դարձած ըլլայ, ինչպէս Պիոս Թ.։ Ինք քահանայապետական ամբոխն ելլելուն պէս՝ Հռոմայ տերութեան կառավարութեան մէջ փոփոխութիւններ ընելու անհրաժեշտ հարկը տեսնելով, ժողովրդական օգտակար նորոգութիւնները բրաւ, եւ իր նախորդին ատեն քաղաքական յանցանաց համար դատապարտուած յանցաւորաց ընդհանուր թողութիւն շնորհեց։ Ասոր համար թէ իր հպատակաց եւ թէ Իտալիայի ժողովրդեան քահանայապետին ցուցուցած սէրն աբատաքոյ կարգի էր։ Իտալիայի մէկ ծայրէն մինչեւ մէկալ ծայրը կեցցէ Պիոս Թ. յնծութեան աղաղակը կը հնչէր։ Բայց նոյն միջոցին պիոս Թ. զարմանալով զովներուն մէջ՝ կային նաեւ այնպիսի կողմնակցութեան մը մարդիկ, որոնք շատ տարբերէ վեր Իտալական թերակղզին իրենց յեղափոխական ջանից ասպարէզ բրած եւ միաբերնին դրած էին Իտալիայի այլեւայլ տերութեանց իշխանները մերժելով՝ միացեալ Իտալիայի թագաւորութիւն մը հանդնել։ Ասոնք արտաքոյ աչքով դիտեցին, որ իրենց միտքը դրածը կատարելու ուրիշ աւելի յարմար միջոց չկայ, բայց եթէ Պիոս Թ.ին մեծարելի անունն իրենց պատրուակ առնելով։ Ան կատարեցաւ անդամներն Իտալիա ամէն կողմերը դօրանալով՝ տեղ տեղ ժողովուրդն ոտք հանեցին եւ վերջապէս փախցուցին, տեղ տեղ ալ իշխանները բռնադատեցին չափէն աւելի դիւրութիւններ բնելու։ Վերջապէս երբոր Գաղղիայի Փետրուարի (1848) յեղափոխութեան լուրն Իտալիա հասաւ, Իտալացիք

իրենք զիրենք բոլորովին կորսընցուցին, եւ Հռոմի աէ-
բութեան մէջ ալ ապստամբութիւն ելաւ: Ապստամ-
բութիւնն այնչափ յառաջ գնաց, որ Քահանայապե-
տին կեանքը վտանգի մէջ ինկալով՝ Պիոս Թ. Գաղ-
ղիայի ու Պաւիէրայի զեւպաններուն օգնութեամբը
պարզ քահանայի զգեստով դիշերանց Հռոմէն փախաւ
(1848 Նոյ. 25) եւ Կայէդա քաղաքը գնաց, ուր Նէա-
պոլսոյ Փերդինանդոս Թագաւորէն մեծ պատուով ըն-
դունուեցաւ: Ընկէ ետքը Հռոմ հաստարակապետու-
թիւն հաստատուեցաւ, եւ Եւսապետաց դլխաւորու-
թեամբ առաժամանակեայ կառավարութիւն մը դրուե-
ցաւ, որ հրատարակեց թէ քահանայապետին աշխար-
հական իշխանութիւնը դադրած է: Ձեղափոխականաց
այս ընթացքն եւ Հռոմի մէջ գործուած անօրէնու-
թիւնները, զինեալ միջամտութիւն ընելու յորդորե-
ցին ուղղափառ տէրութիւնները, որոնցմէ քահանայա-
պետն արդէն յառաջագոյն օգնութիւն խնդրած էր:
Գաղղիացւոց Ուէնոյ զօրապետը Հռոմ քաղաքն յար-
ձակմամբ առաւ (1849 Յուլիս 4), առաժամանակեայ
կառավարութիւնը կործանեց, եւ անոր տեղ նոր կա-
ռավարութիւն մը դրաւ քահանայապետին անուամբը:
Բայց Պիոս Թ. հազիւ տարի մը ետքը (1850 Ապրիլ
12) Հռոմ դարձաւ եւ մեծ յնծութեամբ ժողովրդէն
ընդունուեցաւ:

Անկէ ետքը քահանայապետը կրցաւ մէկ քանի
տարի խաղաղութեամբ թէ Հռոմի տէրութեան դոր-
ծոց եւ թէ բովանդակ եկեղեցւոյ իրողութեանց
անդրադառնալ պարապիլ: Իր անխոնջ գործունէութեան եւ
եկեղեցւոյ վրայ ցուցուցած խնամոտ հոգոյ արդիւնք-
ներն են իր ժամանակին այլեւայլ ուղղափառ իշխանաց
հետ դրուած կրօնական դաշինքները, նոյնպէս մէկ
քանի բողբոջական տէրութեանց մէջ ուղղափառաց
համար հաստատուած առանձին նուիրապետութիւն-
ներն ու եպիսկոպոսական ամառոռները: Բայց Պիոս
Թ. ին նշանաւոր գործքերէն մէկն եղաւ տիեզերաց
Փրկչին մօրը Ս. Կոյս Մարիամ Աստուածածնի Ան-
բիծ Յղութիւնն իրրեւ հաւատոյ վարդապետութեան
մաս հրատարակելը: Պիոս Թ. արդէն 1849ին կայ-

դակէն ամէն թեմական եպիսկոպոսաց շրջաբերական
թուղթ մը գրած եւ անոնց ամէն մէկուն յանձնած
էր, որ իրենց վիճակներուն մէջ հրապարակական ա-
ղօթքով Աստուածմէ լոյս խնդրելէն ետքը, առանձին
առանձին թուղթով Աստուծոյ Մօրն Անարատ Յղու-
թեան վրայ ունեցած կարծիքնին յայտնեն: Եպիսկո-
պոսք յօժարամիտ հնազանդեցան քահանայապետին
հրամանին, եւ 580 հովիւք եկեղեցւոյ իրենց կարծիքը
դրեցին: Այսչափ եպիսկոպոսաց բազմութեան մէջէն
4 հոգի միայն նոյն առեն այս վարդապետութեան
ընդդիմանալ մը ցուցուցին. իսկ 36ը թէեւ բացայայտ
Անարատ Յղութեան վարդապետութիւնը ի՛ընդու-
նէին եւ կը խոստովանէին, բայց այն միջոցին հանդի-
սական վճիռ մը տալը պատշաճ չէին սեպեր: Անոր
ներհակ 540 եպիսկոպոսք չէ թէ միայն նոյնը կը
դաւանէին, այլ նաեւ կ՚աղաչէին Ս. քահանայապե-
տին, որ իրրեւ Վեհափառ եկեղեցւոյ իր անդամանալի
վճռովը Ս. Կուսին Անարատ Յղութեան վարդապե-
տութիւնն իրրեւ հաւատոյ մաս հաստատէ: քահա-
նայապետը տեսնելով թէ արեւմտեան եւ թէ ա-
րեւելեան եկեղեցիներուն այս նիւթիս մէջ ունեցած
համաձայնութիւնը, եւ բոլոր եպիսկոպոսաց եւ
ընդհանուր ուղղափառ հաւատացելոց այսչափերն որա-
շելու դարերէ վերուներցած սաստիկ փափաքը, աշխարհ-
քիս ամէն կողմերէն Հռոմ դումարուած կարդինալաց,
պատրիարքաց եւ եպիսկոպոսաց (200ն աւելի)
ներկայութեամբ՝ 1854ին Դեկտ. 8ին Ս. Կուսին
Յղութեան տօնին օրը հանդիսապէս հրատարակեց
Անճառելին Աստուած հաւատոյ կետգակը, որուն մէջ
հետեւեալ խօսքերով կը սահմանէր Ս. Կուսին Անա-
րատ Յղութեան վարդապետութիւնը. Յիսուս Քրիս-
տոսի Տիրոջ մերոյ, որուն առաքելոց Պետրոսի եւ Պաւ-
ղոսի եւ մեր իշխանութիւնը կը յայտնենք, կը հաս-
նենք եւ կը սահմանենք, ըստ այն վարդապետութեան, որ
սկիզբնէ կոչ Մարդեան իր Ցղութեան առաքին վայր-
կեանին մէջ սկսելով Աստուծոյ առանձին ընտրութեան ո-
րպիսութենէն, եւ Յիսուս Քրիստոսի մարդկային ազգի
Փրկչին արդեանց շրջութիւնէն, սկզբնական դէպ ամէն

արտաքին ազգայ պահուած էը հաստատէ, Ա՛պստամբէ յայտնուած է, եւ ասոր համար ամէն հաւատացեալ պէտք են հաւատարիմ ու անյողդողդ հաւատալ։

Ամենասուրբ Կուսին այս երեւելի ու նշանաւոր յաղթութիւնը, իր Ջերմեռանդութիւնը քրիստոնէից սրտին մէջ վառելու եւ աճեցընելու նոր առիթ մ՚ընդաւ։ Քահանայապետին՝ բոլանդակ քրիստոնէութեան տուած յորդորը, որ Ս. Առաուածածնի տօները պատշաճ կերպով կատարուին եւ ամէն նեղութեանց ու վտանգաց մէջ իրեն դիմուին, ամէն հաւատացելոց սրտին մէջ պատրաստակամ արձագանգ գտաւ։ Աստուած Ջղութեան հաւատոյ վճռոյն հրաժարակութեամբ բոլանդակ ուղղափառ տիեզերաց մէջ չէ թէ միայն եկեղեցական հանդէսներով ու թափօրներով կատարուեցաւ, այլ նաեւ սոյն դէպքին յիշատակին համար փառաւոր սիւներ ու շքեղ եկեղեցիներ կանգնուեցան։ Ուղղափառ եկեղեցւոյ մէջ տեւտւած այս ընդհանուր շարժումն անշուշտ մեծ միխիթարութիւն եղաւ Պիոս Թ.ին վշտակիր սրտին. բայց Աստուծոյ անքննին խորհրդոց կարգաւորութեամբն այս ուրախութեան դէպքին վրայ դարձեալ նորանոր դժոխագոյն նեղութիւններ ու վտանգներ հասան թէ Եկեղեցւոյ եւ թէ անոր մեծարեալ Գլխոյն վրայ։

Այս նեղութեանց ու տառապանաց պատճառը եղաւ Սարդինիայի տէրութիւնը, որ 1848էն վեր արմատական կազակցութեան ձեռքը մատնուած էր, եւ նոյն ուղղութեան մէջ օրէ օր հակայաքայլ յառաջ կ՚երթար։ Արդէն 1850ին Ալֆոթոնեան բռնած օրէնքներով այս տէրութեան մէջ՝ եկեղեցական դատաստանարանները չնջուած, տօներ օրերը նուազած եւ ուրիշ առնոց նման փոխոխութիւններ եղած էին։ Ասոր վրայ սկսաւ նաեւ եկեղեցւոյ հալածումը. Դուրինի Թրանտնի արքեպիսկոպոսը՝ յիշեալ օրինաց դէմ բողոքելուն համար՝ ամիս մը բանտարկուած մնալէնետքը, ստիպուեցաւ Սարդինիա ձգել Գաղղիա երթալ։ Քահանայապետին՝ այս ամպարիշտ օրինաց ու անիրաւ հարստահարութեանց դէմ բռած բողոքները՝ Սարդինիայի տէրութիւնը բանի տեղ չդնելէն զատ, Ս. Ա-

թոռոյն ինչպէս նաեւ եկեղեցականաց դէմ լրագրոց մէջ թշնամական յարձակումներ սկսան ըլլալ։ Վերջապէս երբոր Գաւուր կոմսը պաշտօնարանին գլուխն անցաւ, եկեղեցւոյ տառապանքներն իրենց վերջին ծագը հասան. վանքերուն մեծ մասը չնջուեցաւ եւ ինչքերնին յափշտակուեցաւ։ Վիկտոր Էմմանուէլ թագաւորը՝ միաքը գրած ըլլալով իր նախորդին պէս Իտալական ազգայնութեան ու անկախութեան գործակիցը ըլլալ, Լոմպարտեան-Վենետական թագաւորութիւնն եւ եւրէն բոլանդակ Իտալիան Սարդինիայի հետ միացընելու եռանդ էր։ Այս գաղափարն Իտալիայի յեղափոխական կազմակերպութիւնը ծափահարութեամբ ընդունեցաւ, եւ նոյն իսկ արտաքին տէրութիւններէն ալ մէկ քանին ասոր ձեռքի տակէն օգնեցին։ Բայց այս նպատակին համնիլն անկարելի էր, քանի որ Աւստրիայի զօրութիւնն Իտալիայի մէջ կատարածչէր։ Ուստի Սարդինիա Գաղղիայի կայսեր հետ միաբանած՝ Աւստրիայի դէմ պատերազմի եղաւ (1859)։ Այս պատերազմին մէջ Աւստրիացիք յաղթուելով՝ Լոմպարտիա գաւառը Սարդինիայի հետ միացաւ, եւ Նաբոլէոն Գ. վերհասուած կայսրն Իտալիայի վրայ մեծ ազդեցութիւն ստացաւ։ Այս յաջողութիւնէն հոգի առած՝ յեղափոխականք անկէ ետքն աւելի ժրութեամբ սկսան եռանդ ըլլալ Իտալիա մէկ ամբողջ տէրութեան մը միացընելու։ Սարդինիա 1859ին եկեղեցւոյ տէրութեան մեծ մասը տաճատաքատուտ անօրէնութեամբ յափշտակելէն ետքը, նոյն կերպով հեռագիրէ տիրեց Թոսքանայի, Մոտենայի ու Թոսքանայի դքսութիւններուն եւ Նեապոլոյ թագաւորութեան։ Բայց յեղափոխականք ասով ալ գոհ չեղան. իրենց բաղձանքն էր քահանայապետական երկիրներուն մէկալ գաւառներն ալ առնուլ եւ Հռոմ Իտալիայի մայրաքաղաք ընել։ Այս նպատակաւ կարիպալտիին՝ Իտալացւոց դիւցազն առաջնորդութեան տակ զօրագլխի տեղ կազմուեցան, որոնք 1860ին վերջերը քահանայապետական երկիրները յարձակեցան։ Առնոց կռնակ կեցած էր Սարդինիայի տէրութիւնը, որ իրենց դրամով ու զէնքով կ՚օգնէր։

թէեւ քահանայապետին երկիրներն այս անիրաւ յարձակմանց դէմ պաշտպանելու համար Լամորիէր ու Խոմատան արի զօրապետներն սակաւաձեռն բայց արիասիրտ զօրաց բանակ մը կազմած էին, սակայն ա- մէնք 1860ին Սեպտ. 18ին Գասդելֆիտարաոյի քով տրուած ճակատամարտին մէջ Սարդինիացւոց չորեքապատիկ զօրքէն ընկճեցան: Ասոր վրայ Սարդինիա քահանայապետական երկիրներուն մէկալ գաւառներն ալ Իտալիայի հետ միացուց. իսկ քահանայապետին ձեռքը միայն Հռոմ քաղաքը շրջակայ տեղերով (ընդ ամէնը 700,000 բնակիչ):

Պիոս Թ. քահանայապետը 1860ին Սեպտ. 28ին կարդինալաց առջեւն բռած առեղնախօսութեանը մէջ՝ նկեղեցւոյ վրայ եղած այս անդանականալուտ յարձակմանց դէմ ձայնը բարձրացուց, եւ միանգամայն այս չարեաց պատճառ ու մասնակից եղողները բանադրեց: Ասոր վրայ նաեւ բոլոր Եւրոպայի եպիսկոպոսները միաբան իրենք ղերենք քահանայապետին աշխարհական իշխանութեան կանգնուն մնալուն կողմը յայտնեցին, եւ բովանդակ աղջամիա քրիստոնեայք այս մեծ եղեռն անօրէնութեան դէմ իրենց արդար զայրոյթը ցուցուցին: Սակայն եւ այնպէս Սարդինիայի տէրութիւնն այս ամէն բան բանի տեղ չդնելով, նոր առած գաւառներուն մէջ ամօթալի բռնութիւններ սկսաւ գործել: Կրօնաւորաց կարգերը ջնջուեցան, եկեղեցւոյ սեպհականութիւնքը յափրնխա գրաւուեցան, աստուածային պաշտամունքն ու եկեղեցւոյ պաշտօնեաներն ամէնուն առակ նշուլակի եղան, բարբարոսութեան եկեղեցականք իրենց պաշտօնէն մերժուեցան կամ շղթայակապ բանտ նետուեցան, որով շատ մը եպիսկոպոսական աթոռներ զատարկ մնացին: Ի՞նչ ոգբալի վիճակ ամբողջ ուղղափառ տէրութեան մը մէջ:

Այս ամէն տառապանաց ու ծանր նեղութեանց մէջ՝ եկեղեցւոյ ծայրագոյն Գլուխն իր պարտուց հաւատարիմ մնաց, եւ Աստուծոյ վրայ ունեցած վստահութիւնն երբեք չկորսընցուց: Թէեւ եկեղեցւոյ թշնամիք ամէն կերպ խաբէութիւն, նենգութիւն եւ նաեւ բռնութիւն ի գործ դրին զինքը համոզելու,

որ աշխարհական իշխանութենէն հրաժարի կամ եղած լմընցած իրերը ճանչնայ, սակայն Պիոս Թ. իր դատին արդարութեան ու սրբութեան վրայ վստահացած, բոլոր աշխարհքի առջեւ յայտնեց, որ իբրեւ Յիսուսի Քրիստոսի փոխանորդ՝ իր նախորդներէն իրեն յանձնուած երկիրին եւ ոչ փոքր մէկ մասը կրնայ ձգել կամ անկէ հրաժարիլ, եւ թէ իր նուիրական ու անանձնուրիւնէլի պարտքերէն մէկը կը համարի եկեղեցւոյ սահմանադրին ինչպէս որ առած է, նոյնպէս իր յաջորդին յանձնել: Ձեռնէ ընդնէք (Non possumus). ահա միակ էր Պիոս Թ.ին իրեն եղած ամէն անիրաւ առաջարկութեանց տուած կարուկ բայց իմաստնալից պատասխանը: Դարձեալ՝ նեղութեանց մէջ առուգիս Պիոս Թ. մեծ քահանայապետն, յեղափոխութեան անսանձ ու խռովայոյզ գործունէութեան դէմ ամէն տեսն կարգի կանոնի, արդարութեան եւ օրինաց պաշտպան կեցաւ, եւ բռնապետիկ անձկութեանցը մէջ՝ բովանդակ տիեզերքը սփռուած ուղղափառաց հոգն ու եկեղեցւոյ տեսչութիւնը վայրկեան մը աչքէ չհեռացուց*:

Հռոմ՝ կամ ուղիղ միութեան կենդրոնը, դեռ յեղափոխութեան ձեռքն ինկած չըլլալով, քահանայապետը կրցաւ ազատութեամբ իր առաքելական պաշտամանն վերաբերեալ մէկ քանի ծանրակշիռ եկեղեցական գործողութիւններ կատարել: Նախ 1862ին պենտեկոստէին՝ Հաբեշի մարտիրոսաց սրբացուցման հանդէսը կատարեց, որուն ներկայ գտնուեցան 300 եպիսկոպոսք, որ միաբան ու միաշունչ քահանայապետին քաղաքական անկախութեան եղած բռնութեան դէմ բողոքեցին: Քանի մը տարի ետքը (1864 Դեկտ. 8) քահանայապետը բոլոր ուղղափառ եպիս-

* Եթէ մտածուի որ բովանդակ ուղղափառ եկեղեցւոյ կառավարութեան համար արդէն սաստկ հարկաւոր է, եւ թէ 1860էն վեր քահանայապետն իր երկիրներէն ունեցած հասոյթներէն զրկուած է, անշարժանալի կ'երեւայ որ քահանայապետն ինչպես կրցեր է իր պաշտամանն ամէն պարագիները լրացի կատարել: Սակայն ասոր մէջ յայտնի կը տեսնուի Աստուծոյ իր տուրը եկեղեցւոյն վրայ ցուցուցած առատութեան պատգամները: Այս պատգամներուն արդիւնքն է՝ ամէն ուղղափառ տէրութեանց հաւատացեալց մէջ՝ քահանայապետին օգնելու համար տեսնուած եռանդը. ամէն երկիրներէն մամուլներ թէ ամէն քաղաքներէն առաւելապէս տարիէ վեր անընդհատ ազատական սերտ տպագրեր (պետրոսի սուտեր բռնած) եւ գրամական նպաստներ հետզհետէ այս նեղ վիճակին մէջ քահանայապետին օգնութեան հասնելու համար:

կոպոսաց շրջաբերական թուղթ մը հանեց, որուն հետ յարակցեալ հռչակաւոր Յուցակն (syllabus) մէջ, 80 նախադասութիւններով կրօնի վարդապետութեանց եւ բարոյական օրինաց դէմ արդի ժամանակս շատ տարածուած սխալարիշտ ու վնասակար մոլորութիւնները կը դատապարտէր: Շատ չանցաւ, քրիստոնէական հաւատոյ ախոյեան՝ Պետրոս ու Պաւղոս առաքեալներուն մարտիրոսութեան ութերորդ հարիւրեակին (1867 Յուն. 29) հանդէսը, նոր առիթ մը ընծայեց կաթուղիկէ եկեղեցւոյ եպիսկոպոսներուն երրորդ անգամ Քրիստոսի փոխանորդին քովը ժողվելու: Ա.ր.ս հանդիսին ներկայ գտնուեցան 500էն աւելի եպիսկոպոսք, 15,000 քահանայք եւ 100,000 կաթուղիկէ հաւատացեալք: Նոյն տարին Քահանայապետն իր թշնամեացը դէմ զինուոյ յաղթութիւն մ'ալ բրաւ: Յամի 1866ին Դեկտ. 15ին Գաղղիացւոց զօրքը Հռոմէն հեռանալէն ետքը, Իտալիայի յեղափոխականաց սրտին մէջ՝ Հռոմ Իտալիայի մայրաքաղաք ընելու փափաքը դարձեալ արծարծեցաւ: Իտալիայի մէկ ծայրէն մինչեւ մէկալ ծայրը Հռոմ կամ Մահ աղաղակն սկսաւ լսուիլ: Հետեւեալ տարին Հոկտեմբերի սկիզբները՝ Կարիպալտիին ազատական գնդերը, որոնց ձեռքի տակէն կ'օգնէր Իտալիայի տէրութիւնը, եկեղեցւոյ երկիրը յարձակեցան, եւ անլուր անագորոյնութիւններ սկսան գործել: Քահանայապետին զօրքը՝ որ գրեթէ մինչեւ Հռոմի պարիսպները ետ քաշուած էր, Գաղղիացւոց սակաւաձեռն բանակէ մը օգնութիւն դանելով՝ Նոյեմբերի 3ին Մենտանայի քով Կարիպալտեանները չարաչար զարկաւ, եւ Կարիպալտի հազիւ փախչելով կրցաւ ազատիլ: Ա.ր.ս յաղթութիւնը՝ բովանդակ ուղղափառ հաւատացեալներն եւ եկեղեցւոյ հաւատարիմ որդիքն անպատմելի ուրախութեամբ լեցուց: Բայց Պետ. թ.ին իրրեւ գերագոյն Գլուխ եկեղեցւոյ ըրած ամենէն նշանաւոր գործքն է, Հռոմ գումարած վաթիկանեան պէղերական ժողովը: Ինննսուտան դարերու փորձն ակներեւ ցուցուցած է, որ ընդհանուր ժողովներն ամենէն գօրաւոր եւ ազդու միջոցներէն մէկն են, ուղղափառ հաւատոյ

յաղթանակելուն, մոլորութեանց բարձման եւ եկեղեցւոյ անդամոց նորոգութեան: Պիոս թ. մեծ յաւով կը տեսնէր վերջի տասներեքը մարդկային ընկերութեան թէ կրօնական, թէ դիտական եւ թէ տնտեսական տահմանին մէջ ընդհանուր տարածուած մոլորութիւնները եւ բարւոյ ապականութիւնը, եւ շատոնց արդէն կը մտածէր ընդհանուր ժողովով մը այս ամէն չարեաց դարման տանելու: Ի մտնտասրի 1867ին Պ. Պետրոսի ու Պաւղոսի մարտիրոսութեան տասն'ութերորդ հարիւրեակին առիթ իւն ուղղափառ եպիսկոպոսաց Հռոմ գումարուած տասն, Սրբազան Քահանայապետը տիեզերական ժողովոյ մը հարկաւորութեան վրայ խօսք բրած, եւ միանգամայն մօտ տասներեսը ժողովը գումարելու միտքը յայտնած էր: Յաջորդ տարին (1868 Յունիս 20) կոնդակով մը, որուն սկիզբն է Յաւէտ Նախանձ Հօր, ըլլալու ընդհանուր ժողովը Հռոմ կանչեց (1869 Դեկտ. 8) եւ բոլոր ուղղափառ աշխարհքին եպիսկոպոսները հոն հրաւիրեց: Ասկէ զատ Պիոս թ. նոյն տարուոյն Սեպտ. 8ին գրած առաքելական թղթով մը՝ Հռոմայ Գահին հետ հաղորդութեան մէջ չեղող արեւելածէս եկեղեցւոց եպիսկոպոսները հրաւիրեց, որ գան այս սիանոդոսին ընկերք երթնդ Նախնիք Լիոնի ու Փլորենտիայի ժողովներն եկած են, ինքնանկնին ու խաղաղութիւնը նորոգելու համար: Քահանայապետական ուրիշ թղթով մ'ալ բողոքականաց եւ ուղղափառ եկեղեցիին բաժնուած աղանդաւորաց գրեց. բայց դժբախտութեամբ Քահանայապետին ի լուսթենէ սրտի եւ հայրական սիրով գրած խօսքերն, երկու հասարակութիւններէն ալ պատուապատշաճ ընդունելութիւն չգտան: Սահմանեալ ժամանակին (1869 Դեկտ. 8) յուրախութիւն ամէն ճշմարիտ կաթուղիկէ հաւատացեալ՝ վաթիկանեան ընդհանուր ժողովը Քահանայապետին անձամբ մեծ հանդիսիւ բացաւ, որուն ներկայ գտնուեցան 700էն աւելի եպիսկոպոսք՝ որ աշխարհքիս ամէն կողմերէն եկած էին: Մինչեւ ժողովոյն ընդմիջահատիլը՝ չորս հրապարակական նիստ եղաւ: Երրորդ հրապարակական նիստին մէջ (1870 Ապրիլ 24) Քահանայապետը հաստատեց

Ո՞ղղափառ Հաւատոյ վերջաբերեալ առնմանագրութիւնը (Constitutio de fide Catholica), զորն որ 665 Հարք միաբան Հաւանութեամբ ընդունած էին. իսկ չորրորդ հրապարակական նիստին մէջ (1870 Յուլիս 18) Քրիստոսի եկեղեցւոյն վերջ ապագային վերջաբերեալ առնմանագրութիւնը (Constitutio prima de Ecclesia Christi), որ Հռոմայ Քահանայապետին բովանդակ ուղղափառ եկեղեցւոյ վրայ ունեցած իրաւարանական գերագոյն իշխանութեան, եւ Հաւատոյ ու բարուց վերաբերեալ հնդիրներու վրայ տուած վճիռներուն մէջ անսխալական բլլալուն վրայ կը խօսէր, 535 եպիսկոպոսաց ձայներուն (2 Տոգի ՈՀ) որոշուեցաւ, եւ Քահանայապետէն Հաստատուեցաւ: Չորրորդ հրապարակական նիստէն ետքը Գաղղիայի ու Գերմանիայի մէջ բացուած պատերազմին պատճառաւ ժողովն ընդհատեցաւ, եւ ետքէն Հռոմի վրայ եկած գժբախտ արկածները զՔահանայապետը ստիպեցին Համաօտագրով մը (1870 Հոկտ. 20) ժողովն անորոշ ժամանակի ձգելու — վասն զի նկատեցաւ, որ Վատիկանեան ընդհանուր ժողովը ժամանակին իր փրկաւէտ գործքը գործել ձեռք կ'առնու, եւ վերջապէս գլուխ կը հանէ ի մեծագոյն օգուտ Եկեղեցւոյ եւ բովանդակ մարդկութեան:

Բայց անտարակոյս էր՝ որ քրիստոնէութեան եւ ուղղափառ եկեղեցւոյ թշնամիները, կամ ուղիղ Հաւատոյ զօրութեան եւ միութեան այս մեծահանդէս ցոյցին դէմ անդործունեայ պիտ'որ չկենային: Արդէն ժողովը գումարուելէն յառաջ ամէն միջոց ի գործ դրած էին զանիկայ խափանելու. բայց երբոր ասիկայ չյաջողեցաւ, ան առեն ամպարիշտ ու մոլար գրութիւններով եւ սուտ զրպարտութիւններով Հաւատացեալ ժողովուրդը Վատիկանեան ժողովոյն դէմ գրգռելու, եւ եկեղեցւոյ ու աերութեանց մէջ թշնամութիւն ձգելու եռեռէ եղան: Այս յոյժ գլխաւորաբար պատրուակ առնուեցաւ Հռոմայ Քահանայապետին անսխալականութեան վարդապետութիւնը, որուն դէմ ի մասնաւորի Գերմանիա մեծ հակառակութիւն եբլաւ (տես Հ. 110): Եւ որովհետեւ այս Հաւատոյ վարդապետութիւնն ոմանց համար

ցայսօր քար գայթակղութեան եղած է, եւ եկեղեցւոյ թշնամիք ամէն կերպ միջոցներով անոր դէմ կը մնաքառին, եւ Հաւատացեալոց միաբն ու միամտութիւնը պղտորել կ'ուզեն, անոր համար հոս կը դնենք տիեզերական ժողովոյն այս նիւթիս վրայ տուած վճիռը: Վատիկանեան ժողովոյն Հռոմայ Քահանայապետին անսխալականութեան վրայ ըրած որոշումը, զորն որ Ս. Քահանայապետը 1870 Յուլիս 18ին եղած հրապարակական նիստին մէջ Հաստատեց, եւ բովանդակ ուղղափառ տիեզերքը Հրատարակեց, Հետեւեալն է.

„Քրիստոնէական Հաւատոյ սկիզբէն մինչեւ հիմայ եկած ատենդութեան Հաւատարիմ մնալով՝ ի փառս Աստուծոյ մեր Փրկչին, ի բարգաւաճանս ուղղափառ կրօնին եւ ի փրկութիւն քրիստոնեայ ժողովրդոյ, Հաւանութեամբ Ս. ժողովոյս կը վարդապետենք եւ իբրեւ Աստուծմէ յայտնուած Հաւատոյ մաս կը սահմանենք՝ որ Հռոմայ Քահանայապետն՝ երբոր յԱթոռոյ (ex cathedra) կը խօսի, այսինքն երբոր երբեք Հովիւ ու Վարդապետ բովանդակ եկեղեցւոյ ուրնեցած պաշտօնն ի գործ դնելով՝ ըերթեցոյն առաքելական իշխանութեան ղօրութիւնովը, ընդհանուր եկեղեցին պարտաւորեցուց Հաւատոյ կամ բարուց վերաբերեալ վարդապետութիւն մը կը սահմանէ, յանդն Ս. Պետրոսի իրեն խոստացուած աստուածային օգնականութեամբ՝ այն անսխալականութիւնն ունի, որով աստուածային Փրկիչը իր եկեղեցին ծոխացուցած է Հաւատոյ կամ բարուց վերաբերեալ վարդապետութիւն մը սահմանած ատեն. ուստի ե՛ս Հռոմայ Քահանայապետին այս վճիռները իրենց իրենցմէ ե՛ս ոչ թէ եկեղեցւոյ համաձայնութեամբ անփոխարինելի են: — Եթէ մէկը՝ զոր Աստուած չքնէ, մեր այս վճռոյն Հակառակութեան դրգնի, նզովեալ բլլայ:„

Վատիկանեան ժողովոյն այս Հաւատոյ վարդապետութեան վճռէն կրնայ ամէն մարդ իմանալ, թէ անսխալականութեան Հակառակորդները կամ տգիտութեամբ եւ կամ չարութեամբ ոյնչ վարդապետական վճռոյն ներքեւ այնպիսի բաներ կ'ուզեն Հակրնալ, որ մէջն ամենեւին չեն բովանդակուիր: Անսխալականութեան զարմանալի տրամադրութիւններէն մէկն ե-

ղաւ, որ ժողովոյն այս նշանաւոր գործոյն հետ մի եւ նոյն օրը (Յուլիս 18) պատահելու Աստուծոյ Գաղղիայի վերայ բերած պատուհասին՝ այսինքն դերմանա-կան-գաղղիական պատերազմին սկիզբը: Այս աղէտա-լի պատերազմը՝ զորն որ Քահանայապետը դժբախ-տութեամբ չկրցաւ խափանել, նոր առիթ մ՚եղաւ բե-րին նեղութեան ու տառապանաց: Ինչու որ 1870ին Աւգոստոս ամսոյն սկիզբները Գաղղիացւոց զօրքը Հռոմին հեռանալով, Քահանայապետն իր աշխարհա-կան իշխանութեան վերջին ապահովութիւնն ալ կորսընցուց: Նոյն տարւոյն Սեպտ. 20ին Իտալացւոց զօրքը բռնու-թեամբ Հռոմ մտաւ, եւ Պ. Քահանայապետն իր պա-լատին մէջ բանտարգել բլաւ: Ամէնուն ծանօթ են անկէ ետքը Հռոմի մէջ պատահածները. եկեղեցւոյ ինչքերը, մասնաւորներուն ու առաջնորդաբնե-րը յանդուգն ժպրխութեամբ յափշտակուեցան, փառաւոր եկեղե-ցիներն իրենց զարդերէն մերկացուեցան, կրօնաւորաց վանքերն աշխարհական գործածութիւններու դարձան, Աստուծոյ նուիրուած կուսանք լկտուեցան եւ կրօ-նաւորք անդթութեամբ հալածուեցան: Այս ամէն չարիքները թէ Հռոմի մէջ եւ թէ ուրիշ տեղեր Իտալիայի տէրութիւնն եկեղեցւոյ անբռնաբարելի իրաւանց դէմ գործած տուն, անդիւն բամբասնակ ուղղափառ աշխարհքին այնպէս հաստատցընել կ՚ու-զէր, որ քահանայապետին վերին հոգեւոր իշխանու-թիւնն ամէն կապերէ բոլորովին արձակել եւ ամէն տեսակ ազատութիւն շնորհել կ՚ուզէ: Այս նպատա-կաւ խորհրդարանին մէջ Երաշխաւորութիւնն օրէնդիր ալ սահմանուեցան. բայց քահանայապետը բոլոր ուղղափառ եպիսկոպոսաց հանած շրջաբերական թղ-թով մը այս օրէնքները մերժեց, եւ յայտնեց որ Առաքելական Գահն իր ազատութիւնն ու անկախու-թիւնն անբրաւութեամբ յափշտակուած ամբողջ եր-կիրներն էտ առնելով միայն կրնայ վերստին տանալ: Այս բանիս կատարման բաղձալը ամէն ուղղափառ քրիս-տոնեի թէ պարտք եւ թէ փառք է: Ինչու որ քահա-նայապետին անկախութիւնը բոլոր քրիստոնէութեան խաղաղութեան, պատուոյն եւ փառաց հարկաւոր է:

Ի սկզբանէ վեր ուղղափառ ազգերուն փոյթն ու չանքն ան եղած է, որ Եկեղեցւոյ Գլուխն անկախ վի-ճակի մէջ ըլլայ, եւ ուղղափառք չեն կրնար եւ պէտք չեն թոյլ տալ, որ ժողովրդ կամ ազգ մը ընդհա-նուր Եկեղեցւոյ Գլխոյն ազատութիւնը վերցընէ: Թէ քահանայապետն իր աշխարհական իշխանութիւնն օր մը դարձեալ ձեռք պիտ՚որ բերէ, ամենայն վստահու-թեամբ կը սպասենք գլխաւորաբար Աստուծոյ նախա-խնամութենէն, որ եկեղեցւոյ պատմութեան գրեթէ երկու հազար տարւան ընթացքին մէջ իր զօրութեան հիանալի նշանները կաթուղիկէ եկեղեցւոյ վերայ շատ անգամ ցուցուցած է: Սորտ է որ դառն ու ցաւալի են այս վերջին ժամանակները պատահած դէպքերը կաթուղիկէ եկեղեցւոյ ամէն հաւատարիմ որդւոցը. վասն զի ինչ աւելի տխուր բան կայ քան Եկեղեցւոյ սրբերիմ թշնամեաց այլեւայլ ուղղափառ տէրու-թեանց մէջ կանգնած ողբալի յաղթանակները. ինչ աւելի ցաւալի բան, քան այն պարսաւելի բռնու-թիւնը, որն որ Քրիստոսի Ցեղակալին նուիրական ան-ձին դէմ ի գործ դրուեցաւ, դինքն իր պալատին մէջ դերի պահելով: Սաստիկ այս դէպքերուն վերայ կրը-նայ ոմանց սիրտը յուսահատ ըլլալ եւ կարճմտիլ: Բայց ով որ Յիսուսի Քրիստոսի՝ Եկեղեցւոյ բուն ան-սուտ խոստումներուն կը հաւատայ, այնպիսին ինչ դիւրը կարճմտութեան չի մատներ, եւ որուն եկեղե-ցւոյ առաջին դարերու պատմութիւնը ծանօթ է, այնպիսին դիտէ, որ եկեղեցին շատ աւելի մեծ վտանգ-ներէ ու դժուարին վիճակներէ ազատած է: Պետրոսի նաւակը՝ փոթորկի ու ալեկոծութեան վարժած է: Որ-չափ անգամ ժայռերու մէջ մնալով եւ պատյաններէ պաշարուելով անվերծանելի կորստեան մէջ երեւցած է, բայց մրրիկներն անցան, հովերը դադրեցան, եւ ան առեւ խորտակեալ պետութիւններն ու ջախջախեալ թագերն եղերաց վերայ ջուսոյդ նաւի մը բեկորներուն նման ծփեալ տեսնուեցան, ուր որ Պետրոսի նաւակն ողջ ու անսասան մնացած էր: Սորտ է յեղափոխու-թիւնը կրցաւ վերջապէս քահանայապետին աշխար-հական իշխանութիւնն առ ժամանակ մի կործանել,

բայց ասով կեփայեան վէմը խախտել անկարելի է։ Ասոր ներհակ ամէն ապդաց ուղղափառ ժողովըրդեան՝ Ս. աքելական Գահին եւ Սրբազան Հօր ունեցած սէրն ու մեծարանքը նոր կենդանութիւն եւ հաստատութիւն առաւ։ Պիոս Թ. իբրեւ Վատիկանու կալանաւոր բովանդակ ուղղափառութեան, մանաւանդ թէ նոյն իսկ ընդհանուր քրիստոնէութեան համակրութիւնն իրեն վաստակած է։ Եղած չէ քահանայապետ մը՝ որ ուղղափառ հաւատացեալց կողմանէ սիրոյ եւ հպատակութեան այնչափ երեւելի ցոյցեր ընդունի ինչպէս Պիոս Թ.։ Ասուածոյ նախախնամութեան տրամադրելովն առիթ ալ չպակսեցաւ, որուն մէջ հաւատացեալք կարենային իրենց մեծարանքը քահանայապետին ցուցընել։ Յամի 1869ին Ապրիլի 11ին Պիոս Թ. քահանայապետը կատարեց իր յիսնամեայ քահանայութեան Յոբելեանը, որ օրը թէ Պիոս Թ.ին եւ թէ բովանդակ ուղղափառ աշխարհքին համար ցնծութեան ատն մըն էր։ Բայց Ասուած Պիոս Թ. քահանայապետին ուրիշ առանձնաշնորհութիւն մ՚ալ պահեց, զորն որ եկեղեցւոյ սկիզբէն մինչեւ հիմայ յաջորդող 258 քահանայապետաց եւ ոչ մէկուն շնորհած է։ Պիոս Թ. 1871ին Յունիսի 16ին կատարեց իր քահանայապետ ընտրուելուն 25 ամեայն Յոբելեանը։ Եղած չէ քահանայապետ մը, որ երեք-կարգեան խոյրն այնչափ երկայն ատեն կրած ըլլայ, ինչպէս Պիոս Թ., բայց նաեւ չէ եղած քահանայապետ մը, որ իր կառավարութեան ատեն այնպիսի նշանաւոր օրեր տեսած եւ քահանայապետութեան ժամանակն այնպիսի զարմանալի արկածներով լի ըլլայ, ինչպէս Պիոս Թ.։ Եկեղեցւոյ Հիմնադիրը՝ Նազովթեան բաժակը, զորն որ իւր աշակերտաց կանխաւ դուշակեց, շատ դարերէ վեր իր երկրաւոր Ցեղապահներէն մէկուն այնպէս լի ու զեղուն չափով չէ մատուցական հինչպէս հիմայ տիրող քահանայապետին։ Իր քահանայապետութեան պատմութիւնը՝ նեղութեան, չարչարանաց, աքսորանաց, հալածանաց, դառնութենէց ու թշնամանաց անընդհատ շարք մըն է, եւ արժանի նախագուշակեալ խաչ է խաչէ (crux de cruce) վերա-

դիր անուան։ Երանի՛ թէ եկեղեցւոյ թշնամիները՝ եկեղեցւոյ մեծարելի Գլխոյն նախախնամութեան ըրած այս անօրինակ շնորհայ մէջ՝ ճանչնային Ասուծոյ ձեռայ մատը եւ խոստովանէին թէ՝ Ուրեմն Ասուած իրեն հետ է։ — Վերջապէս բովանդակ կաթուղիկէ եկեղեցւոյ հետ կ՚ուզենք մեր եռանդագին պաղատանքն առ Ասուած, եւ կը խնդրենք որ Հաճի քրիստոնէութեան Հոգեւոր Ս. Հօր կեանքն երկար պահել, եւ շնորհէ որ Պիոս Թ. մեծ քահանայապետն՝ այնչափ տառապանքներէ եւթը, որոնց արիաբար դիմացաւ, կարող ըլլայ աւետել եկեղեցւոյ յաղթանակը եւ ուրախանալ, յառաջ քան երկինք երթալը Հոն իր վաստակոց ու առաքինութեանց վարձքն ընդունելու Համար։

ՎԵՐԱԲԱՆ

Ահա այս է Քրիստոսի Եկեղեցւոյն իր սկիզբէն մինչեւ արդի ժամանակուան պատմութիւնը: Ընկերացանք իր աշխարհքէ աշխարհք եւ տեսութենէ տեսութիւն բրած գրեթէ երկու հազար տարուան դժուարին ընթացքին, եւ միաք առինք կրածներն ու գործածները, պատերազմներն ու յաղթութիւնները:

Տեսանք իր աստուածեղէն Հաստչին այն խօսքին կատարումը թէ՝ գնացէ՛ ա՛յժմ ահեղութեամբ աշակերտեցէ՛ զամենայն հեթանոսս. մկրտեցէ՛ զնոսա յանուն Հօր եւ Որդոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ: Ո՛ւսուցէ՛ նոցա պահել զամենայն՝ որ ինչ պատուիրեցի Ձեզ, եւ ահա՛ես ես ընդ ձեզ եմ զամենայն աւուրս, մինչեւ ի կատարած աշխարհի (Մատթ. Գ.Լ. ԻԸ. 19—20):

Տեսանք դարձեալ Քրիստոսի ուրիշ մէկ խօսքին ճշմարտութիւնը, զորն որ Ինք՝ Ամենակարողը պետրա՛ի բառ. Ե՛ս ես ձեզ ասեմ, չի պա՛ս ես վեմ, ե՛ ի վերայ այդր վիմի շինեցից զեկեղեցի իմ, եւ դրունք դժոխոց չեն զի յաղթահարեսցեն: Ե՛ս տաց ձեզ զբանալիս արքայութեան երկնից, եւ ըստ ինչ որ կապեսցես յերկրի, եղիցի կապեալ յերկինս, ե՛ ըստ արձակեսցես յերկրի, եղիցի արձակեալ յերկինս (Մատթ Գլ. ԺԶ. 18—19):

Այս անշարժ վիմին վրայ յեցած՝ Եկեղեցին տասնուհինգ դարուց ընթացքին մէջ Աստուծոյ օգնականութեամբն անթիւ ու անհամար մրրիկներու յաղթեց: Աստուծոյ արքայութիւնը փոքր մանանեխոյ հատի մը նման եւ մարդիկներէ անտես աշխարհքիս պատմութեան ասպարէզը մտաւ, զոր եւ թափուր այն միջոցներէն, որոնցմով երկրաւոր թագաւորութիւնք մեծութեան եւ փառաց կը հասնին: Եկեղեցւոյ տարածման ու աճման մէջ՝ տեսանք Աստուծոյ շնորհաց գաղտնի զօրութիւնը, որ թէեւ բնական աչքէ չի

տեսնուիր, բայց իր զարմանալի ազդեցութիւններովը խորհող ու դիտող մտաց ուշադրութիւնն իրեն կը գրաւէ: Միայն խօսքի ու շնորհաց ազդեցութեամբ՝ Քրիստոսի Եկեղեցին իր գոյութեան առաջին դարերուն մէջ արդէն աշխարհքիս երեք դէմսաւոր մասերը տարածուեցաւ, եւ մարդկային ազգին կրօնական հասկացման եւ բարոյական վիճակին վրայ ակներեւ փոփոխութիւն մը յառաջ բերաւ:

Բայց շատ չանցաւ այս դեռաբոյս եւ մատաղ տունկին դէմ զարհուրելի փոթորիկներ եկան: Հռոմէական պետութիւնն իր բռնակալ ղօրութիւնն ձեռք առաւ հին աստուածոց պաշտպանութեան համար. բայց ի դո՛ւր: Այն բարձրադոյն գերազանց ճշմարտութիւնը՝ թէ մի միայն Աստուած մը կայ, Հայր յերկինս՝ որ անսահման ողորմութեամբ իր Միածին Որդին աշխարհք խաւրեց, եւ անոր ձեռքով մեղապարտ մարդկային ազգը փրկեց, այս ճշմարտութիւնը վերջապէս յաղթանակեց: Այն նահատակաց բազմութիւն մը անյաղթելի արիութեամբ եւ անչէջանալի հաւատոյ եռանդեամբ կամաւ կեանքերնին զոհեցին, այս մեծ ճշմարտութեան համար: Վերջապէս երեքհարիւր տարուան դառն պատերազմ ու խիստ նեղութիւններէ ետքը, Եկեղեցին յաղթանակեց, եւ Հռոմէական Հռոմայ չաստուածներն իսկական կործանեցան:

Սոյնպէս ասով Հռոմէական պետութիւնը քրիստոնէական կրօնին հպատակեցաւ, բայց շատերուն մտքին ու սրտին մէջ հեթանոսական գաղափարաց ճիւղորդները դեռ կենդանի էին: Ասկէ՝ նոյն իսկ Եկեղեցւոյ մէջ քրիստոնէութեան հիմնական վարդապետութենէն (մարդեղութեան, սիրելական մեղայ ու շնորհաց) դէմ վտանգաւոր մոլորութեանց շարք մը երեւան եկաւ: Բայց Աստուած՝ որ այս ճշմարտութիւնները մարդկան աւանդած էր, անոնց անարատ պահուելուն ալ հոգ տարաւ: Եկեղեցին՝ պետրոսի յաջորդաց Հռոմայ քահանայապետաց առաջնորդութեամբը, այս մոլար դրութիւններէն ամէն մէկը քրիստոսէ ու առաքեալներէն իրեն աւանդուած վարդապետութեանցը հետ համեմատելէն եւ անոր հետ ան-

միաբան դառնալէն ետքը, իբրեւ մոլորութիւն դատապարտեց եւ անոնց առաջնորդներուն հետեւողներն եկեղեցւոյ հաղորդութենէն մերժեց: Ասով միայն կարելի եղաւ Աստուծմէ յայտնուած վարդապետութիւնն անպարտ ու անխարդախ պահել, եւ եկեղեցւոյ մէջ ամենակարեւոր հաւատոյ միութիւնը հաստատուն բռնել:

Բայց եկեղեցւոյ պաշտօնն էր ամէն ազգայ՝ փրկութեան ճամբուն առաջնորդել. անոր համար Աստուծոյ տեսչութիւնը ժողովրդոց ընթացքն դէպ ի այս նպատակն ուղղեց: Ցանկարծ ազգայ գաղթականութիւններ ելան, որոնց սկզբնապատճառը պատմութիւնը չի ճանչնար, բայց բարեչաջող հետեւութիւնները մեր աչայ առջեւն ամենեւին կը կենան: Խոլորվին բիրտ եւ անծանօթ վայրագ ժողովուրդներ՝ Միջին Ասիայէն հեղեղի պէս Եւրոպա արշաւեցին, եւ անոր մեծ մասին տիրեցին: Եկեղեցին՝ այս հեթանոս ազգայ դէմն ելաւ իր երինասուր ճշմարտութիւններովը, որպէս զի դիրնէք մէկ ճշմարիտ Աստուծոյ ծանօթութեան ու պաշտօնին դարձնէ, իրենց՝ մեղքէ, մոլորութենէ եւ ապականութենէ ազատութիւն շնորհէ, եւ բարձրագոյն բարոյականութիւն, արուեստ ու գիտութիւն սորվեցնէ: Ա՛յս արտաքոյ կարգի գժուարին գործքը՝ վեցերորդ դարէն ետքը թէ դերմանական եւ թէ սլաւեան ցեղերէ նոր կազմուած պետութեանց մէջ՝ Եկեղեցին այնպիսի բարեչաջող կերպով կատարեց, որ մարդկային ազգին շնորհապարտ երախտագիտութեան առարկայ արժանի է: Եկեղեցին՝ Եւրոպայի քրիստոնեայ տէրութեանց ամենէն հին երկիրները ցուցընելով եւ իր լոյնատարած մշակութեան յառաջ բերած պտուղներուն վրայ ցնծալով, կրնայ ըսել որ նոյն երկիրներուն թէ մշակութիւը, եւ թէ հիմակուան գիտութեանց, բարոյականութեան եւ կարգաւորութեան արդիւնքը վայելելը, կամ անոնց միջապէս եւ կամ միջնորդաբար իր յառաջ բերած արդիւնքն է: Բայց այս ժամանակի միջոցիս ալ Եկեղեցւոյ մէջ մոլորութիւններ ելան, որ ըստ մասին հին դերմանական հեթանոսութեան եւ ըստ մասին նոր կենդանացող յունա-

կան-հռոմէական հեթանոսութեան պտուղներն էին, եւ Եկեղեցւոյ դժուարին պատերազմներու եւ դառն ցաւոց պատճառ եղան: Սակայն Եկեղեցին ինչպէս յառաջ նոյնպէս այս ատեն՝ իր տեսանելի Գլխոյն յայտնելով, դատապարտեց մոլորութիւնն եւ անջատեց իրմէ անոր հետեւող հերձուածողները: Այսպէս Եկեղեցին պահեց իր միութիւնը, ուր որ իրմէ դուրս եղող ամէն կազմակերպութիւնները կամ բոլորովին անհետ եղան կամ դարէ դար երթալով զանազան հերձուածներու բաժնուեցան: Մի եւ նոյն ժամանակ աստուածային ճշմարտութիւնը բազմաթիւ քարոզչաց ձեռքով աշխարհիս ամէն մասերը՝ Ասիա, Ամերիկա, Ափրիկէ ու Աւստրալիա տարածուեցաւ, եւ Աւետարանի պատգամաւորաց եւ նորադարձ քրիստոնէից մեծ բազմութիւն մը իբրեւ մարտիրոս մեռաւ: Ասոնցմէ զատ՝ Եկեղեցին վերջին դարերուն մէջ ունեցաւ բազմաթիւ երեւելի սուրբեր եւ սրբուհիներ այլեւայլ աստիճանէ, զորոնք Եկեղեցին իբրեւ նմանելու օրինակ ամէն հաւատացելոց առջեւը դնելով, կ՚ուզէ ցուցընել թէ կ՚ենթադրեալ նիհղեղչին ն՚նդ ն, ե- ն՚նդ կ՚ուզէ: Կաթուղիկէ եկեղեցին կ՚ուզէ, որ ամէնքը ճշմարտութեան ծանօթութեան հասնին, եւ իրենց կեանքն անոր համեմատ ուղղեն. կ՚ուզէ որ ամէն մարդիկ սուրբ ըլլան, եւ այս վսեմաձեռնարկութեան հասնելու համար իր Հիմնադրին՝ Յիսուսի Քրիստոսի իրեն տուած միջնորդներն ամենուն կը մատակարարէ:

Ա՛յսպէս կաթոլիկէ եկեղեցին, ընդհանրական առաքելական-ինքն է կրող ու պաշտպան Աստուծմէ յայտնուած ճշմարտութեանց բովանդակութեան եւ Իրմէ հաստատուած հնորհաց միջնորդներուն: Ա՛յս գանձերն ինք կը մատուցանէ ամենուն՝ զիրենք սրբելու եւ յաւիտենական երանութեան հասցընելու համար, մինչեւ որ ամէն ազգերն իր ծոցը դառնան, մինչեւ որ ճշմարտութեան ընդունելութեամբ բովանդակ մարդկային ազգը սիրոյ զօրիւ ի մի հաւատս միանայ եւ ըլլայ Ա՛ն Հօտ ե- Ա՛ն Հովիւ: Բայց թէ ե՞րբ պիտ՚որ ծագի այս ցանկալի վայրկեանը. ան՝ ապագային գաղտնի քօղովը ծածկուած է (Տես Գործք

Առաք. Գլ. Ա. 6—7 եւ Թղ. առ Հռոմ. ԺԱ. 25—26)։ Սակայն մեկու մ՚ալ կարեւոր չէ ապագան գիտնալ, բայց ամէնուն Տարկ է ներկան օգտիւ գործածել, որպէս զի չըլլայ թէ սոսկական մարդ մը կամ ամբողջ ժողովուրդ մը փրկութեան ճամբան կորսընցնէ. դարձեալ որպէս զի իւրաքանչիւր ոք թէ իր անձին փրկութեան հոգ տանի եւ թէ ընկերին փրկութեան բան կարի նպաստամատոյց ըլլայ, եւ այսպէս ամէնքն ներանուագ թեան Տանին Յիսուսիւ Քրիստոսիւ, որ է (բան Ցայտնութեան Գլ. ԻԱ. 6 ու ԼԶ. 13) Սկիզբն ե՛ւ կատարած, Ա՛լֆն ե՛ւ Վերջին։

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

Ա. Ընդհանուր կամ Տիեզերական ժողովները։

1. Նիկիայի Ա. (325), Ս. Սեղբեստրոս Քահանայապետին եւ Մեծն Կոստանդիանոս կայսեր ժամանակ, ուր դատապարտուեցաւ Արիոսի մոլորութիւնը, որ կ՚ուրանար Որդւոյն Աստուծոյ Աստուածութիւնը, եւ Նիկիական Հանգանակը շինուեցաւ։
2. Կոստանդնուպոլսոյ Ա. (381), Ս. Դամասոս Քահանայապետին եւ Մեծն Թէոդոս Ա. կայսեր ատեն։ Ա.յս ժողովը՝ որուն 150 արեւելեան (մեծաւ մասամբ յոյն) եպիսկոպոսներ միայն ներկայ գտնուեցան, դատապարտեց Մակեդոնի մոլորութիւնը, որ Հոգւոյն Սրբոյ Աստուածութիւնը կ՚ուրանար, եւ Նիկիական Հանգանակը հաստատեց ու ընդարձակեց։ Ս. Դամասոս Քահանայապետան եղբէն այս սիւնհոդոսը հաստատելով՝ տիեզերական ժողովոյ հեղինակութիւն ստացաւ։
3. Եփեսոսի (431), Կղեստինոս Ա. Քահանայապետին եւ Թէոդոս Բ. կայսեր ժամանակ, Նեստորի մոլորութիւնը դատապարտելու համար, որ ի Քրիստոս երկու անձ կը դնէր, եւ Ս. Կոյս Մարեմայ Աստուածամայրութիւնը կ՚ուրանար։
4. Քաղկեդոնի (451), Մարկիանոս կայսեր խնդրեւլով՝ Մեծն Լեւոն Ա. Քահանայապետին ժամանակ։ Ա.յս ժողովը դատապարտեց Եւտիքէսի մոլորութիւնը, որ ի Քրիստոս մէկ բնութիւն կը դնէր։
5. Կոստանդնուպոլսոյ Բ. (553), Վիգիլիոս Քահա-

նայապետին եւ Յուստինիանոս Ա. կայսեր ատեն, որ դատապարտեց Որիգենէսի մոլորութիւնները եւ Երեք Գլխոնները կամ Նեստորականութեան հետեւող երեք մոլորեալներուն (Թէոդորոս Մոպսուեստացւոյն, Թէոդորետոսի եւ Իբասայ) գրուածքները:

6. Կոստանդնուպոլսոյ Գ. (681), Ագաթոն քահանայապետին եւ Կոստանդին Բոկոնատոս կայսեր ժամանակ, Միակամեայց դէմ, որոնք կը վարդապետէին Թէ Քրիստոս մէկ կամք ունի:
7. Նիկիայի Բ. (787), Ադրիանոս քահանայապետին հաւանութեամբն Իրենէ կայսրուհւոյն ատեն, Պատկերամարտից դէմ, ուր որոշուեցաւ որ Պատկերաց յարգութիւն ընելը ներելի է:
8. Կոստանդնուպոլսոյ Գ. (869), Ադրիանոս Բ. քահանայապետին եւ Վասիլ կայսեր ժամանակ: Այս ժողովը՝ զոր պատրիարքութենէ վար առաւ եւ տեղը Ս. Իգնատիոս օրինաւոր պատրիարքը դրաւ, որով արեւմտեան եւ արեւելեան եկեղեցւոյ մէջ ծագած նոր հերձուածը վերցաւ:
9. Լատերանեան Ա. (1123), Կաղիքստոս Բ. քահանայապետ Հէնրիկոս Ե. կայսեր ատեն Հռոմ դումարեց, Հանդերձաւորութեան երկարատեւ կռուէն ետքը՝ եկեղեցւոյ եւ աշխարհական իշխանութեան մէջ դրուած վրմնի խաղաղութեան դաշինքը հաստատելու համար, եւ խաչակրութեանց պատճառաւ:
10. Լատերանեան Բ. (1139), Ինոսկենտիոս Բ. քահանայապետին եւ Լոթարիոս Բ. կայսեր ժամանակ, գլխաւորաբար եկեղեցական հրահանգաց նորոգութեան համար:
11. Լատերանեան Գ. (1179), Աղեքսանդր Գ. քահանայապետին եւ Փրիդերիկոս Ա. կայսեր ատեն, եկեղեցւոյ նորոգութեան համար եւ Վալդենսից ու Քաթարեանց մոլորութեանց դէմ:
12. Լատերանեան Դ. (1215), Ինոսկենտիոս Գ. քահանայապետ դումարեց Փրիդերիկոս Բ. կայսեր ժամանակ, ուր Albigeանց եւ Վալդենսց մոլորութիւնները դատապարտուեցան, եւ եկեղեցւոյ հրահանգաց եւ բարուց նորոգութեան համար 70 կանոն սահմանուեցաւ, որոնց 21երորդը կը պատուիրէ, որ ամէն քրիստոնեայ տարին գոնէ մէկ անգամ խոստովանանք բլլայ եւ Ս. Հաղորդութիւնն ընդունի:
13. Լիոնի Ա. (1245), Ինոսկենտիոս Գ. քահանայապետին ժամանակ, որ Խաչակրաց օգնելու համար յորդոր մը հանեց, եւ Փրիդերիկոս Բ. Գերմանիայի կայսրը բանադրեց, եկեղեցւոյ դէմ գործած անիրաւութեանցը համար:
14. Լիոնի Բ. (1274), Գրիգոր Ժ. քահանայապետին եւ Միքայէլ Ա. կայսեր ատեն, Յունաց եկեղեցին Հռոմայ եկեղեցւոյ հետ միաբանելու, եւ եկեղեցւոյ հրահանգաց նորոգութեան համար:
15. Վիէննայի (1311 եւ 1312), Կղեմէս Ե. քահանայապետին եւ Հէնրիկոս Է. կայսեր ատեն, գլխաւորաբար Templարականաց կարգը վերցնելու համար:
16. Փլորէնտիայի (1438—1439), Եւգինէոս Գ. եւ Աղբերտոս Բ. կայսեր ժամանակ, ուր Յունաց, Հայոց եւ Ասորւոց եկեղեցիները՝ Հռոմայ եկեղեցւոյ հետ միաբանեցան:
17. Լատերանեան Ե. (1512—1517), Յուլիոս Բ. եւ Լեւոն Ժ. քահանայապետաց եւ Մաքսիմիլիանոս կայսեր ատեն, Բիզայի չարաժողովոյն դէմ, եւ եկեղեցւոյ բարեկարգութեան համար:
18. Տրիդենտեան (1545—1563), Պաւղոս Գ., Յուլիոս Գ. ու Պիոս Դ. քահանայապետներուն եւ Կարոլոս Ե. ու Փերդինանդոս Ա. կայսերաց ժամանակ, Նորաղանդից դէմ եւ եկեղեցւոյ հիմնական նորոգութեան համար:
19. Վատիկանեան (1869), Պիոս Թ. քահանայապետը դումարեց, արդի ժամանակս մարդկային ընկերութեան մէջ ընդհանուր ճարակ գտնող մոլար ու վնասակար վարդապետութիւնները դատապարտելու եւ եկեղեցւոյ հրահանգաց ու բարուց նորոգութեան համար. ինչպէս նաեւ Հռո-

մայ եկեղեցիէն բաժնուած եկեղեցիները՝ կաթուղիկէ եկեղեցւոյ հետ միաբանելու համար։

Ա.յս 19 ընդհանուր ժողովներն ամէնն ալ քահանայապետներէն հաստատուած եւ ընդհանուր ուղղափառ եկեղեցիէն ընդունուած են. բայց կան մէկ քանի ժողովներ ալ, որոնք կամ ամենեւին եւ կամ ըստ մասին միայն քահանայապետներէն հաստատուած չլլալուն, շատերը զանոնք ընդհանուր ժողովոց կարգը չեն դասեր։ Ասոնք հետեւեալներն են.

ա. Բիզայի ժողովը (1409), որ գումարուեցաւ եկեղեցւոյ մէջէն մեծ հերձուածը վերցընելու եւ Եկեղեցին նորոգելու համար, բայց այս կրկին նպատակներէն եւ ոչ մէկուն հասաւ։

բ. Կոստանդիայի սիւնհոդոսը (1414—1418), որուն վախճանն էր արեւմտեան եկեղեցւոյ մէջ քառասնամեայ հերձուածը վերցընել, Վիկլեփի եւ Հուսի մոլորութիւնները դատապարտել, եւ Եկեղեցին ի գլուխ եւ յանդամս նորոգել։ Այս ժողովոյս մէկ քանի վճիռները միայն Մարտինոս Ե. քահանայապետը հաստատեց։

գ. Բասիլիայի (1431—1438) ժողովը, որ գումարուեցաւ ժամանակին մոլորութեանցը դէմ, ի մանաւանդ Հուսի հերետիկոսութիւնները դատապարտելու, եւ եկեղեցւոյ նորոգութեան համար։

Բ. Հայոց ազգային եկեղեցական ժողովները։

1. Վաղարշապատու Ա. (325), որն որ կը համարուի թէ եղած ըլլայ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին ու Տրդատ թագաւորին ժամանակ, երբոր Ս. Արիստակէս Նիկիայի տիեզերական ժողովոյն հանգանակովն ու կանոններովը Հայաստան դարձաւ։
2. Աշտիշատու Ա. (365), զոր Ս. Ներսէս Ա. Մեծ գումարեց եկեղեցական բարեկարգութեան համար։
3. Վաղարշապատու Բ. (404), Ս. Սահակայ եւ Ս. Մեսրոպայ ձեռքով, Վռամշապուհ թագաւորին առեն, Հայերէն գրոյն գիւտին պատճառաւ։
4. Վաղարշապատու Գ. (426), Ս. Սահակ գումարեց Արտաշէր թագաւորին ժամանակ՝ Հայոց եկեղեցւոյն բարեկարգութեանը համար։
5. Աշտիշատու Բ. (432), Ս. Սահակայ առեն՝ երբ թարգմանիչք Եփեսոսի Ս. ժողովոյն կանոնները Հայաստան բերին։
6. Աշտիշատու Գ. (435), Ս. Սահակ գումարեց՝ Թէոդորոս Մոպսուեստացւոյն գրքերը դատապարտելու համար։
7. Շահապիվանու Ա. (447), Ս. Յովսէփ կաթուղիկոսին ժամանակ, ուր Հայոց եկեղեցւոյն բարեկարգութեանը համար քանի մը կանոն դրուեցաւ։
8. Արտաշատու (449), Ս. Յովսէփ կաթուղիկոսը գումարեց տասնուեւօթը եպիսկոպոսներով եւ բազմաթիւ եկեղեցականներով, Յազկերտ Բ. Պարսից թագաւորին՝ Հայերը մոգութեան կրօնը դարձընելու գրած հրաւիրանաց թղթին պատասխան գրելու համար։
9. Շահապիվանու Բ. (450), վերոյիշեալ կաթուղի-

կոսին առնէն, ուր Հայոց կղերն ու նախարարներն որոշեցին քրիստոնէական հաւատոյ մէջ հաստատուն մնալ, եւ զանիկայ Պարսից դէմ զինուք պաշտպանել։

10. Դրւնոյ Ա. (452), Ս. Յովսէփ կաթուղիկոսին յաջորդ մ'ընտրելու համար, ուր որոշուեցաւ նաեւ որ կաթուղիկոսական աթոռը Դուին փոխադրուի։

11. Վաղարշապատու Ե. (491), Բաբգէն կաթուղիկոսը գումարեց վրաց ու Աղուանից կաթուղիկոսներով՝ Զենոն կայսեր հրովարտակը (Հենոթիկոնը) քննելու համար, զորն որ Հայք ընդունելով՝ առաջին անգամ քաղկեդոնի Ս. Ժողովը լռելեայն մերժեցին։

12. Դրւնոյ Բ. (527), Ներսէս Բ. Աշտարակեցին գումարեց քաղկեդոնի Ս. Ժողովոյն դէմ։ Ան ժողովոյս մէջ՝ եկեղեցական բարեկարգութեան համար երեսունութիք կանոն դրուեցաւ։

13. Դրւնոյ Գ. (551), Մովսէս Բ. կաթուղիկոսին ժամանակ՝ Հայոց տոմարը շտկելու համար, որ ժամանակէն կը սկսին Հայք իրենց թուականը։

14. Կոստանդնուպոլսոյ (580—590ի մէջ), Մաւրիկ կայսեր հրամանաւը, Հայոց եկեղեցին կաթուղիկէ եկեղեցւոյ հետ միաբանելու համար, որ բաղձացած հետեւութիւնը չունեցաւ. ինչու որ Մովսէս կաթուղիկոսին պատգամաւորները՝ ժողովոյն վճիռները չընդունելով եւ դարձան։

15. Դրւնոյ Դ. (596), Աբրահամ կաթուղիկոսին առնէն՝ Սիւրիոն վրաց կաթուղիկոսին դէմ, որ քաղկեդոնի Ս. Ժողովն իր ժողովրդովն ընդունած էր։ Ան ժողովոյս մէջ՝ Աբրահամ զվիրք իրրեւ մոլորեալ նզովեց եւ Հայոց՝ վրաց հետ հաղորդութիւն ընելն արգիլեց։

16. Կարնոյ (629ին մօտերը), Եզր կաթուղիկոսին ժամանակ՝ Հերակլ կայսեր խնդրելովը, որուն մէջ Հայք ընդունեցան քաղկեդոնի Ս. Ժողովն եւ անոր դաւանութիւնը, եւ կաթուղիկէ եկեղեցւոյ հետ միաբանեցան։

17. Դրւնոյ Ե. (645), Ներսէս Գ. Շինող կաթուղիկոսը գումարեց, գլխաւորաբար Հայոց եկեղեցւոյն հրահանգաց նորոգութեան համար։

18. Դրւնոյ Զ. (648ին մօտերը), Նոյն կաթուղիկոսին ժամանակ գումարուեցաւ, Կոստանդ Բ. կայսեր հրամանաւը, որուն մէջ Հայք Լեւոնի Ցումարն եւ քաղկեդոնի Ս. Ժողովը մերժեցին*։

19. Պարտաւայ Ա. (709), Եղիա կաթուղիկոսին առնէն, որ Աղուանից Ներսէս Բակուր ուղղափառ կաթուղիկոսին տեղ դրաւ Սիմոն կաթուղիկոսը։

20. Դրւնոյ Է. (719), Յովհաննէս Իմաստասէր գումարեց Պաւղիկեանց աղանդը հերքելու համար. ան ժողովոյս մէջ եկեղեցւոյ բարեկարգութեան համար երեսունեւերկու կանոն դրուեցաւ։

21. Դրւնոյ Ը. (ըստ ոմանց Վաղարշապատու Զ.) (726) Նոյն Իմաստասէր կաթուղիկոսին ժամանակ՝ Յունաստանեան կամ Երեւութական ըսուած աղանդաւորներուն դէմ։

22. Պարտաւայ Բ. (768), Սիոն կաթուղիկոսին առնէն, ուր Հայոց եկեղեցւոյն բարեկարգութեանը համար քսանուչորս կանոն հաստատուեցաւ։

23. Շիրակվանու Ա. (854), ուր Զաքարիա Ա. կաթուղիկոս ընտրուեցաւ։

24. Շիրակվանու Բ. (862), Զաքարիա կաթուղիկոսը գումարեց, որուն ներկայ գտնուեցաւ Կոստանդնուպոլսոյ Փոտ պատրիարքին կողմանէ խաւրուած Յովհաննէս (ըստ ազգային պատմագրաց Վահան) Նիկիայի արքեպիսկոպոսը։ Ան ժողովոյս մէջ՝ Հայք կաթուղիկէ եկեղեցւոյ հետ միաբանեցան, եւ Երրորդութեան ու Մարդեղութեան վարդապետութեանց դէմ եղող մոլորութիւնները տասնհինգ գլուխ նզովքով դատապարտեցին։

25. Շիրակվանու Գ. (892), Գէորգ Ա. կաթուղիկո-

* Ոմանք Ներսէս Գ. Շինող կաթուղիկոսին հետաւորութեան առնէն Յովհաննէս Հակաւանքեցւոյ կաթուղիկոսին ձեռքով Մանազկերտ քաղաքը (651) գումարուած չաթաժողով մ'եղած կը դնեն, քաղկեդոնի Ս. Ժողովոյն հակառակ, որուն մէջ Նեստոր ժողովոյն բոլոր օրոյնութիները մերժուած էլլան։

սին ժամանակ՝ զՍմբատ Ա. թագաւոր օծելու համար։

26. Անուց Ա. (961), Անանիա կաթուղիկոսին առնն, զԱշոտ Գ. թագաւոր օծելու համար։

27. Անուց Բ. (965), որ զՎահան կաթուղիկոս ընտրեց։

28. Անուց Գ. (չարաժողովը 970), Վահան կաթուղիկոսին դէմ, որ քաղկեդոնի Ս. Ժողովն ընդունելուն համար կաթուղիկոսութենէ մերժուեցաւ, եւ իրեն հակաթոռ կաթողիկոս դրուեցաւ Ստեփանոս Գ. Սեւանայ վանահայրը։

29. Անուց Դ. (972), ուր Ստեփանոս Գ.ին մահուանէն ետքն ընտրուեցաւ Խաչիկ Ա., թէպէտ Վահան օրինաւոր ուղղափառ կաթուղիկոսը դեռ կենդանի էր։

30. Անուց Զ. (987), ուր Ս. Գրիգոր Նարեկացին արգելացաւ, որ քաղկեդոնի Ս. Ժողովոյն պաշտպան կենալուն համար հակաթոռորդներէն կը հալածուէր։

31. Անուց Զ. (992), Գագիկ թագաւորին հրամանաւը կաթուղիկոս ընտրելու համար, եւ ընտրուեցաւ Սարգիս Ա։

32. Հարքայ Ա. (1002), Սարգիս կաթուղիկոսին ու Գագիկ թագաւորին ժամանակ՝ Թոնդրակեցի ըսուած աղանդաւորներուն դէմ։

33. Անուց Ի. (1036), ուր Պետրոս Գետադարձ իբրեւ օրինաւոր կաթուղիկոս աթոռը հաստատուեցաւ, իսկ Գիսկորոս հակաթոռ կաթուղիկոսը մերժուեցաւ։

34. Անուց Ը. (1042), Պետրոս Գետադարձին ձեռքով՝ զԳագիկ Գ. թագաւորեցընելու համար։

35. Հարքայ Բ. (1061), Պետրոս Գետադարձին ժամանակ՝ Գրիգոր Մագիստրոս անուանի իշխանին ձեռնտուութեամբը Թոնդրակեցի աղանդաւորներուն դէմ։

36. Սեւ Լեառան Ա. (1072), Գրիգոր Վկայասէր դուռմարեց, Գէորգ Լոռեցին կաթուղիկոսութենէ ձգելու համար։

37. Հնուց (1073), ուր եպիսկոպոսներէն ու վանա-

կաններէն ամենք Գրիգոր Վկայասէրին հակաթոռակաթոռ ընտրեցին զՍարգիս, որ աթոռը Հռնի հաստատեց։

38. Շուղայ (1113), ուր կաթուղիկոս ընտրուեցաւ Ս. Ներսէս Շնորհալեցին եղբայրը՝ Գրիգոր Պահլաւունին։

39. Սեւ Լեառն Բ. (1114), Գրիգոր Պահլաւունին գումարեց, որուն մէջ Դաւիթ Աղթամարայ հակաթոռ կաթուղիկոսը մերժուեցաւ, եւ Գրիգոր Պահլաւունին՝ օրինաւոր կաթուղիկոս ճանչցուեցաւ։

40. Հռոմկլայի Ա. (1167), ուր Գրիգոր Պահլաւունին Ծերսէթեան պատճառաւ կաթուղիկոսութենէ հրաժարելով, իրեն յաջորդ ընտրուեցաւ Ս. Ներսէս Շնորհալին։

41. Հռոմկլայի Բ. (1172), Ներսէս Շնորհալեցին առնն՝ Յունաց հետ սկսուած միաբանութեան համար։

42. Հռոմկլայի Գ. (ըստ ոմանց Տարսոնի 1178), Գրիգոր Տղայ կաթուղիկոսը գումարեց, որուն մէջ Հայք թէեւ Յունաց հաւատոյ վերաբերեալ պահանջմունքները ընդունեցան, բայց միաբանութիւնը վերջապէս պարապ եղաւ։

43. Սսոյ Ա. (1193), որուն մէջ Գրիգոր Տղայ կաթուղիկոսին յաջորդ ընտրուեցաւ Գրիգոր Քաբավէժ։

44. Տարսոնի Ա. (1198), Գրիգոր Ապիրատ կաթուղիկոսին առնն, զԼեւոն Բ. թագաւոր օծելու համար։

45. Սսոյ Բ. (1204), Դաւիթ Գ. կաթուղիկոսին առնն Զաքարէ իշխանին խնդրելովը, քանի մը ծխից եւ տօներու վերաբերեալ խնդրոյ համար, որոնց նկատմամբ ուղիղ կանոն դրուեցաւ։

46. Անուց Թ. (1207), վերոյիշեալ Զաքարէ իշխանին հրամանաւը, քանի մը եկեղեցական խնդիրներու համար։

47. Սսոյ Գ. (1243), Կոստանդին Ա. կաթուղիկոսին ժամանակ՝ բազմաթիւ եպիսկոպոսաց, վանա-

հարց ու իշխանաց ներկայութեամբը, ուր եկեղեցւոյ բարեկարգութեան համար քանոնս հինգ կանոն դրուեցաւ, որոնց վերջինն Խնամկենտիոս Դ. քահանայապետին խնդրանաց համեմատ՝ հիւանդաց Վերջին օծման խորհուրդ տալը կը նորոգէ ու կը պատուիրէ:

48. Սոյն Դ. (1251), նոյն Կոստանդին կաթուղիկոսը գումարեց, պատասխան տալու համար Խնամկենտիոս Դ. քահանայապետին, որ կը խնդրէր Հայոց եկեղեցւոյն դաւանութիւնը Հռոմէն Սրբոյ բնման վրայ: Երկայն քննութիւններէ ետքը հաստատուեցաւ՝ որ Հայոց եկեղեցին Հռոմէն սրբոյ բնաւին է Հօրէ ե- յԱրդ-ոյ հաւատացած է միշտ: Այս որոշումը Կոստանդին առանձին թղթով մը քահանայապետին ծանոյց:

49. Տարսոնի Բ. (1268), որուն մէջ կաթուղիկոս ընտրուեցաւ Յակոբ Կլայեցին:

50. Տարսոնի Գ. (1270), Յակոբ կաթուղիկոսին աւետն, զԼեւոն Գ. թագաւոր օծելու համար:

51. Սոյն Ե. (1292), Հեթում թագաւորին հրամանաւ՝ Յունաց եւ Հայոց մէջ Ծնազատիկին նկատմամբ եղած խնդիրը քննելու համար: Ան ժողովին մէջ կաթուղիկոս ընտրուեցաւ Գրիգոր Ի. Ընաւարզեցին:

52. Սոյն Զ. (1307) Լեւոն թագաւորին հրամանաւը բազմաթիւ եպիսկոպոսաց, վարդապետաց ու աշխարհական մեծամեծաց ներկայութեամբը, որ պատճառաւ այս ժողովն ազգային ժողովներուն մէջ ամենէն նշանաւորը կրնայ սեպուիլ: Ան ժողովքիս մէջ՝ քննութեան առնուեցաւ Գրիգոր Ի. Ընաւարզեցւոյն առ Լեւոն ու առ Հեթում թագաւորահայր գրած թուղթը, եւ բոլոր ժողովականներէն ընդունուեցաւ. նոյնպէս դաւանուեցաւ ի Քրիստոս երկու բնութիւն, երկու կամք ու երկու ներգործութիւն: Պատուիրուեցաւ նաեւ պատարագի բաժակին մէջ քիչ մը ջուր խառնել, եւ Ծննդեան ու Յայտնութիւնն ընդհանուր եկեղեցւոյ հանման ծօնել: Այս ժողովը Գրիգոր

Ի. Ընաւարզեցւոյն տեղ, որ ժողովքէն քիչ մը յառաջ մեռած էր, կաթուղիկոս ընտրեց զՅովսաննդին Գ. Պրօնագործ:

53. Տարսոնի Դ. (1308), Կոստանդին Գ. կաթուղիկոսին ժամանակ, զՕշին թագաւոր օծելու համար:

54. Ատանայի (1316), Կոստանդին Գ. կաթուղիկոսին առեն՝ Օշին նորապսակ թագաւորին գործակցութեամբը, ուր Սոյն Զ. ժողովոյն սահմանադրութիւնները դարձեալ հաստատուեցան:

55. Սոյն Ի. (1342), Մխիթար կաթուղիկոսին ու Կոստանդին թագաւորին ժամանակ, Բենեդիկտոս ԺԲ. քահանայապետին՝ Հայոց դէմ եղած 117 գլուխ ամբաստանութիւնները մերժելու համար:

56. Սոյն Ը. (1361), Մեսրոպ կաթուղիկոսը գումարեց, ազգին մէջ ծէսերու նկատմամբ եղած վէճերը վերջացընելու համար:

57. Սոյն Թ. (1437), Կոստանդին Զ. գումարեց Հայոց եկեղեցին՝ Հռոմայ եկեղեցւոյ հետ միաբանելու համար՝ Փլորենտիայի ժողովը պատգամաւոր խաւրելու, որուն Եւդինէոս Դ. քահանայապետն առանձին թղթով զԿոստանդին հրաւիրած էր:

58. Էջմիածնի (1441), ոչ օրինաւոր ժողովը՝ բազմաթիւ վանականներէ ու վարդապետներէ, ուր ոբոշուեցաւ որ կաթուղիկոսական աթոռն Էջմիածին փոխադրուի, եւ Հակաւակաթոռ կաթուղիկոս ընտրուեցաւ Կիրակոս Վիրապեցին:

Գ. ժամանակագրական յաջորդութիւն Հռոմայ Քահանայապետաց:

1 Ս· Պետրոս 42—67.
2 „ Ղինոս 67—78.
3 „ Անակղետոս (կամ Կղեմետոս) 79—91.
4 „ Կղեմէս Ա· 91—100.
5 „ Եւարիստոս 100—109.
6 „ Աղեքսանդր Ա· 109—119.
7 „ Սիքստոս (կամ Քսիստոս) Ա· 119—127.
8 „ Տեղեսփորոս 127—139.
9 „ Հիւգինոս 139—142.
10 „ Պիոս Ա· 142—157.
11 „ Անիկետոս 157—168.
12 „ Սոթէր 168—177.
13 „ Եղեւթերոս 177—192.
14 „ Վիկտոր Ա· 193—202.
15 „ Զեփիւրինոս 203—219.
16 „ Կաղիքստոս Ա· 219—223.
17 „ Ուրբանոս Ա· 223—230.
18 „ Պոնտիանոս 230—235.
19 „ Անտերոս 235—236.
20 „ Փաբիանոս 236—250.
21 „ Կուռնեղիոս 251—252.
22 „ Ղուկիոս Ա· 252—253.
23 „ Ստեփանոս Ա· 253—257.
24 „ Սիքստոս Բ· 257—258.
25 „ Դիոնիսիոս 258—269.
26 „ Փեղիքս Ա· 269—274.
27 „ Եւտիքիանոս 275—283.
28 „ Գայիոս 283—296.
29 „ Մարկեղինոս 296—304.
30 „ Մարկեղոս 308—310.
31 Ս· Եւսեբիոս 310—311.
32 „ Մեղքիադէս 311—314.
33 „ Սեղբեստրոս Ա· 314—335.
34 „ Մարկոս 336—337.
35 „ Յուլիոս Ա· 337—352.
36 Լիբերիոս 352—366.
37 Ս· Փեղիքս Բ.*) 355—365.
38 „ Դամասոս Ա· 366—384.
39 „ Սիրիկիոս 384—398.
40 „ Ընաստաս Ա· 398—402.
41 „ Իննովկենտիոս Ա· 402—417.
42 „ Զոսիմոս 417—418.
43 „ Բոնիփակիոս Ա· 419—422.
44 „ Կելեստինոս Ա· 422—432.
45 „ Սիքստոս Գ· 432—440.
46 „ Լեւոն Ա· Մեծ 440—461.
47 „ Հիլարիոս 461—468.
48 „ Սիմպղիկիոս 468—483.
49 „ Փեղիքս Գ· (ոմանք Բ·) 483—492.
50 „ Գելազիոս Ա· 492—496.
51 „ Ընաստաս Բ· 496—498.
52 „ Սիմմաքոս 498—514. (Լաւրենտիոս հակաթոռ)։
53 „ Որմիզդ 514—523.

*) Այս քահանայապետն ոմանք Լիբերիոսի յաջորդ, իսկ ոմանք անոր Տեղապահ կը դնեն։

54 Ս· Յովհաննէս Ա· 523—526.
55 „ Փեղիքս Գ· (ոմանք Գ·) 526—530.
56 „ Բոնիփակիոս Բ· 530—532.
57 Յովհաննէս Բ· 533—535.
58 Ս· Ագապետոս Ա· 535—536.
59 „ Սիղուերիոս 536—538.
60 Վիգիղիոս 538—555.
61 Պելագիոս Ա· 555—560.
62 Յովհաննէս Գ· 560—573.
63 Բենեդիկտոս Ա· 574—578.
64 Պելագիոս Բ· 578—590.
65 Ս· Գրիգոր Ա· Մեծ· 590—604.
66 Սաբինիանոս 604—606.
67 Բոնիփակիոս Գ· 606—607.
68 Բոնիփակիոս Դ· 608—615.
69 Ադեուսածեաւ 615—618.
70 Բոնիփակիոս Ե· 619—625.
71 Ոնորիոս Ա· 625—638.
72 Սեւերինոս 638—640.
73 Յովհաննէս Դ· 640—642.
74 Թէոդորոս Ա· 642—649.
75 Ս· Մարտինոս Ա· 649—654.
76 Եւգինէոս Ա· 654—657.
77 Ս· Վիտալիանոս 657—672.
78 Ադեուսածաեաւր 672—676.
79 Դոնոս Ա· 676—678.
80 Ս· Ագաթոն 679—682.
81 „ Լեւոն Բ· 682—683.
82 „ Բենեդիկտոս Բ· 684—685.
83 Յովհաննէս Ե· 685—686.
84 Կոնոն 686—687.
85 Ս· Սարգիս Ա· 687—701.
86 Յովհաննէս Զ· 701—705.
87 Յովհաննէս Է· 705—707.
88 Սիսիննիոս 707—708.
89 Կոստանդինոս 708—715.
90 Ս· Գրիգոր Բ 715—731.
91 „ Գրիգոր Գ· 731—741.
92 Ս· Զաքարիա 741—752.
93 Ստեփանոս Բ· 752*).
94 Ստեփանոս Գ·(ոմանք Բ·) 752—757.
95 Ս· Պաւղոս Ա· 757—768.
96 Ստեփանոս Դ· (ոմանք Գ·) 768—772.
97 Ադրիանոս Ա· 772—795.
98 Ս· Լեւոն Գ· 795—816.
99 Ստեփանոս Ե· (ոմանք Դ·) 816—818.
100 Ս· Պասքալիս 818—824.
101 Եւգինէոս Բ· 824—827.
102 Վաղենտինոս 827.
103 Գրիգոր Դ· 827—844.
104 Սարգիս Բ· 844—847.
105 Ս· Լեւոն Դ· 847—855.
106 Բենեդիկտոս Գ·855—858.
107 Ս· Նիկողայոս Ա· 858—867.
108 Ադրիանոս Բ· 867—872.
109 Յովհաննէս Ը· 872—882.
110 Մարինոս կամ Մարտինոս Բ· 882—884.
111 Ադրիանոս Գ· 884—885.
112 Ստեփանոս Զ· (ոմանք Ե·) 885 - 891.
113 Փորմոսոս 891—896.
114 Բոնիփակիոս Զ· 896. (15 օր միայն).
115 Ստեփանոս Ը· (ոմանք Զ·) 896—897.
116 Ռոմանոս 897—898.
117 Թէոդորոս Բ· 898. (20 օր միայն).
118 Յովհաննէս Թ·898—900.
119 Բենեդիկտոս Դ· 900—903.
120 Լեւոն Ե· 903.
121 Քրիստափոր 903—904.
122 Սարգիս Գ· 904—911.
123 Ընաստաս Գ· 912—913.
124 Լանդոյ 913—914.
125 Յովհաննէս Ժ·914—928.
126 Լեւոն Զ· 928—929.

*) Ներկայ բնարութենէն երեք օր եաքը մեռաւ, անոր համար ոմանք զինքը քահանայապետաց կարգը չեն դասեր։

127 Յակոբ Ա. (ոմանք Ե.) 929—931.
128 Յովհաննէս ԺԱ. 931—936.
129 Լեւոն Ի. 936—939.
130 Յակոբ Թ. (ոմանք Ը.) 939—942.
131 Մարտինոս Գ. 942—946.
132 Անդրէասոս Բ. 946—956.
133 Յովհաննէս ԺԲ. 956—964. (Լեւոն Ը. 963—965.)
134 Բենեդիկտոս Ե. 964—965.
135 Յովհաննէս ԺԳ. 965—972.
136 Բենեդիկտոս Զ. 972—974.
137 Դոմնոս Բ. 974—975.
138 Բենեդիկտոս Ե. 975—983.
139 Յովհաննէս ԺԴ. 983—984.
140 Յովհաննէս ԺԵ.*) 985.
141 Յովհաննէս ԺԶ. (ոմանք ԺԵ.) 985—996.
142 Գրիգոր Ե. 996—999. (Յովհաննէս ԺԵ. (ոմանք ԺԶ.) հակաթաղեւոր 997—998).
143 Սիգբէատոս Բ. 999—1003.
144 Յովհաննէս ԺԸ. (ոմանք ԺԷ.) 1003.
145 Յովհաննէս ԺԹ. (ոմանք ԺԸ.) 1003—1009.
146 Սարգիս Գ. 1009—1012.
147 Բենեդիկտոս Ը. 1012—1024.
148 Յովհաննէս Ի. (ոմանք ԺԹ.) 1025—1033.
149 Բենեդիկտոս Թ. 1033—1044.
150 Գրիգոր Զ. 1044—1046.
151 Կղեմէս Բ. 1046—1047.
152 Դամասոս Բ. 1048 (23 օր միայն).

*) Այս քահանայապետը՝ թէեւ ընտրուեցաւ, բայց չօծուեցաւ եւ հարիւր քսան մը օր կառավարեց եկեղեցին, անոր համար ոմանք զինքն օրինաւոր քահանայապետ չեն համարիր։

153 Ս. Լեւոն Թ. 1048—1054.
154 Վիկտոր Բ. 1055—1057.
155 Յակոբ Ժ. (ոմանք Թ.) 1057—1058.
156 Բենեդիկտոս Ժ.*) 1058.
157 Նիկողայոս Բ. 1058—1060.
158 Անդրէասոս Բ. 1061—1073. (Նորիոս Բ. հակաթաղեւոր. (1061—1064)։
159 Ս. Գրիգոր Է. 1073—1085 (կղեմէս Գ. հակաթաղեւոր. 1080—1100)։
160 Վիկտոր Գ. 1086—1087.
161 Ուրբանոս Բ. 1088—1099.
162 Պասքաղիս Բ. 1099—1118.
163 Գելասիոս Բ. 1118—1119.
164 Կաղիքստոս Բ. 1119—1124.
165 Նորիոս Բ. 1124—1130.
166 Իննովկենտիոս Բ. 1130—1143. (Անակղետոս Բ. հակաթաղեւոր. 1130—1138).
167 Կեղեստինոս Բ. 1143—1144.
168 Ղուկիոս Բ. 1144—1145.
169 Եւգինէոս Գ. 1145—1153.
170 Անաստաս Գ. 1153—1154.
171 Ադրիանոս Դ. 1154—1159.
172 Անդրէասոս Գ. 1159—1181.
173 Ղուկիոս Գ. 1181—1185.
174 Ուրբանոս Գ. 1185—1187.
175 Գրիգոր Ը. 1187.
176 Կղեմէս Գ. 1188—1191.
177 Կեղեստինոս Գ. 1191—1198.
178 Իննովկենտիոս Գ. 1198—1216.
179 Նորիոս Գ. 1216—1227.
180 Գրիգոր Թ. 1227—1241.
181 Կեղեստինոս Դ. 1241 (17 օր միայն).
182 Իննովկենտիոս Դ. 1243—1254.

*) Այս քահանայապետն ոմանք օրինաւոր, ոմանք ալ ապօրինաւոր կը համարին։

183 Անդրէասանդր Դ. 1254—1261.
184 Ուրբանոս Դ. 1261—1265.
185 Կղեմէս Դ. 1265—1268.
186 Գրիգոր Ժ. 1271—1276.
187 Իննովկենտիոս Ե. 1276.
188 Անդրիանոս Ե. 1276 (38 օր միայն)։
189 Յովհաննէս ԻԱ. (ոմանք Ի.) 1276—1277.
190 Նիկողայոս Գ. 1277—1281.
191 Մարտինոս Դ. 1281—1285.
192 Նորիոս Դ. 1285—1287.
193 Նիկողայոս Դ. 1288—1294.
194 Ս. Կեղեստինոս Ե. 1294.
195 Բոնիփակիոս Ը. 1294—1303.
196 Բենեդիկտոս ԺԱ. 1303—1304.

ՓՈՓՈԽԱԿԱՆ ՊԱՊԵՐ

197 Կղեմէս Ե. 1305—1314.
198 Յովհաննէս ԻԲ. (ոմանք ԻԱ.) 1316—1334. (Նիկողայոս Ե. հակաթաղեւոր. 1328—1330).
199 Բենեդիկտոս ԺԲ. 1334—1342.
200 Կղեմէս Զ. 1342—1352.
201 Իննովկենտիոս Զ. 1352—1361.
202 Ուրբանոս Ե. 1362—1370.
203 Գրիգոր ԺԱ. 1370—1378.

ՓՈՓՈԽԱԿԱՆ ՉՈՒՄՈՐ ԵԻ ՊԱՊԵՐՈՆ

204 Ուրբանոս Զ. Հռոմ 1378—1389. (Կղեմէս Ե. Աւենիոն 1378—1394).
205 Բոնիփակիոս Թ. Հռոմ 1389—1404. (Բենեդիկտոս ԺԶ. Աւենիոն 1394էն սկսեալ)։
206 Իննովկենտիոս Ը. Հռոմ 1404—1406.
207 Գրիգոր ԺԲ. 1406—1409.
208 Անդրէասանդր Ե. 1409—1410 (Բիզայի ժողովին ընտրեց)։
209 Յովհաննէս ԻԳ. 1410—1415. Կոստանդիայի ժողովը զինքը վար առաւ (1415 Մայիս 29). Նոյնպէս զԲենեդիկտոս ԺԳ. իսկ Գրիգոր ԺԲ. կամաւ հրաժարեցաւ (1415)։
210 Մարտինոս Ե. 1417—1431.
211 Եւգինէոս Դ. 1431—1447։ (փեղկէս Ե. հակաթաղեւոր. 1439—1448)։
212 Նիկողայոս Ե. 1447—1455.
213 Կաղիքստոս Գ. 1455—1458.
214 Պիոս Բ. 1458—1464.
215 Պաւղոս Բ. 1464—1471.
216 Սիքստոս Դ. 1471—1484.
217 Իննովկենտիոս Ը. 1484—1492.
218 Անդրէասանդր Զ. 1492—1503.
219 Պիոս Գ. 1503.
220 Յուլիոս Բ. 1503—1513.
221 Լեւոն Ժ. 1513—1521.
222 Ադրիանոս Զ. 1522—1523.
223 Կղեմէս Ի. 1523—1534.
224 Պաւղոս Գ. 1534—1549.
225 Յուլիոս Գ. 1550—1555.
226 Մարկէղոս Բ. 1555 (21 օր միայն)։
227 Պաւղոս Դ. 1555—1559.
228 Պիոս Դ. 1559—1565.
229 Ս. Պիոս Ե. 1566—1572.
230 Գրիգոր ԺԳ. 1572—1585.
231 Սիքստոս Ե. 1585—1590.
232 Ուրբանոս Ի. 1590 (13 օր միայն).
233 Գրիգոր ԺԴ. 1590—1591.
234 Իննովկենտիոս Թ. 1591.
235 Կղեմէս Ը. 1591—1605.
236 Լեւոն ԺԱ. 1605.
237 Պաւղոս Ե. 1605—1621.
238 Գրիգոր ԺԵ. 1621—1623.
239 Ուրբանոս Ը. 1623—1644.
240 Իննովկենտիոս Ժ. 1644—1655.
241 Անդրէասանդր Ի. 1655—1667.
242 Կղեմէս Թ. 1667—1669.

243 Կղեմէս Ա· 1670—1676·
244 Իննովկենտիոս Ա·1676—1689·
245 Ադեքսանդր Ը· 1689—1691·
246 Իննովկենտիոս Բ·1691—1700·
247 Կղեմէս Բ·1700—1721·
248 Իննովկենտիոս Գ·1721—1724·
249 Բենեդիկտոս Գ·1724—1730·
250 Կղեմէս Դ·1730—1740·
251 Բենեդիկտոս Դ·1740—1758·
252 Կղեմէս Գ·1758—1769·
253 Կղեմէս Դ·1769—1774·
254 Պիոս Զ· 1775—1799·
255 Պիոս Է· 1800—1823·
256 Լեւոն Բ· 1823—1829·
257 Պիոս Ը· 1829—1830·
258 Գրիգոր Ժ·1831—1846·
259 Պիոս Թ· 1846·

Դ· ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՅԱՋՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԱՑ*)

ՎԱՂՐԱՏԱՑՈՑ

1 Ս· Գրիգոր Ա· Լուսաւորիչ 304 կամ 305—330.
2 Ս· Արիստակէս 330—336.
3 Ս· Վրթանէս 336—351.
4 Ս· Յուսիկ 351—356.
5 Փառնեբսեհ 356—360.
6 Ս· Ներսէս Ա· 360—373.
7 Շահակ 373—378.
8 Զաւէն 378—382.
9 Ասպուրակէս 382—388.
10 Ս· Սահակ Ա· 389—440. (Վահրամ Ի. Պարսից թագաւորէն վար կ'առնուի (428), բայց չորս տարի եղբը (432) դարձեալ կաթուղիկոսական աթոռը կը հաստատուի, հակառակաթոռունենալով Շմուէլասորին (432—437)։
11 Սուրմակ 429—430.
12 Բրքիշոյ 430—432.
13 Ս· Մեսրոպ (Տեղապահ) 440—441 (6 ամիս)։
14 Ս· Յովսէփ 441—453.

ԳՈՒԻՔՆ

15 Մելիտէ կամ Մեղէտ 453—458.
16 Մովսէս Ա· 458—465.
17 Գիւտ 465—475.
18 Յովհան Ա· Մանդակունի 475—487. (Ոմանք Քրիստափոր Ա· (475—480) եւ Յովհան Մանդակունի (480—487)։
19 Բարգէն 487—492.
20 Յամուէլ 492—502.
21 Մուշէ 502—510.
22 Սահակ Բ· 510—515.
23 Քրիստափոր Ա· (ոմանք Բ·) 515—521.
24 Գեւոնդ 521—523.
25 Ներսէս Բ· Աշտարակեցի 524—533.
26 Յովհաննէս Բ· 533—551.
27 Մովսէս Բ· 551—594. (Վրթանէս Տեղապահ 581—594)։
28 Աբրահամ 594—617. (Յովհաննու դղրափառ կաթուղիկոսը, Յունաց բաժնին վրայ 590—606 կամ 616)։
29 Կոմիտաս 617—625.
30 Քրիստափոր Բ. (ոմանք Գ·) 625—628.
31 Եզր 628—640.
32 Ներսէս Գ· Շինող 640—

*) Ա յս ժամանակագրական ստորագիրը մեծաւ մասամբ նոյն է Զամչեանին հայ կաթուղիկոսաց ցանկին, ի բաց առեալ Ս· Գրիգոր Լուսաւորչէն մինչեւ Արշակունի թագաւորութեան վերջը յաջորդող կաթուղիկոսները, որոնց թուականը հարկ եղեւ Արշակունի թագաւորաց նոր ճշդագրին ժամանակագրութեան համեմատ ըստ կարի ուղղել։ Տարակոյս չկայ որ միացած կաթուղիկոսներուն ժամանակագրութիւնն ալ անճիշդ եւ ուղղութեան կարօտ է, սակայն դեռ ապէկ քննուած չըլլալով, կը պահենք այն թուականները զորոնք սովորութիւն է հասարակօրէն գնել։ Դարձեալ այս ցուցակը պարզապէս հայ կաթուղիկոսաց ժամանակագրական ստորագիր մըն է· իսկ անոնց ուղղափառութեան կամ ոչ ուղղափառութեան վրայ տես ի մնացուորս երես 198, եւ ընդհանրապէս պատմութեան ընթացքին մէջ։

661. (Ամենք հակառակ-ամիտ ոչ Յովհան Մանազկերտցին 649—655)։
33 Ընտասաս 661—667.
34 Խաբայէլ 667—677.
35 Սահակ Գ. 677—703.
36 Եղիա 703—718.
37 Յովհաննէս Դ. Խմաստասէր 718—729.
38 Դաւիթ Ա. 729—741.
39 Տրդատ Ա. 741—764.
40 Տրդատ Բ. 764—767.
41 Սիոն 767—775.
42 Եսայի 775—788.
43 Սահակ Ա. 788—790.
44 Յովաբ 790—791.
45 Սողոմոն 791—792.
46 Գէորգ Ա. 792—795.
47 Յովսէփ Բ. 795—806.
48 Դաւիթ Բ. 806—833.
49 Յովհաննէս Ե. 833—854.
50 Զաքարիա Ա. 854—876.
51 Գէորգ Բ. 876—897.
52 Մաշտոց 897 (30 օր միայն)։

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ ԵՒ ՕՏԱՐ ՀԱՒԱՏՆԵՑՈՂ ԿԵԹՈՒՂԻԿՈՍՆԵՐ

53 Յովհաննէս Ջ. Պատմաբան 897—924.
54 Սահակ Բ. 925—926.
55 Թէոդորոս Ա. 926—936.
56 Եղիշէ Ա. 936—943.
57 Ընտիա 943—965.
58 Վահան 965—972. (Սահակ Պ. Հակառակաթոռ 970—972)։
59 Խաչիկ Ա. 972—992.
60 Մարգիս 992—1018.
61 Պետրոս Ա. Գետադարձ 1019—1057. (Թիմոթէոս Հակառակաթոռ 1035—1036)։
62 Խաչիկ Բ. 1058—1064.
63 Գրիգոր Բ. Վկայասէր 1065—1106. (Ասոր ժամանակ կաթուղիկոսական աթոռն երեքի բաժնուեցաւ։ Փիլարէտ պատրիկը Հռոմի կաթուղիկոս դրաւ զԱթգիս (1073 — 1077). Նոյնպէս Մարաշ առանձին կաթուղիկոս եղաւ Պետրոս վանահայրը (1085 — 1085)։
64 Բարսեղ Ա. Նախ օգնական Վկայասիրին (1082—1106) եւթէն առանձին (1106—1113)։

ՀԱՅՈՑԿԱՏՈՂԻԿՈՍՆԵՐ

65 Գրիգոր Գ. Պահլաւունի 1113—1167. (Ասոր ժամանակ Դաւիթ Ադէմ անուանեալ արքեպիսկոպոսը Նոյն կրօնական վրայ ինքնիշխան կաթուղիկոսական աթոռ մը հաստատեց, որ յայսօր կը տեւէ։
66 Ս. Ներսէս Գ. Շնորհալի 1167—1172.
67 Գրիգոր Դ. Տղայ 1173—1193. (Բարսեղ Անեցի հակառակաթոռ 1180—1204)։
68 Գրիգոր Է. Քարափէժ. 1193—1194.
69 Գրիգոր Ջ. Ապիրատ 1195—1202.
70 Յովհաննէս Ը. Պետրոսեան 1202—1203։ (Ընտիա հակառակաթոռ Սեբաստիա քաղաքը 1203 — 1207)։ Իսկ Յովհաննէս Ը. տարի մը եւթերը վար առնուելով տեղը դրուեցաւ
71 Դաւիթ Գ. 1203—1206. (Յովհաննէս Ը. Պետրոսեան երկրորդ անգամ (1207 — 1220)։
72 Կոստանդին Ա. 1220—1268.
73 Յակոբ Ա. 1268—1286.
74 Կոստանդին Բ. 1287—1290. որ տարին վար առնուելով տեղը դրուեցաւ
75 Յաւետիս Գ. 1290—1292.

ՍԻՍ

76 Գրիգոր Ը. Անաւարզեցի 1292—1306.

(Կոստանդին Բ. երկրորդ անգամ 1307—1322).
77 Կոստանդին Գ. 1323—1327.
78 Յակոբ Բ. 1327—1341. վար առնուելով՝ տեղը դրուեցաւ՝
79 Մխիթար 1341—1355. (Յակոբ Բ. երկրորդ անգամ 1355—1359)։
80 Մեսրոպ 1359—1372։
81 Կոստանդին Գ. 1372—1374.
82 Պետրոս Ա. 1374—1378.
83 Թէոդորոս Բ. 1378—1396.
84 Կարապետ Ա. 1396—1398.
85 Դաւիթ Գ. 1398—1402.
86 Կարապետ Բ. 1402—1409.
87 Յակոբ Գ. 1409—1411.
88 Գրիգոր Ը. 1411—1418.
89 Պետրոս Բ. 1418—1430.
90 Կոստանդին Ե. 1430—1439.
91 Յովսէփ Գ. 1439—1440.
92 Գրիգոր Թ. 1440—1441. որ տարին կաթուղիկոսական աթոռն երկու բաժնուեցաւ՝ այսինքն Սիս եւ

ԷՋՄԻԱՆԻՆ

93 Կիրակոս Վիրապեցին 1441—1443.
94 Գրիգոր Ժ. 1443—1461.
95 Զաքարիա Բ. 1461—1462.
96 Աբրահամ Բ. 1462—1466.
97 Մարգիս Բ. 1466—1490.
98 Աբրահամ Գ. 1490—1498.
99 Թադէոս Ա. 1498—1503.
100 Եղիշէ Բ. 1503—1515.
101 Զաքարիա Գ. 1515—1520.
102 Մարգիս Գ. 1520—1536.
103 Գրիգոր Ժ. Ա. 1536—1541.
104 Յաւետիս Ե. 1541—1547.
105 Մկրտիչ 1547—1556.
106 Բարսեղ Բ. 1556—1569
107 Գրիգոր Ժ Բ. 1569—1573.
108 Յակոբ Ա. 1573—1575.
109 Թադէոս Բ. 1575—1584.
110 Ղազար 1584—1586.
111 Դաւիթ Ե. 1586—1626. Ասոր օգնական Էնիմէլքիսեդեկ (1593—1624), Սրապիոն (1603—1606) եւ Սահակ Գ. (1624—1629).
112 Մովսէս Գ. 1629—1633.
113 Փիլիպպոս 1633—1655.
114 Յակոբ Դ. 1655—1680.
115 Եղիազար 1680—1691.
116 Ներսէս 1691—1707. (Յակոբ Ա. Ջուղայի եպիսկոպոսն հակառակաթոռ ընտրուեցաւ (1695)։
117 Աղեքսանդր Ա. 1707—1715.
118 Աստուածատուր 1715—1726.
119 Կարապետ Գ. 1726—1730.
120 Աբրահամ Բ. 1730—1734.
121 Աբրահամ Գ. 1734—1737.
122 Ղազար 1737—1748. վար առնուելով՝ տեղը դրուեցաւ՝
123 Պետրոս Բ. 1748—1749. (Ղազար երկրորդ անգամ 1749—1751.)
124 Մինաս 1751—1754.
125 Աղեքսանդր Բ. 1754—1755.
126 Սահակ Ե. 1755—1759.
127 Յակոբ Ե. 1759—1763.
128 Սիմոն 1763—1780.
129 Ղուկաս 1780—1800.
130 Յովսէփ Դ. Արղութեանց 1800—1801.
131 Դաւիթ Զ. 1801—1802.
132 Գաբրիէլ 1802—1810.
133 Եփրեմ 1810—1831.
134 Յովհաննէս Ը. 1831—1842.
135 Ներսէս Ե. 1843—1857.
136 Մատթէոս 1858—1866.
137 Գէորգ Դ. 1866.

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0248498